ВАЛЕР'ЯН
ПІДМОГИЛЬНИЙ

АКАДЕМІЯ
НАУК
УКРАЇНСЬКОЇ РСР

ВИДАВНИЦТВО
«НАУКОВА ДУМКА»

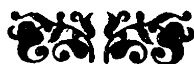

БІБЛІОТЕКА
УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

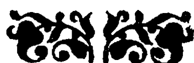

БІБЛІОТЕКА
УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

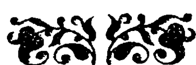

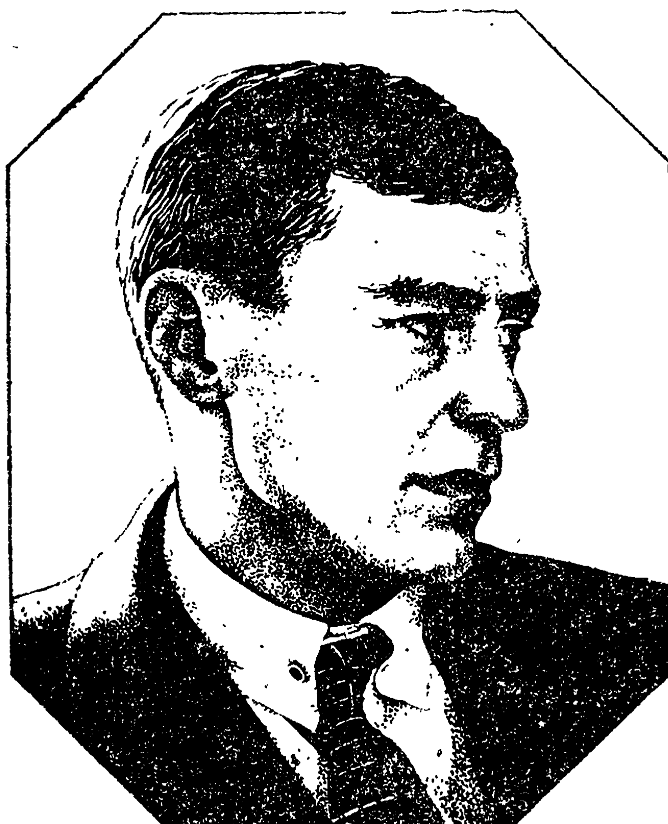

Валер'ян Петрович
ПІДМОГИЛЬНИЙ

1901 — 1937

РАДЯНСЬКА
УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

ВАЛЕР'ЯН
ПІДМОГИЛЬНИЙ

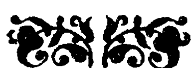

ОПОВІДАННЯ
ПОВІСТЬ
РОМАНИ

КИЇВ
НАУКОВА ДУМКА
1991

ББК 84Ук7
П32

Серію засновано в 1982 р.

Друкуються оповідання: «Добрий Бог», «Гайдамака», «Іван Босий», «Третя революція», «Повість без назви», роман «Місто» та інші.

Печатаются рассказы: «Добрый Бог», «Гайдамака», «Иван Босый», «Третья революция», «Повесть без названия», роман «Город» и другие.

Вступна стаття, упорядкування і примітки

В. О. МЕЛЬНИКА

Редактор тому

В. Г. ДОНЧИК

Редакція видань історично-культурної спадщини України

Редактор *Л. П. Чорна*

П $\frac{4702640200-274}{М221(04)-91}$ передплатне

ISBN 5-12-002453-X

ВАЛЕР'ЯН ПІДМОГИЛЬНИЙ

На Байковому кладовищі Києва, у віддаленому закутку, затіненому гущавиною дерев та кущів, стоїть скромний невеликий обеліск. Поодинокі відвідувачі навколишніх могил звертають увагу хіба що на три барельєфи на тому обеліску — профілі жінки, чоловіка і юнака. Відтворений нижче факсимільний підпис Валер'яна Підмогильного здебільшого нікому з тутешніх перехожих ні про що не говорить.

Так, це могила сім'ї видатного українського радянського письменника. Ми ще невпевнено вимовляємо сьогодні ці слова, але завтрашній день їх узаконить. Коли стануть органічним надбанням читача талановиті його оригінальні твори та численні переклади з європейської класики, популярні на Україні в 20-х роках, коли ми в день його народження будемо приходити сюди з квітами, хоча й знатимемо, що тут поховані лише його дружина і 19-літній син, бо сам він розчинився у холодній безвісті сумнознаного Соловецького концтабору восени 1937 року...

У своїх, і нині популярних «Розповідях про неспокій» Ю. Смолич лишив нам чи не єдину простору згадку про цього письменника, якого добре знав особисто: «Коли б хтось із читачів оцих моїх літературних спогадів та запитав мене, кого з молодих українських письменників двадцятих—тридцятих років я вважав найбільш інтелектуально заглибленим, душевно тонким або, по-простому кажучи, найбільш інтелігентним, то я б ні на хвилину не задумався і відказав: Валер'яна Підмогильного»[1]. Комусь може видатись це надмірністю, традиційною даниною вшанування пам'яті тих, хто безвинно постраждав за часів жорстоких сталінських репресій. Але такі припущення безпідставні, бо В. Підмогильний справді користувався високим авторитетом письменника-інтелектуала, вихованого на національній та європейській класиці, з філософським заглибленням у пізнання світу і людини.

Дивуватися б тут швидше можна іншому: звідки це все у хлопця з селянської родини степового села Чаплі під Катеринославом, де він народився 2 лютого 1901 року. У юнака, який після церковно-парафіяльної школи зміг закінчити лише реальне училище, а потім — через матеріальну скруту, голодні 1921—1922 роки — вчився уривками (на перших курсах математичного та юридичного факультетів Катеринославського університету), вчителював, працював у видавництвах Києва, слухаючи побіжно лекції в інституті народного господарства.

Його творче життя тривало п'ятнадцять років (водночас із співробітництвом у журналах і видавництвах). Зовсім молодим, тридцятичотирилітнім, він був силоміць вирваний з літературного процесу

[1] *Смолич Ю.* Твори: У 8-ми т.— К., 1986.— Т. 7.— С. 600—601.

і взагалі ізольований від суспільного оточення. Залишилося кілька збірок оповідань, повістей, два романи і чимала бібліотека перекладів з французької класики (М. Ф. А. Вольтер, Д. Дідро, В. Гюго, О. Бальзак, А. Доде, Г. Мопассан, П. Меріме, А. Франс), про які академік О. Білецький ще наприкінці 20-х років сказав, що ними «сміливо може пишатися українська література...»[2].

Крилата фраза Екзюпері, що всі ми родом із свого дитинства, від частого вжитку стала надто банальною. А проте вона зринає в пам'яті, коли ми хочемо пізнати витоки таланту.

У дитинстві В. Підмогильного теж криються ті джерела, що сформували майбутню неординарну особистість. Найперш — вплив матері, малоосвіченої селянки, яка все життя працювала коло землі. Вона, за спогадами й переказами старожилів, відзначалася природженим розумом, тактовністю, делікатністю й суворою гідністю — тою народною інтелігентністю, якою здавна славились жінки на Україні, особливо козацькі нащадки. Від матері у майбутнього письменника добірна та розмаїта мова, органічна й глибока любов до історії рідного краю. Потяг до минулого поглибився знайомством зі славетним істориком Запоріжжя академіком Д. Яворницьким, до музею якого часто заходив Валер'ян ще учнем реального училища. Згодом, коли вчителював на Катеринославщині, приходив туди зі своїми вихованцями, а пізніше виїздив з музейними експедиціями на археологічні розкопки.

Та національне закорінення було характерним для більшості письменників України першої пореволюційної фаланги — тут проглядається історична закономірність культурного відродження народу. А ось те, що двадцятилітній вчорашній селюк у час ще не стихлої громадянської війни здійснює переклад роману «Таїс» А. Франса і пропонує його київському видавництву зі своєю передмовою, — це видається неперевершним навіть сьогодні, через сімдесят років.

У реальному училищі французьку мову Валер'ян знав на «відмінно». Та, звичайно, все це ще не давало підстав для захоплення класичною літературою Франції, зокрема творчістю того ж А. Франса. Річ, очевидно, в тому, що у творах цього видатного майстра юнак віднайшов психологічну домінанту свого світосприймання, яке відзначалося самозаглибленістю, реалістичністю зі скептичним забарвленням. Можна гадати, що філософська притча «Таїс», широко спопуляризована в Європі на початку XX століття, захопила В. Підмогильного ще в училищі. Легенда про долю куртизанки з античної Александрії, яка прийняла християнство, приваблювала юнацтво умілим відтворенням всепереможної сили кохання, чуттєвих радощів плоті. Та за цим зовнішнім сюжетом стояла значно глибша ідея, яку сам А. Франс визначив як прищеплення читачам філософських сумнівів. Він вважав свій роман художнім посібником з філософії і моралі, який вчить сумніватися у всьому, побудованому на сліпій вірі, фанатизмі, соціальній ейфорії. Роман проповідував ідеї гуманізму, розкутість людського життя в його земних здобутках, любов до всього природного, живого.

Докладніше зупиняємося на цьому епізодові у житті В. Підмогильного, бо тут, на наш погляд, бере початок одна з ключових ліній ідейно-естетичного формування його творчості. Від перших ще юнацьких спроб В. Підмогильний поволі, але неухильно виходив на шлях психологічного реалізму (це визначення побутувало в 20-х роках) — того реалізму, що утверджувався в передреволюційній українській прозі такими постатями, як М. Коцюбинський, Василь Стефаник, а в

[2] *Білецький О.* Зібр. праць: У 5-ти т.— К., 1966.— Т. 5.— С. 606.

драматургії — Леся Українка, В. Винниченко. І. Франко, осмислюючи новаторство молодої прози початку XX ст., відзначав, що нове тут криється не в темах, а в способі трактування тих тем письменниками, в умінні бачити і відчувати життєві явища: «Для них головна річ *людська душа*, її стан, її рухи в таких чи інших обставинах, усі ті світла й тіні, які вона кидає на ціле своє окруження залежно від того, чи вона весела, чи сумна... Властиво, те окруження само собою їм мало інтересне, і вони звертають на нього увагу лиш тоді й остільки, коли й оскільки на нього падуть чуттєві рефлекси тої душі, яку вони беруться малювати»[3].

Оце прагнення відчувати стан і рухи людської душі й було провідним для новобранця літератури — дев'ятнадцятилітнього автора збірки оповідань, зухвало озаглавленої «Твори. Том I» (Катеринослав, 1920). Зваживши на те, що оповідання були написані за рік-два до виходу книжки, маємо, здається, унікальний випадок у становленні не лише окремого письменника, а й загалом молодої української радянської прози. Уже тут бачимо, що В. Підмогильного не дуже цікавлять сюжетні проблеми та зовнішнє сприйняття подій і явищ. Тож, на перший погляд, створювалося враження, що автор надто довільний у виборі тематики: в одному оповіданні йшлося про скаліченого робітника, який жебрає на вулиці й озлоблений на всіх у місті («Старець»), в іншому—про гімназиста, котрий розчарувався у житті й навмання пристав до загону гайдамаків, аби десь виявити себе («Гайдамака»), ще в іншому — про студента, який заповзявся нарешті з'ясувати поняття соціалізму, та не зміг прочитати жодної брошури, віддавшись раптовому коханню («На селі»). Цікавила автора й проблема морального становлення юнацтва («Важке питання», «Добрий Бог»).

На тлі тогочасних суспільних подій, революційно-романтичного піднесення поезії й прози така позиція письменника багатьох дивувала, а упередженим поцінувачам видавалася зумисне конфронтаційною, відголоском декадентства, загалом буржуазної культури (що й пояснювалося впливами Л. Андрєєва, В. Винниченка, С. Пшибишевського). Проте філософсько-етичний, естетичний аспект аналізу творів В. Підмогильного давав можливість відчувати й цілісне сприйняття світу митцем, хай ще не зовсім це було переконливо художньо. Людина і обставини, колективне і особисте, сліпі інстинкти природи і обов'язкова суспільна мораль, суперечності прагнень розуму і серця — поставало першочерговими проблемами під пером молодого прозаїка.

Він одразу, може, й сам того добре не усвідомивши, взяв приціл на найвищу вершину творчості: пізнання психіки особистості, яка болісно шукає себе, гостро осмислюючи навколишній світ, зазнає поки що більше поразок, ніж перемог, але таки хоче пізнати глибину свого єства і відчути себе органічною часткою великої системи буття. «Він — «на варті страждання», навіть особистого страждання, а не радості людини... Він не одвертає свого лиця від неправди, якою вона сумною, нерадісною та невтішною не здавалася б йому...»[4], — писав один з перших дослідників творчості письменника.

І справді, пронизуючи художнім чуттям бурхливу дійсність, В. Підмогильний, на противагу багатьом своїм колегам першого пореволюційного призову, не розчулювався від утопічних перспектив колективного «ми», а намагався бачити реальність навколишнього життя, тверезо зважувати здатність людини до різкої зміни соціального

[3] *Франко І.* Зібр. творів: У 50-ти т. — К., 1982. — Т. 35. — С. 108.
[4] *Юноша В.* Поет чарів ночі // Вир революції.— Катеринослав, 1921. — С. 97.

й духовного існування. А правда дійсності мимохідь вела до позиції застереження — отих філософських сумнівів, якими й був переповнений світ А. Франса, загалом європейської літератури.

Однак свідомість героїв Підмогильний ще не ставив у суперечність з суспільним поступом чи новим радянським життям. Митець вів читача до об'єктивного поцінування спроможності людей, покликаних будувати нове суспільство, застерігав від ілюзорних сподіванок. Щодо захоплення емоційними гаслами про високі ідеали письменник закликав замислитись: ідеали — прекрасні, але чи готові люди духовно їх сприйняти, чи не занадто ті ідеали віддалені від реальних обставин життя, в яких формується свідомість «звичайного» індивіда? І щоб заземлити легкокрилі романтичні сподіванки, він зображав сучасників у суперечностях матеріального й духовного, в стані елементарного бажання погамувати голод, утриматися від морального збочення, не втратити гідності мислячої істоти.

Оповідання, написані на початку 20-х років, — «Собака», «В епідемічному бараці», «Проблема хліба» (зб. «Військовий літун», 1924) — це відчуття людського приниження перед «проблемою хліба» в прямому розумінні цього поняття, це колючий, гіркий, іронічний до злості насміх персонажа над собою, коли йому, студенту-філософу, доводиться думати про перевагу борщу над пізнанням Канта. Це — прозирання від загальної радості до конкретного страждання розгубленої чи забутої всіма окремої людини. Хоча не можна сказати, що письменник бачить і осмислює лише стан таких персонажів, оминаючи активне діяння. В оповіданні «Син» (1923) — одному з кращих в українській літературі про голод початку 20-х років — читач зустрічався з непересічною особистістю Грицька Васюренка, молодого селянина з гостро розвиненим чуттям народної моралі, якою він керується в найекстремальніших ситуаціях. А в новелах «Історія пані Ївги», «Військовий літун», «Сонце сходить» (зб. «Проблема хліба», 1927) бачимо інтелігентів, котрі усвідомлюють моральну провину за колись ситий добробут і ведуть відчайдушну, притлумлену зовні боротьбу за сприйняття нового життя, яке завершується незрідка й трагічним фіналом.

Радянська критика пояснювала такого В. Підмогильного досить просто: відтворення колізій між окремою особистістю та оточенням — це не що інше як «специфічно інтелігентська література»[5]. А для тогочасного інтелігента, звичайно ж, характерними вважалися песимізм та скептицизм, яким не місце у пролетарському мистецтві. Отже, те невміння героя пристосуватися до життєвих вимог є така собі «трагедія непотрібної трагічності», котра, мовляв, просто дивує своєю дріб'язковістю. Але те, над чим іронізував критик, В. Підмогильний вважав серйозною реальністю. Чуттям художника він уже від середини 20-х років уловлював наростання драматичної ситуації, коли почало заохочуватися спрощене розуміння завдань літератури як художнього ілюстратора соціально-економічних програм, коли прагнення розвивати в людині морально-етичну чуйність оголошувалося «інтелігентщиною», попутництвом, рецидивами буржуазної культури.

Це хвилювало письменників України і врешті вилилося в таку грандіозну подію, як літературна дискусія 1925—1928 рр., невсипущим «генератором» якої був М. Хвильовий. В. Підмогильний ще на самому початку дискусії в одному з публічних диспутів 24 травня 1925 р., організованому культкомісією Академії наук, говорив з тривогою, що справа не так у тезі М. Хвильового «Європа чи просвіта?»

---

[5] *Доленго М.* Трагедія непотрібної трагічності // Червоний шлях. — 1924. — № 4-5. — С. 265.

— суто мистецькій орієнтації, як у тому, що в літературі, як і в інших галузях життя, з'явився небезпечний тип «ура-комуніста», що «продовжує гопаківські традиції, орієнтуючись за всяких обставин виключно на примітивність свого мислення»[6]. В літературі цей тип був особливо небезпечним, бо зводив її до того рівня, коли художній твір, як тільки він «не відповідає вимогам офіційної ідеології, засуджують незалежно від того, чи гарний він, чи дійсний і чи потрібний»[7]. З усього цього В. Підмогильний робив, здавалося б, простий, але кардинально принциповий висновок: «Підвищувати рівень художніх вимог у нашій літературі — це є перший крок на шляху її розвитку»[8].

А література, за В. Підмогильним, буде справжньою лише тоді, коли вона кластиме в основу актуальні національні проблеми, а у формі прагнутиме рівня світових здобутків. Особливо важливим для української літератури стало продовження лінії інтелектуальної, філософсько-психологічної прози, активно культивованої в XVI—XVII ст., коли відбувався безпосередній контакт з культурою Західної Європи. На підступах до XX ст. це відроджувалося в творах І. Франка, М. Коцюбинського, Лесі Українки. Але їх уже не було на виснаженому полі творчості. Глибоке осмислення (завдяки перекладам) французької класики вживлювало в свідомість В. Підмогильного необхідність відтворення у своїй літературі синтезу національного змісту і європейської форми на новій основі, кликало його брати на себе місію дальшої зв'язкової ланки такого напряму творчості.

У цих прагненнях В. Підмогильний, звичайно, не був винятком. До класичної європейської літератури свідомо тяжіли неокласики: «професорське» угруповання поетів на чолі з М. Зеровим. Але в прозі на той час, здається, не було таких постатей, які б цілеспрямовано, методично йшли цим шляхом. Спадає на думку хіба що близький до неокласиків, майже невідомий сьогодні М. Могилянський, новелістику якого цінував М. Коцюбинський. Та й неокласиків, і М. Могилянського, і самого В. Підмогильного, як і все угруповання «Ланка»-МАРС (Майстерня революційного слова), до якого він належав, ортодоксальна критика відразу зарахувала до розряду «попутників» — тобто тих, хто коли й не гальмував, то все ж і не прагнув свідомо творити нову, радянську літературу. З цим ярликом вони лишалися довгі десятиліття навіть по смерті. Та з сьогоднішніх обріїв ми вже без сумніву можемо бачити, що справжню основу нової, пореволюційної літератури саме й закладали письменники, котрі не ілюстрували життя агітками, а пізнавали саму людину з її багатовимірним сприйняттям світу.

Однак творчість В. Підмогильного була досить розмаїтою навіть щодо тематики. Вище вже згадувалися його оповідання про голод у пореволюційні роки на Україні, про взаємини колись привілейованої верстви суспільства з новим життям — це були чи не найсильніші твори з мистецького і психологічного боку в українській новелістиці. А коли простежити всю творчість письменника 20-х років, неважко помітити, що крізь неї магістральною лінією проходить основна тема всієї молодої радянської літератури: революція і людина. Тільки В. Підмогильний бачив цю тему інверсивно: людина і революція, а не навпаки, як багато кому тоді видавалося. А ще письменник добре розумів, що відповісти на питання, котрі поставали

---

[6] Шляхи розвитку сучасної літератури: Диспут 24 травня 1925 року. — К., 1925. — С. 36.
[7] Там же. — С. 37.
[8] Там же. — С. 38.

перед українською культурою, нацією загалом, можна лише зосередившись на найгострішій проблемі, в якій тугим вузлом перепліталися б усі ті питання. Це, безперечно, була проблема міста і села, взаємин двох класів, які найвиразніше окреслювали минуле й особливо сучасне життя народу в соціальному та національному аспектах.

Генезис цього явища література простежувала від початків своєї нової епохи: І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка. Еволюція взаємин міста і села розвивалася від лірико-сентиментального споглядання до упередженості, а потім і відчуженості, коли місто почало сприйматися переважно як своєрідна зона деморалізації вихідців із села. Колонізаторська політика царизму активно сприяла цьому, тримаючи місто і село в стані конфронтації, насаджуючи між ними класовий антагонізм. І навіть революція 1905 р., що зблизила місто й село у спільній боротьбі, не відмінила «статусу» української літератури як селянської — місто для неї ще не стало своїм, воно насторожувало нівелюванням національної моралі, мови, побуту.

Це була своєрідна консервація тематики і проблематики літератури, що тривожило на початку століття інтелектуальний авангард творчих сил України. (Досить згадати лист 1903 року, з яким М. Коцюбинський та М. Чернявський звернулися до всіх письменників-українців.) Тож зрозуміло, чому так активно молода радянська література почала розробляти мотиви урбанізації одразу після Жовтня, який підняв на своїх знаменах гасло соціального й національного визволення всіх народів царської Росії. Отже, українське слово звільнялося від заборон та переслідувань і прагнуло засвідчити свою здатність на якнайширше відтворення міського життя. Це, безперечно, було ознакою змужніння молодої літератури. Проте висвітлення теми дедалі активніше скеровувалося в один ухил, на кілька десятиліть зафіксований істориками літератури: показувати лише «неоціниму допомогу пролетарського міста селу.., творчу співдружність робітників і селян в справі будівництва соціалізму»[9].

Однак реальність життя була у письменників перед очима, і чимало з них намагалися відтворити й суперечності між містом і селом, з'ясувати через характери героїв причини недовіри селянина до міста в нових соціальних умовах. Але таких літераторів згодом віднесли теж до своєї «рубрики»: вони, виявляється, писали «без врахування нових обставин або перебували під тиском буржуазної ідеології»[10]. Найяскравішим прикладом вважалася повість В. Підмогильного «Третя революція» (1925). Критики й у 20-х роках, і пізніше до цієї повісті обов'язково додавали твори інших українських прозаїків, котрі ідеологічно «збочували» в селянській тематиці: М. Івченка, Г. Косинки, Б. Антоненка-Давидовича, Б. Тенети, І. Сенченка, О. Копиленка. А коли зважити, що такі митці були й в інших національних літературах (в російській, скажімо, Л. Сейфулліна, Б. Пільняк, А. Платонов), то майбутній історик літератури мусив би вже тоді засумніватися: чи випадкові ці «збочення» в письменників і чому так уперто вони керувалися тією «буржуазною ідеологією»?

Повість В. Підмогильного привертала увагу тогочасної критики, бо була вже другим своєрідним етапом його художнього осмислення проблеми «місто—село». Незважаючи на постійне доскіпування ортодоксальної критики, В. Підмогильний виявив наполегливість у творчому поступі: за короткий час (сім-вісім років) він пройшов три таких

[9] Історія української літератури: У 8-ми т. — К., 1970. — Т. 6. — С. 293.

[10] Там же.

етапи, фактично відтворивши мікромодель суспільних взаємин двох класів з того «затінкового» боку, що не заохочувався до глибшого пізнання вже тоді, а пізніше взагалі визнавався не менш як контрреволюційною пропагандою з відповідними висновками і щодо подібних творів, і щодо самого автора.

Звичайно, В. Підмогильний, навіть при притаманному йому скептицизмі не міг передбачити в середині 20-х років такий фінал своєї творчої дороги. Та пізнавши життєвий шлях письменника до кінця, осмислюючи його твори як вираження світоглядної концепції, можна з певністю сказати, що коли б він і дізнався наперед про свою долю, писав би те саме і так само. Бо для таких митців найпринциповішою позицією, найвищим критерієм завжди була художня правда. «Хоч як би змістовно була задумана річ, якщо вона написана погано, то ця річ пропаща»[11], — це вже як заповіт з листа від 1 травня 1936 року із Соловецького спецізолятора...

Проблема міста і села цікавила В. Підмогильного з самого початку його творчості. Цілеспрямовано вона окреслилася у повісті «Остап Шаптала» (1921), де герой, виходець із села, здобувши у місті освіту й працю, все ж почувається незатишно в атмосфері байдужості до окремого індивіда, карається моральною провиною перед тими, хто дав можливість йому вийти «в світ». Критика зустріла повість спокійно, хоча й звинуватила автора в натуралізмі, захопленні «екзотикою буденщини» (М. Доленго). А проте це був один з перших творів великої форми в українській пореволюційній прозі, яка ще помітно перебувала в полоні шкіцо-новелеткових пошуків.

Зате збудження в критиці викликав цикл новел «Повстанці». Особливо обурило, що, відчуваючи упереджене зволікання з виходом нової збірки в київському видавництві, автор передав новели до публікації в емігрантському журналі В. Винниченка «Нова Україна» (Прага—Берлін, 1923). І хоча В. Підмогильний мусив з того приводу давати пояснення в пресі, головне крилося в іншому. Письменник, чи не вперше в радянській прозі (цикл почав друкуватися 1920 року в катеринославській газеті «Український пролетар»), відобразив реальні труднощі, котрі виникли внаслідок складних політико-економічних перетворень на селі. Ті труднощі були справді кардинальними щодо життєспроможності молодої радянської держави. Досить нагадати лише деякі, довго приховувані факти з тогочасної історії.

Відомо, що Жовтнева революція перемогла лише завдяки масовій її підтримці селянством: з 120 мільйонів населення країни — майже сто проживало на селі. Причина цьому теж самоочевидна — більшовики обіцяли землю. Безкровність революції на початку також визначалася прихильністю до неї селянства. Та ось 1919 року на переході до мирного життя, коли постало питання реалізувати обіцяне, наркомзем України приймає рішення лишити за державою 65 % поміщицьких земель. Хоча трохи пізніше цей план зменшився, все ж 1700 колишніх поміщицьких економій з величезними угіддями родючих земель стали надбанням радгоспів. Цей захід вживався для швидкого переходу до соціалістичного землекористування (комуни, колгоспи, радгоспи). Але він суперечив сподіванням незаможного селянства мати свою землю і загрожував експропріацією її не лише в куркулів, а й середняків. Тобто всі верстви селянства виявилися невдоволеними.

Проте аграрні ідеологи вважали, що вони ліпше знають справжні запити хліборобів. (Лише 1920 року кількість радгоспів була ско-

[11] Центральний Державний музей-архів літератури і мистецтва УРСР, ф. 107, од. зб. 11, арк. 27.

рочена, і селянам дісталося близько 1,5 мільйона десятин землі[12].) Одне слово, насильство, характерне для звершення революції, продовжувало бути важелем взаємин і з тими трудящими, заради яких і творилася революція. А водночас діяла і продрозкладка — примусова вимога віддавати весь вирощений хліб пролетарському місту. В сукупності ці суперечності призвели до невдоволення селянства і, врешті, до прямих повстань, що вливалися у великі військові з'єднання — як на Катеринославщині під проводом Н. Махна. (В Росії ще масштабнішим було повстання А. Антонова на Тамбовщині, на придушення якого посилалася велика військова частина під командуванням М. Тухачевського.) Звичайно, ватажки повстань мали й свої мотиви. Але не можна ігнорувати історичний факт, що «до 20-го року махновщина зосереджувала в своїх лавах переважно селян, котрі були ще міцно зв'язані сохою та плугом»[13].

Такою була суспільна атмосфера того часу, і В. Підмогильний-реаліст не міг її не відобразити у своїй творчості. Адже йшлося про драму селянської душі: брати знову до рук зброю для кровопролиття чи вирощувати хліб? Щоправда, в новелах «Повстанці» немає батальних сцен. У романтично-імпресіоністичних барвах подано кілька картин про похід із села юнаків до загону повстанців, про атмосферу в самому повстанському загоні (тут помітний вплив «Тараса Бульби» М. Гоголя), про маніфестацію тої вольниці, котра не визнає жодних обмежень і тому зневажає унормоване життя, насамперед, звичайно, міське.

Критика довільно це трактувала як «захоплення петлюрівською романтикою»[14]. На жаль, вона не помітила, що В. Підмогильний уже тут відтворив розшарування в середовищі повстанців. А з іншого боку, письменник з тривогою вказував на зародки протилежної сили, втіленої в образі отамана Кремнюка, — анархічної, руйнівної, готової нищити не лише місто, а й село, заради абсолютної ідеї про волю. В. Підмогильний своєрідно застерігав від непродуманих прагнень насильно привести селянство до соціалізму. Більше того, в оповіданні «Іван Босий» (1922), яке фактично примикає до циклу «Повстанці», письменник у формі певної ірреальності ще гостріше зобразив тогочасну ситуацію на селі — уже як очевидну боротьбу невдоволеного селянства з новою владою.

Незважаючи на те, що життєва картина давалася в художніх образах, ортодоксальне сприйняття цих творів було надто упередженим, таким, що наклало помітний відбиток на весь наступний його творчий шлях. Проте В. Підмогильний рухався далі в пізнанні цього явища — історично непередбачуваного загострення взаємин міста і села,— «третьої революції», як визначили його теоретики анархізму. Очевидно, таке визначення звучало занадто гучно, але не можна було не бачити цілком, що подібна конфронтація багато в чому виявилася вирішальною для становлення дальших світоглядних позицій селянства. В. Підмогильний, уже на певній часовій відстані, прагнув усе осмислити глибше: як національну трагедію, що призвела до розшарування замість очікуваного об'єднання будівничих сил українського народу. Цьому він і присвятив повість «Третя революція».

Порівняно з попередніми творами це розгорнуте художнє дослідження, психологічне пізнання характерів, зокрема сім'ї міських інтелігентів, через яку проходить вістря зображених суперечностей.

---

[12] Див.: *Бачинский Н. П., Сергиенко А. А.* Эммануил Ионович Квиринг. — К., 1989. — С. 88.

[13] *Тепер И.* (Гордеев). Махно. — К., 1924. — С. 35.

[14] Червоний шлях. — 1923. — № 2. — С. 308.

В. Підмогильний лаконічними мазками (взагалі повість досить компактна композиційно, з енергійним ритмом сюжету) змалював типове для тогочасної літератури розшарування родини під впливом революційних подій. До речі, уже тут письменник свідомо випробував себе у психоаналізі, який почав активно застосовувати не лише у власній художній творчості, а й у пізнанні поетики як класиків, так і своїх сучасників (статті та рецензії про творчість І. Нечуя-Левицького, М. Рильського, Ю. Яновського).

Фабульне ядро повісті — захоплення міста махновцями, цими «брудними, веселими, чубатими хлопцями», які вихлюпнули назовні задавнену сліпу помсту села за кривди від міста, «звідки йшли усі накази, куди возилось податки, де жили дідичі, лунала чужа мова й зникав викоханий у степах хліб». Однак, співчуваючи повсталим степовикам (на що й педалювала тоді вульгаризаторська критика, переводячи це в політичну площину), письменник глибоко «розтинав» буйну вольницю, і перед читачем розкривалася недоцільність, безперспективність анархії — руйнівної сили революції, що несла трагедію народові. У неї не було життєтворчої основи: маніфестуючи волю й незалежність всім, вона легко жертвувала будь-якою конкретною особистістю. (Це органічно передано навіть в образі самого Махна.) Насильство породжувало у відповідь ще сильнішу протидію, а в загальній масі вело до апатії, деградації людини.

Устами старого революціонера, колишнього емігранта і каторжника В. Підмогильний проголошує у повісті необхідність синтезу розбуджених, «незагнузданих» сил народу з культурою елітарних шарів суспільства: «Людськість хитається між дикунством і культурою. А їх треба поєднати, не протиставити!» Культура ж — це місто. Його слід завойовувати, але не зброєю. Про те, як прагнула селянська молодь сама «вийти в люди», здобуваючи колись недосяжну науку, і водночас як розуміла свою місію у відвоюванні зрусифікованого царизмом міста, усуненні антагонізму між ним і селом, — розповів письменник у своєму найвидатнішому творі — романі «Місто». Книга вийшла поспіль двома виданнями на Україні (1928, 1929) і була одразу перекладена російською мовою у популярній серії «Творчество народов СССР» (1930).

Степан Радченко — енергійний сільський юнак — приїздить до Києва для навчання у технічному вузі, сподіваючись колись повернутися з новими знаннями на село. Та в Києві юнак захоплюється літературним життям, починає сам писати, стає відомим письменником і залишає навчання. Він вирушив «завойовувати» місто, це, здавалося, міщанське, вороже середовище, бо був певен, що місту потрібна «свіжа кров села, що змінить його вигляд і істоту. І він — один із цієї зміни, що їй від долі призначено перемогти». Але згодом він поступово входить у життя міста, стає його апологетом, і думки про повернення на село остаточно зникають. Проте, хай це досить підсвідомо, Радченко починає розуміти, що врешті став перекотиполем, котре віднесене від одного берега і не пристало надійно до іншого.

Роман, перш за все, — психологічний твір. Образ Степана Радченка далеко неоднозначний. Письменник вивів людину, в якій постійно борються комплекси добра і зла, яка інколи заради особистого утвердження здатна піти навіть на людські жертви (як то сталося з його подругою Зоською). Одне слово, це неординарна особистість, з конгломератом її суспільної і біологічної неодновимірності, а водночас — з умінням скептично, а то й іронічно сприймати себе і навколишній світ. Це все, вочевидь, було наслідком глибокого

пізнання європейської літератури, зокрема, безпосереднього впливу романів «Батько Горіо» Бальзака, «Любий друг» Мопассана, «Кандід» Вольтера, які на той час перекладав В. Підмогильний.

Новий твір утвердив критику в тому, що письменник «цікавиться не людством, а людиною»[15]. Ця, на сьогодні позитивна характеристика звучала досить негативно в той час, коли в радянській літературі вироблявся курс на уславлення колективізму, а психологізм зневажався як традиція дрібнобуржуазної, ворожої нам ідеології. На ту традицію європейської класики закликали орієнтуватися й організатори літературної дискусії 1925—1928-х років. Тож зрозуміло, чому вже 1926 року Л. Каганович — тодішній генеральний секретар ЦК КП(б)У — розпочав поступове гальмування культурного розвитку України, заручившись підтримкою Й. Сталіна, який у закритому листі (26 квітня 1926 року) партійному керівництву республіки характеризував національні проблеми на Україні як боротьбу «проти російської культури та її найвищого досягнення — ленінізму»[16]. Отже, пряме звинувачення в націоналізмі, ренегатстві. Конкретними «призвідцями» до цього в листі названі нарком освіти УРСР О.Шумський та М. Хвильовий. Незабаром їм уже довелося публічно виправдовуватися за нездійснені гріхи. А закінчити життя, хоч і в різний час, але однаково — самогубством, останньою можливістю протесту проти несправедливості.

У цьому контексті значно зрозумілішою постане й тривога В. Підмогильного у згадуваному виступі на диспуті 1925 року, коли він застерігав від небезпеки приходу до керівництва у суспільному житті «ура-комуністів», здатних лише на догматичне виконання будь-яких «верховних» настанов. Та тривога була не безпідставною. Роман приходив до читачів у досить напруженій суспільно-творчій атмосфері. Щойно драматично закінчилася всеукраїнська літературна дискусія 1925—1928-х років. Було заборонено публікацію другої частини роману М. Хвильового «Вальдшнепи» та його політичного памфлета «Україна чи Малоросія?» На початку 1928 року розпущено й саму літературну організацію ВАПЛІТЕ. Ставало цілком очевидним, що проблема національної культури на Україні «вирішена» в дусі настанов командно-адміністративного апарату. І раптом з'являється роман, який — нехай і не так відверто публіцистично-політично та памфлетно-іронічно, як «Вальдшнепи», але в своєму психологічно-філософському ключі, — знову порушує проблему перспективи української нації.

Навколо «Міста» завирували пристрасті: почали активно з'являтися рецензії та статті, влаштовувалися обговорення в студентських аудиторіях та робітничих колективах. Одних роман, як здобуток української прози, зацікавлював, окрилював, іншим видавався лише продовженням ідеологічних збочень автора у трактуванні проблеми «місто—село». Немало було й таких, що побачили в ньому не менш як інтелігентсько-попутницьку опозицію до пролетарського мистецтва, а це вже трактувалося як класовий антагонізм.

Останнє було, звичайно, наслідком тих подій, що розгорталися на Україні 1929 року, коли розпочався наступ на українську інтелігенцію вже з цілком політичним прицілом: ізолювати вихідців дореволюційної формації, що своїми «ідеалістичними» ідеями загальногуманістичного спрямування заважала розквіту нової революційної культури. «Уже в квітні 1929 року ОДПУ організувало процеси над українськими націоналістами, спрямовані проти невеликих груп. Протягом

---

[15] *Якубовський Ф.* Силуети сучасних українських письменників. — К. 1928. — С. 45.

[16] *Сталін Й.* Твори. — Т. 8. — С. 152.

того ж року відбулися публічні нападки на найвидатніших українських академіків. У липні було заарештовано 5 тисяч чоловік вигаданої підпільної організації «Спілка визволення України» (СВУ) ...»[17], — засвідчив відомий американський історик, публіцист, поет, прозаїк Роберт Конквест у своєму документальному, широко відомому в зарубіжному світі, виданні «Жнива скорботи», присвяченому подіям 20—30-х років у нашій країні.

У такій ситуації видається навіть дивним, що В. Підмогильний не потрапив на процес СВУ в ролі підсудного. Мабуть, не передбачалося за «сценарієм» — надто був молодий за віком. А втім, органи Державного політичного управління, поступово формуючи громадську думку, публічно нагадували попутникам, що ті — досить близькі до підсудних — С. Єфремова, Л. Старицької-Черняхівської, М. Івченка. Так, заступник прокурора Української РСР Лев Ахматов, який вів процес СВУ як державний обвинувач, виступаючи в пресі з паплюженням підсудних літераторів (ще до судового вироку!), писав, що вони, виявляється, «хотіли притягти до СВУ таких письменників, як Косинку, Осьмачку, Плужника, Антоненка-Давидовича і Підмогильного»[18]. Чи ж не пряма вказівка на неблагонадійність останніх?

Тому роман «Місто», хоча й був досить популярним, особливо серед молоді, дедалі все більше піддавався нагінкам на сторінках періодики. Починалося з того, що «епохи, бодай в основних психо-ідеологічних категоріях... в цьому романі не чуємо»[19], а доходило до висновків, що «книжка антирадянська», бо в ній не показано «змички робітників і селян», та ще й головний герой — «безмежний індивідуаліст, обиватель-міщанин з куркульською ідеологією»[20].

Проте все було навпаки: індивідуалізм, конформізм, взагалі міщанство з'являлися у творах В. Підмогильного, бо письменник бачив це в реальному житті, чуттям художника вловлював отруйні метастази в душах людей і намагався застерегти від них молодий організм української державності. Ця ідея знайде втілення в романі «Невеличка драма», закінченому в 1929 році. (Можна лише здогадуватися, як йому творчо працювалося під всезростаючий шал вульгарно-соціологічних інсинуацій на сторінках преси та на різноманітних письменницьких зібраннях!)

За фабулою новий твір досить подібний до «Міста». Головна героїня роману, приваблива й розумна дівчина Марта Висоцька прибуває до Києва з майже сільського затишку й намагається зберегти свою романтичну натуру в бурхливому індивідуально відчуженому оточенні. Її «сутички» з великоміським життям, як і у Степана Радченка, проектуються на тлі кохання: найтоншого пізнання людини і найвразливішого розчарування. Останнє фатально переслідує Марту, доводячи її до стану розпачу й знецінення свого життя — на відміну від динамічного долання сходинок у цій сфері Степаном Радченком. Коли звести їх типологічність до спільного знаменника, то можна сказати так: Радченко завойовує місто, а Висоцька зазнає від нього поразки.

---

[17] *Конквест Р.* Жнива скорботи: Радянська колективізація і терор голодом. — Цит. за: Дніпро. — 1990. — № 1. — С. 81.

[18] *Ахматов Л.* За радянську літературу // Червоний шлях. — 1930. — № 4. — С. 152.

[19] *Савченко Я.* Проблеми культурної революції і українська радянська література // Пролетарська правда. — 1928. — 20 черв.

[20] *П-ко С.* [Без заг.] — Службовець.— 1929.— № 35—36.— С. 24.

Але, як доречно зауважували дослідники (зокрема, зарубіжні україністи Ю. Бойко, М. Ласло-Куцюк), вбачати в «Невеличкій драмі» конфлікт лише на рівні проблеми «місто — село», було б недостатньо. Звичайно, як і в «Місті», — то зовнішнє соціально-історичне тло роману. В. Підмогильний, в чому переконують його попередньо розглянуті твори, вибудовує сюжетний антураж лише для глибшого проникнення в концептуальне пізнання людини як самодостатньої величини, зі своїм мікро- і макросвітом, де панує одвічний конфлікт між почуттям та інтелектом. У даному разі той конфлікт виявляється у стосунках безкопромісної головної героїні з усіма іншими персонажами роману.

У рамках любовної історії Марта Висоцька заходить у глухий кут самотності. Вона не може мати нічого спільного зі літніми чоловіками, як безпосередній начальник по службі Безпалько чи сусіда по квартирі — кооператор Іванчук, не бачить перспективи і з реальними претендентами на шлюб, як інженер Дмитро Стайничий, котрий кличе її «по-більшовицькому», планово перебудовувати життя та народжувати дітей, або колишній лікар Льова Роттер — незграбний у своєму сентиментальному лицарстві. Останній взагалі «випадає» з ряду серйозних особистостей не лише в стосунках з Мартою — таких як він нове, сколективізоване життя просто не бере до уваги.

Але суттєве в тому, що це життя відштовхує з центральної магістралі й саму Марту. Вона фактично нікому не потрібна із своїми романтичним мрійництвом про високе кохання, з непоступливістю ідеалам юності. Ось тут письменник виводить проблему конфлікту «розум—почуття» від індивідуального рівня до загальносуспільного. Марті Висоцькій протистоїть прагматичність, раціоналістичність самої епохи, уособленням якої є згадані персонажі. Однак В. Підмогильний прагне пізнати людину не лише в психологічному, а й філософському осмисленні, показати її в діалектичному єднанні й боротьбі суперечностей.

Не сприймаючи прагматизму, меркантилізму в людях та в житті, Марта закохується у молодого професора-біохіміка Юрія Славенка, якому притаманні саме такі риси. Зачарована силою його розуму й твердістю характеру, вона згодом угледіла за цим холодний розрахунок, що домінує скрізь, навіть у інтимних стосунках. «Новий побут полягатиме в суворому спрощенні всіх матеріальних та чуттєвих потреб. Тут досить буде статистики та розподілу...», — переконує Славенко Марту. Для нього й кохання не що інше, як розбурханий стан незадоволених інстинктів, котрі просто слід погамувати. Отже, суспільство, що поклало собі за ідеал осягнення науково-технічного потенціалу, все менше зважатиме на людину, як індивіда, на її моральні прагнення, взагалі на духовність. Останнє лише гальмуватиме динамічний розвиток унітарної держави.

В. Підмогильний відтворив тотальний наступ раціоналізму через образи зазначених персонажів, тобто на різних рівнях суспільної свідомості: від дрібного виробничника-кооператора до професора-науковця. Не дивно, що про справжню інтелігенцію в такому оточенні майже немає мови. Бо, як справедливо кинув мимохідь один з представників «освіченого міщанства»: «Інтелігент — це людина із зав'язаною волею». Але в романі, поступово поглиблюючись, постає й інша, не менш важлива проблема, що є, вочевидь, наслідком того, про що мовилося вище. Критик А. Музичка у статті «Творча метода Валеріана Підмогильного», опублікованій за кілька місяців після виходу «Невеличкої драми», відзначав: «Знову Підмогильний вживає своєї методи, щоб у замаскованій формі забрати голос у таких спра-

вах, як наці[ональна] політика радвлади (українізація), як боротьба за українську радянську культуру...»[21].

Це було не далеким від істини. Прозаїк справді «забирав голос» у проблемі національної політики. Але не в замаскованій формі, хоча й бачив, чим оберталося це все для М. Хвильового, М. Куліша, Ю. Яновського, хоча академік С. Єфремов, його брат професор П. Єфремов, Л. Старицька-Черняхівська, М. Івченко, з якими В. Підмогильний був у товариських стосунках, звинувачені в націоналізмі, сиділи на лаві підсудних по процесу СВУ... Пояснити таку позицію письменника можна досить просто (хоча це просто лише на словах): він належав до тих митців, що обирають творчий шлях виважено, свідомо, а вже потім швидше йдуть на скрут голови, ніж на зміну своїх принципів. Таким був у юності (згадаймо лишень історію з «Повстанцями»), таким виявився і тепер, на сторінках свого останнього роману, в час гостро поставленого питання «бути чи не бути» для українського національного відродження.

Ось чому ця проблема так чи так зачіпає всіх персонажів твору, змушує виявити кожного своє внутрішнє єство і багато про що промовляє й сучасному читачеві. Скажімо, Юрій Славенко, який шляхом створення штучного білка намагається розкрити рушійну силу життя в інтелекті, цілком певен, що література й мистецтво віджили свій час. Нація для нього — рудимент минулого, та й взагалі щось ефемерне. «Я пробував аналізувати це поняття, — цілком серйозно заявляє він Марті, — і дійшов висновку, що це дуже незрозуміле явище». Таким же далеким воно є й для українця з Вінниччини кооператора Іванчука, який весь час намагається вловити, як мовиться, куди вітер віє. За офіційного курсу українізації говорив українською мовою, а коли тут пішло на спад, його п'ятилітня донька навчено відповідала: «Я умею по-украински, но по-украински очень некрасиво».

Та найгостріше проблема національного поставлена письменником за допомогою образу Ірен Маркевич. Це досить культурна, політично зорієнтована росіянка. Бореться з Мартою за Юрія Славенка не лише жіночою привабливістю, а й чітким розрахунком, що грунтується навіть на ідеологічних позиціях. Вважаючи, що Україна — то таки Малоросія, Ірен добре усвідомлює необхідність цієї політичної платформи. На її глузд, у «тутешніх мешканців» лише десь на дні душі лишилися спогади про свою національну самобутність. І якщо корінне населення затривожилося своєю національною романтикою, то заради вбереження зверхності над ним можна тут злегка й підіграти: завчити ходові фрази українською мовою для побутового вжитку чи поставити вдома на шафі якусь статуетку старого межигірського виробництва. «Ми мусимо бути розумніші, — каже вона матері. — Російська інтелігенція була тут провідником культури, керівником цілого життя цього неспокійного краю, і не варт їй важити своїм становищем через ту сотню слів, які не спільні обом мовам».

Українець-обиватель навчить своїх дітей зневажати рідну мову, а росіянка засвоїть її, щоб витончено боротися з українізацією — ось метаморфози культурної політики на Україні початку 30-х років, що не пройшли повз гостре око художника. Проблеми особистості і нації в романі переплелися у тугий вузол: по-справжньому особистістю не можна стати без свого національного самоусвідомлення, а нація виживе лише тоді, коли вона буде спільністю справж-

[21] Червоний шлях. — 1930. — № 11—12. — С. 136.

ніх особистостей. Так своєрідно звучить один із заповітів талановитого прозаїка.

Твір був суттєвою віхою не лише в доробку В. Підмогильного. Він став органічною ланкою проблемно-інтелектуального роману, який вже мав у своєму здобутку «Вальдшнепи» М. Хвильового, «Місто» самого В. Підмогильного, «Робітні сили» М. Івченка, «Чорне озеро» В. Гжицького, «Майстер корабля» та «Чотири шаблі» Ю. Яновського, котрі водночас з п'єсами «Народний Малахій» і «Мина Мазайло» М. Куліша за якихось останні два-три роки явили фейєрверк талановитих, а то й видатних творів, що активно порушували національну проблему, не на жарт стривоживши ортодоксів від культури. Боротьба з «попутниками» набрала таких масштабів і форм, що новий роман В. Підмогильного з'явився лише в журнальній публікації (Життя й революція.— 1930.— № 3—6), так і не удостоївшись за життя автора окремого видання. Не здобувся твір і на більш-менш позитивну оцінку в критиці.

Зате окремою книжечкою наступного року вийшов нарис молодого критика П. Колесника «Валеріян Підмогильний». Тут прозаїка охарактеризовано байдужим до «велетенських господарських досягнень», а творчість його — «далекою й чужою революційній дійсності»[22]. Але й таку оцінку було нещадно розкритиковано групою ще ортодоксальніших критиків, котрі доводили, що П. Колесник м'яко ставиться до літератора, у якого «відверта політично-класова ворожість до пролетаріату»[23]. Тут же було вміщено листа до редакції журналу самого П. Колесника, який картав себе за допущений «опортунізм» і визнавав, що його книжка «політично шкідлива, її треба непримиренно критикувати, бити»[24].

Проте критикували й били не так ту книжечку про В. Підмогильного, як самого письменника. Він ще сподівався на переїзд до Харкова — тодішньої столиці України. (У Києві його вже вивели зі складу редколегії журналу «Життя й революція», майже неможливо було друкуватися.) Але й там протягом кількох років опублікував лише одне оповідання «З життя будинку», звернувшися знову, після тривалої перерви, до малого жанру прози. Однак той малий жанр викликає глибокі роздуми в сучасного дослідника.

Оповідання з'явилося в «Літературній газеті» 27 червня 1933 року. У цьому номері друкувалося багато виступів літераторів до річниці постанови ЦК ВКП/б/ про перебудову літературно-художніх організацій на шляху до єдиної Спілки радянських письменників. Поети, прозаїки, драматурги бадьоро засвідчували, як животворно вплинув на них цей політичний маневр творчої уніфікації, скільки вони за рік написали і що ще буде написано. Звичайно, про страшний голодомор, що викосив українське село за зиму й весну, не було жодних згадок. Натомість по сторінках газети рясніли гасла: «На боротьбу за більшовицький урожай!», «Театральне мистецтво — колгоспному селу», «Дамо п'єсу колгоспному театрові». Лірики обіцяли селянам нові пісні. М. Семенко викликав на соцзмагання М. Бажана в написанні «потрібних політичних віршів»...

В. Підмогильний в новелі пише про втрату людьми людяності, взаєморозуміння, про спровоковане очерствіння душ («Класовий ворог — це в нас на кожному заводі й у кожній установі ніби штатна посада, яку хтось та повинен займати», — гірко іронізує один з персонажів), про злам особистості під тиском диктату суспільно-

---

[22] *Колесник П.* Валеріян Підмогильний. — Харків, 1931. — С. 6.

[23] Життя й революція. — 1932. — № 4. — С. 83.

[24] Там же. — С. 89.

економічних обставин. Твір був художній, однак не надто вимагалося зусиль, аби зрозуміти, що автор застерігає і себе, й своїх однодумців перед завтрашнім днем. Адже багатьох не отверезив навіть самогубний постріл М. Хвильового.

Страшною дійсністю ставали масові репресії, політичні процеси над інтелігенцією, в першу чергу над письменниками. Насувалася епоха тотальної деморалізації, біологічного страху за життя, що змушував або «не бачити» жахливої реальності, тішити себе далеким утопічним едемом, або приречено чекати невідворотного фіналу. Навіть видатним письменникам, відомим за межами країни, не завжди вистачало мужності продовжувати раніше обраний шлях. В. Підмогильний ніколи не дозволяв собі щонайменших ілюзій на майбутнє (мав серед друзів славу невиправного скептика), але свої творчі принципи сповідував до кінця.

Він знову й знову роздумував над феноменом людського буття, над тими неймовірними суперечностями, що терзають кожну мислячу особистість, над самою природою існування індивіда в оточенні собі подібних. Ще до роману «Місто» не випадково поставив епіграф з «Талмуду»: «Шість прикмет має людина: трьома подібна вона на тварину, а трьома на янгола...». В глибинах народної мудрості та книгах славетних філософів і майстрів художнього слова шукав розради на свої щемливі роздуми. Тож майже повністю зосередився на перекладацтві: випускає трактат К. Гельвеція «Про людину, її розумові здібності та її виховання», двотомник творів Д. Дідро, сам бере активну участь і керує підготовкою багатотомних видань Гі де Мопассана (10 томів), О. Бальзака (15 томів) та улюбленого А. Франса (25 томів).

На початку 30-х років В. Підмогильний, незважаючи на свою молодість, був добре відомий як один з найкращих перекладачів французької літератури, він, фактично, створив власну школу художнього перекладу. Його переклади ніколи не були випадковими, вони досить влучно відбивали стан його власної душі, politіт його мислення як митця. Чи ж дивно, що в 1932 році виходить згаданий том К. Гельвеція, сентенції якого так і обпікали своєю актуальністю читачів: «Раб до громадського добра так само байдужий, як вільний громадянин чуйний до слави своєї нації», «Що таке самовладство? Зародок лиха, який, потрапивши в лоно держави, розвивається в ньому, щоб уродити злидні й спустошення», «Як би високо не піднеслася людина, не їй, а нації повинно давати першу пошану .. .не треба офірувати щастям задля вибаганок одного...»[25]

Вільнолюбні думки філософа не лишали байдужим і перекладача у власній творчості. Хоча які могли бути сподіванки на публікацію, коли й попередній роман «Невеличка драма» не був виданий навіть з зумисною авторською передмовою, що пом'якшувала надто гострі моменти твору? Однак мозок керував його волею незалежно від зовнішніх обставин. Сторінки, змережані дрібним каліграфічним почерком, поволі множилися у шухляді письмового столу. Поки що це була «Повість без назви». Такою вона, на жаль, і лишилася — без назви і довершення. Можливо, рамки повісті виявилися б тут і затісні. Доводиться лише гадати.

Добре відомо, що письменник надавав цьому творові особливого значення. Під кінець 1934 року вирішив цілком зосередитися над ним, взяв відпустку до Будинку творчості. Однак першого грудня всю країну струснула звістка про вбивство С. Кірова. Не треба було довго роздумувати, щоб зрозуміти, чим обернеться це завтра

[25] *Гельвецій К.* Про людину, її розумові здібності та її виховання. — Харків. 1932. — С. 123, 124, 309.

для творчої інтелігенції, яку особливо ненавидів «улюблений вождь радянських письменників» Й. Сталін: репресивній машині було відпущено останні гальма. Уже перебуваючи під арештом, вимучений двомісячними допитами, він просив у листі до дружини 16 лютого 1935 р.: «Щодо «Повісті без назви», яку я писав, то збережи рукопис. У моєму столі залишився один непередрукований розділ, чернетка, розд. II, спробуй його опрацювати начисто»[26].

Зовні, за фабулою, твір сприймався начебто досить віддаленим від актуальних проблем життя. Навіть умовний заголовок до твору В. Підмогильний робить у дусі середньовічних романів чи філософських трактатів: «Повість без назви, до того ж цілковито неймовірна, вигадана від початку до кінця автором, щоб показати сутичку деяких принципів, важливих для нашого дня і майбутнього». Хоча акцентування на суперечності принципів, провідних не лише для біжучої доби, а й для майбутнього, таки скеровувало читача до філософського сприйняття дещо навіть детективної оповіді.

Справді, досить легкою белетристикою як для В Підмогильного була б історія харківського журналіста Андрія Городовського, який приїхав до Києва у зв'язку з виданням своєї книжки нарисів «про соціалістичну реконструкцію села». Так, побачивши на вулиці жінку, яка раптово вразила його, він уже не може її забути. Повертається навіть сюди знову з Харкова, щоб все-таки її розшукати — як поклик чогось незбагненного, як відлуння дивного, платонічного свого кохання до молодої жінки в юності, коли мандрував поїздом Гадяч—Москва. Цим пошукам вирішує віддати кілька днів, хоча й сам не сподівається на якийсь успіх . . .

Це, власне, і вся фабульна основа твору. Але вона, як не дивно, проходить десь другим планом оповіді. Бо головна лінія — «пробудження» Городовського від узвичаєного, стереотипного життя і осмислення його та самого себе немов збоку, через образи двох інших персонажів, з якими звела його доля в Києві: викладача фізики Пащенка та художника Безпалька. Це й є оті принципи, згадані в заголовку автором, що так важливі для суспільного та індивідуального життя людського. Пащенко — втілення хаотичного світосприймання, як нагромадження випадковостей, у яких людина постає нічого не вартою зі своїми духовними прагненнями та сподіванками на організуючу роль інтелекту. Більше того, сама людина фізично й духовно є продуктом випадковості. Вона, за Пащенком, квола, недолуга істота, котра лише імітує свою здатність пояснити світ, перед яким, насправді, — ница й безпорадна.

Цілком очевидно, що цей образ В. Підмогильний виписував під впливом модерної течії у французькому мистецтві — екзистенціалізму, що саме почав там все потужніше заявляти про себе. (Не випадково ж письменник водночас перекладав роман «Умови людського існування» (1933) одного з провісників екзистенціалізму — А. Мальро.) Проте некерованість життя, повне вивільнення підсвідомого в індивіда — це те саме, що й самоприреченість на смерть, — чим і живе Пащенко, але чого не може сприйняти Городовський, а за ним постає й позиція автора повісті. Письменник не поступився і своїм відверто продекларованим у романах «Місто» й «Невеличка драма» несприйняттям раціоналістичності, прагматизму, виразником яких став у повісті художник Безпалько, цей сповідувач «філософії радісного осла», за висловом Городовського. На противагу безлюдькові Пащенку, художник живе безтурботно, з райдужною перспективою в

[26] Центральний Державний архів-музей літератури і мистецтва УРСР, ф. 107, од. зб. 11, арк. 5.

особистому побуті та творчості, добре разрахувавши все для безпрограшної вигоди. Так, з класичної формули «життя творить мистецтво, а мистецтво — життя» Безпалько вивів свою, вигіднішу й коротшу: мистецтво доповнює життя. Всього лише підміна слів «творить» на «доповнює» — і замість майстра постає ремісник. Бо чим доповнює навколишній світ Безпалько? «Мені здається, в людському житті цілком досить горя і бур, щоб їх ще треба було доповнювати в мистецтві. Тому я малюю тільки світле і радісне»[27].

Світлі й радісні пейзажі — а лише їх виключно пише Безпалько — на тлі гострих колізій у суспільстві і в людській душі говорять самі за себе авторською асоціальністю й безпринципністю, що дратує Городовського. Але ідентичний стан і від анахорета-наркомана, і від художника-сибарита не випадковий у головного героя повісті. І Пащенко, і Безпалько нагадують Городовському його самого в певні періоди попереднього життя, коли в юності він був романтично закоханим лише на рівні підсвідомого у буяння природи і людських пристрастей, а згодом став ортодоксальним журналістом, що творив поза імпульсами душевної глибини. Тепер він побачив, до чого могло це перейти у своїх гіпертрофованих виявах: або до зневаги життя за обдурені ілюзії, або до сибаритського споглядання всіх його проблем.

Городовський «пробуджується» у самопізнанні поміж двох суперечливих сил. Це давня, випробувана теза творчості В. Підмогильного: людина знаходиться на перехресті різнобічних силових ліній суспільного існування і своїх прагнень розуму й серця. Герой повісті поки що не бачить якогось конкретного виходу з тих ситуацій, що виникли навколо нього. Спалахнув лише ідеал у вигляді прекрасної жінки і покликав до філософського переосмислення свого призначення на землі як мислячого індивіда. Городовський продовжує пошуки незнайомки у великому місті, які, зрозуміло, можуть виявитися безкінечними, як безкінечне й пізнання себе людиною, осягнення ідеалу...

Але, вдаючися до екзистенціального трактування своїх персонажів, письменник і тут не втрачає суто національного відчуття окреслених проблем. Тонко відчуваючи психіку людського буття, він не може не бачити, як у суспільстві наростає знецінення творчої, мислячої особистості перед натиском соціального, загальноколективного в ім'я одержавленої ідеї недалекого, як здавалося, світлого майбутнього. Для В. Підмогильного обидва персонажі, Пащенко й Безпалько, не надумані образи — це художнє втілення тих крайнощів, до яких вдавалася інтелігенція у реальному житті.

Пащенко, усвідомивши, що кожна система лише пристосовує людину до себе як матеріал («Скільки вигадано для людини завдань, ідеалів, скільки безглуздя написано, щоб надати глузду людській історії! З «ізмами» просто не розминешся»), бачить вихід у самогубстві. Безпалько, зрозумівши це все, пристосовується до системи і має сите життя і безхмарну перспективу. Він певен, що його полотна збережуть оптимістичний антураж складної доби суспільних катаклізмів і майбутні покоління будуть йому за це вдячні, бо побачать те, що лишилося поза головною магістраллю, наповненою гуркотом індустрії та класовою боротьбою.

Проблема взаємодії, точніше боротьби в людині ірраціонального і раціонального, духовного і плотського, психіки та інтелекту — все це найвищою мірою відбилося в останньому творі В. Підмогиль-

[27] *Підмогильний В.* Невеличка драма: Роман, повісті. — Дніпропетровськ, 1990. — С. 322.

ного, сконденсовано в довершеній художній формі (композиція, стиль, будова фрази, відграненість кожного слова). Він виявив тут свою творчу зрілість на рівні митця й філософа. В. Підмогильний, може, як ніхто з тогочасних українських прозаїків, глибоко і вдумливо студіював не лише європейську літературу, а й філософію Спінози і Канта, Шопенгауера і Шпенглера, Ніцше і Фрейда. Письменник сам був у щоденній боротьбі своєї психіки й інтелекту: перша вбирала навколишню дійсність з її неймовірними, буденними суперечностями, а другий сягав одвічних висот вселюдськості, пізнання індивіда у всекосмічному русі природи. Впродовж творчого шляху переважало то те, то інше. В останньому творі, здається, автор дійшов певного синтезу. У крайньому разі, устами Городовського він проголосив кредо митця: «Показати людей і ідеї нашого часу в їхніх сутичках і перетворенні». Але для цього потрібно бути безкомпромісно правдивим і аналітичним, з пристрасним бажанням пізнати «гущину» життя. «Тоді ви не спатимете ночей. Ваші думки витимуть, як голодні собаки. І кожен рядок ви писатимете власною кров'ю, а це єдина фарба, що ніколи не втрачає блиску».

Він прагнув це робити сам. І тому не раз, як згадували друзі його молодості, опинявся у глухому куті суперечностей між тим, що бачило його письменницьке око, і що вимагала ортодоксальна критика, озброєна ідеологічними гаслами. Тоді в нього опускалися руки, він довго не підходив до письмового столу, пояснюючи крізь гіркий усміх: «Не пишеться...». Не писалося й після 1 грудня того року. Газети з номера в номер подавали матеріали про розслідування вбивства С. Кірова, про викриття терористів і організацій, що те все заподіяли. У Києві і Харкові ще напередодні з невідомих причин арештовано велику групу інтелігенції, серед якої були письменники К. Буревій, О. Влизько, А. Крушельницький, Д. Фальківський, В. Мисик, один з найближчих побратимів по «Ланці» й МАРСу — Г. Косинка. Незмовчний на несправедливість, прямий у судженнях цей талановитий прозаїк вже тривалий час піддавався масованому цькуванню. Покликаючись до справедливості, він на весняній нараді київських письменників звернувся до них словами російського класика М. Некрасова: «Братья писатели! В нашей судьбе что-то лежит роковое...» Пишучи звіт про цю нараду, голова оргкомітету Спілки письменників на Україні І. Кулик недвозначно застеріг не лише Г. Косинку: «Коли він далі уперто чіплятиметься за елементи капіталізму, не витравлені в його свідомості, то така творчість його і його однодумців (їх, на щастя, небагато) — справді рокована, навіть більшою мірою, ніж думає сам Косинка»[28].

І ось пророцтво вже збувається... Перекладені Г. Косинкою «Мертві душі» М. Гоголя виходять без імені перекладача, а на титульній обкладинці книжки зазначено: «За редакцією В. Підмогильного» — письменник виручав друга. Йому ще повірили. Чи повірять завтра? І хто рятуватиме його твори й переклади? Якому читачеві, якої доби?

6 грудня в Заньківський будинок творчості приїхала схвильована дружина: «Учора в Києві заарештовано Євгена Плужника... Треба втікати!» Сумнівів більше не було — забирали найближчих. Але втікати нікуди не збирався. Куди, коли концтабором стає вся країна? Та й не в його це натурі тікати, не вчинивши ані найменшого злочину. А куди втече весь народ, щойно перемелений жорнами

[28] *Кулик І.* Про одну творчу нараду// Радянська література. — 1934. — № 5. — С. 166.

страшного голодомору? І як потім називатися письменником цієї нації, коли кидаєш її в лиху годину?

Думати так йому ще дозволялося дві доби. А 8 грудня 1934 року письменника Підмогильного вже не було. До Харкова, під конвоєм, їхав арештант, звинувачений у тому, що «є учасником контрреволюційної терористичної організації, яка ставила своєю метою організацію терору на керівників партії». До середини січня 1935 р. він перебував у спецкорпусі Харківської в'язниці НКВС: десятиденний термін розгляду справи В. Підмогильному спеціальними постановами продовжували тричі. Слідчі вимагали зізнання в інкримінованих злочинах, письменник боронив свою честь до останку. Але сили були далеко не рівними, адже йшлося не лише про логічні переконання. Публікації творів за кордоном, поїздка до Праги й Берліна в складі письменницької делегації (1928 р.) — це зв'язки з зовнішньою контрреволюцією, приятелювання з професором П. Єфремовим у Катеринославі, добрі стосунки з його братом академіком С. Єфремовим у Києві, дружба з Г. Косинкою та М. Івченком — це підтримка внутрішньої ворожої діяльності. А ще зачитувалися свідчення раніше арештованих письменників (М. Ялового, С. Пилипенка, О. Слісаренка), вже зламаних морально і фізично, котрі визнали себе контрреволюціонерами і всіх своїх знайомих...

11 січня 1935 року В. Підмогильний визнав, що належав до «групи письменників-націоналістів з терористичними настроями у ставленні до вождів партії». До цієї «страшної» групи входили, крім нього, ще В. Поліщук та В. Вражливий (обидва уже теж давно заарештовані). Націоналізм і контрреволюційність їх полягали в тому, що, на думку письменників, «політика колективізації привела українське село до голоду». А «терористичними настроями», після самогубства М. Хвильового та М. Скрипника, вважалися розмови у вузькому колі про Постишева як «душителя українського народу».

Та свою справу харківські слідчі виконали, і «небезпечний злочинець» спецконвоєм перевозиться до нової столиці республіки — Києва, де ще на два з половиною місяці поселяється у спецкорпусі при НКВС УРСР. Сюди ж потрапили з подібними звинуваченнями не лише В. Поліщук з В. Вражливим, а й М. Куліш, Г. Епік — з Харкова, Г. Майфет і О. Ковінька — з Полтави, Є. Плужник — з обласного Київського ізолятора... Загалом набирається досить-таки солідна група «терористів» з сімнадцяти чоловік. Після нових допитів та очних ставок, для вирішення долі причетних до залишків боротьбистської партії «контрреволюційно настроєних елементів», прибула з Москви виїзна сесія Військової колегії Верховного суду СРСР на чолі з самим головою колегії В. Ульріхом, який «уславився» на всю країну проведенням «Шахтинської справи», «Справи Української військової організації (УВО), іншими не менш гучними репресивними розгромами.

27—28 березня у закритому судовому засіданні, без свідків, захисників було розглянуто справу № 0024. Іменем Союзу Радянських Соціалістичних Республік вирішилася майбутня доля непокірних творців художнього слова: «...позбавити волі терміном на д е с я т ь років кожного з конфіскацією особисто приналежного майна... Вирок остаточний і оскарженню не підлягає». Велетенський архіпелаг ГУЛАГ, павуком розпростертий над першою в світі країною соціалізму, чекав на свої нові жертви. В. Підмогильному пролягла дорога на українську Голгофу двадцятого століття — Соловки...

Епопея перебування в спецізоляторі сумнозвісного всьому світові Соловецького монастиря — то ще малодосліджена остання сто-

рінка життя письменника. Дивом уцілілі (дбайливо збережені незрадливими друзями сім'ї Підмогильних) 25 листів до дружини, матері й сестри з далекого північного краю проливають скупе світло на ту сторінку. Потерті часом аркуші то волають відчаєм восьмимісячної невідомості про долю родини, що, можливо, розплачується за його «злочинну діяльність» («Рідна Катю, листів до цього часу немає ні від тебе, ні від мами. Чекаю кожного дня, встаю з надією, лягаю з новою надією, що лист прийде завтра. Повинен же він коли-небудь прийти!»), то сповнені намагання заспокоїти себе, рідних, а найбільше недремне цензурне око неймовірним благополуччям самотнього ув'язнення («Камера в мене простора. До і після обіду маю годину прогулянки. Харчування достатнє, хліба й цукру мені цілком вистачає, обслуговування і чистота не залишають бажати чогось ліпшого»), то вражають готовністю порятувати дружину й семилітнього сина шляхом відречення від зв'язків з ним, «ворогом народу» («Влаштовуйся серйозно, міцно, і головне — не почувай себе зв'язаною зі мною. У тебе є дитина, а я — минуле. В попередньому листі я послав записку Ромі — шкодую про це тепер. Не треба йому нагадувати про мене, він ще малий, швидко забуде, і це добре») [29].

Проте ні дружина, ні син ніколи не переступили цієї моральної межі. Вони десь на дні своїх зболілих душ лишили краплю віри в повернення справедливості, хоча дочекатися її змогла лише сама К. І. Червінська (Роман помер 19-літнім студентом). А тоді, вже під осінь 1937 р., чекання обернулося невідомістю, коли раптом урвалося листування, немовби у зв'язку з посиленням режиму на острові. Але то була неправда. І коли після повної реабілітації (в серпні 1956 р.) було надіслано з Ленінграда копію свідоцтва про смерть, де зазначалося, що «Підмогильний Валер'ян Петрович помер дев'ятнадцятого грудня 1941 року віком 40 років. Причина смерті: рак печінки...»[30], — це теж було неправдою...

До осені 1937 р., навіть у тих ізоляційних умовах табору особливого призначення письменник змушував себе творчо працювати. Спочатку він береться за перекладацтво, а потім і за оригінальне письмо. У листах згадується невелика повість про життя одного будинку, потім оповідання, а з весни 1936 р. — постійні згадки про роман «Осінь 1929» — про початок колективізації на Україні. Але біля керма репресивної машини постав улюбленець Й. Сталіна «залізний нарком» Єжов. До концтаборів цілодобово йшли залізничні ешелони, пливли пароплави — раби XX століття прибували на ударні будови п'ятирічок. Соловки були переповнені. Від зайвого «баласту» можна й очиститися. А такими найперш виявилися політично неблагонадійні. Під величезним списком їхніх прізвищ Особлива трійка УНКВД Ленінградської області поставила вирок — «розстріляти»[31]. 3 листопада, до двадцятилітнього ювілею Жовтневої революції, за браму Соловецького монастиря востаннє виводили довгу шеренгу «ворогів народу». Серед них були В. Підмогильний, М. Зеров, В. Поліщук, Г. Епік, Л. Курбас, М. Куліш, М. Ірчан, Ю. Шпол (М. Яловий)...

Невідомо, як далі розвивалася б творчість В. Підмогильного, але можна сказати певно: разом з ним зломилася одна з найоригінальніших гілок української пожовтневої літератури — інтелектуальна проза. Психологічний реалізм у поєднанні з філософським осмисленням незворотної самоцінності кожного індивіда — ця ідейно-стильова

---

[29] ЦДАМЛМ — Ф. 107. — Од. зб. 11. — Арк. 14, 11—12.

[30] ЦДАМЛМ. — Ф. 107. — Од. зб. 19. — Арк. 1.

[31] Див. докладніше: Коли загинув Валер'ян Підмогильний?// Україна. — 1989. — № 43. — С. 10—11.

домінанта, органічно виростаючи з класичної української прози, мала в особі В. Підмогильного найяскравішого свого виразника в нових суспільних умовах. Більше того, він зумів практично досягти її синтезу з європейською класикою. Але така проза і такі герої не потрібні булй командно-адміністративній системі. Її цілком влаштовували олітературені агітки та чорно-біла розстановка однолінійних персонажів — рупорів політичних настанов.

Відродження інтелектуальної прози настало в 60-х роках, переважно у творчості тоді ще молодих Б. Харчука, Гр. Тютюнника, Ю. Щербака, Р. Андріяшика, Вал. Шевчука. Щоправда, це покоління також читало В. Підмогильного лише в приватних бібліотеках, де зуміли вберегти його книжки. Жодна збірка його творів так і не вийшла аж до нинішніх, перебудовних днів. У всіх попередніх академічних і вузівських курсах історії української літератури він так і продовжував залишатися проповідником песимізму й скептицизму, над яким, мовляв, тяжіли традиції декадентської, натуралістичної літератури та дрібнобуржуазне сприймання революційних подій.

Сьогодні спокійно і недвозначно відкидаємо такі, в дусі вульгарного соціологізму, звинувачення. Адже бачимо справді неординарну особистість, талановитого письменника, чиї твори «без натяжок маємо підстави зарахувати до класики української пожовтневої літератури»[32].

В. О. МЕЛЬНИК

---

[32] *Шевчук В.* У світі прози Валер'яна Підмогильного // *Підмогильний В.* Місто: Роман, оповідання. — К., 1989. — С. 13.

ОПОВІДАННЯ
ПОВІСТЬ

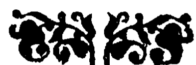

ДОБРИЙ БОГ

Віктор Хобровський весело підіймався по камінних східцях на другий поверх будинку, де жила його наречена.

Він почував себе занадто гарно. Мета життя, — а такою метою Віктор вважав жінку, — була досягнена.

Він казав:

— Чоловік тільки тоді вартий чого-небудь, коли знайдеться жінка, котра покохає його й захоче зв'язати з ним своє життя на підставі цього кохання. Я маю дев'ятнадцять років, і вже знайшлася така жінка. Виходить, що я маю людську вартість.

Вікторові згадався його товариш Юрко. Гарний хлопець, але чудний якийсь. Так, чудний.

Юрко на його теорію людської вартості казав йому:

— Ти не маєш ніякої вартості. Дурний ти і та, що з тобою зв'язатись хоче, теж дурна. Бить вас нікому.

Слова Юрка були в той мент приємними Вікторові. «Заздрість, — думав він. — Звичайно, я маю тепер не тільки наречену, а й жінку. Ми не одружені, так хіба це шкодить нам жити, як чоловікові з жінкою?»

Віктор хотів гадати про це спокійно, але трохи хвилювався. Він був занадто релігійний і гадав, що спілку чоловіка й жінки мусить неодмінно посвятити Бог.

Хобровський вірив сліпо й грубо.

— Кому ти кланяєшся? — насмішкувато питав Юрко, коли Віктор скидав кашкетку, ідучи повз церкву.

Знову Юрко! Ой, чудак. Але веселий хлопець. Безбожний хоч куди. Як він, було, каже:

— Вікторе, ти дурний. Я розумію таку віру в темному народі, але тобі її простить не можу. Головне діло, що ти по цьому питанню нічого не читав. Почитай, тоді ти побачиш і почуєш, що Христос[1] такий же Бог, як і ми з тобою, а божественного в ньому стільки, як і у всякій корові. Візьми в мене деякі книжки...

— Ти мене не переконаєш, я вже переконаний, — ка-

зав Віктор. — Змалечку я хворів, дуже тяжко хворів. Навіть лікарі заявили, що надії на одужання немає. А як батько відслужив молебня, то мені поліпшало в той мент, коли служили молебня. І це мене переконало в Бозі. А ніяких глузливих посмішок я не хочу чути. Та не однаково хіба тобі, вірю я чи ні?

— Чудно, що ти одужав від того, що батько відслужив молебня, а не від того, що твоя мати з'їла за обідом дві котлети замість одної.

Віктор посміхнувся.

«Ну, що ж! Бог простить. А як же я після того молився! Та й вийшло все проти моєї волі. Хіба в той вечір я йшов до Кусі з яким-небудь наміром? Ні, я йшов до неї посидіти, як сидів раніш. О, то були солодкі часи! Я приходжу ввечері, вона вже нагріла чаю. Посидимо, пожартуємо, поцілуємся ніжно — та й додому. А іноді вона схиле голову до мене на плече й каже: «Кращого мені нічого не треба. Так би й померти». Так, так. Тоді було гарно. Як же Куся мене кохає... ніколи не повірив би нікому, що мене так будуть кохати. За що вона любе? Я ж ніщо. Не маю хистів, не вродливий, ніщо, ніщо... А виходить, є щось, за що кохає. Ні, вже, мабуть, ніколи не розлучатись нам. Та ще й після того...»

Знов спогади, котрі Віктор ретельно відгонив від себе, закерували мозком.

«Я йшов без наміру. Це вона, вона всьому винна. Та й не вона, а просто жіноче бажання показатись напівубраною. Підходжу, стукаю в двері — можна! Тобі, каже, можна. Одчиняю двері — господи! вона лише в білизні. Посидь, каже, я зараз вберуся. Посидь! Ніколи. Я про це не думав... Я кохав її чисто...»

«Платонічно», — підказало всередині.

«Так, платонічно. Ну й що ж вийшло? Я як побачив її, затремтів одразу. Верхня губа почала сіпатись. Вона помітила, та пізно. А далі все пішло як по мазаному, ніби так і мусило бути. Не було жодних думок. Хе, хе... Коли вже я опам'ятався, то помітив, що дверина трохи відчинена. Може, хто поцікавився подивитись?»

«Негарно, негарно ти зробив», — донеслось ізсередини.

«Та я ж молився», — виправдовувався Віктор.

А тепер...

«Так! Куся хвора трохи, й я несу їй цей букет квіток. Добрий наречений! Наречена хвора, а він тільки під самими дверима згадав про це, а всю дорогу думав чорт батька зна про що!»

В голові промайнуло:
«А дуже ж я її кохаю? Що б я міг зробити для неї?»
Подзвонив.
Відчинили.
Віктор не хапаючись здійняв кашкетку й пальто. Подивився в свічадо, причепурив зачіску; потім постукав у двері ліворуч і, почувши знайоме: «Можна», ввійшов.

Клара, або Куся, як звав її Віктор, сиділа на ліжку й дивилась просто перед собою. Віктор сів поруч і ласкаво поцілував її матову щоку. Куся заплакала.
— Про що це ти?
Він затурбувався.
Куся схилилась на стіл і заридала. Віктор встав.
— Та що ти? Заспокойся! Що скоїлось?
— Я вагітна, — раптом мов відрізала вона, не дивлячись на нього.
— Що? Як? Та кажи!
Віктор схопив її за плечі і почав трусити. Він одразу добре не зрозумів значення її слів, але вони здались йому важкими. На нього ніби упав з неба камінь і придушив. Він пручається руками й ногами, а камінь душить його немилосердно, тисне до землі і з кожною хвилиною робиться важчим й важчим.
Блискавкою пронеслась в голові думка, що Куся вагітна від нього, що в неї буде дитина, що він незабаром зробиться батьком.
Буде хлопчик, неодмінно хлопчик; він буде тримати його на руках. Те хлоп'я буде казати йому: «Папа, папа!» Буде простягати до нього рученята.
«Папа! Папа!»
А камінь робився важчим.
Віктор не хотів вірити.
— «Я, учень сьомого класу, батько? Та ні, цього не може бути!»
— Та кажи, що з тобою?
Куся витерла очі.
— Ну, пам'ятаєш, мене почало нудити. Я думала, що то від шлунка. Пішла до лікаря. Він обдивився, розпитав і каже, посміхаючись: «Дитятко, ви вагітні». Подивився на мене так... особливо. Як же мені соромно стало! Ледве приплентaлась додому. Що робити?
Віктор захолонув. Думка про те, щоб кинути навчання, примусити й її залишити гімназію, одружитись, несмі-

ливо промайнула в мозку, та він зразу ж відкинув її далеко з ненавистю й презирством як недоладну. Чорна й невблаганна думка про смерть замість неї виринула й гадюкою вилася в голові.

«Аборт? Ні, це не улаштовує справи. Це злочин. Одне, одне залишається їй і мені...»

Смерть уявлялась йому в вигляді темряви. Все навкруги темне й сам він темрява. У цій темряві треба жити.

А Бог?

Бог...

Так, треба молитись. А що ж поможе? Самогубство — гріх. Треба йти молитись, щоб він простив.

На хвилину в мозку заворушилась думка про пекло, те пекло, котре уявляє собі простий народ. Казани з смолою, розпечені сковороди, чорти з веделками, хвостаті, чорні, як вугілля, гидкі, як образа.

Навіщо я вірив?

Ні, ні, так гадати гріх. Це воля Божа. Померти, померти...

Потім на душі стало спокійно, тихо й безтурботно.

— Кусю! Залишається одно — самим собі смерть заподіяти. Нічого іншого я не пригадаю.

Очі Кусі забігали. Вона знову заплакала.

— Нізащо, нізащо! Я жити хочу, я молода. Я не бідна... А ти... боягуз!

Це слово образило Віктора. Він вжахнувся цього слова, й спокійний його настрій поплив кудись геть, а на душі знову зробилось холодно й темно.

Що ж робити?

— Я все сама зроблю.

— Аборт?

— Хоч би й так. Іди, іди зараз звідціль.

Це теж образило Віктора. Він несвідомо сів на стілець і замислився.

Думки літали роєм, і Віктор не міг стежити за ними.

«Вона аборт хоче зробити? Що ж з того буде? Що буде?»

Далі він не міг думати. На цім місці думки почали бігти кудись убік, зачіпаючи зовсім нецікаве.

— Котра зараз година? Мабуть, рано ще? Може, піти з Кусею в театр?

Тут він згадав, що сьогодні Куся нікуди не піде, й зараз же питав себе:

«Чому?»

— А, вона вагітна!

Зробилось весело.

Справа вже не така страшна, як здавалось раніш.

«Ну, вагітна то й вагітна. Зробить аборт, замажем це діло, то буде добре. Я тепер маю, сказати б так, перевагу перед іншими. Гм, майже батько. А на світі гарно жити... Куська плаче?»

Він підійшов до неї.

— Ну, годі. Я вже передумав, і ми зробимо те, що ти хочеш.

Він подумав ще трохи і сказав:

— Прощавай.

Нахилився й, поцілувавши її, вийшов.

Ранком він щиро молився в церкві, щоб аборт пройшов якнайліпше.

Через кілька день товариш Віктора Юрко повернувся із села, де гостював у родичів. Права рука в нього була на перев'язі.

— Де це ти скалічився? — здивовано спитав Віктор, зустрівшись з ним.

Юрко весело засміявся.

— Chercher la femme!* Парубки прострелили через дівчину.

— Ти ще й смієшся?

Юрко ще веселіш відповів:

— Ну, як же не сміятись, коли смішно? Зрозумій, моїм власним револьвером та мені ж руку прострелили. Одібрали й прострелили. Хіба тут мало сміху? Уяви собі: натовп оскаженілих хлопців і супроти їх моя героїчна постать з револьвером у руці. Так. Потім малюнок міняється: натовп наскакує, бгає мене під себе, і врешті я маю прострелену руку!

Тепер уже й Віктор засміявся. Одначе який гарний цей Юрко! Його зранили, а він сміється.

Віктор почув щиру повагу до Юрка за його непочату життєву енергію, невичерпаний інстинкт життя.

Юрко тим часом казав далі:

— Отсе вже починає гоїтись. Ще поїду в село. На щастя, мент бурхливий, небезпечний, науки в школі немає. Отже ж, на селі весело, вільно, натуральне все. Одні вечорниці чого варті! Котра дівчина тобі вподобалась — іди й бери її, якщо хто раніш тебе не взяв.

* Шукайте жінку! *(франц.)* — *Ред.*

— Як же ти поїдеш? Ще вб'ють тебе там.

— Дурниця! Я в той же вечір розпив з хлопцями четвертину самогону, й ми помирились. Та й чи варто звертати на це увагу? Навпаки, хлопці поважають мене тепер. Так я от що хотів сказати — поїдем удвох. Ну, до чого гарно там! Дівчата там — справжні дівчата, а не виснажені оселедці в чорних сукнях. Як ти їй вподобався, вона тобі відверто це скаже, не буде драми витівати. Їдем, не пожалкуєш.

— Ні, ні...

Віктор засміявся. Юрко ж знає, що він «сімейна» людина.

Юрко поморщився.

— Ну, не чекав від тебе, що ти такий забобонний! Сама наука каже, що людина — істота полігамійна. Хіба ти вже проти науки?

Віктор знову посміхнувся. Воно-то так... але... негарно якось..

— Дурень ти. Прощавай, поїду сам.

Вікторові хотілось поїхати.

«Поїду так собі... провітритись. А щоб з дівчатами там що, то ні... До того ж Кусі зараз не до мене... акушерки й таке інше. Так, навіть Куся рада буде, що я поїду. А приїду вже після. Ну, звичайно, з дівчатами ні, ні...»

Віктор радів, що може поїхати. Навіть треба було йому поїхати, заспокоїтись після тих життєвих неприємностей, що спіткали його.

— Стривай, — сказав він Юркові, — я теж поїду, тільки умова: ти й не силкуйся там тягти мене до дівчат... ти ж знаєш, я людина невільна.

Він був у той момент невдоволений з того, що дійсно він невільний, і заздрив Юркові. Але поборов у собі ті чуття й ще раз подумав, що їде в село тільки провітритись.

Через чотири дні Віктор повернувся назад у місто. Одначе яка нахаба отой Юрко! Як не пручався він, але той затяг його на вечорниці і... Ну, звісно що... Але ж хіба він, Віктор, винний в тому? То ж Юрко, ота нахаба!

Віктор після того ходив у церкву й довго молився, щоб Бог простив йому невільну зраду. Себе ж він й надалі вважав чистим і вірним Кусі.

Тепер Віктор сидів у сінематографі вкупі з Кусею й дивився на велике полотно, на якому бігали люди, кохали

одне одного, мучились, убивали, але був далекий від переживань героїв екрана.

Він гадав про ту стіну, котра з кожною годиною відгороджувала його від Кусі. Після аборту в їх відношення вкралось недовір'я і підозріння. Віктор почав помічати, що Куся не завше буває правдива. Наприклад, навіщо було позавчора обдурювати його і казати, що вона піде до подруги, а йти в театр дивитись на «Гамлета»[2]? Не хотіла, може, з ним іти? Хотілось бути одній? Так чого ж цього не сказати? А може...

Погана думка залізла в голову Віктора, й він ніяк не міг її перемогти. Ревниве почуття кублилось усередині, й Вікторові було неприємно й гірко.

— Невже вона може зрадити після того, як була моєю? Гм? Правда, жінка істота мало постійна. Але хіба Куся така, як інші? Я ж бачив у їй щось ідеальне.

«Начинается с идеалов, а кончается под одеялом», — пригадались йому слова одного з його вчителів, котрий любив розмовляти з учнями на «живі» теми.

«Так і в нас з Кусею. А шкода... Невже кінчається?»

Він поглянув на Кусю. Та з захопленням стежила, як п'ять поліцаїв на полотні в'язали, піймавши, злодія. Той дуже пручався, розмахував руками, бився, але його перемогли. Картина скінчилась.

— Шкода мені Семенова (так звали злодія). Такий вродливий, здоровий, дужий і замість того, щоб жити, кохати, мусить гнити у в'язниці, — з зітханням промовила Куся, на котру картина зробила велике враження.

— Як же це так? — здивовано запитав Віктор: — Цебто вродливим можна різати людей? Ну, й погляди. Не розумію.

— А я розумію, — суворо відповіла Куся. — Вродливий більш ніж хто б то інший має право користуватись життям.

— А, он як.

Віктор більш нічого не сказав, але слова Кусі його образили. Він знав, що його не можна вважати за вродливого. Виходить, що він не мав права користуватись життям, як інші? У словах Кусі він почув натяк на себе.

«Це вона мені навмисно сказала, щоб образити, щоб дошкулити. А де ж були її очі попереду? А як міг я кохати таку... бездушну тварину, котрій треба тільки вродливості, сили. А що той чоловік злодій, що він небезпечний для людей, що він душогуб — то байдуже. Мені більше коло неї нічого робити».

Він раптом спинився й, глузливо посміхаючись, сказав:

— До побачення. А може, вже й не побачимось.

Повернув убік, не звертаючи уваги на здивовані запитання Кусі, й пішов. Спокій покинув його.

Він думав:

«Що я наробив? Так не можна було робити».

Вернутись до неї? Ні, це дуже смішно й соромно. То виходить, що він не буде більш ходить до неї щовечора, не буде більш цілувати її, голубити? Це було занадто боляче.

Віктор спинився, потер чоло рукою.

Так, так. Це розрив.

Страшне слово...

«Що я наробив? Невже це не можна налагодити знову? Але пляма від цього залишиться на наших майбутніх відносинах, хоч, може, вони й налагодяться. Кажуть, рани заживають, а рубці залишаються. Та ні, я не можу зрозуміти, як це я не буду обіймати Кусю, як це? Та хіба вона витримає це? Всім відомо, що вона була трохи не нареченою моєю, у неї ж мала бути від мене дитина. Не зрозуміло. Як це сталося?»

Віктор помітив, що йде не додому, а кудись убік. Він сів на лаву біля якогось будинку.

Бігти швидше до неї... додому. Не треба гаяти ні хвилини. Господи, як я її образив. Я її відштовхнув! Чи простить? Чи буде тією любою, маленькою Кусею, якою була для мене досі? Я дурний, шалений. Чи подумав я про те, що без неї жити не здолаю? На мене якийсь сказ найшов. Швидше, дурню! Навколішках мушу я прохати вибачення!»

Віктор встав і хутко пішов до Кусі. Він твердо вірив, що випрохає в неї прощення.

«Звернув увагу на якісь слова. Ну що ж такого, коли вона кохається в красі? Це ж як всяка дівчина. Та вона ж молода. Хіба вона мене зрадила? Дурні ревнощі. Сидить в мені злість і під'юджує зробити прикрість комусь, бачити погане там, де його зовсім немає. О господи, поможи мені! Хай вона простить. Ну, не живий же чоловік уподобався їй. Картина. А я приревнував Кусю до мертвого малюнка. Виходить, коли мені вподобається тарілочка з малюнком жінки, то Куся має право мене покинути? Як я зміг зробити таке безглуздя?»

А як не простить? Вона може сказати, що сьогодні я приревнував до малюнка, завтра — до подруги, позавтрому — до книжки. Я образив її. Треба прохати. Я не пере-

живу, коли не простить. Застрелюсь. Піду світ за очі. Тільки мене й бачили».

Перед будинком, де жила Куся, він спинився і почав думати, що їй сказати. Нічого не міг пригадати. В голові крутилась тільки одна думка:

— Хоч би простила, хоч би простила.

Віктор бігом піднявся по східцях й подзвонив. Серце застукотіло й заметушилось у грудях, в роті пересохло.

«Чого так довго не відчиняють? Ага, ось ідуть».

Не скидаючи навіть кашкетки, Віктор хотів кинутись у кімнату Кусі, щоб швидше притиснути її до своїх грудей, поцілувати й помиритись. Покоївка заступила йому дорогу.

— Панночки немає вдома.

— Як немає? Я бачив світло в її кімнаті.

— То я прибирала.

— Добре, я залишу цидулку. Пустіть.

Покоївка стояла на шляху йому. Без панночки вона нікого не пускає.

— Та що ви дурня вдаєте? Ви мене хіба не знаєте? Що я, перший раз тут?

Віктором опанував невиявлений жах, який обхоплює людину в темній кімнаті.

«Чого вона не пускає? Може, Куся так розсердилась, що не веліла мене пускати? Дарма! Я сам побалакаю, я сам!»

— Пустіть!

Він схопив покоївку за руку, але в цей мент із кімнати вийшла Куся.

— Чого ти підняв гвалт?

— Та чого ж вона дурить, що тебе немає вдома? Що за комедія тут витівається? Я прийшов до тебе поговорити. Ходім у кімнату.

— Ходім у хазяйську вітальню, бо в мене не прибрано.

— Та що це ви, змовились не пускати мене в твою кімнату? Що не прибрано, то дарма, я не чужий.

Почуття чогось гидкого й образливого заворушилось у ньому. Насувалось чорне, волохате й холодне. Розпечений мозок відрікався розуміти, що тут коїться, чого не пускають. З напруженими м'язами, блискучими від обурення очима Віктор зробив крок уперед. Куся заступила йому дорогу й глухо проказала:

— Не пущу.

З злістю схопив її Віктор і шпурнув за бік. Дверина

відчинилась. Віктор глянув і захолонув: там стояв офіцер і з ніяковістю прислухався до того, що робилось в передпокою.

— А... он що...

Віктор хитнувся й взявся за одвірок. Підлога, стіни, малюнок над столом посунулись убік. Повіяло гарячим, в очах заблискали червоні вогники.

Віктор безтямно посміхнувся.

— Он як...

«Себе тільки чи й її?» — думав він, намацуючи в кишені револьвера.

«Себе одного... не хочу брати на душу другого гріха. Боже, прости й пособи мені».

Він вихопив револьвера і притулив до голови.

«Коли б не схибить...»

Покоївка скрикнула й затулила руками обличчя. Офіцер кинувся до Віктора, схопив і одвів руку. Постріл гримнув, куля влучила в стінку. Куся стояла навколішках і благала:

— Не треба... Вітю... не треба...

— Пустіть! — несамовито закричав той. — Пустіть! Яке ви маєте право мене тримати?

Він захрипів, важко впав додолу й зайшовся од шаленого реготу.

Принесли води, поклали Віктора на ліжко. Він потроху заспокоювався. Навколо зібрався увесь дім і тихо, не балакаючи, дивилися на нього. Куся плакала.

Віктор підвівся на ноги.

— Де мій револьвер? — хрипучим голосом спитав він.— Не бійтесь... тут не буду стрілятись.

Всі мовчали.

— Я питаю, де мій револьвер?

Господиня квартири, не виходячи вперед, відповіла:

— Револьвер у мене. Але я не вважаю можливим повернути вам його.

— А... так я!..

Віктор схопив вазу для квітів і несамовито шпурнув її в люстро. Додолу посипались уламки скла й наповнили дім специфічним дзвоном. Віктора знову схопили й дали води.

— Присягаюсь іменем Бога, що вдома я пущу собі кулю в лоб, — сказав він Кусі, коли його пустили, благаючи не робити собі шкоди.

Віктор спокійно натяг кашкетку й вийшов на вулицю.

Свіже повітря дихнуло на його морозом, й Віктор очунявся. Ступати було важко, думати важко, стояти теж. Він пройшов на бульвар і сів на лаві. Він ясно почував одне: треба йти десь доставати револьвера й пустити в себе кулю. Вішатись він не хотів — ця смерть була дуже гидкою.

Віктор встав і пішов просто по вулиці.

— Стривайте, товаришу, чи не продасте револьвера? — звернувся він до солдата, що йшов назустріч.

— Можна, — відповів той, виймаючи з кишені поганенького «Сміт-Вессона»[3]. — Що ж, давай зеленого керенського[4] — твій буде.

Віктор дістав гроші. Тепер він був спокійний за свою долю й повернув додому.

Думка про Бога виринула в свідомості. Господи, прости й помилуй.

Віктор знав тільки одне: він мусить застрелитись. Йому здавалось прикрим, що він наробив такого гвалту, бив, кричав. Треба було спокійно вийти й надворі... Принаймні не було б турбот. Може, зараз зробити всьому край? Ні, треба написати листи.

Він погладив у кишені револьвера.

Захотілось їсти. Віктор завернув у кав'ярню, замовив кави й цигарок. Курити йому було заборонено, бо мав слабкі легені, але тепер можна було дозволити собі таку втіху. Він запалив і затягнувся з жадобою. Горяча кава й цигарка розважили його.

«Все-таки добре, що я налякав Кусю. Хай поплаче, так їй і треба. А як вона мене зрадила — як останнє падло. Вона чекала, коли я покину її... Але в той же вечір закликати до себе іншого! Хе, в той же вечір! Вона, мабуть, і зо мною шури-мури крутила, й з іншим. Тварюка! Чого я не застрелив її? Ой, яка важка образа!»

Віктор з сумом зітхнув.

«Навіщо я пішов сьогодні? Послав би їй листа, може б, помирились, я б нічого й не знав. Краще б і не знати, що я обдурений. Краще б, хоч і обдуреному, пожити, насолоди зазнати. А може...»

Страшне почуття заворушилось у грудях. Серце майже спинилось. Дихати стало важко.

«Може, вона так зробила того, що я її кинув? Може, вона шукала забуття й покликала до себе першого-ліпшого, аби заспокоїтись? Може, вона теж близько до самозгуби. Це, мабуть, так... так. Я винен, я! Що ж це я наробив? Вона не пускала, щоб я не побачив, щоб не

подумав чого поганого. А я, паскудник, подумав, що вона зрадила! Наробив бешкету, ославив себе й її. Яка вона нещасна!»

Сльози підступили до очей і стиснули горлянку. Віктор кинув каву й пішов до дверей.

— Товаришу, а гроші?

— А!

Віктор посміхнувся й розплатився. Котра година? Перша?

«Швидше додому, напишу листа Кусі, буду благати вибачення й прощення, але все одно не жити, бо поклявся іменем Бога. Яка страшна клятьба! «Не кляніться ні небом, ні землею, хай буде ваше слово: — так-так, ні-ні». Знаю, господи, я грішний, але ти простиш мені по доброті своїй. Невже я душу свою загубив? Господи, Боже мій, порятуй мене!»

Вікторові захотілось плакати й молитись.

«Хай вдома. Невже це правда, що я винний, а не вона? Я перший образив її, покинув... Ні, ні! Це не оправдання — з горя закликати до себе мужчину. Може, то її коханець? У, прокляті! Треба було вбити, як собаку. Як важко!»

Голова горіла, а руки й ноги були холодні, як лід. Нервове тремтіння пробігло по тілу, неприємне й колюче. Мороз дужчав і залазив під пальто. Віктора почало трохи нудити. Він нахилився, взяв грудку снігу й почав жувати. Трохи одійшло. Він подивився навкруги.

— Прощай, життя, — промовив він.

Але це вийшло неприродно і неправдиво. З чим тут прощатись? Віктор плюнув і пішов далі.

«Сніг є виглядозміна води, — думав він. — Вода в свою чергу є сполучення кисню й водню й формула її H_2O. Кожне тіло... Куся!»

Він майже вигукнув це слово.

Куся! Навіщо ж так зробилось? Образила й зрадила... Я мушу померти. А як кохав, кохав...»

Віктор підійшов до паркану, схилився й заридав. Сльози текли струмками й почуття плачу було заспокоюючим. Він потер очі снігом і пішов далі.

Вдома Віктор почув себе надзвичайно втомленим. Запаливши електрику, він почав був писати листа до батьків і до Кусі, але втома зовсім придушила його. Очі самі собою заплющувались, голова хилилась на стіл, за-

надто приємно було сидіти не ворушачись. Тоді він постановив написати листи й застрелитись завтра.

Ліг зразу ж на постіль, бо втома не давала й Богу помолитись, і трохи погадав про те, як здивуються батьки, коли завтра побачать його з простреленою головою, як будуть плакати й правити панахиду. Але втома не дозволила йому довго думати, і він заснув міцно й спокійно.

Вранці Віктора розбудила мати, бо він дуже допізна заспався. Він швиденько вбрався і, вбираючись, думав, як перебути майбутній день. Потім одразу згадав, що треба застрелитись, згадав Кусю, згадав свою клятьбу. Всі ці спогади неприємно вразили його, і він захвилювався.

«Нап'юсь чаю, тоді...» — думав він.

Чай здався йому дуже смачним. Немов Віктор ніколи не пив такого. Навіть спитав матір, чи це той самий чай, що вони завше п'ють? Виявилось, що той самий.

Після чаю Віктор замкнувся в своїй кімнаті, вийняв револьвера, поклав на стіл і сам сів коло столу. Розклав папір, але листи знову не писались.

Ну, що він напише? Що стріляється через те, що дівчина зрадила?

Одразу уявилась йому газетна інформація:

«Дня такого-то, в годину таку-то позбавив себе життя Віктор Хобровський. Причина романтична».

І Віктор думав — всі прочитають, насміються і скажуть, що він зробив, як справжній дурень.

Він перше, ніж це скоїлось, вже гостро образився.

«Ні, цього писати не треба», — подумав він.

А стрілятись було треба. Правда, зрада, Куся й кохання до неї вже встигли якось зблíднути в його свідомості й злилися в невиразну пляму, але Віктор почував, що застрелитись треба.

Він почав копирсатись у думках, вишукуючи ту дійсну причину, що примушує його покинути життя. Довго і без жодних наслідків шукав її, відкинувшись на спинку стільця, й нарешті прошепотів:

— Я поклявся, я поклявся...

Він схопився з стільця.

— Навіщо я зробив це? Навіщо? Тепер же треба померти...

Йому захотілось плакати над своїм передчасно розбитим життям, над самим собою, що необачною клятьбою попсував усе і тепер проти волі мусив не жити.

Віктор ходив по кімнаті і з мукою думав:

«Так, так, клятьби зламати не можна... поклявся ж Богом. Треба виконувати...»

Знову сів за стіл і хотів написати листи. Хотів написати, як даремно гине він через свою дурощ, хотів проклясти все, хотів вилити в листі те, що важкою, липкою смолою горіло й клекотіло всередині.

Але знову-таки не писалось. Ще прикріш буде, як люди довідаються, що він гине через свою дурну необачність.

— Ні чорта не буду писати... хай думають, що хотять,— злісно сказав він.

Але... Куся буде таки думати, що він через неї застрелився! А то неправда — він зробить це того, що поклявся невідомо для чого. Куся буде скрізь розповідати про його смерть і буде говорити, що то через неї... А люди знову скажуть про нього, що він дурень, і знову надрукують це в газеті.

— От проклята! — скрикнув Віктор, і очі його налилися кров'ю. — О, якби вона тут була, роздушив би, як гадину! Збила мене тварюка з пантелику... О-о-о!

А про Кусю будуть казати:

— Ви знаєте, через цю панночку застрелився один юнак.

Хлопці почнуть упадати за нею, приваблюючись такою страшною й цікавою пригодою.

Віктор почув себе наче спійманим у сильце і в безсилім обуренні стис кулаки. Злість на Кусю стовпилась у грудях і шукала виходу. Він схопив з столу скляну попільничку й поривчасто жбурнув нею на підлогу. Брязкіт розбитого шкла приємно заспокоїв його.

«А все-таки самогубство неминуче для мене... Поклявся ж, поклявся іменем Бога... Хіба можна зрадити таку клятьбу?»

Вже не злість, а тихий глибокий сум заліз йому в душу. Він приліг на канапу лицем униз.

Вікторові здалось, що хтось наворожив йому смерть і тільки завдяки цим чарам він конче мусить померти. Він аж застогнав від такої наруги над власним життям.

— А все-таки треба... поклявся...

Він підвівся, хотів піти на подвір'я, походити там трошки, а тоді вже неодмінно застрелитись.

Хай тоді думають, як знають. Нічого не напише. Хай Куська радіє, що так зручно обкрутила його.

Віктор сховав револьвера і почав зодягати пальто, але хтось дуже смикнув двері й гукнув:

— Одчини, чого там замкнувся, як панночка.

Віктор впізнав, що то Юрко, й зрадів йому, як довго сподіваному гостеві.

«Ну, ось посидить Юрко, а як піде, тоді вже неодмінно застрелюсь», — думав він, відсуваючи засува.

Юрко з'явився в кімнаті, рожевий від морозу, свіжий, холодний, і, не роздягаючись, сів на канапі.

— По дуже екстренній справі, — казав він, розв'язуючи мимохідь башлика. — Позич мені, будь такий ласкавий, сто карбованців. Захопив, брате, трипера, — додав він тихіше й засміявся.

Смішно стало й Вікторові. Який гарний цей Юрко: захопив погану хворобу й сміється.

— Як же так? — спитав Віктор.

— Не мені казати, не тобі слухати. Страшенно прикро. Хоч би від повії, а то від інтелігентної панночки. І ще, стерво, таку незайманість вдавала.

Вікторові одразу стало соромно. От справжня людина, оцей Юрко. Живе, повний життя. Не те що він — мусить гинути, ганебно гинути...

Віктор глянув у вікно. Там, на вулиці, чудовим кольором вилискували по снігу сонячне проміння, немов по вулиці казковим чарівником щедро розсипано було безліч сяючих діамантів. Ось проїхав бадьоро візник... ось пройшла пані, червона від морозу, затуляючи муфтою обличчя, щоб не задубів носик...

І раптом він згадав:

«Бог добрий, милосердний. Він простить, простить... я молитись буду кожного ранку й вечора, й він простить, бо він добрий, несказанно добрий. Він простить за клятьбу, він простить за все... буду жити, буду жити, жити...»

Сповнений вщерть радості, немов несподівано визволившись з глибокого холодного льоху, де йому належало ще довго гнити й страждати, забувши про те, що він уже не має людської вартості, Віктор кинувся до здивованого Юрка й почав стискати його в обіймах.

Собачий Хутір. Липень, р. 1918

ГАЙДАМАКА

Коли зав'язалася бійка між гайдамаками й червоногвардійцями, то до гайдамаків прийшло два учні сьомого класу К-ської гімназії й запропонували свої послуги. Їх прийняли з радістю, бо людей було мало, дали їм по вин-

товці, дали ремінний пас з набоями, й учні стріляли, вартували, носили крадькома з вокзалу кулеметні стрічки, спали й їли, як справжні козаки.

Гайдамаки бились чотири дні напружено й з запалом, а однієї ночі старшина, побачивши, що справа програна, звеліла тихенько виступити з міста; вкупі з ними виступили й два учні сьомого класу.

Перший з них був високий на зріст, кремезний юнак, з кучерявим розкішним волоссям, орлиним носом, похмурий і мовчазний. Він пристав до гайдамаків того, що чув, нібито в них багато зброї, й хотів здобути собі пістоля. Тоді серед учнів старших класів була мода носити з собою до школи пістолі, баришувати ними й гратись на лекціях. Пістоль коштував дорого, а у похмурого юнака з орлиним носом завше бракувало грошей, і він не міг його собі купити. Але з першого ж кроку юнакові не пощастило: йому дали гвинтівку, а пістоля, не дивлячись на його найенергійніші заходи, не довелося одержати. Через це він зробився ще більш мовчазним і хотів уже кинути гайдамаків, але відступили вони так несподівано, що він не потрапив уже проскочити непомітно додому.

Другий учень був невисокий, худий і слабосилий. Він прийшов до гайдамаків того, що був зовсім розчарований у житті й навіть серйозно думав про самовбивство. Йому так обридло своє безсиле тіло, своя худорлявість, випнуті маслаки на обличчі, що він сумував іноді довго й болісно, іноді плакав і проклинав усе на світі вродливе й чудове. Коли він думав про своє життя й життя взагалі, то воно здавалось йому маленьким, нікчемним і тонким, як він сам. Бог, до котрого звертався він з гарячими моліннями, не допомагав йому й тільки мовчки дивився з величного темного образа. Він хотів проклясти й Бога, але не повернувся язик.

Першого учня звали Василем, другого — Олесем. Але про йменння їх ніхто не спитав, і коли до них звертались, то просто казали: «Ви».

Коли рідне місто, де були батьки, школа, знайомі, темніло вже ззаду невиразною плямою, над котрою манячили високі фабричні комини, що, здавалось, зараз упадуть і віллються в загальну темряву, Василь похмуро сказав:

— Вже відступили.

Олесь, котрому було боляче кидати рідні місця, батьків, яких він любив і котрі його любили, змахнув непрохану сльозину й радісно підтакнув:

— Авжеж відступили.

Спереду дивилась на них снігом крита рівнина, велична, як влада. Люди йшли, сунулись уперед, а вона відходила назад спокійно й задумливо. Рівнина мовчала; жодного згуку не було чути, люди ступали тихенько й не розмовляли, щоб не порушити тиші. Навкруги під проміннями місяця синіли сніги, й здавалось, що це перед очима не снігова рівнина, а безкрає глибоке море. Від цієї думки робилось трошки моторошно, й люди горнули один до одного.

— Дай цигарку, — попрохав Олесь.

— Далеко доставати, — відповів Василь, нахилився, взяв пригоршнею снігу й почав поволі жувати його.

Олесь хотів спитати ближчого гайдамаку, куди вони всі йдуть, але мовчання снігів скувало йому губи, гнітило його, й йому хотілось плакати. Він оглянувся назад: міста вже не було видно й ззаду стало вже так само синьо, як і спереду. Олесь напруженням волі примусив себе не заплакати.

Вдома Олесь звичайно вставав пізно, бо вчилися в його школі після обіду, і в одній білизні підходив до свічада, котре вважав за єдиного вірного і правдивого приятеля. Тут він починав ретельно дивиться на себе з ненавистю й презирством, не минаючи ні одного клаптика своєї жовтої шкіри. Сорочки він ніколи не застібав, і тому було видко худі, як дошка, груди, на котрих випинались смугами ребра. Шия була довга, тонка, й на ній незграбно сиділа висока голова. Олесь вдивлявся в своє обличчя, й воно здавалось йому плямою, одноманітною, невиразною й рівною. Не було помітно ні носа, ні очей, ні рота. Він одходив тоді трохи далі від свічада й показував сам собі язика; потім напружено вдивлявся, стискував кулаки, сварився довго й зосереджено, вкладаючи в цей жест всі свої сили, й шепотів придушено:

— У, проклятий, проклятий.

Олеся не любили дівчата, певніше, не помічали його; це було образливо й жорстоко. Він був не дурний, але й не дуже розумний; розумний, власне, остільки, щоб розуміти, що він поганий, нецікавий і нікому не потрібний. Товариші ставилися до його чудно; коли він приходив до класу, то вони весело тискали йому руку, а потім зразу ж забували про його. Коли він підходив до гурту під час якоїсь розмови чи наради, то балачка провадилась так само, нібито ніхто й не підійшов. До сьомого класу він цього не помічав, а тепер помітив одразу й зрозумів, що він непотрібний. Від свідомості своєї непотрібності він мучився й плакав.

З «квітами й вершками» класу він не міг зійтися й пристав до «камчатки». Тут, щоб бути прийнятим до гурту, вимагалось тільки знання масних анекдотів. Для того щоб не відставати від «камчатки», Олесь попрохав повести й його до повії, до котрої ходила вся доросла частина класу. Його повели, й він впірнув в багно розпусти, впірнув увесь з головою, ногами, душею. З огидою згадував Олесь маленьку кімнатку, в котру налізало одразу чоловік з п'ять; в кімнаті перед іконою завше блимала лампадка і за ситцевою заслоною стояло ліжко. Кожної суботи Олесь ходив туди з співучнями, захльобувався й потопав.

А вдома, на самоті, проклинав усе: й співучнів, і повію, й життя. Молився він довго й часто, але Бог не міг або не хотів йому допомогти.

Коли гайдамаки прийшли в найближче село, то Василь сказав:

— Я вертаюсь додому.

В його кишені лежав пістоль, хоч і не дуже гарний, але все-таки пістоль, із котрого можна було стріляти й котрий можна було продати в скрутну хвилину.

— А я далі йду, — одмовив Олесь.

Він хотів попрохати Василя зайти до батьків і переказати, що він, Олесь, живий і здоровий, бо він знав, що батьки його дуже люблять і зараз помирають від туги, але подумав, що це слабодушність, і нічого не переказав.

День перебули в селі, а вночі знову пішли далі. Знову мовчали синюваті сніги, мовчали люди й земля. Серце Олеся колотилось турботно, але згук його був порожній і розгублений. А в грудях скупчувалися важкі хмари, підступали до горла поволі й рішуче, душили, лоскотали, але Олесь напруженням волі опанував себе й не плакав.

Олесь уже третій день відступав з гайдамаками з міста. Чого він пристав до гайдамаків, а не червоноармійців, — він і сам не знав. Він тільки постановив полізти туди, де вбивають.

Як вирушили з міста, гайдамаків залишилось щось біля сотні чоловіків. В надії сполучитись з вільними козаками околишніх сіл, вони прямували на велике село Мартинівку, де був збірний пункт вільного козацтва. Коли ж гайдамаки підступили до села, то виявилось, що вільні козаки самі роззброїлись під впливом чуток про успіхи

червоногвардійців, а також і тому, що місцеві селяни схилились на бік більшовиків. Селяни навіть не пустили гайдамаків у село, щоб не накликати на себе помсти червоногвардійців. Даремно отаман загону, вродливий і кремезний осаул Дудник, переконував їх озброїтись і сполучитись з ними, щоб укупі боронити інтереси «нашої рідної Вкраїни». Селяни згоджувались, що боронити Україну треба, але озброїтись не хотіли і в село не пустили. Гайдамакам нічого не залишилось, як повернути від села.

— Ось вам і українці, — казав Дудник козакам, що оточували його навкруги, пересипаючи свою промову московською лайкою. — Дочекались допомоги! Що ж, хлопці, мабуть, по домах. Поодинці, щоб червоногвардійці не перебили. Хто хоче, хай зараз іде, а хто не хоче, хай піде з нами переночувати в маєток. Тут за п'ять верстов. Ну, рушайте.

Рушили. Олесь уже ледве тяг ноги. Він шкодував, що не пішов до червоногвардійців. Ті хоч б'ються, грабують, а ці лише відступають без бою, та ще й до того розходяться.

Ноги боліли страшенно. Як переходили через якусь маленьку річку, Олесь провалився на льоду, й черевики, хоч він їх і сушив на вогнищі, зробились шкарубкими, тісними й немилосердно терли ноги. Останній час він робив так: спершу йшов швидко й випереджав усіх, потім лягав на сніг і спочивав; коли його наздоганяли вже останні, то він знову біг уперед і лягав. Інакше він не здолав би йти. Руки зовсім задубіли від морозу, й пальці ледве ворушились. Важка гвинтівка й харчі різали плечі. Кілька разів він хотів залишитись по дорозі, й тільки кепкування гайдамаків, людей, схожих на волів, примушували його залишитись. Олесеві не хотілося бути слабкішим од усіх. Потім і становище гайдамаки по своїй охоті вимагало від його особливої щирості.

Гайдамаки ставилися до нього з легеньким презирством. Вони майже не розмовляли з ним. Тільки один, подивившись на гарну смушеву шапку Олеся, запропонував йому мінятись. Олесь з радістю взяв його потерту, засмальцьовану шапку й віддав свою. Він був радий зав'язати з ними які-небудь стосунки, але нічого не міг знайти спільного з цими похмурими людьми. Так само, як і в класі, тут він був непотрібний і самотній.

Нарешті прийшли до маєтку якогось дідича, котрий давно вже забіг безлиху з дому, щоб не зарізали селяни, й зайняли головний будинок. Наварили каші, повечеряли.

Наготували кулемет, поставили варту й залягли спати. Олесь давно не спав уночі, та ще й у хаті. Простеливши шинелю, він з раюванням простягся на підлозі. Душі було також спокійно, як і тілові. Олесь позіхнув і почав гадати про те, куди йому йти звідціль. Грошей було мало, а додому далеко. Може, хто з козаків буде в місто вертатись, то вкупі й підуть. Промайнуло обличчя матері, й зробилось важко. Потім Олесь заснув.

Прокинувся він від стрілянини. Не розібравши, що коїться, Олесь хотів вибігти надвір, але зачув, що там навввипередки тьохкали два кулемети. Хтось гукнув йому:

— Ей, ти! Годі спати! Червоногвардійці!

Це слово прочумало Олеся. Він обережно взяв гвинтівку й поплазував по підлозі до виступу стінки, бо кулі вже почали бити шибки, залітаючи в кімнату. Олесь сховався за виступом і, висуваючись обережно, почав стріляти крізь вікно. Серце тіпалось швидко, і думалось про те, як би швидше й зручніше встромляти обойми. Одного разу струмок кулеметний залетів у кімнату й заторохтів по стінці. Олесеві захотілось виплигнути із схованки під кулі, але струмок раптом зник. Кулі свистіли понад самим виступом, і було вже небезпечно стріляти. Одна з куль дряпнула Олеся по руці й розірвала рукавичку.

— Добре, та мало, — посміхнувся він.

Зненацька стрілянина почала стихати. Чути було вигуки: «Ми здаємось! Годі стріляти! Хлопці, кидай зброю!»

— Це наші здалися. От і фінал бою.

Олесь неодмінно хотів іти в атаку, а бій скінчився. Це викликало в ньому чуття глибокого незадоволення. Він шпурнув рушницю й вийшов надвір. Будинок був очеплений червоногвардійцями, й вони відбирали у гайдамаків зброю. Старшини й гайдамацький писар були пов'язані; кілька червоногвардійців розпитували щось у отамана, а той мовчав і дивився убік. Олесеві за гомоном не було чути, що саме вони питають, але було видко, що червоногвардійці починають звіріти. Один із них ударив Дудника по щоці. Той стиснув зуби й зробив крок уперед; навкруги все стихло.

— За що це вони його? — спитав Олесь гайдамаку, котрий стояв поруч з ним.

— Та він, як усі здались, ще стріляв із кулемета й забив їхніх чоловік з шість.

— А нащо було здаватись? Їх же небагато.

Гайдамака знизнув плечима й одвернувся.

«Запорожці!» — подумав з презирством Олесь.

А тим часом червоногвардійці почали гукати:

— До стовпа його, до стовпа!

Отамана потягли й поставили біля стінки. Чоловік з десять червоногвардійців одійшло від його кроків на кілька й націлились. Олесь зрозумів, що отаман уже загинув і він нічим не може допомогти йому. Він подивився на Дудника й здивувався його спокою й байдужості. Жодний м'яз не рушився на його обличчі, тільки очі дивились похмуро-похмуро. Не хапаючись, Дудник хрипучим голосом проказав:

— Хлопці! Не забувайте мене й Україну!

Гайдамаки поскидали шапки.

— Не забудем! — гукнув Олесь з запалом, підносячи руку з шапкою вгору. Всі оглянулись на нього, й Олесь засоромився.

Ґрюкнув залп, і отаман, незграбно ступивши вперед, важко впав навколішки, кілька хвилин залишився в цій позі, а потім простягся лицем до землі.

Олесеві раптом захотілось додому, захотілось спокійно сидіти в своїй кімнаті в теплі й читати. Незабаром дві години — час іти до школи. Олесь похапцем обідає й швидко йде, щоб не спізнитись.

Ось у клас після другого дзвоника входить маленький, старенький вчитель малювання в кашкетці й калошах, щоб не застудитись; за ним кілька чоловік несуть різні приладдя: підставки, орнаменти, гіпсові руки й голови. Всі учні підводяться й кажуть гуртом:

— Шанування й поважання глибокої старості дідуневі Андрію Петровичу, що прослужив сорок сім і три роки.

— Спасибі, голуби мої, спасибі,— каже Андрій Петрович.— Ну, малюйте собі з Богом.

— Андрію Петровичу, можна тихенько заспівати?

— Співайте, тільки не дуже голосно.

Затягують: «Ой у лузі», «Шабленку» [1]. Співають і малюють. Коли співи облишать, починають розповідати щонебудь цікаве, сміються. Андрій Петрович сидить коло ґруби, гріє старечі кістки й кожного разу неодмінно питає:

— Ну, панове, як же наша революція?

Цього питання вже досить, щоб почалися політичні змагання. А Андрій Петрович під палкі промови тихенько дрімає на стільці. Ніхто його не буде, й йому, сонному, не роблять капостей того, що він нікому не заважає.

Чується дзвоник. Андрій Петрович прокидається, натягає кашкетку й іде до дверей. За ним шикується увесь клас: хто несе зшитки, хто підставки, хто так іде. Як вий-

дуть у коридор, то затягують Андрію Петровичу: «Со святими упокой» і «Вічну пам'ять»[2]. Дідусь іде попереду й радісно сміється: йому приємно, що учні його люблять. А ззаду підіймають догори підставки, ніби то корогви. Так провожають аж до вчительської, а потім...

— Хто ти такий?

Олесь здригнувся; перед ним стояв червоногвардієць, видко, хтось із начальників.

— Гайдамака.

— Я бачу, що не цар. Ти по своїй охоті?

— Так.

— Туди його, — хитнув головою начальник на зв'язаних старшин.

Козаків пустили на волю як несвідомих, а старшинам і Олесеві накинули обвинувачення у змові проти совітської влади, організації бунту й озброєного відпору та повідомили, що везуть їх у Харків на революційний суд.

— Ви знаєте, що революційний трибунал неодмінно засуде вас на страту? — спитав у Олеся гайдамацький хорунжий.

— Мабуть, — байдуже відповів Олесь, але не вірив у можливість своєї смерті. Його більш турбувало те, що йти не було жодної змоги. Черевики так зашкарубли і стали такими тісними, що кожний крок завдавав невимовних страждань. Олесь ішов, ледве тягнучи ноги: ступати було занадто боляче.

По шляху до станції на залізниці Олесь не пройшов і півверсти, як звалився на сніг і рішуче сказав, що далі не може йти. Прибігли червоногвардійці.

— Вставай! — гукнув на Олеся один із них, молодий, зі злими очима й маленькими вусами. — Вставай, блазню! Ач, прокляті гайдамаки! Баламутити народ баламутять, а як лихо, то немощні які робляться. Вставай не прикидайся!

Олесь знову сказав, що йти не може.

Тоді другий червоногвардієць з ненавистю вдарив його по ногам батогом. Олесеві зробилось боляче й соромно. Ударили його й вдруге і ще дужче. Олесь якось похапцем схопився на ноги, зробив три кроки й упав, зовсім знесилений і принижений, лицем на сніг. Він не хотів нічого бачити й чути.

Навкруги засміялись.

— Ось вам і гайдамацький генерал!

— А ще по своїй охоті пішов! Бач безсиле яке! З-під материної спідниці вирвався. Буржуй!

— Справді що буржуй! Дивіться, пальто з смушевим коміром.

Олесь не стримався; його взяла злість того, що вони знущалися над безсилим і обеззброєним ворогом. Прокляті боягузи! Вміють тільки мирних людей розстрілювати. Він повернувся й сказав:

— А вам заздрісно, що в мене пальто гарне? Так пограбуйте. Ви ж усі колишні злодії та душогуби!

Червоногвардійці оторопіли від таких сміливих слів.

— Е, он воно що, — протягом проказав той, що назвав Олеся генералом. — Он він куди!

— Та що ми будемо з ним вожжатись? Багнет під бік, та й край!

— Ні, цього не можна. Знаєш, що зоборонено. А ми його до комісара. Хай розмалює його, як треба. Ходім, ти!

На Олеся найшов запал:

— Не можу я йти.

— Иш, падло! Та я тебе...

Олесь побачив коло грудей вістря багнета, але це не зробило на його жодного враження.

— Коли!

Червоногвардійці почали лаятись і змагатись, що робити з «генералом». Олесь лежав і посміхався, він був переконаний, що Бог не дасть йому загинуть. В той же час було приємно бачити, що він несподівано звернув на себе увагу. Олесь з радістю думав, що червоногвардійці ставляться до нього не байдуже, а зі злістю. Нарешті червоногвардійці з рушниць зробили мари й з лайками й нахвальками понесли Олеся як зраненого. Йому було весело. Донесли до воза з харчами й поклали там.

— Стривай, доїдемо до станції, — нахвалялись вони.

Що б його не чекало на станції, а зараз Олесь був радий тому, що їхав. У ногах помаленьку ворушилася кров; Олесь почував це. Його поклали на спину, й тому-то було видко неба. Воно здавалось Олесеві якимсь новим і надзвичайно чудовим, ніби він уперше на віку побачив небо.

— Немов я ніколи не помічав його раніш. Хмарки білі, волохаті, виснуть наді мною й не рушаться. Їду вперед, а як дивиться на небо, то немов стою на місці. Не трусить. Тільки повітря холодне. Фу, чого це так руки заніміли?

Олесь підніс руки до рота й почав дмухати на них. Руки стали нагріватись.

— А як заплющити очі, то здається, що лежиш на постелі. Заснути б, чи що? Де це я? А, мене везуть на стан-

цію, там буде розправа. Я їх образив... Що ж, бити будуть чи уб'ють? Ну, нехай: все до того йде. Звичайно, я бажав цього. Чудна я людина! Зараз силкуюсь пригадати, чого я пішов сюди, чого кладу в домовину батьків — і не можу дати відповіді. А може, вже й померли батьки? Я ж із дому пропав безвісти...

Серце боляче защеміло.

— Все одно, все одно край... Я вже загинув; хоч і не вб'ють тут, то все одно незабаром помру від туберкульозу. Не жити мені... А, Бог... Господи, поможи, порятуй! Я ж вірю.

Олесь розплющив очі. На небі ті ж хмарки.

«Там високо недосяжний Бог. Він бачить все. А скільки зненависті!.. Я теж ішов людей вбивати, гадав знайти спокій у бою. Мені молитись треба. Нема мені спасення й на тім світі, я загинув. Якось покірливо я все терплю, як плоха тварина. Що падає — те я й беру. Хіба я здобув що-небудь боротьбою, хіба я боровся? «Борітеся — поборете!» — це гасло тієї партії... ес-ерів[3]. А я хіба поборов що-небудь? Я не ес-ер. Я пішов сюди битись... так. Але не во ім'я повинності й боротьби, а з одчаю. Я тварина малодушна. Хе, хіба ж то людина, хто не вміє поставити себе серед інших людей? То ж корова. Ось мене везуть на смерть... Чого ж я не радію? Я ж шукав смерті. Дурень, хіба людина мусить шукати смерті?! То вже не людина, а недолюдок. Розстріляють мене — добре, залишать живим — буду жити, посадять у в'язницю — буду сидіти. Хіба ж я буду пручатись? Я нікчемність! Хе... мене може роздушити кожний. Підійде червоногвардієць, проведе ножем по горлянці — і каюк, нема мене».

Олесь знову почав дмухати на руки.

— Хочется подумати про дім, але не варто. Ну що мені тепер? Ну, повмирали батьки, і я через годину, день, два, місяць — теж помру. Так що ж? Га? А, Бог... Може, порятує. Господи, прости й помилуй... Ну, я помру, другий помре, третій... Прийде час, повмирають всі мої співучні й учителі. І нічого. Земля не перевернеться. Один раніш, другий пізніш. Господи, заступи мене твоєю благостю. Пречиста діво... Я ж кажу, що це нічого. Смерть — дрібниця. Родився — помер. А перемежок між цими бігунами — життя. Це формула. Підставиш у цю формулу людину — кінець, помре.

Непомітно для себе Олесь заснув. Прокинувся він від голосного крику:

— Вставай! Заснув, шельма!

Олесь схопився, протер очі. Потім засміявся.

— Як же це вийшло, що я заснув? Ви не знаєте, товаришу?

Червоногвардієць похмурився.

— Знаєм вас... підмазується.

«Дурень», — подумав Олесь, і його гарний настрій вмент зник. Все посіріло навколо.

— Ходім до комісара.

— Хіба вже приїхали?

Олесь оглянувся. Дійсно приїхали.

Проти уявлення Олеся комісар був інтелігентна на вигляд людина, не обірваний і обшарпаний, а вдягнений в захисного кольору вбрання, з револьвером і шаблею. Як привели Олеся, комісар одправив усіх із кімнати й запитав:

— Ти ж що це? Гай-да-ма-ка?

Його спокійне обличчя почервоніло й заворушилось. Олесь хитнув головою.

— Га? Молокосос, ланець, хлопча, а вже контрреволюціонер? Буржуй? Ти що ж це, га? Проти кого? Проти великого руського народу? Проти пролетаріату?.. А ти знаєш, що робить народ із зрадниками? — питав комісар, наступаючи на Олеся. — Він їх нищить! Розумієш, як комашню!

Комісар зробив рух рукою, щоб показати, як нарід нищить зрадників; Олесь оступився назад, щоб комісар його не вдарив. Але комісар уже заспокоївся й сів.

— Я представник влади народу й мушу оберігати інтереси його. Так чи ні?

Олесь хитнув головою.

— І я їх бороню, як це личить громадянину. Молодий чоловіче, ви ще зовсім хлопчик, ви юнак. Хіба можуть бути в ваші роки справжні переконання? Ви виросли у буржуазній сім'ї, вас виховали у певному дусі, а ви своїм батькам й повірили. Чого ви самі не придивилися до життя? Ви ж знаєте, що Україна — це тільки причіпка для буржуїв. Їм аби ім'я, аби сховати за чимсь свої егоїстичні інтереси. А ви цього не зрозуміли, молодий чоловіче, й повірили зрадникам. Як же це так, га? Негарно, молодий чоловіче! А потім друге питання: нащо ви ображали наших лицарів-вояків, оборонців від імперіалізму — славетну червону гвардію? А чи ви знаєте...

Далі комісар почав перебирати славні вчинки Червоної гвардії. На столі, за котрим він сидів, стояла склянка чаю. Олесь дивився на неї, й йому дуже захотілось чаю

або кави, чогось солодкого-солодкого. Комісар почав розповідати про Маркса й Енгельса. Олесеві ще більше захотілось чаю.

— Ну, та як же? Ви зрікаєтесь своїх переконань!

У Олеся засмоктало під ложечкою, чаю хотілось до нестями. Тому-то його взяла злість.

— Ні від чого я не відрікаюсь. Я боронив інтереси України й буду далі їх боронити від усякого гвалту й грабування, — різко промовив він, не дивлячись на те, що в школі в змаганнях між товаришами він мовчки тримався загальноросійської орієнтації.

Комісар, побачивши, що його красномовство загинуло марно, — а він був дуже переконаний щодо сили свого слова, — образився.

— А, так он як! Україну, кажеш, бониш? Ти побачиш, яка то Україна. Покличте лікаря, — гукнув він крізь двері.

«Навіщо лікаря? Ой, щось цікаве буде», — подумав Олесь з раптовим захопленням; і знову було приємно, що він грає тут не малу роль.

Хвилин з десять шукали лікаря.

Комісар заспокоївся й почав продивлятись папери. Олесь стояв і нудьгував. Ні на що було дивитись; на стінках кімнати не було нічого, крім звичайного й нецікавого розпису потягів, благання Тимчасового уряду[4] про підтримання й напівобірваного плаката позики волі. Вікна кімнати виходили в сад, і дерева, стовпившись коло самих їх, заступали краєвид. Олесь цікавився, навіщо комісар наказав покликати лікаря, й не міг відповісти собі на це питання. Думка про лікаря зовсім захопила Олеся, й він перебирав у голові можливі пояснення.

Міркування обірвалися з приходом самого лікаря, людини невисокої на зріст, з сивиною. Він, видно, недавно снідав або пив чай, бо ще пережовував їжу. За лікарем ввійшов червоногвардійський вартовий і став біля дверей. Лікар, привітавшись з комісаром, глянув на Олеся.

— Отсе? — запитав він.

— Так. Як ім'я й прізвище?

Олесь сказав.

— Пишіть, — звернувся комісар до лікаря. — Цього року, 22 січня, покарано на смерть розстрілом гайдамаку по своїй охоті Олеся Привадного за непослух і опір. Присуд виконано на станції Липки об (комісар глянув на дзигарі) 11-й годині й 45 хвилин на дванадцяту ранку. Лікар такий-то. А я печатку прикладу.

Олесь, почувши свідоцтво про свою смерть, не захвилювався. Просто й в голову не йшло, що жива людина може почути свідоцтво про свою смерть. Він був певний, що скоїлась помилка, й хотілось йому підійти до комісара, плеснути його по плечі й сказати:

— Годі комедіанта з себе вдавати. Я живий!

Потім глянув слідком за комісаром на дзигарі за своєю спиною на стінці, здивувався, що не помітив їх раніш, і побачив, що вже 11 година й 40 хвилин. Тоді Олесь зрозумів, що через п'ять хвилин він буде лежати на землі, пронизаний десятком куль. Потім його зачеплять мотузякою й потягнуть, може, закопають, а може, й ні. Але обов'язково зачеплять мотузякою. Потім він буде гнити, смердіть, шкіра облізе.

Олесь почув, як почали холонути ноги. Спершу пальці на ногах, потім литки, кульша, живіт, груди. Холод, як хвиля, котився з долу до верху. Очі закрились обрусом, і Олесь помітив, що кімната починає перевертатись. Він енергійно блимнув очима, обрус спав.

«Треба триматись спокійніше, байдужніше... як отаман, а не то — будуть сміятись. Треба молитись. Через кілька хвилин я буду перед судією. Господи, прости за все, прости за злість і за непокірність волі твоїй. Прости мені, як творінню своєму й як немощній людині. А батько, мати?»

Захотілось ридати.

«Хоч би ще годинку пожити, помислити про все. Хоч все одно, все одно... Чекати смерті — катування. Хай зараз, зараз. Господи, прийми мою душу. Треба молитись за комісара, за червоногвардійців... Господи, пробач їм, не відають-бо, що творять».

Холодний піт виступив на чолі.

«А як поставляться до моєї смерті? Хоч хто заплаче? А батько... О, він як не помре, то заплаче. А інші? А товариші? Господи, у мене немає товаришів! Як прикро! В школі відправлять панахиду й забудуть. Усі, усі забудуть. Там... теє... жити будуть, їсти, пити, кохати. А я? Я вже мертвий. Он свідоцтво. За віщо ж я? Мені вісімнадцять років, мені ще жити та й жити... За що мене розстрілювати? А, я сам шукав смерті... Ні, це не може бути! Хто це сказав, що я смерті шукав? Комісар? Бреше він...»

Думки метелицею бігали, ворушились і зникали.

— Адреса батька?

— Якого батька? — запитав Олесь з нахабством.

— Твого.

— Немає у мене ніякого батька. Я нічого не скажу, —

відповів він, щоб його залишили й не заважали в ці останні хвилини помислити.

Прийшов гурток червоногвардійців з винтовками, оточили Олеся й повели.

«Що я зробив цим людям, що вони будуть убивати мене? А чи не все одно? Все одно помирати. Прожив би ще десять років, прочитав би ще з п'ятдесят книжок, переночував би ще з десятьма жінками... отже, я вже все це знаю, все куштував, не варто жаліти. Ні, ні! Боже, прости за думки. Треба молитись. Як? Кому? А, Богові... так».

Олесь почав: «Отче наш»[5], але зараз же його перепинили суворим окликом:

— Скидай пальто!

Олесь розстебнувся й кинув пальто на сніг. Морозне повітря ударило в груди й залоскотало. Раптом прибуло йому сили, енергії. Хотілось потягнутись добре, випростатись, плигати, бігти, щоб не змерзнути.

— Руки назад!

Зв'язали руки й поставили до стінки.

— Очі зав'язати?

Олесь скупчив усю силу волі й відрікся. Він хотів дивитись на обличчя тих, хто буде стріляти, але не зміг; неприємне почуття від наставлених на його рушниць, а також свідомість того, що ці рушниці будуть стріляти, покорчили його, й він одвів погляд. Одначе встиг роздивитись, що червоногвардієць, який стояв проти нього, цілився йому саме в голову. Олесь перевів очі на небо.

«Вже більш ніколи не побачу. А всі ще будуть жити... А я? За що? Може, впасти навколішки й благати, просити? Може, залишать життя? А як не залишать, то мені все одно. Повзати, цілувати вбрання... Та що це я? Збожеволів? Господи, дай сили!»

Голова горіла, тіло кусав мороз.

— Раз!

— Що це? Команда? Стріляють за третім разом.

Олесь глянув убік і побачив комісара; той командував, червоногвардійці тільки цілились.

«І як у їх руки не задубіли? У мене вже німіють».

Олесь поворушив пальцями за спиною.

«Вже скомандували раз... Ой! Може, бігти? Уб'ють. Спробувати? Ні, буду стояти. А може, пригнутись та побігти? Ганебно. А жити ж хочеться. Чи дуже ж боляче помирати? Ударе, мабуть, дуже. Уже скомандували раз... ще два, а потім кінець».

Олесь прикусив долішню губу, щоб не закричать або

не завити від жаху, тупої розпуки й чорної туги. Серце колотилось занадто міцно, аж здригувалась сорочка. Воно поволі, але дуже прудко гнало кров по тілу, так прудко, що Олесеві було важко дихати. Вдаре й стане. Потім знову вдаре так, що затремтить все тіло, болюче задзвенить у вухах і зашумить у голові — й знову спиниться.

— Два!

Серце похапцем пручнулось і боляче вдарило. Перед очима замиготіло. Олесь напружено подався трохи вперед і завмер в цім русі чекання. Коліна тремтіли. В голові була одна думка:

«Зараз, зараз, зараз...»

Увесь він — одне напружене чекання. Серце нервово билось, але Олесь не чув його: він боявся прослухати команду «три», жахнувся, що залп застане його несподівано. Жили на обличчі надулись, очі були розтулені до краю, вуха трошки піднялись, зуби сціпились. Всі почуття сконцентрувались на чеканні слова «три».

— Відставить! Вночі розстріляємо, — гучно крикнув комісар, і всі гвинтівки опустили. Червоногвардійці з реготом підійшли до Олеся, котрий застиг у напруженій позі, і розв'язали йому руки.

— Вдягай пальто!

Олесь нахилився, взяв пальто, вдягся. Він нічого не розумів. Комісар мусив крикнути — «три», червоногвардійці — стрельнути, а він — впасти й померти. Вийшло щось несподіване: комісар гукнув не «три», а щось інше, але що саме — Олесь не розібрав, червоногвардійці не стрельнули, а він не впав і йде кудись живий. Це непорозуміння.

— Що ж це — мене помилували?

— Не дуже. Сьогодні вночі розстріляємо.

— А чого ж не зараз?

— Щоб ти знав, як Україну боронити.

Олесеві зробилось гірко-гірко. Гірко від почуття того, що якби він не такий нікчемний і нікому не потрібний, то його б зараз же розстріляли. А то з ним можна й погратись — він все одно не вкусить.

Олесь болюче жалкував за тим, що його не вбили...

А ранком другого дня Олеся били шомполами, а потім пустили на всі чотири вітри змученого й знервованого, ображеного й приниженого душею й тілом.

І тоді він не міг вже опанувати себе й плакав.

Собачий Хутір. Серпень, р. 1918

ВАНЯ

Ранком Ваня вставав о восьмій годині, умивався, цілував тата й маму і сідав пити чай. Все це він робив похапцем, того що ранком було найбільше діла. Перш усього треба було побігти на город подивитись, чи не поспів той баклажок, котрий вже вчора почав червоніти. Треба було виполювати траву на грядках, де були посаджені квітки. Потім тихенько, так, щоб ніхто не бачив, вирватись з двору й побігти в степ до рівчака. Там, далеко від людей, у Вані був свій власний городець: весною він посадив там баклажків і одну огудину кавунів, але й з цим маленьким баштаном було досить клопоту: тричі на тиждень треба було непомітно брати туди пляшку з водою й поливати.

Взагалі до тієї пори, поки поспіє городина і її можна буде зірвати й з'їсти, Ваня мусив триматись напружено: нікому з товаришів не можна було казати про свій город, бо товариші з заздрощів зіпсували б усе. А як хотілось похвалитись своєю працею! Як хотілось побачити заздрісні погляди! Але цієї втіхи дозволити собі було не можна.

Щоб усунути від себе спокусу, Ваня навіть рідше став гуляти з товаришами, а здебільшого сидів у кімнаті й будував з кубиків залізницю.

Випивши чаю, Ваня вийшов на подвір'я. Там він подивився на кабанця, котрого йому подарувала мама. Кабанець був зовсім рудий, і на його сходились дивитись усі сусіди, бо він був якогось надзвичайного кольору. Ваня дуже втішався, що цей надзвичайний кабанець належить йому, й дуже шанував його. Взявши паличку, Ваня просунув її у щілину хлівця й почав обережно чухати кабанця за вухом. Кабанець, зрозумівши ласку, вивернувся догори черевом і захрюкав з раювання. Покінчивши з кабанцем, Ваня пішов подивитись на баклажок; той дійсно почервонів, але тільки з одного боку. Ваня зірвав його, боячись, щоб не склювали кури, і поклав достигати на хлів. Трави на грядках було мало, й Ваня постановив виполоти її завтра.

Тепер залишилось саме головне — крадькома проскочити до рівчака на власний город.

На вулиці нікого з товаришів не було; Ваня швиденько побіг на гору й спустився в долину. Тепер він ішов тихо, плутаючись у високій траві. Із трави роєм вискакували коники і з шелестом розлітались на всі боки. Десь звисока лилась пісня жайворонка — весела, потужна й лег-

ка. Спереду й з боків аж до обрію широко розгорнувся степ, одноманітний і безкрайній.

Ваня боявся степу. Він був такий похмурий і мовчазний, що якби не співи жайворонка та стрекотіння коників, то Ваня, може б, ніколи й не ходив по ньому. З-під ніг густим туманом піднімались пахощі чебрецю — важкі й лоскотливі. Вони змішувались з гарячими проміннями сонця й наповняли голову солодкими хвилями близького, пожаданого сну. Трава на степу була не зелена, а жовто-сіра, немов хто злий висмоктав із неї соки життя й залишив тільки нікчемні стеблини.

Ваня йшов у глиб степу. Тут не було жодних шляхів і стежок, того що сюди не їздили й не ходили. Рівчак був далеко. Його проривала дощова вода, й з кожним роком він робився глибшим і страшнішим. Серед рівного степу він зненацька крутими прірвами спадав униз, жовтіючи своїми глиняними стінками. Немов навмисно був вирваний шматок степу, щоб показати, що всередині степ жовтіший, ніж на поверхні.

Рівчак вився по степу, вихоплюючи то тут, то там величезні грудки, але скрізь був крутий, жовтий і глибокий.

Коли Ваня в перший раз побачив рівчак, то довго, здригаючись від жаху, дивився на його страшно мовчазного й загадково таємного. Вані здавалось, що це розступилась земля й чекає, щоб хтось заліз у її глибочінь. Тоді поволі, з упертою рішучістю, почнуть сходитись стінки рівчака й, не дивлячись на божевільні крики й шалену метушню, задушать свою необачну офіру й знову розійдуться, щоб манити людей. Спускаючись туди в перший раз, Ваня зробив крок і чекав кілька часу, чи не почнуть і справді сходитись стінки рівчака, й тільки переконавшись, що цього не буде, й заспокоївшись, зробив другий крок.

Ваня почав обережно спускатись з кручі; суха глина сунулась з-під його ніг, і, щоб не покотитись униз, він хапався за колючі кущі дерези — єдиної рослини, що зеленіла на боках рівчака. На дні рівчака яскраво палали сонячні проміння, відбиваючись від жовтих стін його. Всю вогкість висмоктало сонце із глини, й сухе повітря, наповнене гірким глиняним пилом, дряпало в горлянці за кожним подихом; від цього червоніло перед очима; хотілось висунути язика й задихати швидко роззявленим ротом, як це роблять собаки.

В однім місці рівчак вужчав, прохід заступили кілька дерев, що невідомо як жили в таких несприятливих умовах. Цей прохід був найстрашнішим місцем рівчака, й Ваня

недурно боявся його. Одного разу, пролізаючи крізь хваткі галузі дерев, Ваня зачепився за сучок краєм сорочки. Коли він оглянувся назад, то побачив між сплутаним гіллям незграбні контури чогось великого й сірого. Зрозумівши, що це людожер схопив його за сорочку й не пускає, щоб з'їсти, Ваня несамовито закричав, — і цей покрик голосною луною покотився по рівчаку, — а потім рвонувся й побіг, залишаючи на сучку шматок сорочки. Заходячись від диких покриків, котрі похмуро підхоплював рівчак, не озираючись на боки і тільки чуючи, що ззаду тупотить щось важке, він упав на розсипчасту землю, бився об неї головою, дряпав її руками з передсмертного жаху.

Заспокоївшись трохи, Ваня спробував було лізти наверх, але потім передумав, знайшов ціпок, ліг на землю й поплазував до дерев.

Орлиним поглядом вдивлявся він у їх гущину, зробив шалений скок і кинувся з високо піднятим ціпком у сплутане гілля, але там уже нікого не було. Тоді Ваня сів і тихенько засміявся від радості, — людожер утік, людожер злякався!

Після такої несподіваної зустрічі з людожером Ваня довго гадав про те, чи не краще буде йти степом трохи далі й обминати страшний вузький прохід; думка про людожера була лячна й приваблююча, й міцним магнітом тягли Ваню в рівчак ті таємниці, котрі ретельно ховались між його жовтими сипучими стінами.

Як тільки знову підійшов Ваня до рівчака, то його владно потягло спуститись у попередньому ж місці. Коли він знову наблизився до дерев, то не почував нічого, крім пекельного холоду. Захололи руки й ноги, на голові лежало щось важке й душило її, серце ледве билось; блідість, як у мертвяка, покрила його обличчя, зі стуленими кулаками поліз він у гущину, не боронячись від гілляк, котрі дряпали обличчя. По той бік проходу Ваня реготав і плакав.

Трохи далі від страшного місця на жовтизні глини звертав на себе увагу клаптик чорної землі. Тут, ретельно обгороджені паличками, зеленіли два кущики баклажків і огудина кавуна. Ваня випростав одну з паличок, що похилилась. Все було до ладу, як слід.

Ідучи сюди, Ваня кожного разу боявся побачити чиї-небудь сліди, крім своїх. Тоді не тільки загинув би його город, але й сам рівчак загубив би свою таємність і привабливість. Ваня вважав рівчак своїм власним з того менту, коли прогнав звідціль людожера. Одного разу Ваня рішуче наказав рівчакові, щоб той нікого не пускав на

своє дно, а хто б осмілився спуститись, щоб душив того своїми стінами. І рівчак мовчки вислухав наказ, а Ваня в цім мовчанні почув ніби урочисту обіцянку-присягу.

Вертаючись додому, Ваня зустрів одного з товаришів — Митьку, котрого він не любив. Не любив за те, що Митька був сильніший за нього, й ще за те, що Митька завше знаходив де-небудь у лісі шовковицю або дику грушу й показував свою знахідку тільки тоді, як давали йому кілька копійок.

Тепер Митька бігав по вулиці верхи на великій палиці з батогом у руках, і по його радісному широкому обличчю Ваня побачив, що той знову щось знайшов.

— Здоров, — гукнув Митька. — Де був?

— Гуляв.

— А ти знаєш, що я знайшов? Я знайшов у лісі диню. Хрест-і-Бог, справжня диня. Вже жовтіє.

Справа ставала цікавою.

— Покажи, — запобігливо попрохав Ваня.

Митька скрутив дулю.

— А ось не хочеш? Сам з'їм. Здорова диня.

Митя весело зареготав і підстрибнув на своїй коняці, а Вані захотілось ударити його. Але Митька кинув сміятись і, підійшовши близько до Вані, прошепотів йому на вухо:

— Я знаю, де Жучок.

Ваня аж похитнувся.

— Брешеш! Де?

— Еге! Так і скажу. Дай свій чорненький пістолетик, тоді й скажу. Інакше й не проси.

Митька хльоснув батогом, сіпнув палицю й пострибав по вулиці, збиваючи ногами хмару пилу. Ваня постояв трохи на місці, а потім помаленьку пішов додому. Він був злий на Митьку, й йому не вірилось, щоб той знав, де Жучок.

Ваниного Жучка покусав скажений собака, і його вбили. Перед тим, як убити, Жучка прив'язали на подвір'ї на шворці й так держали два дні, щоб запевнитись, що він дійсно сказився.

Перший день Жучок поводився спокійно й тільки іноді починав голосно брехати, показуючи незадоволення з свого становища. Вані було заборонено підходити до собаки, й він здалеку дивився на його, не розуміючи, чого це Жучка

прив'язали й до його не можна підійти й погратись, як колись. Коли ж Ваня виносив йому хліба, то Жучок хапав шматок на льоту, крутив хвостиком і скавучав.

На другий день Жучок не той став. Очі його наллялись кров'ю, зробились лютими й великими, й він хрипуче брехав і рвався зі шворки. Потім він підібрав під себе хвоста, підвів голову й завив спершу тихо й жалібно, а потім дико, нестримано, голосно. Ваня хотів заспокоїти його й виніс хліба. Жучок кинувся на хліб так, як кидається собака на шпурнутий на неї камінь, почав гризти хліб, розкидаючи його на всі боки і не перестаючи хрипіти й вити.

— Жучок, Жучок, — покликав собаку Ваня.

Жучок простяг до його голову й затуманеними очима подивився. В цім мовби невидючім погляді, в очах червоних і нетямущих, у розтуленім роті, з котрого текла слина, Ваня побачив те, що зветься скажениною. Ваня не знав і не розумів, що то воно є, але зразу серцем відчув, що то сила уперта й руйнуюча, і йому зробилось боязко. Він побіг до матері й промовив:

— Мамо, мамо, як Жучок дивиться...

Ваню випровадили гуляти, а Жучка застрелили й невідомо куди затягли. Ваня плакав, прохав показати Жучка, але його запевнили, що той зірвався з мотузка й забіг. Ваня повірив і заспокоївся.

А тепер Митька каже, що знає, де Жучок. Правда, він візьме за те, що покаже, й біленького пістолика, трохи попсованого, але то не шкода. Ну, й на Жучка дуже кортіло подивитись. Після обіду Ваня взяв біленького пістолика, довго дивився на нього й думав. Почав було будувати залізницю, але справа не пішла гаразд. Тоді Ваня покликав Митьку й сказав:

— За цей пістолик покажи, де Жучок.

Митька покрутив пістолика в руках.

— Поганий, але однаково. Мати твоя не буде за нього питати?

— Я скажу, що загубив.

— Добре. Ну, ходім.

— Куди?

— У ліс. Він там.

— Що ж він там робить?

— Як що? — засміявся Митька. — Він же вбитий. Лежить.

Серце Вані застукотіло й на очі набігли сльози, але він нічого не сказав. Вони пішли.

Ліс був великий і густий. Хто входив у нього, той зразу

потрапляв ніби в інший світ. За стіною дерев по один бік було життя, сонце, день, а по другий — смерть, холодний вечір. Тхнуло вогкою землею й рослинністю; ноги шаруділи по сіро-жовтому торішньому листі й хрустіло сухе, додолу поспадале галуззя; дерева мовчазно підносили догори свої сірі стовбури, вкриті плісінню й мохом. Відкілясь неслось стрекотіння й дзижчання невидимих істот, що жили в лісі; це одноманітне стрекотіння й співи далеких пташок не порушали тиші, котра одвічно панувала в лісі, а навпаки, додавали їй чогось закінченого, робили гармонійною.

Зверху, в темній гущавині сплетених в поцілунку верховіть, крізь котру не проходило світло найяснішого дня, бриніли співи самого лісу — сумні, як горе. Ці співи кликали до чогось величного й дивовижного, тільки не знати до чого. І скільки б не слухав — не почуєш, скільки б не благав — не вблагаєш: не скаже ліс, до чого кличуть його співи — чарівні, як радощі.

Митька й Ваня взялись за руки.

— Мені боязно, — промовив Ваня. — Чого він шумить?

— Ліс? Правда, чого він шумить?

Обидва замислились і спинились.

— Я думаю, того, що йому боляче, — сказав Ваня.

— Мабуть. Ну, ходім швидше.

Вони дійшли до багновища. Ноги по кісточки грузли у липкому, холодному болоті, а повітря було таке важке, пройняте цвіллю рослин й пахощами яскравих болотяних квіток, що дихати було неприємно й тяжко. Тут, коло шелестуна-очерету, на потолоченій пухкій траві лежав Жучок. На боці в його, на тих місцях, куди влучив дріб, червоніла невеликими грудочками засохла кров. Над розпанаханим боком з неприємним гострим дзижчанням вилися зеленувато-золоті мухи, налякані появою двох страшних і незрозумілих для них істот. Потім мухи заспокоїлись, знову посідали на Жучка й почали бігати по крові, спиняючись то тут, то там, де траплялись смачні місця.

Очі в Жучка були заплющені, й він помаленьку, майже непомітно ніби дихав. Ваня одразу ж побачив, як ритмічно похитався його бік, вкритий мухами.

— Він дихає! — скрикнув Ваня.

— Справді, — прошепотів Митька. — А я раніш не помітив. Він ще живий.

Вони стояли, не знаючи, що роботи.

— Знаєш що? — сказав Митька похмуро. — Давай доб'ємо його, щоб не мучився...

— Як доб'ємо? — спитав Ваня. — З пістолика не можна, бо він не вбиває.
— Не з пістолика... Просто камінням або кийками.
— Давай, — відповів Ваня й затремтів.
Побігли збирати каміння й натягли їх цілу купу. Першим кинув камінь Митька. Камінь важко й придушено вдарився об бік Жучка, сполохнувши мух; у багновищі заплигали жаби. Потім шпурнув камінь Ваня й не влучив. Камінь плюснувся об землю, й навкруги полетіли грудки сірого, рідкого болота.
Ваня ніби образився й, схопивши в руки скільки можна було камінців, підбіг до Жучка й на відстані кроку почав озвіріло бити його в голову, бік, живіт. Слідком за Ванею підбіг і Митька, й удвох вони шпурляли важке каміння, важко одсапуючи, не пам'ятаючи нічого й не почуваючи іншого бажання, крім бажання влучити в Жучка й добити його. Обличчя в них стали довгасті й поблідли; іноді на їх проблискувало шаленство, а в широко разплющених очах світилось щось тупе й дике. Коли не стало каміння, в їх руках з'явились товсті киї, й ці киї лягали на Жучка з одривчастим, задушеним ляскотом. У Митьки злетів з голови кашкет, і розтріпане волосся при кожнім замаху києм підіймалось догори; в ці менти Митька був страшний.
Били доти, поки із тремтячих рук не повипадали киї. Гостре незадоволення від того, що ще хотілось бити, а сили вже не було, й невідоме їм доти захоплююче обурення опанувало ними. Ваня вже харчав від притоми, задихувався й ледве стояв на ногах; Митька тільки одсапував і раз по раз ковтав слину. Вони подивились один на одного й по невисловленій згоді зробили рух до Жучка, щоб схопити його, рвати на шматки, видерти очі й язика, кусати його тіло зубами, але, глянувши на Жучка, спинились. Жучка не було: замість його лежав безформений рудосірий шматок м'яса.
— А-а-а-а... — несамовито заверещав Ваня й подався навтьоки.
Слідом за ним побіг і Митька. Чіпляючись за гілля, спотикаючись і знову підводячись, бігли вони, простягнувши вперед руки, щоб не вдаритись об стовбур якогось дерева, того що перед очима їх маячили чорнуваті плями й крапки.
На узліссі вони спинились і спочивали кілька хвилин, не кажучи й слова. Потім поволі пішли додому. Коло дому Ваня не своїм голосом сказав:
— Нікому... не кажи.

Митька хитнув головою й, діставши з кишені пістолика, подав Вані.

— На́ назад... не треба...

Ваня взяв пістолика і не здивувався, що Митька віддав його назад.

Вдома Ваня ліг на ліжко й заховав голову в подушку.

Він почував, що було зроблено щось негарне. Це мучило його, тягуче смоктало, й він не втримався й заплакав. Заплакав і злякався, що хтось прийде сюди й побачить його сльози та й неодмінно вгадає, що робив він за півгодини перед цим. Ваня перестав плакати і, схопивши подушку обома руками, лежав тихенько, притулившись до стінки, щоб його ніхто не помітив. Але всередині в нього перевертались важкими клубками чорна туга й надушувала на тендітні груди маленької людини. Вані захотілось кудись серед чужі люди, щоб ці люди думали, що він гарний, добрий хлопчик. Потім стало жалко чогось такого, що немовби уже розбите було, розтоптане й чого ніяк не можна вернути. Ця жалість, переплітаючись і змішуючись з невиявленим жахом перед заслуженою карою, стиснула до болю груди, й Ваня заридав голосно, з великими перервами між хлипанням.

— О-о-о-о! — тягнув Ваня все голосніше та голосніше.

— У-у-у-у! — мало не харчав він, стихаючи, аж поки й зовсім затихав, ніби заспокоювався. Через мить такого непевного спокою він знову починав голосити, різких верескливих нот сягаючи, й знову затихав. Сліз не було, й тому-то Вані робилось все важче й важче, немовби на груди з кожною хвилиною накладалась нова вага. В своїм риданні Ваня мовби хотів вилити свій сум, сум серця, яке почувало, що зроблено те, чого робити не треба, а замість того цей сум побільшувався, обплутував Ваню, як туман невблаганний, густий і непрозорий.

— О-о-о-о! — стогнав Ваня, і в цім стогнанні вже не було дитячого плачу. Це був крик матері, що бачить, як катують її дитину, це було зітхання людини напередодні смерті.

Прибігла мати й стара нянька, почали заспокоювати його, розпитуючи, що з ним сталось.

— Ваничко, Ваничко, дитино моя, що з тобою?

Ваня тільки здригнувся, тулячись до подушки. Йому соромно було показати своє обличчя, бо здавалось, що на обличчі написано все й усі прочитають те, що Ваня сам уже ховав від себе у темній глибині душі.

— Я бігав і впав... ударився дуже... боляче... — проказав він з перервами, немов гикаючи.

— Що ж ти забив?

— Коліно... аж ось...

Мама нахилилась і поцілувала забите коліно. Ваня притулився до її грудей.

— Мамочко, ти мене любиш?

— Люблю, дитинко моя... рибонько...

Після пригоди з Жучком Ваня став задумливим і замкненим. До товаришів він майже не виходив і весь час сидів у кімнаті й будував з кубиків залізницю. Учився він ретельно, добре пильнував лекції, але у всіх вчинках його почала проглядувати неуважливість, ніби він завше гадав не про те, що робив. Полюбив він також страшні казки і слухав їх з таким виглядом, немовби хотів знайти відповідь на якесь питання. Мати, звичайно, звернула увагу на зміну в вдачі сина й навіть розмовляла про це з батьком. Але батько з'ясував це по-своєму: Ваня нарешті зрозумів, що йому, синові власника такого великого хутора, не личить водитись з майбутніми кучерами та льокаями. Цьому треба було тільки радіти. А що Ваня стає задумливий, то це теж гарно, — може, з нього вийде вчений або письменник. Мати заспокоїлась, і Вані дали спокій.

Думку про рівчак, де був його город, Ваня гнав від себе й перестав туди ходити. Він неохоче і рідко виходив з кімнати і уникав залишатись на самоті. Навіть коли будував він залізницю, то коло його мусила сидіти нянька, бабуся Ганна, котра колись гляділа його, а тепер просто жила в них, плела рукавиці й дерла пір'я. Коли Вані обридала залізниця, він сідав коло бабусі Ганни, брав її за руку й питав:

— Розкажи про розбійників...

— Еч, який! Про розбійників йому! Не знаю я про розбійників. Розбійники погані люди, і будуть вони на тім світі у пеклі мучитись.

— Бабусю, а хто ще в пеклі буде?

— Хто не слухається, хто б'ється, хто лається...

Ваня слухав, тулячись до бабусі.

— І будуть вони там у казанах в смолі кипіти, і будуть їх чорти, прости господи, залізними виделками штрикати й за язики вішати. О господи, прости наші прегрішення!

Бабуся позіхала й хрестила рота.

— Бабусю, а Жучка у рай пустять? — спитав одного разу Ваня.

— Якого Жучка? Того, що у нас був? То ж собака, нечиста тварина, хіба ж їй можна в рай? Гріх так казати, Ваню, ох, покарає тебе Бог.

— А де ж він буде? — допитувався Ваня.

— Як де? Нігде. Здох, і край.

Але не такі картини малював собі Ваня. Він ясно бачив, як Жучок бігає по зеленому райському саду, здоровий, чорненький, радісно гавкає, а праведники й святі божі кидають йому хліба і м'яса. Навіть сам Бог, старенький і сивенький, з довгою бородою й вусами, як у сторожа Юхима, посміхається й гладе Жучка по шиї. І весело-весело живеться там Жучкові.

Ось інший малюнок пропливає перед очима Вані. У великій сірій кімнаті, де тхне смаженим і горілим, на залізній сковороді печуться він і Митька. Це дуже боляче. Чорні волохаті чорти перекидають їх загостреними дрючками, потім кидають у киплячу смолу, а вони кричать і корчаться від болю. Іноді сюди заходить Мати Божа й полегшує муки всім грішникам; а коли доходить вона до їх, то каже:

— Це ті хлопчики, що мучили Жучка й убили його? Не хочу я допомогти їм. Хай мучаться без кінця-краю...

А вони прохають, плачуть, падають навколішки.

— Мамо, мамо, ти мене любиш? — питав Ваня.

— Люблю, люблю дуже. А що таке?

— Посидь коло мене, поки я засну.

Мама сідала коло нього, гладила по голові, а іноді міцно цілувала.

— Мамо, скажи, є пекло?

— Є, дитинко моя, там грішники...

— Я не хочу, щоб було пекло... Мамо, скажи, що пекла немає.

— Ні, воно є, але для тебе воно не страшне: ти гарний, слухняний, мій синочку.

— А Бог добрий?

— Добрий, дуже добрий, мій голубе. Ти ж кожного дня й вечора молишся йому. Йому треба молитись.

Ваня заспокоювався, але заснути все-таки не міг. Останніми вечорами Вані здавалось, що в перемежок між ліжком і стіною просовувались чиїсь лапи й шкрябали стінку, немов якась звірюка хотіла видряпатись з підлоги на ліжко. Ваня від жаху сунувся до краю ліжка, ледве не падаючи додолу. Ранком він хотів присунути ліжко щільніш до стін-

ки, але побачив, що вільного місця там не було й ліжко стояло, зовсім присунуте до стінки.

«Куди ж тут можна лапу просунути?» — дивувався Ваня й довго думав над цим, але ні матері, ні бабусі не сказав нічого. Тоді він почав прохати маму, щоб сиділа коло нього, поки він засне. Перший вечір, коли сиділа мама, ніхто не шкріб під ліжком, а на другий Ваня знову почув шарудіння й клямцання зубів. Він стиснув материну руку й, важко дихаючи, спитав:

— Мамо, ти нічого не чуєш?

— Ні, синочку, а що таке?

— Нічого... А скажи, тут вовків не буває?

— Ні, не буває. Вони живуть далеко-далеко. Спи, спи.

Ваня раніш думав, що це вовк забігає ввечері до кімнати й хоче його вкрасти, як украв він одну дівчинку, про що розказувала бабуся. А раз вовків тут не може бути, то це, виходить, Жучок хоче вкусити його за те, що Ваня бив його. Думка про це гострими колючками шпигала дитячий мозок, захоплювала віддих й холодила тіло. Вже засипаючи, Ваня щулився від жаху й бурмотів:

— Жучок... прости... не кусай...

Згодом вдень Ваня зовсім не згадував про Жучка, сміявся, гуляв з товаришами і вже подумував про те, що пора відвідати свій город, але коли наближався вечір, то щось ніби відгонило від нього веселощі і сміх, і він починав сумувати; коли ж світом опановувала темрява, то кожний шелест глибоко турбував Ваню. З неприємним і банним почуттям Ваня лягав спати, і, хоч коло нього сиділа мама або бабуся, він знав, що з'являться з-під ліжка чорні лапи й почується клямцання зубів. Він чекав їх появи з напруженням, завмираючим серцем і важкою головою. І коли починалось уперте шкрябання пазурами по стінці, Ваня почував якесь страшне задоволення, бо гадав, що інакше й бути не може й Жучок неодмінно мусить помститись.

Вані дуже хотілось піти в ліс подивитись на Жучка й, може, помиритись з ним. Він уже кілька разів підходив до мовчазної стіни лісу, але зайти туди не здолав. Йому було соромно дерев, котрі бачили, як він бив Жучка києм і камінням; здавалось, що коли він підійде до того місця, де лежав Жучок, то верби, що схилились над драговиною, прогомонять:

— Одійди, поганий хлопче! Геть звідціль. Твоє місце в пеклі.

І ці слова підхоплять пташки в своїх співах, ліс у своїм шепотінні й очерет у своїм шелесті.

Одного разу, блукаючи на узліссі, Ваня з тремтячим серцем і затуманеною головою ввійшов у ліс. Там, як і попереду, було напівтемно, придушено й холоднувато. Крадькома поза деревами обережно йшов Ваня до багновища, і ще здалеку в ніс йому вдарив неприємний дух дохлятини. На місці Жучка був уже не сіро-жовтуватий шматок м'яса, а важко тхнув чорний обгризок. Ваня спершу не помітив його серед купи каміння, але підійшовши ближче, злякав з його рій мух і ватагу чорних жуків з довгими швидкими ногами.

Ваня довго стояв і дивився, як заспокоєні мухи й жуки доїдали тіло Жучка, і вже не помічав того гнилого, занудливого духу дохлятини, котрий наповняв повітря. І думав він про те, що вже нічого не може зробити для Жучка, а хотілось зробити щось і цим «щось» спокутувати свій гріх. Хотілось, щоб зараз із гущавини очерету вийшов чарівник з золотим костуром і сказав:

— Ваню, хочеш, я тебе з'їм, а зате Жучок буде жити?

Ваня відповів би без вагання:

— Їж швидше...

Але чарівник не виходив. Хотілось, щоб з неба злетів добрий янгол і щоб на руках його був Жучок, веселий і повненький. Хотілось, щоб Жучок сказав:

— Ваню, я на тебе не серджусь.

Але нікого, нікого не було. Небо було чисте, як світло; одноманітно гудів джміль над червоною квіткою.

Тоді серед товстої зеленої трави з довгим подихом упала навколішки семилітня людина, грузнучи в слизькім, холоднім болоті й схиливши голову та простягнувши руки до неба, проказала:

— Жучок, рідний! Я знаю, ти в раю, тобі там гарно... прости мене... скажи, що простив...

Відповіді не було.

«Не хоче... не прощає... так мені й треба», — миготіло у Ваниній голові, й він поволі підвівся.

Тиха банність засмоктала усередині. Тепер Ваня зовсім певен був, що Жучок помститься. Збираючись іти додому, Ваня ще раз наблизився до чорного м'яса, й знову з сердитим дзижчанням схопились мухи й з швидким шарудінням позсипались жуки. Ваня почав вдивлятись у брудний обгризок і думав про те, що це він винний в тому, що від Жучка залишилось таке гидке й погане.

— Жучок,— прошепотів він тихо.

У багновищі квакнула жаба, і ще з більшою ввічливістю захилитався очерет. Зненацька Ваня знову почув той могильно-тухлий дух дохлятини, котрий підіймався з-під ніг. Дихати було гидко, немов у груди вливали смердючі помиї. Злість, несподівана й владна, опанувала Ванею, й він з гарячими очима почав обурено топтати гниле м'ясо, що чвакало під ногами.

— Не боюсь тебе, ти клятий, не хочеш вибачити, ось тобі! — кричав Ваня й, скінчивши цю дику наругу, засміявся; сміх його луною пронісся над байдужим багновищем й завмер в очеретах.

— Не боюсь тебе, — переконано проказав Ваня й пішов додому.

Проходячи повз рудого кабанця, він спинився й довго чухав йому боки паличкою. Тут же він згадав про баклажок, котрий давно поклав достигати на хлів, і живо поліз туди, щоб достати його, але баклажок розклювали горобці; баклажків уже наспіло досить, і Ваня не дуже розгнівався на злодійкуватих горобців. Вдома він просто прибіг до матері й, винувато посміхаючись, сказав:

— Мамочко, я бігав коло дряговини й упав, штани замастив. Не сердься, дай інші, я побіжу на вулицю гуляти.

Мама тихенько потягла його за вухо, але зразу ж дала йому нові штани, й через кілька часу Ваня вже плигав по вулиці верхи на розкішній коноплі, силкуючись випередити найкращих їздоків.

Ввечері Ваня рішуче заявив, щоб мама коло його більш не сиділа; й дійсно, вже ніхто не шкрябався по стіні. Ваня радісно шепотів:

— Ага, ага, злякався!

Вночі, коли всі спали, Ваня прокинувся від того, що хтось почав його душити. Він розплющив очі й побачив, що душила його мама. Ось вона схилилась над ним і однією рукою стискує йому горлянку.

— Чого... ти... душиш? — прохарчав Ваня.

Але він спросонку не розібрав, що сталося: то не мама, а гадюка обвилася круг шиї. Ваня хотів відкинути її, коли вже не гадюка, а Жучок схопив його за горлянку й гризе. Почуття від цього було тяжке й лоскотливе. Ваня схопив Жучка обома руками й, напружуючи всі сили, одірвав од горлянки.

— Що ж це таке, Жучок? — питає Ваня. — Жили ми з тобою гарно, я кожного дня виносив тобі хліба, кісток, а іноді й м'яса, а ти гризеш мене.

— А ти забув, як бив мене? — гарчить Жучок, і з очей в його сиплеться вогонь.

Ваня так і захолов і побачив, що з-під ліжка вилізає чорт з виделкою й насмішкувато шкірить зуби. За ним ще один... ще... їх багато! Всі чорні, гидкі й великі. Ваня, цокаючи зубами від холодного жаху, що охопив його льодовими руками, простяг уперед руку, щоб захищатись, але Жучок сплигнув з ліжка, побіг до дверей і сховався за ними; вкупі з ним сховалися й усі чорти.

Тут Ваня почув, що він мусить встати з ліжка й пробігти в ті двері, за котрими сховався Жучок з чортами; Ваня знав також, що всі вони вискочать з засідки, накинуться на нього, будуть кусати й штрикати виделками. Льодовий жах, від котрого німіли й тремтіли ноги, розростався, заволодівав усім Ванею, стискував груди в своїх міцних холодних обіймах і корчив руки. В голові стукотіло, немов зверху йшов густий кам'яний дощ. Ваня хотів крикнути, покликати на допомогу, але весь він був закутий у залізну клітку й йому не можна було рушити ні губами, ні язиком. Віддих завмер, серце спинилось, все тіло терпло, а по голові ще дужче били невидимі каміння. Ваня схопився й побіг... Коло дверей на нього навалилось щось темне, слизьке й холодне. Воно зовсім обхопило Ваню, стискувало його, залізало в рот, викликаючи огидну нудоту; він корчився, угинався, пручався руками й ногами, хрипів, бурмотів щось незрозуміле, рвався всім тілом, бився головою, а воно ще міцніш стискувало його... вже ніяк було поворушитись. Свідомість свого безсилля страшенно пригнічувала Ваню. Він почув, як завмирає в ньому життя, пручнувся з надприродною силою, скинув з себе слизьку істоту, поривчасто задихав і прокинувся.

В той же мент під ліжком почулось сердите шкряботіння й вперте кламцання зубів. Ваня не своїм голосом вереснув і зомлів.

Березень, р. 1919, м. Павлоград

СТАРЕЦЬ

Місто шуміло й хвилювалось, кипіло й реготало. Життя виштовхувало вдень на вулиці його тисячі, десятки тисяч людей, котрі заклопотано бігали, метушились, щось думали, обмірковували, сміялись, плакали, сподівались і, на-

решті, помирали, — все це іноді тут же на вулиці, а здебільшого під залізними дахами кам'яних мурів, що самі ж і утворили собі, аби ховатись на ніч для спочинку й кохання. Тих, що, знесилені і виснажені хоробами і турботами, конали, якнайшвидше забивали в дерев'яний футляр, кидали в землю, а життя вигонило на опорожнене після них місце десятки нових людей, котрих родило кохання під залізними дахами кам'яних мурів.

Ці люди, як і їх батьки, починали сновигати по вулицях міста, забували про те, що волею сліпого випадку родились, не думали про те, що так само помруть, і в шаленій метушні їли, пили, творили культуру, поглибшували науку, будували собі нові мури, кували нові кайдани; жилава ж і костиста рука буття без жалю й радощів шпурляла їх на їхніми ж руками зроблене каміння, проти їх повертала їхню ж науку, здобутками їхньої ж культури виснажувала їх, а вони все так само заклопотано бігали по вулицях міста, сміялись, плакали, сподівались і покірно врешті йшли на страту.

Тимошеві, що сидів уже три роки на розі двух рухливих і людних вулиць велетенського міста, більш ніж кому б іншому видко було цю скажену метушню людей, але вона не цікавила і не обходила його. Йому цікавий був тільки той мент, коли хтось спинявся біля його, встромляв руку в кишеню й, добувши звідтіль якийсь гріш, кидав йому в простягнену шапку. Тоді Тиміш швиденько ховав монету глибше в кишеню, бо залишати її на виду, здавалося йому, було небезпечно: ще хтось подумає, що в його вже є гроші, і не дасть нічого.

Три роки минуло, коли Тимошеві потяг одтяв ногу й пошарпав обличчя, і він, калікою ставши, без жодного вагання постановив іти прохати у людей допомоги, бо був переконаний, що люди повинні йому допомагати.

Випустили його з шпиталю в один з вівторків саме надвечір. Страшенно чудно і незвично було почувати замість ноги дерев'яну колодку; костур так муляв під пахвою, що бажалось геть одкинути його й почати ходить вільно і швидко, як колись. Але це вже було цілком неможливо, і, затаївши в собі почуття прикрості, образи і легенької злості, Тиміш пошкандибав по вулиці.

Назустріч йому йшло двоє людей; Тиміш подумав, що нічого довго зволікати і треба зараз же зробити першу спробу. До того ж ще Тиміш чогось був певний, що ці люди конче дадуть йому грошей, і в глибині душі він навіть надіявся, що вони дадуть багато... може, цілого кар-

бованця. Ця надія захопила його, і він з легким серцем пішов просто на тих людей.

— Дайте... каліці.

Він трохи зупинився перед словом «каліці», бо неприємно було так про себе казати. Ті двоє людей, захоплені балачкою, не розчули його слів, але по вигляду Тимоша догадались, чого саме він від них бажає; один, нижчий і тонший, посунув руку в кишеню і почав там щось шукати.

«Дасть, дасть і багато дасть», — думав радісно Тиміш, і приємні струмки забігали по його тілу. Професія старця здалася йому тоді веселою, легкою й безтурботною.

Менший чоловічок, певно, знайшов би що-небудь для Тимоша в своїй кишені, якби вищий не взяв його за руку й не сказав:

— Кинь нарешті свою сентиментальність! Принципово нічого не давай старцям. Хай держава піклується сама про їх і дає їм притулок.

Менший винувато озирнувся по боках, пробубонів щось під ніс і потьопав далі.

Тиміш багато дечого не зрозумів із слів високої людини. Тільки два слова: «Не давай» пекучою образою вдарили його, і він, не тямлячи себе від обурення, міцно стиснув у руці костур і кинув навздогін:

— Падлюка!

Високий вмент спинився і, повернувшись, попростував до Тимоша; цей, не рухаючись, стояв на місці, трохи похилившись наперед, напружений і рішучий. За високим похапцем підстрибував малий і, винувато прохаючи, казав:

— Кинь! Чи варто звертати увагу... та я кажу... Ну, ходім-бо...

Але високий наблизився до самого Тимоша і несподівано вдарив його по щоці; одходячи, гукнув йому:

— Так вас, мерзоту, треба вчити!

Тиміш похитнувся. Рот його вмент наповнився слиною, губи засіпались, і злість, гірка, неосяжна й бурхлива, враз вдарила йому в груди. Бризкаючи слиною, він рвонувся вперед, щоб наздогнати образника, вдарити його, провалити йому голову костуром і роздерти його пополовині, але колодка посковзнулась на камінних, і Тиміш важко упав на бік.

— Падлюко... стерво... — хрипів він, силкуючись підвестись на ноги.

Десь із садка наввипередки неслись згуки музики. Легеньким туманом стелились вони по землі, а жвавий віте-

рець хутко підхоплював їх, підіймав догори і розносив скрізь понад містом.

— Проклятий, чорт проклятий, — шепотів Тиміш, дибаючи по вулиці.

Після цього Тиміш ніколи не дякував за допомогу, ніколи не обіцяв молитись за офірника пану Богу, не пророкував гарного, веселого й щасливого життя. Він просто брав гроші, не дивлячись навіть на людину, котра їх давала, своїми чорними, рухливими, занадто неспокійними очима.

І до тих, що давали йому гроші, і до тих, що дивились на нього, але минали, прибираючи на себе здебільшого замислений вигляд, Тиміш ставився однаково: з тупою злістю. Він навіть ніколи не прохав, не простягав руки, а просто сидів на камінці, витягнувши перед собою ноги, з котрих одна була одрізана по коліно.

Багацько людей кидало шаги на протязі трьох років у його полатану шапчину; не було можливості запам'ятати їх обличчя, але була одна особа, котру Тиміш чекав кожного ранку з злісним, трошки насмішкуватим презирством.

Це була старенька бабуся, що кожного ранку ходила до церкви, спираючись на ключку, і неодмінно кидала Тимошеві дві копійки.

— Молись же за мене Христу-Спасу і святим його, божий чоловіче... Ох, гріхи мої тяжкі... Молись за рабу божу Катерину...

Так казала вона кожного ранку, неодмінно кидаючи Тимошеві дві копійки. Потім бабуся з повільним зітханням помаленьку простувала далі, дзьобаючи ключкою по камінних плитках пішоходу.

А «божий чоловік» думав, ховаючи гроші в кишеню:

— Иш, чортова баба! За дві копійки, та ще й молися за неї... А не діждеш, стара коцюбо!

При цьому обличчя його кривилось, і з-під розтулених губ блискали на мент зуби — плескуваті й пощерблені. То Тиміш посміхався.

Так, мабуть, з рік бабуся акуратно приносила свої дві копійки і цим внесла деяку постійність у бюджет Тимоша. Ці дві копійки він нарешті звик рахувати своїм заробітним minimum-ом.

Ранком Тиміш вряди-годи поглядав у той бік, звідкіль звичайно з'являлась бабуся, і коли забачить було її згорб-

лену маленьку постать, що дибала, похитуючись наперед, немов хотіла щось склювати, — він кривився, показував проїдені зуби і думав:

«О, вже старе бадилля несе свої багацтва...»

Одного дня бабусі не стало. Коли й в наступні три дні вона не з'явилась, Тиміш прийшов до висновку, що вона «подохла», і був у той день роздратований і злий більш, ніж звичайно.

«Ну, нехай би ще прожила років зо два! А то вхопила її таки чортяка...»

Цілісінький день просиджував Тиміш не рухаючись на одному місці, але ніколи не бувало йому нудно або тоскно. Він споглядав на ту широку хвилю людей, що невпинно, немов заведена машина, котилась коло його ніг з галасом, сміхом, криком і журбою. Хвиля та розбивалась на течії, знову зливалась, знову котилась, крутилась і, як дрібні бризки, вилітали з неї люди кудись убік, а нерухомі будинки з похмурою мовчазністю ховали їх за своїми стінами.

Неначе величезний гад повз по землі, повз кудись далеко, обвивався круг світу залізним кільцем, вертався назад, проковтував у своє несите, жадібне черево нових людей і знову повз — неосяжний, безкрайній і невблаганний, як воля. Він шарудів своєю шкурою по землі, брячав своїм панциром, зачіпаючись за перепони, та все повз, нездоланний і потужний.

А Тиміш дивився. Байдуже дивився, як у череві гада творилось кохання, як спокійно пожирав він повних сили людей і вмент сповивав їх гидкою слиззю свого шлунка, робив їх безсилими і м'якими.

Коли ж гад плювався, Тиміш зручно підхоплював в шапку той плювок і ховав швиденько в кишеню. Обличчя його, поросле густим чорним волоссям, кривилось, очі починали бігати, немов шукаючи, куди можна сховатись, а злість підлазила до горлянки і якось раптом стискувала її.

Коли ніч вилазила із-за обрію і розповзалась по місту, Тиміш підводився, трохи постоїть було, вигинаючи ногу, що задубла й заніміла від довгого сидіння, брав милицю під пахву і йшов додому.

Людська хвиля, що вдень бурхливо клекотіла й стогна-

ла, тепер розбивалась об кам'яні груди задумливих будинків, залізала до їх всередину й затаювалась там. Тільки поодинокі постаті, ставши сірими від облудливої пітьми, маленькими краплинками ще котились по вулиці. Деколи хтось вищий, упертий і суворий з жорстокістю бога з'єднував дві краплинки в одну, з презирством шпурляв їх під захист каміння і заліза та з лютою радістю чекав, поки не визирнуть вони обережно з-під захистка і не покотяться хапливо кожна в свій бік — виснажені й огидні, як мухи.

Все, чого вдень не було чутно, тепер виявлялось і лізло в вічі, користуючись тим, що ніч така журливо тиха й безнадійно-спокійна. З божевільним ляцканням і гуркотом металевих маслаків літали трамваї, заглушуючи ті дивні слова, що ніч хотіла сказати пригніченій землі і сонливим деревам; з упертим нахабством блимали ліхтарі, гадаючи своїми проміннями знайти й обсвітити вічно величне обличчя її; виходили на вулицю жінки, показували під ліхтарями своє жовте, слизьке тіло та нашвидку запродували і себе, і тих людей, що могли б родити.

Ніч же мусила все покривати і все терпіти: вона плакала від цього, плакала так само тужливо спокійно, якою й сама була. Замість слів чарівних падали її сльози на землю росою, — холодною, як самотність, чистою, як моління, тихою, як сум...

Але Тиміш давно бачив і знав те. Байдуже стукотів він костуром по бруківці і перебирав у кишені мідяки, що зібрав за сьогодні. Мабуть, мало, копійок з десять, не більше... Кепська справа! Не пощастить і шага заховати в свою скриньку.

Взагалі те місце, де сидів Тиміш, було не щедрим на прибутки. За три роки старцювання Тиміш встиг зібрати тільки щось біля п'яти карбованців, і то лише тому, що не курив та не пив горілки. А міняти місце не хотілось — таких рухливих, гомінких та велелюдних вулиць не знайдеш більше.

Тиміш підійшов до далекого крайміста. Тут не було вже бруківки і ступати було м'яко по легкому пилу. Тут не брянчали трамваї, не глузували ліхтарі й не розпродувались на вулиці жінки. Радісно дихала ніч пахощами далекого степу, і з подихами доносився невиразний шум чудових розмов її з землею. Дерев'яні хатки, неохайно і в безладді розкидані серед простору, то тислись одна до одної, немов цілуючись, то розбігались геть, немов ворогуючи між собою.

Старець підійшов до тої, що стояла зовсім самотньо,

далеко від інших, і постукав пальцем у вікно, напівзаклеєне папером.

Через мент зсередини хати почувся шелест, і старе костисте обличчя, обсмоктане, як викручена ганчірка, притулилось до попсованої шибки, і неприємно скрипучий голос запитав:

— Хто там?

— Я... — знехотя відповів Тиміш і повернувся, щоб іти до дверей.

В темно-синій далечині видко було йому місто, що світло своїх ліхтарів злило в одну блискучу пляму. Здавалось воно невсипущим оком якогось дивогляду, що розпластався і приник до землі.

Брязнув гаплик, дверина сама собою одхилилась на скошених петлях, і Тиміш вступив у хату. Тут було темніш, ніж надворі, а в ніс вдарив гидкий сморід бруду, людського поту та віддиху.

Він пройшов помацки в куток, одгороджений від решти хатини завісою із драного лахміття, і кинув на дерев'яну лаву, трохи притрушену соломою, свою шапчину.

Стара істота, що відчинила йому двері, поставила тим часом на стіл миску з стравою і поклала шматок хліба. Тиміш пришкандибав і мовчки сів біля столу.

Очі його вже звикли до темряви; до того ж синя ніч прихильно зазирала у вікно і казково сріблила чорні стіни кімнати та брудний стіл, що на два пальці вкритий був лепом. Під поглядами ночі всі речі зробились таємничими,ніби живими та мовчазно-сумовитими.

Тиміш бачив, що стара істота схилилась на край столу й пильно дивиться на нього; на ній накинута була лише одна сорочка, змокріла від поту; сорочка прилипала бабі до тіла і немов навмисно на показ виставляла гострі маслаки її костистого тіла. Крізь пазуху виглядали черстві груди, сухі й зморщені, як старі черевики.

Але Тиміш не звертав на те уваги. Він їв жадібно, поспішаючи, запихаючись і давлячись стравою, бо був голодний — що з того шматка хліба, що брав він з собою ранком і з'їдав опівдні?

Стара істота заворушилась.

— Давай гроші! — зарипіла вона, простягаючи вперед руку тонку, як дріт.

Тиміш налапав у кишені мідяки й висипав на стіл; баба швидко почала їх хапати, немов боялась, що вони зникнуть кудись без сліду. Потім вона підстрибнула до вікна й почала лічити їх.

Ніч зирнула на неї і вмент перетворила її сорочку в темно-сірий, рухливий обрус. Чарівним привидом стояла баба в напівтемних обіймах ночі, навіть здавалось, що вона висить і гойдається в повітрі.

Різко брязкали мідяки в костистих руках привида.

— Одинадцять копійок! — зненацька гукнула вона, і її рипучий голос зробився тонким та пронизуватим. — Вчора дванадцять приніс, а сьогодні вже одинадцять! Ах, ти ж псявіро! Жере, як не лусне, а приносе одинадцять копійок... Он Іван Гайка по п'ятдесят своїй хазяйці приносе! Доки ж ти лайдакувати будеш? Ще й досі прохати як слід не вивчився! У-у, бузівок ненажерний...

Баба поривчасто витягувала вперед руки, а потім знову кидала їх униз, немов заклинаючи. Голос її верещав по хатині та жалібно стукався об стелю. І коли вона припинила свій крик, то страшно було відчувати нерухому тишу, що враз запанувала після галасу.

Тиміш кинув їсти і зирнув на бабу, що вигнулась, подавшись вперед обличчям. Як вона стояла біля вікна, то видно було її закарлючений ніс і очі, запалені бурхливим вогнем зненависті. Власне, видко було тільки одне око, осяяне присмерком ночі, і в такому освітленні баба робилась таємничою і великою.

— І я приносив полтинники іноді, — тихо промовив Тиміш, ніби розмовляючи сам до себе. — Ви все забирали й казали, що мало... Скільки не принеси — все мало...

Він знову взявся за хліб. Але баба аж кинулась від його слів, випросталась, ще більшою і ще страшнішою зробилась. Знову задзвенів її голос попід стелею і почав битись у вікна; тепер до його прилучались ще нові згуки — чи то кламцання зубів, чи свист гарячої злості.

— А-а, псявіра! — гукала баба. — Ти ще смієш на мене нарікати? Годую, пестю, білизну перу, та ще й нарікання? Ах ти бісів сину! Тільки жерти вмієш, старцюго чортовий!

Вона спинилась на хвилину, перевела дух. Тіло її трусилось, а на йому, як мантія, мотилялась сорочка. Тиміш поклав ложку і байдуже подивився на неї. Побачив, що сорочка їй трохи не досягала колін і з-під неї якось ніби несподівано вилізали ноги.

Баба помітила його байдужий погляд, і він вколов її, як шпичка. Вона зірвалась з місця, марою налетіла на Тимоша, почала швидко хапати з столу страву й тягти до себе.

— Не дам! — аж заходилась з лютості вона. — Не дам,

проклятий чортяко! Сиди голодний! Оддай хліб! Оддай, кажу тобі!

А він і не думав боронити хліб. Він встав, повільно пошкандибав до себе за заслону, сів на скриньці коло вікна, що було йому в головах, скинув чобіт і ліг на лаву горілиць. А баба довго ще бурчала і лаялась, шарудячи мисками. Тиміш звик до її сварок і лайок, бо вони траплялись майже кожного вечора.

Він задивився на стелю й спитав:

— Гальки немає?

— Тобі вже повилазило, що питаєш, — гримнула баба, і чути було, як вона вмощується спати.

Тиміш знав, що Галька зараз там, у місті, на розпродажу жінок бігає під ліхтарями, сміється — молода, опасиста і вродлива. А за нею жуками повзуть чоловіки, наготувавши грошей. Знав це, але все-таки спитав, бо чогось здалося йому, що Галька сьогодні не пішла до міста і спить собі в іншому кутку хатини.

Тепер же він заспокоївся, підпер голову рукою і подивився у вікно, — там застигла ніч, повна сонливих мрій.

Постук у вікно вогнем обпік Тимоша, що лежав в напівсні. Він хутко підвівся, тремтячою рукою намацав костура, несподівано впустив його додолу, як голодний звір їжу, схопив його знову і подався відчиняти двері. Тиміш навіть не питав, хто там стукав, бо почував, що то вона, Галька, — опасиста, молода і вродлива.

Одчинивши, він пропустив її повз себе, щоб подивитись, як гнучкою ходою вона пропливе в хату і, може, зачепе його злегенька рукою або плечем.

Стара баба на хвилину прокинулась і, знову засинаючи, тягучим голосом крізь сон запитала:

— Що... там таке?..

— Я, — відповіла тихенько Галька.

Тиміш прийшов у свій куток, спинився коло лави і посміхнувся. І те, що він кожного вечора збирався зробить, як і завше, лякало його, здавалось неможливим і смішним. Кожного вечора він відчиняв Гальці двері, посміхався і лягав спати, не мовивши й слова.

Так і тепер Тиміш ліг і з непереможним хвилюванням почав прислухатись до того, що робила Галька. Ось вона сіла коло столу й їсть... встала вже... пішла до свого ліжка...

«Зараз ляже спати, зараз засне, а я нічого не ска-

зав», — гарячково думав Тиміш, і жах взяв його від того, що кожного вечора він так думав, буде думати й далі, а нічого не скаже.

Якби міг він, то схопив би самого себе, розірвав би на шматки, з прокльонами розтоптав би ногами за цю свою нерішучість. Муки безсилля важкими залізними сокирами рубали йому груди, а в голові шуміли думки, як шалений вихор, що з реготом ламає дерева і з свистом підіймає воду в спокійній річці.

Цей хаос, вогонь і безглузде бажання міцного тіла виштовхнули з душі його слова, повні страшної туги, надії, радості й страждання:

— Галько... йди сюди...

Як тільки вимовлені були вони, Тиміш знесилів, відкинув ліву руку, й вона звисла, як віхоть. Не було в ньому вже страху, стало байдуже, як і завше. Коли ж біля лави з'явилась здивована Галька, він сів і почув в собі свою велику силу — силу упертої злості.

— Сядь, я щось тобі скажу, — владно промовив Тиміш.

Галька здвигнула плечима. Що скоїлось? Хай каже швидше, бо вона дуже спати хоче.

Але все-таки сіла на скриньці біля вікна, бо цікаво було їй почути, що скаже людина, котра, мабуть, з півроку живе з нею в одній хатині, а ще досі не мовила й слова.

Тиміш сперся на костур, щоб зручніше було сидіти, й спитав:

— Ну що, багато сьогодні заробила?

Галька тихенько засміялась і сказала, що заробила добре — два карбованці.

На небо вискочив місяць, зазирнув у вікно і засвітився на Гальчиному обличчі білявенькими іскрами — дрібними й легенькими. Вони розкидались, розсипались на рожевості її лиця, запалювались холодними вогниками на червоних губах, плигали в темряву карих очей, робили їх блискучими й глибокими, як віра.

Полум'я жаги й бажання, що Тиміш довго гасив холодною водою злості й зненависті до людей, загорілося божевільним нестриманим вогнем, і не було вже змоги його вгамувати. Вогонь жер тіло, а воно напружувалось, загартовувалась і витягалось у міцну сталеву струну.

— Ночуй сьогодня зо мною, — пошепки сказав Тиміш, посовуючись по лаві ближче до Гальки.

Та аж остовпіла від несподіванки і образи. Їй, котрій пишні, багаті пани платять по карбованцю й більше іноді, — каліка-старець з подряпаним обличчям сміє отак казати?!

Вона з гніву аж скрикнула:

— Ой, дурний же ти! Та як у тебе язик поганий повернувся? Коханцем моїм забажалось зробитись! Ач, собака покалічена...

Тиміш не чув її, не розумів, і однаково йому було, що б вона не говорила. Вогонь спалив злісну шкаралупу його серця, і з глибин його визволились сховані там чуття та слова. Тиміш почав вимовляти їх тепер, задихуючись, поспішаючись, бо всі вони одразу великим роєм стовпилися у грудях і рвались на волю.

— Вже давно... з того часу, як я побачив тебе... не маю спокою... Рве мене, їсть мене щось... тільки й спокою, коли сиджу там... там гомін і брязкіт... а як прийду сюди, немає мені ні спокою, ні сон мене не бере... Все думаю про тебе, яка ти вродлива... не можу я, не можу... я мучуся страшенно, не сплю ночами... іноді так буває, що хочеться піти й вбить тебе...

Галька здивовано слухала його, коли Тиміш проказав останні слова, вона аж здригнулась і відсахнулась від вікна. Тому-то обличчя її вмент потемніло, згасли блискучі очі, губи й щоки змарніли, а місячний промінь без найменшого згуку сковзнув у повітрі, впав додолу й завмер там.

Тиміш нахилився вперед і прохав.

Слова прохання важко злітали з його вуст, немов раніш виковував він їх у душі своїй з важкого металу, а тоді вже викидав, і вони, дужі й дзвінкі, лунали по хатині.

— Переночуй зо мною... просю тебе... Один раз... тільки раз... Присягаюсь, що більше не буду прохати... Хіба тобі не все одно з ким? Хіба тобі важко? Більше не буду... піду від вас назавше...

Галька злякалась. Від притиску, з яким він вимовляв кожне слово, від його важкого, глибокого подиху зробилось їй боязно і турботно. Вона підвелася і сказала:

— Дурощі мелеш, й слухати гидко...

Старець побачив, що вона не згоджується і піде зараз геть.

— Чекай! — зашепотів він так, що Галька сіла знову і ще більше перелякалась.

— Якщо хочеш, я поберуся з тобою... звінчаюся... мені ще тридцяти п'яти немає... Я ще молодий.

У Гальки враз зник переляк, і вона засміялась. Засміялась голосно, зневажливо і весело. Вкупі з сміхом одривчасто вилітали слова:

— Ну... кумедний же... який...

Але почувши, що в хатині почала ворушитись баба, вона урвала свій сміх і стала прислухатись. Баба поворушилася й затихла.

Тоді Галька знову засміялась — легенько й безжурно.

Тиміш стулився від її сміху і одкинувся до стінки.

«Не хоче, не хоче», — думав він, і ця думка, як дерево серед степу, самотньо стояла в голові, гостра, як біль.

Потім друга вилізла із сірого мозку, раптом виросла, набрала сили і певності і сердито пожерла першу.

Тиміш запалився новою надією.

— Я заплатю тобі... як всі... Чуєш?

Галька знизнула плечима.

— Добре,— сказала вона.—Я зо всіх беру по карбованцю, а як ти каліка, то давай троячку.

Батогом різонули ці слова душу і серце Тимоша. Він вишкірив зуби, очі його шалено забігали. Потім зненацька мовчки зірвався з місця, мовчки схопив жінку дужими руками і потяг до лави. Галька зойкнула і почала жорстоко одбиватись.

Аж шипіла та била вона старця кулаками по обличчю, штовхала ногами в живіт, вчепилась зубами в його руку, а він тяг її мовчки, уперто й напружено. Їй пощастило влучити Тимоша по носі, і чути було, як хряснуло щось, а він ще з більшою силою здушив її своїми залізними руками; жінка вхопилась за засув біля вікна, але він рвонув її так, що затріщало вікно, і почав валити на лаву.

Блакитнуваті проміння місяця здивовано заворушились, забігали і освітили їх напружені обличчя.

Галька зручно вдарила ногою по Тимошевій колодці, збила її, і Тиміш важко впав на лаву горілиць, потягнувши за собою жінку. І вмент обхопив руками її стан, з'єднав свої руки за її спиною, притиснув до себе її повні груди.

Жінка задихувалась. Вона не могла більше пручатись, тільки в'їлась зубами в Тимошеву щоку і здушила її, як лещатами.

Але Тиміш якось одразу витягнувся, притиснув її ще міцніше, здригнувся всім тілом і з довгим стогнанням безсило розчепив свої руки. Галька схопилась, постояла трохи, одсапуючись, потім взяла костура і почала бити ним нерухомого Тимоша.

— Сволоч... чортяка,— гарчала вона і зосереджено била, пильнуючи влучити по голові.

Тиміш затулив лице руками і лежав мовчки, не ворушачись.

Стара баба на хвилину прокинулась і, знову засипаючи, тягучим голосом крізь сон спитала:

— Що... там таке?..

Серпень, р. 1919, Катеринослав

НА ІМЕНИНАХ

Над столом, густо заставленим смачними напитками і наїдками, нахабно сяла електрика, а за столом сиділи та з церемонними словами й усмішками на устах їли ті страви гості — самі за себе женщини, бо мужчини, повечерявши, пішли до вітальні дограватн в карти. До них не пристав тільки малий Костик, що ніяк не міг одірватись від торта і піти подивитись, як великі дяді гуляють у карти.

Розворушені вином товсті й тонкі самиці розмовляли та сміялись. Сама іменинниця, середньої грубизни жінка, штучна від волосся до грудей включно, розповідала:

— І ось, уявіть собі, цей гімназистик шостої класи сьогодні заявляє мені, що закоханий у мене так, що не може ні пити, ні їсти... Каже: «Я вже рік закоханий у вас, тільки не насмілився признатись». Та як вам подобається таке нахабство? Сказати це жінці свого директора, та ще й на перерві між лекціями! Я, звичайно, відказала, що буду прохати чоловіка, аби виключив його з гімназії. Злякався, мабуть, бо зблід, зігнувся та й пішов геть. Але це комічно до нестями!

Вона відкинулась на спинку стільця, притримуючи штучні груди, аби не звихнулись як-небудь, і зареготала:

— Ха-ха-ха!

І всі інші, товсті й тонкі, реготали:

— Ха-ха-ха! Це надзвичайно смішно! Чи гарненький же він? Даремно ви йому так гостро... Це ж оригінально! Ха-ха-ха!

Малий Костик, котрому наперед наказано було мовчати, коли йде розмова між великими, і дозволено сміятись, коли всі сміються, тоненько й собі запищав:

— Хі-хі-хі!

Вересень, р. 1919. Катеринослав

ДІД ЯКИМ

Одного разу, коли піп після літургії поїхав на похорони, дід Яким, церковний сторож, мусив залишити ключі від церкви у сина попа, студента Андрія. А той якраз сидів у своїй кімнаті та читав Марксів «Капітал»[1].

Віддавши ключі, дід присів на стільці трошки спочити, а далі спитав:

— А що то воно за книжка? Грубезна яка... не інакше як Біблія[2].

— Біблія, діду, нова Біблія,— неуважно відповів Андрій, вішаючи ключі на гвіздок.

— Та воно й видно, що нова... ач, палятурки які чистенькі,— гомонів дід.— А он у волості Семен Левадний та ще дехто кажуть, ніби всі студенти безбожники, невіри та ті, як його... соціалісти, чи що... Отже, видимо, брешуть... Виходить, що не так... Сидиш ти отсе, Андрійку, та й читаєш святу книгу... А вони брешуть, туману наводять. Що вигадали — соціалісти, бодай і не згадувати! Завтра ж привселюдно вистрамлю їх... Еге ж... Ану, сину, дай мені її лишень подивитись...

Дід висякався, витер руки об штани і обережно взяв книжку.

— Ось де воно, святе слово, записане... Горечко нам, неписьменним,— не вчитаєш... Ач, яка книжка товста та гарна... скільки в їй того слова божого є... А вони кажуть — соціалісти... Господи, прости і помилуй мене по милості своїй великій...

Дід встав, перехрестився і гучно поцілував Маркса; потім обтер губи, знову перехрестився і забубонів молитву.

Вересень, р. 1919. Катеринослав

НА СЕЛІ

Одного дня Петро постановив виявити свій справжній погляд на соціалізм. Треба ж було нарешті піти далі пропагандистських брошур і раз назавжди покінчити з цим складним питанням.

Коли він так постановив, то негайно оббігав усіх знайомих соціалістів, поназбирав безліч тонких і товстих книжок, запакував їх обережно у лантух та й подався на село, щоб зручніш було працювати.

У місті Петро жив укупі з товаришем. Уже одна присутність кого б то було шкодила плановій праці, а до того ж товариш Петра був трохи чудною людиною.

Він цілісінький день пролежував на канапці, трохи спав, а більше лежачи співав сумні пісні, чого йому ніяк не можна було заборонити. Надвечір він робився бадьорим і теж співав, але вже веселих, чого теж заборонити було неможливо.

В таких умовах годі було працювати, і Петро подався на село. В тім селі він жив ще змалечку, коли там служив його батько. Отабориться зручніш усього було в учителя, колишнього товариша по гімназії, але той був надто балакучий; тому-то Петро вибрав стару бабусю, що дитиною доглядала його.

Бабуся, порадившись із своїм чоловіком, сивою людиною, котра завше лагідно посміхалася, найняла йому чисту хату, обіцяла годувати його борщиком з салом та вареничками з сметанкою.

Зворушений такими перспективами, Петро почав упорядковувати книжки — pro* соціалізм на столі праворуч, а contra** — ліворуч.

Скінчивши, він одійшов трохи від столу та подивився на до ладу складені й підрівняні книжечки. Потер руки від утіхи, бо приємна була свідомість, що він береться не за абияку працю, що наслідки цієї праці дадуть йому певний світогляд, а в той же мент почувалась і сила та енергія, навіть бажання якоїсь боротьби.

Темніло. Червоні рушники та паперові різнобарвні квітки, що щедро вкривали стіну та стелю, низка богів різного розміру та кольору, яка тяглась від одного кута до другого без перерви, яскраві візерунки на біленькій пічці,— оддавали свої фарби на поталу вечірньому присмеркові.

Крізь щілинки в вікнах просочувалась свіжість недалекої ночі та робила повітря чистенької хати повним бадьорості й легкості.

Поки Петро пив молоко з великого глечика, ніч прийшла із степів, що розкинулись навколо села, і принесла з собою їх стародавню волю, спокій та мовчазність. Роджена потужними степами, вона без жахання продиралась крізь одчинені двері, крізь шибки вікон у кожну хатину та синім туманом розлягалась по підлозі.

Петро натягнув кашкета на своє непокірне кучеряве волосся й вийшов на подвір'я. Тихо шамотіли сонні дерева,

* За *(лат.)*. — *Ред.*

** Проти *(лат.)*. — *Ред.*

інколи рохкав неспокійний кабанець, пораючись у хліві. Гарба, залишена серед двору, почорніла і здавалась чудернацькою, незрозумілою машиною.

— Мабуть, годинку на завтра Бог пошле, — казала бабуся, спиняючись на порозі.— Ач як Волосожар[1] вигравае.

Вона позіхнула, байдуже перехрестила рота і зникла в сінях.

Петро глянув на небо. Воно було вигаптуване золотом зір. Глибоке, поважне, спокійне.

Він захвилювався. Але хвилювання було радісне, подібне до того, яке почуває людина, коли їй дають нагороду за доброчинність.

«Гарно як, величнo»,— подумав він.

Згодом додав собі:

«Правда, трохи душить ця величність... в порівнянні з нею сам здаєшся комашкою». Але приємно навіть те, що ти комаха, а не безглузда каменюка.

Вийшов за хвірточку і поплентався вулицею. Десь брехав собака, хтось співав, відкілясь долітав сміх. Ось щось важке й уперте плигнуло в повітря, розколихало його й розлилось над селом. Ще... ще... То мідний дзвін сповіщав про час.

Петро дійшов до школи, збудованої проти церкви. Зійшов на ганок, далі — в сіни. Почувся йому гомін людей.

— Е, кепська справа! Мабуть, Оленко не один... краще зайду іншим разом.

Дуже не хотілось йому встрявати між люди та розмовляти, коли ніч кликала до мовчання та спокою.

Але дверина з кімнати трохи відчинилась, і з-за неї гукнуло:

— Хто там вештається?

Петро впізнав Олельків голос. Треба було признаватись.

— Це я, Петро Зубченко... не забув ще?

— Хто? Петро? Невже? Звідкіль?

Через хвилину Олелько тягнув його за рукав блузки в кімнату. Петро опинався, бубонів про те, що в кімнаті багато людей, що він чужий їм.

— Ось! — кричав Олелько. — Мій приятель Петро Зубченко. Колись у гімназії разом кидали крейдою в учителів. Тепер студент. Завтра роздивитесь на нього, бо тепер нічогісінько не видно.

Петро визнав за потрібне вклонитись.

— А це, — звернувся Олелько до Петра, показуючи рукою на темряву кімнати, — це наш артистичний гурток. Тільки що скінчили репетицію. Сідай де-небудь.

В хаті було зовсім поночі. Вікна її виходили у садок, і дерева важкою заслоною затулили її від синяви ночі.

Петро проліз між переплутаними ногами й сів на перший вільний стілець.

— Співати ще треба,— сказав хтось густим басом.

Петро подивився в той бік, звідкіль виринув голос, але не побачив нічого, крім темряви. Йому зробилось чудно й приємно. Мовби усі присутні зіллялись воєдино, і той бас, що тільки що зробив пропозицію, належить трохи і йому, Петрові.

— Наперед усього: «Мене забудь» будемо співати,— прогомонів знову-таки бас.

Мене забудь, моя дівчино,
Щаслива і весела будь,
Цвіти, як рожа, як калина,—
Мене забудь, мене забудь [2].

Петро слухав. То збоку, то спереду, то позаду його виринали голоси, сплітались у вінок і висли в повітрі. Урочисті голоси, певні, повні краси. То стихаючи, то міцнішаючи, то завмираючи й народжуючись, котилась пісня, як хвиля ніжна, як натхнення чудове. І невідомо, відкіля вона, де джерело її: було темно, і здавалось, що порою повстає пісня з землі, що то земля її співає.

Петро не ворушився, загіпнотизований нею. Вона підіймала в душі його потяг до чогось чулого й теплого, невиразне бажання простору, прагнення казкового. Вона знесилювала його, та пісня.

Зовсім близько, поруч, з правого боку, хтось тихенько підтримував її. Так ледве-ледве подавав голос. Петро повернув голову у той бік і розібрав, що коло нього сидить жінка. По голосу впізнав і якось всією істотою відчув, що то жінка. Це зацікавило й розворушило його.

«Що якби тихесенько взяти її за руку?»— подумав він, і ця злодійкувата думка одразу клином врізалась в його голову, не давала спокою. Він витяг із кишені хустку, але так і поклав її назад, не витерши носа.

«Ні, а справді, якби взяти її руку, покласти до себе на коліно та погладить злегенька?»

Голова повнішала тою думкою, а серце вискочило із грудей зовсім і почало битись об голову.

Бурхливим морем налітала пісня на стінки, підхоплювала їх шаленим виром, трощила на шматки, а сама рвалась в обійми ночі. І не стало враз стін — як тендітні па-

пірці розлетілись вони,— і видно було прозору безкрайність неба.

Вихором плигнула пісня через глиняні хатки й будівлі туди, де спав степ всепотужний, розбуркала його поцілунками жагучими та обіймами нестриманими... Заворушився степ, спіймав барвисту пісню. Вінчав їх місяць, співали їм зорі, благословляло небо таємне...

В нестямі простягнув Петро руку в правий бік і швидко намацав м'яке тіло жінки. Та здригнулась, відсахнулась і облишила пісню. Рука Петрова сковзнула по грудях, стегні і нарешті здибала потрібне — тепленьку, маленьку жіночу ручку. Ні хвилини не вагаючись, Петро владно переклав її на свої коліна і почав гладити, ледве до неї торкаючись.

Від того ніби яскринки загорались, пекло то тут, то там долоню, бігли по руці до самої голови.

Чув Петро, як росте його тіло, ширшає, розсовує стіни та степом безмежним сповиває землю. Летить до його пісня, буяє над головою, лоскоче тіло, дихає жаром.

Він напружено посміхався.

«А що якби... ну, так, якби й другу ручку... теє... взяти? Ну так... треба, треба!»

Через мить він тримав і другу ручку, таку ж маленьку й теплу, як і перша. Він гладив, тискав ті ручки, ворушив ними, а сам палав, як багаття, робився млявим, нездатним до мислення.

Петро притягнув до себе жінку і почув, як голова її повільно лягла на його плече. Чув, як глибоко дихала жінка і груди її сковзались об його лікоть.

Петро найшов її липкі й гарячі губи й припав до них з якимсь одчаєм. Облишив дихати. Почув, як холоне тіло, немов у груди накидані були шматки льоду та купи снігу. Потім гаряче. Перед очима хапливо заметушились і забігали різнокольорові плямки, як зграя рухливих вогників. Серце уперто довбало голову, мовби хотіло її провалити.

Одірвався нарешті. Розтулив рота й задихав швидко.

Потім нахилявся, знову припадав до липких губ, що тремтіли і улесливо тягнулись уперед.

Здавалось йому, що пливе кудись. Куди — не знати, навіщо — невідомо. Пливе... а вкупі з ним сунуться гарячі щоки, липкі губи та мляве, безсиле жіноче тіло.

Із глибини донісся до нього знайомий бас:

— Тепер «Ніченьку»[3] ще треба... та зразу ж, бо вже не рано.

Всі на мент заворушились, заторохтіли стільцями. Жінка жахливо одштовхнула Петра. Той встав і висякався.

Коли заспівали знову, Петро вже сміливо заполонив жінчині руки, схилився до жінки на плече і заплющив очі. Тепло розливалось йому по тілі, як вода.

Найшов губами вухо жінки, куснув його потихеньку й промовив пошепки:

— Скажи що-небудь...

Жінка мовчала хвилинку. Нарешті одмовила також тихенько:

— Що ж я тобі скажу?

Петро був цілком задоволений цією відповіддю. Знову стиснув ніжно зубами її вухо й схилився на плече.

— Як тебе звуть? — далі спитав він, не підводячи голови.

— Оксаною...

Навколо в темряві співало.

Скоро скінчились співи, Петро рішуче одхилив всякі розмови з Олельком, сказавши, що спати дуже хоче; пообіцяв завтра зранку прийти та й попростував швиденько додому.

Здавалось йому, що негоже зараз залишатись з Оксаною, бо інші можуть на це звернути увагу, а це зніяковить жінку і його самого. Краще було прибрати заспаний вигляд і стушуватись. Так і зробив.

Поки одходив од школи, тримався в якомусь напруженні: жахався навіть посміхнутись чи то озирнутись назад. Почало здаватись, що всі помітили, але не сказали нічого з ввічливості, тепер же кепкують там з його, а коли оглянеться, то шпурнуть йому в вічі глузливий важкий регіт.

Петро поморщився; було холодно, неприємно: він тікав.

Через кілька вулиць він оглянувся: школа вже затонула в мороці.

«Куди вона пішла? Де вона?»

Петро спинився був, але собака якийсь стурбувався з того і почав брехати. Петро знову поморщився, неначе й собака той щось знав.

Пішов знову. Так у напруженні дійшов до хати. Силкувався не думати, бо ніч була дзвінка й чиста, як лід,— то ще ненароком виплигне думка з голови, вдариться об

шибку якоїсь хатини, і людина, що спить там, розбуркається, висунеться в двері й промовить:

— Мало того, що цілувався, та ще й спати не дає: ходить й думає тут!

Як перейшов хвіртку свого двору, зітхнув вільніше й здійняв кашкетку. Думки кинулись йому в голову, немов їх хто витруснув із лантуха.

— Гарна чи погана? — спитав він, схилившись на тин. Дивився просто на вулицю, що бігла поміж хатками й зникала десь.

— Не знаю,— одповів сам собі.

— Дівчина чи заміжня?

— Не знаю.

— Хто ж вона?

— Не знаю. Не знаю. Не знаю.

Перевів погляд з шляху на хатину, що стояла насупроти. Місяць теж дивився на неї, тому-то стояла вона чиста й урочиста, як дівчина під вінцем. Ще, немов кокетуючи, затулилась трохи маленькими вишеньками.

— Ха-ха-ха! — засміявся голосно Петро.— Я нічогісінько не знаю, нічогісінько не знаю!

Подумав трохи й додав:

— Брешу! Я знаю, що вона жінка, що губи в неї липкі... я цілував ті губи.

Чуття ласки й ніжності ефірним обрусом сповило його, як туман. Отруйний то був туман, бо мліло від його серце, а тіло м'якло й трохи щеміло.

Тиша висла над землею, спокійно висла, дужа й ласкава. Пригорнула землю до себе, обняла її та сон її пильнувала. І як крикне хто або загуркотить, то не сердитиметься тиша, не розлютується, як вихор, а тільки погляне на недотепу з докором — і той засоромиться і сховається далеко, аби не бачити ласкавого докору, дошкульнішого від ударів київ.

— Спасибі,— тихо мимрив Петро,— спасибі за те, що тихо навкруги, за те, що всі сплять.

«Навіщо день? — думав він.— Навіщо гуркіт і метушня? Хай скажуть, що за двоє гін лежать пакунки коштовних діамантів,— я й не гляну на того, хто це скаже. Хай перли розсипані навкруги,— я не нагнуся їх підняти. Хай знав би я, що через хвилину катувати мене будуть,— я не втікав би. Як чудово, коли тихо навкруги, коли всі сплять».

Важкою ходою додибав до лави, що коло ганку стояла, і сів там. Бракувало змоги не спати, коли все спить.

Ніч висмоктувала з його сили та заповняла тіло сном, липким і солодким, як губи жінки.

Слухав, як зорі на небі шелестять своїм блиском та місяць струмить свої проміння — так ледве-ледве чутно.

Ранком за сніданком Петро дізнався, що тут є вчителька Оксана Михайлівна і що живе вона не так далеко: у баби Костогризки, що коло Пилипа Коваля сидить.

«Це вона, ота Оксана, що я цілував»,— подумав Петро.

Після сніданку недовго вагався — натягнув кашкета та й вирушив із хати. Тільки на вулиці на думку йому спало, що це дуже рано й іти не годиться.

«Навіщо я так рано встав?»

Повернув у протилежний бік і поволі дійшов до краю села. Тут розкинулись золоті лани стиглого хліба.

Петро попростував вузенькою стежкою, котра тікала від села до вільних степів. Колосся досягало йому до пояса і тихенько дряпало сорочку, мовби хотіло звернути на себе увагу. Петро спинився.

«Ех, зроблю свинство»,— подумав він, посунув просто в пшеницю і ліг там.

Обгороджений непрозорою масою тонких стеблів, він дивився на небо. Ні, воно рішуче не подобалося йому: на його майже боляче було дивитись, бо там пишалося сонце. Петро затулив очі; так хоч трохи нагадувалася ніч.

«Тут вночі чудово,— думав він, жуючи стиглі зерна,— вночі, коли замість розпеченого металу на небі сріблиться холодок. Тоді струнко стоять стебла та милуються зорями, котрих тепер поглинуло ненажерливе сонце. Вночі цей килим стеблів розливає пахощі в повітрі на славу місяцю, а той обсипає його діамантами... Неодмінно сюди цієї ночі з Оксаною... Хай побачить, як чудово, коли все тихо навкруги, коли всі сплять».

Лежав довго, насунувши кашкетку на обличчя, аби його не так їло сонце. Відчував поруч з собою ту неясну жінку, що Оксаною звуть; вона тулиться до нього, прохає захисту від пекучого сонця. Але він знав, що то омана, й не розтуляв очей.

Солодка примарна близькість ворушила його, сплоджувала мрії.

Він уявляв собі ту жінку: в чорній сукні вона, а на обличчі вимальовуються червоні губи, що немов намазані клеєм. Так... ще вушко маленьке... ще під холодною сукнею пружні груди.

Петро щільніше затулював очі, і ясніше визначалась чорна жінка без очей і без носа.

Забачив Петро бабу Костогризку на подвір'ї і поспитав, чи вдома вчителька Оксана Михайлівна. Баба вклонилась низенько, зичила доброго здоров'ячка, гепнула палюгою чорного собаку, що вороже поставився до приходу Петра, і сказала, що Оксана Михайлівна у чистій хаті читають.

Якось навшпиньках пройшов Петро через подвір'я, немов крадькома наближався до здобичі, зайшов у сіни та одразу жахливо сіпнув двері у чисту половину. Вони були замкнені.

Це розважило Петра, і жах, що хвилював його перед тим, розвіявся, як порох. Неначе знайшов він те, чого даремно і довго шукав; тому-то зрадів і захвилювався ще більше.

— Оксано Михайлівно, одчиніть!

Звідтіль ані телень.

Петро дужче сіпнув двері й помітив, що вони не на гаплик замкнені, бо трохи подалися і знову зачинились. Певно, зсередини хтось їх тримав.

«Що за оказія? — здивувався Петро.— Жартує, мабуть, Оксана Михайлівна».

Посміхаючись, він рвонув дверину, одчинив її і став на порозі. В той же мент жінка, що була в кімнаті, кинулась бігти з хати. Петро схопив її рукою й затримав.

— Куди ж ви? — перелякано спитав він.

Жінка несамовито пручалась, зціпивши губи. Петро обняв її й другою рукою.

— Куди ви тікаєте? Я до вас у гості прийшов.

Жінка облишила пручатись, але мовчала, мов остовпіла, і дивилась просто перед себе нерухомими очима.

Мовчання її роздратувало Петра. Він поволік її силоміць і примусив сісти на ліжко. Сам сів поруч, тримаючи її за стан.

— Я не хочу,— тихо проказала Оксана.

— Чого не хочете? Я нічогісінько не розумію,— зашепотів Петро.— Чого ви? Посидьмо трохи, побалакаємо...

— Я не хочу,— голосніше промовила та і пручнулася знову.

— Сиди! — злісно крикнув Петро і здушив її руками.

— Не хочу, не хочу! — заверещала зненацька Оксана і заридала.

Петро зовсім загубив рівновагу.

— Чого? Чого плачете?— тремтячим голосом питався він.

Не знав, що робити, як поводитись. Руки його ослабли, жінка схилилась на ліжко, сховала в подушці голову та ридала.

Петро встав, пройшовся по хатині. Потім підійшов до ліжка, нахилився над Оксаною і торкнувся рукою до її плеча.

— Оксаночко, скажи, чого ти плачеш?

— Не хочу,— вереснула жінка і щільніше притулилась до подушки.

— А чор-р-рт! — зашипів Петро і подався геть, грюкнувши дверима.

Роздратований і неспокійний біг Петро додому.

«Це треба вияснити! Це так залишити неможливо»,— похапцем думав він.

На квартирі його вже чекав Олелько. Як тільки Петро навернувся до кімнати, той обхопив його й радісно притиснув до себе.

— Свиня свинею, — казав він, — обіцявся прийти ранком і не прийшов! Давай хоч почоломкаємся!

Почоломкались. Петро сів на лаві.

— А я оце жду-жду — немає! — продовжував Олелько.— Дай, думаю, сам піду. Шутка сказати — три роки не бачились.

Петро ніяк не поділяв його піднесення. Йому бажалось бути на самоті, обмислити й вияснити всі несподіванки, які стріли його на селі.

Проте посміхнувся й промовив:

— Авжеж, три роки.

— Подумать тільки, довго як! А ти не змінився ні на краплинку! Чого ти приїхав сюди? Щасливий ти! Студент — вільна людина.

— Вчителювати теж гарна річ. Це велика й відповідальна праця,— мляво сказав Петро засмоктану істину, аби що-небудь сказати.

Олелько лагідно посміхнувся.

— Воно-то так, але ж... Ну, це не важно. Вгадай краще, що зо мною скоїлось?

— Я ніколи не вмів угадувати.

— Та й не вгадаєш! — весело крикнув Олелько.— Я маю одружитися, брате! Га? Що на це скажеш? Молода моя теж учителька, Оксаною звуть... Чого ти смієшся?

— Он як... ха, ха! А я оце зараз назад у місто поїду. Ну, так, зараз, зараз поїду!

Петро підвівся і ще раз сказав:

— Треба зараз їхати.

— Чого ж так раптом? — здивовано питався Олелько.— Вчора приїхав, а сьогодні вже й назад... Дивно! Я думав поговорити, завтра горілки чи то самогону випити... Чого ж так?

— Треба мені, негайно треба,— уперто відказував Петро.— Зараз скажу дідові запрягати коняку.

На прощання почоломкались ще раз, і Олелько пішов, голосно жалкуючи, що Петро не познайомився з його Оксаною і не спізнав, що то за гарна дівчина.

Петро почував себе хворим. Сидів на лаві, взявшись руками за коліно, й думав:

«Я ненавиджу тебе, пекуче сонце! Ти теплом своїм маниш до себе людей, вони виходять із самотніх захистів докупи і, мов зачаровані, губляться в юрбі, юрбою живуть, ніби сили свої віддають їй. Гарячими промінням та блиском яскравим ти, сонце, єднаєш тисячі людей, і вони, безглузді, забувши про волю давню, роблять однакові рухи, співають разом пісні своїй безсилості та приниженню... День панує над людьми-рабами! Чого не збунтуються раби? Вони здолали б зірвати свого пана з неба, жорстоко пошматувать, відкинути геть та прикликати до себе запашну ніч із вільних степів, ніч теплу, ласкаву й таємничу. Ту ніч, коли видно, коли співає земля, коли прокидаються зорі...

О, як я сумую за тобою, ноче, що родиш казки дивовижні, коли все тихо навкруги, коли всі сплять!»

Потім добув з-під лави лантуха і почав з презирством шпурляти туди зі столу соціалізм — породження сонця.

Вересень, р. 1919. Катеринослав

В ЕПІДЕМІЧНОМУ БАРАЦІ

До восьмої години ранку хворі кінчали сніданок, і починалась візитація.

У черговій кімнаті, що разом з тим правила й за аптеку, лікар мовчки натягав халата, якого білість виразно підкреслювала йому пристаркувате байдуже обличчя.

Потім він одчиняв дверину першого покою та, спинившись на мить, на повні груди захоплював гостре й затухле повітря лікарні, мовби хотів злиться з ним і в ньому затонути.

В покої все приникало, хворі переставали голосно стогнати — сама поява лікаря давала їм на хвилю полегкість: хутко і тихо сновигали покоївки, виконуючи абияку працю.

Лікар підходив до найближчого хворого; за ним нечутною ходою посувались фершал із шматком паперу та олівцем і сестра-жалібниця.

Хворий змутнілими очима позирав на білого лікаря та мимрив спраглими вустами:

— Бік болить... Бік...

Лікар між іншим кидав оком на клапоть паперу, що приліплений був у головах хворого: там чорною низкою записано температуру. Звиклим рухом лікар брав руку хворого та, закотивши ковдру, приставляв до дощастих грудей дерев'яну дудочку. Поволі нахилявся він до хворого й казав:

— Дихайте.

Мова його була ніби вимушена.

Хворий робив кілька спроб глибоко дихнути, та зневірившись, шепотів, закидаючи руку за голову:

— Не можу... Ніяк...

Лікар, випроставшись та йдучи до другого хворого, бубонів собі під ніс:

— Injectio cocaini... radix ipecacuani... tinctura adonis vernalis... *

Фершал усе те похапцем зазначав на папері поруч прізвища хворого.

Біла процесія швидко плавала серед дерев'яних, нашвидку збитих ліжок. Серед задушених зойків лікар ніби неохоче й невдоволено бубонів:

— Tinctura strophoni, infusum... **

Врешті півсотні хворих були оглянуті, та, почуваючи, що їм і на крихту не полегшало, починали зойкати й кричати ще голосніше, ще нестриманіше.

Лікар кидав халата й виходив на повітря. Тут чекала його ціла валка підвід, і він враз опинявся серед кола людей, що благали його приїхати до хворих. Лікар, не розмовляючи, сідав на перший-ліпший віз і незабаром зникав серед шляху.

У черговій кімнаті фершал швидко готував загадані ліки. Він хотів звільнитись якнайраніше, щоб піти половити риби, бо годину сьогодні було ніби до цього тільки й пристосовано.

Сестра-жалібниця розтирала масті, й загортала порошки. У вікно з пригорка їм видно було село, що починало

---

* — Ін'єкція кокаїну... корінь іпекакуани... настойка горицвіту весняного... *(лат.)* — *Ред.*

** — Настойка строфанту, настій... *(лат.)* — *Ред.*

вже ховатись за розквітлими деревами. Невидимою, але відчутливою хмарою скупчилась над селом пошесть та гнала до ненависного всім барака брички з жовтими тремтячими людьми.

Тільки-но вийшов лікар з покоїв, покоївки зібрались докупи й почали варнякати про враження минулої ночі. Вночі ж була пригода — Петро Горобець, що ходив ночувати до покоївки Марти, прийшов напідпитті та, переплутавши ліжка, згвалтував покоївку Гашку так раптом, що коли та збагнула, в чім річ, все вже було скінчено. Такі веселощі не густо трапляються, а тому покоївки реготали і зле зацитькували хворих, як ті починали дуже вже голосно кректати або плакати.

По покоях почав ходити Явтух Куленко, що постачав воду до барака та рубав дрова на кухню. Він тримав у руках черепок, з якого поставав сизий дим. То курилась соснова живиця. Робив таке обкурювання Явтух з власного намислу і власне задля себе. Йому доводилось наносити води в покої, а його нудило від смороду лікарні.

Хворі поволі зникали серед диму, і Явтух, щоб заспокоїти їх, лагідно казав у кожному покої:

— Воно ж як ладан...

Перед бараком скупчувались баби — родички хворих, з глечиками й пакунками в руках. Приносили воду з далекої криниці й вірили, що та вода трохи цілюща.

Їх пускали на побачення тільки о другій годині, а тому вони поки що порозсідались на довгій лаві в затінку та обговорювали різні значні події.

Коли фершал проходив повз їх з довгим вудлищем, вони на мить замовкали.

Година на ловитву була чудова.

Чергова сестра Одарка Калинівна роздавала хворим ліки. Вона уважно схилялась до кожного та казала ласкаві, розрадні слова.

Але хворі її не любили. Не любили за те, що вона часто згадувала про Бога й радила покладати на нього свої надії. У хворих це викликало прикрість.

До того ж сестра Одарка Калинівна була вже досить старенька і як жінка не викликала жодної надії.

Хворі любили сестру Прісю. Вони кликали її навіть тоді, коли вона була не чергова. Важко засапуючись, хворий благав покоївку:

— Поклич мені сестру Прісю...

Та з'являлась без халата, свіжа й вогка, та з докором питала:

— Чого вам?

Хворий силкувався посміхнутись:

— Пече всередині...

Сестра Пріся недбало відповідала:

— Перепече.

Потім нахилялась до ліжка і на мить прикладала руку до лоба хворого. Серпанок її блузки лоскотав йому обличчя.

— Жар у вас, того й пече,— з'ясовувала вона, а її сині очі не витримували й сміялись.

Хворий не встигав подякувати за ласку та легенький дотик пахучої блузки, а вона вже зникала. Далі бачили, як на зеленій горі вітер бавився її спідницею.

Заходами сестри Одарки Калинівни в кожному покої повішено ікону. Їх пожертвувала баракові сама ж таки Одарка Калинівна. Вона питала на те дозволу лікаря. Той, набиваючи собі цигарки, невиразно відповів:

— Дарма.

Проте сестра Одарка Калинівна зважилась повішати ікони по кутках, і лікар нічого на те не сказав.

Роздавши ліки, сестра повернулась до аптеки за шприцом. Треба було зробити впорскування червоноармійцеві, якого хворим кинула тут військова частина. Відомо було, що червоноармієць має померти не пізніше як завтрашнього дня; йому вже паралізувало горло, і він не міг ковтати.

Подвір'ям проходила сестра Ганнуся із своїм п'ятилітнім сином. Сестра Одарка Калинівна зітхнула — їй хотілось би вирвати сина в Ганнусі та виховати його як людину. Через питання про виховання Антося між цими сестрами була затаєна ворожнеча.

Сестра Ганнуся повела сина до скель над річкою. Потім вони гуляли по саду, що невпинно прокидався, та ходили дивитись на землю, розкраяну плугами.

Антось споглядав те й навчався у природи мовчазності та спокою. Крім того, призвичаювався не жахатися з її могутності.

Сестра Одарка Калинівна ввійшла до покою з приладдям до впорскування й гукнула на Явтуха. На його завсіди гукали в такому разі. Явтух приходив, зосереджено хапав червоноармійцеві руки та міцно тримав їх, поки сестра встромляла в кволе тіло тоненьку голку.

Тоді червоноармієць збирав рештку сил і пручався; він з нерухомим прокляттям упирав свої очі в обличчя Явтуха, а дихання його нагадувало рипіння тупої пилки по дереву.

Коли впорскування було зроблене, червоноармієць протягом стогнав і стихав. Явтух дивився на його так, як маляр дивиться на свій твір, та йшов рубати дрова.

Обідав медичний персонал увесь разом, крім лікаря, в тім маленькім будинку, де й жив. Лікар же повертався до барака аж надвечір. Він обідав звичайно в якогось хворого.

Раніше до брички, що привозила лікаря, прожогом кидались покоївки, палаючи з бажання побачити, скільки крашанок, масла та сала назбирав лікар за день. Потім би вони базікали про це цілу ніч. Та бричка завсіди була порожня.

Тоді покоївки остаточно переконались, що лікар приймає тільки гроші. Переказували, що він сотні за день збирає.

Фершал веселий вернувся з ловитви. Хоч він піймав тільки двох невеличких підустиків та десяток бобирів, а проте був задоволений.

— Гарно на воді! — казав він.— Тільки й життя, що посидиш на камінці з вудкою. Принаймні хоч спочинеш від тих миршавих жовтяків.

Він засміявся й показав рукою на барак.

— Сором,— сказала, образившись, Одарка Калинівна. — Люди страждають, а ви смієтеся з них.

Фершала роздратувала її мова.

— Так значить того замало, що я панькаюся з ними? — запитав він.— Я мушу бігти на село рятувати їх?

Одарка Калинівна нахилилась над тарілкою; вона ніяковіла, коли хто сердився. Але фершал зовсім розхвилювався й перестав їсти.

— Коли мене віддавали до фершальської школи,— казав він,— я плакав, я благав не робити цього. Я передчував, що мене чекає — оточення гнилих людей, що пухнуть і конають серед смороду. А мене таки віддали. Я тікав — мене духопелили, як тварюку...

Він махнув рукою й замовк.

— А знаєш, Ганнусю,— промовила сестра Пріся,— тобі випадає чергування під Великдень. Я підрахувала...

Пріся засміялася, радіючи з своєї вигадки. До Великодня ще лишалося більш як чотири тижні.

— Яка різниця? — запитав фершал.— Чи під Великдень хворі не так мордуватимуться, чи не доведеться каляти руки їхнім потом?

Одарка Калинівна з острахом подивилась на фершала. Вона ще виразніше відчула, як важко їй жити з цими людьми, але розрадила себе тим, що Христос ніс куди важчий хрест.

Сестра Пріся кидала кульки з хліба в Антося, а той рішуче не вважав на те.

— Антосю,— примхливо гукнула вона,— я тебе не люблю. Ти не хочеш гратися зі мною.

— Я ні з ким не граюся,— відповів хлопчик та поважно глянув на Прісю.

Та тільки тепер помітила, що очі в Антося холодні й блискучі, як лід, так само, як і в його матері.

Коли скінчили обідати, Антось поцілував матері руку, взяв свій ціпочок і подався до саду. Пріся знала, що він принесе звідти матері квіток.

Сестру Одарку Калинівну, як і завсіди, боляче вразило, що хлопчик не перехрестився після обіду.

«Що буде з його? — гадала вона.— Що може бути з хлопця, в якому з дитинства не розбуджено Бога?»

Проте після їжі хрестилася сама Одарка Калинівна.

Надвечір повернувся запорошений лікар. Він пройшов у свою кімнату й побачив на столі свіжий жмут квіток.

Лікар понюхав його, і в груди, засмічені пилом та випаринами хвороб, поллялись свіжі, бадьорі струмки. Повні легені набрав він ще раз, і голова йому закрутилася від запашності.

Він поклав квіти й закурив. Потім покликав покоївку та сказав їй:

— Заберіть звідси ці квіти.

Покоївка взяла їх; лікар умився та наробив на завтра півсотні цигарок. Час уже йти на вечірню візитацію.

На подвір'ї його перестрінула сестра Пріся й ображеним тоном промовила:

— Йосипе Мартиновичу, я нарвала вам квіток, а ви звеліли їх прибрати... Хіба ж так поводяться з подарунками?

Покоївка вже встигла її повідомити про долю квіток.

Лікар спинився.

— Я не хотів образити вас,— відповів він.— Але я не люблю підмальовувати життя. Слабодушність це.

Сестра Пріся була здивована.

«Чудна людина»,— подумала вона про лікаря.

Так само гадали й селяни, коли лікар одмовлявся брати гроші та крашанки за лікування.

Сестра Пріся пішла у сад до альтанки, облямованої жовтою акацією. Там її, як і щовечора, чекали. На порозі альтанки сидів начальник найближчої залізничної станції. Він щовечора приїздив сюди велосипедом.

Коли Пріся підійшла й засміялася, з альтанки вийшла решта — вчитель місцевої школи, три меткі гімназисти та похмурий вихованець хімічного технікуму. Це був увесь чоловічий комплект сільської інтелігенції.

Начальник станції та вчитель ураз підхопили Прісю під руки й подалися до річки.

Юнацтво йшло ззаду. Технік, як гармата, бухав важкими дотепами, а гімназисти підхоплювали їх і розлягалися реготом.

На одній стежці саду товариство здибало сестру Ганнусю з сином.

Вони тут гуляли, бо Антось мусив полюбити ніч, що накладає на людей сірі непрозорі личини. Товариство мовчки їх привітало.

— Бачили — Гектор і Андромаха? — суворо сказав технік, коли вони одійшли з гони.

Гімназисти зареготали.

— Тіточко Прісю, скільки їй років? — спитав один із них.

— Двадцять два,— крикнула Пріся й засміялася.

Начальник станції й учитель, кожний зокрема, палко притискували її руку до своїх грудей. Це було таки приємно. Крім того, вони дивилися на неї очима, де захована була незвичайна суміш покори й нахабства.

Прісі було легко й весело йти, і вона радісно виставляла груди вперед.

Гімназисти уважно обговорювали справу про сестру Ганнусю. Вони знали, що Антось їй незаконний син, та дивувались, чому вона не пристає до їхнього гурту. Здається ж, молода й непогана.

Коли вони сіли, начальник станції дужим рухом штовхнув човна, і той тихо посунувся по темній поверхні.

Гімназисти тулились до сестри Прісі, мов за браком місця, користуючись з того, що вчитель громадив, а начальник станції керував човном.

— Слухайте, соловейко! — крикнула Пріся.

Учитель перестав громадити, і всі слухали соловейка.

Той високо підкидав свій пружний голос, і, коли він зникав у височині, чути було, як бринить мелодія по скелях та лунає гаями.

Сестра Пріся нервово засміялася, несвідомо відповідаючи на ці жагучі, прикличні звуки. Човен сунувся нечутно далі слідом за своєю куценькою тінню.

Наступну добу чергувала сестра Ганнуся. Коли вона роздавала хворим ліки, з нею ходив у біленькому халатці Антось. Мати брала його в покої, щоб він заздалегоди призвичаювався спокійно бачити людські страждання.

О дванадцятій годині сконав червоноармієць. Худий і довгий, він простягся на ліжку.

Явтух Куленко зміряв його мотузкою двічі, щоб не помилитись, та загадав своєму дядькові Микиті викопати яму на кладовищі. Потім він почав збивати труну з обаполів.

Коли незграбна труна була готова, Явтух запріг воли, якими звичайно возив воду, і потяг її до барака.

— Ану, брязкотухи, поможіть нести! — звернувся він до покоївок.

Ті ж огинались; їх найбільше лякало, що мрець з обличчя був цілком зелений.

— Маніжниці,— зневажливо промовив Явтух.

Він узяв мерця в обійми й одніс до труни.

Сестра Одарка Калинівна ще звечора нагадала лікареві, що треба до червоноармійця попа.

— Дарма,— відповів лікар і пішов до себе в кімнату.

Сестра Одарка Калинівна почала боляче відчувати самотність своїх поглядів.

Врешті воли доплуганились до кладовища, і Явтух побачив, що дядько його ще не скінчив ями.

— Еге,— невдоволено мугикнув він.

— А куди йому поспішати? — спитав дядько Микита.

Він устромив лопату в землю й поволі розігнув спину.

— Не вкопаєш,— сказав він.— Земля, як дерево... Так, хлопче, як подме ще такий,— будемо ми на зиму рукава з камізельки ремигати.

Дядька Микиту турбував східний вітер і суша, яку він нагонив. Дощу не було; що зійшло по степах, те никнуло, а що не зійшло, те й не сходило.

— Коли так,— обізвався Явтух,— я піду собі пужално виріжу. Старе геть-чисто побилося.

Дядько Микита докопав яму й сів на краю її закурити.

Явтух вистругав собі пужално.

— Давайте ховати, чи що,— запропонував дядько Микита, сплюнувши недокурка в яму.

Двома линьками спустили ящика на дно, швидко загорнули та вталували над ним землю.

— Без хреста? — спитав дядько Микита, вилізаючи на тачку.

— Гей,— крикнув Явтух, не дочувши його питання.

Червоноармієць лишився ззаду.

Ввечері сестра Одарка Калинівна не виходила з своєї кімнати. Замкнувши на ключ двері, вона завішувала хусткою вікно й запалювала перед образом лампадку.

Вона пригадувала всі образи, що їх терпів Бог од людей, з якими вона жила, і ще яскравіш поставали перед нею їхні вчинки і глум. Жагучий порив молитись за цих божевільних, грішних людей охоплював її, і вона вищала, випроставшись.

Спинившись на місці, сестра прислухалась, як змовниця, і, запевнившись тиші й темряви, йшла до кволого вогника та раптом падала перед ним навколішки.

Кілька хвилин вона мовчала в захопленні: потім з уст її виривались слова моління. Вони хапливим шепотом летіли на вогник, як метелики, і, чіпляючись одне за одне, зливались у тендітний, тремтячий звук. Іноді цей звук рвався, як нитка у прядці, а в тиші приглушено падало ниць людське тіло й лежало долі без думок і руху, без прохання й подяки. Поволі виростало воно потім з темряви на полохливе світло, а напружені очі довго і вперто вдивлялись у невиразне обличчя Христа з таємною надією, що оживе воно і засяє світлом.

Бог же був мертвий, і не рухалась його піднесена рука. Тоді знову виривалась безкрая цівка слів і мовчки шурхало додолу підняте вірою тіло.

Голос молільниці міцнішав і з благального шепотіння робився настирливим і рішучим. Вона не прохала вже; вона умовляла Бога, радила навіть.

Врешті вичерпувались усі молитви, що вивчені були довгими роками, а загадковий Бог вимагав ще слів благання й любові.

Тоді жінка починала вимовляти слова без зв'язку й

змісту, і всі вони безслідно горіли на хисткому вогнику лампадки.

А Бог таки не рухався; від благання не здригнулись його уста й од віри не жахнулись очі.

Час минав; у бараці давно вже повечеряли й погасили світло. Сміх сестри Прісі сплутувався з солов'їними співами понад річкою.

Одарка Калинівна ще переконувала Бога, щоб той простив і забув гріхи людей. Та мліло її тіло, й вона не здолала вже триматись навколішках. Жінка кволо сідала на підлогу та витягувала перед себе руки, не наважуючись підвести голову.

Вона тепер повторювала тільки одне слово, вкладаючи в нього решту сил і сподівання:

— Прости ... Прости.

Після безвільно падали руки на непритомне обличчя, й усе тіло незграбно хилилось на підлогу.

Так лежала сестра Одарка Калинівна, виснажена й нікчемна, перед жорстоким Нареченим.

Днями, вільними від чергувань, сестри Пріся і Ганнуся не виходили з саду. Тут вони в холодку дубів ховались від східного вітру, що звідусіль висмоктував вогкість і закидав її далеко геть.

— Ганнусю, подивись, чи нікого немає? — питала Пріся, швидко розстібала свою легеньку блузку і знесилено лягала на траву.

— Яка спека... більше, ніж літом... — шепотіла вона.

Їй здавалось, що від спеки й суші її тіло розлазиться і зв'язок між частинами його тратиться безповоротно; навіть бою серця не чути було серед палкої тиші.

З боку річки надійшов до їх босий Антось з ціпочком в руках. Він здійняв свій капелюх і сів біля матері.

— Спека, — сказав він. — Я купався допіру, але не пособляє.

Всі замовкли та слухали, як вітер рве угорі вив'ялене гілля.

Але до Прісі раптом повернулась бадьорість. Вона підвелася з трави і засміялась, ще більш розгортаючи блузку. Волосся їй розпатлалось і пасмами падало на плечі й чоло.

Ганнуся й Антось здивувались з її сміху, бо вдень ніхто не сміявся. Розм'яклі люди ховались по закутках, і тільки потреба вигонила їх, напівсонних, під сонце.

Пріся схопила Ганнусину руку та, сміючись, казала:

— Як це смішно! Коли б ти бачила його в ту хвилю... Обличчя таке дике... каже — кохаю. Тільки це й каже.

Очі Ганнусі блиснули. Вона осмикнула Антосеві сорочку й відмовила:

— Що ж... мені теж так казали, мене теж кохали.

Холодом війнули ці слова на Прісю, і вона зібгалась, як від страшної образи. З острахом дивилась вона на спокійну Ганнусю, якій Антось поклав на коліна голову.

Через хвилинку вона впевнено відповіла:

— Не вірю тобі...

Ганнуся знизнула плечима. Вони знову змовкли, а вітер кублився вгорі, як великий неспокійний птах.

Пріся впорядкувала своє волосся та, знову весела й пружна, запропóнувала:

— Давай співати!..

Ганнуся стріпнулась і полохливо перепитала:

— Співати? Так... Я сама хотіла...

Вона схилилась на лікоть, щоб зручніше було співати. Пріся почала.

Пісні були сумні й глибокі, як прірви. В них здебільшого говорилось про українських козаків, що або не знаходили своєї долі, або знаходили її в неприємному вигляді власної голови, наштрикнутої на чужоземний спис.

Зосереджено гаптували два жіночі голоси тонку й повільну мелодію та пускали її летіти за вітром.

Співаючи, Пріся вдивлялась у очі Ганнусині й бачила, як там тане лід під слізьми.

Тоді Прісі зробилося лячно: вона боялась побачити, як сльози Ганнусині потечуть по щоках та впадуть на голову нерухомого Антося. Вона раптом запропонувала:

— Давай іншої... веселої.

Та Ганнуся хутко підвелася і шепнула:

— Ні, годі, годі вже...

Вона пішла до кімнати, лишаючи Прісю, і Антось поволі пішов за нею. Багато разів уже давала Ганнуся собі слово не співати, а ніколи не здолала втриматись перед принадною силою пісень.

В кімнаті Ганнуся сіла на стілець біля вікна та взяла Антося собі на руки. Міцно притискувала вона його до себе, мовби хто хотів його від неї відняти, і так довго сиділи вони, мати й дитина, з єдиним почуттям своєї окремішності.

Покоївки чекали того часу, коли лікар врешті зверне увагу на фершалову поведінку. Той став зникати після вечірньої візитації на цілу ніч, іноді спізнювався і на ранкову, а іноді повертався тільки в обідню пору. Правда, він завсіди приносив повний кошик риби, і всі знали, що він цілу ніч ловив її.

Але лікар не вважав на те й не дивувався, коли візитацію йому доводилось робити тільки з сестрою-жалібницею.

Одного ж разу, лишившись з фершалом на самоті у черговій кімнаті, лікар запитав:

— Ви, може, поспішаєте куди?

Фершал зніяковів, але погляд лікаря, завсігди сірий і мертвий, тепер засвітився спокійним вогником.

— Правда... — відповів фершал, — мене чекає човен, щоб їхати на Загірну косу.

Лікар підійшов до його ближче й промовив:

— Я вас не тримаю... я розумію...

Він одійшов до вікна і став дивитись на село.

— Я розумію, — раптом додав він, — кожний має собі своє...

Візитація почалася, але фершал не був на ній присутній. Він поспішив до річки, щоб переїхати на косу.

Там він пройшов до куреня рибалок. Всі вони лежали круг вогнища, на якому варилась литвинська каша.

— Вечір добрий, — промовив фершал.

Ніхто не ворухнувся. Тільки той, що варив кашу, поволі підвів своє заросле обличчя та відповів за всіх:

— Вечір добрий.

Фершал теж мовчки ліг коло вогнища.

Після вечері всі молились на схід, і кожний молився своєму богові: у дужих душею і Бог був грізний та потужний, в кволих був Бог добрий і м'який.

Потім взялися до праці. Фершал і рибалка Охрім поїхали ставити перемети біля Дівочої затоки.

Охрім розповідав про своє життя, мірно коливаючи веслами:

— Цілісіньку зиму як у пеклі, — казав він. — Сварки, сусіди, гості... Я не соромлюся вам признатись — мене жінка б'є. Я двома пальцями задушити її можу, а вона мене б'є. Бо я не можу битись... я нікого не бив.

Фершал сидів на кермі та, слухаючи, вдивлявся в далечінь пологих степів.

Охрім казав далі:

— Вона лає мене за те, що не хочу хазяйнувати. А як

я можу різати плугами землю, коли знаю, що вона мовчки стогне під ногами тисячі людей?

Рибалка захитав головою й витяг весла з кочаток. Уже наближались вони до Дівочої затоки і можна було не громадити.

— А вона цього не втне, — розповідав Охрім,— бо звикла, що землю всі штовхають ногами. Вона не плюне на долівку, а на землю плює. А як же їй, всіма обплюьованій!? Ну, й сваримося... А я день у день чекаю, поки розтануть сніги, щоб податися жити на косу. І живу...

Охрім подивився навкруги. Зорі спускались на дно річки, як подарунки неба.

Фершал уже розгортав перемети.

Ніч, коли сестра Пріся віддалася начальникові станції, була скляна й нерухома. Здавалось, дерева застигли в камінь і дихати було важко, мов повітря розвіялось пилом по вулицях. Квіти акації повними гронами падали на землю, знесиливши з тиші та своєї запашності. Так само, як і в денну спеку, тіло розкладалось у беззв'язкову масу, і скрізь панувала радість притоми й знесилення.

Захоплена цією радістю, Пріся гадала, пригортаючись до коханого:

— Досі я важко відчувала пружність грудей і не знала щастя мати їх розталими від пестощів.

Коли начальник станції, приголомшений сухим повітрям і коханням, добився до своєї хати, на платформі його перестрінула ліхтарникова дочка.

Та щовечора до глибокої ночі самотньо блукала по платформі, бо інтелігентних юнаків бракувало, а сільськими вона гребувала.

— Ну, хто виграв? — запитала вона.

Начальник станції запевняв усіх, що він їздить вечорами до вчителя гуляти в преферанс.

— Ми, — відповів начальник станції і спинився на хвилину — його здивував звук людської мови.

Мешкання його було з чотирьох кімнат, але дві ніколи не одмикалися, бо були непотрібні.

Начальник станції сів біля столу та видобув з шухлядки записну книжку: «Порадник залізничника на рік 1910». Цю книжку він придбав ще на початку своєї залізничної кар'єри, але й досі там нічого не записав.

Сьогодні ж скоїлось щось таке, що треба було відби-

ти навіки. Принаймні начальник станції був твердо того певний. Він розгорнув книжку на першій сторінці й написав:

«Квітня 3-го дня. Вночі я...»

Далі він не зміг висловити того, що таке ясне й велике стояло перед очима. Він закреслив усе та написав знову:

«Квітня 3-го дня. Вночі Пріся і я...»

Він здивовано помітив, що всі потрібні слова зникли, а лишились тільки цілком нікчемні.

Зненацька він схилив голову й заснув.

Дочка ж ліхтарника ще довго никала коло станції, одна серед будинків, дерев та залізних смуг.

Тієї ночі чергувала сестра Ганнуся. У покоях було тихо; хворі не стогнали і не метушились у гарячці. Вони як запаморочені повитягались на ліжках, без сну й без руху. Звечора вони хвилювались, прохали розчинити всі вікна, прохали кислої води, а потім застигли, як риби на піску.

Сестра Ганнуся стояла біля вікна й дивилась туди, де по степах конала спрагла земля. Вдень вітер хапав пил та грудки, люто кидав їх на паростки хліба, рвав, розкидав і сам розсипався.

Ганнуся не здолала більше триматись на ногах і лягла. Сон не приходив, хоч з утоми не можна було ворухнути пальцем.

Сестра лежала с розплющеними очима, а бачила тільки важкий, виснажливий дим, що, здавалось, заповнив кімнату.

Вона не помітила, як згасла свічка, і місяць крізь гущавину дерев блискучими трісочками розсипався на підлозі.

Раптом у кімнаті зашуміло, загуркотіло й війнуло холодом.

Сестра Ганнуся схопилась — надворі полоснув дощ.

На другий вечір учитель сільської школи простував до барака. Надворі було вогко й легко, трохи холоднувато після ранкового дощу.

Шляхом він перестрінув трьох гімназистів та техніка, що вже вертали додому.

— Чого ви так рано? — здивувався учитель.

— Годі вже ходити, — відповів технік басом.— Справа безнадійна.

Гімназисти були сумні й мовчали.

— В чому ж річ? — спитав учитель.

Технік раптом зробився гострий і розлютований.

— Річ у тім, що треба було б вам бачити, як вони кинулись одне до одного сьогодні! З нами вона навіть привітатись забула.

— Це просто неввічливо, — додав один з гімназистів. Всі скупчились, стали близько один до одного, як одна щільно з'єднана родина ображених і лукаво обдурених у своїх сподіваннях людей.

— Так ви підете туди ще?— питав технік у вчителя.— Ми постановили бойкотувати її. Це ж свинство — не привітатись.

Учитель стояв блідий і неприродно витягнутий.

— Ні, я не піду туди, — сказав він. — Я піду на берег попитати риби.

Юнаки пішли геть. Кожний з них не міг примиритись з тим, що він так жорстоко і нахабно обдурений.

А вчитель підтюпцем подався до саду; щось підказувало йому, що там він знайде Прісю та її коханця.

«Хоч подивлюся на них,— гарячково думав він,— хоч ударю його, хоч крикну їй щось образливе».

В садку його опанував страх і сором. Він спинився й поволі пішов назад до школи. В одну мить він знесилів і йшов, хитаючись, з байдужою посмішкою на обличчі.

Коло школи він опам'ятався. Спокійно одімкнув дверину, пройшов через клас у свою кімнату і сів на ліжко.

Він почав потроху розуміти, що Пріся з'явилась тут через пошесть, через зойки людського болю і смерть. І всі вони там, у бараці, існують тільки з лиха людського та прокляття.

Сестра Пріся цілими днями ходила зосереджена, і сміх її вже не турбував ані саду, ані будинку, де жив увесь медичний персонал.

Тільки в бараці днями чергувань до Прісі верталось її дитяче недбальство та нестримана ласкавість, що чарівно полегшувало найтяжчі муки. Легко ходила вона по покоях, як коханка, нахилялась над хворим і з очей бачила, чого той бажає. З непідробленою щирістю метушилась вона, щоб допомогти озвірілій із болю людині.

Сестра Ганнуся зовсім не розлучалася з сином. Разом вони ходили по степу, збираючи квіти, разом чергували біля хворих. Здавалось, вони мали таємницю від усіх, що зв'язала їх навіки.

Увечері вони гуляли по саду та сходили на гору, з якої видно було село і степ. Тут вони сідали на купі дикого каменю й лишались до півночі.

Земля, відроджена щедрим дощем, парувала, і над нею поставали теплі пахощі. Під їхнім впливом зникали думки, а байдужість обхоплювала тіло та колисала його, як на гойдалці.

Антось сказав матері:

— Мамо, сьогодні Одарка Калинівна знову говорила мені про Бога. Я проходив повз барак, і вона мене спинила... Казала, як я мучитимусь після смерті, коли не молитимусь Богові...

Сестра Ганнуся збентежилась.

— Що ж ти їй на це?

— Я сказав, що не хочу молитися. Вона образилась... Адже ж ти казала, що коли б Бог і був, то люди б мали катувати його врешті, а не він людей. Проте його й зовсім немає.

Сестра Ганнуся зітхнула.

— Так, сину, — сказала вона, — Бога немає; то кволі люди вигадали його, щоб була ще одна надія.

Якось сталося так, що дід Якимець, нічний церковний сторож, зробився єдиним приятелем сільського вчителя. Скоїлося це без балачок, непомітно й одразу.

Прокидався дід Якимець о восьмій годині вечора і зразу ж готував учителеві самовара. Разом вони сідали пити чай; випивали мовчки по дві склянки кожний.

Потім дід Якимець видобував з кишені газету: «Комуніст», орган губпарткому КП(б)У, — одшматовував клапоть та крутив величезну своїм розміром цигарку.

— Може, вже віконниці зачиняти? — запитував він.

— Авжеж, — відповідав учитель і починав запалювати каганця.

Коли віконниці були зачинені, учитель добував із скрині скрипку й ноти, клав їх на стіл та присував ближче каганець.

Дід Якимець сідав на лавочку в найтемнішому кутку й застигав у темну чудернацьку скибу.

Учитель брав скрипку до плеча й клав смик на струни.

Звук виринав густо-шовковий, та враз обривався, як акробат з високої трапеції.

— Діду, — звертався вчитель до сторожа.— Я щовечора прохаю, щоб ви не дивились на моє обличчя, коли я граю. А ви...

— Не буду більше,— шепотів зляканий дід.— Я дивитимусь у землю...

Учитель грав. Спочатку він дивився на ноти, а потім забував їх перегортати та починав грати те, що, здавалось йому, він чув давно... може, ще в дитинстві, коли батьки брали його з собою ночувати в степи.

Потім перед ним у яскравих фарбах з'являвся барак і все, що там стогнало й катувалось. Безкрайньою валкою сунулись перед ним юрби людей з підтятими думками та розкраяним тілом, а він, як найнятий музика, компонував їм величний марш Funébre[1].

Дід сидів у кутку, скоцюрбившись, з примруженими очима, ніби він не встиг приготуватися до хвилі звуків, і вона захлиснула його несподівано. Дід сидів геть розгублений та почував, як звуки великими клинами врізаються в його тіло і трощать його на шмаття.

Учитель кінчав. Він ще стояв нерухомо, і смик лежав на струнах. Але звуків більш не було.

Дід Якимець підводився і йшов до дверей. Там він спинявся і казав учителеві:

— Я, як пас громадську череду, так у мене була сопілка... Тоді я теж грав... корови пасуться було, а я граю сам собі.

У сінях сторож брав ціпка та плентався до церкви заснулим селом.

Дід жив уночі, коли всі спали; а вдень, коли всі жили, дід спав, і ніколи не снилося йому сонце.

Сестра Пріся якось увечері попросила Ганнусю:

— Ганнусю, дозволь мені якийсь час ночувати з тобою разом. Останні ночі я кепсько сплю... Я боюся чогось і все думаю...

— Будь ласка,— відповіла Ганнуся.— Антось може спати зі мною на однім ліжку.

Тієї ж ночі Пріся розбудила Ганнусю. Пріся була перелякана, й сорочка на ній тремтіла.

— Ганнусю,— просила вона,— дай мені брому або морфію... Мені все сниться, що я падаю... В той час, коли я маю вдаритись, прокидаюсь, і в мене болить усе тіло...

Сестра Ганнуся встала й одхилила вікно.

— Свіже повітря заспокоїть тебе краще од брому,— сказала вона.

Пріся сіла біля вікна.

— Як приємно,—промовила вона,— і... соромно. Здається, то не вітрець, а хтось живий торкається тіла та задумливо пестить його.

Пріся здригнулась і швидко накинула на себе хустку.

— Ганнусю,— казала вона. — Яка велика влада ночі над моєю душею і тілом. Ввечері, коли приходить він, я не можу боронитись проти його слів, бо він каже те, що має ніч... Коли ж він іде од мене, ти стаєш переді мною, і твої заморожені очі враз розвіюють усі слова його... Я знаю, що прийде час, коли він покине мене...

Пріся замовкла, ніби чекаючи відповіді, але Ганнуся мовчала, схилившись на спинку ліжка.

— Або ще гірше — ми одружимося, як він намовляє, і будемо жити на маленькій станції, де в добу проходить два потяги... там будуть мимо сунутись люди, а я навіки спинюся. А занепаде ж врешті кохання, а я таки житиму, здатна тільки варити борщ та ночувати з чужою мені людиною... О, який сором це шлюбне життя!

Пріся схопила Ганнусині руки і стиснула їх.

— Ганнусю, ти мусиш мені допомогти визволитись з-під влади ночі; я не хочу чути його слів...

Ганнуся хитнула головою.

— Я допоможу тобі, — шепнула вона.

Пріся встала і нахилилась до неї.

— А то... страшно? — спитала вона, вказуючи на Антося, що спав.

— Ні, — відповіла Ганнуся.

Обом їм не хотілося спати. Вони сіли поруч на ліжку і розмовляли без кінця. Пріся розповідала про своє дитинство і батьків, а Ганнуся згадала, як той, Антосів батько, вийняв з неї молоду душу і роздушив.

День у день переконувалась сестра Одарка Калинівна, що Бог прокляв тих людей, з якими їй доводиться жити. Вона зрозуміла, що не хоче Бог їх простити і молитись за них даремно.

Здибаючись з ними, вона трималась їх осторонь та гадала:

— Я молилась за вас до безтями. Бог великий не почув мене, бо він прокляв вас і нащадків ваших. Ви ще жахнетесь його гніву, прокляті від Бога.

Вдень вона збирала квіти та запашні трави і розки-

дала їх по кімнаті. Кожний куточок квітчала вона і сплела на образ Христа великий вінок з колючої шипшини.

Вечорами вона не молилася вже, навіть не запалювала лампадки; вона тільки казала, повернувшись обличчям до Христа:

— Дякую тобі, Боже. Мені нічого не потрібно.

Потім вона сідала на стілець і почувала, як утворюється надслівний зв'язок між нею і божеством; вона почувала, що стає часткою його великої волі і думок.

Щовечора міцнішав цей зв'язок, і дедалі, то вільніше розумілася Одарка Калинівна з Богом. Він, уквітчаний тернами, одкривав їй свої затаєні плани і радився з нею в кімнаті, закиданій квітками та пахощами степів.

Сестра Пріся не одходила ані на крок од Ганнусі, і начальник станції мусив іти з ними обома й Антосем до річки.

Начальник станції був невдоволений і не розумів Прісиної поведінки. Та взялася рука за руку з Ганнусею і перед тим, як сказати що, так дивилась на неї, ніби прохала дозволу говорити.

Мовчки подивились вони на холоднувату просторінь річки та на легенький місток, що місяць перекинув між двома берегами.

Коли вернулися назад до барака, сестра Пріся попрощалась, щоб разом з Ганнусею іти до кімнати.

— Сестро Прісю,— сказав тоді начальник станції.— Мені треба дещо сказати вам наодинці.

Пріся щільніше притулилась до Ганнусі, хотіла щось одмовити, а потім швидко подалася геть, зовсім звісившись на Ганнусину руку.

— Чого ж мені боляче? — питала вона.— Я ж сама хотіла й розбила...

— Це мине,— сказала Ганнуся.

— Прісю, оце все? — гукнув їй навздогін начальник станції.

Йому ніхто не відповів.

Він тоді сів на велосипеда й посунув на станцію. На платформі, як звичайно, гуляла ліхтарникова дочка; вона привіталась з ним, і він хитнув їй головою. В кімнаті він запалив світло й знайшов свою записну книжку. Довго він вдивлявся у написані там слова:

«Квітня 3-го дня. Вночі Пріся й я...»

Одну хвилю серце йому підкотилось до горла, і він

схопився, щоб бігти з цією книжкою до барака та крикнути там:

— Пріся моя! Ось документ!

Та він заховав книжку; він зрозумів, що кохання промчало повз його, як потяг, і зникло ген, як і всі потяги, що проходили коло його станції.

Сестра Ганнуся чергувала під Великдень, як і напророкувала колись Пріся. До церкви з медичного персоналу не пішов ніхто. Притомлена Пріся спала, бо останній час по охоті чергувала по двоє діб вряд то за Ганнусю, що блукала скрізь з сином, то за Одарку Калинівну, що замикалась у кімнаті. Лікар робив цигарки, бо дедалі то курив їх більше, а фершала зовсім не було в бараці: він добув у лікаря двомісячну відпустку, ніби з приводу гострого недокрів'я, і зовсім перебрався на Загірню косу.

Одарка Калинівна теж лишилася вдома.

— Чого маю я йти до церкви? — гадала вона.— Адже ж Великий Наречений прийде сам до мене в кімнату.

Лікар уже налагодився спати, коли його покликано в барак до хворого. Він узув черевики і пішов; коло ліжка сестра Ганнуся марно силкувалась заспокоїти хворого.

— А! — крикнув хворий, забачивши лікаря. — Ось і він. Я тут мучусь, спрага мене пече... Полекшіть мої муки! Ви ж лікар!

Лікар сів біля нього на дзиглику й байдуже подивився на записану температуру.

— Нащо ж мене везли з дому до барака? — питав хворий. — Всі думали: тут учений лікар пособить. Краще б я дома помер...

Хворий кричав. Слова його ляскали по мурах і гинули між ними.

— О, якби я видужав, хоч на годину! Порізав би всіх лікарів. Я б умився їхньою розумною кров'ю. Я б помацав рукою їхній учений мозок...

Раптом він упав на подушки та, протягаючи руки до лікаря, зашепотів:

— Дайте чогось, щоб не пекло хвилину, благаю вас... я руки ваші цілуватиму... нема сил терпіти... дайте...

Лікар піднявся.

— Морфію... десять крапель, — мляво промовив він і посунув до себе в кімнату. Роздягнувшись, він закурив.

— А що як не стане враз пошесті та хвороб? — запала йому в голову несподівана думка. — Як же я тоді?..

Він засміявся. Дурниці. Пошесть завсіди буде, як не на Україні, то в Китаю або ще десь.

Хворий у бараці солодко заснув. Сестра Ганнуся пройшла покоями — все було тихо. В бараці лишилась тільки одна покоївка, та й та була сердита, як гадюка, бо всі її подруги, бувши релігійні, подалися христосуватись до церкви, дарма що христосувались були щоночі і без Христа.

Сестра Ганнуся вийшла на повітря і спинилась, схилившись на двері. Раптом з села залунали великодні дзвони.

Але воскреслий Бог не прийшов у барак, і сестра Ганнуся стояла перед ним, як самотній дозорець на варті страждання.

1920

СОБАКА

Ранком несподівано засіявся густий, дрібненький дощик. Місто одразу поменшало, мов будинок присунувся до будинку, вулиці поскручувались, ніби були паперові, а люди забігали попід стінами. Тільки дерева підскочили одразу і зробились помітні серед сірого моря каменю. Вони розправляли галуззя, придушене раніш шарами липкого пилу та роз'їдене отруйним повітрям міста.

Тимергей не зважав на дерева й зневажливо дивився, як люди раптом заклопотались і почали швидко ходити, піднявши комірці пальт та насолопивши капелюхи на поважні обличчя. Смішно було бачити, як вони позгинали стан, мовби несли на спині велику ношу.

Коли ж Тимергей побачив, що на ганках з дашками починають скупчуватись пані в легеньких сукнях і сердито чекають, поки пройде цей дурний дощ, що може попсувати шовкові спідниці, його всього пересмикнуло з огиди.

Він хотів подумати про тих жінок щось нахабне й цинічне, але урядовець з довгою бородою, що біг йому назустріч, притиснувши до грудей акуратненького портфеля, здивовано-злякано подивився на нього, бо Тимергей спокійно йшов у розхристаній тужурці.

— Чого ви дивитесь? — спитав Тимергей.

Урядовець ще раз злякано зиркнув на нього та швидше проскочив далі. Але Тимергей наздогнав його й сказав:

— Слухайте, нагодуйте мене сніданком. Кавою й хлібом з маслом.

Урядовець спинився і, піднявши догори свій портфель, закричав:

— Чого ви до мене причепились! Я зараз покличу...

Тимергей побачив, як сіпались його губи й тряслась борода.

— Йолоп ви, — переконано промовив він і пішов далі.

Урядовець зробив кілька кроків за ним, але дощик закапав йому за комірець, і він, зігнувшись, як раніше, зашкутильгав своїм шляхом.

Тимергей пройшов два квартали й почув, як у нього вже мокріє натільна сорочка. Тоді він теж зійшов на ганок, добув з кишені хустку і почав обтирати обличчя й руки.

— Мокре, того й витираю, — ввічливо пояснив він свої заходи поважній пані, що була пильно подивилась на нього.

Пані зміряла його величним поглядом, зморщила губи й відвернулася. Тимергей добре штовхнув її ліктем, засуваючи хустку в кишеню, поправив на голові кашкетку і знову вийшов під дощ.

Тепер він мав певний намір: зайти до Кнайбенка. Того, певно, не було вдома.

Кнайбенко дійсно був в університеті. Цей факт одразу підніс настрій Тимергея до радісного, і він зайшов у кімнату, мовби залишити цидулку. А там замкнув за собою дверину і, хвилюючись, почав перекидати на столі книжки, шукаючи хліба. На столі не було. У шухлядках теж. Щось подібне до остраху почало ворушитись у Тимергеєвій душі; лишалось подивитись тільки в скриньці, а як і там не знайде хліба, тоді каюк. Буде голодний.

Розкрив скриньку, викидав усю білизну. Немає.

Тоді сів на стілець і взяв книжку. Перегортав її й подумав: «А якби був знайшов, увесь з'їв би. Ані крихітки йому, мерзотникові, не лишив би».

Йому — це Кнайбенкові.

Тимергей кинув книжку додолу, витягнув ноги й застогнав тихо й протяжно.

Він знав, що насувається на нього голодний сум, коли він усе згадував, усе проклинав, а від того ще більше

хотілося їсти. А що Тимергей знав найменший відтінок цього упертого суму, він піддавався йому щораз з більшою насолодою.

Тимергей ліг на Кнайбенкове ліжко й застиг. Почав думати й пригадувати все. Пригадав, що до цього часу він тільки й робив, що будував високу й грубу стіну з книжок. Пригадав, як з кожною книжкою, вкладеною в стіну, щораз менше бачив він життя. Воно було десь там, ніби далеко від нього, одмежоване паперовою цеглою. Іноді тільки доносився гомін життя й намагався потурбувати його своїми барвами, але Тимергей не піддавався: він жив у своїй фортеці як хотів.

Не стало грошей. Раптом розлетілася стіна, життя накинулось на Тимергея, почало шарпати його, зводити з людьми, що з ними він не мав нічого спільного, та примушувало писати в канцеляріях безглузді картки.

Коли ж йому стало до моторошності ясно, що він ненавидить картки й товстого діловода, що робив йому розпорядження, він кинув усе: канцелярію, картки, навіть лекції й улюблений паперовий мур.

Так, так, під три чорти все!

Ранком Тимергей прокидався й гадав про те, що до обіду йому нічого їсти. Ще й їсти не дуже хотілось, але зналось, що через дві години голод відчується. Робилося тоскно. Починало здаватися, що він ніколи нічого не їв і завсіди був голодний.

Тимергей знову простягався на ліжку, стискував руки, ховав у подушки голову й стогнав довго і тихо.

Трохи прочунявшись, він уперто мислив про те, що таке голод. Йому починало здаватися, що голод щось більше, ніж голе бажання їжі.

Потім він починав обмірковувати саму їжу. Пригадував смак різних страв і доводив себе до шаленства: схоплювався, абияк вбирався та біг на вулицю.

З'являлась тоненька ненависть до людей, розвивалася пишно й колючками своїми насмішкувато штрикала.

Про поважного пана з гарненьким ціпочком в руках він гадав:

«Нажерся, тепер гуляє, перетравляє їжу й одночасно набуває сили на вироблення дітей».

До всіх жінок посміхався, моргав оком і шепотів:

— Певно, на жіночій біржі курс підупав. Багато краму.

Тимергей ходив вздовж і впоперек великого міста, ходив довго й без утоми штихав до крові зустрічних колючками своєї ненависті, але біль почував тільки сам.

Люди ж ходили спокійно, не помічаючи крові на своїх чистеньких убраннях.

Іноді була потреба сісти де-небудь і мислити на самотині. Тоді він силкувався викликати в голові гострі думки, щоб вразити ними самого себе та втішатися з своєї дотепності. А замість того думки приходили сумно-блискучі, як лід.

Мислив здебільшого про те, як погано недоїдати й почувати, що з шлунка немов кишки витягають. Це нудно, боляче. І сумно до безнадійності.

Стара правда, що жити можна лише тоді, коли їси, прибрала в очах Тимергея якоїсь містичної рації, і, здавалось йому, він щойно спізнав її.

Спершу чудним здавалось, що йому раніше потрібний шмат хліба, а потім думка.

Кант[1] і борщ. Ніцше[2] й ковбаса.

Тимергей пручався. Перші дні недоїдання силкувавсь переконати себе, що Кант йому дорожчий за ковбасу. Але через три дні облишив: міг уже сміливо кожному в вічі сказати, що для нього дорожче.

Він навіть полюбив глузувати з себе: приємно було кричати присутнім, яких він уявляв:

— Пам'ятайте, я колись казав, що рація життя в тому, щоб міццю сталевої думки руйнувати всяких богів, як блискавка руйнує наші оселі, щоб блискучим світлом загартованих думок загнати їх у темряву, з якої вони повстали. Та я помилявся: рація життя в тому, щоб їсти. Ми, що жили, не помічаючи їжі, ми, що віддавали обідові п'ять хвилин часу, — забули, що ми тварини. Ми душу досліджували, ми в мозку копирсались. Та ось приходить голод і спиняється у шлунку, як знак запитання. І ми без вагання даємо відповідь. Раптом бачимо, що ми ссавці, забуваємо про наш могутній мозок та лише дивуємося, що так довго не вбачали найважливішого.

Я обідаю тепер не менш години. Смакую все і з насолодою обгризаю пісні маслаки. Пообідавши, заплющую очі та кличу до себе Декарта[3]. Питаю його:

— Декарте! Ти голодував коли?

— Ні, — каже.

— Біжи ж мерщій та нищи свої праці. Потім не поїж тиждень і створи нові. Тоді матимеш ти певний грунт. Тоді ти, наприклад, не скажеш:

— Cogito, ergo sum...* А закричиш: — Ой, їсточки...

---

* Я мислю, отже, існую... (*лат.*) — *Ред.*

Пам'ятай, що право на існування має лише те, що можна спожити.

Іди ж, Декарте.

Від Кнайбенка ішов у тому ж нахабному настрою, заклавши руки в кишені, і дивився навкруги з такою зневагою, мовби плюнув допіру з місяця на землю.

Хоч ще не було й дванадцятої, Тимергей уже поспішав обідати. Звичайно, він втримувався до першої, але зараз, роздратований, що у Кнайбенка не знайшов хліба, не міг далі терпіти.

Їдальня, де Тимергей колись заплатив за обіди місяцем уперед, була недалеко. Що більш наближався він до неї, то дужче хвилювався.

Його всього охоплювало передчуття їжі й доводило бажання до найвищого ступеня. Він знав, що зараз буде їсти, напакує шлунок і йому стане байдуже, чи існує світ і люди, чи ходить земля круг сонця, чи швидко вже виженуть його з університету за неплатіж грошей.

Навіть не обходитиме його, що через тиждень йому припинять давати обіди.

Немов він поринав у прозорий плин, легкий і теплий, як промінь сонця. Через прозорість буде видко людей і їхні вчинки, але безбарвні, одноманітні й нецікаві. Так саме, як і тоді, коли була ще ціла його паперова стіна.

Тимергей називав цей безтурботний спокій нірваною і посміхався, гадаючи, як помилявся Будда[4] щодо шляхів її досягнення, хоч злі люди й кажуть, що цей великий мудрець помер від обережності.

Їдальня. Тимергей захоплено вбирав у себе важкий дух варених і смажених страв.

Он метушиться кельнерка Оля. Вона менше, ніж не вродлива, голос має грубий, сама незграбна, але Тимергей почував до неї ніжність: вона щодня подавала йому обід.

— Добридень, Олю! Можна обідати?

— Можна, — бурчить Оля, витираючи масні руки об брудний фартук, і біжить за матерчату перегородку, з-під якої хмарою рветься чорна пара.

Тимергей з пошаною дивиться на її широку спину й товсті литки, що висуваються з-під синьої спідниці.

За хвилину Оля кидає перед Тимергеєм на стіл накриття, не звертаючи на нього жодної уваги.

А той з запалом дивиться на її масні руки й передчуває, як незабаром радісно й легко обхопить його теплий, прозорий плин байдужості.

Пообідавши, Тимергей ішов додому спати. В кишені в нього лежали два шматочки хліба, що він непомітно брав від обіду, і щодо вечері він був спокійний.

Тепер він ішов поволі й спокійно дивився на тих, що траплялись на очі, бо був під впливом щойно пережитої нірвани й наступного сну. Пояс міцно стискав набитий живіт, і це було надзвичайно приємно, аж тепленьке тремтіння прокочувалось іноді тілом, ніжне, як подих.

Тимергей не думав нічого. Він спокійно споглядав на те, що падало в вічі, але образи баченого проходили свідомістю й не викликали думок. Бачив цементовий пішохід, землю, дерева, коней і людей, та все це було позбавлене найменшого зв'язку.

Працювали лише ноги, все інше напівдрімало, приспане повністю шлунка. Подих робився глибоким і повільним, як у людини, що вже спить.

Помалу все тіло ставало важким і млявим, а пішохід починав зливатись з деревами й кіньми. Тимергей скупчував волю і блимав очима. Тоді дерева й коні раптом відскакували від пішохода, але зразу ж починали знову облудливо зближуватись.

Коли груди йому наливалися чавуном, мозок тупів і чулість зникала, Тимергей валився до кімнати, падав на ліжко й засинав одразу.

На другий день ранком після порції сумування Тимергей вийшов робити свою звичайну гулянку містом. Сум сьогодні був глибший, ніж раніше, бо в їдальні лишилось тільки п'ять день пообідати, а там...

— Подивимось тоді, побачимо, що буде, — шепотів він.

Якби міг він висловити свою безсилу, стислу ненависть до міста людей і вулиць, — місто зникло б, люди попадали б і вулиці вкрилися б пилом.

Але Тимергей мовчав, хоч хотілося підійти до ближнього будинку, повалити, розтрощити і на купах шмаття святкувати свою перемогу диким танцем.

На розі він перестрінув собаку рудої масті, що стояв та задумливо нюхав повітря, витягнувши голову вперед.

Тимергей хотів уже тюкнути на нього або штовхнути ногою, але спинився, осяяний веселковою думкою, що одразу вибила ненависть і злість йому з серця. В голові скупчились і заштовхались блискучі надії.

Від надій Тимергей сп'янів — йому зробилось тепло,

перед очима попливли вулиці, а тіло здалося легким й рухливим, мов зроблене було з повітря.

Тимергей посміхався радісно й чисто, як ставок у садку. Він ласкаво лаяв себе, що не намислив раніше зауважити на вродливих собак.

Закоханим поглядом оглядав він рудого сетера. Той теж дивився на Тимергея й очікував, не знаючи, чи сердитись, чи підійти й познайомитись.

Але треба було щось почати. Тимергей зиркнув навкруги. Нікого ніби не було. Тоді він впевнено підійшов до собаки, сміливо полоскотав його за вухом та ніжно промовив:

— Цюцю, цюцюнько...

Собака пішов на ласку, повіяв хвостом і довірливо притис голову до Тимергеєвої ноги; той же взяв його за нашийника і швиденько поволік за собою.

Сетер почав був огинатись, а потім сам рвався вперед так, що Тимергей ледве поспішав за ним.

Так щасливо дісталися вони до хати.

План роботи цілком склався в голові Тимергея ще в ту мить, коли він забачив собаку. Так одразу склався план, немов хто несподівано втиснув його в мозок.

— Що ж, ще тільки вересень — кожушок не так-то й потрібний, а головне — це ж не більш, як два-три дні...

Через два-три дні Тимергей прочитає в газеті об'яву: «Забіг рудий сетер. Хто приведе, тому добра нагорода...»

Ха-ха! Це принаймні геніально! І це тільки він, Тимергей, міг намислити. Ні, справді, в ньому є великі здібності...

По дорозі до ломбарду Тимергей перестрінув Кнайбенка. Той, як і завсіди, ішов з посмішкою на обличчі, широкою й привітною, як брама заїзду. Хто хоч — прохаємо! Не дорого!

Вчора або завчора Тимергей з огидою подивився б на цю посмішку й рожеві щоки її власника, а сьогодні й сам посміхнувся.

— Ага! — гукнув Кнайбенко з своєї незмінної звички. — Ось і він! Здоров був, Гервасію! А там професор турбується. Де це, питає, наш Арістотель[5]? Не віриш?

— Скажеш, що через два-три дні завітаю.

— А дисертацію про Канта коли принесеш? Усі сподіваються, що ти Америку знайдеш.

Тимергей засміявся. Кнайбенко звичайну семестрову працю назвав дисертацією.

— Та так днів за два-три засяду її писати.

— Що воно за загадкові два-три дні, коли ти все почнеш робити? — крикнув Кнайбенко, і пані, що проходила повз них, метнулась убік. — Питаю, що за загадка? Та дарма. Я не цікавий. Краще ось що: ходім до мене поснідаєм. Є... Знаєш, що є? Сало!

Тимергей здивовано помітив, що йому не хочеться їсти. Що за штука!

Проте можна було б піти попоїсти й до речі розпитати про університет. Але собака чекав. Той, напевно, був голодний. Гервасій рішуче одмовився. Він, бач, нагальну справу має.

Він уже одійшов був кілька кроків, як Кнайбенко крикнув на всю вулицю:

— Гервасію! Стривай!

Наблизившись, Кнайбенко стримано й чітко промовив:

— Вчора до мене завітала якась тварина, що, з опису моєї господині, скидається на тебе. Вищезгадана тварина поперекидала мені в кімнаті все дощенту. Невідомо нащо. Ти ж знаєш, як я ціную чистоту й охайність? Знаєш?

Кнайбенко нахилився до Тимергеєвого вуха й крикнув:

— Розчавлю! Знищу!

Після цього обличчя його безслідно потопло у величезній посмішці. Тільки з боків посмішки стирчали вуха.

Тимергей сміявся всім тілом. Кілька разів стиснув руку Кнайбенкові й казав, що пожартував.

Була друга година дня, коли Тимергей без кожушка вийшов з ломбарду. Так непомітно летів день, а їсти все-таки не хотілось.

Тимергей купив газету. От чого ніколи не робив! Навіть дивно було купувати цей великий аркуш паперу,— і не книжка, а написано щось.

Пригадав, що в дитинстві в цю пору року мати давала йому ножиці й купу отаких самих газет, що переховувались у шухлядах батьківського столу. І він, тоді ще тільки натяк на теперішнього юнака з маленькою борідкою, сідав на килимі й задумливо різав газети на довгі стьожки, пильнуючи, щоб ті були однаковими завширшки.

Потім ретельно обклеював ними вікна.

Праці вистачало мало не на три дні. Коли ж всі вікна були заклеєні, мама давала йому кілька цукерок.

З тої пори Тимергей не здибався більш з газетами й забув про них.

Одначе тепер визнав, що газети бувають потрібні не тільки на заклеювання вікон.

Минувши статті й інформації, Тимергей в'ївся очима в об'яви. Ну, так! Аж ось воно: про болонку й бульдога. Скрізь нагорода.

Завтра буде й про рудого сетера. І теж нагорода.

Тимергей годував собаку. Той жалібно ковтав великі шматки хліба й м'яса, що були принесені з базару.

Тимергей сидів на ліжку, простягши руки на його спину, й дивився на собаку. А сам пригадував.

Кругом книжки... Він риється в тих книжках, вишукує в них думки, гострої й упертої. І бачить, як у холодних, чорних літерах ясними блисками відбивається мозок і кров, що з жорстокою волею одірвала від себе далека людина й натхненно втиснула в невмирущі рядки.

Він шукав з безутомністю звіра і, коли щастило йому вирвати з хаосу літер думку, прекрасну й могутню, взяти її й покласти в свій жадібний мозок, — тоді Тимергей відсував книжку й заплющував очі, щоб виразніш почувати, як почне та думка пускати коріння, обхопить мозок дріжливими дротинками, як зросте й народить ще натовп нових, — теж прекрасних і теж могутніх.

Сірий мозок квітчався ними, як пишними айстрами, і ті були чудові в холодній величності.

А іноді було... хе! було, іноді не дається думка до рук! Плигає перед очима, крутиться, як дзига, і дратує до незмоги. Він з відчаєм ганявся за нею, вивертав на стіл свій мозок, а облудлива думка ховалась між паперами або робилась звичайним олівцем.

Тоді Тимергей занепокоювався зовсім. Широко розтулював очі й рота, повний здивування, дивився на олівець, де зникла жартівлива думка. Потім підводився і ходив по кімнаті. Ходив довго й слухав, як ритмічно стукотять його чоботи по підлозі.

Раптом палким струмком кидалась йому в голову кров і відживляла знеможений мозок. Знову сідав тоді Тимергей і вже легко видобував думку з олівця; та ж, винувата й переможена, вмить родила йому дочок і синів.

«Від кожної думки я маю нащадків, — гадав Тимергей; — о, я великий розпусник! А справді, думка — та ж жінка, хоч іноді й не дається відразу, так треба трошки

потерпіти. Треба конче послухати, як стукотять чоботи по підлозі чи по землі. Походити треба».

Собака скінчив їсти; Тимергей підійшов до пса, взяв за шию й полоскотав під горлянкою.

— Ти ж вернеш мені мій гарем? Даси змогу в ньому бенкетувати?

Собака блимав червонуватими очима й терся вухом об коліно Тимергея.

1920

ПРОБЛЕМА ХЛІБА

Немає нічого хибнішого, як ототожнювати ідею твору з думками автора. На жаль, читач і критика слабують на цю недоречну хворобу. Тут я якнайрішучіше застерігаюся проти цього поширеного забобону. «Гарний письменник користується не тільки з власних думок, але й із думок своїх добрих знайомих».

(Ніцше).

Хто має вуха слухати, хай чує.

Вечір.

Допіру повернувся з гулянки.

Було цікаво. Я йшов, а обабіч вулиці розсілися велетенські стоокі жаби. То — будинки, що їх ніч і сплющила, й припосадила. І все місто здавалося святковим збіговиськом жаб із безкраїх трясовин.

Але справа така. В одному темному завулкові до мене приступила жінка й запропонувала свої послуги в справі кохання. Я ввічливо відмовився, стараючись не образити її запобігливості. Ми розбалакались; вона довго скаржилась на підупадок попиту й головне обвинувачення клала на соціальні умови.

— Тепер, — казала вона, — дійшло до того, що жінки до краю розсобачились. Кожна й без грошей оддається. Забули Бога, по канцеляріях вінчаються... Хто ж платитиме?

Вона призналася, що не дивується з моєї одмови, бо я можу й задурно дістати потрібне.

Ми ще довго розмовляли; я оповістив їй, що так само заклопотаний справою «легкого хліба». Моя добра господиня, правда, дає мені рано і ввечері шклянку кави без хліба й цукру, але людина не може цим задовольни-

тися. А добути ще щось так важко тепер, що мені, справді, шкода часу. Що я винний, що хліб зробився такий важкий на здобуття? Я не потребую багато — аби підтримати життя. Я люблю читати, гуляти ввечері, міркувати й не вбачаю достатніх підстав на те, щоб відмовитися від цього через шлунок.

Вона дивувалася, що думки двох незнайомих людей можуть так збігтися. Точнісінько, як і я, вона любить почитати щось захватне, погуляти з чоловіками й часом навіть поміркувати.

Ми розійшлися, побажавши одне одному щастя в життєвих справах.

1 год. дня.

Так це правда, що геніальні думки спадають раптом! Оце допіру зібрався був вийти з хати, надів капелюх — і збагнув, що мені найбільше личить взятися до спекуляції. Це ж розкіш! Насамперед — вільний. Далі — мандруєш, бачиш багато, й за один раз можна стільки наспекулянчити, що на місяць вистачить. Справді, я жалкую, що раніше не догадався до цього взятися.

Ну, це вже вирішено — я спекулянт. Приємно, коли знайдеш вихід.

Їхати завтра ж! З голодного міста в той край, де хліб і масло дешеві, де картоплею годують свиней, де впиваються молоком і самогоном.

Треба поспішати, щоб сьогодні накупити «виміну» — пару хусток, ниток, сірників, черевики. О, я добре знаю, що «йде» на селі!

Гроші, щоб купити... Гроші... Так, доведеться щось спродати, чимсь поступитися з свого невеличкого майна.

Короткозорі люди звичайно починають спродувати одежу. Яке безглуздя! Бо що треба людині шанувати — так це одежу! Я розумію тих, хто каже про культ тіла,— людині немає іншої ради, як любити те, що їй неминуче дано. А той, хто хоч на хвилину здолає глянути на себе збоку, одразу примітить, що його тіло, хоч яке воно довершене, годиться хіба на жаль та на глум. Чурак, що до нього причеплено чотири палиці й насаджено кулю на підпорці — справді чудний, хоч як його виточуй.

Шкода й мови! Адже ж немає сумніву, що, мавши тіло жаби, людина любила б його так само, як і теперішнє, й так само вславила б його в мармурі, малюнках і слові... Отже, одежа — велика річ! Ми творимо її на свій смак,

тимчасом як наше тіло — дарований кінь, якому не виходить дивитися в зуби. Убрання — це гарний нічний горщик, і хоч яка гидка буде його укладина, її, проте, краще ховати в гарному посуді, ніж у поганому, чи й зовсім виливати додолу.

Вночі.

Цілісінький день обмірковував справу з спекуляцією й щораз натрапляв на перешкоди. Я не маю лантухів; виявилось, що реченець моєї посвідки вже минув. А найголовніше — я зробив огляд свого майна і з сумом пересвідчився, що не маю чого продати.

Я зовсім засмутивсь був, але рятункова думка спала мені в голову: не так давно моя добра господиня показувала мені три золоті десятки, що вона їх переховала з добрих часів. Вона старанно загорнула їх у хусточку, пов'язала їх стьожкою й поклала в першу шухляду комода в куток ліворуч.

І от, коли моя добра господиня лягла спати, я, оце допіру, пішов і взяв їх. Ось вони, в моїй кишені. Тепер я спокійний.

Спати не хочеться. Одчинив вікно в садок, дивлюся і слухаю. Шуми клубочаться в далечині, і ніч нерухомо звисає з верховіття дерев, мов прозорі грона загусклого повітря.

Я рівняю день до ночі, день, коли люди метушаться, заклопотані посадами й працею, — до ночі, коли люди мають змогу спинитися.

Справді, жалюгідне твоє становище, дню! Бо все, здобуте вдень, буде віддано ночі. Ту силу, що виростає на хлібі, прироблєному вдень, той досвід і знання, що його дає сонце, — ти, ноче, те маєш! Бо під твоїм тихим наметом працює вчений, мріє юнак і міркує мудрець. Все, що найглибше ховається в серці, вночі процвітає, і запашною квіткою розгортується на ланах ночі людська душа. Бо вночі кохають, грабують, змовляються, вночі розстрілюють навіть — і тобі, ноче, моя хвала!

Ти, мов добродійна чарівниця, затуляєш нам темрявою очі, щоб ми дивились у середину себе, як у льох, повний коштовного каміння. Ти даєш нам увесь світ під ноги, ти вчиш нас любити самих себе — і тобі, ноче, моя хвала!

Якби міг я притиснутись до твоїх грудей, ти відчула б мою душу, повну твоїх заповітів, і моє серце, велике, як твоє обличчя.

Я вже повертаюся з своєї спекулянтської подорожі. Але сумний мій поворот...

Події склалися для мене фатально. Ті речі, що їх інші вимінювали на пуд борошна, я віддавав за десять фунтів. Я не міг ані говорити з селянами, ані торгуватись. Мене охопило почуття страшенної огиди до того, що я робив, і я постановив якнайшвидше здати свій крам хоч абияк, щоб закінчити цю брудну справу. І врешті дістав далеко менше, ніж міг би купити в місті за ті гроші без ніякого клопоту.

З невеличким лантушком я повертався з села до невеличкої станції, мов робітник, що докінчує працю, яку йому загадано було.

А тут нас оточили червоноармійці й одібрали все, що ми, спекулянти, мали були. Був якраз час збирання харчподатку, і не можна було вільно возити харчі. Але дивно не те. Дивно те, що через годину дехто дістали свої харчі собі назад. Я знаю, як то скоїлось: там благали, жінки віддавались чи принаймні погодились оддатися.

А я благати не міг і найменше вже — віддатися!

І от голодний, без грошей, без харчів, я сиджу під жовтими деревами, й на мене стелиться їхній мертвий лист.

Вже дома. Доїхав щасливо, але пригода, яка цікава пригода!

Сидівши там, на станції, я, звичайно, захотів їсти. І дедалі, то більше. Треба було щось почати. Я пішов до вокзалу. Властиво, до того місця, де був колись вокзал і де тепер підвищувався тільки незграбний мур, а навкруг його купою лежала неприбрана цегла. Хтось наступав, хтось відступав — і вокзал зруйновано. Поруч із глини зліплено хижу, де стоїть телеграфний апарат. Навкруги спекулянти, що їм довгенько-таки доводиться чекати потягу, порили собі землянки й там живуть. Маленьке півпідземне місто з своїми звичаями й законами.

Бачивши страви, що варилися, я ще дужче захотів їсти. Голод опанував мене, і я тремтів, як закоханий напередодні обіймів. Знічев'я з нудьги я пішов просто в степ. Потяг повинен був бути через шість годин, та чи й буде ще, бо мав бути тому два дні.

Навкруги все скошено й жовто. Похмура одноманітність нагонить нестому. Сонце пече. Кожний крок дзвенить у голові колючим ударом. Я йду, і повз мене поволі плазує земля.

Врешті я натрапив на баштан. Кавуни й дині лежали ще на огудині, й самий їхній вигляд зняв у мені всередині цілу завірюху. В роті пересохло і в голові потьмарніло. Я нахилився, взяв каменюку на випадок собаки й посунув на баштан.

Перший-ліпший кавун, що я його схопив, був нестиглий, але я не міг утриматись, почав тремтячими руками видирати його тепле соковите м'ясиво та запихати собі в рот.

Пожерши його, я вже не мав сили взятися до другого. Страшенна притома опанувала мене, і я витягся на землі. По обличчю мені котився масний піт, мішаючись з липучим кавуновим соком. Розкинувши руки, я лежав під палючим сонцем, часто змокрілий, заплющивши очі.

Не знаю, чи швидко я опритомнів. Мене штовхано й бито. Схопившись, я побачив сивого діда, що цюкав мене ціпком і скажено лаявся:

— А, ворюго, волоцюго...

Я вирвав йому з рук ціпок, не розуміючи, за що мене бито. Тоді дід кинувся на мене й схопив за горло рукою. Я хекнув і, почуваючи, що млію, добув із кишені приховану на собаку каменюку та шерехнув нею діда по голові. Він захарчав і впав.

Перемога збадьорила мене. Нахилившись, я зв'язав дідові руки очкуром і засміявся. От так пригода!

Тоді тільки я зрозумів, що дід-баштанник спіймав мене на злочині. Он і курінь, що я його не примітив раніше в улоговині. Тільки-но я побачив той курінь, а мене все затремтіло, і я знову відчув у собі голод, як важке жало. Там, у курені, напевно харчі!

Я біжма побіг — і не помилився. На моє щастя, дідові, видимо, недавно принесено їжу. Знайшов цілу добренну паляницю, шматок сала, яєчка й пшоно. Підобідавши добре, я решту загорнув у хустку й пішов геть, наспівуючи.

Дорогою мені спало на думку, що личить перепросити діда за неприємності й з'ясувати йому якнайпростіше, що врешті ніхто з нас не винний: життя нас звело, змусило побитися, і коли вже нарікати, то тільки на життя. А ми, як ми розумні, маємо стиснути тепер одне одному руки, закурити цигарку й любо погомоніти.

Приступивши до діда, я побачив, що він чисто плаває в крові. Годі йому дихати — я таки добре стуконув його! Таким способом на землі відбулося ще одне загубство...

Ще я тримаюсь. Єсть ще з півпуда борошна. Їм я самий хліб, курю махорку, та й то обмежено.

Вночі.

Під час спекулянтської подорожі мені трапилася ще одна пригода, яку я вже забув і з наслідків її скористався оце допіру.

Справа така. Їхати мені випало ввечері та ще й на вагоновому даху — всередині вагонів було повнісінько, як оселедців. Можна було ще їхати на буферах чи на паротягу верхи, але я обрав дах. Потьмарніле повітря обливало весь час обличчя, внизу наобабіч широкими просторами бігла земля, й було почуття вільного дужого лету під хмарами. Я встав і заспівав. Мою пісню підхоплено на інших дахах та в вагонах, і потяг летів справді, як дивовижний співочий птах, повний сили й завзяття.

Я зліз, сп'янілий з руху, пісні, повітря й простору. Мене перегонили спекулянти й спекулянтки, і їхній вигляд викликав у мені ніби давнезні спогади про події, що відбулися допіру. І було гарно, ніби я не мав нічого ні позад себе, ані попереду, й мене брав сумнів, чи справді я єсть.

Ззаду покликано:

— Товаришу! Товаришу!

Я озирнувся. Товста жінка, зігнувшись під лантухом удвоє, гукала на мене, засапуючись. Я спинився.

Вона кинула лантух на землю майже плачучи. Вона, бач, забарилась у вагоні й не запопала вже носильника. Нести несила. Чи не послужу я? Вона заплатить...

Я нахилився, взяв лантух на плечі й поніс. Вона йшла поруч, оддихуючи, і не вгавала мені дякувати. Далі спитала, хто я такий. Я сказав, що студент. О, вона має пошану до студентів! Вона сама вчилася колись; гадала навіть до гімназії вступити, — та де там! Тепер вона торгує на базарі пиріжками. Заробляє добре, та що це за життя? Коли ще був живий її чоловік, машиніст, то ще хоч як було, та й то п'яниця він був. Ох, бив її!.. Світу не бачила! А тепер одинока, як бур'янина в полі. Ой, життя!

Ми йшли довго, на край місто, і вона весь час розповідала. Спинилися перед невеличким будинком. Скільки я візьму? Нічого, я просто прогулявся. Та як то? Тепер із рідного батька беруть!.. Дуже просто. Ну якщо так, то хай я зайду до неї колись попоїсти пиріжків, увечері вона завсіди дома, якщо не їде куди по харчі. Куди їй ходити? Вулиця така, будинок такий, звуть Марта.

Сьогодні, гулявши, я згадав про це, і аж слинка мені покотилась, коли я уявив собі масні пиріжечки. Я ж їм самий хліб, курю махорку! Постановив піти.

Я застав її вдома, і вона зраділа невимовно. Вона й надії не клала, що я, студент, згадаю про неї, бідну спекулянтку. Ну, тепер ми будемо добре знайомі! Вона, бач, зовсім-зовсім самотня. Ой, життя! Вдень на базарі сама лайка, а ввечері дома однісінька як палець. Який же я любий! Ну хай же я сяду! Я, бач, не пішов на бульвар забавлятися з панночками, а завітав до неї, бідної спекулянтки! Пиріжечки ще в печі, зараз будуть. А чи не перекушу я чого-небудь? Може, оселедця з свіжою картоплею? Горілки, хай я вибачу, немає — хіба вона сподівалася такого гостя?

Я сів, приємно відчуваючи себе паном становища. Враз з'явився оселедець; і треба сказати, я пожер його з кісточками, як кроля гадюка. А вона сиділа й захоплено дивилася мені в рот, ніби я їй велику послугу робив, ївши, — і без угаву дивувалася, який то я любий хлопець.

По оселедці я далеко збадьорішав, а після солодких пиріжків і зовсім звеселів. Встав — почав походжати по хаті, жваво розмовляючи. Вона сиділа й щасливо дивилась на мене. Так несподівано я зробив радість цій жінці.

Вона була товста, неохайно вбрана, з грубими рисами обличчя. Тільки очі були тужні й здавалися гарними. Мені спало на думку, що вона зовсім не підходить до мого колишнього ідеалу дружини. Я, бувши колись зелений юнак, обміркував взагалі питання про дружину й дійшов висновку, що то повинна бути жінка гарненька, дурненька й не товста. Це ще більше звеселило мене.

Побачивши на стіні гітару, я спитав, чи не вона це грає. Ой ні, то її чоловік, машиніст, грав був. Він п'яниця був, бив її, але вона має жаль за ним. Мужчина хоч поб'є гірко, та й приголубить солодко. Погано без мужчини жити, та ще тепер, та ще молодій — їй же тільки тридцять п'ять. А я граю? Ну, так хай я заграю!

Я взяв гітару, заграв і заспівав. То співала моя душа, радіючи, що напхане черево не турбуватиме її хоч якийсь час.

Вона слухала й заплакала. Ой, як я нагадую їй її чоловіка! Він точнісінько так грав.

Довідавшись, що я їм самий хліб, вона трохи не зомліла. Врешті я пішов од неї, мавши чималий пакунок із харчами, пачку цигарок і запросини на пиріжки в неділю, конче в неділю, вона чекатиме.

На вулиці я щораз посміхався. Допіру справді відбулася казка, хоч і шлункова, та ще й повторитися мала!

Сьогодні неділя, день і для мене святковий. Минулі

дні я ходив мов безнадійно закоханий. Часом мене опановувала млявість; я з тонкою насолодністю мріяв про масні пиріжечки, і, коли уявляв собі їхній смак, кров мені палахкотіла й бухала в голову. Я викликав їхній образ, і коли вони, мов живі, лежали переді мною, рожевенькі й гарненькі, — мені душу захоплював нестримний потяг до них, і я навіть написав на честь пиріжечків прекрасний сонет.

А сьогодні я мав їх фізично. Розкішна річ — фізичне посідання.

Уже вечір холодний. Вже незабаром зима, і всі знають про це, тільки, мов змовившись, мовчать і вдають, що ще тепло. Ще юнаки в білому, дівчата в прозорому й дерева вперто затримують решту листу. Смішно! Я надів пальто, от і все.

Я так і знав — була горілка. Запалено велику лампу, й стіл накрито скатертиною. Вона прибралась у нову сукню й наділа корсет. Була баранина, кава й пиріжки. Ми випили по кілька чарок, і моя голова з незвички трохи обважніла.

По вечері ми сіли поруч; я взяв гітару й співав. Вона сиділа близько мене й, щасливо посміхаючись, хапала мій голос.

— Який же ви молодий, який молоденький, — захоплено казала вона, — ви мені чи не в сини годитесь!.. Дайте, я поцілую, як мати... Ви ж, мабуть, сирітка!..

Вона поцілувала мене в чоло, далі — в щоку, потім просто в губи й уже не раз. Я не пручався. Я розумів, що за пиріжечки треба платити, й тільки радів, що плачу такими дешевими грішми.

Пішов я від неї на ранок. Все було розв'язано: я житиму в неї ніби небіж. О, поки вона здорова, я не матиму про що турбуватися! Мені все буде — і їжа смачна, й одежа, й питво. Так казала вона, тиснувшись до мене.

Було холодно, і я не шкодував, що взяв пальто. Я йшов бадьоро, повний сили, хоч мені ще не вірилось, що таке щастя відчинило мені браму.

«Як гарно, — гадав я, — що ми, люди, такі різні, що один з нас потребує зовсім іншого, ніж другий. Те, що для одного — завалящий крам, для другого — велика цінність».

Мені не хотілося спати. Вдома я відчинив вікно й довго стояв біля нього. Надворі вогкий осінній ранок, і далечінь завезлася туманом. Тихо. Дерева стоять похнюпившись, і чути, як падають їхні сльози на землю. Вони плачуть, бо йде зима; бгається їхня душа й ховається десь

глибоко від морозів. Плаче природа, й туманом повстають її сльози над землею.

Як чудно! Тут смерть, а ми надягнемо кожухи, запалимо грубки й електрику та житимемо взимку, як улітку, ще навіть радіючи з різноманітності. Ми підемо в театри, в гості, а тут мерзнутиме трава під снігом і спиняться річки. От і я, природо, стою перед новим життям, а ти в цей час берешся смертю. Ти родила мене, а я тебе покинув, невдячний син, і в твоїх сльозах є хоч одна й за мою зраду.

Воно почалося, нове життя! Яка радість, який спокій! Шлунок задоволено, і моя душа шугає над світом, як духотворець.

Тепер я більше ніж коли дивуюся з неспритності й неталановитості жінок, що не змогли скористати з тих прекрасних обставин, що в них вони так довго пробували. Протягом століть жінка була в такому становищі, як я тепер, — на утриманні, — мала змогу не турбуватися про хліб — і куди вона повернула свій дух? Чи піднесла вона свою душу на височінь? Чи утворила вона хоч що-небудь?

Леле! Вона була тільки самичка, маленька самичка, що не вигадала кращого, як змагатись до рівноправності. Я маю жаль до жінок, — вони нещасні: те, до чого їм треба було б іти, лежить уже позад них. Чи не гадають вони знайти щастя на новому шляху? О, чоловік давно вже йде цим шляхом, а щастя ще не знайшов!

Я почуваю себе, мов немовлятко в колисці, я ніби ссу великі груди існування. Мене колише життя, що я бачу, і його гармидер співає мені пісню. Я ніби стою на височезній горі, й біля ніг моїх — хмари й земля. А поруч — сонце, якому моляться, і я можу обняти його, як брата.

Я споглядаю сам себе. Там, на базарі, де моя подруга продає пиріжки, — сварка, лайка, заздрість, брехня, — а я виростаю з цього, як холодна хризантема на угноєній землі... Так де-не-де на ланах життя повстаємо ми, самотні, пишно-холодні квітки, і вдивляємось у самих себе, як у безодню світла і тіні.

Уже вечір. І в мені сутеніє, скрізь запалюються живі вогні, мов світляки серед лісу. То — спогади.

Я люблю цей час, коли душа моя, мов усіма забута бабуся, розкладає свої довгі пасьянси з запилених карт. І тимчасом як удень здається, що не маєш минулого,

ввечері певний, що майбутнє не існує. Ніби стежку, що нею йшов був, уже скінчено, й ти сів спочивати під тінявим деревом і не маєш уже куди йти. Тоді береш книгу власного життя й поволі перегортаєш її сторінки. І щораз робиш це, ніби востаннє, і прощаєшся з кожним рядком, як назавжди.

Ось я маленький, ось край, де я народився. А он я — юнак, он дівчата, що я їх був кохав. Я здіймаю капелюха: прощайте! Ви несли мені радощі й болі, але я дякую вам за те, що ви були.

Я перегортаю сторінки минулого, і на душу мені ллється тепла вода. А душа моя прибирається в біле й збирається на похід по всесвіту, щоб бачити все й усе вмістити.

Сум кладе мені на обличчя м'які пучки. Хай же напахчить він мене, хай омиюся в ньому з насолодою, як мандрівець в оазі серед пустелі!

Бо то сум веде душу в безкрає!

1922

ІВАН БОСИЙ

Люди його бачили часто. Він несподівано з'являвся в степу на шляху, чи вийшовши з-за могили, чи випроставшися з яру, високий, кремезний, без покриття, в лахміттях, що окривали його загрубіле тіло і груди, порослі густим волоссям, босоніж, рудий, із настовбурченою бородою й патлами, що падали йому на плечі і спину. А в руках у нього був кострубатий кийок, що він його стискував і торсав.

Він спиняв підводи, що сунулися шляхом, без мови, самим власним рухом своєї патериці; ті, що зустрічали його вперше, німіли від здивування, а хто вже бачив був його, злазив із підводи і здіймав шапку. Він наближався її, кинувши гострий погляд із-під навислих рудих брів, підносив над землею кийок і казав повільним, урочистим голосом:

— Я, Іван Босий, посланець неба, кажу вам: Бог із високості поклав мені слова на уста й запалив вогнем мені душу. Бог загострив мені позір, і я вгледів усі неправди, всю ненависть, злобу й лютість, що розлилися по землі, як дике море. Я бачив душі людей, де не було Бога, душі облудні і злобні, де розсівся Сатана як на

троні. Я бачив пограбовані церкви, роздерті ризи, закаляні чаші, прострелені ікони. І ніде я не знайшов слова Божого, не натрапив на його святий образ. І сказав мені Бог: «Великий гріх содіяли люди. Вони кинулись один на одного, мов оскаженілі вовки, забувши, що я кожному дав те, що потрібне. Вони прийняли й на покуті посадили дітей Антихриста[1], що підбурюють їх на беззаконня, обіцяючи рай на землі. Вони мислять себе вищими за Бога і в засліпленні споруджають нову башту вавілонську[2]. О божевільні, я скараю їх посухою, як колись скарав був потопом. Я замкнув усі дощі, і крапля води не впаде на землю. Висихатимуть криниці, річки й моря, никнутиме хліб по степах, і люди жертимуть одне одного тим, що всі захотіли ласувати. Матері роздиратимуть свої діти, як вовчиці, всі багатства, на які поласились люди, їм ні на що не здадуться, й той рай, що обіцяли їм діти Антихриста, буде їм пеклом, прокляттям і смертю». Так сказав мені Бог... Люди, люди, подивіться навкруги, побачте поникли хліби, що благають роси, погляньте на луги, позбавлені паш, почуйте стогін землі, якій не дано пити, і скажіть, чи не справджується кара Господня? Зазирніть собі в нечисті душі — і скажіть, чи не пекло вам у душі, чи не прокляття і смерть? Схаменіться, люди, прозріть свої злочини й покайтеся! Проженіть Сатану із свого серця й дітей Антихриста з-поміж себе. Освятіть мечі і станьте на захист Бога. Затопіть свої гріхи у крові тих, хто олукавив вас, і нею принесіть вечірню жертву Богові. Тоді впаде дощ на ваші землі й ласка Божа вам у серця...

Його слухано, схиливши голови, не насмілюючись підвести очі до обличчя, щоб не ошмалитись. Закінчивши, він поволі простував навмання, не оглядаючись, а люди дивились йому услід, повні сумніву і страху.

Коли він казав про мечі, які треба освятити, та про кров, якою треба принести жертву, в очах йому запалювався вогонь дикий, кулаки стискувались, і кийок високо підносився над землею. І ця кривава мова хилитала слухачів до кісток, заливала їм мозок малюнками лиха й огиди громадської борні; перед ними повставали гріхи, що кожний їх мав, бо кожний привласнив чуже й зійшов із шляху, яким досі йшов був. Страх огортав усю їх істоту, й вони несли з собою додому пророчі погляди і пророчі слова.

Іван Босий спиняв усіх, кого натрапляв серед степу, де він пробував — виряджених на села партійних робіт-

ників, радянських службовців, селян і селянок, навіть дітей, — і всім вирізьблював у душі свою мову, заклики й погрози.

Всі покірно вислухували його, бо в ньому був дикий запал і страшна певність. Ті, що сміялись потім із нього, у глибинах душі мали яскринки його очей, і в вухах їм жили його слова.

Ніхто, врешті, не знав, де він жив і як жив. Він ніколи не заходив у села, й бачено його тільки на великих шляхах, що вели до міста. Часом одного дня його зустрівано в різних місцях, часто на десятки верстов оддалік. Починало здаватися, що він не один, а що багато їх заселило степ, що вони скрізь, як знаки Божого гніву й попутчення. Степи і шляхи ставали таємничі, оживали й заселялися духами. Селяни виїздили в поле, страхаючися зустріти Босого, його вигляду й закликів, що раз у раз глибше бурили їм душу, бо дощу не було, жита горіли, худіла худоба, а життя ставало нестерпуче важке з його мобілізаціями, реквізиціями та несправдженими сподіваннями.

Старі люди, баби й діди, серце яких не могло вмістити сучасного зла, яким здобутки революції здавалися прокльонами,— бачили у пророку правдиве віщування небесної кари, охали й зітхали, розпросторюючи тугу та млість, шамотіли про загальний голод, смерть і кінець світу. Вони кликали грім на дітей Антихриста, на комуністів, що повели брата на брата. Ці балачки, що провадились у кожній хаті, творили напруження, родили чекання вибуху й визволення.

Ті, що їхали у степ на поліття, бажали вже зустріти Босого, наситись його мовою й наважитись. Жінки вночі блукали шляхами з хворими дітьми, сподіваючись чуда. Бо, переказували, бачено, ніби вночі він ходить не сам, і той другий, що з ним, — то янгол Божий, що приносить йому накази й їжу. Казали, що тіло його непроникнене для куль, що комуністи висилали були на нього військо, але рушниці погнулися й червоноармійці попадали ниць.

Круг його імені швидко зростали легенди, а степ, де він ходив, укрився вогняними слідами його ніг і репався, прагнучи крові.

Аж ось несподівано він завітав у село. Було надвечір, і сонце вже сіло за садами, лишивши на небі червону смугу, мов розтяту рану. В тихому повітрі розлилася млосна радість спочинку.

Він ішов великою вулицею, мірно довбаючи порох

кийком, незважаючи навкруги, мов недобачаючи людей і землі.

Його відразу помічено, й до тинів посипались люди. Поперед нього вже котилась поголоска про його прихід. Із бічних вулиць збігалась цікава дітвора, дибали діди й баби, напівроздягнені на ніч, простували жінки, чоловіки, і всі купчились у велику юрбу, що сунулася за пророком із невиразним гомоном, побільшувалась і заливала село. Хати остались порожні, і по дворах завили перелякані собаки.

Він же спокійно прямував до церкви. Так само повільно він зайшов ув огорожу, яку вмить затопив народ, зійшов східцями на притвор і спинився перед замкненими дверима.

Все принишкло в чеканні; юрба стояла непорушно, мов завмерла, тільки хвіст її, що простягся далеко геть, приглушено хвилювався й шумів. Збоку наспів ошерешений піп і вмить затерся серед натовпу. До сходів заклопотано протискувався захеканий голова сільради з двома міліціонерами, а й вони врешті безпорадно загрузли в людській гущавині. Всі дивились пильно на Босого, що його постать, затьмарена присмерком, виросла в велетенську скибу, побільшена розпеченою уявою та величним рухом, що ним він підніс догори свої руки.

Він стояв так із хвилину, простягши руки до неба й підвівши голову. Потім серед юрбової тиші, завиненої мороком, почулись його слова:

— Боже всесильний, Боже великий, Боже спасення! Ти, що послав мене, одімкни двері храму свого переді мною.

Він поступився кроком наперед; під дотиком його руки впав залізний замок і широко розчинилися церковні двері. Стоголосий гук, мов зойк раптового болю, знявся над юрбою й покотився селом. Натовп ринув у церкву, враз залив її рухливим тілом, перекидаючи ставники й корогви, розчавлюючи один одного, з плачем, стогоном, благанням. І відразу знову все стихло в тяжкому, мов передсмертному напруженні.

Іван Босий пройшов крізь царську браму в вівтар і добув із шафи святу чашу. Наливши в неї вина, він поставив її на престолі і схилився перед нею навколішки. І весь натовп безтямно впав додолу, надушуючи один одного, шматуючи одежу, затримуючи вигуки болю й захоплення. А знову за мить запанувала тиша, посріблена місяцем, що сипався крізь гратовані вікна.

В загуслому повітрі, отяженому вогкістю старих мурів, повстала його мова, що падала присутнім на серце ударами гострих ножів:

— Боже всесильний, Боже великий, Боже спасення! Ти, що кров'ю записав заповіти свої, всемогутній, поверни це вино на кров свою чисту, омий і очисти ще раз нас, грішних, що припадаємо до ніг твоїх із молінням! Боже, зглянься на нас!

Він замовк і простяг над чашею свої довгі руки, благословляючи. Натовп лежав перед царською брамою, тремтячи з жаху, відчуваючи, що Бог схиляється над чашею і творить чудо.

Іван Босий встав і вийшов із чашею на амвон; усі ще щільніше припали до землі, готові прийняти страшне причастя.

— Нечестивці! — гукнув він. — Нечестивці і грішники! Ганьба на вас! Ви поласились на чуже добро, ви грабували, як злодії, забувши заповіти Господні! Тяжка й безмежна кара на нас, посіпак диявола! Зникне вода, здичавіють степи, й ви ковтатимете землю, проклинаючи себе й дітей своїх! Поки не пізно ще, прихиліться до Бога, повстаньте на синів диявола, проженіть тіні пекла з-поміж себе! Потопіть свої злочини в нечистій крові й нею омийте свої степи. Благословляю вас кров'ю Господньою на кров!

Він перехрестив чашею юрбу, що простяглася перед ним у напівтемряві, а потім, наливши з чаші вина собі у жменю, бризнув ним перед себе. І враз ніби скажений вихор повстав із-під землі. Навкруги задвигкотіло, затріщало, падало і трощилось, а юрба, заревівши в плачу й зойках, кинулась до пророка. Той швидко зачинив царську браму й вийшов на повітря маленькою вівтарною двериною.

Круг нього знову заколихалась юрба. Перед ним падали навколішки, хапали його руки, цілували й шматували дрантя, що вкривало йому тіло. Він мовчки сунувся вперед, байдуже переступаючи через тих, що впали йому на дорозі. Його свита була обідрана до пояса, ноги доголені до колін і сорочка розпанахана на грудях. А він простував, удивляючися в темну далечінь, ніби вбачаючи там святі таємниці, що були тільки йому досяжні і зрозумілі.

Так дістались вони край села, і Босий спинився. Він підніс киййок, і все стихло, мов перед гетьманською булавою.

— Верніться до домівок своїх, — промовив він. — Пам'ятайте: кров Господня гукає про помсту!

Він пішов геть і тихо розтанув у місячному світлі, а натовп поволі повернув на село, де тужно завивали самотні собаки.

У повіті стало неспокійно. З'явились невідомі отамани, й молодь, здобувши приховану зброю, купчилась у ватаги та ховалась по ярах. Уночі розгвинчувано рейки і грабовано потяги, що йшли шкереберть під косину. Круг міста утворилось зачароване коло, яке не міг переступити комуніст чи радянський службовець, не наклавши головою. Життя якось принишкло, мов над землею нависла хмара.

І так тяглося, поки бунтливу округу не залито загонами війська, що пройшло, розчавлюючи всі ознаки повстання.

Були якісь невиявлені зв'язки між повстанням і людиною, що звала себе Иваном Босим. Він одіграв у ньому таємничу роль. Переказувано, що він одвідував ватаги і благословив бандитів. Несподівано серед ночі він з'являвся в повстанському таборі, будив усіх і переливав свій запал їм у серця. А коли пощастило оточити його одного разу, він так запаморочив червоноармійців своєю мовою, що ті не тільки випустили його, але навіть частиною приєднались до повстанців.

Все це змусило, врешті, комітет партії окремо обговорити справу з Іваном Босим. Зроблено відповідну постанову й начміліції доручено її виконати.

— Це цікаво, — сказав той, — я ніколи ще не воював святих.

Вони зустрілись незабаром, коли начміліції з міліціонером повертався верхи з села, провівши слідство про крадіжку. Міліціонер перший забачив Босого й, затримуючи коня, стурбовано промовив до начальника:

— Товаришу, он іде Босий...

Начміліції подивився в той бік і побачив за півгони високу людину, що, не хапаючись, сунула на них, без шапки й без узуття. Він посміхнувся, намацав рукою револьвера, що висів йому збоку, і звернув коня назустріч Босому.

— Я маю до нього справу, — сміючись, сказав він міліціонерові, — ач, яке опудало! Горобців би ним лякати на баштані!

Міліціонер непевно посміхнувся.

За кілька кроків до Босого начальник міліції спинив коня, видобув револьвер і гукнув:

— Ти хто?!

Іван Босий теж спинився, підвів голову й опалив начміліції своїм поглядом.

— Я — Іван Босий, якого небо послало зняти людям полуду з очей. Великий Бог загартував мені душу й поклав на уста мені слова...

Він казав те, що звичайно промовляв, зустрівшися з людьми: погляд його вперто ловив очі начміліції, й того неприємно вразило висохле обличчя пророка й обурила певність, що з нею лилась його мова.

— Сховай собі Бога в кишеню! — зареготавши, гукнув він. — Покажи документи! Де твоя посвідка?

Босий замовк на хвилину, а потім, ступивши до начміліції, раптом підніс угору руки.

— Бог мені посвідка й захист, ім'я його записане на мойому чолі.

Їхні погляди, врешті, зустрілись, і здивований начміліції перестав сміятися. Він побачив, що тут має бути якась дивна боротьба, зовсім не схожа на ті, що їх йому доводилось досі мати. Їхні погляди схрестились, як шпаги, й вони напружено дивились один одному в вічі. За хвилину начміліції почув, що в'януть його очі і бгається його душа. Він затремтів, ніби падаючи, перед ним потьмарніло, й він сам ніби потопав у сухих хвилях, що падали йому на голову, як розпечений пісок. Тоді, скрививши обличчя, він з'єднав усі сили і наставив револьвер на груди пророка.

Когутик клацнув, а пострілу не було.

Міліціонер, гукнувши з жаху, кинувся навпростець, а начміліції, облившися потом, випустив револьвер додолу й безтямно відсахнувся назад на сідлі.

Іван Босий поволі опустив руки й, показуючи пучкою на начміліції, промовив із непорушним спокоєм:

— Прокляття на тебе, що наважився піднести руку на слугу Господнього! Хай грім уразить тебе з ясного неба, й земля хай викине твої кістки!

Він посунув далі, дзьобаючи шлях своїм костуром. Начміліції з огидою ворухнувся на сідлі, ніби хотів струснути з себе щось сороміцьке. Вся істота його була збурена, а термосіння серця заважало опритомніти і з'єднати думки.

— Що воно таке? — прошепотів він.

Він, що рубав був шаблею людей, що брав був участь у масових розстрілах, він злякався божевільного старця! Ганьба!

Кипуча злість опанувала його, й, похапцем сплигнувши з коня, він кинувся наздогін Босому, здіймаючи на хо-

ду карабін із-за спини. Не добігши його кількадесят кроків, начміліції став на коліно, націлився і стрельнув. Пророк захитався і впав.

Задихуючись із радості і хвилювання, начміліції підбіг до Босого: той харчав, лежачи ниць, і ворушився всім тілом, мов комаха, що її взято на пришпильку. Начміліції стрельнув йому ще раз у голову, зневажливо перекинув його ногою горілиць і став насолодно розглядати його обличчя, заюшене кров'ю, та скандзюблені члени.

Те, що блискало що-тільки, було купою гною.

Ворзель, березень 1922 р.

СИН

Васюренко зліз із платформи, заваленої залізняком, і почав обтрушуватися. Його сірі полотняні штани стали брудно-червоні від залізнякового пилу, й він даремно бив себе по колінах своєю великою схудлою рукою.

— Доведеться на річці випрати, — подумав він і одійшов набік. Йому не хотілось іти геть, поки не рушить потяг. Він любив машини, зокрема паротяги. Химерно вигадано — само себе везе, ще й вагони тягне. А цей потяг він чекав був так довго у місті — аж півтори доби, валяючись у бруді коло станції, блукаючи як неприкаяний вздовж і поперек, влаштовуючись раптом спати, то зненацька зриваючись на тремтячі ноги з наболілим бажанням податись геть далеко, світ за очі, і заблудитися, і померти. Але він знову сідав накарачки і з обважнілою головою водив язиком по губах, що запеклися й щеміли. Він міг би напитись води, але знав, що ту воду йому викине зсередини.

Часом його й без води починало нудити; весь світ брався в його очах червоними, страшними колами, й під горло котилась огидна гикавка. Він лягав тоді на спину й починав звільна дихати, примруживши очі. Проте йому пощастило витримати цілий день, з'ївши тільки вранці шматочок хліба, з долоню завбільшки.

І тільки коли вечір минув і ніч прийшла — пригрюкотів оцей потяг і забрав його, виснаженого з безсоння й голоду, ніби міцно задуманого. Але він ще мав у собі досить сили, хоч м'язи його були ніби павутинням оповиті. Додому ще було йти п'ятнадцять верстов. Він тепер не буде такий дурний, щоб їсти вранці. Це дурниця — потім му-

чkillтись цілий день. Краще потерпіти до обіду, а там до вечора, мабуть, легше буде.

Потяг загув і рушив. Васюренко провів його очима за горбок і повернувся йти. Тільки тепер він побачив аж у кутку коло станції свого шуряка, Олексу Корнійчука, що сидів у гурті ще п'ятьох селян на купі повних лантухів. Вони теж вернулись цим потягом. Серце його затіпалось млосно, стискуючись у безнадії й заздрості. Підійшовши до них, він побачив, що вони їдять сало з хлібом.

— Здорові були,— привітався Васюренко.

Корнійчук підвів до його голову й засміявся.

— І ти тут? — спитав він. — Яким це вітром?

— У городі був, — сказав Васюренко, — їздив дещо спродати. З останнього. Та тільки... — Він махнув рукою: — Бодай не жити! Брав спідницю материну дівочу, брав сорочку свою вишивану, брав граблі й лопату, а ось що маю.

Він показав поляницю, що тримав її під пахвою. Корнійчук посміхнувся всім своїм голеним обличчям.

— А ми аж у Полтавщину забились були... Еге, як там дядьки живуть! Ти, хлопче, мабуть, і забув про таке життя. Там не собачину, а свинятину в борщ кладуть, а хліб, хлопче, не з макухи, ні, ні! Ну, й наміняли, не диво. — Він ударив рукою по лантухові, на якому сидів.

Васюренко похмуро дивився на Корнійчука, на гурт, на лантухи — в них він почував чисте, добірне зерно. В його заворушилася думка, що сестра, Марійка, хоч клуночок принесе йому того зерна... Та ні, що там надіятись! Не така вона, не такий Олекса, щоб дати! Він швидше себе дасть зарізати, ніж поступиться хоч зернятком.

А Корнійчук провадив:

— Туди б тобі, хлопче, податися на заробітки. Там робітників потрібно, о, ще й як! Заробив би собі добре. Чого тут нидіти?

— А мати? — понуро спитав Васюренко.

— О! — здивувався Корнійчук. — Та хіба вона не померла?

— Ще слабують...

— Живуча збіса стара Васюриха! Ну, та й їй не два віки жити, — як помре, то згадай моє слово, мандруй на Полтавщину. Там і заробиш, і дівчину собі знайдеш. А й красуні єсть, нехай їм трясця! Як заведе пісню, так і в старого серце затіпається!

Корнійчук хляснув парубка по нозі й затим узявся до сала. Васюренко стояв, похиливши голову.

— Піду я вже, — промовив він врешті.

— Так ти скажи моєму Василеві, щоб виїхав. От і добре, добродії, іти нікому не треба. А то ж просто хоч жеребок кидай, кому йти.

Васюренко обійшов станцію і вийшов на великий шлях. Сонце вже високо підбилось і починало парити. Жовтий, мертвий степ розлігся перед ним скільки сягало око. Він посунув повз вигорілі ниви, що світили миршавими стовбурцями занедбаного хліба. Здебільшого їх не кошено навіть на сіно. І що далі він заглиблювався у степи, то більша тиша й спека огортала його. Навіть коники не сюрчали, не літала мушва. Безкрая палюча жовтизна різала очі. Він ішов ніби на руїнах великої пожежі, де огонь знищив усе рідне й близьке, де навіть спалено частину його серця.

Одійшовши з чотири верстви од станції, він побачив коло шляху зв'язаного мотузком чоловіка, що лежав собі непорушно. Нахилившись до нього, Васюренко впізнав свого земляка, Степана Безрукавого. Ножа не було, й парубок зубами розв'язав вузли; дядько Степан тільки стогнав.

— Що це вам, дядьку? — спитав Васюренко. — Хто це вас так? Я аж злякався, побачивши.

— Ой, не питай, хлопче! — стогнав Безрукавий, розминаючи ноги та руки. — На цій мотузці й повіситись... Всього рішили, всього як єсть...

Він надсилу підвівся і пильно озирнувся. В канаві коло шляху лежала перепічка, чорна, як земля. Безрукавий схопив її, одломив половину й жадібно почав запихатися. Васюренкове серце йойкнуло, раптом бризнула йому в рот слина, й він одвернувся.

Дядько Степан мовчки сопів, ковтаючи зашкарублі шматки. З'ївши половину перепічки, він з жалем подивився на другу половину й засунув її за пазуху. Потім видобув із кишені книжку, одірвав клапоть, витрусив із заяложеного кисета решту тютюну, досипав трохи сухого зілля, що валялося долі, й скрутив цигарку.

— Огню немає?

— Ні.

Васюренко сів біля його й витер рукавом на шиї піт.

Дядько Степан зітхнув і розказав:

— Ти ж знаєш, хлопче, крім жінки, п'ять ротів маю, та все добрі роти, молоді, та все хлопці, як ті каченята ненажерливі. З'їли пшеничку, з'їли ячмінь — не розвидняється нам. Діти на гвалт кричать, жінці хліб увижатися

став... Здохла кобила — зварили юшку. Перший раз їли — ригали, другий раз ригали, а на третій — пішло. Та чи надовго? Почав я розумом разкидати — другу кобилу різати треба, однаково хитається. А тут жінка в одну душу — забирай усе на воза, їдь куди знаєш, може, хліба наміняєш. Видима річ — жінка! Винесли все з хати, запріг я кобилу — не тягне. Приробив я збоку посторонку, надів шлейку собі на плечі — поїхали ми. Ой, хлопче, муки прийняв я! Пилюка очі засипає, коліна підгинаються, а я тягну, тільки плююся. А виміняв-таки пудів з десяток зерна і кобилу напас, кобила моя вже хвостом хвицає, сама тягне. Ну, думаю, радість везу, а далі ще, може, розстараюся. Дурень думкою багатіє. Позавчора вночі їдемо, я на возі куняю, кобила сама путь веде. І незчувся, і не крикнув, як зв'язано мене,— хто — не бачив, ніч, бач, глупа була. Кинули мене коло шляху, а ще хтось гукнув, — дай йому щось — так оце перепічка. Вйокнули на кобилу й поторохкотіли. Я почав гукати — вбийте мене — а вже не почули, мабуть. Лежав день цілий, пролежав ніч, ноги затекли чисто, а оце ти визволив мене, та не знаю, чи дякувати.

— А з обличчя їх не примітили? — спитав Васюренко.

— Де там з обличчя! Ніч, кажу, глупісінька була.

Дядько Степан мовчки посмоктав незапалену цигарку й сплюнув.

— Чого я не передумав, отут лежачи! Мав час, спати не хотілось. Стара Кандзюбиха каже: од Бога. А люди й вуха розвісили. А я собі гадаю — ми як бур'ян при дорозі, як реп'яхи. Ростемо собі, поки дощ іде, а сонце впече — жовкнемо, гинемо. Дурниця ми. Тільки гонору в нас багато. Та чого не гонорувати, коли їсти маєш? А скільки їх по селах швендяє високогонористих, городян цебто, що гукали: ми! ми! Он у Піщанському млині за сторожа прохвесор служить, десять, кажуть, мов, і татарську, знає. А нема чого кусати — й науку, хлопче, кинув. Збило їм гонор, усім; видно, що ми — так собі, тьху — вітер повіє, ми й котимось. Еге, якби Бог був, не так було б!

— Так по-вашому й жити не треба? — спитав Васюренко.

— Авжеж, хлопче, видима річ! Тільки звичка у нас погана. Ось хоч би й я — звик тютюн уживати. І знаю, що чортзна-що, а ось нема запалити — і ссе мене. І життя, як тютюн: куриш — гірке, а після його дим вітер носить.

Васюренко раптом схопився.

— Ой, дядьку, — гукнув він, — ходімо додому!

— Ну та й пече, — промовив дядько Степан, поволі підводячись, — бачив я таке скло, що як настановити його проти сонця, так можна цигарку запалити. Добра річ!

Знову розгорнулись перед ними висохлі лани; дрібний пил, злітаючи з-під ніг, обсипав їх, мов іскрами, гаряче повітря душило груди.

— Го-го! — гукнув дядько Степан. — Пам'ятаєш, хлопче, приїздив торік агітатор. Кричав, що ми, мовляв, машиною оратимем, машиною й дощу напустимо. А де він, сукин син, тепер із своєю машиною? Бога, кажуть, немає, а самі в боженята пнуться.

Далі вони йшли мовчки. На околиці села, коли вони розходились, дядько Степан сумно сказав:

— Висипалась моя цигарка. Ех!

Васюренко простував до своєї хати, не зустрічаючи нікого по дорозі. Так само, як у степу, в селі було порожньо, тихо й пекучо. Він минав хати з зачиненими віконницями, з заваленими клунями, з дворами, порослими лободою. В повітрі був тільки задушливий пил, що повстав з-під ніг; ані брехіт собак, ані рохкання свиней, ні людський гомін не хвилював того задушливого пилу; а спереду, на чистому обрію, село вирізнялось, як намальована бездушна картина.

Коли він був уже близько хати, з бічної вулиці повільною ходою пройшла стара Кандзюбиха, простуючи до зборні. Там тепер зосередилось життя села. Аж зранку чоловіки з люльками, часом порожніми, жінки з дітьми лишали свої хати, де не було праці й хліба, де було моторошно з повільного вмирання, — і сходились до зборні. Там з дня на день точились одноманітні розмови про голод, про лиху долю, про те, що сіяти нічого й нічим, обговорювано новини, якщо вони були, а коли ні, то й так обходилось.

Стара Кандзюбиха, якій було вже коло сотні років, теж щодня одвідувала зборню. Там вона повчала молодиць та й чоловіків, коли ті її слухали.

Васюренко зайшов у своє подвір'я. Його хата була така стара, що її довелося підперти кілками, «взяти в рямці», як сміявся небіжчик волосний писар. Поруч неї стояв напівзавалений льох, а клуню він давно вже продав на дрова за пуд ячменю добрим людям. В сінях було темно й прохолодно; він спинився й глибоко вдихнув у себе вогкувате повітря. А в хаті густий сморід, важчий за розпечений вуличний пил, ударив йому в голову, й він мимо-

волі затримав віддих. Його вмить занудило, спазми здушили горло й перед очима поплили червоні кола. Він прихилився до стінки.

Слабкий голос тихо запитав:

— А хто там?.. Ох...

Васюренко не зразу відповів: спазми вив'ялили його, й важка подорож зараз дала себе чути. Ноги його тремтіли, руки звисли, і він стояв, прихилений до стінки, ковтаючи повітря.

— Це я, мамо, — врешті вимовив він.

Не було навіть на чому сісти. Стільці, лаву, стіл, скриню давно вже продано за час довгої хвороби господині. Ніби випадком потрапили люди в цю порожнечу і зараз підуть геть лишаючи подерті стіни, роззявлену піч і рештки паперових окрас, що безладно звисали із стелі.

Васюренко підійшов до полу, де лежала мати, й сів коло неї.

— Зморився я, — промовив він, мов перепрошуючи,— ніч не спав, іти далеко... Хліба привіз. А ви як? Чи приходила Марійка?

Мати довго не відповідала. І Васюренко подумав, що Марійка таки приходила, годувала матір, опорядковувала її, і він почав умить марити, що вона й далі приходитиме, а може, й зовсім візьме матір до себе. Аж ось хвора прошепотіла:

— Не було...

Так. Не приходила дочка до матері і не прийшла. Проклята багатійка.

— Мамо, — сказав він, — я розмочу хліба, а ви поїсте. А тоді скинете все, я заберу й постіль на річку прати. Тут задуха. Та разом і риби, може, піймаю вам на юшку.

Мати мовчала. Вже вісім місяців вона лежала висохла, заклякла, півнепритомна, без руху, тихо стогнучи вдень і вночі. Часом вона не пізнавала й сина; байдуже приймала їжу, коли їй давано в рот, і ніколи не прохала сама. На полу, в купі хабоття, її зовсім не примітно було, і для всіх вона й справді не існувала. Тільки син почував на собі вагу її мертвого життя.

Васюренко пішов до двору свого шуряка, Корнійчука. Перейшов великий шлях, вузьку бічну вулицю й спинився коло хати з бляшаним дахом і мальованими віконницями. Гарна хата, а багато клопоту мав через неї Олекса. Хоч

хто наступав був — його хату під штаб брано. А за клунею розстріляно двох гетьманців, шістьох махновців та трьох комуністів. Довго кров видно було, діти ходили дивитись.

На подвір'ї не було нікого, і Васюренко зайшов у сіни. Тільки-но рипнули двері, з-за хати вибігла Марійка.

— Це ти?! — гукнула вона. — Ой, боже мій, що то як нема собаки! Я за хатою дитину колишу — в хаті дихати нічим, — а тут у хату простісінько йди й бери що хоч. Кудись хлопці повіялись... Сірка нашого вкрадено, знаю й хто: Зінченки прокляті з'їли його, сама бачила його хвоста у їх за клунею. От злидні, прости господи! А вчора одвихнулась до льоху, дивлюсь — Грицаєнків Юрко окраєць хліба з хати тягне. Аж за городами його, сукиного сина, нагнала, чисто руки покусав, як одіймала. Вернулась— уже в мого Серьоги дітвора хліб одібрала. Одна мука, прости господи!

— Оце я прийшов сповістити, — сказав Васюренко,— був я на станції, так і Олекса там. Казав виїхати кіньми, та щоб і іншим переказали.

Марійка кинулась гукати хлопця з кіньми:

— Василю, Василю, веди коні!

Васюренко сів на призьбі. Не кличе його Марійка до хати. Боїться, щоб їсти не попрохав.

Коли віз заторохкотів з двору. Марійка ніби знову помітила брата.

— Ти ще тут? — спитала вона. — Треба хату замкнути, піду дитину люляти, щоб не зайшов хто.

— Марійко, — сказав Васюренко, — ходив я в гóрод, на останнє виміняв паляницю. Прийшов я, матір нагодував. А чи надовго стане? Все виніс — порожня хата, а я оце — як єсть. Олекса зерно привіз — позичте пуд. Я одроблю вдвічі. Здоровий я, тільки змарнів тепер. Не вік голоду бути — уродить, заживемо. Сама знаєш, який я робітник, еге, як робив був! Позич, Марійко! Не для мене це — для матері прошу.

— Пуд зерна! — гукнула Марійка. — Господи помилуй, де ж у нас ті пуди! Четверо дітей з голоду пухнуть, напозичались так, що коні скоро продаватимем. Та чи тобі замакітрилось — отаке сказати: дайте пуд зерна. Вигадали люди, що в нас єсть, а ти й собі! Ну, та то сторонні, їм рота не замажеш, а ти ж рідний, теж базікаєш. Діждала од брата, прости господи!

— З матір'ю останнім поділитися треба, — сказав Васюренко, не підводячи очей. — А ти хоч зернятко хіба дала?

Марійка мов не дочула останніх слів; вона похитала головою.

— Всі кажуть, і я скажу: погано ти з матір'ю робиш! Не малий ти, слава Богу, двадцять три маєш, а як дитина. Матір Бог кличе, а ти її нагло на світі держиш. Мучиш ти її, гріх тобі, Грицю. Не просить вона їсти, а ти її запихаєш. Та чи вона тобі рідніша, ніж мені, чи як? А бачу я — Божа тут воля, гріх великий проти Бога йти, — Марійка витерла сльози: — Дай їй спокійно померти...

Васюренко посміхнувся й махнув рукою.

— То значить, як матір помирає, так придушити її? Та як Володченко жінку або Петриха дитину?

Він підвівся й глянув на сестру — бач, яка гладка, до кісточки не щипнеш!

— Ти ще про Бога згадуєш... Та як він бачить з неба, то покарає тебе за скнарість.

Марійка перехрестилась.

— Хай мене Бог боронить од твоєї лютості!

Васюренко пішов геть. Не діжде вона, щоб він ще просив її. Ех, недурно ото пишуть на куркулів — не душі, а залізо, камінь твердий.

Він поволі простував до своєї хати. Оце вже дійшов він до краю, нікуди далі. Хе, паляниця на двох — це ненадовго! А більше немає і взяти ніде.

Коло хати Андрія Чоботаря він спинився й скинув подраний картуз: Андрій з жінкою виносили на кладовище своїх хлопців. Зробили мари з ліси, поклали їх, непокритих, і несуть удвох.

— Коли померли? — спитав Васюренко.

— Одно вчора ввечері, а друге сьогодні зрання...

— Та оце поспішаємо, — промовила жінка, — бо, кажуть, сьогодні батюшка ходитиме на могилках, похованих гуртом запечатуватиме.

— Он воно як, — зітхнув Андрій, — несемо... а нас хто нестиме? Так і згниємо в хаті. Ворушись, Парасю!

Вони рушили.

Вдома Васюренко сів за хатою в холодку — ой, спека люта, останні сили потом сходять! А він уже й так був знесилений до краю; зомліли руки, обважніли ноги, тіло було мляве і якесь гидке. Було вже за полудень, і він з'їв трохи хліба. Його занудило, й він мусив лягти під хатою на спину. Так лежав він довго — вже сонце схилилось на захід, а він лежав. Очей не заплющував, під голову підклав руки — і думати не думав, і спати не спав. Було тихо, невітряно, навіть у затінку душно, і вуличний пил,

здавалось, туманом стелився перед очима. Було тихо. Тільки раз затупали коні й поторохкотіло — їхали з станції Корнійчук та інші.

Коли сонце заходило, йому здалося, що він трохи збадьорішав. Хотів підвестися, але з самої думки про це тіло його защеміло. Він зітхнув і почав засинати — потрохи, поволі.

Вранці Васюренко прокинувся пізно — сонце вже добре зійшло. Довгий сон не зміцнив його, тільки ще більше розв'ялив і розсотав йому тіло. В голові йому стукотіло, й руки тремтіли. Всередині смоктало, тягло, живіт ніби підвело аж до горла. З рота йому пашило гнилизною, і він гикав, почуваючи той сморід. Хотів плювати, але слини не було.

Хитаючись, він пішов у хату. Дикою, страшною видалася йому порожнеча хати, бруд і ледве чутні зітхання матері. Повітря було мов цвіла вода — здавалось, то сморід з його рота залив хату. Васюренко спинився й узявся рукою за косяк дверей; вся хата потьмарніла перед ним і попливла від нього далеко геть.

«Оце каюк мені», — подумав він, заплющуючи очі.

Проте він ще мав у собі сили. Він підійшов до полу і сів, хоч голову йому шматувало.

— Мамо, — промовив він.

Хвора надсилу повернула голову. На його глянули байдужі загусклі очі з жовтого, аж синього обличчя; над очима, ковтуном збившись, звисало нечесане сиве волосся, а посередині безладною діркою чорнів на обличчі розтулений рот. Васюренкові здалося, що мати дивиться ротом, а не очима. Ніщо не нагадувало йому матір, ні колишнього життя коло неї, ні її турбот, ані праці. Все чуже було в її зморшках, у загостреному носі й у ниточках, що звисали з її плечей замість рук.

— Мамо, їстимете? — спитав Васюренко.

Хвора не ворухнулася; вона лежала на спині, й очі дивилися не моргаючи. Тоді парубок одломив трохи хліба, намочив у воді й поклав їй у рот.

— Мамо, ковтайте! — гукнув він.

Хвора поволі ковтнула й безгучно заворушила губами.

— Мамо, ковтайте! — гукнув він знову.

Спочатку він байдуже подавав матері хліб. А далі почав відчувати серед хатньої задухи чисту, прекрасну пахощ розмоченого хліба. Ця запашність залоскотала йому

душу, і він вдихнув її на повні легені; він нахилився над паляницею й понюхав її зблизька — розкішні, п'янючі струмки повставали з-над неї. Він затремтів; слина буйно ринула йому в рот, він не спльовував її, і вона падала тягучими краплями з підборіддя на груди.

«Вже час і мені їсти, — з захватом думав він, — раз на день, уже час...»

Васюренко одломив шматок, поклав собі в рот і довго жував не ковтаючи; а далі почав ковтати швидко, запихаючись, і з кожним ковтком лились йому всередину спокій і сила. Він заспокоювався, яснішала його голова.

— «Здоровий я, — гадав він, — хто з хлопців виходив проти мене на вулиці? Оце тільки трохи занепав. Гей, якби не мати — хіба пропадав би? На Полтавщину чи Київщину подався б, скрізь зароблю. Мати приборкала мене — тут нічого не вдієш. Я не Марійка й не Володченко, щоб людей душити. Матір догляну — таке діло».

І дедалі, то легше ставало йому й спокійніше. Приспані голодом мрії огортали його. Він гадав про машину, якою можна напустити дощ. Що таку машину можна збудувати — він був того певний. Йому уявлявся величезний паровик, — може, сто разів більший за паротяг, яким він приїхав, і довга-довжезна дуда, і встромлено її аж у окіян. По тій дуді тягне воду сюди, а тут її кидає догори, й вона падає дощем. Під ним красуються ниви, наливають зерно, хилять додолу важкий колос... А дядько Степан каже, що ми — дурниця, так собі — плюнь та розітри. А потяг — теж тьху? А єроплан? А лістричество? О, він читав, — як пройде комуна, тоді скрізь лістричество буде. А голод хіба за комуни буде? Він знає, що комуна — це добре, так треба, та тільки ж народ — хоч кілок на голові теши. Он Тиміш Удовенко, що пана вигонив був та з червоною хусткою через груди ходив, про свободу кричав — тепер собі до комерції взявся, по хліб їздить та каже:

— Чого це ви, люди добрі, не зберетесь та не всипете мені гарячих коло зборні за те, що я вас із пантелику збивав?

А вчитель каже:

— Комуна — це дуля тобі під ніс.

Дурний народ! Хліб хай дадуть, кажуть. Без комуни жили. Скрізь про смерть... Мале й старе — смерть, смерть. Мов нічого на світі немає. А самі на місці сидять — ну й косить їх...

— Дурні, — голосно промовив він і примітив щось непевне. Він злякано підвівся й озирнувся навкруги. Коло

його замість учора початої паляниці лежав тільки невеличкий обламаний окраєць. Він не вірив своїм очам; він нахилився, заглянув під піл — чи не впав бува де шматок. Не було, не було. Це він з'їв паляницю, не помічаючи за думками. Жах налив йому душу; він стояв мов здерев'янілий.

— Падлюка я, — шепотів він, — падлюка, стерво. Матір пограбував.

З туги, з ненависті до самого себе він аж посірів. На матір соромно було глянути, гидко було почувати урчання свого шлунка. Він махнув рукою.

— Пропадай усе!

В йому мов щось урвалось, і стало йому байдуже. Поволі він витяг з-під матері лахміття, взяв удочку і накопав черви; черви були глибоко, й він довго колупав ціпком суху землю. Потім він пішов до річки. Спека надворі нагнала на його ще більше байдужжя. Він ішов як сновида.

Ось і річка. Васюренко спинився. Вода лежала перед ним спокійна, нерухома, одбиваючи на своїй рівнині так само завмерле безхмарне небо. Пісок і камінь пекли ноги.

Він роздягся й почав прати. Без жалю бив жовте, аж руде з бруду, дрантя об камінь, тер піском і полоскав. Потім повісив його на каміннях сохнути, а сам, голий, взявся до ловитви. Блукав з каменя на камінь, закидаючи вудочку. Один бобир піймався — він тримав його в руці, — а більше не бралось. Посохла білизна, приходили корови пити, купались діти, Васюренко кинув пійманого бобиря у воду й почвалав додому.

Вдома він не міг знайти собі місця. Сів за хатою, але перейшов у сіни; тут було прохолодно, і він ліг, але нудьга й безнадія були з ним поруч. Він встав і знову вийшов на подвір'я — сонце пахнуло йому просто в обличчя, над головою тягнулося небо, як розпечений килим, і навкруги була тиша та завмерлі хати.

«Та як же це я? — гадав він. — Як же я не примітив? Ех, сказано: голодне-безпам'ятне».

Васюренко раз у раз ворушив цю думку, і дедалі тоскніше ставало йому й гидкіше. Голова його була похила й руки мляві. Він окинув оком завалений льох, бур'ян у дворі й свою хату в рямцях.

— Егей, — промовив він голосно, — приходять кінці. Хто хоч хату продати може, а мені зась.

Проте не такий він, щоб лягти та смерті ждати. Ка-

жуть, що з курію хоч поганий, а єсть пожиток. Борошно якось із нього роблять. Піти розпитатись.

Він насунув на лоба картуз і пішов до зборні.

Коло зборні, як і завжди, вся громада. Куркулів не видко — та що їм, до них зборня сама прийде... Баби окремо, чоловіки самі, а часом зійдуться — тоді здіймається галас. Так і сьогодні — всі в одній купі. Посередині стара Кандзюбиха, а проти неї дядько Степан, розпатланий, без картуза.

— Дурна ти баба, — каже він, — дожила до сивого волосу, а розуму катма.

— А ти проклятий! — гукала баба. — А ти антихрист! Стороніться, люди добрі, в йому сатана сидить! Підіть самі в город подивіться. На свої очі бачила — Миколи-угодника[1] ікона нова стала, матері Божої — нова і вшестя нове. Народу — не пройдеш, а большовики нагаями розгонять. Боже мій, отож чудо! Велить Бог терпіти, милость свою являє. Пригубилась я, навколішки впала, Господи, питаю, чи буде врожай? І чую — шопотить хтось: буде врожай. Ріжте мене на шматки, коли брешу!

— Та чи буде Бог з такою дурною балакати? — спитав дядько Степан. — Ех, бабо, хай мені Бог паляницю спече, Ви про Бога скрізь, а пуття з його ніякого. Ікони, бач, поновлює, а кому з того тепло?

Дядьки засміялись.

— Бачить Бог — зубожіли люди,— додав дядько Пилип, — то він сам собі ремонт робить.

Але молодиці одвели бабу Кандзюбиху набік, і вона розповідала їм далі. Дядько Степан плюнув.

— Ой, вредна оця баба! Тільки муть наводить. Надійтесь, каже, од Бога все. А яка там надія, коли пухнемо з голоду. Бачимо, яка житка наша, нащо очі замазувати? Подихаємо, он воно що.

— Подихаємо, та не всі, — промовив маленький дядько Пилип, — он Тиміш рояля вже для дочки купив, учителя на музику найняв. Хвалиться, що на весну мотор купить молотити,— у мене, каже, по-європейському буде.

— Десять хат уже купив, — сумно додав хтось,— два пуди ячменю — та й хата.

Їх була ціла компанія коло зборні. Жінки їхні померли, діти теж померли чи розбіглись, хату продано за два пуди ячменю. Нащо вона, хата, коли немає жінки, господарства, коли сам лишився як палець? І йдуть вони з тими пудами до зборні; тут живуть ці великі вусаті сироти, поки стане їхніх пудів, а як не стане — нічого не вдієш,

треба пухнути. Сьогодні один опух, завтра — другий, а за день, дивись уже й неживий. Однесуть його на кладовище, закопають, а на його місце новий уже сирота. Не меншає їхнього братства!

Не було тут скарг, нарікання, прокльонів. Смерть приймали без жалів, не дивувалися з неї. Вчора помер Василь, сьогодні Панас, завтра я. А такі, як дядько Пилип, так ще й глузували:

— Чи скоро, — питає, — мені амба буде?

Мучились тихо, ховаючись. Тяжко тобі — піди десь і стогни. А на людях будь веселий, не скигли. Всім важко, не тобі самому.

І так просто буває: ходить, ходить людина худа, аж кістяк стукотить, тоді, дивись, круглішати починає, соком ніби наливається, чобіт із себе здійняти не може, так товщає. Тільки сиза, аж синя з лиця робиться — тоді вже хоч і їсти їй дай, не поможе. Опух — значить край, каюк. Полазить так трохи, а тоді й дуба дасть на вулиці, під тином чи коло хати — де прийдеться.

— А ось і мій спаситель! — гукнув дядько Степан на Васюренка. — Здоров будь, хлопче! Як тобі йдеться?

— Погано, — відповів той, — кінці приходять. Оце хочу спитати, як його з курію хліб печуть?

— Кинь про курій, — сказав дядько Пилип,— з його тільки швидше смерть буває. Розіпре живіт, покачаєшся трохи, та й на той світ.

— Виходить, і тут не зачепишся, — промовив Васюренко.

— А нащо чіплятись? — промовив дядько Степан.— Спускайся на дно. І ото чудно мені — б'ється, б'ється сердяга, а однаково витягнеться. Ти на мене подивись. Прийшов я додому, як ти мене розв'язав, аж жінку мою вже до Бога однесли. А дітей п'ятеро, і біс їх не бере. Обсипали кругом, дивляться на мене. Як стуконув я кулаком по столі — тікайте куди знаєте, щоб і духу вашого не чув! Злякались, розсипались, як миші руді. Замкнув я хату й до зборні. Твій зятьок, Корнійчук, півтора пуда дає за хату, а я не беру, хай подавиться. Що мені з того пуда? Дітей не нагодую ним, знаю, що пропаду, не врятує він мене. Подохну, поїдять мене черви, оце й пожив, значить. Правда, товаришу? — Він ударив по плечі дядька Пилипа.

Малий дядько засміявся.

— Таке стерво й черви не їстимуть.

Стару Кандзюбиху повели молодиці вгощати — вона з

того жила. Коло зборні стихало; сиділи по кілька й гомоніли тихо. Але Васюренко дізнався новини — американці, що про них давно вже балакають, таки мають завтра приїхати і їсти даватимуть малим та хворим. Ніхто тому не йняв віри. Васюренко кинувся до старости — записав матір. А староста каже:

— Багато вже попухло з американських обіцянок.

Але американці таки приїхали. Правда, не завтра, а через три дні, і не американці, а управителі з повіту. Зібрали декого з шляхетних — старосту, вчителя, Тимоша та колишнього крамаря, порадились та й одкрили столову. Побились баби, кому куховарити, а стара Кандзюбиха сказала:

— Не їжте, люди добрі, тії страви. Вона од диявола, бо жиди їм возять. Тьху тричі!

Коли видавали першу пайку, все село було коло громадської хати. Дали тільки тим, що їх староста записав. Дали молочної каші, хліба білого й по склянці какао. Щасливі йшли швиденько геть, а інші похмуро казали:

— Якби хоч ячмінного, та всім. Отака правда.

Казали, що староста записав, кого схотів, а себе пом'янув аж двічі. І родичів своїх, і приятелів.

Все товариство з зборні стояло тут і мовчки дивилось, аж поки кінчили видавати.

— От мудрація,— сказав дядько Пилип,— дають дітям та хворим, а ми під цю категорію не підходимо.

— А де мої діти? — промовив дядько Степан.— Розвіялись, як курява, забігли десь... А воно й краще — повмирають малими, лиха не знатимуть.

Загадували дрова рубати в їдальню, але дядьки в зборні були вже на те безсилі. А дядько Степан показав свою руку — вона була пухка, як у немовлятки, і пучки були мов ниточками поперев'язувані. Опух дядько.

Васюренко похапцем ніс їжу до хати. Він чисто знемігся, стоячи в черзі, — з того дня, як поласував був паляницею, й зернятка в роті не мав. Три дні постив, а шматочок матері зберігав. Його обличчя змінилося: борода поросла нерівним клоччям, очі запали і ніс став тоненький, як трісочка. Сам він якось витягся вгору й видавався надміру високим. З'явилася в його звичка — терти рукою чоло, ніби витираючи набіглий піт.

Ввійшов до хати, Васюренко перевів дух і промовив хрипуче:

— Мамо, чуєте... дали, приніс вам...

Він на мить заплющив очі й потер долонею чоло. Йому хотілось зігнутись і так ходити.

Мати не озивалась. Парубок поставив їжу на піл і нахилився над хворою — вона була нежива. Син враз відчув мертвенну холоднечу її тіла, але ворушив її й гукав:

— Мамо, чуєте! Їжа єсть, їстимете... каша, хліб добрий... Мамо, чуєте?

Та мати мовчала. Васюренко випростався й махнув рукою.

Ех, не вижила мати, не доля їй. Бідкалась увесь вік і померла під лиху годину. І їсти він їй приніс, а вже непотрібно. Не врятував він її — може, якби не з'їв тоді паляниці та давав їй більше, то й додержала б. А так — пішло все прахом: ні йому, ні їй.

Васюренко сів на піл і схилив голову. В кожному куточку свого тіла він почував утому й біль. Щеміли його руки, ноги, в голові було холодно і в роті сухо. В кімнаті він був ніби сам.

Раптом він згадав про принесену їжу. Нащо їй пропадати? Мати померла, їй непотрібно, а він може з'їсти.

Васюренко взяв миску в руки й несподівано міцно стиснув її. З першого ж ковтка його охопило якесь божевілля: він рвав хліб, стогнав, хекав і припадав до миски всім обличчям. За хвилину він усе спорожнив і вилизав миску язиком. Їжа забрала йому останні сили; він упав коло полу й лежав, насолодно почуваючи млость свого тіла, спокій і нестому.

Надвечір він підвівся й напився води. Він був кволий, але бадьоріший. Мати померла — гей, тепер шлях перед ним! Скрізь заробить, скрізь людиною буде. Піде на Київщину, подасться на Полтавщину — матиме хліб, бо робітник він добрий, потрібний.

Він потягнувся, але руки йому опустились. Сили немає... Хіба він до роботи годиться? Хіба він лантух підійме? Хто його, такого, візьме? А дорога ще далека — підіб'ється, так і помре десь серед степу.

Сум і добре знана нудьга обгорнули його. Він згадав, що в хаті мрець, і йому моторошно стало серед присмерку. Він одчинив двері — на небі зійшов блідий місяць і над обрієм низалися зорі.

Васюренко стиснув кулака. Вперше за місяці голоду

прокинулась у йому злість і здушила йому серце. Він зробився похмурий і насупив брови.

«Он воно як, — гадав він, — годував, нянькою був, а тепер померла й мене за собою тягне. Вміла мати жити й працювати, а вмерти не вміла. Е, та що й казати!»

Він знав, що гине, що не животіти йому, і дика спрага до життя запалала в ньому шаленим вогнем. Він хотів працювати, він почував себе розумнішим од своїх земляків, а якби ще підучитися трохи — куди там ті агітатори, що приїздили! І він мусить померти в цій хаті у рямцях? Вся істота його обурилась.

А що якби змовчати, не казати, що мати померли? Він аж остовпів з цієї думки. Даватимуть їжу ніби для неї, а він їстиме сам. Тільки три-чотири дні — і він подужчає, набереться сили і піде тоді на заробітки, виб'ється, свого дійде.

Ця думка охопила Васюренка й не пускала від себе. Тільки три дні змовчати — і він урятований.

Та тільки хіба вдержиш мерця три дні в хаті під таку спеку? На три вулиці чути буде. Винести треба тіло... Побачать? Тоді все пропало. Що робити, яку раду дати?

Він стояв замислений і ніколи не почував себе таким безсилим, нікчемним і нещасним. А жити хотілось, ой, та ще й як! Три дні, три дні — і він урятований.

Васюренко гадав:

«От була мати жива, чи я не доглянув її, чи не годував до кінця? А тепер уже нема її. То не мати лежить там».

Він стояв довго, немов закляк. Місяць плив посеред неба, і з-над річки котилась прохолода. Він повторював раз у раз:

— То вже не мати. Матері немає.

Врешті він наважився. Ввійшов у хату повним кроком, взяв мерця в обійми, виніс і кинув у завалений льох. Потім прислухався.

Другого дня Васюренко приніс собі їжу. В хаті він так злякався, що трохи не впустив миски: на полу лежала його мати. Він спинився, й волосся йому наїжачилось. Потім він згадав, що сам уночі навмисно скрутив з хабоття опудало, щоб хто ввійде, то здавалось, що там людина лежить.

Він поставив миски, але ляк не покинув його. Оглянув хату — вона була так само порожня, обдерта й припала пилом.

Утомлений він був страшенно. Ніч минула була чудна: він лежав і чи то думав про щось і не міг згадати, чи просто куняв, раз у раз прокидаючись, а справжнього сну не було. А ночі короткі — зійшло сонце, пахнуло жаром, напекло землю; дихати нічим, паморочиться голова, хочеться лежати й лежати.

Але він підвівся — ні, він схопився. Ніколи ще серце його не билось так гостро; мов пугою різонула його думка, що він матір свою викинув, як падло, як дохлу собаку. Перше бажання його було йти кудись далеко-далеко, щоб і вітер з цього краю не долітав до його. Але сил було так мало, що кожний рух болів йому.

«Куди тікати? — з жалем гадав він.— Зголоднів я... Немає мені путі».

Він тер рукою чоло й насуплював брови.

Потроху він заспокоювався; вчорашнє почало видаватися йому вже не таким страшним. Не зарізав же він людину! Хто вийде сином проти його? Ге, бачив він синів або дочок таких, як Марійка. Хто сміє йому за матір ганьби дати?

«Ой, баба я,— думав він,— та ще й баба велика».

Дурниця все це. Буде жити, працюватиме, і людям із нього користь буде. Учитиметься, книги великі читатиме, а книжку прочитаєш — мов сонце зійде. Гірко добував він науку, а таки дійшов. Раніше панам тільки було, тепер не те — тепер їхня, горопах гірких, черга прийшла.

Він знову марив про Київщину та Полтавщину. Як казав Корнійчук — не собачину, а свинятину в борщ кладуть, заробиш, парубче, добре!

Обід він узяв. А повернувся — і знову він був мов лист осінній, в'ялий, жовтий і безпорадний. Поставив їжу на піл і сам сів коло опудала. Він був, як людина, що підняла надмірну вагу; в йому не було ні сили, ні думки живої — все те покошене, потоптане і вітром рознесене.

День тягся довго; часом здавалося, що він і не кінчиться ніколи. Васюренко сидів зігнувшись і почував, як затікають його ноги й клякнуть руки. А він і не думав уставати. В голові йому було сіро й безмежно, як уночі в степу серед снігів. Часом випливала думка, що мертвяк — уже не людина, що людина буває доти, поки жива; часом гадав про Полтавщину, де хліба багато й заробити можна, — і все те невиразно, немов чуже, розтоплювалося без останку в сірині його голови.

Нечутно прийшов вечір. Васюренко помітив його, як була вже ніч. Він насилу підвівся, виринаючи з забуття,

і розкидав геть накручене на полу опудало. Потім вийшов і став коло льоху.

— Совість мучить, — подумав він, — он воно що. Мучить, шматує, в'ялить мене. Пропав я.

Він сів на призьбі й схилив голову на руки. Коли він підвів голову, вже світало. Розгорнулись на сході рожеві хмаринки, заклубочились, наливаючись жаром, і зійшло сонце.

В цей день, а може, на другий прийшла Марійка. Вона здибала брата в хаті — він лежав долі й не ворушився.

— Ти ще живий? — гукнула вона.

Він підвівся й дивився на сестру, не пізнаючи.

— Чого очі вирячив? Це я, Марійка. Кажуть, мати померла, що ти не ходиш обід брати.

— Померла, — відповів він.

Марійка побачила на полу миску з кашею, какао і білий черствий хліб. Мухи роїлись над тим чорною хмарою.

— О! — сказала вона. — Оце те, що американці дають! Ану, покуштувати.

Васюренко ступнув до неї й гукнув страшним, порепаним голосом:

— Не займай! Тобі свого мало!

— Свят, свят! — Марійка перехрестилась. — Тю на тебе, який скажений став! Хай йому грець, тій їжі. Ти скажи, де ти матір дів. Ти поховав її?

Він мовчав. Марійка засміялась.

— Щось ніхто не бачив, як ти її ховав... Де вона?

Він мовчав. Марійка гукнула:

— Проклятий! Ти з'їв її.

Вона побігла геть. Васюренко сів долі й похмуро дивився, як мухи споживали американську їжу.

За хвилину народ із зборні посунув до Васюренкової хати. Всі бігли подивитись — такого ще не буле, щоб хто матір з'їв.

Попереду поспішала стара Кандзюбиха. Вона прибігла перша й перехрестила хату:

— Спаси й сохрани нас од людожера...

Весь двір налився народом. Баби штовхались, щоб стати попереду. Переказували, що хтось бачив, як Васюренко білував матір і вночі варив з неї юшку. Догадувались, що й малий Савчин син, що пропав, пішов теж Васюренкові на печеню.

Голова сільради постукав ціпком у двері.

— Виходь.

Васюренко вийшов і спинився на порозі, держачись за двері. Всі ойкнули — він повстав ніби з домовини, сухий, згорблений, якийсь покручений, мов корч.

— Признавайся, ти з'їв матір?— гукнув голова.

— Ні,— відповів Васюренко.— Вона сама померла, а я викинув її у льох.

— Бреше, бреше,— заґомоніли навкруги.

Голова сільради звелів оглянути льох. Там справді лежало тіло.

— Ти нащо так зробив? Ти знаєш, як строго тепер нащот мертвяків? Щоб зарази не було! Тобі ліньки було поховати!

Баби були невдоволені. Казали, що Васюренко вже добре матір об'їв, а сьогодні вночі докінчив би, так оце перебили.

— Щоб ти мені льох закидав! Що мені тут зарази не було. Чуєш?

Васюренко похитав головою.

— Ні, — промовив він, — несила вже мені.

Голова сільради ударив його ціпком.

— От, злодюга! То це я мушу робити?

Натовп розходився. Стара Кандзюбиха казала, що це місце треба посвятити.

1923

ВІЙСЬКОВИЙ ЛІТУН

> І підуть вони в безвість віків,
> Повні суму і жаху,
> Простувать в ході духові шлях
> І вмирати на шляху.
>
> *Ів. Франко. Мойсей*

Опершись рукою на широку дверину товарового вагона, Сергій Данченко дивився на місто, що сірою плямою лежало далеко геть, завезене ранковим туманом. Позад Данченка, трохи наполягаючи йому на плечі голими грудьми, стояв Василь, накинувши на плечі хутрову куртку. У вагоні серед бляшанок з бензиною та купи різного машинного приладдя спало теж двоє — літун Тимошівський та военком літунської сотні.

Вагон термосився з руху й помірно плигав на рейках. Сергій Данченко, тримаючи рукою шапочку на голові,

перехилився за двері й пильно роздивлявся на невиразне місто.

— Там річка... бачиш, Василю, за містом?— спитав він, показуючи рукою.

— Бачу,— відповів той.

— А за річкою, далі — сад... Його не видко. Отам серед саду стояла наша хата. І зроблена була просіка, щоб через неї з вікон було видко річку.

— Твій батько був великий буржуй? — спитав Василь, добуваючи люльку.

— Чималий... тисяч з сорок десятин мав.

Василь посміхнувся.

— Може, й мій теж буржуєм був,— не знайомий з батьком ні з матір'ю. Хтось мене народив, спасибі їм, та й кинув на вулиці.

Василь закурив і плюнув на біжучу землю. У вагоні заворушився воєнком і голосно позіхнув. Далі він підвівся і підійшов до дверей, кліпаючи очима.

Потяг раптом звернув, і місто вже лежало просто перед нами. Туман розходився. Місто росло, насувалось на них і розпадалось на будинки.

— Вже приїхали?— спитав воєнком.

— Воно таке саме... таке саме, як і було,— казав Данченко, не зводячи з міста очей.— Он я бачу вокзал, театр.

Василь плеснув воєнкома по плечі.

— А що, воєнкоме, будемо гнати бензину на горілку?

— А будемо,— відповів той, чіпляючи до пояса револьвер.

З їхньої мови прокинувся Тимошівський, жваво потягся та й собі висунувся з вагона.

— Оце добре,— гукнув він,— як я занудився без великого міста!

Він засміявся й погрозив кулаком.

— Ну, держіться, дівчата й жінки! Літуни їдуть!

Потяг спинився коло станції, і всі злізли з вагона.

— Ти до тітки підеш? — спитав Данченка Василь.

— Так,— відповів той,— але не заздри мені, я обіцяю й тобі знайти помешкання в неї.

Василь потягся.

— Ех, чому заздрити? Я й казарми люблю. Та, мабуть, я підшукаю жінку, що мене полюбить.

З неясним острахом пішов Данченко у місто. Він давно вже носив його в своїй душі. П'ять років безупинної мандрівки з фронту на фронт, голод, безсонні ночі взимку коло вогнища, коли все всередині бралося кригою й застигало,

тисячі таких ночей і одноманітних день викохали йому теплий малюнок рідного міста. Там, звідки вернувся, він не мав нічого свого, і цей малюнок переховував, як єдине багатство. Він любив тепер місто більше, ніж тоді, коли жив тут. Ночі холоду й дні спраги виткали йому чудове мереживо спогадів, може, й не правдивих зовсім, але теплих і втішних.

А місто зустріло його суворо, і просто в обличчя йому війнув важкий дух руїни. З усіх боків нахилились до нього пошарпані будинки, і вибиті шибки лягали йому тягарями на серце. І хоч п'ять років він тільки й бачив, що розпад і смерть, а не міг погодитись, що місто, де ступала була його юнацька нога, так само гниє й розпадається. Спочатку він не міг навіть вмістити це й дивився, як на диво. Він почував, що всихає; його серце в'яло, і рвались там нитки ніжної мережки, яку він довго в'язав був увесь хмурний час, що лежав позад його.

Сергія тягло далі, в глиб міста. Байдуже розгортались перед ним вулиці, порослі травою, червоні прапори й чисте небо.

Замість буяння він спіткав тільки труп, і шумливе колись місто лежало купою стерва.

Він швидко переходив вулицю за вулицею. Прийшовши до тітчиного будинку, він постукав, але примітив, що двері незамкнені, і сам зайшов усередину. Назустріч йому вийшла жінка, і в ній він краще догадався, ніж пізнав, свою тітку. Її сиве волосся не походило на тодішнє русяве, дрантя, що було на ній, не нагадувало колишніх суконь, а обличчя, де в густих зморшках зачаївся звір, мовчало про усміхи та вроду.

Вона пізнала небожа відразу, кинулась до нього й оповила руками. Ридання заглушили її слова. Мокрі від куховарні руки безтямно гладили й стискували його, а цілувала вона навіть його сорочку. Йому ніяково стало, аж боязно, і він визволився з її рук.

— Заспокойтесь, тьотю,— промовив він.

Тітка сіла на скриню й посадовила Данченка коло себе.

— Ти ж один лишився... Од кого ж сподіватись, як не від тебе? Твого батька розстріляно, твого дядька, мого чоловіка, утоплено в річці з каменюкою на шиї, як собаку...

— А де мати? — спитав Данченко.

— Мати втекла за кордон... А я... о Сергію! Що я стерпіла! Мене бито по видові, тягано за волосся, як повію! Чотири місяці, чотири місяці, як один день, держали мене

в льохові, допитували, ставили під стінку розстрілювати.

Раптом вона схаменулась.

— Т-с-с-с... у мене три кімнати зреквізовано, комуністи живуть... А ти не комуніст часом?

— Ні,— відповів Сергій,— а коли ж розстріляно батька?

— Торік, як німці наступали,— пошепки відповіла тітка.— Вночі аж п'ятдесят заложників розстріляно. А дядька Олексу ще раніш селяни в ополонці втопили. Немає слів, щоб вимовити жах того часу. Я була як загнана вовчиця, як скажена кішка! Ти бачиш, яка я? Так тепер я хоч спати можу, а то ночі пролежувала, очей не сплющивши...

— А Галочка?

— Що Галочці? Перебула той час у хрещеної матері, і нічого їй... Чудна вона. Почну скаржитись, нагадую про батька, а вона: нащо згадувати, каже, аби мучитись? Дитина вона ще, співає, сміється. Служить десь у народній освіті, чи що, переписувачкою на машинці. Сьогодні неділя, до церкви пішла. Та чого ж це ми сидимо в сінях?

Вони зайшли в хату.

— Ти їсти хочеш? Тільки не ремствуй, самий хліб та юшка. Так і годуємось. Галочка вряди-годи принесе пайку хліба, а то спродую те, що не пограбовано.

— Потім їсти,— відповів він і, щоб збадьорити тітку, додав:— От я з вами житиму, тоді краще буде. Літунам добру пайку дають, навіть яєчка, а масло чи сало — завсіди.

— Гляди не продайся за те сало,— прикро промовила тітка.

— Як це так — продатися? — спитав Сергій.

— Правда,— відповіла тітка.— Ніхто з нашого роду не продається і не має права продатися. Сергію, кров батька й дядька пролито, і ти мусиш помститися. Тим-то я чекала тебе. Я вірила, що ти живий, хоч ти не писав нічого. Ганьба на твою матір, що втекла, — вона знизила голос і схопила Сергієву руку: — Я перед Богом присягалась, а ще й перед тобою: мене бито, тягано, сили мені висотано, але моє серце ще б'ється, кипить... Я вірю — прийде слушний час, я теж помщуся і я уб'ю!

Тітка тискала його руку, але її слова були Сергієві чужі: тітка була така сама руїна, як і місто.

Рипнули двері, Галочка повернулась. Сергій глянув на неї й зрозумів, чом вона не любила згадувати про смерть родичів: то була жінка, що допіру стала нею; в її постаті й обличчі вчувалась весна. Весна віяла з кожного її ру-

ху, й вона щедро сіяла той дарунок навкруги. Смерть тікала від цієї дівчини, і Сергій згадав, дивлячись на неї, казкових царівен з сяйливою зіркою на чолі.

— Галочко, — радісно засміялася тітка, — чи пізнаєш ти, це твій брат у перших, Сергій. Пам'ятаєш, ти ховалась од його, як була мала.

Галочка здивовано простягла Сергієві руку й собі засміялась.

— Ви мій кузен! Треба бути такою пустункою, як я, щоб вас не пізнати. Я ж тікала від вас малою, а ви ж аніяк не змінились!

Тітка прикро глянула на неї:

— Може, й тепер тікатимеш? І яка ти дурненька! Ніби Сергій справді опудало яке.

Літун посміхнувся.

— А таки опудало. Я знаю, що поганий. Це для мене не таємниця.

Справді, він знав це. Такий уродився! Він був низький на зріст, з горбом на спині й мав надміру довгі, як у мавпи, руки. Плескуватий ніс, висохлі губи, косенькі хінські очі, ріденька рослинність робили його обличчя непомітною плямою. А Галочка була така ясна, така повна життя! Сергій почував себе пусткою перед нею і, здавалось, ніколи не бачив жінки так близько, ніколи так гостро не відчував її принад.

— Це для мене не секрет, — казав він, — а ось що дивно... Я покинув тебе — можна ти? — ще малою. Ось я повернувся і не змінився, так само бридкий, як і був. А тим часом ти виросла, стала прекрасна. Вір мені, я не пізнав би тебе. Це вражає мене. Я стільки блукав, а бачив тільки смерть і руїни. Я чув тільки злосливий сміх, бачив тільки погляди з прокляттям. А ти смієшся, і сміх твій чистий, хороший...

Галочка зніяковіла, гадаючи, що він говорить їй компліменти. А Сергій раптом відчув себе змореним після подорожі.

— Он як... а де б я спочив?

— Ти втомився? — заметушилась тітка. — Ходім, ходім... Спи міцно, а тоді побалакаємо... Я віддаю тобі свою кімнату.

Вона повела Сергія до іншої хати й промовила:

— Тільки ти не сердься — спатимеш на моєму подвійному ліжкові.

Вона засміялась і вийшла. Сергій не роздягаючись ліг на широке ліжко й схрестив під голову свої довгі руки.

Він думав про себе, і йому було шкода свого життя. Він чудно жив — якось між іншим. Уродився калікою — його віддали нянькам, він батьків навіть бачив нечасто. Жив на самоті, родичі цурались його, хлопці, з якими він хотів гуляти, глузували й тікали від нього. Так і виріс з думкою, що на цьому світі для нього немає нічого. На той світ він не покладав теж надій, і врешті байдужість опанувала його. Тільки деколи мріяв, але й мрії були невиразні, — він навіть добре не знав, про що треба мріяти. Книжок читав багато, захоплювався буддизмом і довго міркував поїхати до Індії. Але так і не поїхав, зробивсь літуном під час війни, полюбив літунство й уже не кидав його. Так двадцять вісім років прожив, чи то дурнем великим, чи великим мудрецем.

— Треба спочити, — гадав Данченко, — обридла вже блуканина.

І наймиліше було йому те, що спочиватиме він тут, коло рідних. Разом обідатимуть, ввечері розмовлятимуть, і Галочка буде сміятися своїм чистим сміхом.

Прокинувся він надвечір, умився й пішов до вокзалу. Коло ешелону він знайшов своїх: Тимошівського, Василя й военкома. Вони жваво сперечалися.

— Ти повинен це зробити, военкоме, — палко промовляв Тимошівський. — Який же ти після цього товариш? Свиня просто. Та якби я був комуніст, я зробив би все, що захотів.

— Ні, це незручно, — казав военком. — Де ж таки бачено, щоб у Радянській державі одкривати кафе, хоч би й літунське? Виконком так і скаже: буржуазна витівка.

— Чом же буржуазна? Ми ж не експлуатувати когось хочемо, а просто погуляти! Що ми — ченці? Кому не можна кафе, а літунам можна. Ми — червона авіація, гордість революції! Та що це таке? Літаю, літаю, стріляю, бомби кидаю, а мені й потанцювати не можна?

— Чого ти, сосунчику, скиглиш? — спитав Василь. — Ти не знаєш, як треба робити? Пістоля їм до грудей — давай кафе! Їх словом не діймеш!

Военком стояв замислений.

— Хіба так, — сказав він врешті, — візьмемо дозвіл на культосвітній клуб, а там уже збоку приліпимо кафе невеличке.

Василь ударив його по плечі.

Люблю тебе, военкоме! Ти людина товариська і ви-

гадав добре. Кафе під радянським соусом! Лиха година! Тут тобі й лекції про комуну, і неписьменність ліквідують, і чарочка кружляє. Це мені до вподоби.

— Знаєте, як ми його назвемо? — гукнув Тимошівський. — Клуб «Амортизатор»! Так і зареєструй його, воєнкоме, а вивіску я сам намалюю.

— Веди мене до себе ночувати, — сказав Данченкові Василь, — бо ще не маю де на цю ніч.

Сергій взяв з вагона свої чемодани, і вони пішли.

— Ти не думай, — сказав Василь, — що я не знайшов собі приміщення. Цілий день ходив, а знайшов-таки. О, я знаю, чого мені треба! У мене ставка на інтеліґентку, що голодує, — і є така. Чоловік, видимо, буржуйчик, злякався Радянської влади й забіг. Казала, причепурить кімнату. Я вже взяв її на око. Ти маєш горілку?

— Є пляшка.

На тій вулиці, де стояв тітчин будинок, вони зустріли Галочку. Сергій привітався до неї.

— Та ти теж уже маєш знайомство! — скрикнув Василь.

— Це моя сестра в перших.

— Добра краля! Симпатичне дівчатко!

Сергій примовчав трохи й сказав:

— Василю, ти ходитимеш до мене й зустрічатимешся з нею. Я заздалегідь прошу тебе — не займай її!

— Го-го! Та чи не собі ти її готуєш?

— Ні, не те. Просто вона чесна, гарна дівчина, а ти — босяк.

— Даю тобі своє босяцьке слово, — урочисто промовив Василь, — що не братиму її на око.

В кімнаті Василь скинув з себе хутрову куртку й лишився голий до пояса. Він так завсіди пробував у хаті.

— Давай горілку.

Сергій розпакував чемодани й видобув пляшку.

— Це для тебе приховую, — сказав він.

Далі він запалив велику бензинову лампу, й біле світло облило їх обох — напівголого велетня й довгорукого недоростка. Вони сіли до столу. Василь нахильці пив горілку.

— Стара справа, — промовив він, дивлячись на Сергія, — стара, старезна...

— Пече?

— Пече, клекотить усередині, жене кудись, спокою немає! Скільки пам'ятаю себе — блукаю, і гидко мені. О, коли б який дурень записував, де я був і що робив!

— А ще ж жити довго, — зітхнув Сергій.

— Оце й воно! — Василь стукнув кулаком по столі. — Матері його чорт! Як згадаю про дальше, так хочеться стати, руки в боки, — давай сюди швидше все гамузом, що там лишилось, — все приймаю на праву руку!

Пляшка вже спорожніла наполовину.

— А ти щасливий, — кивнув він на Сергія. — Тобі що? Ти тогосвітній, справжня людина — ти, а ми — наволоч.

— Я щасливий?.. — посміхнувся Сергій. — В чому ж те щастя?

— Е, та що казати! От літати обридло. Ще як війна була, то туди-сюди, а як війни не буде, то змусять же пасажирів чи пошту возити. Га? Як тобі подобається листоношею? Добра робота, ковінька йому в бік! Будь здоров!

Василь підніс пляшку до рота. Обличчя його зробилось червоне, він витягнув свої м'язисті руки.

— Немає горілки! — гукнув.

Він ще раз потягся, схилився на стіл і заснув. Сергій погасив лампу й ходив по темній хаті.

«Чом я прийшов сюди, до тітки? — думав він. — Хіба в мене були коли родичі? Чого вона здається така промениста?»

Він почував себе до краю спорожнілим. Ніколи йому не було ще так важко, як тепер, він сам собі був неприємний.

Отже, він струснув з себе ці думки. Приступивши до вікна, він підніс свої очі до неба, й у великих просторах розтанула його туга. Його погляд потопав у безоднях між зорями й приймав йому в душу невимовну глибінь.

— Там моя оселя, — гадав він, — а тут я — вигнанець.

Ввечері пили чай утрьох: тітка, Галочка й Сергій. Говорила тітка. Вона розповідала сьогочасне життя: душу оплутали, дихати без дозволу не можна, білизну на облік беруть, зайвий стілець однімають... І це зветься комунізм?

— І як це нудно, мамочко, — про комуністів, — промовила Галочка. — От літо минає, холодно буде, зима, бр-р...

— Зима! Тобі аби гуляти! — скрикнула тітка. — Хіба ти згадуєш утопленого батька, хіба тобі болить моя туга? Ти ще їм служиш, спину гнеш!

Тітка голосно заридала. Галочка ніяково схопилась і підбігла до неї.

— Геть, геть! — гукала тітка. — Ти сама більшовичка!

Сергій встав, подякував і пішов до себе. Ця сварка була йому неприємна. І тут колотнеча!

За хвилину до нього постукала Галочка.

— Чи немає в тебе салом'яку? Шкода! Мамі погано, лежить. Така нервова. Раз у раз сердиться на мене, що я не лаю комуністів. А вони мені нічого не зробили, їй-богу, нічого. Батька втопили не вони, а селяни, — на тих я сердита. Та й не можна вічно лаятись.

Він хотів спитати її ще щось, аби затримати коло себе. Але що питати?

Коли вона пішла, Сергій знову відчув сам до себе гостру відразу. Він довго стояв коло вікна, дивився на небо, але й воно вже не дало йому спокою. Та врешті він і не хотів його. Думка про Галочку захопила його й зняла вихор йому в душі. Він знов пригадував своє дитинство, науку, п'ятилітнє поневіряння на фронтах, — і все те кригою лягало йому на серце.

— Я ж живий! — гукав він сам собі. — Я ж живий!

Ці слова він повторював, як відшукану таємницю. Він ніби згадав про це допіру, ніби прокинувся з довгого сну й на повні груди вдихнув п'янюче повітря життя. Він був, як висохле дерево, що його вогонь охопив враз от краю до середини. Він почував той огонь, якесь божевілля опанувало його.

— Треба боротися з собою, — гадав він, — треба називати себе йолопом.

Так казав він, ніби мав до себе жаль.

Клуб «Амортизатор» за кілька день одкрито жвавими заходами Тимошівського. Його пророкування справдилось: все місто справді було на відкритті клубу. Привітальні промови відбулися заранні, й тільки-но запалено лампи, публіка й музика були напоготові. Гримнув вальс; покриваючи його звуки, Тимошівський бадьоро гукнув французькі назви. Мури театрального будинку напружились, стримуючи рух юрби, що задвигкотіла суцільним колом.

Танцювали з захватом, з цілковитою відданістю танцям. Танцювали зосереджено й уперто — вперше після жаху громадської борні.

— Messieurs, angagez vos dames!*

Сергій Данченко стояв збоку коло стіни й дивився на Галочку. Вона була тут і теж танцювала. З ким — то байдуже. Сергій почував, що танцює з нею він. Він бачив

* Панове, дамський танок! *(франц.)* — *Ред.*

зблизька її обличчя, оповивав рукою її стан. Вона нахиляла голову трохи набік, і це робило її ще прекраснішою.

Коло стін купчилось щораз більше народу, і Сергієві доводилось підніматись навшпиньки та через плечі зазирати, щоб не втратити Галочку з очей.

Підійшов червоний Василь і сказав:

— Ти осьдечки. Я вже з півгодини тебе шукаю. Дивишся, як кузиночка танцює?

— Дивлюсь, як танцюють, — відмовив Данченко.

— Та невже? Ні, ти зверни увагу: здається, били їх, били, реквізували, розстрілювали — аж вони знову танцюють? По парі ж сорочок не лишили — а дивись, які одягнені. Важко, важко їх защикнути! Га, як ти думаєш? Це мені до вподоби!

— Ти сам?

— Сам як палець. Кохану свою на село по харчі одрядив. Та й сам я тільки вчора приїхав. Де був? — Василь нахилився й промовив пошепки: — Повстання ліквідував. Ну, й погуляли, біс його матері! Ходім, для того шукав.

Він потяг Сергія між натовпом у кутню кімнату за сценою. Там пили горілку. Їх зустрів веселий гомін і вигуки.

— Ось де ми танцюємо, — промовив Василь, кидаючи додолу куртку. — Сідай, вип'ємо, щоб дома не журились!

Сідати не було де, та й взагалі мало хто сидів. Здебільшого стояли, хитаючись, із шклянками в руках і гули. Було напівтемно й прохолодно, мов у льохові.

— Промова, промова! — гукнув враз, і на плечах товаришів з'явився високий літун з пляшкою в руках. Хтось з реготом підтримував його ціпком у спину.

— Товариші, — почав він, — як усі ми — літуни, то вип'ємо за наше літунське здоров'ячко! Хай нам легенько гикнеться тепер і на віки вічні! І плювати нам зверху на весь божий світ!

Гучні оплески й брязкіт склянок покрив промову. Тільки Василь невдоволено пробурчав:

— Не люблю промов! Нащо базікати? Хочеш пити — пий, убити — вбий, а не пащекуй! П'ю за мовчки!

Сергій постояв трохи й вийшов. У залі танцювали безкраїй вальс.

В кутку кімнати, нікому непомітний, куняв воєнком, сидячи на стільці. Денна біганина задля відкриття цього клубу геть стомила його, і він солодко дрімав під галас. Коли в кімнаті притихло, він прочунявся, і голова його закрутилась з горілчаного духу.

На столі миготіла свічка, а біля столу, схилившись на

руку, сидів задуманий Василь. Воєнкомові спершу здалося, що Василь сам у кімнаті, але згодом він примітив п'яних, що спали долі. Воєнком підвівся; мелодії вальсу линули крізь непричинені двері.

— Хто там? — гукнув Василь.

— Це я.

— До речі! Ходи сюди, маю справу.

Воєнком підійшов до столу і сів поруч Василя. Той випив чарку і налив воєнкомові.

— Пий!

Але воєнком не пив, і Василь довго дивився на нього своїми червоними посмішкуватими очима. Далі він зігнув руки, і усі м'язи на його грудях заворушилися з сміху.

— Слухай, — сказав він, нахилившись, — слухай, воєнкоме! Одпустиш мене з своєї сотні? Під три чорти літунство, я роблюся чекістом! Це мені до вподоби! Га? Я оце вчора повернувся — повстання ліквідував. Ото розкіш! Літунство — нісенітниця! Чуєш?

— Згода, — сказав воєнком.

Василь ударив його по плечі.

— Я ж знав! Люблю таких комуністів, як ти! У тебе завсіди можна! Ти свій хлопець, їй-богу!

Воєнком щораз більше почував, що п'яніє з горілчаного чаду. Він схопив Василеву руку й засміявся.

— Я — свій хлопець! — скрикнув він.

— Пий, воєнкоме!

Але воєнком не слухав його. Він сміявся.

— Як вони весело танцюють! А це що — п'яні долі? Я теж п'яний.

Він перестав сміятися. Вони дивились один на одного з безмежним довір'ям, як змовники у вогкому льохові старовинного замку.

— Ти слухай, — промовив Василь, — я хоч дурний, так хитрий. Я тебе, брате, наскрізь бачу.

Свічка на столі догоріла й погасла; у темряві ще виразніше заплигала музика. Досі ще танцювали ненаситний вальс. Воєнкомів голос забринів дивно в його супроводі.

— Ми беремо цей бруд й прядемо білі нитки.

Василь нахилився й знайшов помацки долі свою хутрову куртку.

— Ходімо, — промовив він, — подивимось, як танцюють.

Воєнком поправив пістоля і вийшов у залу поважний і спокійний, як завсіди.

— Mesdames à droit, messieurs à gauche!*

Тимошівський літав по залу й усіх запалював своїм завзяттям. Василь ледве знайшов Данченка за юрбою.

— Ти втік? — промовив він. — Ти стоїш видивляєшся?

Данченко почервонів з його посмішки.

— Та я радий податися звідси, — відповів, — ця туманина торохкотить мені в ухах.

Вони вийшли. Все місто вже спало, і грюкіт, що вилітав з танцювальної зали, умирав на її порозі.

— Як гарно, — сказав Сергій, — чи не здається тобі, що десь далеко, а може, близько, поруч, ходить ще один ти й бачить у темряві, як і вдень?

Василь голосно плюнув:

— Знаєш, все, що хочеш, а свого двійника я не потерпів би! Застрелив би, як собаку.

Вони пішли, мимоволі звертаючи в темні алеї. Гущавина покривала їх.

— Я вже не можу спати так, як інші, щоночі, — сказав Василь, — часом сплю вдень, а часом три доби не лягаю, люльку курю.

Він перечепився за пеньок, вилаявся, але сів на нього. Сергій ліг на траву біля Василя.

— А я згадую давнину, — промовив він. — Чи пам'ятаєш той час, коли я вперше приїхав на фронт? Ніхто не помічав мене, тільки нишком сміялися з мого потворства. А ти — ні. Ти потоваришував зі мною. Ми жили в одній ятці, грілись коло одного вогню. Це чудно так! Я ніколи доти не мав товариша.

Василь креснув огонь. На хвилю їх обстали кущі й дерева, а за мить знову подалися у морок. Люлька жевріла, як великий світлик, що застиг у повітрі.

— А ще я думаю про танці, — казав далі Сергій, — ну що таке танці? Крутяться, скачуть люди. А оце я побачив, що в танцях є щось глибоке, без краю принадне.

Василь засміявся.

— О, кузиночка твоя творить дива! Тільки ти, Серьожо, справді не здурій! А то ногу зломиш.

— Вона справді чудово танцює, — захоплено промовив Сергій. — Нічиї ноги не ступали так вільно, нічиї руки не піднімались так плавко! О, в танцях вона справді прекрасна.

Василь нахилився над ним.

— Коли так, то не будь же дурний, як затичка з ви-

* Дами — праворуч, панове — ліворуч! *(франц.)* — *Ред.*

питої пляшки! Я навчу тебе, як робити: вночі, як твоя цяцька ляже спати, іди й лягай коло неї! Тільки так — інакше пропадеш. Так я робив завсіди, а й разу не помилявся.

— Страшно... — прошепотів Сергій і підвівся.

— Го-го-го, — зареготав Василь своїм колючим реготом, — страшно думати, а не робити! Ти не думай!

— Страшно... — знов прошепотів Сергій.

Василь ударив себе в груди.

— Слово честі, ти не був такий боязкий! Воістину, жінка нагонить страх, коли її не жахнути заздалегоди!

Він вибив об каблук люльку й знову запалив. Люлька пихкала, ніч синішала й холоднішала перед світом.

— Піду додому, — понуро промовив Сергій, — прощай, Василю.

Він повернувся й пішов геть, зникаючи між обрисами дерев. Замість кроків було чути тільки зникливе шелестіння трави й піску.

Василь встав й витягнув обабіч руки, мов на хресті розпинаючись. Надходили доби, коли він не міг спати.

А на другий день увечері, коли Сергій погасив лампу й укрився навіть, до нього в кімнату зайшла тітка.

— Спи, спи, — промовила вона, — я на хвилинку... Ти маєш карафку на воду?

— Ні.

— Завтра я поставлю тобі карафку з нашими візерунками. Переховала-таки.

Вона обережно сіла на край ліжка. Потім раптом мов упала йому на груди й обсипала його обличчя палкими поцілунками. Сергій трохи підвівся.

— Що ви, тьотю?

Вона плакала й сміялась.

— Прости, змучилась я, занудьгувало серце! Ти ж один рідний, одна надія...

Вона витерла сльози, далі казала твердо, і в її словах були одблиски того вогню, що палахкотів їй у душі.

— Я не на хвилинку прийшла, не через карафку! Сергію, нам треба багато обговорити. Ми не тільки тітка й небіж — нас єднають ще скривавлені тіні твого батька та мого чоловіка. Хай твоя мати носить по чужих краях вічний сором ганебної втечі. А ми — ні! Наше серце — помста!

Коли тітка вимовила це слово, то сама затремтіла. Вона

нахилилась близько до небожа, і мова її зашкварчала на розпечених вустах.

— Пам'ятаєш, гукали: братерство, воля? А тепер — кривавий чобіт! Усе розчавив дикий чобіт! І хто? Варнаки, проститутки! Нас питцями людської крові проголосили, а самі жменями п'ють! Оця страшна бутафорія — комунізм? І вони думають — так минеться? Пройде, забудеться їхня кривава брехня? Ха-ха! Минеться! Вони думають, як гостра ножака в їх, так усі злякались? А — зась! А як ми — теж ножаку? Ага! Ось я — що я? Я ж усіх їх знаю, в обличчя кожного... Я їх пізнаю! Од мене не сховаються! От тоді... Я лазитиму, шукатиму їх, а піймаю! Сама допитуватиму, як вони мене колись... Все згадаю! Вони розстрілювали нас, а ми їх вішатимем! Ха-ха! Тільки вішатимем? А язика їм гадючого не рватимем? А руки їм криваві не крутитимем? А гвіздки їм у голови, гвіздки...

Вона бачила те, що промовляла, і заходилась з пекучої радості. Її голос рвався й робився зловісним харчанням. Гарячі подихи разом з слиною летіли перед неї, і Сергій відчув у собі холодок жаху. Тітчині руки вп'ялися йому в груди, і він, боячись її божевілля, силоміць відхилив її од себе.

Вона піддалась і почала віддихувати. А коли заговорила знову, її голос був кволий і благальний.

— Вибач... Кипить душа... Я стільки терпіла... Я викохала собі думку про помсту, як дитину, як Бога... Але як дійти її? Слухай, ми, інтелігенти, домислюємось тільки згодом до того, що чинить простий розум. Повстання! Чуєш — повстання! Ти непевний перемоги? Все ж за нас: руїна, народний гнів і їхнє безглуздя! Ми підемо в наші села й скажемо їм... О, я знаю їхню душу, я заграю на ній! А щоб вони не думали, що ми за свою землю, за панство, ми їм подаруємо ту землю! Так, дамо документ! Нам помсти треба, а не землі! А наші землі — два повіти — яка сила людей! Ти будеш ватажок, ти будеш перемагати, а я мститись. Я скрізь буду з тобою. О, ти будеш вдоволений з мене! Чуєш?

Сергій мовчав. Все, що казала тітка, було йому чуже. Вона гукнула:

— Ти чув, кажи!

Він підвів до неї очі і в напівтемряві побачив її знову близько себе. Йому здалося, що вона вже напружила руки, щоб уп'ястися йому в груди й горло.

— Я розумію вас, тьотю, — поволі відповів він, — але це неможливо.

Вона одскочила од його далеко й крикнула з кутка:

— Неможливо? Ти не хочеш?

— Неможливо, — відповів він, — бо в мені немає ненависті.

Тітка мовчала, навіть дихання її не чути було.

— Еге, — промовила вона врешті, і він здивувався з сили злоби в її голосі, — в тобі немає ненависті! Не дурно ми цурались тебе! Каліка нещасна!

Вона рівним кроком пішла геть, але спинилась на порозі й промовила:

— А коли я дійду свого, — а я дійду, — тоді звелю тебе випороти на стайні батогами!

Він лишився, як був, на широкому ліжкові. Він їхав сюди з неясним бажанням радості. Він мріяв про рідне місто, батьківщину й притулок. А його зустріли руїни, зневага й Галочка.

Минуло кілька день, повних нудьги. Сергій майже не виходив з хати. Він блукав з кутка в куток, не знаючи, що з собою робити. Його істота прокинулась і розцвіла, він боявся сам себе.

Василя не було, він повіявся знов кудись. Не було з ким погомоніти, важка самотність, яку Сергій досі не помічав, була паном у його мешканні.

Ввечері він одчиняв вікно і сідав біля нього; лампи не запалював. Йому починало здаватись, що Галочка обминає його, що вона примітила його чуття, відчула думки й одвернулася від них, як од бруду. Це була найлютіша рана його серця.

«За що? — гадав він. — Я чистий стою перед нею. Що їй до того, що в мені діється? Хіба я хочу більшого, як бачити її, бути весь час коло неї? Але й те собі забороняю. Я задоволений з того, що бачив її хоч раз, — і хто знає, — може, й досить того, може, й краще мені не бачити її більше... Може, краще мені покинути одного разу це місто та піти світ за очі вічним мандрівцем, несучи скрізь з собою її образ, очі, волосся... Бачити її в снах, жити для тих снів і, може, збожеволівши, повірити, що тільки у сні вона існує».

Ці слова ніби хто нашіптував йому, хтось ніжний і чулий, єдиний, хто зрозумів його й поклав йому запашну руку на знеможене серце. І з самого голосу по тілу його лилась солодка млость, він заплющував очі, не хотів вору-

шитися й був, як дитина, що вірить у казку про чарівні краї.

Далекі вітри віяли йому на душу й теплим туманом застилали очі. Він бачив себе коло рідної хати, у дідівському лісі. Темні дерева височать коло його, й затьмарена алея губиться у синьому мороці. Він іде, потім спиниться — і лячно йому з тиші й нерухомості. Він блукає по лісі без кінця, скрізь зустрічають його темні дерева, стежка тихо сунеться далі й манить до себе навислий морок.

А враз заворушилося повітря, заколихалося хвилями, заклубочилося й затихло стрункe верховіття дерев; зашепотіло галуззя, зашорохтіла трава. Дзвінкий дощ падає з невидимої хмари, й розбуркана земля п'є його золотий сік. Він знає — то грають мати, і звуки линуть сюди крізь одчинене вікно. І враз забуває про це. Приступає до дерева, легко підноситься з гілки на гілку до верховіття, розхитує його, а потім гойдається, і не знати вже галуззя ані дерев, тільки звуки, що линуть повз хлопця, — ні, то сам він є, ті звуки.

— Так, так, — думав Сергій, — це було колись, колись...

Він підніс голову до неба — і дивна річ! Небо, яке ще недавно було далеке й привабливе, видалося йому близьким і нецікавим. Воно вже було йому непотрібне. Там був спокій, а він прагнув до виру, захвату й шаленства. Жалюгідними були його спогади і ніжний голос, що шепотів був йому казкові слова. Казки не було. Було життя жорстоке, немилосердне, але разом з тим напоєне радістю й боротьбою. Геть нерішучість, кволість і самообдуду! Іти до того, що блисне щастям, розіллється бездонною повіддю, візьметься вихором і потрощить, щоб упасти насолодним дощем на роз'ятрені рани; мати те, де життя міниться, як світло в кришталі, де втілено його запашність, де розлягаються його пісні й сміється його глибінь! А то є — жінка!

Він промовив слова, що жахнули його самого:

— Вона буде моя!

З того вечора, як він постановив, що ця дівчина мусить йому належати, голова його напружено запрацювала. Він знав, що тільки голова може добре розв'язати цю справу. Не йому було покладатись на принаду свого тіла чи чари своїх очей. Потворство заступало йому ці шляхи.

В кімнаті його було порожньо й непривітно. Невеличкий

стіл, застелений газетою, стояв коло вікна; на йому купою лежали книжки, що він давно вже прочитав і возив з собою без мети. Біля їх стовбичила велика бензинова лампа, що ввечері сяяла білим світлом. Півкімнати посідало широке подвійне ліжко, застелене сірою походовою ковдрою, а в головах його висів шолом та альтиметр. А далі — сірі порепані стіни й підлога з облізлою фарбою. Сергій не звертав досі уваги на убозтво свого мешкання, а тепер воно вразило його. Він почав згадувати м'які фотелі, широкі канапи, волохаті килими, що затишують ходу, малюнки в масивних рамцях, тропічні рослини, квітки, пахощі, свічада, безкраї паркети й важкі завіси. Нудьга обгортала його серце.

Що для нього була досі його хата? Чи мав він її? Довгі роки перебував він узимку в холодних шатрах, а влітку просто надворі, на голій землі. Ось прийшов спочинок — і його зустріли голі стіни та недоладне ліжко, що серед порожнечі кімнати видавалось безглуздим опудалом. В ньому прокинулась вся людина одразу, налита всіма бажаннями.

Гостра ненависть і зневага часом захоплювали його. Він ненавидів свою порожню хату, непотрібні книжки й своє минуле життя. А найбільше — свою машину, літунство, що так довго облудно вабило його від краси землі.

— Я вертаюсь до землі, як блудний син, — гадав він.— Будь прокляте небо; земля, прийми мене!

Земля була прекрасна й життя, що точилось на ній. Прекрасні були ранки, коли обрій п'янів з червоного вина, розкішні дні, налляті сонцем, чарівні вечори, напоєні пахощами, і ночі, завинені мороком. І завсіди життя, як несподівана ласка, як велична смуга зорі, як колискова таємнича пісня. Воно зливою линуло обабіч, молоде в своїй давезні, в щочасній борні, захватне, як танкова музика.

А цей скарб він занедбав був у собі, забувши, що сам він — син цієї краси, володар цього багатства й спадкоємець його насолод.

— Будь прокляте, небо, — шепотів він, і на його довгих руках росли кулаки.

Він наповно відчував свою окремішність, і це почуття п'янило його. Він був п'яний з свого бажання, навіть з свідомості свого потворства. Хай він горбань, хай поганий недоросток, хай на бенкеті життя йому не дано келиха пити — він випростується, виривае той келих собі до рук і п'є з нього — не вино, — він п'є самий сік життя, що його ошукало.

Він нахабно гадав:

«Це подвійне ліжко мені знадобиться! Чи ж не замале воно для двох?»

Він гадав так, бо жінка видавалась йому чимсь безмежним. Її обійми обплітали ввесь світ, губи були невідомими морями, груди — високостями, на які він досі не підносився, а ноги — тернистими шляхами до насолоди. Він мимоволі тремтів перед безоднею жінки, і велика гордість опапувала його з думки, що він має жінку собі скорити.

В Галочці його найбільше тішило те, що вона не знала про його замах. Радісна, посмішлива, вона ходила вранці на свою посаду, обідала, гуляла, а він уже чигав на неї.

— Вона буде моя!

Сергій почував себе голодним звіром у засідці. Часом володіння жінкою здавалось йому замалим, нездатним до кінця вгамувати його спрагу. Тоді він гадав про глибше задоволення й запаморочнішу насолоду. Він уявляв себе павуком, що смокче її кров, висотує душу — і ця уява була радісна до болю. Він бажав, щоб Галочка невідступно йшла за ним, схудла, знеможена, з потупленими очима й висохлими білими пучками. І щоб з одного погляду падала перед ним навколішки.

Врешті Сергій не уявляв, як то повинно скоїтись. Він знав тільки, що перед ним великі зусилля й борня, але був готовий.

Розмова з тіткою про повстання відсунула Сергія від її життя, а так само й Галоччиного. Тітка не розмовляла з ним, не віталась, ніби не примічала його. Сергій навіть гадав, чи не вижене вона його, і наперед вирішив опиратися. Але цього не сталося, бо він давав їй свою літунську пайку, і з неї годувалися всі.

Галочка ставилась до нього як і раніше. Здибались вони неодмінно раз на день — за обідом, а то й частіше. Промовляли часом два слова, і Сергій почував, що вона, як і малою, трохи боїться його. Це його радувало — з її страху він мав надію на перемогу.

Але тітка — з нею щось діялось. Ввечері вона почала зникати, поверталась вночі. З вікна він часом бачив, як вона йшла — висока, завинена в сіру хустку, вона видимо поспішала. Перед дверима спинялась і озиралась навкруги. Почали вчащати до неї якісь люди. Приходили ненадовго, звичайно вдень, шепотілись і йшли геть.

Галочка теж пізно верталась — в її установі заведено

позачергову працю й вартування. Сергій не лягав спати, поки вона не вернулась. Галоччині кроки він уже пізнавав здалеку.

Одного разу перед обідом сталась пригода. Прийшла Галочка й сказала:

— Мамо, я не передала твого листа. Приходжу я, аж того добродія ще вчора заарештовано.

— Заарештовано! — вереснула тітка. — Прокляті, все гине!

Вона випросталась і стала страшна. Безсила злоба й ненависть засмикали її обличчя. Вона кинулась до шафи, почала викидати з-під одежі папери, дерти їх, далі видобула з-під комода револьвера й гукнула Сергієві:

— Забирайте це!

Він узяв. Усе скоїлось в одну мить.

З-поміж книг вона викинула дві пачки револьверних куль. Сергій забрав.

Галочка злякано схопила матір за руку.

— Мамо, то це й нас можуть заарештувати?

Тітка сіла на підлогу й засміялась. З перших звуків сміх її залив усю хату. Вона скажено пручалась долі, і Сергій силоміць поклав її на ліжко. Тітка стогнала, заплющивши очі.

— Бризкай, Галю, — сказав Сергій.

Галочка бризкала. На ній розкуйовдилась зачіска, і її коса за кожним рухом розсипалась на спині.

«Вона прекрасна», — думав Сергій.

— Годі, — сказав він і поволі взяв у неї склянку, торкаючись її руки. Та рука була холодна, і в неї полилось його тепло, — його пучки горіли. Ніколи ще Сергій не мав себе таким схвильованим. Галоччина туга і розгубленість захоплювали його. Вона була така близька й досяжна! Її очі потупились, уста манили, він почував, що її тіло зм'якло, мов одгукуючись на його бажання. Він забув усе й простяг до неї довгу руку, щоб обняти.

В цю мить тітка розплющила очі й захрипіла. Довго не можна було зрозуміти, що вона хоче сказати. Сергій стояв блідий і зайвий коло ліжка.

Тітка прохрипіла:

— Піди, Галю... я дам адресу... Піди, попереди... попереди...

— Мамо, — прикро відповіла Галочка, — мене б уже заарештували з тим листом, якби я не вибрехалась. Там варта стояла. А тепер знову йти на арешт? Мамо, подумай!

Сергій хотів сказати, що він сам піде куди треба, але

тітка гукнула, і цей вигук струсонув усю хату. Сергій мимоволі ступив наперед, а Галочка з жаху затулила вуха.

Тітка закорчилась, забилась на ліжкові, схопилася, плигнула додолу й витягнула перед себе руки.

— Комуністка, комуністка! — гукала вона. — Я знаю, я все знаю...

— Що ти знаєш? — спитала Галочка, і в її голосі почулась Сергієві незвикла грубість.

А тітка знову реготала, упавши на ліжко. Сергій хотів дати їй води, але вона била його по видові й штовхала ногами. Обличчя її перекосилось, і з реготу вона почала вити, не стримуючи себе, на повний голос. Галочка стояла біла, зціпивши губи.

— Ох, як вона обридла мені, — несподівано прикро промовила вона, — з своєю лайкою та підозрами. Бач, що вигадала, — Галочка показала на револьвер та кулі, — сама бандиткою робиться, ще й мене до бандитів посилає.

— Май жаль до неї, — сказав Сергій, — вона мати.

— Мати! — скрикнула Галочка. — Хіба вона мати? Хіба я чула від неї добре слово? Вона ж не приголубила мене ніколи. Ось уже три роки вона гнобить мене, кричить, лає більшовичкою. Яка я нещасна! Тепер прийдуть трусити, заберуть мене, тягатимуть...

Ридання колихали її груди. Вона сіла й схилила голову на руки.

— Ні, Галю, — промовив Сергій, — трусу, напевно, не буде. Як не було досі, то вже й не буде. Адже ж ще вчора заарештовано того знайомого. А коли й трапиться що, я визволю тебе.

Він сів поруч, коло столу. В цій несподіваній пригоді тільки одне здивувало його: Галочка була вже не та. Вона втратила свою лагідність, у її серці зародилась злоба. Він почував силу в її словах, вона була дужа. Він глянув на неї — така близька коло нього, вона стала ще недосяжніша. Що думає вона, що стукотить її серце? Ось вона, похила, жорстока в своєму сумові, палка в своєму жалю. З застиглим обличчям і розсипаним волоссям, вона нагадувала зневажену богиню, що замислилась про помсту. І враз стала перед ним, вирізьблена давньою рукою; він побачив усі таємниці її розкішного тіла й затремтів з безмежності її принад.

— Треба лікаря, — сказала Галочка.

Сергій мовчки пішов до лікаря. За півгодини він привів його, пообіцявши десять фунтів борошна за візиту.

— Гострий нервовий припадок, — оповістив лікар, — і внаслідок — параліч моторних центрів.

Сказавши, що треба робити, і діставши борошно, лікар висловив співчуття й пішов. Галочка розпачливо стиснула руки:

— Параліч, — прошепотіла вона, — я знаю, що то є, мій дід по батькові слабував на параліч. Він лежав без руху три роки... коло його були лакеї, покоївки, а тут — я?

З ліжка хворої почувся довгий, приглушений стогін. І в йому виступило наперед усе оточення: сірі, роки вже не білені стіни кімнати, скривлена шафа, висунуті шухляди, розкидане збіжжя, накритий стіл із застиглою юшкою, розчинені двері і блідий промінь на підлозі. Те, що, здавалось, насувалося допіру, було вже дійсністю. Галочка затремтіла.

— Так стогнав мій дід... Я боялась, він був жах мого дитинства... І оце знову? Не хочу! Не хочу бути покоївкою, я жити хочу! Вона ненавиділа мене, а тепер зовсім погнобить? До лікарні її, до лікарні!

З її розпачу він набував сили. Посмішка вийшла йому на обличчя; він підійшов до сестри й узяв її руку.

— Не хвилюйся, Галю! Ти кажеш: до лікарні, але в лікарнях тепер повно хворих. Їх нікуди діти, вони вмирають під парканами, а вже й зовсім не приймають туди колишніх буржуїв. Та й нащо так? Ти зараз схвильована, а подумай краще, — і ти не будеш така жорстока. Так сталось! Хіба ти одна тепер страждаєш? Поглянь навкруги...

Ударило сьому годину. Галочка стріпнулась і визволила свою руку.

— Так, так, — відповіла вона, — життя важке, я знаю... Мені треба йти: ми й сьогодні працюємо позачергово.

Вона швидко поправила волосся й опорядкувалась. Сергій сказав їй:

— Нащо тобі, Галю, працювати там, та ще й позачергово? Нічого тобі це не дає, тільки сили даремно витрачаєш. Тобі платять за це шаги. А тут ще мати хвора, — кому ж доглядати її, як не тобі? Я обіцяю тобі допомагати; поки я живий, ти не знатимеш клопоту...

Вона похапцем надівала капелюх.

— Дякую, дякую... Я знаю, що ти добрий. Будь ласка, не замикай двері!

Він лишився сам і замислився. Чи так він сказав їй, як треба? Конче потрібно, щоб вона покинула свою посаду, — тоді б вона сиділа вдома, ходила коло матері й звикала до нього. А там — літунська сотня виїде, він забере їх з со-

бою, вона помандрує і врешті покохає його просто з нудьги. Як ще довго чекати! І як, до речі, спаралізовано тітку!

Сергій підійшов до хворої. Вона лежала нерухомо, заплющивши очі.

«Невже померла? — злякано подумав він і взяв її руку. — Ні, — ще б'ється. Тільки б вона не померла завчасно».

Сергій пішов до себе в кімнату й міцно стиснув свої руки. М'язи його були дужі. Сили в ньому було досить. Чекати довго, але й перемога насолодна.

Повернулась Галочка пізно. Сергій не спав, не роздягався навіть. Коли рипнули двері, він спитав:

— Ти, Галочко?

— Я.

Він не наважився спитати, де вона була. Може, праця задлялась так допізна? Він чекав, що вона сама розповість йому, може, по-простому зайде й погомонить з ним. Але вона, видимо, лягла спати.

Сергій почував себе неспокійно. Він ворушив пучками, спазми вряди-годи стискували йому горло. Спати йому не хотілось і сидіти було тоскно. Він вийшов з кімнати; Галочка спала за ширмою ліворуч. Сергій навшпиньках підійшов до ширми й почував рівні коливання Галоччиного дихання. Він напружено слухав.

Застогнала хвора, і Сергій затаїв віддих, боячись, що Галочка прокинеться. Хвора затихла, а Галочка не ворухнулась. Він тихенько намацав стілець і так само тихо сів.

— Вночі, коли твоя цяцька спить, піди й ляж коло неї, — так казав Василь.

Може, й краще було б так зробити. Сили вистачило б. Але він хотів зв'язати її з собою назавсіди.

Йому здавалось, що він уже довго тут сидить. А може, й справді так було. Треба йти, ганебно далі тут лишатись! Вночі крадькома сидіти за ширмою та підслуховувати, як спить жінка, яку кохаєш, а потім іти геть, виснаженому, ображеному, — ні, це за всяку образу гірше! Це приниження, якому рівного немає!

Він знав, що треба йти, але не міг. Галоччині подихи навівали на нього спомини й давні жалі. Ці подихи були такі рідні, такі пестливі, що душа його мимоволі зливалася з ними, линула далеко, немов покидаючи його, і він жахався, — то поверталась до його радісна назад, і він щасливо хитав головою.

Так, мрії були. У сірому, що трохи карболкою ніс, пансіоні, де він жив, учившись, живими бути тільки мрії.

Серед дзвоників, розкладів та дражливих вихователів єдиним одгомоном життя були мрії. Мріяли всі, геть про все: про багатство, славу, події, героїзм, самопожертву, гуляння в карти, пияцтво й про кохання. Він мріяв так само. Багатство він мав, слави не хотів, карти не любив, а кохання не знав. Тим-то мріяв про нього, лягаючи спати, гуляючи в місті, а часом і над книгою. Кохання! Його ніхто не кохав.

Він мріяв про кохання так, як написано в старій книзі: сідає сонце, біжать тіні, літає кажан, гукає пугач, алея, лавочки де-не-де і тепла прохолода; гаснуть вогні, засинає світ, пахне матіола, тільки вони вдвох гуляють, спинилися. Він і вона. Вона білява, заквітчані коси, мовчазна з краси, довірлива, гнучка й задумана. Немає слів, немає руху, розливається нестома, живе зачарування, тремтить серце, очі обнялися з очима. Це — кохання. І його ніколи не було.

А тепер воно прийшло. Ось зараз у темряві й тиші, в напруженні, коли шкрябання миші видається громом, у завмерлості, в питті її подихів — хіба не здійснення колишніх, забутих мрій? Хіба в цій хаті не живе зачарування пахучої ночі, зниклих тіней і облудних огнів? Це кохання прийшло, давнє, юнацьке, і він п'є його забуття.

Хвора часом стогнала, але Сергій не слухав її. Юнацьке — то молоде. Він гадав тепер про груди, що дихають, груди, повні принади й краси. Які вони? Чом хочеться простягти до них руку? Він забажав, щоб Галочка встала й прийшла. Вона не побачить його, пройде близько й обвіє його запашністю свого тіла. Він згадав, як вона танцювала на відкритті клубу, і хотів, щоб вона танцювала знову. Запалились би кришталеві вогні, і музика грала б далеко. Він дивиться сам. І дедалі, то розгортається її вбрання, падає додолу, і в мінливому світлі лине її тіло й груди, що дихають.

Світання захопило Сергія несподівано. З темряви виступили стільці, шафа, комод, узор ширми яснішав щораз, за вікном виростало високе дерево. Він підвівся й зітхнув — ніч була така коротка.

Сьогодні зрання була його черга літати. Він пішов у свою кімнату, тихенько вмився і вийшов на повітря.

На аеродромі ще нікого не було. Сонце зійшло вже високо: шляхом тяглися вози, місто починало співати. Сергій сів просто на землю й дрімав.

До аеродрому під'їхав верхи Василь, прив'язав коня й підійшов до Сергія.

— Зразковий літун! — гукнув він. — Чи не ночував ти, бува, на аеродромі?

— Ні, я був дома. Прийшов заraня... Я не спав цю ніч.

— Ти не спав? А вона?

— Вона? Вона спала...

— Нікудишнє діло! Обом або спати, або не спати! Він похмурнів і похитав головою.

— Скажу я тобі — ти дурний! Я думав, що ти жартуєш, аж воно навсправжки. Нащо тобі це? Матері його чорт! Ти питав мене, чом вийшло так, що всі одвертались од тебе, а я, Василь, потоваришував. Хіба було б так, якби ти за жінками бігав? Хіба тепер ти товариш мені? Тепер ти чортзна-що!

Сергій взяв його руку.

— Васильку, ти мене не жалієш. Чи думав я коли, що так буде? Я закрутився, я збився з шляху. Я не знаю, що робити.

Василь сів коло нього.

— Слухай мене — покинь! Людині жінка не личить. Вона до лиця таким нікчемствам, як я! А людей я зустрічав тільки двох: тебе та ще одного, той застрелився. Людина — го-го! — знаєш, хто людина? Я скажу тобі: людина — це безсторонність, вона не любить і не ненавидить. Її губи не цілують і не проклинають. Розумієш, яка справа? Матері його чорт! Таких мало я зустрічав, та й ті переводяться! Ех, хай ми робимо революцію й контрреволюцію, хай ми кохаємо! А тобі це нащо? Будь людина! Колись усі будуть людьми; тоді й життя інше буде, а може, й зовсім не буде. Чорти його знають!

Він закурив люльку.

— А ще я тобі те скажу — я вже не пам'ятаю, з котрою жінкою живу. І всі вони так похожі одна на одну, що плюнути хочеться. А ким я тільки був! Сажотрусом, вантажником, діловодом, отаманом, служив гетьманові, а тепер я комуніст, у Чека працюю. Он аж куди я дійшов! Це за тридцять тільки років! А далі що? І он яке лихо: мені здається, що я працюю на одній посаді!

— Ні, ти не хочеш мене зрозуміти, — сказав Сергій,— дивись, ось ранок. Тисячі разів я бачив його, а не знав, що таке ранок. А тепер бачу: ранок — це краса. Чом так? Бо в душі моїй ранок. Василю, я не спав цю ніч, а вона спала. Я сидів коло її ліжка — вона не знала, — і думав. Ніч була така коротка, а мрій так багато... Про що я мріяв? Ва-

силю, я кажу, так добре, так треба. Але я безпорадний! Ну ось стою й не знаю — як, куди.

На аеродромі сходились люди. Деякі машини стояли напоготові. До літунів підійшов воєнком і сказав Сергієві:

— Вам черга летіти.

Сергій пішов. За кілька хвилин він уже піднісся.

Воєнком і Василь дивилися на літання.

— Шкода, шкода!

— Кого? — спитав воєнком.

— А от Сергія. Як ти його звеш? Буржуазний виродок на технічних послугах Радвлади? Не займай мене, я тебе не займаю?

— Коли я це казав? — здивувався воєнком.

Василь зареготав.

— Ой, хіба не казав? Ні, воєнкоме, не те! Він був людина, а тепер робиться таким нікчемством, як я, ти й мільйони. А мені шкода... воєнкоме, а коли вип'ємо по чарі?

— Завтра приходь, завтра день Іллі[1], наше свято.

— То-то я бачу, прикрашають плац! Прийду, воєнкоме! А й спасибі тобі! До вподоби мені посада! Добра посада!

Воєнком похмурився.

— Кинь про це.

— Ні, воєнкоме, це цікаво. Як ти казав: із бруду — білі нитки?

Воєнком знизав плечима.

— Що ти вигадуєш?

— Ні, я знаю, що ти хитрий, — засміявся Василь.

— А втім, коли хочеш, я скажу тобі. Я одвертий з тобою. Ти бандит, і ми послали тебе на бандитів.

Василь узяв його під руку.

— Бандитів немає. Єсть люди і наволоч.

Три машини шуміло вгорі. Дні були чудові, повні сонця й запашності. Вітри принишкли, дощі падали рідко.

Навкруг аеродрому будували арки, плели гірлянди, вішали плакати:

— Хай живе Червона авіація!

Завтра день Іллі, літунське свято.

Сергій Данченко, кінчивши літати, розмовляв ще з начальником сотні про порядок завтрашнього свята. Сергій був найкращий літун, зокрема в фігурному літанні. Він пообіцяв зробити все, що зможе.

Вдома Сергій знайшов тільки хвору. Галочка була,

певне, в своїй установі. Сергій був голодний і шукав попоїсти, але знайшов тільки хліб. Йому спало на думку, що й хвору, мабуть, не годовано. Він пошукав ще й знайшов трохи сала. Але хвора не захотіла. Вона лежала, заплющивши очі, та помалу ворушила рукою.

Сергій попоїв сам. Незабаром повернулась Галочка й почала варити обід. Вона не знала, де що лежить, і Сергій, шукавши вже, показував. Галочка була знервована.

— Як же це буде? — питала вона. — Страшенно незручно після праці обід ще варити. Буду я, мабуть, у нашій їдальні обідати. Там кепсько, правда, годують, але хоч не морочитись.

— А мати? — спитав Сергій; він уже й не згадував про себе.

— Матір заберуть до лікарні. Наш завідувач обіцяв це влаштувати.

Сергій був здивований до краю. Його навіть страх обійняв.

— Галю,— сказав він, нащо тобі це? Кинь посаду, доглядай матір, я все тобі дам. Краще на день раз обід зварити — це дві години,— ніж витрачати шість годин дурно на працю й їсти ріденький куліш у радїдальні.

Вона відповіла:

— Я дуже дякую тобі. Але ходити коло матері я не буду. Їй не потрібна ця жертва, бо вона вже не видужає. Вона лежатиме рік, два, три,— а я упадатиму біля неї для того, щоб вона врешті померла? Це вже навіть не жертва, а просто безглуздя. Я жити хочу, я молода!

Вона сказала це так твердо, що він не мав чого їй відповісти. Ці слова збентежили його й принизили. Він почував, що всі його надії розбиваються об її вдачу. Але ж вона досі така не була,— коли він приїхав сюди, вона була просто гарненьким дівчам. Звідки ж вона взяла таку силу й жорстокість?

Сергій уже нічого їй не казав. Він почував, що був спійманий. Він загруз. Йому здавалось, що вже весь вік він ходитиме за цією дівчиною й робитиме, що вона скаже: скаже обід варити, мити підлогу, годувати її, стерегти — він робитиме. Гидко, жалюгідно — хотів бути паном над нею, а робиться її рабом.

Обід Галочка зварила швидко. Він з'їв кілька ложок. Галочка хотіла погодувати матір, але та навіть очі не розплющила.

— Капризує,— прикро промовила Галочка.— Ну, в лікарні годі буде капризувати.

Сергій захоплено слухав її слова. Самий звук її голосу, найменший рух її був йому дорогий. Навіть Галоччина жорстокість до матері не вражала його — і жорстокість була в ній прекрасна.

По обіді Галочка сіла в єдине крісло, що залишилось у хаті, і замислилась. А Сергій ходив у своїй кімнаті та згадував, як він цілу ніч пробув коло її ліжка, слухаючи її подихи. Він гадав уже про прийдешню ніч.

Так тривало, поки вдарило сьому годину. Галочка підвелась — він чув, — і почала вбиратись. Куди вона йде? Знову позачергова праця?

— Будь ласка, не зачиняй двері!

Він не міг більше терпіти. Може, вона повія, може, ходить, продається всім, а він і не знає? Ця думка душила його. Ну, звичайно, вона повія! А він, дурень, не знав, як підійти до неї!

Сергій похапцем натягнув картуза і вискочив за нею. Галочка вже одійшла на квартал. Слідком за нею він дійшов до міського саду, де відкрито літунський клуб «Амортизатор». Вечір був починався. Обрій танув у золотій зорі, над будинками висів блідий місяць. Синій дим повставав із землі.

Сергія зустріли товариші-літуни й затримали, дивуючись, що він завітав у парк. Він одповідав щось і поспішив геть, але Галочку вже втеряв. Людей у паркові було чимало, а Галочки не було. Він догадавсь — її й не могло тут бути. Вона там, де темрява, в гущавині алей — там її треба шукати. Бо на світлі їй нема чого робити.

Сергій ступав невірною ходою; у нього тремтіли ноги, стискувалось серце, смикались руки, клекотіла губа. І він не розумів, чи з гніву то, чи з огиди, чи з приниження.

Алея прийняла його в свою тишу. Завмер галас гуляння, потонули зорі серед верховіття, і вітер заховався між деревами. М'яко ступали його ноги в царстві коханння — він раз у раз поминав пари на лавах, на землі під плямуватими деревами чи просто на моріжкові, придивлявся до них часом з нахабною злістю, часом з таємною покорою перед долею. Марно — він чув чужий шепіт, бачив чужі обійми, одвертався від чужих поцілунків.

Алея скінчилась. З-за верховіття виринув місяць, мов спитав, чого треба, і зорі розсипались, як глузливі посмішки. Він спинився, почуваючи, як борсається його серце між лютістю й безнадією. Сил йому вже бракувало, в голові йому з утоми нишкнули думки, мов бралися тінями. Йому заманулось додому, зачинити двері, і щоб було тихо. Але

як згадав свою кімнату, стіл, засланий газетою, та подвійне ліжко — огида стиснула його слизькою рукою.

— Де вона?

Йому здалося, що Галочка вже не повернеться більше. Нове завзяття завихрилось у ньому. Він кинувсь назад, наосліп минаючи дерева, просто гущавиною, покинувши нудну алею чужих пестощів.

Уже здалеку зачув він Галоччин голос серед ледве чутного шуршання дерев та трави. Сергій спинився — так, то вона промовляла. Спочатку він не розбирав і не хотів розбирати її слів, бо з самого її голосу ожив парк, задзвонили зорі й заспівав вітер. Сергій поволі сів на землю, посміхаючись, як дитина над дорогими цяцьками.

Галочка казала:

— Пожалій мене, я нещасна. Зрозумій, що я переживаю! Я мовчала спочатку, але ж вона бачила мене наскрізь. Я терпіла. А потім те скоїлось... Ось я з тобою — і гарно, а прийду додому — страшно. Щоб не було страшно, я роблюся жорстока, люта... Чом так виходить... важко, неприємно? Невже не можна так, щоб усе було хороше, без сліз?

— Не можна й не треба,— відповів чоловік.

Сергій пізнав його; він згадав велику залу, вальс і піднесений голос:

— Messieurs, angagez vos dames!

То був Тимошівський.

— Вона не хоче брати в мене їжу. Це боляче мені...

Тимошівський засміявся.

— Та що ти, сестре-жалібниця? Ти мене кохаєш?

— Тебе, тільки тебе. Як я танцювала вперше з тобою, я зробилась така маленька-маленька, мене мов зовсім не стало. Як це скоїлось? А потім ти сказав, що я тобі подобаюсь, і кращого я не чула ніколи... Далі ти сказав, що не треба боятись, треба розбити все, а тебе кохати — мені було страшно, а я знала, що тільки так...

Вона замовкла, й заговорив Тимошівський:

— Моя люба, яка ти ще дитина! Тобі хочеться, щоб усе було гарно, щоб усі посміхались. Це дурниця, так не буває. Буває так: хто хоче щастя, тому про інших годі думати. Кохання без болю нудне, це ріденька кашка для хворих. Ми молоді — що нам до наших матерів чи знайомих? Де моя мати — хіба я знаю? Я тільки знаю, що жити прекрасно, а жити й кохати — ще краще. А ти скиглиш... Поцілуй мене!

Сергій не слухав їх більше. В першій хвилі, як він зро-

зумів усе, він скорчився, принишкнув і завмер, як жучок, що потрапив у небезпеку. А далі він думав так:

«Добре, хай Галочку втрачено. Що ж з того? Хіба нема інших жінок, а чим вона краща за їх? Хе-хе-хе, та жінок же хоч греблю гати!»

Міркування це було надзвичайно розрадне. Жінок було безліч, і багатьох можна було задешево здобути. Жінки ж усі однаковісінькі, чи ж не однаково, котра з них?

Він підвівся й пішов геть, пересміхаючись сам з собою. Справді, чудний він був! Приїхав, був утомлений, знесилений з літання і фронтів, виснажений з самотності,— побачив цю дівчину й розкис. Куди ж пак, яка трагедія! А йому просто жінки потрібно, і він може, звичайно, дістати це досить легко.

— От пригоди лицаря без страху й догани,— гадав він про себе,— таємничий роман часів середньовіччя.

Вперше за довгий час він заснув міцно й спокійно.

Був день Іллі, коли Сергій прокинувся. Він радісно потягся руками до сонця, що сміялось у вікно. Він збадьорішав, мов одужавши з тяжкої хороби.

— Це ліжко мені не дурно дано,— посміхався він.

Подвійне ліжко здавалось йому наймилішою річчю в хаті. Він постановив діяти якнайшвидше, щоб урвати свою самотність і — як то кажуть? — одружитись. Хай так, хай це буде одруження! Одружитись за тисячу радянськими грішми!

Він уявив собі Галоччине обличчя: ніч і він приходить з панною.

— Галочко, випадково зустрівся з давньою знайомою. Багато де про що побалакати маємо.

Неодмінно їх зазнайомить!

Коли він умився, приїхали з лікарні по тітку. Він не вийшов навіть. Чув, як Галочка вирядила матір.

Потім Сергій пішов на аеродром. Він здивувався, побачивши, як заквітчали його гірляндами та плакатами. Всі апарати були в квітах, червоних стьожках та гаслах. Після літання мав бути обід.

Люду зійшлося сила. Майдан був, мов плодюча нива, що вродила людьми.

І літання пройшло напрочуд гарно. Було піднесення, завзяття. Фігури в повітрі в'язались самі собою, пропелери співали. Сергій зліз з машини схвильований з височини й щасливого літання. Він зав'язав сім «мертвих петель» [2] і тепер посміхався.

Обідати пішли до клубу «Амортизатор». Тут наспів і Василь.

— Прийшов тебе поминати,— сказав він Сергієві.

— Поминати? — здивувся Сергій.— Я оце тільки жити зібрався, а ти мене ховаєш! Спасибі!

В хаті був галас, і вони нахилялись один до одного, щоб чути.

— Товариша поминаю,— казав Василь,— такого не буде, ні, ні! Тисячі бачив, а таких було тільки два. Та лихо,— обох немає! Ковінька їм у бік! Всяка наволоч живе, а їх немає. А через що гинуть?

Сергій бачив, що Василь уже п'яний прийшов сюди, і слухав його посміхаючись.

— Через жінок! — гукнув Василь.— Усе переборять, а як дійде до кохання — каюк! Виходить, що найтяжче перебороти жінку. Матері його біс! Здається, таке собі слабеньке, нігтем би, як вошу, розчавив, а от не переборені! Та жінка, як не зігни в три погибелі, так живо на шию вилізе!

Він налив собі склянку.

— Ех-хе, переводяться люди! Та й подумаю я — таки й не буде людей! З'явиться на людину натяк, походить, походить — та й гине. Не буде людей! Ну, дарма, й без їх житимем!

Ці слова роздратували Сергія. Хоч Василь і п'яний був але Сергій образився — не за себе, а за всіх присутніх.

— Дурниці ти плетеш з п'яних очей,— відказав він.— Немає людей! А подивись — їх повна хата. Вони п'ють, сміються. Цей сміх — найкраща відповідь на твої слова. Кажуть, що звірина різниться від людини тим, що не вміє сміятися. Це так! Я теж буду сміятися, я вип'ю горілки, налий мені!

Василь чокнувся з ним.

— За упокій — промовив він.— Хай тобі земля пером!

Сергій, сміючись, підніс чарку до уст. І тільки тепер примітив — проти нього сидів Тимошівський і жваво розмовляв серед товариства. Сергій мов побачив його вперше. Тимошівський був новий, неприступний, весь бенкет влаштовано ніби на його честь; всі сміялися, й горілка лилась ніби на його славу. А він був стрункий і чорнявий, мав засмагле, мов палкими вітрами обличчя завіяне. І здавалося, що він трохи циган.

Василь казав про нього:

— Цей сосунок за жінками світа божого не бачить.

Так, так. Тимошівський же був завсіди у когось без-

тямно закоханий. Це вічна історія, вічний танець його життя.

— Messieurs, angages vos dames!

І найбільше вразило Сергія Тимошівського губи — дужі, червоні. Сосунчик! Ні, ті губи видалися Сергієві губами вампіра.

Дедалі, то глибше захоплювало Сергія відразне почуття до цього хлопця. Воно росло, поверталось на огиду. Сергій забув про свою чарку. Він не міг уже одвести від Тимошівського погляду й почував себе ніби в засідці, ніби наготувавшись до скаженого скоку. Кулаки його стиснулись, і очі налилися кров'ю.

В цю хвилину Тимошівський підвівся, закурив і, сміючись, промовив:

— Ну, товариші, йду спати! Я вночі майже не сплю.

Він засвистів пісеньку й вийшов геть. А гнів Сергіїв раптом потух, на чолі йому виступив піт, і серце занудьгувало.

«Ось до чого я дійшов,— гадав він,— ганьба, ганьба...»

Він оглянувся — Василя вже не було. Це додало йому ще суму.

Йому було шкода самого себе до сліз. Він почував, що зробився пір'їнкою, яку вітер шматує, кидає в болото, а там її топчуть ногами. Досі він був тільки з постаті потвора, а тепер почував, що душа його загнилась.

«А який я був, — думав він,—я був людина, це правда, а тепер я нікчемство. Де мій спокій?»

Він думав про Галочку й про своє чуття до неї. Він ніби вдивлявся пильно в цю дівчину, ніби хотів дізнатись її схованого єства. Чи не прибрано було там у блискучі шати те, що на очі виступало в його потворстві? Ця думка вразила й порадувала його.

— Кажуть, що я потвора, а хай покажуть мені прекрасне!

Все було омана, а проте він не знав, що почати. Все промайнуло так швидко, що він мов занімів із здивування.

Із кімнати вже всі розійшлися: тільки четверо в кутку гуляло в карти. Вечоріло, день Іллі кінчався.

Вийшов з клубу, Сергій перейшов через парк.

— Галочка, мабуть, тут,— подумав він.— Тимошівський вже встиг виспатись.

Він, як і вчора, бачив веселий натовп, чув сміх, балаканину, й велика туга охопила його. Йому було боляче за кожний усміх, за всякий рух, за дерева, що росли, й за

листя, що шамотіло. Все це було зайве, але турбувало його, а він бачив, що був кволий.

— Як важко пройти проз квітку, не зірвавши, проз джерело, не напившись, проз жінку, не покохавши, і проз камінь, не збудувавши собі хату. Потім квітка робиться гноєм, воду викидаєм з себе геть, дівчина тебе зраджує, а камінь з стелі падає тобі на голову. Це зветься — вічність.

Вдома Сергія чекала несподіванка: в його кімнаті була жінка. Коли він увійшов, жінка підвелася з стільця й спитала:

— Вибачте, це ви літун Сергій Данченко?

— Я,— відповів Сергій. Він був здивований страшенно. Згадавши, що вранці він постановив був привести до себе жінку, він готовий був вірити, що це примара. Його навіть острах узяв, і він спинився на порозі.

Жінка схвильовано казала:

— Вибачте, що я прийшла, не бувши знайома. Ваша родичка дозволила мені зачекати.

— Родичка? Галочка? — спитав Сергій. В кімнаті було вже зовсім поночі, й замість жінки він бачив тільки обрис. А вона промовляла майже захлинаючись:

— Я не знаю, як її звуть... Вона була тут... Я зараз розкажу — тільки ви не смійтесь,— я поетеса, я вірші пишу... Два надруковано... Весь вік я живу в цьому місті... А це місто — ви побачите самі — болото. Тут нічого немає, тут тільки жаби. А життя немає. Сьогодні я була на святі. Це ви робили «мертві петлі»?

— Я,— відповів Сергій, затремтівши. Він почав догадуватись, що ця жінка прийшла йому віддатись. Але він ще не йняв віри і стояв, не ворухнувшись, на порозі.

Поетеса казала далі:

— Це було чудово. Яка сила! Яка краса! Я дивилася, як сновида... А коли я подумала, що то ж не мертва машина, що душа її — ви, я не знаю, що мені сталося... Я згадала, що весь вік у цьому місці я тільки й мріяла... Розумієте, ви дасте мені натхнення, ви людина майбутнього... Я покохала вас, хоч ще вас не бачила... Я знаю, що ви дасте мені щастя, щастя сильне...

Сергій ступнув до неї.

— Ви покохали мене! — гукнув він.— Я вас теж кохаю! За вашу сміливість, за те, що ви — моє перше кохання! Розумієте — перше! Як я вас цілуватиму! Ніколи ще не цілував жінки... Вам мій перший поцілунок, мої перші обійми...

Вся істота його говорила. Непочатий край жаги палав у його мові, й кожне слово його горіло. Ця поетеса була йому відтепер найдорожча. Вона одгукнулась на його тугу й самотність і прийшла сама. Він уже почував її своєю.

Якийсь час вони мовчали.

— Запаліть світло,— сказала поетеса,— нам треба зазнайомитись.

Сергій покірливо черкнув сірника, й його бензинова лампа забуяла. В ту саму мить жінка гукнула й затулила обличчя руками. Сергій одразу зрозумів той зойк — жінка злякалась його. Та й справді він був страшний. Жага розпекла його хінське обличчя, витягнула довгі руки й подвоїла горб на спині. Літун був зігнутий, голова його одхилилась назад, і очі безтямно дивилися. Він простяг руки до жінки.

— Ти злякалась,— зашепотів,— я страшний, я потвора? Але серце моє — яке воно спрагле! В коханні я буду вродливий! Я потвора, бо нікого не кохав. Кохання жорстоке, воно не знає ласки, але творить красу...

Сергій підходив до жінки й торкнувся тремтячою пучкою її плеча. Вона ще щільніше затулилась.

— Ні, ні! — гукала вона. — Не треба, не займайте мене!

Вона голосно заплакала й почала сміятись. Сергій зробився сірий і опустив руки.

— Не бійтесь,— прохрипів він.— Я не займу вас! Не бійтесь!

Він підійшов до ліжка й упав. Йому було душно, комір різав йому шию, пояс стискував його, й чоботи висіли на ногах, як тягарі.

Поетеса потроху заспокоювалася й витирала очі. Врешті вона підвелась і з жалем промовила:

— Вам не треба спускатись на землю...

І вийшла. Рипнули двері.

«Вам не треба спускатись на землю».

Ці слова не затихли. Вони висіли в кімнаті, котились луною по кутках і плигали чорними рядками в білому полум'ї.

«Вам не треба спускатись на землю!»

Земля! Це безглуздий чорний шматок, що лине безтямно в просторі. Навіщо? І люди теж чорні, вони теж шматки і собі метушаться без упину. Вони горді, опанували природу, вони творять мистецтво, будують хмарочоси, мріють про рай. Нащо? Перед цим питанням блідне мистецтво, падають хмарочоси й розлітаються мрії. Нащо? Це прекрасне питання для людини й землі!

З цими думками до Сергія повертався спокій. Він почував себе людиною, що вступила в бруд, а тепер пильно витирає ноги.

— Що таке кохання? — думав він.— Віра росте на трясовині страху, а кохання квітне з бруду злягання. Чисте кохання — то передчуття статного акту. Передчуття, похоже на чисті слинки, що течуть у нас, коли ми, зголоднілі, бачимо смачну страву.

Він рівняв кохання до розкішно сервованого столу, де серед ясно-білої скатертини на срібних тарілках між квітками та пальмами лежить... м'ясо! Задоволення духу! То є пахощі біфштекса.

І що в більшій простоті виступало перед ним життя й людина, то спокійнішим і дужчим він себе почував. Він ніби мав позір, що бачить крізь мури та гори; купи забобонних окулярів, що крізь них людина дивиться на світ і на себе, лежали позад його, і все повставало йому в дивній голизні. Сама земля була така убога, мов нашвидку зроблена, з її заколотами й сподіваннями. Щасливий той, хто вищий землі!

Ніч Сергій не спав. Він лежав на ліжкові, так як упав був на його. За думками він не помічав часу.

Літун робився тим, ким був досі, до того часу, коли повернувся в рідне місто, де спогади й бажання захопили його. Він ніби надівав власну одіж після нудної машкари, мов вертався до своєї хати після невеселого гостювання.

— Маю що розказати Василеві,— гадав він.— О, Василь буде вдоволений! Він приходитеме до мене, як і раніше, й ми знову будемо товариші. Бо я знову людина.

З світанням він устав і довго вмивався, щоб збадьорішати. Тіло його щеміло з безсонної ночі, ноги обважніли, очі припухли.

Ранок був сизий, хмари нависали низько й сунулись тихо. Після сонячних днів заходила дощлива пора. Казали, що десь пройшов циклон.

Він хотів уже вийти, але згадав, що не чув, чи повернулась Галочка вночі. Може, вона й не приходила? Він обережно зазирнув за ширму. Ні, вона вернулась, спала спокійно, трохи розкинувши руки, вкрита тільки до пояса, з напівоголеними з-під сорочки грудьми. Сергій довго дивився на неї. Де ж поділися її принади? Що чарувало його в ній? Буйна коса, що посивіє, чи груди, що звиснуть за кілька років? Він посміхнувся й вийшов геть.

Надворі його вкрила вогкість і пронизуватий вітрець. Хмари, здавалось, нависли ще нижче й зовсім спинилися.

Сергій простував до аеродрому. Там зустріла його заспана варта. Він оглянув свою машину: душа його нудьгувала, рвалась у простори над хмари, де буяє сонце.

— Я маю наказ летіти,— сказав він.— Механік, мабуть, заспав.

Варта допомогла йому вивести апарат. Він сів, приготувався й сказав пускати.

З неймовірною радістю він почув себе на повітрі. І дедалі відбігала від нього земля, що менші й чудніші робились її будівлі, то вільнішим і дужчим він себе мав. Його руки витягнулись у крила, й серце з'єдналось з мотором.

— Прощай, земле! — шепотів він.

Хмари на мить огорнули його важкою пеленою, розбігаючись од пропелера. А за хвилю він був уже над ними, заллятий світлом і теплом. Безмежна блакить простяглася перед ним, прозора, ясна, вщерть напоєна сонячною росою. А внизу клубочились і вигинались сизі хмари, ховаючи землю. Апарат був уже на 5000 метрах над нею.

— Прощай, земле!

Ніколи ще літун не пив блакиті так жадібно й не відчував так насолодно свого лету. Височінь п'янила його, він хотів співати і здатний був скласти поему, ще не відому людям.

Раптом холодний піт обілляв його: бензина! Чи має він бензину? Йому вже здалося, що мотор спинився й пропелер більше не шумить. Він глянув на бак — бензину було на дні. Спускатися треба.

Спускатись — і знову земля. А хоч би мав він з собою цистерну бензину — однаково врешті земля. Вона опутала його, тримала міцно, й не було де сховатись від неї в блакиті. Дарма, дарма! Притулку немає! Бо хоч де він піде, хоч увесь всесвіт перейде — він знайде життя. Чого воно хоче? Життя хоче бути. І однаково як — чи сонцем світити, чи зорею линути в просторі, чи квіткою пахнути, чи людиною сміятись, чи каменем падати в безодню. Життя хоче бути! В безлічі змін воно розгортає своє пишне гілля. В коханні і смерті, в землетрусах і велетенських протуберанцях, у кометах, в зоряному дощеві, в заколотах і крові воно святкує саме себе — і нема де сховатись. Життя пронизало всесвіт своїми стрілами, воно п'є вічність пожадливими устами,— і притулку немає. Життя хоче бути!

Літун глянув навкруги тим поглядом, яким допіру дивився на Галоччині півоголені груди. Неминучість насувалась на нього, й він спокійно чекав її.

— Хай тобі земля пером!

Мотор зітхнув, і то було останнє зітхання душі, що хотіла неба. Ущух пропелер, і велична тиша схолодила блакить. А за мить ревнули простори, сонце захиталось і земля розкрила свої обійми.

Літуна Сергія Данченка ховали на другий день по його смерті. Похорон відбувся по обіді, люду зійшлося сила, хоч година була похмура. В цьому місті ще ніколи не ховано літунів, і всім було цікаво.

Труну поставлено на повітроплав, оповитий гірляндами; дві пари коней тягли його вулицею на кладовище, грала музика, а вгорі шумів ще один апарат, розкидаючи на юрбу чорні паперові стьожки.

Перед брамою кладовища процесія спинилась, і воєнком сказав промову.

— Товариші,— почав він,— ми ховаємо сьогодні одного з наших літунів. Мало чия нога ще ступала в царство повітря, здобуття неба ще тільки починається, і втрата одного з вояків на цьому полі нам болюча невимовно. Зрозумійте, товариші! Авіація має для нас значення не тільки як найшвидший засіб сполучення чи найнадійніший спосіб оборони. Ні, ми вбачаємо в авіації рацію далеко глибшу: вона розчиняє людству браму до нового життя. Тим, що звикли дивитись з землі на небо, може, це невтямки, але людина, що хоч раз піднеслася, то розуміє. Тій людині капіталізм з його міщанською обмеженістю уже завузький. Керування небом вимагає на землі нової форми стосунків, і та форма буде комунізм. Авіація, товариші, нищить капіталізм в наших душах і поруч робітничого руху стає шляхом до комунізму. Прийде, запевно, такий час, коли ми, замість хрестити наших дітей, будемо врочисто підносити їх у повітря. І цей звичай буде повний глибокого символу. То жаль нам втрачати одного з тих, хто, може, несвідомо вів нас до майбутнього. Але ми не плачемо. Окрема смерть для нас тільки подробиця. Бо ми знаємо, що всяке досягнення вимагає жертв, і кожна смерть для нас тільки пам'ятник праці й нова надія. Тільки буржуазія лякається смерті: вона тремтить за багатство, якого не може взяти в труну. А в нас багатства немає, але натомість ми знаємо, що разом з нашим серцем б'ються інші серця, дихають інші груди. І для нас смерть далеко не всемогутня: її вже переможено, і переміг її колектив.

Після промови труну знято й понесено до ями. На мо-

гилі покладено гірлянди й встромлено дерев'яний пропелер, де на табличці написано все що треба. В алеях кладовища танули тіні й хрести, в присмеркові звішували рамена. Коли всі розійшлися, після шуму зробилося ще темніше.

Коло могилки лишилася тільки Галочка; вона проводжала була брата, а тепер чекала Тимошівського — той мав сказати їй щось важливе. Він тільки на хвилинку пішов товаришів провести, а то незручно.

Галочка давно не була на кладовищі, і їй подобалось. Скрізь, скрізь мертвяки, й так приємно бути живій! Чудний воєнком! Каже, всім зразу смерть не страшна. А яка користь з того, що інші житимуть, коли вона помре?

Про брата в перших, що лежав під землею, Галочка теж згадувала. В душі вона була рада, що він розбився.

«Він був добрий,— гадала вона,— але ж він — каліка».

Їй здавалось, що калікам нецікаво й непотрібно жити.

Тимошівський тихо підійшов; вона не чула його кроків і скрикнула з несподіванки, простягаючи йому руки. Тимошівський поцілував їх.

— Негарний,— промовила вона, і її мова була таємнича серед домовин,— так забарився.

— То тобі здалося,— відповів Тимошівський,— сядьмо.

Він простелив шинелю, і вони сіли між могилками.

— Галю,— сказав Тимошівський,— я хотів тобі сказати що ми від'їжджаємо завтра. Нашу сотню переводять до іншого міста.

Вона упала йому на коліна.

— А я?

— Ти, Галю? Ти лишишся...

— Мовчи,— прошепотіла вона.

Було холодно на ніч. Місяць завісився хмарою, і хрести припадали до землі.

— А ти лишишся,— шепотіла Галочка,— лишишся...

Тимошівський хотів її обняти, а вона пручнулась і схопилась на ноги.

—А, — заговорила вона,— треба кохати, кохання вічне — це ти казав! Я була чиста, добра, як ти прийшов був... а тепер я віддала хвору матір до лікарні, щоб вільно кохати. Де вона? Вона страждає, а я тут? Кохання не знає жалю! Ти кидаєш мене, не кажеш: ходім зі мною! Кохання вічне,— яка брехня!

Він підвівся й силоміць притиснув її до себе. Вона плакала й тремтіла.

— Галю,— сказав він,— ти така дитина! Кохання вічне — не того, що я тебе до смерті кохатиму чи ти мене.

Це — дурниця. Я вже багато кохав, багато був щасливий, а ти хочеш кохати тільки раз. Ох ти, дурненька! Не плач! Будь смілива, не скигли, а то справді будеш нещасна.

А вона не йняла віри.

— Це вже кінець, кінець... — шепотіла вона.

Він голосно засміявся, і його сміх хитнув приспані хрести. Ще дужче притиснув він її до себе, і вона відчула в нічній прохолоді його вогонь.

— Кінець? Так здається, коли вперше кохаєш! Вір мені — це тільки початок. Слухай, я ж їду завтра! А ти вже за завтра болієш! Ти ж ще зі мною!

Вона сумно посміхнулась крізь сльози.

— Я ще з тобою...

Її поцілунок був мов квітка, що засинає. А їй відповів пекучий струмінь, розлився, зім'яв бліду квітку її жалю, — і їхні губи вже кресали болючі іскри насолоди.

1923

ІСТОРІЯ ПАНІ ЇВГИ

З 1905 року, коли селяни вбили в маєткові її чоловіка, пані Ївга Нарчевська перебралась до міста.

Смерть чоловіка її не так вжахнула, як здивувала. Село стало їй незрозуміле, а селяни то й зовсім. Тридцять років прожила пані Ївга на селі — і весь час селяни здавались їй надзвичайно лагідні. Принаймні такими вона бачила їх, коли вони приходили з якимсь проханням. І раптом дике збурення, палії, руїна і нагла чоловікова смерть.

Пані Ївга покинула маєток і оселилась в місті — найняла невеличку кімнатку на тихій вулиці, нікуди не виїздила, нікого не приймала, тільки гуляла часом сама ввечері, а вдень читала книги. Обідати їй носили з їдальні.

А в маєткові лишився син Андрій. Він був на батька похожий — так само упертий і певний. Його не здивувало село — він приїхав на другий день, як батька вбито, і вже не покидав маєтку. Почав буряки сіяти, цукроварню поставив, свині розвів, молочарню — інтенсивне господарство, казав він.

Матері висилав гроші, а то й сам заїздив вряди-годи.

— О, maman, ваша соціалістична книгозбірня шириться, — казав він, розглядаючи книжки на її столі.

—Так, André, шириться, — зітхаючи відповідала пані Ївга.

А від'їжджаючи, пан Андрій цілував материну руку й казав:

— Сподіваюсь, maman, що ви врешті покинете свою келію й переїдете до мене. Ваша кімната напоготові.

Селяни, що привозили їй з маєтку масло, овочі тощо, так само прохали її повернутись.

— Їдьте до нас, — казали вони, — може, легше буде. Дуже нас Андрій Степанович у шори взяв. Воно як подивитися, так і нічого ніби: і заробіток єсть, а не по совісті, вибачте...

Пані Ївзі було це боляче невимовно. Одного разу вона наважилась і сказала синові:

— André, до мене доходять чутки, що ти експлуатуєш селян... Мені соромно за тебе. Ти такий освічений, розумний..

Пан Андрій здивовано знизував бровами:

— Maman, ось плоди вашої самотності!

Але пані Ївга постановила висловити йому все. Вона підвелась, скинула з себе турецьку шалю, з якою не розлучалась ніколи, й урочисто заговорила:

— André, ти повинен розуміти, що так бути не може. Я не буду посилатися на наукові засади. Але хіба ти не почуваєш, що повинна бути криза? Все буде зломлено. Невже батькова смерть тебе нічого не навчила? Хіба в тобі немає — даруй це слово,— почуття справедливості? Послухай мене, віддай землю селянам, а сам візьмись до чесної праці. Не будь експлуататор!

Пані Ївга хвилювалась дуже. Все ж чи не цілий рік вона збиралася висловити це синові й не раз складала в голові цю промову. Пан Андрій спокійно вислухав її, почекав хвилинку, чи не скаже вона ще щось, а далі промовив:

— Maman, вам треба серйозно подумати про свої нерви. Доконче потрібно вам змінити спосіб життя. Щиро раджу вам виїхати на час за кордон чи до Криму принаймні.

Він поїхав, поцілувавши матері руку, а пані Ївга, зітхаючи, прошепотіла:

— André, ти мене не розумієш...

Прийшла війна. Дев'ять років, які пані Ївга прожила в своїй самотній кімнатці, зробили її обличчя блідим, а очі блискучими, як у кокаїністки. Довгі пучки на її руках світили тоненькими кісточками, і вона притискувала ними до грудей турецьку шалю. Сусіди ненавиділи її за мовчання й урочистий вигляд. Ніхто не розумів її життя ані думок.

Пан Андрій їздив автомобілем і був головою місцевого відділу союзу городів[1]. Раз на два тижні він робив матері візиту й привозив фруктів та цукерок.

Коли війна почалася, пан Андрій сказав матері:

— Maman, може, ви пішли б працювати в один з моїх шпиталів? Таку працю тепер вважають за bon ton *. Я був би вдоволений; а ви, може, дали б у такий спосіб вихід вашому почуттю до страдників.

Пані Ївга похитала головою:

— Ох, André, не плутай мене у військові справи. Я чекаю кризи.

Коли криза прийшла, пані Ївга почала вже кахикати, але очі її запалали ще дужче, і вона ще щільніше загорталась у свою шалю. Старечі сили не дозволяли їй поділяти народну радість на мітингах, але коли повз її вікна випадково проходила маніфестація, губи її складались твердо і руки напружувались. В глибині душі вона шепотіла:

— Благословляю тебе, народе!

Син довго не приїздив, а вона чекала його нетерпляче. Аж ось він приїхав. Пані Ївга з притомленою радістю спитала:

— André, ти почуваєш?

— Почуваю, maman, погано виглядаєте. Може, треба звернутись до лікаря?

— André,— прикро відповіла пані Ївга,— хто вважає на хворобу в такій величній хвилі? Я про інше гадаю. André, часу ще не втрачено; ти ще можеш спокутати несправедливість свого життя — віддай маєток селянам, а сам вступай до с.-д.[2]. Я благословляю тебе на такий хвальний вчинок.

Пан Андрій вклонився.

— Мені дуже приємно, що ви турбуєтесь про мене, maman! Але вибачте, я свого життя за несправедливість не вважаю, спокутувати його не збираюсь і до с.-д. мені вступати не личить. Я, maman, боротись буду.

— Боротися! — гукнула пані Ївга. — Проти народної стихії? André, згадай про батька.

Пан Андрій засміявся.

— Народна стихія! Вітер — теж стихія, а проте, крутить млини. Та й з якої речі я мушу поступатись маєтком, хоч би народ і мав на його якісь права? Пра́ва, maman, замало, щоб щось здобути. Вибороти треба.

Після цієї візити пан Андрій зник — більшовики прийшли.

---

* Добрий тон *(франц.)*. — *Ред.*

А пані Івга зазнала в цей час багато пригод.

Коли в місті запанували більшовики, сусіди виказали на пані Івгу в ЧК[3] — їм кортіло, щоб стару буржуйку потрусили. Але трус не справдив надій сусідів. У старої буржуйки не знайдено нічого забороненого, а книжки її лягли в основу семінару для вивчення стосунків праці та капіталу при Раді депутатів.

Проте домкомбід взяв кімнату пані Івги на облік, наклав на двері печатку, а пані Івга опинилась на вулиці. Всі були вдоволені, що старій буржуйці таки дошкулили.

Пані Івга прийняла знущання спокійно і, йдучи вигнана через місто, гадала:

«Я повинна спокутувати гріхи свої й синові перед народом. Навіть якщо я з голоду помру, то це буде доцільно».

Вона зовсім приготувалась до голодної смерті, але на вулиці зустріла свою колишню покоївку Настю.

— От гаспиди,— гукнула та, коли пані Івга розповіла їй свої пригоди,— от розбійники нехрещені! Так переходьте до мене — якось житимем.

Настя була жінка рахубиста, в більшовиків не вірила і зразу збагнула, що пан Андрій їй добре заплатить за матір. Але пані Івга похитала головою:

— Якщо я лишусь жити, Насте, то що я робитиму в той час, коли будується нове життя? Я не можу сидіти руки склавши.

Настя замислилась. Важко було підшукати для пані відповідну працю.

— Якщо вам не важко буде,— промовила вона врешті,— то навчите мого Серьогу грамоти.

Ця ідея припала пані Івзі до серця.

Виховати сина народу! Передати йому ті знання й досвід, що вона набула за довгий вік, передати вивищені думки — і тим хоч трохи спокутати гріхи роду.

Пані Івга погодилась.

Настя поселила пані Івгу у «великій хаті» — так вона звала вогку й темненьку кімнатку поруч з кухнею, де сама спала. Пані Івга не мала з собою навіть постелі й спала на лаві, застеленій рядниною, а вкривалась своєю шалею. З кімнати не виходила, бо вже морози стали, а кашель її не покидав.

— Яка я вдячна вам, Насте,— сказала пані Івга,— що ви дали мені притулок і доручаєте мені виховати свого сина. Я справджу ваше довір'я.

— Щасти боже,— відмовила Настя,— чуєш, Серього!

Тринадцятилітній Серьога, син народу, був розбещена

дитина вулиці. Хати він не дуже держався, гасав десь, а додому прибігав хліба перехопити. Пані Івга одразу внесла дисонанс в його життя: віднині він повинен був дома сидіти та вчитись. Так мати сказала, а щоб її слово було міцніше, вона вибила Серьогу ременем. Серьога нишком прозвав пані Івгу «шлюхою в хустці» і зненавидів її всією силою своєї вільнолюбної душі.

За кілька день здобули книжки, і пані Івга з глибоким почуттям обов'язку перед Серьогою взялася до навчання. Вона сказала йому:

— Серж, ти повинен відчути, що нова доба вимагає від усіх таких, як ти,— покидьків капіталізму,— якнайвищого розвитку розумових здібностей. Інакше пролетаріат перемогти не здолає... Будемо ж учитись.

Але Серьога прикинувся йолопом, висолопив язика й гарчав по-собачому.

Пані Івга була спантеличена. Вона ще завзятіш узялася намовляти його. Тоді Серьога зробився серйозний і спитав її про значення слів, які часто вживають сердиті візники.

Пані Івга в розпачу стисла руки й гукнула:

— Яка безодня темряви й зіпсутості!

Вона урвала лекцію, сіла в кутку на свою лаву й довго міркувала про те, як найкраще взятися до виховання такого хлопця. Вона знала, що це — обов'язок її життя. І шкодувала, що їй бракує підручника педагогіки.

Ввечері повернулась Настя (вона на поденну прати ходила) і, розпитавши про наслідки вступної лекції, знову безжально вибила сина. Серьога мовчки зніс, але прокляв пані Івгу й запекло постановив дошкулити їй.

Назавтра, коли мати пішла, він тихенько повісив над дверима до кухні великий цебер з льодовою водою та прив'язав його мотузком до дверей, щоб перекинувся, як двері відчинити. А тоді лагідно покликав пані Івгу до кухні.

Вона вийшла, і вода з цебра вилилась їй на голову. Серьога плигав, регочучи, до стелі, а пані Івга сіла на свою лаву й трусилась, бо не мала в що перевдягтись. Але в серці її злоби не було. Вона шепотіла:

— André, зрозумій мене! Я даю відповідь за гріхи всіх наших предків.

Коли повернулась Настя, вона лежала вже й палала з жару. Кашель рвав її груди. А на ранок душа пані Івги покинула тіло.

1923

СОНЦЕ СХОДИТЬ

Іду поважний і мрію про щось...
Про поділ земельної ренти.
А навколо грають, пустують дурні весновії
І сміються з мене, інтелігента.

М. Йогансен

Повітовий учительський з'їзд кінчався. В останній промові голова з'їзду казав про матеріальну скруту, боротьбу й революційний запал. В залі було душно й накурено. Обличчя огорнув сизий димок, у відчинені вікна дихало сонце й торохкотіли повозки.

Володимир Петрович сидів скраю біля стінки, поклавши руки на коліна. Він був неуважний, часом заплющував очі, і йому здавалось тоді, що він їде на тих повозках, що торохкотять на вулиці. Коли голова почав про революційний запал, Володимир Петрович мимоволі прислухався й посміхнувся — таке далеке було те слово: запал. Він хотів уявити це слово — яке воно є? — і самому було чудно з своєї праці.

Потім устали всі й проспівали «Інтернаціонал»[1] з «Заповітом»[2]. Володимир Петрович почекав, поки вийшли передні, та й собі вийшов із Будинку наросвіти.

Дружина Володимира Петровича повернулася сьогодні вранці з спекуляції, привезла борошна й сала. Він натягнув картуза й пішов додому, але коло ганку його взяв під руку вчитель, Павлусь,— так його звали за молоді літа.

— Нам по дорозі? — спитав він.

— По дорозі,— відповів Володимир Петрович.

Павлусь був у білій сорочці з розстебнутим коміром. Виступала дужа, засмагла шия, рукава сорочки закасано по лікті — і руки так само засмаглі. Павлусь ходив щодня до річки купатись і лежав на сонці.

Вечір був близько. Про нього шорохтіли дерева на пішоходах і тіні, що простягались через вулицю. Щоб Павлусь не подумав чого, Володимир Петрович сказав:

— Ну, от і з'їздові кінець... Три дні одсиділи. Гм... Приїхали з сіл, і всі в одне — матеріальне становище.

Павлусь провів рукою по чубові — він без шапки ходив:

— Тепер скрізь про це. Зголоднів народ... Я не прощаюся, ввечері завітаю. Всі будуть?

— Напевно.

Володимир Петрович засунув руки в кишені й далі пішов сам.

«Чом же тобі не завітати, коли ти цілуєшся з моєю дружиною? Гм.»

Володимир Петрович мав приміщення неподалік. Він наймав три кімнати й город з половини. Подвір'я було велике, високими штахетами огороджене. Коли Володимир Петрович проходив повз нього, над штахетами видно було тільки саму його голову. Дружина колись казала, що здається, ніби голова та сама собі суне над парканом.

Хлопчик гуляв у дворі з старим собакою. Побачивши батькову голову, він гукнув:

— Папо, папо!

Володимир Петрович хотів посміхнутись. Але посмішка не дійшла йому до обличчя — воно лишилося сухе, притомлене, чоло в зморшках, вуса звисали.

Володимир Петрович переступив хвіртку, хлопчик був уже коло нього.

— Що, Дмитрику?

— Мама пішла до сусідів, а тобі сказала принести води.

Дмитрик оповив рукою його ногу.

— А я на Сірка шлейку зробив!

— Гм...

Володимир Петрович раптом пішов, Дмитрик трохи не впав. Вода! Ця проклята вода, що треба наносити ввечері до хати! Брати коромисло на плече, цеберки брязчать, наче сміються, що їх колишній директор гімназії несе! Сам знає, що води треба, нема чого нагадувати!

А проте він тільки на мить спалахнув. Воду носити й самовара гріти — то його обов'язок. Обов'язок невеликий, бо його годує дружина. Вона їздить десь, спекулянчить, а він споживає. Прекрасне становище! Ніби апаш на утриманні в повії. Та й не апаш навіть.

Він узяв у сінях прилади на воду, вийшов на ганок і спинився.

Літній вечір падав швидко. Сонця вже не було. На землі розляглися сірі тіні й сягнули серпанками до неба. Разом із тінями котився вечірній сум, стелився холодним мереживом на вулицю й на душу. Сонце повело з собою сміх за далекий обрій, і земля лишилась, як випитий келих.

Темнішало. Володимир Петрович узяв коромисло на плече й пішов. Дмитрик чекав його біля хвіртки з цяцьковим цеберцем у руці.

— І я піду по воду,— серйозно мовив він,— тобі важко.

Батько торкнувся рукою його голови:

— Мій хлопчику!

Вікна розчинено, каганець над столом миготів під подихами ночі. Біля столу господар, Володимир Петрович, і гості його: пан Казимир, поштовий урядовець з лисиною й білим комірцем, залізничний контролер Іван Данилович з поважними рухами та жвавий, хоч і сивий, домовласник Гриць Панасович у сурдуті й полатаних штанях. Павлусь сидів біля господині, гортав їй ноти. Пані Оксана грала. М'які, тихі звуки злітали з-під її пучок, розцвітали в повітрі і в'яли.

Малий Дмитрик сидів у темному кутку на канапі. Надворі поночі, і Сірко вже спить. У папиній кімнаті є багато книжок з малюнками — там теж темно. Каганець блимає, і хочеться плакати.

Біля столу розпочинається гра. Її звуть «Трік-трак», чи інакше: «Тихше їдеш, далі будеш»,«Eile mit wiele», «Festina lente»*. Гуляють на пари — Володимир Петрович з паном Казимиром, а залізничий контролер з Грицем Панасовичем. Починає той, хто викине шістку. Перший викинув пан Казимир. Він урочисто промовив:

— Będziemy następować!**

Така була умова, щоб кожний розмовляв рідною мовою.

Пан Казимир викинув ще й другу шістку; він важливо звернувся до Володимира Петровича:

— Pan nigdy nie będze żalowal, że jest w spolcie z polakiem...***

— Добре ж вам, як вас Франція підтримує, — зауважив Іван Данилович, — а спробували б ви так, як ми, — без нікого!

— Ой, їх Франція підтримує, та ще й як! — швиденько озвався Гриць Панасович.

Бойовисько розгорталося. Володимир Петрович посував фігурки, а часом гмукав, коли йому треба було бути вдоволеним чи навпаки. Пан Казимир завзято, але стримано гукав:

— Będziemy następować!

Іван Данилович повагом собі провадив:

— Ну й що з того? Ваша зверху? Так ми почекаємо... Нам не звикати, ми спокійненько. Я, як був за мирового суддю, так не думав, що паротяги доведеться з-під споду чистити. А було! Залізеш під паротяг, сопеш там, а

---

* «Спіши повільно» *(нім.)*, «Спіши повільно» *(лат.)*. — *Ред.*

** Будемо йти! *(польськ.)* — *Ред.*

*** Пан ніколи не пошкодує, що він у спілці з поляком *(польськ.)*. — *Ред.*

ще прийде який чорт і кричить: «Ану, ти там, повертайся, стерво. . .»

— Іван Данилович,— озвалася пані Оксана,— які вирази!

— Та ви далі слухайте. А потім я вже коло паротяга стояв, а хтось чистив. Моя черга була кричати. І підлоги на шпиталях мив... «Нетрудовой елемент...» Мив. А воно потихеньку-помаленьку — та й не те! Хто вміє чекати...

— Ой, обридло вже чекати! — гукнув Гриць Панасович. — Чекаєш, як той дурень!

— Zapewniam pana, — твердо мовив пан Казимир, —że Europa nigdy nie pozwoli...*

Іван Данилович збив фігурку й вдоволено засміявся:

— Та що там ваша Європа!

— O, Europa! **

Пані Оксана взяла повний акорд і заспівала. Її голос був чистий і дзвінкий. Він гостро знімався догори й звідти падав оксамитовим зерном у сині вікна.

Усі слухали. Дивно було, що, сама маленька, пані Оксана має такий пружний голос. Дивно було, що в її маленьких грудях таїться така жага.

Пан Казимир ввічливо шепотів:

— Piekna pieśń... Nadzwyczajne wykonanie... ***

Володимир Петрович зблід — він боявся дружининого співу. То був виклик йому. Пристрасна пісня мертвила його, як жалібний марш.

Коли пані Оксана кінчила співати, їй поплескали. Дмитрик підвівся з темної канапи й приступив до батька.

— Папо,— спитав він,— чого той звір великий, слон, не живе в нас?

Володимир Петрович хмуро відповів:

— Холодно в нас...

Пані Оксана витягнула вгору руки й сказала:

— Час уже ужинать... как ви, панове?

Всі ввічливо примовчали. Пані Оксана проспівала:

— «Найкраща птиця — ковбаса»... Тільки, панове, етой птіци — немає. Єсть сало.

Вона вийшла. Павлусь підвівся з стільця, що коло піяно, і ходив по кімнаті великими кроками. Йому пощастило, тут, на очах у всіх, двічі поцілувати пані Оксану в шию.

Грати кінчали. Іван Данилович бережно складав «Трік-

---

* Запевняю пана, що Європа ніколи не дозволить *(польськ.)*. — *Ред.*

** О, Європа! *(польськ.) — Ред.*

*** Чудова пісня... Надзвичайне виконання... *(польськ.) — Ред.*

трак» у скриньку. Це завсіди Іван Данилович робив. Він перший догадався вжити «Трік-трак» як цікаву гру для дорослих.

— Ех, жити тошно, — зітхнув Гриць Панасович. — Ідіть у повстанці, Павлусю...

— Я вже навоювався, — загадково відповів Павлусь.

Пані Оксана повернулась з великою сковородою, де танцювало сало з цибулею.

— Прохаю к столу!

По вечері прощались. Павлусь робив римський уклін, а пан Казимир цілував пані Оксані руку. Володимир Петрович провів гостей у сіни, а коли вернувся, пані Оксана позіхнула й промовила:

— Спать, Володю! Митя, марш роздівайся!

Дмитрик скривився й заплакав:

— Я не хочу... спати...

Він плакав глибоко, не по-дитячому тужливо. Він ніби відчував нудьгу нерухомої ночі й кволого світла каганця.

Володимир Петрович схилився коло нього:

— Цить, Дмитрику! Лягай, усі сплять...

Він відніс сина в ліжко, а сам повернувся до темної хати — пані Оксана забрала каганця в спальню. Зачинив вікна, потім пішов засувати двері. Він навмисне робив це поволі, щоб не бути в спальні, поки роздягається пані Оксана.

Володимир Петрович прокинувся рано. Він заклав під голову руки й лежав. Кожен день він зустрічав з невиразним острахом. Не тому, що наступний день міг щось змінити в його житті, а тому, що цей день буде подібний до всіх минулих.

Найстрашніше було те, що Володимир Петрович, дорослий здоровий чоловік, утратив вплив на життя. Воно точилося поза ним, лишаючи йому тільки дивуватись та смутніти. Життя складається з двох сил: великих обставин і маленького «я». Маленьке «я» робить людину частиною великих обставин життя. Хто має «я», рівне нулеві, той не живе, а додається.

Володимир Петрович почав одягатися. Він мав нагріти самовара з таким обрахунком, щоб був готовий, коли прокинеться пані Оксана. Потім принести палива до кухні. На цьому й кінчались тим часом його обов'язки: вода, самовар, дрова. А от пані Оксана має придбати кабанця — тоді треба буде ще кабанця доглядати. Колега Володими-

ра Петровича, росіянин і великий гуморист, часом казав про себе:

— Когда-то я был порядочным человеком, а тепер состою при жене и корове.

Володимир Петрович пішов на город. Город був великий і нагадував чемні урочисті збори. Зійшлася сюди й рядком сіла головаста капуста, картоплиння прибралося рожевим цвітом, натовпом стояв горох, і поважно червонів перець; огірки стелилися зеленим хутром, а поміж ними виставила свої списи цибуля, й пишалися з свого бадилля сердиті буряки. Навкруги на варті почесній стояли листаті соняшники, підвівши важку голову до сонця. І було дивно, що з чорної землі виростає поруч картопля і горох, що кожне вміє взяти з неї потрібний пожиток.

Володимир Петрович любив город — він сам скопав був його напровесні, сам посадив; він дав жити кожному стовбурцеві, і всі вони були йому рідні. Його душа боліла за кожен зів'ялий лист. То дарма, що половину врожаю треба буде віддати господині цього двору, — тут було спокійно, тут так тихо відбувались таємниці життя у кожній бадилині, що й людська душа спочивала. І цього досить.

А ввечері гості не зібрались. Іван Данилович поїхав контролювати поїзди, а без нього не грали. «Трік-трак» без Івана Даниловича втрачав свою запашність і смак.

Павлусь прийшов. Він розповідав і напружував свої засмаглі руки. Напились мутного чаю, настояного на вишневих паростках, і пані Оксана сказала:

— Ти, Володю, мабуть, будеш писать?

Павлусь зробив римський уклін Володимирові Петровичу й пішов з панією Оксаною гуляти.

Володимир Петрович теж вийшов і сів на ганкові. Найменшу охоту він мав писати підручника, що розпочав був. Цей підручник обернувся в якесь прокляття для нього. Пані Оксана визнала за найзручніше приносити себе в жертву підручникові.

Раптом щось дико ревнуло коло Володимира Петровича, аж він стенувся.

— Як ти мене злякав!

Біля господаря стояв пес Сірко й, лащучись, вив. Це був старезний собачисько, він шкутильгав на трьох ногах і вже не гавкав, тільки вив.

Прийшов і Дмитрик, що гуляв із Сірком. Він притулився до батька й заскиглив:

— Папо, мені нудно... Шлейка порвалась...

Найболючіша рана Володимира Петровича був син. Се-

ред родинної брехні й батькової розгубленості Дмитрик виростав нервовий, задуманий. Ось він сів коло батька, зліг йому на коліна, заснув. І за всі обов'язки перед ним Володимир Петрович міг тільки гладити його по голові.

Вечір хмурнішав, землею ходили вітерці. Серед тиші поволі минав час. Володимир Петрович отак вечорами думав про те, що життя стало інше. І це єсть причина причин. Не можна продовжувати, треба починати. І то поки не прийшла зима. Зими Володимир Петрович боявся — йому здавалося, шо вона вкриє і його наморозззю, як дерево, де схолонули соки.

Коли фактично встановлено, що на городі хтось вночі копає картоплю, пані Оксана сказала:

— Володю, коли он покрадьот усю картоплю, то чим же ми кабанця будєм корміть? Надо стерегти.

На Сірка покладатись не можна було. Сам Володимир Петрович мав сторожувати. Ввечері він узяв ціпок, накинув на плечі старе пальто й вийшов на город. Там аж над парканом стояли три дуби. Під їхньою тінню поросла буйна трава й колючі будяки. Це було вигідне місце для сторожі, і Володимир Петрович тут засів.

Спати не хотілось. Незвичайні обставини, прохолода в бур'яні, ціпок поруч — змушували серце часом кидатись, як у мисливця на полюванні. Гаснули вогні будинків, одинока ознака минулого дня. Земля заснула міцно, без снів.

А потім над обрій зійшов місяць і вкрив землю блискучою ковдрою. Все потяглося млосно від місячного дотику й поклало поруч себе легеньку тінь.

Пройшли останні люди. Володимир Петрович стежив за ними з-за бур'янів. Ті люди видавались далекими чужинцями, легенькими утворами ночі й заколисаної землі.

Потім довго нікого не було. Аж ось підтюпцем через вулицю пробіг цуцик, назустріч другий, понюхали одне одного, почаклували хвостами і, мов змовившись, побігли далі вкупі по срібному піску. Ці цуцики були такі нереальні, як герої кінематографічного фільму. Дитяча веселість опанувала душу, ніби все навкруги було тільки прекрасні цяцьки й тонкі механізми.

Володимир Петрович згадав свою молодість. Вона була подібна до молодості всіх інших людей — там була наука, кохання, пиво, ідеї і звичайні думки про те, що він житиме не так звичайно, як інші. Було багато дилем, вагань, кар-

динальних питань і запалу їх розв'язати, а потім життя все це заспокоїло. Життя вміє поставити навколішки.

Та це між іншим. Тиша й мерехкотіння зір підносили його. В сонному царстві міста він відчував своє просте минуле, як знайдений скарб. Він заплющив очі й дихав частіше. Кожен струмок нічної теплої вогкості навіював йому жадоби. П'яні язички почали жалити його. Він схвилювався, згадавши жінок, що кохав був, бо в жінці чоловік спізнає світ і себе.

Раптом крикнув півень, і звідусюди озвались йому шантеклери повітового міста. Володимир Петрович розплющив очі — ніч узялася вже сіриною, трава була вогка й повітря холодне. Було свіжо й бадьоро, у блідій далечі вчувалось передранкове тремтіння природи. Його очі були примружені, й квітки весни не зів'яли ще в його душі. Володимир Петрович підвівся.

Тут він побачив, що злодій прийшов тільки над ранок. Злодій був так близько, що Володимир Петрович, два кроки зробивши, схопив його ззаду за руки й стиснув. То була жінка. Коли вона повернула до нього злякані очі, він побачив, що жінка була вродлива.

Вона прошепотіла:

— Пустіть, не бийте...

Він не слухав її. Він стиснув її й захоплено поцілував у розтулені, щоб просити, губи. Вона пручнулась і вирвалась, охоплена інстинктом самозбереження. А коли глянула на його розкуйовджену постать у куцому пальті, то засміялась і мовила, заспокоївшись:

— А вже й старий...

Він мовчав. Тоді вона взяла свого кошика з накопаною картоплею, мовила — спасибі! — і зникла за парканом.

Володимир Петрович стояв серед городу. Просто перед ним танула сиза мгла й у первісній величі сходило сонце.

1924

«ТРЕТЯ РЕВОЛЮЦІЯ»

Було коло першої години ночі. Ксана, схилившись на довге підвіконня, часом торкаючись чолом холодного скла, дивилася в сіру далечінь, де лунали такі дивні, страшні, а вже звиклі звуки. Бій ближчав. Прозоре стукотіння кулеметів, безладна тріскотнява рушниць, раптові вибухи шрап-

нелів, що недавно ще були мов марево невиразне, сунули й облягали місто. Несподівано знімались ракети й осяювали на мить небосхил. Потім важко били гармати.

Ксана дивилася на рівну вулицю, що простяглася туди, до стрілом напоєного мороку, і на будинки, що скам'яніли вздовж неї. Ксана думала: у тих будинках поховалися, прищулилися по льохах люди, залякані, тривожно чекаючі. І, може, тільки хто цікавий, хоробрий чи хороброго вдаючи дивиться, слухає, як от вона, примарного бою.

Раптом десь зблизька розітнувся постріл. Ксана відсахнулась.

— Може, ходімо? — почула вона коло себе.

Це Андрій Петрович. Ксана простягла йому руку й промовила:

— Ще трохи... ще безпечно...

Андрій Петрович знову заходив по хаті.

Ксану вабив бій. Ще й місяць чи буде тому, вона теж, мов стара пані грому, жахалася пострілів. І на селі, де жили вони, бої видавалися ще страшнішими. Тоді чоловік цілував її, а вона таки боялася. Вона питала:

— Що буде, як прийде Махно?[1]

Він сміявся:

— Лікуватиму його молодців.

Махно прийшов і розстріляв її чоловіка. Десь за селом, уночі.

Бій був уже в місті. Луна несла постріли попід самі вікна, земля стугоніла, приймаючи гарматні набої.

— Партія білих з чорними кінчається на користь чорних, — промовив Андрій Петрович.

Ксана мовчала. Вона стелила свої думки туди, де танцювала смерть. В пострілах вона вчувала симфонію смерті. Бій — це музика, це залізна оркестра. Вона уявляла собі степи. На високій давезній могилі стоїть смертельний диригент. Це Махно. Який він? Бо він убив її чоловіка.

І от, піддавшись гарячій навалі жалю, Ксана заридала. Вона на всю глибінь відчула жах долі й невблаганність боротьби, що точилася, все осторонь захоплюючи й ламлючи.

Андрій Петрович взяв її за руку й силоміць повів з темної кімнати.

— Годі, годі, — казав він, — бачите, куди доводить хоробрість.

Стрілянина розлягалася невидною курявою десь зовсім близько, ніби стріляло раптом з-за плеча; над головою,

зітхнувши, розпадались шрапнелі, будинки нервово кидались і тріпотіли.

Андрій Петрович звів Ксану сходами до льоху, де сиділа родина. Тут, під землею, у світлі полохливого каганця, бій озивався притлумленим грюкотом. У цій напівтемряві, невиразні тіні від себе кинувши, збилися люди.

Худий чоловік, урядовець пошт і телеграфів, господар помешкання, глянув на Андрія Петровича з німим питанням.

— Махно, — відповів той.

— Махновці взяли! — верескнула дружина урядовцева в пальті, закашлявшись з важкої вогкості повітря. Її змучили безсонні ночі, на обличчя лягли темні зморшки, очі знесиліли від чекання.

Ксану посадовили на дзиглику коло каганця, і вона сиділа, схиливши голову. Її коса, звільнившись від пришпильок, тихо зсунулась і звисла поруч.

На хвилю всі змовкли. Постріли рідшали, вщухали. Гімназист 5-ї класи Колька, використавши тишу, заявив про своє невдоволення.

— От бачиш, мамо, їх і не вбило. А мене не пустила.

— Мовчи! — гукнула на нього мати. — Ти варвар! Ти мучиш мене!

— Дядьку Андрію, — казав Колька далі, на неї не зважаючи, — знаєте, скільки раз стрельнули? Я підрахував з нудьги. Сто тридцять вісім! Грубо, правда?

Мати схопила його просто за обличчя й шарпонула:

— Ти ізверг! Ти душу мені виймаєш!

Колька, пригладжуючи волосся, тихо скаржився дядькові:

— Марта боїться, а на мені зриває. Треба терпіти.

Бій кінчився. Каганець жалібно миготів.

— Ходімо, ходімо нагору, — полохливо казала Марта Данилівна, господиня, — погано як вони знайдуть нас тут...

Колька повагом пішов попереду. Андрій Петрович з господарем узяли на руки Ксану — вона заснула.

Каганця поставили в кімнаті за шафою, щоб не видно було світла крізь віконниці. А не спав ніхто. Говорили пошепки, ступали навшпиньках. Господиня Марта Данилівна нервово посміхалася й улесливо питала Андрія Петровича, себе заспокоюючи:

— Та хіба ми буржуї? Вони теж розуміють, де буржуй. Гриша двадцять років служить...

Часом вона обурювалась на дружину:

— Чого ти мовчиш і ходиш? Ти душу мені виймаєш! Господи, що ти за людина!

Колька вартував біля вікна, дивлячись крізь щілину, і вряди-годи урочисто промовляв:

— П'ятеро... з рушницями... Звернули за ріг...

Він почував себе прекрасно й вигідно, виконуючи цей обов'язок: всі до нього прислухалися, й мама не гдирала його по-дурному.

Раптом він гукнув:

— Троє! До нас! Уже на сходах!

Він не стримував своєї радості й бігав по хаті.

Цієї хвилини постукано. Колька метнувся відчиняти, але мати дала йому потиличника й пішла сама. Вона певна була, що повинна це сама зробити, зустріти як господиня, і її серце, крім смертельного жаху, мимоволі сповнялося покірним, ба, радісним почуттям перед переможниками, що їх не судять.

Поєднавши всі сили, вона ласкаво, кокетуючи трохи, спитала:

— Хто там?

— Одчини. Махновці, буржуйські звірі, — відмовив грубий голос.

Вона відімкнула, приговорюючи:

— Заходьте, заходьте! Колько, неси світло! Каганець у нас...

Вони недбало ввійшли, тягнучи свої рушниці, — троє хлопців у кожушанках, у великих, болотом закаляних чоботях. Серед пітьми вони здавалися великі, волохаті. Спинившись на порозі кімнати, один вимовив голосно — а всім після шепотіння й обережних кроків здалося, що він гукнув:

— Світла, лампу!

Він не хотів уступати до великої напівтемної кімнати, де каганець освітлював по кутках нерухомих людей.

Лампа була № 20, з гасом, на свято впорядкована й прихована. Вона довго блимала, не запалювалась, розкидаючи по стінах миготливі плями. І відразу заясніла. Тоді махновці заворушились і ввійшли до кімнати. Їхні обличчя були давно не голені, м'ясисті, і з них пашів спокій і сила села.

— Сідайте, сідайте... — Марта Данилівна тягла їм оббиті оксамитом крісла, красу свого мешкання.

— Їсти! — сказали.

Їм дали холодного кулешу, огірків, капусти. Вони глянули, й один сказав:

— Оце! Ні, ви дайте нам того, що пани їдять.

— Які ми пани? От, дивіться, — Марта Данилівна сміялася, вдаючи здивовану, й показувала на ногах старі черевики.

— У городі всі пани, — впевнено відповів махновець.

Гнітюча увага й нашорошеність панували в хаті. Лампа № 20 весело пихкала, набираючи дедалі більшої сили й яскравості. Махновці подзьобали з видимою неохотою капусту й закурили. Марта Данилівна з острахом почувала, як щораз більше тремтять її ноги, але посмішка й готовність служити не сходила з її потомленого пристареного обличчя. Вона промовила:

— А ви, мабуть, заморилися... Воювати важко, можуть убити...

Кольці здавалося, що вони вже відходити мають, і він похапцем запитав:

— Ви не можете сказати, який батько Махно? Високий?

— А ти що, розвєчик? — похмуро посміхнувся вузьколобий, з патлатим волоссям хлопець.

А мати вже потягла Кольку в куток і там термосила.

Андрій Петрович присунувся до них і запитав:

— Ви з села?

— З села, — неохоче відповів патлач.

— Який у вас програм?

Махновці перезирнулись.

— Такий програм, щоб знищтожити панів.

— А потім?

— Як знищтожим, — тоді побачим.

Розмова їм не подобалась, вони встали й узяли рушниці.

— Гроші миколаївські[2] є? — раптом спитав патлач.

— Миколаївські давно вже перевелися, — весело відповів Андрій Петрович.

— Ти, стерво панське, тобі кажу — давай гроші! — гукнув махновець і підніс рушницю.

Андрій Петрович глянув на нього й мимоволі стенувся — в очах селюкових, таких спокійних і похмурих допіру, зайнялася смертельна звіряча лють. Він відчув у цьому на мить перетвореному погляді всю безоглядну ненависть села до пана і до всього, що панським здавалося: до піджака, до комірця, білої руки, до кам'яних будинків і цілого міста.

А Марта Данилівна, розпачливо скинувши руками, упала махновцеві до ніг і оповила його чоботи.

— Ой, не вбивайте, — шепотіла вона, — не вбивайте, рідненькі... Немає миколаївських... Беріть усе, беріть...

— Давай, які є!

Їм дали купу радянських, петлюрівських і денікінських папірців. Патлач поділив усе на три купки й роздав. Марта Данилівна сміялася, держачись рукою за груди:

— Спасибі... Беріть, пожалуста...

— Ми вас, сукиних синів, ще потрусимо, — байдуже промовив патлач. — Ми кишки з вас повипускаємо. У вас де денікінців[3] сховано? Показуй кімнати!

Марта Данилівна бубоніла:

— Тільки племінниця хвора, тільки...

Махновці спинилися коло Ксани, що спала, розкинувши руки, оповита довгим волоссям своєї коси. Вони роздивлялися на її бліде витончене обличчя, де розлилася незнана їм панська млость притомленої краси.

— Н-да... — промовив патлач, і всі мовчки пішли до дверей. Марта Данилівна проводила їх.

— Заходьте до нас, — кокетувала вона, — моя племінниця видужає... заходьте...

На вулиці без угаву торохкотіли повозки — в'їздила махновська валка.

Ксана прокинулась пізно; за вікном був імлистий ранок пізньої осені. Ксана раптом підвелася, загортаючись у своє пальто, і пригадувала. Вона тремтіла з холоду й невиразних кошмарів минулої ночі.

В інших кімнатах було тихо. Ксана одягла пальто в рукава й пов'язалася теплою хусткою. Але в'їдлива осіння вогкість дошкуляла їй у непаленій, важким холодом пройнятій кімнаті. Зуби її почали нервово цокотіти.

В їдальні, скоцюрбившись на канапі й руки під пахви сховавши, спав господар, Григорій Опанасович. Колька солодко хріп, натягши на себе своє й батькове пальта і зверху великий килим. Марту Данилівну Ксана знайшла коло вікна, де сама вона вночі дивилася була на темну вулицю.

— Що ви тут, тьотю, робите? — спитала вона.

Марта Данилівна скинула на неї набряклі синяві очі.

— Я дивлюся... може, ще прийдуть.

— Треба розпалити пічку, тьотю. Холодно.

Вони принесли з льоху рештки дров і взялися коло пузатої буржуйки. Дрова сичали, жінки дмухали, ковтаючи дим і солоні сльози. Марта Данилівна розповідала:

— Знаєш, вони такі прості... Зовсім не такі страшні, як казали... Прості хлопці. Взяли гроші — так усі ж беруть. Погрозились убити — так це всі так. А не грабували. Ми зваримо кави, Ксано. Є ще трохи хліба. Ти спала так спокійно. Вони на тебе дивились.

— Дивились? Я це почувала.. мені якось було так важко...

Ксана замислилась і сказала:

— Тьотю, а що якби до нас прийшов сам Махно? Ти злякалася б?

— Ні. Тільки що нічим приймати. Пам'ятаєш раніше було — цукерки, вино? На мої іменини, згадуєш?

Марта Данилівна смутно посміхнулась. Колись воно було, казкове спокійне життя, а тепер його й уявити важко. Хіба можна повірити,— були такі часи, коли люди вставали по теплих хатах, умивалися, пили чай, розходилися на посади. Потім обідали.

Дрова взялися полум'ям, і залізна буржуйка весело тріскотіла. Жінки насолодно схилилися до пічки й ловили її тепло. Марта Данилівна збадьорилася й почала нервово, улесливо сміятися. Так вона навчилася за революції.

— Ти подумай, Ксано, як усе перекинулося... Коли революція почалася — всі раділи, ходили демонстрації, червоні стрічки. Була радість — правда, й ти раділа? А я підрахувала — оце вже п'ятнадцятий раз беруть місто, стріляють, роблять труси... Це п'ятнадцята влада! Хіба хто думав? Коли приходить влада, я молюся — знаєш за що? Щоб влада продержалась довго-довго... Хоч місяців зо два!

Вона змовкла, потім схопилася й постягала з Кольки все накриття.

— Колько! — гукала вона.— Вставай! Ач, як потягається!

Колька невдоволено підвівся.

— Ви, мамо, зранку починаєте гдирати... Ви перевищуєте свою владу наді мною...

— Ти — нахаба!

Колька тим часом будив батька.

— Вставай, старий буржую! Годі дрихнуть!

— Боже мій, який це нахаба росте,— шепотіла мати. Вона мішала на буржуйці руду каву з ячменю й думала про старшого сина Альошу. Вона любила його найбільше. Це перша її дитина. Він виріс високий, стрункий. Вона любила його найбільше. І як їй було терпіти, коли всі знайомі, всі близькі люди казали: її син — комуніст! Вона

плакала, благала, проклинала. І в кого вони повдавалися, такі вперті?

Колька, скинувши сорочку, зробив шведську гімнастику й наприкінці став на руки догори ногами. Уміння ходити на руках давало йому право трохи згорда ставитись до людей.

— Видай мені порцію, мамо,— заявив він.— Я піду в город.

Григорій Опанасович, напившись гіркої кави з черствим хлібом, теж узяв картуза.

— Ти куди? — запитала дружина.

Григорій Опанасович стурбовано блимнув очима:

— Оце так... Треба йти...

За три дні боїв він страшенно занудився за своєю посадою. Та й взагалі за часи революції він до посади почав ставитися інакше. Він був син сільського писарчука. Двадцять років він старанно упоряджав свою домівку, радіючи з кожного купленого стільця, канапи, тарілки. А тепер він домівку зовсім розлюбив. Він не бачив перед собою мети. Його мрії про піано й невеличкий власний будинок розбила революція. Вона відняла в нього старшого сина, що він, за його планом, мав бути інженер. Революція була Григорієві Опанасовичу якимсь несподіваним вихором, що раптом усе зломив. Так здавалося спочатку й було боляче. А згодом революція стала безконечним далеким шумом. І то посада йому допомогла. Прийдеш. Папери. І — тихо. Десь змінюється начальство, ідуть нові накази, а на столі одноманітні відношення, а коло столу — спокійно.

Григорій Опанасович вийшов хутко з помешкання, не слухаючи, що кричить йому навздогін дружина. На вулиці він зітхнув вільніше, натяг кашкета, поставив комір пальта і попростував, зігнувшись, мертвими вулицями до головного поштамту.

Незабаром, як Григорій Опанасович пішов на посаду, додому завітав його старший син Альоша. Мати, побачивши його, спочатку жахнулась. Альоша був у такій самій, як уночі махновці, кожушанці.

— Здрастуй, мамо,— сказав Альоша і додав,— нагрій мені води, я вмиюся.

В його словах матері вчувалася дитяча теплина. В її очах повстали раптом далекі часи, коли вона вагітна ним була.

— Альошо... Альошенько...— заговорила вона,— ти вернувся? Як же так? Відкіля...

Марта Данилівна заметушилась; вона не дивилася вже на сина, бо він воскрес у її душі на місці болючої плями.

Альоша сів на канапу й оглянув кімнату, де виріс був і де нагромаджено тепер силу речей — два ліжка, канапу, подерту ширму й кілька столів. Це стояло колись так статечно по своїх місцях, а оце купою збилося до великого джерела — залізної пічки.

— Ну й гармидер у вас, — мовив він, скривившись.

— І на душі так...

Альоша озирнувся — близько нього стояла Ксана, рівна, бліда, в довгій хустці.

— Я була колись біля моря, й воно хвилювалося. Тоді на душі теж неспокійно...

Альоша здивовано глянув на неї; йому навіть неприємно стало, бо всякі такі таємності й нюанси в голосі були йому без краю далекі. Тим-то, коли вона сідала поруч нього, він зауважив:

— На мені воші. Може, тифозні...

Вона взяла його руку й промовила:

— Який ти щасливий, що прийшов з махновцями!

— Справді?

— Да, ти міг бачити Махна.

Вода нагрілась, і Альоша взявся умиватися. Він скинув захисну сорочку й закасав рукави. Він умився з великою насолодою.

Мати його побачила вперше, який він. В натільній брудній сорочці, з розстебнутим коміром і червоним від рушника обличчям, а на обличчі — чужі, не під її доглядом складені рисочки, кутики й крапки. І це чуже погасило на устах їй слова, що вона мала. Болюча непевність огорнула її.

Альоша одягся й пішов до кімнати Андрія Петровича. Той зустрів його в своєму хатньому вбранні — пальті, драних калошах і шапці. Штани в нього були короткі, бо він мусив урізати їх, щоб захистити важливішу частину тіла. Старий і молодий міцно обнялися по-приятельськи.

— Коли комуніст одягає чужі реліквії, а свої ховає, то він має це з'ясувати...

Андрій Петрович сказав так і посунув Альоші стільця. Альоша скрутив козячу ніжку з махорки й закурив.

— Дда-а-а, — промовив він, — як який комуніст. Адже комуністів є три категорії. Передусім — фанатики; кожен нерв у них кипить, вони прекрасно вмирають. Потім є холодні й такі неприємні, але вони прекрасно мислять. І є ще шахраї, що прекрасно спекулюють.

— Я певний твоєї категорії, Альошо, але можу тільки догадуватись про твоє становище.

— Да,— сказав Альоша,— я шпиг при штабі Махна, і не поганий, вірте на слові!

— От, Альошо, я ввесь час про це думаю! Знаєш, здається, ніби історія випробувала різних способів перемагати спеціально для того, щоб ви їх використали!

— Ми й перемагаємо,— засміявся Альоша.— От їдеш з села до села, верхи по незнайомих первісних степах, потім спиняєшся десь, і викидають чорний прапор. Тоді звідусюди з'їздяться, мов земля їх родить: крадуть у батьків коні, кров'ю здобувають обрізани — й до Махна! І всі вони сірі, ці хлопці... А чом ідуть? Бо самі невиразні, і в нього — теж! Що село? Хіба що безконечна потенція. Отакий і Махно. Звичайно, міщанам здається, що він великий, а міщанкам — що вродливий, а це просто так, іграшка обставин.

— А хіба інакше буває? — спитав Андрій Петрович.

— От ми й хочемо довести. Той хлопець з обрізаном іде тільки тому, що має м'язи й хоче ворушитись. Ми даємо Махнові організувати цих м'язоворушників, як капіталістам колись виробництво. А потім ми приходимо й експропріюємо на свою користь.

— Я радий, що моя наука не пройшла тобі марно! А далеко вже ти відійшов від мене, Альошо! Я часто згадую — в цій самій кімнаті ти сидиш і слухаєш. Я розказую тобі про Париж, Лондон, Брюссель, Сибір. Ми читали разом Маркса... та хіба його самого? Я розкривав тобі нові світи. Я створив тебе — це так... І ти пішов далі, далі... Ти згадуєш про це?

— Ні, не згадую! Ніколи, вірте слову! Кінець кінцем життя моє не солодке,— багатьом товаришам краще. Знаєте, скількох комуністів порубали на моїх очах? Сімнадцятеро.

— Моє життя далеко простіше. Єдиний обов'язок мій — постачати сестрі дрова. За це дістаю кулешу й окропу. На цих двох китах тримається моє існування.

— І вам не соромно? — скривився Альоша.— Я не розумію...

Андрій Петрович урвав його:

— Мій любий, не кривися й не доводь! Я переживаю золоту старість, а ти хочеш, щоб мені було соромно!

Він захопився й казав далі:

— Золота старість, а хто хотів би її мати? Хіба всю мудрість не варто віддати за однісінький шматочок неве-

личкого поганенького пориву? Мудрість шкідлива, коли не служити пориву... Це зрозуміло, і це трагедія! Щоб жити, треба знати, а знання вбиває. Людськість хитається між дикунством і культурою. А їх треба поєднати, не протиставити! Мудрість, де не бринить тонкий відгомін голодного вию й поклику на самицю — є мудрість смерті...

— Загубила вас ця кімната, — посміхнувся Альоша, — на філософію зійшли! А хто вчив мене, що подумати треба раз, тільки добре подумати і не передумувати?

— Я про це й кажу, Альошо! — захихотів старий. — Я не вмію вже бажати, а цінувати волю я вмію... Я вірю, що ви поєднаєте культуру з дикунством. Це кажу я, старий революціонер, емігрант і каторжник! Хто були ми, старі? Ти уявляєш, що таке був соціалізм у XIX столітті? Це була найвища на той час культура, і ми були культурники. Цю культуру я передав тобі, молодому хлопцеві... Ви взяли від нас культуру соціалізму й добрали способу його здійснити. Ви використали величезний досвід минулих віків і сказали: всяку культуру треба передусім одягти тілом. І ви поєднали культуру соціалізму з дикунством. Це геніально і неминуче!

— Буржуазія те саме каже, — відмовив Альоша й кинув цигарку, — тільки зве це грабіжництвом, а не геніальністю. Різниця назв, не більше.

— Ти гніваєшся, Альошо? На мене? Це ж не те, що говорить буржуазія, хоч ти й повинен так міркувати. Звичайно, найперша правда всякої боротьби — бездоглядно заперечувати іншу думку, крім своєї. Правильно, бо хто не робить так, не переможе. Я цілком розумію, що повинна бути схема: хто не з нами, той проти нас. Повинна бути в боротьбі, в агітації, а не в розмові з добрими знайомими...

— І тут. Скрізь.

Альоша глянув у вікно, де порожній день простягся над містом, і згадав, що вже давно не спав. Він потягся й сплющив очі. Андрій Петрович витяг з кишені пальта сіру ганчірку й витер худе обличчя.

— Дитино моя, — мовив він, — я хотів сказати, що є схема для людей і схема для душі. Так от не давай, щоб схема душу опанувала! Бо це провадить до неприємного царства папуг і мавп...

Альша підвівся й поклав обидві руки на плечі Андрієві Петровичу:

— Ну, так і ви на мене не сердьтесь! Я папуга й мавпа, а ви — жаба!

Він стиснув дядькові руку.

— Чекай, я проведу тебе. Піду до саду по дрова.

Андрій Петрович скинув пальто й узявся піддягати безрукавого кожуха. Альоша вийшов до їдальні. Тут було тепло й хатньо. Марта Данилівна схилилася коло буржуйки, а там бадьоро пихкало й шкварчало.

— До побачення, мамо, — промовив він.

Мати підкинула до нього своє червоне обличчя.

— Альошенько, куди... Я який обід варю...

А він уже простяг їй руку.

— Ніколи, мамо.

Вона покірно дала йому свою, а потім схопила другою рукою його стан і припала до сорочки. Він скривився.

— Ну, тільки не плач!

— Ні, я не плачу, не плачу... Рідний...

Альоша надів кожушанку й шапку. Надійшов і Андрій Петрович; він підперезав пальто мотузкою, застромив сокиру за такий пояс, мав ще мотуззя й невеличку пилку.

Марта Данилівна провела їх до дверей; син нічого не сказав їй більше. А в неї не було вже сили навіть до вікна підійти та дивитися йому вслід.

Вона прихилилася до дверей. Вона знала, що син уже ніколи не прийде.

Альоша з Андрієм Петровичем вийшли на вулицю. Вогкий низенький ранок сповнив землю, хоч був уже пізній день. Осіння дрібненька мряка не хитаючись доносила відгомони далеких гармат і лягала на обличчя холодним мереживом. Каміння довгих вулиць було туманне й пустельне. На розі витягся припушений краплинками труп вершника в обіймах коня — і нікого цікавих. Був перший день перемоги й нової влади.

Андрій Петрович витер обличчя своєю ганчіркою й заговорив:

— Ніколи життя не було таке цікаве. Юнацтво краще розумітиме історію, ніж то кажуть підручники. Що таке був донедавна хоч би той печерний вік, як не абстракція? А от усі ми цілий тиждень жили оце в льохові, розкладали там огнище, варили страву й їли її п'ятьма. Де й коли можна було так відчути, дотикнутися, що життя є боротьба? Хто міг би так красномовно з'ясувати, як твориться влада, закони? Та, Альошо, життя тепер скинуло всі одежі, приліплені цивілізацією, і ствердило геть усе, що свід-

чили босяки, а філософи заперечували. У мене, наприклад, за два роки чисто змінився погляд на дерева. Бачу дерево й думаю — добре було б таке зрубати! Колись любив дерева зелені, живі, а тепер укохав присохлі, бо краще горять... Та й сам я, вивернувши кожуха, хіба не подібний був би до якого давнього Гава?

Альоша взяв його під руку й міцно притис.

— Ех, ви, філософе печерного віку! А мені так зовсім не шкода, що ви й подібні до вас трохи пожили в льохові — їй-бо, не жалко!

Андрій Петрович засміявся й трусонув своєю сокиркою.

— Та й я не дуже смучуся! От тільки ти даремно на мене, Альошо, образився, як згадав про дикунство. Ти думаєш, дикунство що? Це молодість душі. Я бачив тут матросів і думав: які вони по-страшному молоді! І нічого спільного з комунізмом не мають. Це — тіло. А дух — культура. Це й є завдання: поєднати. Вдмухнути, за біблійним прикладом, дух культури в це молоде пристрасне дикунське тіло. Нічого більше для комунізму й не треба...

Він раптом спинився. Вони дійшли до бульвару, що перетинав їм шлях.

— В чому річ? — спитав Альоша. — Ви, може, побачили між деревами тіні класового підходу?

— Дивись, — шепнув Андрій Петрович, і Альоша відчув його хвилювання, — ти бачиш, пиляють...

На бульварі дві постаті, схилившись навколішки, пиляли огрядну акацію. Навкруги було порожньо й конспіративно.

— Альошо, голубчику! Поможи мені... ми швиденько звалимо — раз, раз... А далі я сам упораю.

Старий був стурбований невимовно, він нервово стискував свою сокиру.

— Нема коли красти дерева, коли маєш придбати цілий світ, — засміявся Альоша, — прощайте, мій сивий учителю! Вірте мені — тільки не гнівайтесь, — серед жаб дрібнобуржуазного болота ви найсимпатичніша!

— До побачення, заходь, Альошо, — мовив Андрій Петрович, уже побігши. Коло найближчого дерева він спинився, скинув на нього оком — товсте; він обрав трохи далі невеличкого береста на свої сили, розшморгнув пояса, вмить підрубав і припав з пилкою.

На вулиці розпочиналося цікаве. Несподівано з найближчих подвір'їв одинцем, парами й по троє почали виринати постаті з пилками та сокирами. Мовчки приступи-

ли до вишикуваних дерев. Мовчки дзьобнули сокири, й зашипіли пилки.

А за мить вулицями звідусюди, мов на раптове гасло повстання, почали сходитись люди. Ішли зосереджено, без мови; ідучи, розминали руки й готували зброю. Це була сіра юрба подертих пальт, засмальцьованих кашкетів, шапок, нечищених черевиків і військових гетр. Люди були різні на зріст і віком, а разюча печатка одномасності лежала на них, робила їх однаковими, як голих у лазні. Їх різнили були посади, становище, утримання, а це зникло, і нічого більше не мали вони, щоб різнитися.

Хапливо бралися до праці, бо було й лячно. Це не було дозволено, а й не заборонено, бо що заборонено першого дня махновської влади, а може, й усіх наступних днів? А нарубати дров так близько, коли сунеться зима на беззахисні оселі, коли надії стали подібні до холодних тіней мерців, і непевні, як вони, коли тепло й їжа піднеслися на височінь найбільших із жаданих сподівань, — нарубати дров, це прекрасно! Краса дерев, крапок природи серед її кам'яного заперечення й майбутнього листу на них мусила впасти перед насолодою мати паливо, що воно візьметься великим, з сивої давнини повсталим огнем.

За тими, що йшли, уже бігли. Без видимих засобів швидко котилася околишніми кварталами тепла чутка:

— Рубають — і нічого!

От хитнулося перше дерево. Хтось гостро гукнув: «Бережись!», усі завмерли, замовкли пилки. Чорний стовбур, розкинувши гілля, велично накреслив у повітрі смертельну дугу і з раптовим хряском припав до землі. Була хвилька тиші й прислухання, а потім рух, бадьорість і сміх:

— Зрубали — і нічого!

Юрби більшало. Чверть години тому порожня вулиця, приспана мрякою й жахом льохових ночей, захиталася й забриніла. Трьома кварталами вздовж бульвару не було вже гулящого дерева, і охочі, спізнившись, шикувалися заздрим натовпом, критикували й гукали.

Раз у раз лунало дзвінке — «бережись!» — і хряскали грудьми дерева.

Аж ось з'явилися на розі представники влади — троє вершників-махновців. Їх примітили відразу, певніше відчули. Але вони злякатися не дали й привітно гукнули:

— А ви що тут, сукині сини, робите? Геть к чортовій матері!

Збадьоріла юрба відповіла їм лунким реготом:

— Приставайте до гурту!

— Підтягни конем!

— Заготовка!

Махновці раптом пустилися кіньми поміж юрбу й оперезали перших-кращих нагаями. Їхні обличчя сміялися, удари були болючі, а братерські. І зникли за рогом назавсігди.

Андрій Петрович працював уперто, відхиляючи всі ласкаві пропозиції допомогти. І коли вимучене дерево таки впало, він, задихуючись, переможно промовив:

— От і зрубав!

Він хутко обчухрав непотрібне гілля, зашморгнув мотуза, налигав себе й потяг. Тяг, як шкапа, спиняючись і сідаючи на свою жертву відпочивати.

Він гадав, спочиваючи:

— А як влучно сказано: очі на лоба лізуть. Ось вона — народна мудрість

Позаду лягали останні дерева. Людська комашня розлазилася, тягнучи стовбури, гілля, несучи чураки. Тиша знову оповивала бульвар, що поширився й вишкірив з-під землі потворні високі пеньки. Він був роздягнений і пустельний. І над ним, серед оголеної порожнечі, знову мляво покотилися далекі гарматні шуми.

Того самого дня викинуто по місту врочисті об'яви:

«Громадяни!

Переможне військо революційних повстанців (махновців) України звільнило вас від ненависної влади золотопогонників. Ваш спокій і добробут охороняє пильне око революційного повстанця. До порядку, громадяни, до мирної творчої праці! Військо революційних повстанців (махновців) прийшло не панувати над вами, а назавсігди звільнити від усякої влади. Геть владу й державу! Живи, всесвітня революціє! Живи, анархізме![4]

Штаб військ революційних повстанців (махновців) України».

А на другий день вийшов уже й орган штабу — «Шлях до волі»[5]. Андрій Петрович уважно читав його в своїй кімнаті коло вікна, напівзаліпленого папером. Велику передову дав товариш Волін[6] зверхній ідеолог при штабі Махна, так званий «Ленін від анархізму».

Він писав, що анархізм в особі революційних махновців творить третю революцію. Перша революція скинула царя, друга — капіталізм, але тій, другій, не стало сили знищити владу взагалі. Більшовики-комуністи споруджують нову державу, оплутують громадську свободу гидким павутинням примусу. І от прийшли махновці, щоб по-

класти кінець усякому примусові й неволі. Сталася третя революція, що проти неї бліднуть усі дотеперішні пориви й досягнення людськості. Розгорнуто нову сторінку історії, покладено міцні підвалини нового життя. Волін кінчав:

— Громадянине, ще вчора тяжіла над кожним рухом і думкою твоєю держава — однаково, біла чи червона. Ще вчора ти, мов нікчемний раб, підлягав диким законам; страх перед контррозвідками й чеками, розстріли і в'язниця збавляли тобі людської гідності. А ти прокинувся сьогодні — і минуле відлетіло разом з твоїм сном. Відчуй цю велику хвилину — ти вільний!

Далі інший анархіст викладав популярну абетку на тему: «Що таке влада?» Ще далі оповіщено про великі перемоги махновців на фронтах, а наприкінці стояло:

НАКАЗ Ч. I

§ 1

Цього числа я почав виконувати обов'язки коменданта міста і його околиць.

§ 2

Наказую всім особам, що не належать до війська революційних повстанців (махновців) України, негайно протягом цього дня здати до комендатури всі гатунки вогневої та холодної зброї. Хто не здасть, буде застрелений на місці.

§ 3

Наказую не переховувати старшин і козаків денікінської армії. Хто переховуватиме, буде застрелений на місці разом з денікінцем.

§ 4

Наказую міській управі обкласти місто контрибуцією 500 000 карбованців на потреби війська революційних повстанців (махновців) України, протягом 24 години склавши спис виплатників і подавши його мені. Попереджаю, що всіх, хто не сплатить за списом контрибуції, покараю шомполами й розстріляю без суду.

Комендант міста Щусь

Андрій Петрович прочитав і вдоволено примружив очі. Хитра усмішка смикала його уста.

— Хіба обов'язково передовій зважати на накази? — гадав він. — Це нудно — повторюватись. Кожен робить свій анархізм. Та це й не новина, що найкращі ідеї мають найдовші багнети.

Другий день третьої революції був ясніший і листя жовтіше на деревах. На вулицях з'явилися люди. Ксана пішла з Колькою на базар. Треба було виміняти свою сукню на щось споживне. Марта Данилівна вже не могла цього зробити: побачення з сином коштувало їй усіх її сил. Вона ходила тепер розпатлана і на Кольку навіть не кричала. Її ледве вистачало зварити обіда.

Колька охоче повів Ксану до базару. Всі місця були йому добре знані, дорогою він розказав Ксані багато цікавих речей і глибоких спостережень.

— Ось на цьому розі добровольці[7] повісили одного. Два дні висів — усі обминали. А я пішов — велике діло! Чого курку можна зарізати, а людину — ні? Ясно, що однаково. Ну й фізія в нього була, ніколи не бачив такої! Синя, й язика висолопив. Це тобі не фунт ізюму, на гілляці! А от дивись на стіні — бачиш плямки? Ще вчора лежала баба. Холера її тут несла! Так і припаяло до стінки. Мозок тільки чвик! — а баба брик! Ти от панталони носиш, а баба просто так... І нічого з того не буде.

— Чого не буде? — мимоволі спитала Ксана.

— Нічого путнього з цієї революції. Отак покажеться, та й годі. А потім цар буде.

— Хто тобі сказав? — здивувалася Ксана.

— Велике діло, сам бачу. Їм усім аби нажертись та потягти щось. Я ж учив — і у Франції таке було, і скрізь.

Колька енергійно плюнув і засвистів.

На базарі було чудно — всі крамнички й рундуки замкнено, багацько побито. Працювали тільки перекупки, тримаючи крам у руках чи сидячи на ньому. Чоловіки відгравали хіба що допоміжну ролю — носильники, піддавачі, двоколесники. До відповідальних базарних посад вони не бралися, бо проти чоловіка раз у раз могла бути цілком природна підозра, чи не денікінець він, офіцер або й генерал, коли він у штанях.

Тим-то жінки домінували. Голоси їхні були бадьорі, руки червоні й меткі, обрахунки певні.

Зненацька вони опинилися королями ринку, дрібні, ще вчора погноблені від гуртовиків-спекулянтів, а сьогодні незалежні, що їм голодний мешканець ніс і до ніг клав ро-

ками збирані свої скарби: срібло їдальне, сукні, килими, вази, посуд і білизну. Тріумфальні перекупки приймали все як належне, бо вони мали в своїх руках чудові речі, через людську пиху перед тим зневажені: борошно, пшоно, олію. Усе тут підлягало виміну, тільки не книжки. Ніякий штукар не виносив сюди цих рушіїв культури, бо й за цілий університет не дістав би картоплини. На базарному полі людський розум зазнав смертельної поразки від вікового свого перебійника — людського шлунка.

Сьогодні оберталися всі гроші, хоч хто їх випустив і хоч коли, і в процесі купівлі-продажу стихійно встановлювалися паритети. Зверхня військова влада давала волю розвиткові економічного життя, а простий козак-махновець, навіть не тямлячи, що він анархіст, брав усе йому потрібне порядком братерської допомоги і чесно не видавав розписок ані посилав до штабу одержувати гроші.

Часом знімалася паніка, й за хвилину базар порожнів зовсім. Всі тікали, стрімголов, не міркуючи, а тільки біжучи. Ніхто не знав чому, а відчував, що коли й немає нічого, то може бути. Потім обережно сходилися знову з-за рогів і з подвір'їв. Кожен гостріший рух, піднесеніший голос набирав чудернацьких, загрозливих форм у напруженій атмосфері базару й життя, а проте було весело й якось половецьки.

10 фунтів житнього борошна за шовкову сукню — це добре, навіть дуже, 10 фунтів борошна — це 13 фунтів хліба, тобто одній людині мінімум на 13 день, чи 13 душам на 1 день, чи інша яка комбінація з обрахунку 1 душа на 1 фунт хліба, а не навпаки. Ксана відрядила Кольку з борошном додому, а сама пішла далі на місто.

Цими днями, сидівши в кімнаті, Ксана раз у раз відчувала потяг вийти на вулицю й ходити. Це часом невиразно турбувало її, змушувало кидатись її серце в нерозумілій нудьзі. Вона мов утратила почуття часу, дні та ночі стояли перед нею нерухомі й тривожні. Вона спала і вдень, і вночі, прокидалася раптом і зненацька засинала. Її очі заглибились, повіки здовжились, бліде обличчя під пасмами виткого волосся набуло дивної гострої краси. Риси її мовчали, і вона любила, їй насолодно було оповити голову тонкими пальцями, схилитися, слухати раптового тремтіння свого тіла й навколишньої тиші.

Вона рівно йшла вулицею, переходивши квартал по кварталу. Голова була непов'язана, і після хатньої задухи вона глибоко відчувала холодкуваті дотики повітря. Вона дивилася навкруги, схиливши голову, і бачила: скрізь

була руїна. Ноги дзвінко ступали по битому склу, що шаром вистилало пішоходи. Тут лежали уламки шибок, шматки вітрин, цурупалля, цеглини. Крамниці обабіч роззявили широкі отвори вікон, відкриваючи страшну порожнечу середини: зламані полиці, потрощені стільці, жужми паперу й ганчір'я. За півтори доби вони зі схованок багатства обернулись на безокі ями.

Ксана бачила будинки з обваленими від набоїв рогами, подзьобаними від куль мурами й рясно обпалим склом. А цілі шибки обліплено смугами білого й кольорового паперу, навхрест, кривульками, мов упоряджено на це безладне свято сплюндрування. Ксана бачила будинки погорілі, чорні, що там на оголених мурах височіли непотрібні дахи — і їй було затишно серед знищеного. Вона поволі сунулась уперед, вдихаючи з пестливим повітрям осені запашність руїни, мов серед парку, що там тихою луною котиться далеке рокотіння моря.

Ксана йшла щораз далі. Готель «Асторія» з золотими візерунками на червоних мурах, постійний штаб усім переможцям над містом, і тепер виконував свою звиклу роль. Його кімнати байдуже приймали нову владу, його льох бачив усяких в'язнів, а прапор на даховому шпилі покірно зміняв свої кольори. Тепер він був чорний, пишно хвилюючи на вітрі темрявні бганки із золотими літерами: «Живи, анархізме!»

Так само поволі й спокійно зійшла Ксана на його ганок. Вона поминула юрби махновських козаків і вступила до широкого фойє.

Вона спитала. Так, батько Махно мав сьогодні приймати громадян, вона прийшла вчасно. Двоє штабних потрусило її, чи нема зброї, використавши всі можливості під час трусу. Вона мовчала. Тоді їй сказали приєднатися до гурту людей, що чекали на батька. Вона стала біля підвіконня.

Махно довго не з'являвся. Він був у будинкові, але в льоху. Там зібрано тих заарештованих, що їх довели до штабу, не застріливши на місці. Тепер їх вишикували в ряд, двадцять сім душ перед очі Махнові, обличчям до світла, що ледве прохоплювалось крізь грати запорошених шибок. У льоху був морок і тиша. Махно по черзі підходив до кожного й хрипко питав:

— Тебе за що?

Йому відповідали, мало не всі пошепки, пригнічені незвичайними обставинаму суду. Він слухав їхні правдиві й вигадані історії, напоєні розпачем і тремтінням, часом він

підносив голову й раптом оглядав в'язня сірими рухливими очима з безбарвного, ластовинням укритого обличчя. Часом він чудно хитався невисоким станом і тихо цокотів шаблею об підлогу. А не мовив нічого. Він слухав терпляче, потім ступав далі й питав:

— Тебе за що?

Двадцять сьомого спитавши, він повернувся й хутко вийшов, дзвякаючи острогами. Він залишив по собі свою страшну мовчанку і могутність своїх пронизливих очей. В'язні стояли лавою, як були, виснажені його безжальним слуханням. Він був і зник як примара.

На сходах його наздогнав начальник контррозвідки, чорноволосий легінь — Льовка Задов[8], що перед ним тремтіли всі повії підвладних йому округ.

Він гукнув:

— Так што ж із ними?

Махно, не спинившись, уривчасто відповів:

— Пострілять, і край.

Батька супроводив тільки присадкуватий татарин Алім, його джура й кат. Всі боялися його згорбленої міцної постаті, довгих рук і нерухливого випнутого обличчя з заціпленими губами, що часом безгучно й жадібно ворушилися.

Коли вони пройшли фойє, всі заворушилися й покотився шепіт: «Батько, батько...» Ксана, почувши, рівно пішла до дверей, а її спинили:

— Куди лізеш? Батько сам скаже.

Алім зайшов слідком за батьком до кімнати, причинив двері й сів коло них, зібгавшись у сіру грудку. Він, як пес, охороняв ухід до свого пана.

Кабінет ватажка революційних повстанців, батька Нестора Махна, не подібний був до кабінетів інших великих людей. Там не було м'яких меблів, канап, люстр, столів до письма й обкладинок з ділами. Голі стіни, стілець, ще стілець, звичайний незастелений стіл і обгризок олівця на ньому.

Нестір кинув сиву шапку на підвіконня й попустив трохи пояса на жупані. Він був похмурий. Цілу ніч тривав безладний бенкет переможників. Були теж дерев'яні стільці, незастелені столи, а на них пляшки й повії. Стріляли з пістолів розкуйовджені постаті, хиталися п'яні стіни, повітря клекотіло гуком і лайкою. Льовка Задов давав повіям цілувати свої оброслі, волохаті ноги й казав узивати себе «королем сифілісу».

Серед гострих випарин жіночого тіла, у смороді блю-

вотини й бруду танцювали гопака, стрибали, боролися. А круг Нестора Махна сиділи п'яні анархісти й гукали:

— За здоров'я всенародного ватажка!

— Хай живе великий анархіст Махно!

— Другий і більший Бакунін![9]

А тепер Махно згадував про це з огидою й злістю. Він стиснув губи й прошепотів:

— Гади, гади повзучі...

Він почував, що всі лізуть до нього, як воші, липнуть, щоб посмоктати з його перемог, щоб навернути його на своє. Він знав, що його оточують всілякі шпики — комуністичні, петлюрівські, лівоесерівські. Він бачив їх наскрізь, ненавидів їхні підступи й невиразні натяки. Кожне слово їхнє було замах на нього, а він хотів бути тільки собою.

Потім повій вишикували парами, й Нестір вибрав одну. Всі заляскали в долоні, обрана приємно посміхнулася, і це визначило її долю: Нестір застрелив повію з нагана, бо її посмішка була продажна, як гукання анархістів. На тому скінчився бенкет.

Погляд батьків спинився на Алімі. Татарин байдуже сидів на дзиглику, дивився перед себе й ворушив губами. Це теж був паразит на Несторі Махні. Татарин жив з його жорстокості, з того, що батько мусив прибирати з шляху людей, щоб його не прибрали. Це звалося «красти» — забити нишком і приховати.

Нестір зрушився з місця, де став був, увійшовши, й схопив татарина за плечі:

— Сволоч! Пішов вон!

Він випхав татарина за двері, і разом пішло по фойє глухе шепотіння:

— Батько кричить.

Нестір Махно сів до столу. Хвилювання його меншало. Йому радісно було почувати, що він сам у кімнаті. Він замислився.

Волін каже — треба здійснити анархізм. Для цього обрати певну територію, осісти на ній і там виявити творчі сили анархізму.

Нестір посміхнувся. Нащо територію й осісти? Інші кажуть: соціальне. Це комуністи. Невже не можна просто так, без ніяких питань?

«Мене ніхто не понімає,» — думав Нестір Махно.

І все це брехня. Відколи люди живуть, а питань не розв'язали. Та й розв'язувати не треба, ні до чого воно. А жити так: іти далі, далі... Не сидіти. Так треба жити.

Нестір зітхнув.

— Мене ніхто не понімає, — прошепотів він.

Глибокий сум огортав його. Нікому не знані струмки розливались у батьковій душі. Його очі спинилися, й усе тіло пройняла пестлива млость. Він витяг з глибокої кишені записну книжку, схилився й узяв олівця. Він поволі писав:

Гей, батьку мій, степе широкий!
А поговорю я ще з тобою...
Бо молодії ж мої бідні роки
Та пішли за водою...
Ой ви, звізди, звізди блискучі!
А вже й красота мені ваша зовсім не мила
Бо на темний мій кучір
Та лягла пороша біла!
Ой ночі, чорні та безокі!
І не видно мені, куда йду...
Ще змалку я одинокий
Та такий і пропаду.
Де ж брати ви мої любі?
Ніхто сльози горкі мені не витер...
І от стою я, мов дуб той,
А кругом тільки хмари та вітер...[10]

Якийсь час Нестір дивився на вірша, і йому було гарно. Він погортав книжку, знайшов ще свої вірші і в кожному з них глибоко спізнавав себе самого — сумовитого і до жалю самотнього.

Потім згадавши, що має приймати громадян, він хутко сховав книжку й гукнув:

— Пропускай!

Перший зайшов завідувач дитячим будинком. Шия в нього пов'язана шарфом, чоботи голосно скрипіли, а він ступав якось навмисно твердо. Він подав батькові заяву; діти, числом 30, жебрають по місті, годуються з смітників, варять стерво. За останній тиждень померло четверо, на цингу захворіло дев'ятеро. Це писав сам завідувач, дуже коротко. А внизу кривульками дописали діти: «Поможіть нам. Нам холодно, ми босі. Ми дуже хочемо їсти».

Батько Нестір Махно прочитав заяву й глянув на завідувача. Той теж дивився йому в вічі злісними іскристими очима.

Тоді батько встав і промовив:

— Ідіть.

Він провів завідувача до невеличкої порожньої кімнати, що поруч, і відчинив дерев'яну шафу. Там пакунками лежали різні гроші.

— Беріть скільки треба, — сказав Нестір Махно.

Завідувач вагався, чи не жарт це. Це було неправдоподібно. Але батько суворо крикнув:

— Бери, чего стал!

Вирядивши завідувача з грішми, батько зліг на підвіконня й дивився.

За вікном, заквітчаним жовтавим блиском осіннього сонця, лежало підвладне йому місто. Підвладне — він відчув це й посміхнувся. І нащо ховати від себе, що він великий? Це місто будовано століттями, а в кінці століть прийшов він і може знищити його чи залишити. І хіба ім'я його не котиться степами, несучи жах, руїну і разом давню свіжину землі? Хіба не поставлено його міцно на прапорах і не накреслено на вічних сторінках історії?

Його ім'я! Воно було. Він розсипав його, як росу на поля, воно зійшло буйно, він бачив його скрізь, а сам утратив. Та й сам він хто, оповитий химерною гірляндою легенд? Він посміхнувся. Хто він? Він — хтось, що повстав з темних глибин землі, щоб промайнути забутим огнем далеких днів.

Велич огортала його. Нестір випростувався, віщав, обличчя йому овівав солодкий легіт самозакохання. Порив могутньої волі обійняв його.

Він гукнув на значкового й сказав:

— Хай хлопці погуляють.

Далі він прийняв цілу делегацію від залізниць. Вони сказали, що залізниця є річ потрібна, що її треба підтримати й налагодити.

Махно відповів:

— Налажуйте, я не проти. Тільки мені це не нужне—у мене тачанки.

Потім зайшла Ксана. Вона була спокійніша за всіх одвідувачів. Бо ті приходили просити, вона тільки бачити. Бачити його — це була найтаємніша її мрія, найглибше прагнення решток її душі. Вона не мислила про це, а жила ради цього. Бо він прийшов і так нагло змінив річище її життя, сказав водам його зійти на шляхи, залляти кров'ю. Він прилучив її до свого таємничого походу по землі, і волю його вона скрізь почувала: він був її невиразні кошмари, нерухомість її очей і дотики тонких пучок до обличчя.

Махно зустрів її ввічливо.

— Сідайте, — мовив він, — кажіть, яке діло.

Ксана мовчала. Вона хутко оглянула його й опустила очі, свідома його близькості й сили, що непереможно від нього віє. А Нестір тихо посміхнувся. Йому не первина було, що приходять інтелігентки. Але це була незвичайна.

Він не бачив ще таких тонких рис, ніжного профілю, блідих шляхетних рук. Вона така неподібна була до повії, що він уночі застрелив.

Нестір Махно нахилився й мовив:

— Приходь увечері сюди. Я буду. Тебе пропустять.

Вона не йшла. Він узяв її руку й поплескав своєю долонею:

— Іди, дурненька. Я зараз занят.

— Да, я прийду, — відповіла вона.

. . . .

Готель «Асторія» був уже далеко позаду. Ксана, йдучи додому, стиснула руку, де горів його дотик. Найдорожчий образ мінився в її душі тисячами відбитків, мов серед чарівних дзеркал. Їй здавалося вже, що вона бачила була переможника в своїх юнацьких снах, коли вперше прокидалося тремтіння її грудей. Все життя її, що було, схилилося перед заповідним, що має бути. Серед білого дня, в схолоднілих проміннях осені розцвітала її остання любов.

То не була жага. Коли прийде вечір цього дня, вона гладитиме його закинуте назад волосся й дивитиметься в глиб його могутніх очей. Він лежатиме їй на радісних колінах і тихо розповість у тьмяних присмерках дивну історію свого життя. Він розкриє в її обіймах таємниці своєї сили і ті сховані джерела, що живлять його волю. Вона відчуватиме його серце, напоєне хвилями чужої крові, що він мусив пролити, щоб бути. І смертельна рука його спочине на її плечі, оповита великою ніжністю, що створила вона з жаху і болю.

Назустріч їй проїхала махновська сотня, недбало кинувши повіддя на гриву. Вони співали свій гімн, оповіщаючи принишклому місту свій програм, тактику й мету:

Ой, яблучко,
Куда котишся?
До Махна попадьош —
Не воротишся...[11]

Хлопці почали гуляти.

З тачанок скинули кулемети, і вони поволі, від будинку до будинку переїздивши, сповнялися рухомим майном, найбільше одежею. Її махновці любили. Вона вабила їх незвичайним своїм кроєм, своєю притаманністю панству. Брудні, веселі, чубаті хлопці натягали на чоботи европейські штани, а на кремезні плечі — піджаки й візитки. Жадоба колекціонерів охоплювала їх, на костюм вони одягали ще костюм, зневажаючи розміри, а поверх наопашки брали

м'які кожухи й жіночі ротонди. Вони ходили грубезні, надмухані пишнотами вбрання, а проте поважні й суворі.

Білизна міських жінок чарувала їх своєю дивною м'якістю і мереживом. Коли розпадалися перед ними гардероби й комоди, вони брали в руки тонкі пахучі сорочки, прозорі панталони, розгортали їх, роздивлялись їх на світло, невиразно відчуваючи, що й кохання тут таїть їм незнані насолоди. Вони ховали їх по кишенях, мов любовні талісмани.

Ще любили вони золото й срібло, бо воно дає хвилини щастя й владу над людьми. Їхні пальці ясніли десятками каблучок, до нагаїв вони чіпляли годинники й ланцюжки. Килимами й сибірськими хустками вони кульбачили коні, мов східні володарі перед походом. А все інше складали жужмом на тачанки.

За яких дві години велике грабування почало обертатись на звичайну працю й мирне видовисько. Тачанки загонами охопили квартали, пересуваючись від розкішних помешкань купців, фабрикантів до скромних притулків пересічних людей. І ніхто не опирався вже й не лементував. Це було масове й фатальне. Грабований будинок оточила юрба цікавих, що серед них були й уже пограбовані; дехто заходив і всередину подивитись, як це відбувається. Сміхи й дотепи прикрашали порівняння багатств. Вряди-годи, коли витягали з будинку приховані лантухи цукру, борошна, сувої мануфактури, ящики чобіт, — переможники гукали:

— Егей, сюди!

І починався розподіл. Сварилися бабусі, простягаючи хусточки на цукор, верещала дітва, чоловіки приймали дарунки в картузи й капелюхи. Це був казковий час, коли хлопчаки знаходили по вулицях загорнені в ганчірку гроші, а дівчата, йдучи повз, одержували несподівано коралі й панчохи з щедрих рук переможників.

Цей день записано на скрижалях міста, що знало чотирнадцять влад перед тим і багато по тому. Кам'яне й гордовите, оселя культури і зверхності, воно навколішках приймало ганьбу від буйного села, що залило його вулиці. Село вийшло з своїх мазанок і стріх, поклало руку на той незрозумілий механізм, звідки йшли усі накази, куди возилось податки, де жили дідичі, лунала чужа мова й зникав викоханий у степах хліб. Село прийшло один раз могутнє, і місто стенулося з палкого подиху степів, здавалось, уже підвладних назавсігди. А от сталася третя революція — похід села на місто.

Андрій Петрович стояв на порозі своєї кімнати й ди-

вився. Двоє махновців у шапках розкидали його книжки, витягали брудну білизну з кошика, що під ліжком. Один сіпнув скатертину, що віддавна прикрашала покалічений стіл, — і єдина склянка, вірна подруга господарева, дзвінко загинула на підлозі. Тоді білявий хлопець запхнув білизну під ліжко й промовив:

— Так. Значить, кончай.

Він видобув з-за халяви срібний портсигар і закурив.

— А де живе поміщиця Васюкова? — спитав він у Андрія Петровича.

— Не знаю, — відповів той, — не чув.

— Да. Значить, виїхала.

По інших кімнатах теж кінчали. В помешканні урядовця пошт і телеграфів не було цінних речей, тим-то брали все вряд — серветки, ложки, подушки. З трьох крісел безжально здирали оксамит і лишили їх голими посеред хати, де звалено грубу, — шукали скарбів. Марта Данилівна сиділа на лавці біля буржуйки весь час, поки десятеро легінів патрали її кімнати. Під грюкіт шаф і чобіт вона часом схоплювалась і знову сідала. Їй раптом займалось бажання впасти навколішки й благати. Хлопці гукали, лаялись, торохкотіли посудом, а вона сиділа, тримаючи на грудях руку.

Григорій Опанасович стояв у кутку. З кожною зрушеною річчю і перекинутим стільцем у нього холонула кров. Жах обіймав його. Мовчазний завсігди, він стримував себе, щоб не завити, щоб не кинутись і не здушити чийогось ворожого горла. Потім він зблід і знесилів. А коли почали розходитись, Григорій Опанасович з новою силою зрозумів, що все кінчилося, що ніколи не повернути йому плодів своєї праці, і мрії його потрощено назавсігди, і немає вже життя, тільки непотрібні обдерті дні. Він бачив — один з махновців поніс його пальто. Розпач хитнув його, він кинувся й забубонів:

— Моє пальто... моє...

Його очі блимали, слова бовкнули глухо, і руку він простяг, як голодний жебрак. Тоді хтось промовив:

— Оддай, Мишко. Це їхнє.

До ніг йому кинуто пальто. Він підняв його й надів. Холодні судорги зігнули йому пальці. Він сів на розпанахане ліжко, загортався в пальто і згинався.

Всі пішли. В порожніх хатах поволі осідав сполоханий пил. За вікнами темнішав день, крізь відчинені двері котилися холодні передвечірні подихи. Григорій Опанасович сидів, зловісна тиша проймала його тіло німим холодом і тремтінням.

Марта Данилівна підійшла до нього й сказала:

— Що вони зробили... Подивись, що вони зробили...

Вона стисла руками груди й прошепотіла:

— Альошо, чого ти не захистив нас? Ти ж рідний, ти ж син...

Вона замовкла й стояла. Григорій Опанасович підвів голову й дивився на неї. У присмерках, що гусли й насувалися, він виразно бачив блідоту її обличчя, зморшки й погаслі очі. Він згадав колишню Марточку на станції й себе. Там почалося їхнє тихе кохання на платформі, коли гаснули ліхтарі після вечірнього потягу. Потім вона родила дітей, а він працював. Життя було таке гарне... Він затулив обличчя руками, припав до матраца й заплакав голосно, як ображена дитина, хлипаючи й захлинаючись.

Повернувся Колька.

— Кришка. Повезли, — сказав він.

Почувши, як плаче батько, він спинився. В батькових стогонах він уперше відчув глибоке гнітюче горе. Він поляскав батька рукою по плечі:

— Папко, брось! Ну, забрали — й хай. Велике діло — проживемо. Будемо вдвох робити... Папко! — Він подумав і додав: — Службу покинь. Будемо спекулянчити. Компанію наберемо. Не плач!

Він справді почував себе бадьоро. Папа й мама, що командували ним раз у раз, тепер такі безпорадні. Він візьметься до праці, годі вчитись й байдикувати! Тепер такий час, що коли не подбаєш за себе, то й помирай. Та й батьки вже старі. Важливість хвилини надавала йому спокою і певності.

— От ви й не подивились, що осталось. Де сірники?

Колька здобув десь сірники, взяв каганця й розпочав господарські оглядини.

— Тарілка... спідниця... моя сорочка... — бубонів він десь.

Андрій Петрович тим часом прибрав у своїй кімнаті. Всі книжки знову лежали на своїх місцях, ліжко застелено, сміття заметено. Старий запалив моргалку й оглянув хату. Вона була убога, а бадьора.

За бурхливих подій цього дня він утратив тільки шапку свою — вона вподобалась, — та склянку. Але він мав ще картуза та глиняний кухлик і не вбачив нічого небезпечного в своєму становищі.

За цей день вийшло ще газет. На друковане слово проголошено волю — і от з'явилися газети всіх напрямків. Це

був несподіваний розцвіт преси, коли за десять верстов від міста лунали бої.

Андрій Петрович поволі проглядав їх. Вони цікаві були своєю одноманітністю, — кожен запевняв, що саме він є найбільший приятель народові й тільки він має ліки зробити його щасливим.

— От, — думав старий, — які гарні рецепти, і як багато вмирає від них людей.

Зайшов Колька.

— Дядьку Андрію! — заклопотано сказав він. — Там з Ксаною негаразд.

Про Ксану всі забули.

— Що їй? — спитав старий.

Колька повів його до комірки при кухні, де складали непотріб усякий — порожні пляшки, битий посуд, ганчір'я.

— Вона тут?

Колька черкнув сірники. Долі, захиливши на спину голову, розкинувши руки, зігнувши голі коліна лежала Ксана потворною купою зганьбленого тіла.

1925

З ЖИТТЯ БУДИНКУ

Канцелярія ЖК[1] № ніколи не була велика, а тепер обернулась просто на закуток з надмірно довгим і покрученим апендиксом-коридором, позбавленим природного світла. Електрична лампа обмеженої сили нерухомо й жовтаво дивилася згори на вузькі лави попід стіною, де відвідувачі канцелярії могли чекати, автоматично утворюючи сидячу чергу. В кінці цієї почекальні, де коридор, мов стравохід у шлунок, відкривався в бічне поширення з двома вікнами на вулицю, відвідувачам належалось устати й підходити або праворуч до столу платити за комірне, або ліворуч до двох щільно зсунутих столів по довідки до кербуда та голови житлокоопу. А позаду, під вікном, раптово височілася старомодна конторка з довгоногим стільцем, що на нім мовчазно схилялася худа й настовбурчена рахівника постать.

На шосту годину ввечері операції з пожильцями вже кінчалися, і коли голова ЖК з головою ревізкому зайшли до канцелярії, вона була тиха й порожня. Дівчина-касирка похапцем поправляла капелюшка перед відходом, і рахівник статечно складав у нутрощі конторки свої книжки.

— Подивіться тільки, що ви зробили з канцелярією,— повагом провадив голова ревізкому.— Якийсь лабіринт, катакомби, зрештою. Сюди заходити гидко. Мати таку канцелярію — це значить не поважати мешканців. Це значить не дбати про них. Хоч взагалі, товаришу Вивірко, в нас про людей не дбають. Не вміють і, головне, не хочуть дбати.

— А кухню я зробив, це теж не дбаю? — спитав голова ЖК.

— Кухню ви зробили. Але боюсь, що зробили ви її більше з тих міркувань, що в житлокоопі належить бути їдальні, ніж із справжнього дбання за реальних живих людей. Ви зробили її більш для ідеї, ніж для людської вигоди. Тому зробили її невдало.

— Чим саме?

— Почати хоч би з того, що ви без потреби знівечили канцелярію, відгородивши під кухню добру половину її. Ви зовсім забули, що тут щодня буває півсотні й більше людей. Припустімо, ці люди приходять сюди на якихось півгодини, і дуже дбати за зручність для них на такий короткий час не доводиться... Хоч я особливо стою на тому, що про зручність людини в наших радянських умовах треба дбати скрізь і повсякчас, товаришу Вивірко.

Голова ревізкому глянув на голову ЖК і вибачливо посміхнувся. Тоді добув з кишені в пальті цигарника.

— Але ці люди, — провадив він, запалюючи між словами, — ці люди... приносять... приносять сюди силу бруду, болота, вони дихають, плюють, харкають нарешті, а ваші співробітники, що сидять тут сім з половиною годин, мусять цим повітрям дихати.

— Курять сильно, от біда, — прикинув рахівник, виходячи, — є об'ява, що заборонено, а вони шмалять. А то було б нічого.

— Ви перший курите, — сказав голова ЖК з протяжком. — Ви перший систематично порушуєте постанову.

— Палити заборонено відвідувачам, а я належу, сказати б, до адміністрації,— сухо відповів голова ревізкому.

— Будемо штрафувати, — сказав голова ЖК, відсуваючи від себе теку. — Будемо штрафувати за куріння. Так, по-вашому, кухні зовсім не треба було будувати. Або, як ви радили, викинути п'ятнадцять тисяч на прибудову, щоб зберегти просторішу канцелярію? Ех, хоч ви, можна сказати, радянський інженер, а в громадській справі не туди дивитесь, так-так, за дрібниці чіпляєтесь. Формаліст ви, товаришу Слуцький, скажу просто. Якби вас слухати, ми

б к чорту зірвали громадське харчування. Тридцять тисяч заощадити державі проти вашого проекту!

— Але маєте тільки кухню.

— І це вже непогано, тим часом обід додому даватимемо. Але цього мало. Треба, щоб трудящі нашого будинку могли пообідати на місці, не носитися з горщиками та мисками, не гріти обіди дома на примусах і посуду не мити. От що треба для поліпшення добробуту!

— І цього якраз немає. А прибудова, що я пропонував, усе розв'язувала цілком задовільно. І я не розумію. . .

— Дозвольте,—перепинив його голова ЖК,—про це зараз поговоримо. З цього боку, де канцелярія і тепер наша кухня, є ще дві кімнати на 7 і 4 квадратові сажені, разом одинадцять, — вистачить. У крайній, більшій, живе родина Кирченок, я даю їм кімнату в квартирі № 38, там якраз звільнилася площа. У другій кімнаті живе ота стара — Веледницька, ну, знаєте, сенаторшою звуть, — її теж переселити, проб'ємо капітальну стіну, зробимо двері, і все гаразд.

Голова ревізкому міркував хвилину.

— Технічно цей проект здійсненний, — промовив він кінець кінцем, відхилившись на стільці. — Але куди ви подінете Веледницьку?

— Вільної кімнати для неї в нас немає. Але над казанами центрального опалення є така комірка сажнів на два з половиною, з вікном, як слід, там зараз усяке барахло лежить. Звільнити, підмазати, й буде тепла суха кімнатка.

— Вибачте, — випростався голова ревізкому. — Чи розумієте ви зараз свою пропозицію, товаришу Вивірко? Ви пропонуєте на п'ятнадцятому році революції переселити людину в підвал. І то не в мешкальний підвал, а в приміщення, зовсім не пристосоване до житла, без ніяких вигод. І крім того, людину стару, безпорадну, вбогу. Мені здається, що до таких людей треба мати хоч примітивну людську пошану, а не викидати їх як непотреб на смітник. Я проти вашої пропозиції.

Товариш Вивірко нетерпляче ворухнувся:

— Трудящого я не переселяв би в підвал, — відповів він. — А Веледницька справді, коли хочете, непотреб соціальний. Дочка царського сенатора, розкошувала все життя по закордонах без пуття й діла, чоловіка, кажуть, на той світ спровадила, а після революції — тик-мик — почала французької мови непманських дітей учити. А тепер на базарі жебрачить. Кому така потрібна? Я, правда, не

чіпав її, поки момент такий не прийшов. А по закону її давно треба виселити як елемент нетрудовий і класово-ворожий.

— Класово-ворожий! — скрикнув голова ревізкому. — Класово-ворожий, та спам'ятайтеся, товаришу Вивірко! Ота жебрачка — класовий ворог! Це надто смішно. А втім, маєте рацію: класовий ворог, це в нас на кожному заводі й у кожній установі ніби штатна посада, яку хтось та повинен займати. І ви висуваєте на цю посаду Веледницьку — непогано.

— Будинок у нас великий, якби потрусити добре, і крім неї знайшлося б багато добрих нащадків.

— О, в такому разі я проти вашої пропозиції не заперечуватиму, — холодно відказав голова ревізкому. — Боронити людину, визнану за класового ворога, нікому не радиться. Звичайно, під цим, класовим, поглядом усякий утиск над Веледницькою стає не тільки законним, але й хвальним. Тим більше, що опору вона ж не чинитиме. Її можна цілком безпечно вигнати на вулицю, в оборону їй, будьте певні, ніхто не стане. Але, скажу між нами, ваш намір суперечить найосновнішим і для всіх людей обов'язковим вимогам людяності.

Останні слова голова ревізкому промовив хвилюючись. Поправив на носі пенсне й застукотів пальцями по столу... Товариш Вивірко зморщив чоло, але раптом сказав байдуже:

— Та про що ми говоримо? Ось я викликав її на пів до сьомої, прийде, побалакаємо, і побачите, що вона згодиться. Чи їй не однаково, де жити?

На цім слові в коридорі рипнули двері й до канцелярії з'явився двірник Вася, бородатий і кульгавий.

— Пожильці знають, що завтра почнемо відпускати обіди? — спитав його голова ЖК.

— Ще б пак! Канешно, знають, — мовби дивуючись, знизав плечима Вася.

— А Веледницьку викликали?

— Канешно, викликав, — так само відповів Вася, сідаючи. — Он ззаду топає. — І він зітхнув. — Навіть у хату не пустила, відьма.

Голова ревізкому прислухався до гаданого «топання», але почув лише шелест і раптом побачив у отворі коридору високу жінку. Її ноги від кінця до колін були обмотані закаляним подертим ганчір'ям і щиро перев'язані різноманітними мотузками. Щось подібне до цього дрантя було й на голові — малій, приплющеній, з усохлим, але не

спотвореним обличчям: воно зберегло свої давнішні пропорції, воно було старе, неймовірно зблякле і разом з тим не старече. В очах їй стояв вираз утоми й ніби непричетності до всього, що ділялося в ній і з нею. Трималася рівно, склавши на животі чорні руки, і здавалася ще довшою, ще тоншою від високих плечиків свого вицвілого й заболоченого пальта строю минулого століття. І вся ця постать чудернацька й майже нереальна зразу поширила круг себе тупий сморід, відчутний навіть у затхлім повітрі канцелярії, дух немитого тіла, непраної білизни, спітнілих ніг, якусь густу есенцію непреможного бруду.

— Сідайте, бабусю, — сказав голова ЖК. — Я викликав вас ось у якій справі. Ми збудували кухню для пожильців будинку й тепер хочемо збудувати ще їдальню. Для цього нам потрібна кімната, де ви живете.

Веледницька, що стояла до голови ЖК трохи боком, рвучко повернулася до його просто. Вираз байдужості спав з її обличчя, як паперова мана, і воно все скривилося від жаху. Суха шкіра на скронях напнулась. Нижня щелепа зробила кілька судорожних нечутних рухів.

— Заспокойтесь, — вів голова ЖК. — Ми не збираємося виселяти вас на вулицю. Ми. . .

Але стара вже не слухала.

— Не... не хочу! — хрипко крикнула вона, схопившись за стіл обома руками. — Я... не... не... хочу!

І, хриплячи, вона зайшлася кашлем, що нагадував довгий безпосередній стогін. Голова ЖК хотів перечекати цей напад, але зрештою заговорив далі голосніше:

— Ми даємо вам гарну кімнатку, теплу, суху, там вас ніхто не турбуватиме. Ви чуєте мене? Ми забезпечуємо вас площею.

Веледницька кашляла. Взялася руками за груди, стримуючи їх, потім нестямно похилилась на стіл і раптом упала додолу купою лахміття, що здригалося й харчало.

Голова ЖК підвівся.

— Ідіть додому! — крикнув він. — Ідіть додому!

Але купа ще якийсь час лежала, поволі стихаючи. Потім звелася навколішки, на ноги. Захиталася на місці й зігнуто пішла геть, тримаючись за стінку рукою.

— Придивіться там, — кинув їй услід голова ЖК до Васі.

Вася голосно сплюнув, але розпорядження виконав.

Голова ревізкому, що досі не промовив слова, підвівся й кинув цигарку.

— Ви розумієте, що вона цього не переживе? — сказав

він зловтішно. — Ваше переселення — це їй смертний вирок, без суду й слідства. Це — самосуд. От ваше дбання за людей! Ви засуджуєте цю вбогу, хвору жінку за те тільки, що вона сенаторова дочка, за те тільки, що вона жила колись весело за кордоном, хоч це навіть не злочин, адже ворожої дії проти радвлади ви їй не привинюєте. Ви чините над нею не правосуддя, а помсту. Та хай навіть її причетність до буржуазної розкоші — за буржуазних часів! — буде злочин, то хіба не спокутала вона його своїми страшними злиднями й приниженням? Хіба зник у нас той високий рух душі, що зветься милосердям — навіть до ворога? Певно, що зник. То ви хочете збудувати нашу їдальню, наш добробут на трупі цієї жебрачки — хистка і гнила підвалина! Ви хочете кинути її сухотні кістки в нашу страву, але не кожному таке вариво смакуватиме!

Він узяв свій портфель.

— Я проведу це на зборах уповноважених, — похмуро відповів голова ЖК.

За три дні голова ревізкому вирушивши вранці на посаду, перестрінув біля воріт голову ЖК й двірника Васю в супроводі старшого міліціонера.

— От, до речі, будете за понятого, — сказав голова ЖК.

— А що сталося?

— Справа торкається вашої підшефної. Вася заявив мені, що Веледницької вже три дні ніхто не бачив.

— Піду охоче... Отже, товаришу Вивірко, досить було самої вашої розмови. Безперечно, вона померла.

— Може, померла, — озвався Вася, — а може, приміром, змандрувала. Тут треба подивитись, а за слюсаря ви не клопочіться, — додав він до міліціонера. — Я сам могу по слюсарному ділі, могу, канешно, й по столярному.

І вони вчотирьох зайшли до будинку.

— А ваша дружина бере чотири обіди, — сказав дорогою голова ЖК до інженера.

— Хіба я не маю на це права?

— Так, так, тільки ж страва з людськими кістками, як ви казали, а ви їсте.

Голова ревізкому насупився.

— Доконечність, — побурмотів він. — Економічна доконечність, сильніша за нашу волю.

— Просто у вас слово з ділом розминається.

Голова ревізкому мовчки запалив і був похмурий. Не встигли вони підійти до кімнати, де жила Веледницька, а в коридорі вже стали збиратися цікаві, невідомо як сповіщені про подію. Стиха почалось обговорення.

— Раз, два, — казав Вася, пораючись коло замка. — Ще раз, два. Р-р-раз, і я прошу заходити.

Він широко розчинив двері, даючи дорогу міліціонерові й представникам будинку.

— Ну й дух! — озвалися цікаві, що вмить зайняли поріг. — Зразу весь коридор завоняло.

— Та через неї тут життя не було!

— І дивіться, темрява яка! Нічого не бачу.

— Так вона ж ніколи віконниць не відчиняла й світла не світила.

— Чи вона чортиха, що світла боялась?

— Відчиніть віконниці, — наказав міліціонер до Васі.

Крім віконниць вікно ще було запнуте великою чорною хусткою, яку Вася безжально здер.

— Он вона! Он вона! — почулися вигуки.

Досить простора кімната зразу виступила в своїй гнітюче брудній голизні. Роками не мазані стіни були чорні згори донизу й засновані величезними полотнищами павутиння, що важко заколивалося від руху повітря. По всій підлозі валялося огидне гноття, сміття, уламки, наскрізь перейняті мокрінню, що в ній ці речі нечутно гнили й розкладалися, вилучаючи вогкий нерухомий сморід. У кутку праворуч лежала гора лахміття — заболочених і подертих спідниць, білизни, пальт, покалічених капелюхів і стоптаного зашкарублого взуття. На підвіконні, серед шматків цвілого хліба, недоїдків риби, оселедців, м'яса, серед кісток і різномасних торбинок їстівного стояв усім сусідам відомий черепок, що з...* А більших речей у кімнаті було двоє лише — комод і широка низька скриня, де чудернацьки зігнута, обернена до стіни обличчям, сиділа сама господиня цього покою.

— Напад кашлю, — мовив голова ревізкому. — Про це свідчить її постава. Вона мертва.

І щоб переконати всіх, підійшов до скарлюченої постаті, шарпнув її рукою за плече.

Постать захиталася і раптом перекинулася горілиць суцільною закляклою масою. І ту ж мить по скрині почувся чистий брязкіт, немов упав на неї струмок металевого зерна.

---

* У першодруці пропущено рядок тексту.— *Ред.*

— Золото! Золоті червінці! — крикнув голова ЖК.

— Та дивіться, в неї золото в роті! — гукнув несамовито двірник Вася.

— Вона гроші їла, падлюка!

Охнувши від дива, цікаві наполягли вперед.

— Стороннім усім вийти,— різко наказав міліціонер.— Понятих прошу лишитися для складання протоколу.

Ще за кілька день голова ЖК остаточно обговорив з головою ревізкому план пробиття капітальної стіни, щоб улаштувати їдальню в двох звільнених кімнатах.

— Буду форсувати справу,— сказав він наприкінці.— Завтра почнемо, через тиждень їдальня функціонуватиме. На столиках квіти поставимо і гучномовець заведем не простий — динамік! А зараз хочу показати вам цікаві документи про вашу підшефну. Ви ж тоді за понятого не схотіли лишитись.

— Засідання мав у тресті, не було часу.

— Так, так. А шкода, багато виявлено повчального. Передусім її листування, тобто її листи чи вірніш — заяви й доповіді різним контрреволюціонерам, найбільше Ніколаю Ніколаєвичу. На адресу вона їх, видно, не посилала, писала для власної втіхи й складала в комоді. Цілий пакунок, усе по-французькому, олівцем, у міліції насилу переклали. Я взяв собі копію тільки ось цієї пропозиції.

І дав голові ревізкому невеличкий аркушик, де стояло: «Після звільнення Росії, в ім'я найвищої справедливості і щоб виконати волю народну, пропоную...» Далі йшов докладно опрацьований проект кошмарних тортур і кар видатним представникам партії, переліченим від номера першого до двадцятого.

— Ви зверніть увагу на номер двадцятий, — сказав голова ЖК. — Це про мене — аж незручно якось мені серед наших великих вождів. «Начальника будинку, де я живу, живцем закопати». Це за те, мабуть, що посвідки для соцзабезу їй не видав.

— Хвора маячня, — ніяково промовив голова ревізкому, вертаючи папірця.

— Це, мовляв, політичний бік справи, — провадив голова ЖК. — А ось економічний. Список речей, знайдених у комоді, скрині й у купі під лахміттям.

Голова ревізкому глянув у середину списка:

«Мануфактура. Оксамиту 10 м. Шовку зеленого 4 м. Шовку синього 6 м. Сукна жіночого сірого $3^1/_2$ м. Шерсті в картку 8 м. Полотна білого 3 шматки 10,5 і 13 м. Сит-

цю... мусліну... маркізету... Продукти. Цукру грудкового в п'ятифунтових пачках 10 шт. Цукру піскового 4 торбинки, разом 20 кіло. Борошна пшеничного... пшона... крупи різної... цукерок... Різні речі. Мила туалетного 43 шматки. Мила пральнего 13 шматків. Одеколону й пахощів різних 18 пляшок. Пудри... Крему... Сірників... Спирту денатурованого... Вина... Горілки...».

— Неймовірна річ, — пробубонів голова ревізкому.

— А ось копія акта про розтин тіла. Теж цікаво. Ви бачите: «У шлунку виявлено дев'ять золотих монет по 5 карбованців. Смерть сталася від задушення при ковтанні дальших монет, виявлених зовнішнім оглядом у роті». Виходить, п'ятірки вона поковтала — вони маленькі, а десятками вже подавилася, бо в торбинці коло неї зосталися самі десятки аж на 520 карбованців. Тепер зрозуміло, чого вона так злякалася переселення — боялась, щоб люди її скарбів не побачили при цій нагоді. Так вона надумала золото поковтати, а потім будинок підпалити, бо коло неї знайдено літровку з бензином і сірники напоготові. Ця літровка навіть перекинулася, бензин розлився, коли ви шарпнули труп, але ніхто не зауважив, золотом задивувались.

— Та це просто божевільна, — скрикнув голова ревізкому.

— Можливо. Але класово божевільна.

[1933]

ПОВІСТЬ БЕЗ НАЗВИ,

ДО ТОГО Ж ЦІЛКОВИТО НЕЙМОВІРНА, ВИГАДАНА ВІД ПОЧАТКУ ДО КІНЦЯ АВТОРОМ, ЩОБ ПОКАЗАТИ СУТИЧКУ ДЕЯКИХ ПРИНЦИПІВ, ВАЖЛИВИХ ДЛЯ НАШОГО ДНЯ І МАЙБУТНЬОГО

1

Раптовий постук у двері прокинув його з задуми. І хоч тут він не міг когось до себе сподіватися, хоч його думки в ту мить перебували на безконечній відстані від цього будинку, Городовський звичним голосом, як у своїй власній кімнаті, спокійно й негайно відповів:

— Можна.

Власне, в цьому помешканні він пробув ще тільки годину. Воно складалося, як і сказано йому напередодні, з чотирьох кімнат, що з них одну займав постійний пожилець, а решта три були впродовж місяця до його розпорядження — на час відсутності дійсних господарів. Але, прийшовши сюди й передавши тому пожильцеві рекомендаційного листа, він сів у першій кімнаті коло столу, поставив поруч свій чемодан і спочивав. Бо справді почувався далеким пішохідцем, мандрівником з торбинкою і ціпком після довгої путі, що стелилася перед ним без краю. І це житло, якого він навіть не оглянув, було немов куренем при степовому шляху, зичливо покинутим на радість подорожньому.

Звичайно, не тіло його стомилося, адже останні дні він ходив зовсім небагато. Інші сили його вичерпувались, не фізичні. Виснажені маренням клітини мозку давали відчувати в голові страшенну сухість; безумне прагнення, яким він був керований, кричало, не знаходячи поживи. Голод душі мучив його, пожерши всі крихкі сподіванки, в які звироднiли його надії.

Тепер, підвівши голову до дверей, що були напроти нього, Городовський побачив себе у чужій їдальні, чистій і дуже скромній. За ширмою праворуч стояло ліжко; буфет, чи, власне, сервант, що закривав те ліжко збоку, був застелений вишиваною серветкою виробу Укркустпрому [1], і така сама скатертина лежала на столі, об який спирався його лікоть. Крім двох дідівських портретів у темних рамках і кількох сучасних фотокарток, на стіні висів невеличкий

олійний натюрморт — розрізаний кавун у товаристві огірків і помідорів. Цей наївний затишок і глибока проміркованість обстанови огорнули Городовського ревнивим смутком. У кімнаті ліворуч, куди провадили другі двері, він відчув спальню з одним чи, може, двома дитячими ліжками під білими ковдрами, а праворуч — кабінет хазяїна, цератову канапу з квітчастим килимком, сосновий стіл до письма і шафу книжок з золотом на корінцях. Його розбурхана істота мимоволі з гірким докором схилилася перед тихим подружжям ладу і згоди, що панувало тут, випромінюючи ясну щоденну радість, оперту на працю, обов'язок і застарілу, хронічну любов.

Двері розчинилися. Увійшов досить літній чоловік з вусами, бородою і взагалі зарослим обличчям — постійний квартирант цього помешкання.

— Ви вибачте,— промовив він густим і трохи штучним голосом лектора,— що я турбую вас у перший день вашого приїзду. Але — формальності. Канцелярія нашої домоуправи працює ввечері, і я сьогодні ж мушу вас заявити.

Городовський дістав з кишені військовий білет.

— Вистачить? — спитав він.

— Безперечно,— сказав одвідувач трохи лагідніше, немов перед тим сподівався від нового пожильця якогось опору.— З вас належить ще один карбованець на заявку. Надіюсь, ви не заперечуєте? Дякую,— сказав він, ховаючи документа й гроші.— Скажіть, даруйте цю цікавість, ви довго маєте в нас пробути?

— Тижнів два... може, три... залежно від справ,— додав Городовський, щоб виправдати свою непевність.

— Звичайно. Але скажіть,— провадив він, сівши збоку,— як, власне, ви потрапили сюди? Тобто в цю квартиру, розуміється?

— О, я тут зовсім випадково,— посміхнувся Городовський.— З хазяїном квартири я зовсім не знайомий. Це влаштувалось через одного приятеля.

— Якого ви теж зустріли випадково?— засміявся гість.

— Коли хочете.

— Чудово! Але ж цікаво,— промовив квартирант у несподіваному захваті. — Лишається, щоб ви взагалі приїхали до цього міста випадково.

— Якнайвипадковіше, коли можна так висловитись,— спокійно відповів Городовський.

— Ну, я викладаю фізику, а не мову, і в справах вислову не розбираюся. В такому разі будемо знайомі: Пащенко Анатолій Петрович.

— І будьмо добрими сусідами,— додав Городовський, назвавши себе.

Вони підвелися, подали одне одному руку й сіли знову — Городовський, як і перше, а Пащенко — верхи на стільці. Він не приховував свого задоволення.

— Розумієте, це чудесно — ваш випадковий приїзд і ваша випадкова зустріч. Як людина, що викладає точні науки й мусить знаходити скрізь суворі закони, я, мабуть, краще від інших навчився цінити випадковість. А через те, що в моєму власному житті випадків було до смішного мало, хоч і серйозних, я навчився, крім того, любити їх. Що ви на це скажете?

Городовський ввічливо погодився, застерігши, що він має на увазі тільки щасливі випадки, а не якісь інші.

— Незалежно,— відповів Пащенко. — Незалежно від їхньої якості!

Він раптом посміхнувся, від чого його обличчя зразу перемінилось. І Городовський здивовано помітив у його рисах щось неприємне, щось уперте, тупе, навіть хиже.

— Вся річ у тому, — казав далі Пащенко,— що випадок не може бути нещасливим. Суть випадку у тому, що він своїм втручанням ламає звичну чи завбачену лінію життя. А це завжди плюс. Чим було б людське життя без випадковості? Подумайте, і ви не зможете уявити собі нічого сірішого.

— Людське життя без випадковості не можна уявити,— сказав Городовський. — На жаль, вона становить його частину.

— Одначе,— Пащенко зненацька підвівся і сухо надів окуляри,— ви, певне, хочете вмитися з дороги і, може, спочити. Я вас затримую. Навіть можна затопити ванну.

Від ванни Городовський відмовився, але признався, що охоче вмився б і полежав. Було вже близько п'ятої години дня. Минулу ніч він спав зовсім зле і, вставши з ліжка, справді забув умитися. Але він ладен був умитися вдруге, аби тільки збутися розмови взагалі й зокрема на тему, що не могла бути йому приємна.

Показуючи йому ванну кімнату, Пащенко тримався дуже офіційно і вживав лекторського голосу, давши цим Городовському надію, що принаймні на сьогодні його стосунки з сусідою закінчені. Та коли він хвилин за десять вийшов з рушником назад у коридор, з бічних дверей з'явився Пащенко і запропонував одвідати його кімнату порядком відповідного візиту.

— До речі, мушу дати вам ключа від квартири,— додав він.

Перше, що вразило Городовського в цій кімнаті, була похмура пітьма, хоч помешкання містилось на четвертому поверсі. Але вікно тут виходило в тісний закуток, утворений двома перпендикулярними стінами будинку і замкнений, крім того, височезним муром, що стояв замість паркана на межі сусіднього подвір'я й сягав вище половини вікна, яке більшою своєю частиною дивилося таким чином у глибокий і гидкий колодязь. Але й не треба було багато світла, щоб роздивитися внутрішність цієї достатньої розміром і досить охайної кімнати: в ній, власне, нічого не було. При одній стіні звичайна дерев'яна розкладачка, в кутку коло вікна кухонного типу стіл, застелений зеленим папером, на ньому лампа, олівці в мідній підставці, велика попільниця; коло столу один у хаті стілець і коло другої стіни, вже зовсім несподівано, старовинний, важко інкрустований комод з опуклими шухлядами й круглим будильником зверху.

— Вас дивує спартанська простота моєї обстанови,— сказав Пащенко строго, присуваючи Городовському стільця і сам сідаючи на розкладачку. — Але кожне життя має свій стиль. Про це ми неодмінно поговоримо при нагоді. А зараз дозвольте докінчити попередню думку. Ви кажете — на жаль. Ні, громадяни, смію вас запевнити — на щастя. Головне те, що випадок примушує нас побачити речі з нового боку. Не буду наводити вам зараз прикладів, скажу просто: трудно заперечувати, що наше життя полягає в певній сумі вражень від речей — розуміючи це слово в найширшому значенні. Чим яскравіші наші враження, тим наше життя цікавіше. Але ми живемо в такому обмеженому колі речей, що вони, кінець кінцем, притираються для наших чуттів. Ви, я думаю, з цим цілком згодні.

Городовський відповів, що взагалі і в цілому він має рацію. А сам не так дослухався до мови свого сусіди, як донюхувався, так би мовити, до чудного, ледве помітного запаху, що чувся в повітрі кімнати. В ньому було щось гіркувате й легке, як павутинка на тлі прозорого неба. Можливо, то був дух давно розлитих пахощів, дивно поєднаний із запахом житла, або не розвіяний ще дим якогось ароматного тютюну, або повільні випари давніх тканин чи килимів, замкнених, може бути, в старовинному комоді,— але Городовський з певністю міг би сказати, що такий пряний запах він чув уперше.

Тим часом викладач фізики говорив про випадковість, сидячи на розкладачці. Головні й найзліші вороги нашого життя — звичка і мета. Перша примушує нас зовсім не пізнавати вражень від речей, які нас звичайно оточують; друга — пізнавати ці враження лише службово, у їх відношенні до уявної речі, яка невідомо чи здійсниться для нас коли-небудь.

— Безперечно,— казав він, — люди б задихнулися від своїх звичок і цілей, якби не благородна випадковість. Вона вибиває їх з колії, ламає звички, перевертає мету, і вони бачать те, чого не думали побачити, потрапляють туди, де ніколи не гадали бути, і для них воскресає те, що вже зовсім зів'яло. Від її поштовху оживає яскравість враження — ось у чім суть! Якщо ж випадок калічить їх часом,— додав він різко, скинувши окуляри,— доводить до сліз, до розпачу, до самогубства, то, повірте, ці тупі свині кращого й не заслужили. Він хоч таким способом трохи освіжає їхнє одноманітне кривляння.

Він підвівся і підійшов до Городовського.

— Якби я довідався, що ви потрапили сюди не випадково,— сказав він,— я з вами не розмовляв би.

В його тоні було щось таке, що могло налякати або розсмішити. Але Городовський байдуже промовив:

— Я дуже радий, що потрапив сюди саме тим способом, який вам подобається.

І тільки зараз, вимовляючи це коротке речення, він відчув, до чого дійшла його втома: язик його майже заплітався.

Фізик помітив його стан і стурбувався.

— Одначе,— сказав він майже ніжно,— ви стомлений з дороги. Спочиньте. Відкладемо нашу розмову на потім.

Городовський, напружившись, підвівся. Йому здавалося, що він підтримує сам себе, як щось стороннє, щоб воно не повалилось. Хитаючись, він дістався до кабінету, залитого сумирним осіннім сонцем, поволі зліг на канапу й заснув відразу.

2

Ця повість почалася, власне, трохи раніше у вагоні поїзда Дніпропетровськ — Київ. Городовський не міг заснути вночі, хоч і вжив до цього належних заходів: скинув піджака, черевики, постелився на верхній полиці й лежав, стараючись слухати невпинний стукіт коліс та розмірені поштовхи вагона. Але ці звуки, що мали навіяти йому по-

трібний сон, зливалися поступово у невиразний туркіт, що тоншав і видовжувався, як дріт між вальцівницями, аж поки не починав рватися і зникати геть. І знову звільнене поле його уяви запосідали думки, зразу досить безладні, але невдовзі, стаючи у зв'язки та сполучення, вони звертались до мети, яку обрали ще вдень,— до нього самого, того життєвого спрямування, що він назначив, і до його життя взагалі.

Щоправда, мислити про себе він не любив і лише рідка дозволяв собі цю розпусту. Атож — іншої назви він не мав для того пристрасного самоспоглядання, що не містить у собі ніякої здорової критики, ні нових аргументів на користь зміни чи ствердження обраної поведінки, а тільки зворушує всю істоту, доводить розумові сили до вищого напруження, гримить і блискає, але проминає, як марна хмара, все сполохавши і не зронивши на грунт ні краплі плодющого дощу. Йому, людині з уявою і темпераментом, аж надто відомі були ці гарячки душі, що могли б його зовсім розхитати, якби він не вмів чинити їм постійного опору, протиставляючи їм волю й звичку панувати над собою, здавна вироблену. Але разом з тим, будучи щодо себе обачним, він розумів усю небезпеку безоглядного стримування своїх нахилів і вважав за доцільне поступатися їм інколи, щоб потім тим певніше над собою владувати. Тому він давав часом хвилинну волю всій жагучій поривності своєї приборканої натури, всій глибині свого затамованого почуття любові й ненависті до себе, поринав у цей кошлатий вир, що раз у раз викидав його, трохи стомленого й пошарпаного, на твердий грунт ще більшої певності.

Нагода до такого психічного кровопускання здалася йому зараз слушною. Отож, облишивши силувати себе до сну, Городовський почав чекати, поки обляжеться останній з його трьох сусідів у купе, якийсь трестівець, що спокійно читав книжку, запиваючи її нарзаном. Нарешті з його пляшки вже нічого більше не полилося, коли він перехилив її над склянкою. Немов здивований цим, господарник замислився, потім погасив електрику, гадаючи, що всі його супутники вже сплять, і стримано захропів у недовгому часі.

Тоді Городовський швидко взувся, взяв наопашки піджака й тихо вийшов у довгий коридор м'якого пульмана, освітлений матовими лампами попід стелею. Всі, крім нього, вже справді спали.

Відхиливши стільчика коло вікна, він сів і притулився обличчям до шибки. За склом у сяйві захмареного місяця

нескінченно й темно розгортався рівний степ за чорними хвилями чагарів і дерев, посаджених понад залізницею. Час од часу цей неосяжний краєвид землі починав миготіти під ліхтарями полустанків, що швидкий поїзд поминав, не спиняючись, і зовсім зникав за будівлями там, де належалася зупинка. Тоді Городовський відсувався од вікна і якусь мить ніби засинав, чекаючи, поки не почнеться знову рух, за яким так вигідно й рвучко стелилися його думки. І поїзд знову рушав.

Спочатку він перебрав події останнього часу. Днів десять тому він у складі газетної бригади виїхав з Харкова до Дніпропетровська на ліквідацію прориву у вальцівному цеху металургійного заводу. Його дописи про це вже з'явилися в газеті трьома підвалами. Звідти він і їхав зараз до Києва. Ця поїздка була зв'язана з подією, яку не можна було назвати інакше, як подарунком долі. У центральній пресі він працював уже п'ять років, здебільшого в сільськогосподарському відділі, і за цей час написав майже сотню нарисів, на які дивився, як і належить журналістові, як на явища одноденного характеру. Зовсім не їх він уважав за мету своєї роботи, і як тільки його становище оформилося такою мірою, що заробіток почав давати йому деякі лишки, він узявся ретельно складати їх із смаком закоренілого скнари. Бо поставив собі доконечне завдання забезпечити собі, починаючи з цієї осені, принаймні на рік уперед матеріальне існування, щоб мати змогу цілковито й спокійно віддатись написанню великої, надзвичайно важливої для нього речі, в якій він щиро вбачав усю рацію свого дотеперішнього існування. Але, немов на потвердження старої приказки, що багатому чорт діти колише, півроку тому знайомий редактор одного з видавництв запропонував йому скласти з друкованих нарисів збірку про соціалістичну реконструкцію села. І те, що здавалося йому спрацьованою парою, несподівано ще раз закрутило маховик його фінансової машини: його збірка була ухвалена до друку. А що друк цей відбувався в Києві, він і вирішив заїхати туди на день з Дніпропетровська, щоб переглянути коректу, простежити за оформленням книжки, яку він почав кінець кінцем шанувати,— не тому, що вона належала саме йому або мала якусь визначну вартість, а просто як облігацію позики, що раптом виграла в черговому тиражі. Але все-таки почував і гордість. Виходить, він справедливо може пишатися, що додержує кроку темпів життя і що третій рік п'ятирічки теж є вирішальний у здійсненні його особистого плану! І якраз ця свідомість власних здобутків

сприяла його рішенню віддатися саме цю ніч великому блудодійству самоаналізу.

В міру переглядав Городовський внутрішнім зором це щасливе й остаточне зміцнення свого матеріального становища, цікавого для нього тільки тим, що воно давало йому на довший час змогу заглибитися в свою власну працю, його обличчя прибирало дедалі напруженішого виразу, немов шкіра на ньому заклякала. Разом з вогнем на чолі він відчув дивну легкість голови і холодок очей — знаних супутників його піднесень. І його думка, уява, розуміння, всі здібності, що тільки мав його мозок, зголодніло кинулися гризти його вчорашнього, позавчорашнього, його з-перед місяця, року, двох років, його з тих часів, як він почав бути свідомий, його минулі вчинки, його замислені й тепер доконувані наміри і заразом його завтрашнього, його прийдешнього, що мав здійснити важке завдання, до якого нині він підступав. Правий він чи ні?

Ти не маєш абсолютної певності, ятрила його думка, якби мав її, чи могла б я в тобі виникнути, нікчемний хвалько! Я отрута, і ти дозволяєш мені жити в собі. Я свідчення кволості твоєї душі, і ти неспроможний мене знищити. Але він уперто відповідав на ці звинувачення: я сильніший від тебе, тому терплю тебе в собі. Ти добродійний зародок неспокою, що не дає мені забути про мету. Ти гострий докір, що примушує мене йти вперед. Я люблю тебе як частину себе, як те, без чого моє життя стало б безбарвним животінням самотника без спокуси!

Як людина, що звикла ховати свою таємницю так пильно, що навіть сама перед собою уникає до неї дотикатись, він мислив про неї і в спокій, і в бурю лише абстрактно, вживаючи безособові звороти та займенники. А втім, здавалося йому, ні він, ні ціла мова не знала на означення його задуму одного всеосяжного слова. І це невимовне він ще і ще раз у своїй тузі заприсягавсь зробити.

Раптом у коридорі вагона погасили лампки, і вікно, в яке він безтямно дивився, заясніло молочним світлом. Так швидко минула ніч! Він підвівся, дуже обважнілий, але спокійний. Він навіть посміхнувся, вилазячи драбинкою на свою полицю. «Хай на цьому окошиться»,— подумав.

3

Його книжка була вже зверстана і обкладинка подана художником. Цей художник, з яким Городовський познайомився тут, при цій нагоді у філії видавництва, невисокий

і білявий, з м'яким розкошланим волоссям, страшенно зрадів, коли автор похвалив його роботу.

— Ви знаєте,— сказав він Городовському якось зворушено й по-дружньому,— ніщо мене не тішить так, як моя вдала обкладинка. Здаючи обкладинку, я почуваю себе до деякої міри просто нахабою. І разом з тим винахідником. Бо я ж графік ніякий. Моя спеціальність і моя любов — пейзажі, всякі, знаєте, краєвиди, але любов рідко дає прибутки. Так і зо мною: мої пейзажі прикрашають стіни моєї кімнати, можуть бути приємним презентом друзям, з'являються й на виставках, але, на жаль, не дояться. А за обкладинки платять.Тим краще, що я роблю їх пристойно. Дякую вам! І неодмінно прийдіть подивитися на мої пейзажі.

Він примусив записати свою адресу й пішов дуже задоволений.

Покінчивши справи у видавництві, Городовський близько четвертої пообідав і подумав про решту свого дня до вечірнього поїзда на Харків. Годилося б йому поспати якусь часинку, але брати кімнату в готелі задля двох-трьох годин він уважав за розкіш, а знайомих, таких, щоб до них можна було прийти перепочити, він не мав не тільки в Києві, ба навіть у Харкові, де жив уже п'ять років. Тому Городовський вирішив поїхати просто за місто й повалятись самотою на траві. Радіючи з того, що Київ на такі притулки багатий, він перебрав їх усі думкою і спинився на околицях Лук'янівки[2], де його вразила колись незвичайна свіжість повітря й соковита рослинність, що пашить таким потужним духом землі, який відчути можна хіба що в низинах Полтавщини. І він пішов за окрвиконком до зупинки четвертого номера.

Київ не був ні його батьківщиною, ні навіть місцем довгого перебування, але він знав його чудово. Під час випадкових одвідин Городовський оглянув його зсередини і зокола. І його юнацькі домисли про місто краси й давнини себе потвердили. Весна була чудова в білому цвіті каштанів, але осінь він любив більше. Щось величне було в ній на сміливих схилах широких вулиць, що мов дрімали завжди під ударами копит і шелестом шин, зберігаючи невронено свою колишню дикість. Кам'яниці й брук, трамваї, авто не змогли подолати цих гордих горбів, що прийняли вагу міста не як тягар поразки, а як корону перемоги. І коли вересень, привітний і сумний, як мудрець, що пізнав марноту світу, але не зрікся її, посилає з-за Дніпра прощальні помахи тепла, дерева й трава на узбіччях відповідають йому пристрасною запашністю мрущого зела, зво-

рушеного раптовими нічними дощами. Весна тут була рожевим дівчам, що бездумно марніє від жадоби літа, а осінь — голубою жінкою, що не хоче пережити свою вроду.

Трамвая не було досить довго, і Городовський, ставши в чергу, мав час розглянутися навколо. Передусім, супроти харківських звичаїв, ставання в чергу до трамвая було йому новиною, бо в столиці пасажири чекали вагонів юрбою, що здобувала місця штурмовим чином. Це свідчило, міркував він, про більшу активність харків'ян, тобто про меншу їхню культурність, коли вважати культурність за звичку стримувати природні порухи, підлягаючи правилу, що стримує їх. Адже природним порухом кожного індивіда, що має пересунутись трамваєм на певну віддаль, завжди буде бажання захопити собі місце у вагоні, який не може вмістити всіх охочих, і коли харків'янин доконує це навально, він користується первісним правом сили й спритності, а киянин, утворюючи чергу, шанує вже культурніше право першого займання. Хоч обидва ці способи всідання в трамвай були однаково несправедливі, бо в першому разі людина з найбільшою потребою їхати могла бути не найдужчою, а в другому разі — не найпершою в черзі, Городовський усе-таки потішився душею, почуваючи себе в приємній атмосфері ладу.

Він любив лад. Але не так, як любить чи, сказати краще, потребує його людина, що народилася для нього або безповоротно до нього пристосувалася, отже, більше страждає від його порушення, ніж радіє його збереженням; для нього лад був повсякчасним здобутком у боротьбі з різнобіжними поривами, щоденною перемогою над собою, щохвилинною боротьбою з хаосом. Якщо не так часто доводилось йому витримувати, як цієї ночі, генеральні бої з собою, то скільки разів траплялося поборювати дрібні на позір забаганки, що блудно прикривали лице справжніх, великих небезпек! Хіба не почував він іноді солодкої приємності лягти спати, покинувши на столі гамузом папери й книжки, а вранці йти з хати, лишивши позад себе неприбрану постіль? І тим суворіша була його радість, коли він, оханувшись, ретельно прибирав по собі все до найменшої порошинки. Тому він любив лад ревниво — не як щось природне для себе, а як доконечне, чого боявся позбутись.

Черга вигиналась спокійним, досить мальовничим півколом, і Городовський, стоячи майже в кінці, міг бачити її майже три чверті. Київ, як то кажуть, славиться чи хоч був славився гарними жінками, тож він узявся перебирати досить байдужим поглядом жіночі постаті та обличчя пе-

ред собою. Так, так, жінки були тут загалом приємніші, ніж у Харкові, і не так великою наявністю вродливих, як меншим відсотком бридких. Вони були свіжі і вдягались виборніше, хоч засобів до цього мали видимо менше. Мимоволі Городовський пригадав несмак строїв столичного жіноцтва у фойє «Березоля», але зразу й покинув ці порівнення: з'явився трамвай.

І зразу черга втратила ввесь свій позірний спокій і вщільнилась, ламаючи приємну заокруглість своєї лінії. Гуртки людей, що досі ніби зовсім незацікавлено стояли осторонь, кинулись перші до вагона, відтручуючи ліктями повноправних претендентів. У дверцях сталася жахлива тиснява із криками, і чудова черга вмить обернулась на безладну, розлючену юрбу, що безоглядно пхнулася вперед. А що Городовському не було куди, власне, квапитись і достатньої чинності в рухах він не виявив, то натовп, ніби помщаючись йому за пасивність, щораз далі відштовхував його назад до крайнього кола старих жінок, калік та всякого іншого легкосилого й непромітного люду. «У Харкові все-таки чесніше»,— з посмішкою подумав Городовський.

Але тільки це встиг подумати. Побіч нього пройшла жінка, яку він чи й міг добре постерегти за миготінням голів і тулубів. Але враження від неї дістав дуже чудне, таке яскраве, що мимоволі вийшов геть, щоб краще її роздивитись. Хоч справді не тямив, що він робить, чому і нащо. Поки плутався хвилину між людьми, жінка вже встигла відійти кроків на сім-вісім, і він, не збільшуючи, але й не сміючи зменшити цю відстань, безглуздо пішов за нею. Тобто йшов він досить повільно, але серце в ньому задихалось, як від довгого, скаженого бігу. Він почував, що вже ледве може переступати. І до цього прикрого сквоління тіла раптом долучивсь різкий голос сорому, гордощів, обурення. Він, серйозна людина, що має свої важливі завдання, і може допуститись такої нісенітниці, як уганяти за випадковою спідницею, отак, з доброго дива, стерятися, як жовторотий хлопчак! Ганьба, просто ганьба! Спинись, Андрію, ти смішний!

Андрій Городовський спинився, але досить жалюгідно, як заблуда в лісовій гущавині. Йому здавалось, що він ступав за нею нескінченно довго, але, озирнувшись навкруги, побачив, що й півкварталу не відійшов Хрещатиком від зупинки, де щойно стояв. Він повернувся, він мусив повернутися в протилежний бік і тихо посунув геть, пригнічений і похилий. Аж ось побачив перед себе великий напис: «Пролетарський сад. Музика. Атракціон. Естрада»,

що ввечері мав зайнятись електрикою, і пробрався вгору широкими сходами. Він потребував посидіти, спочити після несподіваного струсу, що так глибоко його збурив.

В саду такого раннього часу людей було обмаль, здебільшого діти з няньками, підлітки, стареча. Городовський сів на першу-ліпшу лаву навпроти порожнього оркестрового кону і, поклавши на коліна свого плаща, спробував передусім здати собі справу з дивного випадку, що допіру йому трапився. Його сліди він почував у собі доста виразно, щоб сумніватися в його незвичайній силі. Якась огида до себе, похололість рук і невичерпна стома — усе свідчило за те, що він дізнав сильного, виняткового переживання, трохи подібного до страху, якби страх міг бути такий принадний.

Що він цієї жінки не бачив досі ні вочевидячки, ні, як то буває, уві сні чи в любосній мрії,— цього він був цілковито й абсолютно певен. Він побачив її щойно вперше, це було ясно. Чим же вона його так нагло причарувала? Городовський мляво посміхнувся. Причарувала! Це слово здається смішним людині, що має як-не-як за плечима двадцять дев'ять років, з яких більша половина проминула в добі революції. А втім, узявшись міркувати щиро, він мусив собі признатися, що й це чуже слово — причарувала — забліде. Тієї хвилини, яку він зараз, стенувшись, уявив, його обернуто зненацька на щось мале, нікчемне, але несамовито прагнуще — з цього й виникло в ньому почуття ущербленого гонору. І що ж вона мала в собі таке притяжне?

Він зараз гаряче пошкодував, що бачив тільки так побіжно її обличчя і що вона, ідучи поперед нього, жодного разу не обернулась. Ні, ні, ніякою надією він себе не тішив, що, озирнувшись, вона могла б спинити на ньому погляд і вирізнити його серед інших: як один із загалу, він зовсім не виглядав так, щоб на нього могла, зокрема, звернутися жіноча цікавість. У всьому зовні він був приблизно середній, особливо обличчя — він знав це — мав якесь мляве і очі досить невиразні. Хоч знав також, що такий вигляд він сам собі почасти виплекав і що в хвилини, коли він розв'язував себе, у хвилини піднесень і пристрасної задуми прокидалось, оживало його лице і спалахували очі. Але ж не серед вулиці і не з такої нагоди могло це статися!

Ні, коли зараз йому заболіла думка, що не придивився до неї ближче, то тільки через те, що сподівався тепер знайти в її образі хоч якесь пояснення своєму пориву. Тому напружив, яко міг, уяву, викликаючи її постать перед очі.

І вона стала перед ним, яка була в ту мить, коли він постеріг її з юрби, напівобернена до нього, досить висока, в сукні... але якого кольору? Яке волосся мала? А, вона була в капелюшку! Чи ні? І де її обличчя? Нічого, крім невиразного обрису, він не бачив і не побачив, хоч скільки докладав зусилля.

Зрештою він досить весело покинув цю марудну працю, це викликання духів, цей спіритизм, мовляв; бо хоч не уявив нічого, саме зусилля його дивним чином полегшило, розвіяло круг нього каламуть, обернуло на жарт його тривогу. Якщо «чарівниця» не полишила в його душі хоч стільки сліду, щоб він міг її пригадати чи пізнати, вдруге зустрінувши, нікчемне ж її чарування! Побіжний дотик вогню. Крапля окропу. Несподіваний укус комашини, що не містить у собі запальної отрути. Хвилинна мана, що згине тим швидше, чим менш дошукуватися її причини, і своїм впливом сягне в життя не глибше, ніж жахи й химери сну.

Він заспокоївся так відразу, як був сполошений. Відчув зненацька ясний, чистий дух Дніпра з глибокої низини за садом, осінні пахощі клумб, вільгу землі, сонячне тепло з-під кошлатих, легких хмарин. Посміхнувшись іще раз на думку, що т а к е може трапитися цілком дорослій людині серед білого дня, Городовський глянув на годинника. До поїзда було ще три години, і хоч за квитка він із своїми посвідками міг не турбуватись, перешкоджений намір одвідати Лук'янівку більш не спокушав його. Тому він вирішив, не кваплячись, пройтися пішки на вокзал, повечеряти там і спокійно рушити до Харкова.

І, йдучи поволі містом, Городовський почував задоволення з усього — з того, що його фінансові плани так бездоганно здійснюються, з того, що минулої ночі дав дошумувати своїм сумнівам і цим заходом здобув собі на довший час душевну тишу, і навіть з легковажного поводження щодо жінки коло трамвая, яке зараз здавалося йому чимсь ніби доказом молодості його істоти, виявом не зужитих іще юнацьких сил.

Було третє вересня. На Харків йому, власне, не лишилося ніякої роботи, а з 10-го він мав на місяць путівку в Сочі до будинку відпочинку. І після того ніщо вже не перешкоджатиме йому віддатись давно замисленій роботі, працювати рік-півтора вільно, а далі... Хоч, правда, далі його думка не сягала, про «далі» він не хотів і не потребував міркувати. Йому буде тоді тридцять один рік; якщо вважати ці літа за половину його віку, мету цієї половини

він здійснить, тоді ж і з наступними роками зуміє якось дати собі раду. У всякому разі, в ту мить ніщо не заважало йому почувати себе переможцем, і зараз, напередодні доконання, ця перемога виглядала такою простою і зрозумілою, ніби не мала за собою років дбайливого готування, днів прихованого розпачу, страшних ночей сумніву й гризоти.

Як на образі вправного різьбяра, на стежці, що він проторував, не лишилося слідів чорної роботи. І сьогодні це захоплювало його так глибоко, як учора гнітило, але захоплювало тихо, без бурі, як вибагливе мінення прекрасних зір.

4

Зійшовши з трамвая на розі Пушкінської і Юмівської, Городовський звичайним діловим кроком рушив на Басейну, де була його кімната. Не почував навіть сліду недавніх зворушень — думка була чиста, душа прозора і строга, єдина і певна, і обрана путь не менш ясна, як шлях від зупинки до помешкання. Гризучі сумніви передминулої ночі і дитячу мрійливість минулої він викинув разом з проїзним квитком на харківському пероні як знецінену й не потрібну вже річ, що все-таки йому послужила. «Прочистив себе,— думав він спокійно, піднімаючись сходами на третій поверх. — І це вже надовго».

Відімкнув вхідні двері, потім двері до кімнати з коридора. Увійшов, відсунув фіранку й розчинив вікно. Тоді скинув плаща, виклав з валізки на письмовий стіл папери, вмився, переодягнувся. Потім, поміркувавши хвилин кілька, сів до столика при вікні й заклав у свою випробувану машинку чистий аркуш.

Але в ту мить двері до його кімнати тихо прочинились, і в них увійшла Зінаїда Михайлівна, сусідка по помешканню. Була в добірному, блідого шовку халаті, блакитних пантофельках, лагідна в рухах, з своєю несміливою усмішкою і, як завжди, привітно заклопотана. В руці тримала кілька листів — його пошту, що зібралася за час відсутності. І привітала з поверненням.

Городовський подякував і підвівся. З її вбрання, з того, що вона ввійшла без попередження і не зробила руху відійти, виконавши послугу, і з невимовної м'якості її постави він зрозумів, що її чоловіка немає вдома, ба більше — що він десь у відрядженні і що взагалі в помешканні, крім них двох, немає і не буде ближчим часом нікого. Коли він підходив, вона дивилась на нього нерухомо ясними,

синіми очима, і її усмішка стала мрійною. Він узяв її руку, він цілував ту руку, почуваючи тиху млявість її тіла й любосний дрож, що лоскотав пушинками її шкіри йому уста. Невимовлена згода і разом з тим непричетність до неї, дозвіл, немов даний тільки з доброти в немисленому ваганні, безоглядна готовність і, попри неї, мовби змушений опір у кожному кроці, в кожному лінивому, тягучому русі — вся досконала гра, так добре йому відома, знову ятрила його, знову збурювала, розв'язуючи в ньому шалені, розхристані сили. Він задихався в запамороці, і що дикіший, що неподібніший до себе ставав, то щільніш облягали його соромливі обійми переможеної і вдячної незайманості.

Так було щоразу вже два роки. Так сталося воно й уперше, коли ця жінка, ним чи й помічена добре у випадкових хатніх зустрічах, несподівано прийшла і своєю мовчанкою, потаємними, змовницькими поглядами і витонченим непротивленням злу за півгодини примусила його себе взяти.

За все своє життя він ніколи не шукав жінок, але й не уникав їх ніколи, коли випадала нагода зручно, без зовнішніх і внутрішніх ускладнень з ними зійтися. Від цих взаємин він, звичайно, не зазнавав глибшого переживання, але взагалі почував до своїх партнерок легку прихильність, що не ставала ні прикрістю, ні жалем після розлуки, також випадкової, як і саме поєднання. Обмірковуючи побіжно цей бік свого життя, Городовський доходив висновку, що за нашої доби міжстатеві стосунки передусім відсунулись на задній план, тому зробилися простіші, наблизились до свого первісного виду, втративши на гостроті, але вигравши на зручності. Йому здавалося, що він скрізь помічає незаперечні й масові потвердження цієї правди — загальна поведінка в цій галузі, на його думку, приблизно дорівнювала його власній з характерною відсутністю почуття обов'язку й того запалу духовних сил, що звався коханням. Це й не було, гадав він, дивним, бо самий час був надто напружений, щоб давати і людині змогу напружуватись без конечної потреби. Адже життя поставило перед сучасною людиною незрівнянно вищі за кохання, вищі за все індивідуальне й особисте цілі, і в світлі цих вимог не могла не потьмаріти яскравість любовного пориву. Так він коротко формулював свої нотатки про стан духовного життя — власного і своїх сучасників, тому цілком спокійно ставився до невибагливої форми своїх любовних зв'язків.

А втім, поза всіма загальними поясненнями, що він давав цьому фактові, основним було те, що його власні намі-

ри на життьовому полі лежали зовсім у іншій площині. Він нагадував собою ті натури, що звуться цільними, тобто мають у своєму існуванні домінанту, якій усі інші потреби й пристрасті підпорядковуються або зовсім відкидаються. А втім, тільки нагадував. Бо ознака справжньої цільності натури та, що вона лишається цільною без спонуки; тим часом йому для підтримки своєї настанови потрібне було щомить зусилля над собою.

Але саме цієї хвилини він був надто далекий від самокритики. Почував себе надзвичайно добре. Коли Зінаїда Михайлівна пішла, він ясно й радісно усвідомив, що справді неушкоджений вернувся до попереднього життя і несхибно спіймав його звичну нитку. Своїм одвіданням ця жінка немов потвердила незаперечно цей його поворот до звичності, і в подяку за це сьогодні він навіть помріяв про неї хвилин кілька зичливо, сидячи на канапі.

Але барився з цим недовго і легко пересів назад до машинки. Ті кілька днів, що лишились йому до від'їзду на курорт, він міг би, власне, й не працювати. Зобов'язання перед редакцією виконано. Грошей зароблено навіть з деяким перевищенням наміченого плану. Річну творчу відпустку забезпечено як формально, так і матеріально. Отже, причин трудити себе не було ніяких.

І він справді не подумав би щось писати, якби вчорашня київська газета, прочитана сьогодні вранці в поїзді, не дала йому до цього приводу. Із оповісток на останній сторінці й чималої статті в жалібних рамках він довідався, що позавчора вбито видатного київського партійця Загірного, посланого в один з важких районів на хлібозаготівлі. Убито звичайним куркульським способом — увечері з-за рогу, коли Загірний вертався з загальних зборів. Переглянувши сьогоднішнього «Комуніста»[3], Городовський переконався, що це вбивство набуло республіканського значення й стало приводом до передової статті про потребу нещадної боротьби з куркульським терором. Тому він визнав політично потрібним відгукнутись на цю свіжу подію нарисом про кілька подібних актів класової помсти, відомих йому з перших часів колективізації села, в якій він брав активну й тривалу участь.

Тільки перше речення завдало йому, як і завжди, мороки. Довелось попрацювати гумкою і навіть викинути один зовсім протертий аркуш. А потім рядки полились спокійно і досить доладно. Через годину він сидів уже коло столу, виправляючи надруковане. Як і всі його писання, воно не відзначалось якоюсь особливою художньою

силою. Він знав це, але це ніколи не стримувало його й не бентежило. З нього було досить, що його цінять як сумлінного й відданого працівника преси, і сам цілком щиро був далекий від думки про якесь видатне у ній місце.

Перечитавши й підкресливши для курсиву коротку присвяту «Пам'яті Сергія Загірного», він, забравши рукописа в портфель, пішов його здати й підготувати до від'їзду свої справи.

5

Десь тільки близько сьомої він вернувся, пообідавши, додому з повним портфелем свіжих газет. Було ще досить світло, але він спустив завіску й засвітив коло столу електрику. Та перше ніж розглянути принесене, окинув оком свій минулий день і визнав, що зробив багато, майже все, крім кількох дрібниць, отже, решту днів перед від'їздом матиме цілком вільні для читання, для одвідин кіно і театрів. Потім — місяць абсолютного спочинку, місяць моря, безтурботності, незнайомих людей, до яких почуваєш мимовільну прихильність тому, що не сподіваєшся зустріти їх ніколи більше, місяць безмислення і генерального неробства. Тоді — праця, найвідповідальніше з усього, що він робив, у якій мусив скласти важкого іспита перед самим собою. Ця праця і її наслідки справді покажуть йому, чи йшов він до певної мети, чи тільки афішувався цією метою, тільки задавався, як брехливе хлоп'я, не маючи сміливості визнати свою нікчемність. Пекучі мрії про момент, який ось через місяць мав настати, не покидали його майже з того часу, як він вирішив піти в газету, протягом п'яти років, повних захвату, що сягав іноді якихось екстатичних марень і зневаги, що повертала його хвилинами в стан безформної нечутливої плазми. В цих стінах сам-один у кімнаті, де на всіх речах зовні лежала печать найрівнішого духу, він падав і підносився, був вічним прокляттям собі й безмежним благословенням. І от майбутній рік мав розв'язати ці нестерпучі сумніви, лишивши його спосіб життя таким, який він є, або змінивши його в корені, або й зовсім це життя урвавши.

Але зараз почував, що здійснить легко своє заповітне, так легко, як написав сьогодні газетного нариса.

І хоч обмірковувати деталі замисленої роботи не входило до його передкурортних намірів, він усе-таки не міг стриматися, щоб не оглянути господарчим оком свої шух-

ляди. О, порядок у них був досконалий! Розташування зошитів і тек, що там лежали, від настроїв свого упорядника було зовсім незалежне. Він виймав їх одне по одному й поволі гортав. Уривкові записи, назви місцевостей, хапливі замальовки, діалоги, порізнені влучні вислови й окремі слова — багатющий матеріал пильних спостережень, який воскресав під його нечутним поглядом, поєднувався в окресленості, обертався в пам'яті на живих людей, оживав з натяку широкими подіями, набував кольорів такої яскравості, що Городовський мусив перемогти себе, щоб не кинутися в роботу зараз.

Посміхнувся сам собі, як нетерплячій дитині, що поривається здобути бажане без дозволу старшого. Але цей порив його неймовірно потішив, і, щоб не спокушати себе далі, він замкнув шухляди і взявся до новин.

Проте не встиг розрізати й першої книжки, як дзвінок забряжчав тричі, тобто до нього, і Городовський вийшов відчинити досить охоче, бо, зрештою, нічого не мав проти візиту, який би він не був.

Відчинивши двері, він усе-таки трохи здивувався, і, треба сказати, радісно.

— Прошу, прошу,— сказав він.

У кімнаті він послужливо прийняв від одвідувачки пальто й капелюха. І коли та досить бурхливо поцілувала його, він відповів їй тим самим.

— Звідки ти довідалась, що я вже повернувся? — спитав він, не випускаючи її рук.

— У редакції. Звичайно, ти сам і не подумав зголоситись, поганий!

Так, він не тільки не подумав зголоситись, а навіть ні в подорожі, ні вернувшись додому, не згадав жодного разу про її існування. За день перед від'їздом він познайомився після зборів з цією присяжною стенографісткою видавничих і літературних нарад і випадково вийшов разом з нею. Розмова по дорозі дуже легко, без великого намагання з його боку, привела її до нього в кімнату, звідки вона пішла досить пізно. Звали її Тоня. Це була негарна дебела жінка, але жвава, весела, напориста. Вона збудила його відразу. Щодо неї він не питав, які саме міркування примусили її зійтися з ним так несподівано, але був певен, що ці міркування теж не сягали глибше забаганки або просто незадоволеності, бо під час минулого побачення, віддаючи належне його потузі, вона разів кілька поскаржилась на теперішній занепад чоловічої статі під цим поглядом.

— Просто сором за них,— сказала вона. — Але в тобі я не помилилась. Ти непоказний тільки з вигляду.

Поводилась вона невимушено, як людина, що йде навпростець до своєї користі, і своєю примітивністю якось глибоко задовольнила його морально. Її вульгарність здавалась йому особливим і досить високим стилем, який не кожна жінка спроможна мати. Тоня сміливо стояла понад усякими надбудовами кохання, а оскільки він теж шукав у ньому тільки бази, ця жінка йому приємно заімпонувала. Він навіть пригадав, що минулого разу, прощаючись з Тонею, він подумав про неї як про рубенсівську жінку сучасності. Але враження від неї, як і від інших компаньйонок його інтимного життя, зблідло й зникло наступного ж дня, заслонене незрівнянно важливішим клопотом його роботи. Але зараз, крім того, що в ньому віджила ця неабияка оцінка її цілеспрямованості, крім того, що її поява була цілком доречна, зважаючи на його грайливий настрій,— ця гостя, як і вранішня, знову незаперечно засвідчила йому те, що він вернувся і вступив у свій побут. Бо йому невимовно цінним здавалося відчуття, що його майже півмісячної відсутності і всього, пов'язаного з нею, ніби не було зовсім.

Єдиною невигодою товаришки Тоні було її куріння, бо Городовський не тільки не палив сам, а й насилу терпів курців близько себе. Він органічно не зносив тютюнового диму, що псував йому всі збори й засідання, прокурені звичайно до найбільшої змоги. І не тільки до цього запаху, а взагалі мав ніс, мабуть, вищої, ніж середня, чутливості. Тому після минулих одвідин товаришки Тоні він мусив побризкати вранці кімнату подвійною порцією лісової води, якою вряди-годи освіжав повітря від власного перебування і того прикрого чужого духу, що непомітно просочувався в його житло з решти помешкання. Він зразу пригадав її неприємну звичку і сказав їй примирливо:

— Тільки не кури, будь ласка, часто.

— Це залежить від тебе,— відповіла вона. І, пригорнувшись до нього, додала: — Ти, будь ласка, не давай мені на це часу.

Звичайно, час на цигарку їй неважко було вигадати. І поки він, заклавши під голову руки, лежав поруч неї з приплющеними очима, Тоня, спершись на лікоть і звисаючи майже над його обличчям виступами свого багатого тіла, смаковито затягалась димом і говорила. Вона висловлювала подив, чому це він уперто не курить, тобто позбавляє себе однієї з насолод за доби, коли насолод так мало

і життя таке одноманітне. Жінки, казала вона, і ті курять тепер страшенно, бо що ж їм робити, коли чоловіки зробились такі недолугі й черстві, коли вони перестали за жінками впадати, коли загальна вбогість не дає змоги тішити себе вбранням і замість розваг та радості маєш нескінченну працю й невідступні думки про хліб, картоплю і жири. Мимоволі закуриш від досади. І він, казала Тоня, мабуть, ще лиха не знає, якщо не курить, а як прикрутить нудьга, рука сама потягнеться до цигарки, хай тоді пригадає.

Городовський слухав її, відчуваючи в усій істоті якесь гнітюче, всеосяжне заціпеніння. Спочатку він подумав, що це наслідок звичайної в таких випадках стоми, і тільки здивувався, що ця стома прикра. Але ні! Її вага не меншала, а збільшувалась, і це була навіть не млявість знесиленого тіла, що прагне спокою. Це була нестерпуча гіркота душі. Від задоволення, з яким він зустрів свою гостю, не лишилося сліду: тепер вона збуджувала в ньому тільки безжальну зневагу своїми оголеними розкошами, своєю плоскою мовою, в якій справді видно було вбогість, але внутрішню, і послужливим чеканням грубої ласки. Ба, більше — за її спиною він немов побачив ще жіночі тіла, такі самі холодні, неймовірно чужі, що протягом років поділяли по черзі з ним цю незмінну канапу. І відчув ненависть до них за те, що приходили, і до себе за те, що приймав їх. Якусь хвилину він силкувався погасити в собі це безглузде, бурхливе почуття або хоч стримати його, але раптом здригнувся від огиди й затулив руками обличчя.

— Що з тобою? — стиха крикнула Тоня, побачивши, як він зблід і перекривився. — Тобі погано від диму? Більше не буду.

— Ні, я мабуть, заслаб, — пробурмотів він. — Обідав рибою в їдальні.

Він, тремтячи, підвівся; загорнувся в халат і зігнувся в кріслі. Справді, його нудило. Але риби сьогодні він не їв.

— Рибні консерви тепер теж небезпечні,— озвалась Тоня.

І, повагавшись трохи, почала неохоче вдягатись.

Городовський сидів похмурий і злий, напружуючи всю волю, щоб перемогти себе, щоб вернутись до жінки на канапі. Зціпивши зуби, він кричав сам собі, що у відповідь на цю дику розгвинченість мусить затримати Тоню до ранку, а передусім заборонити їй одягатись. Але кожне його зусилля викликало тільки нову спазму огиди, і він мовчав, охоплений колючим нервовим холодом. До відрази його

чуттів дедалі помітніше долучалася туга й незрозуміле, вченисте каяття — так, ніби в ньому оголилась і защеміла від цього струсу далека, давно вже забута провина.

Нарешті Тоня впорала себе і запропонувала йому кілька відомих засобів проти шлункового захворювання: краплі Іноземцева, рицину, гарячий компрес, причому вона ладна була сходити в аптеку й навіть нагріти на примусі воду. Але Городовський відмовився, запевнивши її, що ця дрібничка зліквідується сама собою.

Тоді Тоня заявила, що мусить принаймні завтра одвідати його, що якраз завтра вона вільна цілий день, а для перевірки, чи справді він видужав, вона зуміє добрати способу. І пообіцяла прийти не пізніше, як о десятій вранці.

Ця обіцянка вжахнула його так, як не вжахнула б найстрашніша загроза.

— Я завтра їду на місяць до Сочі, — відповів він.

І ця відповідь, висловлена тільки для того, щоб відвести від себе гидотну близькість цієї жінки, відразу стала його дійсним рішенням. Справді, що йому робити ці кілька день у Харкові? Чому не використати їх додатково для спочинку? Якщо його навіть не приймуть до будинку перед строком, він вільно може перебути цей короткий час у готелі.

— Ну да,— сказала Тоня,— але ж поїзд на Сочі ввечері, і ми зможемо чудово провести день на прощання. Побачиш, як буде гарно. Влаштуємо в тебе трапезу. А потім я проведу тебе на вокзал.

Охоплений розпачем від її напосідання, він намірявся вже послати під три чорти, вигнати геть цю хтиву тварину, але знову рятівнича думка спала йому, і він спокійно відповів:

— Так, то поїзд, але я вирушаю літаком, тобто о восьмій ранку.

Це роззброїло Тоню цілковито. Вона могла взяти з нього слово не забути її, як цього разу, і конче писати їй на редакцію.

— А все-таки заскочу перед обідом,— додала вона. — Може, ти спізнишся або не достанеш квитка.

Коли вона пішла, ніжно поцілувавши хворого в чоло, Городовський люто схопився з крісла й відразу відчинив вікно, щоб спровадити цигарковий дим і нудкий дух її присутності. Потім добув із шафи пульверизатор і, блідий, розхристаний, ходив по кімнаті, бризкаючи по всіх кутках сосновим екстрактом.

6

О пів на восьму в плащі й з чемоданчиком в руках Городовський був уже на аеродромі. Квитка він потурбувавсь замовити собі ще вчора ввечері телефоном і за свій відліт почував себе цілком спокійним.

Але інші справи його помітно непокоїли. Сівши на дерев'яну лавочку коло дерев'яного ж будинку аеропорту, що трохи нагадував йому китайську пагоду, Городовський поволі обводив очима широке, вкрите поруділою травою поле, де там і там стояли привітні білі апарати. В основному його клопотали дві речі: по-перше, раптова нехіть чи, сказати щиро, просто збридження до бідної Тоні. Чим справді завинила перед ним ця жінка? Адже справедливість вимагала визнати, що вона шукала в ньому тільки те, що він у ній, а коли робила це одвертіш, ніж усі інші, то її можна було тільки похвалити за прямодушність. Якщо він мав право звести цей бік життя до примітиву, то, безперечно; друга сторона цим правом могла користуватись так само. Якраз Тоня була жінкою, про яку він навіть мріяв іноді, справжньою і невимовною товаришкою в насолоді, якою не варт ні гребувати, ні себе зв'язувати. Так чого ж він, зрештою, хоче?

А втім, не цим збридженням до даного об'єкта він дорікав собі найгірше. Тоня могла йому розподобатись, це не важить. Хай він навіть занадто ясно побачив у ній самого себе, але хто може примусити людину довгий час дивитись на себе в дзеркало? Адже так бувало раз у раз: або він жінкам, або вони йому переставали подобатись. Хай цього разу він виявив зайве й дивне роздратування, але не в цьому, зовсім не в цьому полягала його провина!

Він міг мати які завгодно почуття — раптові, бурхливі, химерні, суперечні, і мав їх справді. Але досі не було ще жодного випадку, щоб він не міг їх перебороти, щоб свідком їх став хтось інший, щоб вони в и п о р с н у л и з нього перед людські очі. Вчора було порушене те вміння панувати над собою, яке він уважав за досконале. Хтось бачив його перекривлене лице, хтось почув його здушений голос — ось у чому була його вчорашня поразка. Дрібність нагоди, з якої вона сталась, не мусила його обманути, бо він, інженер з освіти, якнайкраще знав, що найменша поломка, коли її не залагодити вчасно, згодом розладить усю велику машину. Його механізм дав перебій — ось що його тривожило, щоб не сказати — лякало.

Городовський прикро здригнувся, пригадавши ніби

вмисне яскраво, як він у халаті на голе тіло, босий, несамовитий, оббризкував учора кімнату, вирікаючи прокляття. Це, безперечно, нерви, наслідок перевтоми, перенапруження душі. Треба тільки відпочити глибоко, і всі ці неприємні симптоми минуть безслідно. Цей спочинок збереже і зміцнить його, захистить від сил руйнування, які носить у собі кожен, хто підважує в житті великі наміри. Отже, його рішення податись на курорт негайно було усіма сторонами слушне і рятівниче. І дивно тільки, що разом з радістю від'їзду в ньому знову бриніла скорбота, що нечутно спрямовувала його погляд назад, у збляклі літа юності.

Тим часом зібрались пасажири, і в авіабудиночку, що, здавалось, дрімав ще досі, почався рух. Коло одного з апаратів ожили постаті, що й раніш там поралися помалу, і ось розлогим подвір'ям у всій урочистості й самоповазі поволі пройшла закутана постать літуна. Невдовзі від апарата, що зичливо загудів пропелером, зроблено кілька помахів білим прапорцем, пасажири, прийнявши це запрошення, підійшли щільно і за допомогою незручної драбинки одне по одному проникли в черево велетенської бабки.

Тепер літак, узявши вищу ноту, поволі зрушив з місця. Тремтячи всім своїм єством, він, як покалічений птах, пересувався колом по грудкуватій землі, незграбно стаючи проти вітру. І раптом з переможним, оглушливим шумом понісся вперед.

Городовський, що літав уже не вперше, пильно дивився у віконце поруч сидіння, як і завжди, стараючись спіймати момент, коли апарат відірветься від грунту. Але й цього разу підйом він помітив лише тоді, коли літак був уже на добрий метр над землею. І, як завжди, він по-дитячому цікаво споглядав у діл, де невпинно меншали речі, окреслювались контури й наростала радісна, неозора глибина.

Сьогодні він мимоволі пригадав той день, коли теж бачив місто згори вниз, хоч з далеко менш поважної височини — це було одинадцять років тому, коли він, Андрій Рудченко, що й гадки не мав про свій майбутній псевдонім, після двотижневої неймовірної мандрівки з глухого Гадяча[4] вісімнадцятилітнім хлопцем під'їжджав на даху вантажного вагона до Москви. Яка різниця між цим вигідним літаком з м'якими, пружистими кріслами і тією труською, смердючою «теплушкою», де він прихистивсь тоді серед лантухів, вузлів і липучого сміття, серед густої маси спітнілих людей у шинелях, сіряках і лахах! Яка різниця між певною, розвіданою дорогою, що стелилась

перед ним тепер, і тим туманом, що зависав тоді над його шляхом, невиразним і сутужним! Він пускавсь тоді в невідоме, він відчував це невідоме, як моторошну височінь, як безодню, у яку звергався, але колеса йому кричали — вперед, вперед! Як і багато юнаків, сповнених непоборної і боязкої віри в себе, він робив тоді свій «великий крок» у життя.

Накресливши широке коло над містом, що з тієї точки зору здавалось потоплим у садках, літак пішов угору на південний схід. Сонце, що пробилось нарешті з-поза сірих вранішніх хмар, щедро кинуло промінням у шибки, примусивши Городовського приємно заплющити очі. І хоч сонце потім не раз знову пірнало в пухку гущавину, він довго не розкривав їх, віддавшись нечутній дрімоті. Рівний рев мотора колисав його, і хвилини, коли літак напружено набирав височінь, даючи відчуття могутнього фізичного пориву, наповняли його душу піднесенням. Разом з апаратом, що перемагав вагу, він ставав легкий і вільний, немов полишив на землі себе самого — маленького, смішного чоловічка, що з рабською заздрістю стежив за шуганням свого власного щасливого випромінення. Величезна блакитна брама розчинилась перед ним у простори, де тихо пливе безперервна життєва ріка, спалахуючи вогниками спогадів.

Може бути, він знову заснув спочатку, але цього не пам'ятав. У всякому разі, йому здавалось, що нитка марення, не перериваючись ні разу, привела його до незначної, зрештою, події, що стосувалась до його безумної подорожі Гадяч — Москва. На станції, назви якої він уже не пригадував, йому разом з усім загалом пасажирів довелось зробити чергове висідання з вантажного поїзда, що не йшов далі, і чекати залізничної нагоди продовжити свою путь. Маленька станція не могла вмістити всіх прибулих до її скромних берегів людей, що обсіли навколо просто на землі, як важка зграя сірої і стомленої сарани. Ніяких надій на поїзд до завтрашнього ранку не могло навіть бути. Перспектива ночувати під чистим небом, хоч би й до початку осені, була б молодому мандрівникові зовсім не приємна, якби трапилася йому ще тільки вперше. Але таких випадків протягом двохсот верст пройденої вже дороги він зазнав досі п'ять, і справді першого разу не міг уявити, як може людина, звикла бодай до елементарної чистоти, лягти долі, в порох, у бруд, під муром або на приступках, і спати в такій ганебній позиції! Його брав щиро людський сором на думку про це приниження

до становища бродячої тварини, він бадьорився довго, ходив уперто, тягнучи за собою мізерні речі, щоб цим розвіяти сон, він страшенно мучився морально, аж поки не настала щаслива мить, коли всі міркування вискочили з його голови і він упав під деревом, пригорнувши обіруч до себе своє манаття і заснувши з якоюсь одчайдушною насолодою.

Тепер така ночівля його вже не дивувала, і він спокійно зважував можливості розташування. Місцевість за водогінною баштою з двома-трьома кущами здалась йому найпридатнішою, але, підійшовши, він знайшов цей пункт зайнятим, до того ж дівчиною чи, може бути, молодою жінкою з великою кількістю вузлів і кошиків. Було очевидно, що, з огляду на свої речі, вона шукала захисного куточка, де б її могли найменш потурбувати люди, зокрема злодії, тому поява Городовського її глибоко збентежила. Але молодий хлопець сам так стурбувався і так щиро виявив бажання відступити, що дівчина чи молода жінка, відразу переконавшись у його чесності, запропонувала йому по черзі спати й вартувати, як це часто практикувалось за тогочасних подорожей навіть між незнайомими людьми, охопленими раптовим і здебільшого безпомилковим довір'ям. Він охоче погодився і, щоб зміцнити дружбу, запропонував негайно повечеряти хлібом, салом і цибулею, які він у достатній кількості захопив з дому, а від себе його нова попутниця додала пиріжків з картоплею. Тим часом зовсім смеркло, і вони, умовившись про порядок вартування, першу чергу якого взяв на себе Андрій, зручніше розмістились під кущами.

Почуваючи себе в безпеці, дівчина чи молода жінка спокійно заснула, а він сумирно сидів на своєму клунку, підперши голову кулаками. Чудні почуття виникали в ньому. Тоді він ще не знав жінок, хоч залицявся до симпатичних гімназисток. З кількома навіть ходив під руку й цілував їх під ворітьми на прощання. Це було цікаво й дуже приємно. А зараз почував щось урочисте. Спочатку довго дивився на обличчя жінки, де місяць клав крізь неспокійний лист легкі й мінливі відсвіти. І перед очима в нього це обличчя набувало щораз більшої краси. В його душі розросталась велика, неосяжна ніжність, і він, не мігши витримати цього споглядання, узяв її руку й почав торкатись до неї своїм лицем, торкатись до кінця, не помічаючи часу й заворожуючи себе цими дотиками. Потім нахививсь і тихо, в таємничому екстазі цілував її волосся, чоло і очі. Дедалі більше могутніше сп'яніння його стиска-

ло, і раптом він заплакав від щастя, що вихлюпнулось за вінця його єства. Плакав беззвучно, не витираючи сліз, бо кожна з них спливала по його щоках краплею незглибної насолоди. Чи довго це було? Можливо. Потім настав спокій, світлий туман свідомості, в якому ледве чутно ворушилось його серце. Він приліг, розплющивши очі, вслухаючись у далекі відгуки щойно пережитого.

Так застав його туманний, вогкий світанок. Прокинувшись, жінка щиро вилаяла його за непотрібну самопожертву, але все ж подякувала за змогу так прекрасно відпочити. Він бурмотів невиразні пояснення свого вчинку, охоплений убивчим соромом — чи не помітила вона його шаленства? Але ні, вона просто виспалась, посвіжіла, але як далеко їй було до тої, кого він так пристрасно любив цю ніч! З тугою в серці, неймовірно виснажений неспанням, він допоміг їй сісти у вагон, а сам умисне сів у інший, щоб більш ніколи її не побачити.

Звичайно, він міг би крок по кроку пояснити увесь хід своїх тодішніх захватних переживань: стома самотності, високий тонус усієї психіки через страшну відповідальність його молодечої поїздки, тисячі його надій і острахів разом з тривожним потягом до жінок, тоді ще не спізнаних, дійшли в присутності сплячої і такої ніби приступної дівчини свого раптового й природного вибуху. Це було надто зрозуміле й просте. Але разом з тим таке глибоке й знадливе, що він знову переглянув увесь цей епізод, повільно пропускаючи кожен його кадр у своїй розпаленій пам'яті. І та туга, якої тінь він відчув ще вчора ввечері, тепер згнітила його вже відверто.

Невже на тій станції тієї ночі він навіки покинув свою юність, поневоливши й закріпачивши себе завданнями? Невже у неспокої життя його серце збидлилось, утративши велику здатність бути ніжним і зреченим? Невже не можна вдруге — тільки вдруге! — зазнати тих хвилин, коли простори такі безмежні й світлі, коли час такий густий, що кожна мить його здається намистиною коштовного разка, який перебирають невситимі руки? І хіба позавчора не почув він зненацька, може, останній поклик...

Думка про це глибоко вразила його. Він розплющив очі, і шум пропелера здався йому диким, ніби щойно почутим гуркотом.

Коли в глибокій долині почало окреслюватись згромадження Ростова, Городовський облишив сперечатися з силою, що ним заволоділа. Він скорився, і після п'яти років зупинки ніби продовжувалась його перервана путь.

Діставшись з аеропорту на вокзал, він узяв собі квиток до Києва.

7

Вийшовши з поїзда на київському вокзалі, він жадібно вдивлявся в обличчя, маючи незрозумілу й цілковиту певність, що зустріне її вже зараз. Незважаючи на всю навальність зламу, що стався в ньому, він почувався на диво спокійним. Він вірив, що його прагненню мусить бути негайна відповідь, бо для нього ця жага була надто велика, надто руїнницька, щоб звичайна справедливість могла допустити їй лишитись зойком у порожнечі. Як на затятий, різкий дзвінок телефона, друга сторона мусила ту ж мить озватись. І його солодко тішила думка, що близько нього вже лунають так само сповнені шукання зустрічні кроки. Справді, чому в цю мить вона не могла б бути саме тут? Який обрахунок імовірностей спроможен був довести цю неможливість його завогненим очам? І що такий всякий обрахунок для людини, що може бачити тільки своє устремління?

А втім, його огляд платформи скінчився безрезультатно. Той самий голос, що впевняв його в близькому знайденні, шепотів йому також, що зустріч мусить відбутися конче на вулиці. Тому, проходячи величезний вестибюль вокзалу, Городовський майже не звертав уваги на людей — його далеко більше займала думка, що саме він скаже, коли її побачить, з якими словами звернеться до неї, коли ось зараз, вийшовши на площу, помітить десь праворуч чи ліворуч у юрбі її постать. Але ці слова надто гарячково кидались у його голові, тож він з недбалістю генія вирішив цілком покластись на своє натхнення.

Одначе на привокзальній площі йому поталанило не більше. Що ж далі? Хвилину він міркував, чи краще йому поїхати трамваєм, чи піти пішки. Дарма, що, йдучи пішки, він мав би змогу краще придивитись до зустрічних і ширше коло спостереження, Городовський, скоряючись голосові віри й азарту, сів у трамвай.

Оскільки він був абсолютно переконаний, що не зустріне її в приміщенні, навіть такого рухомого типу,

як трамвайний вагон, його очі вп'ялись у смугу вулиці, що розгорталась перед ним безліччю облич. Сидів коло вікна напоготові, ладний зірватись і вискочити зразу, як тільки помітить. Але марно відсувалися квартали, як пекучі відтинки пустелі.

Зненацька він стріпнувся, зрозумівши, що може бачити тільки один бік вулиці. А то він не встане на кінцевому пункті і поїде назад, маючи перед очима вже другий бік! Так і зробив. Проїхав назад кілька вулиць. Але хіба за цей час не змінились люди з того боку? Хіба не бачитиме він завжди тільки половину вулиці, хоч скільки б їздив туди й назад цим жалюгідним трамваєм? І чому він вибрав саме цю колію? Чому він на єдину мить не може стати повсюдним, як сивий бог, щоб обняти поглядом усі вулиці й прозирнути всі стіни цього міста? Чому не дано йому сили виладнати всю цю людність у довгий шерег і пропустити перед собою, як парад?

Думки його почали плутатись у диких фантазіях. Кілька секунд йому здавалось, що, вперше перестрінувши ту жінку, він виразно відчув запах ліків, отже, вона, ймовірно, працювала в лікарні, можливо, в негайній допомозі. І коли зараз зробити собі якесь ушкодження, хоч би підкласти трохи ногу під трамвай, він матиме деякий шанс побачити її знову! Він ледве дочекавсь від збудження чергової зупинки і рвучко вийшов. Але з розпачем пригадав, що цей запах походив тоді від нього самого, бо перед від'їздом з Одеси він, загострюючи олівця, порізав собі пальця, який довелося залити йодом і перев'язати.

Тепер він стояв біля опери, але мусив зробити зусилля, щоб пізнати місцевість так, ніби за ці два дні з часу, як він проходив тут востаннє, в місті сталися катастрофічні зміни. Будинки справляли враження гумових, немов готові були відскакувати геть, якщо він спробує наблизитися, і люди проходили мимо так байдуже й відчужено, немов тільки для того, щоб спинитись за рогом і підстерігати тисячами злорадісних очей його дальші заходи.

Стояти було нестерпно, але йти кудись ще важче. Праворуч чи ліворуч, вперед чи назад — всі ці можливості роздоріжжя були однаково страшні й безглузді. І серед цього світу, що змовивсь заховати від нього річ жадання, він зненацька схопивсь за думку, що має десь спинитись, і, мов тікаючи, подавсь чимшвидше до найближчого готелю.

На щастя, в першому ж він знайшов кімнатку і зазнав усіх мук нетерпіння, коли після належних формальностей його провели нагору. Коли піднімався ліфтом, йому знову промайнула надія, що в о н а теж, може бути, з якоїсь не відомої йому причини живе в цьому самому готелі, але ця надія була така перекривлена й потворна, що він з жахом прогнав її. Тепер йому хотілося тільки одного — лишитися на самоті.

Передусім він, здається, потребував здати собі негайно справу в тому, що з ним діється. Але замість будь-якої відповіді на це питання раптом помітив, що в нього тремтять пальці. Ледве помітне стискання їх відразу почало ширитись, проникаючи в п'ясть, у цілу руку, і скоро все його тіло затремтіло огидним дрожем, якого йому несила було спинити. Пробував підвестися, але ноги ламались під ним. Вода, що він хотів напитись, вихлюпнулась на коліна. Задихаючись від спазм, кривлячись від болісних ударів серця, він витягав руки, випростувався, згинався, струшував головою, щоб зберегти притомність. І втримався десь на крайній межі.

У цій кімнатці він прожив шість днів, чи, краще сказати, сто сорок чотири години, безладно поділені на сон і пильнування. Перший день він до глибокого вечора не виходив з готелю, охоплений хворобливою слабістю після пережитого нервового нападу. Лежав дуже довго на канапі в забутті, але не міг ні заснути, ні мислити. Потім спромігся сісти коло столу і випити склянку чаю, бо від самої думки про тривнішу їжу його нудило. Зовнішній світ ніби випав на цей час з його відчуттів, і навколишні речі здавались не більше як умовними знаками, які він сам мусив з доконечності поставити. Потім майже зненацька його охопив приплив колосальної, різкої енергії, що не згасала більше і не вичерпувалась. Всі м'язи налились залізною снагою, зір став ясний і гострий, і думка чітко сказала йому: шукай і мусиш знайти!

Цілу ніч він проходив містом, як палаючий смолоскип. Винишпорив передусім густу мережу вуличок у центрі, що плетуться між Володимирською і Сінним базаром[5]; далі піднявся на Печерськ[6] і пройшов величезний парк, що тягнеться знизу майже до Лаври[7]. Потім, уже під ранок, плутався темними ярами Звіринця[8], де навіть удень нечасто здибаєш людину. Він знав чудово, що не зустріне тут нікого, бо навіть не шукав серйозно цієї ночі — робив ніби випробу своїх сил, дізнавав міць свого прагнення. Свіжа ніч колихалася круг нього, пов-

ний місяць черкався краями об виступи хмар, що пливли на північ, вітер, як невсипущий сторукий велет, ворушив листям, зітхаючи в заростях і в темені кущів, що вогким гіллям сягали йому обличчя, надмір його душі бризнув зненацька у принишклий всесвіт. Він співав.

Але десь о восьмій ранку він сидів уже на лавці за облвиконкомом коло зупинки трамвая № 4. Звичайно, йому здавалось найлогічнішим скерувати свою увагу саме на те місце, де він побачив незнайому вперше. Адже міська людина, хто б вона не була, здебільшого проходить щодня в місцях, де її один раз перестрінуто, доконечно змушена до цього вузьким колом посади, знайомих, розподільника й розваг. А проте поволі точилися години, минув день, нечутно настав новий вечір, нова ніч, не давши йому ні крихти здобутку.

Цим марним вартуванням він вичерпав усі свої конкретні плани. Віднині він ставав віч-на-віч з величезним містом, кількома сотнями тисяч жінок, які в ньому жили і серед яких він мав відшукати тільки одну, яка не мала для нього ні прізвища, ні адреси. Думку про те, що вона теж могла бути в Києві тільки проїздом або вже виїхати з нього за ці дні, він відкидав як смертний вирок. Так само ніякі доводи про дрібність його пориву, ніякі натяки на важливість шляху, з якого він так раптово збочив, не мали більш над ним ні найменшої сили, бо почуття, що його опанувало, потурбувалось підтяти і знецінити в його душі колишній зміст її ще перед тим, як виразно об'явилось. Ці спроби скривдженого минулого тільки підхльоскували його, тільки доводили до нестями і обертали на ще більший хаос його добу.

Йому весь час здавалось, що він не там, де мусить бути. Тому, не дійшовши кінця якоїсь вулиці, він раптом повертав назад, забивався зовсім у протилежний край, з якого відхилявся несподівано в інший бік, ще в інший і так без краю, перестаючи добре розуміти, шукає він чи сам тікає від когось. Одного разу в дощ і вітер його опанувала божевільна певність, що саме в цю негоду, попри всяке сподівання, його намір доконається, і він блукав під зливою кілька годин з виглядом людини, що поспішає у невідкладній справі. Після того цілий день кашляв і хрипів. Але в ньому вкорінилася надія, що знайти він може тільки там, де найменше цього сподівається,— і він поринув у околиці з глиняними хатками, з невиводним болотом, з кривими вуличками, де вдень і ввечері однаково безлюдно й тужно. Іноді сідав,

де трапиться, на лаві в цілковитому остовпінні, заплющивши стомлені від вдивляння очі, але за хвилину підхоплювався знову, чуючи в собі, як удар металу, невтишимі слова: шукай і мусиш знайти!

Але одного разу таки сталося те, чого він найбільше боявся: зустрівся знайомий, до того ж зовсім мало знайомий — той білявий художник, що оформляв тут, у Києві, його книжку. Уникнути розмови не вдалося,— і дивна річ! — зіткнувшись з іншою людиною, Городовський від своєї нової таємниці зумів відмислитись так само легко, як був ховав роками від чужих очей свій перший намір. Заявив просто і незмушено, що збирався їхати до Сочі, але передумав і вирішив пожити місяць у Києві, щоб опрацювати деякі матеріали у Всенародній бібліотеці. Почувши, що Городовский живе в готелі, художник сказав йому:

— Так я можу стати вам у пригоді. Вчора якраз виїхав з родиною на дачу один мій знайомий і просив мене знайти когось, хто б пожив у нього цей місяць. У них там лишився, правда, квартирант, але дивак, на якого вони не хотіли б звірятись. Я обіцяв і пропоную цю роль вам. Чому б вам не заощадити на готелі? Але з умовою, що ви неодмінно прийдете поглянути на мої пейзажі.

Крім цієї поважної матеріальної причини, Городовський радо схопився за пропозицію ще й від таємної сподіванки, що всяка зміна, навіть просторова, мусить посувати його до мети. Він не раз уже подумував, що треба вибратися з цього нещасливого готелю в якийсь інший, тому, одержавши тут же від послужливого художника рекомендаційного листа, поспішив другого ранку переселитися на нове помешкання, де передусім вирішив відіспатися.

8

Велика густа крапля червоного чорнила поволі розпливалася на сірому аркуші. Фіалкові бризки її країв, витягуючись у довгі струмені, рожевим і срібним димом без кінця клубилися на прямокутнику, що не міг вмістити їхнього безмежного мінення. Потім пухка синява, спалахуючи і бліднучи, як млявий водоспад, поглинула блиск, розчинила кольори в своїх сумирних глибинах і стала рівним морем над погаслим полум'ям, що за мить прозирнуло з глибокого дна крихкими цятками вогню.

Він прокинувся вже давно, але нерухомо лежав на канапі. Перехід від сну до пильнування, що відбувається звичайно за коротку мить, розтягся йому зараз у цілу гаму наростання ясності, немов обнявши собою весь розвиток дитячого сприйняття протягом перших місяців існування. Очі, коли він розплющив їх, відчулися йому спочатку двома плямами молочного туману, потім вони заснувалися невиразними контурами речей, що були ще злиті в одну неосяжну й сплутану масу. І все життя його ту хвилину зосередилося в очах, широких і самодостатніх, що плавко й радісно поглиблювали щоразу далі розчленування світу. Але разом із зоровим проникненням пагінки свідомості тихо сягали і в глиб його єства, несучи йому пізнання знайомих, рідних, ніби загублених на час і тепер віднайдених звуків: він пізнав у своєму тілі млосний обіг тепла, пізнав свій подих, ще оповитий напівсонною розміреністю, пізнав дію свого серця з трепетом, з яким пізнав би воскреслий його перший удар: він вступав у володіння собою, він ніби відроджувався одночасно з тим, як прозоріла й розвіювалася завіса сну, що застилала досі його очі.

Але й опанувавши себе цілком, не підводився довго, годину, може, більше, проводячи поглядом сонце, що сідало за обрій перед ним у вікні кімнати, проводячи його з незрозумілою вдячністю, як друга, що відходить удалеч з важливим від нього дорученням. І в зоряному присмерку, що невпинно розгортався, як величезна тінь землі, думав про те, що його життя змінило домінанту. Він любив цей вислів з психології, як любив усе те, що допомагало йому знайти або зафіксувати точку опертя, напрям, форму своїх прагнень. Бо знав, що життя, не спрямоване в якийсь фокус, ніколи не може бути повноцінним життям, а тільки безбарвним борсанням, яке не полишає після себе нічого, крім пустки, гіркоти і втоми. Він знав також те, що людина не вмирає вся гармонійно, як тварина, що жах людської старості полягає в триванні розуму навіть тоді, коли все, з чого цей розум себе почерпував, уже схитнулося, спорохніло, і він тільки сам лишається, безвладний і покинутий, недоречний на тілі, вже не здатному живити його: тоді проходять перед ним дні, від яких він відкинутий неміччю крові; і в страху перед власною марністю, на порозі небуття, куди тягне його обмерла матерія, він викликає тоді свої спогади, шукаючи в них великого, незаперечного сенсу, бо поза ними йому не зостається надії.

Тому Городовський віддавна привчав себе дивитися на самого себе здалека, з якоїсь фінальної точки. Він міг простити собі будь-які вагання, зриви й стрибки, але ніколи не простив би моменту нерухомості. Культ мети проймав його так глибоко, що зміст самої мети якось непомітно ніби відходив на другий план, ставав лише необхідним додатком до неї. Отже, тепер, коли його життя «змінило домінанту», він після струсу з гордовитим незадоволенням переконувався, що його істота, як і раніше, лишалася зібраною в один жмут, що його бажання не розпорошилися, набувши нового напряму. А це було найголовніше! Щоправда, друга домінанта була незмірна з першою, вона лежала зовсім у іншій площині, але це була також домінанта, також директриса його душі. Жадання жінки, якби воно було дрібне й хітливе, він без думок відкинув би або задовольнив би побіжно, як було досі. І коли він віддався зараз цьому бажанню, то тільки тому, що воно пройняло його наскрізь, як він подумав. Крім того, це жадання давало йому змогу зазнати відчуття такої чистоти, такого ніжного й заразом могутнього піднесення що він мимоволі тихо усміхався, як усміхається замріяний, почувши у вечірньому повітрі далекі акорди музики. Він носив тепер у собі голос, що був молитвою і бойовим кличем. Справді, він же не любив ще ніколи. І йому здавалося зараз, що через свої брудні й ниці зносини з жінками він тільки й став підготований до справжньої любові, що вона можлива лише тоді, коли дізнано вже й переїдено грязь статі, якою він мусив насититись, щоб зрозуміти в жінці прекрасне. І в тому, що ця жінка з'явилася так несподівано, в тому, що вона була невідома йому цілком, він тільки бачив доказ, до якої міри спрагло його серце в своєму занедбанні: для нього потрібен був цей удар грому. Так, тепер він був здатний кохати й приносити жертви цьому чуттю, яке без жертв мертве й банальне.

Кінець кінцем, домінанта в його житті змінилася вже не вперше. Його юнацькою мрією було інженерство — не для чого іншого він подався юнаком із свого містечка до Москви, де працював несамовито чотири роки в інституті. Але тоді перелом був менш раптовий: кінчаючи інститут, він відчув, що обрана професія не може задовольнити його цілком, і саме її обрання чи не було просто наслідком дитячого захопленого споглядання містечкової електростанції. Проте його сумніви ще залишилися

невиразними. Аж ось одного разу він під їхнім впливом запитав професора, з яким працював і здружився, чи задоволений сам професор зі свого фаху. На це старий просто відповів:

— Ні, незадоволений. — І пояснив чому: — Колись, коли я був сільським хлопчаком і ходив узимку в подертих черевиках — це було давно,— я пристрасно захотів бути вчителем, може, через те, що в десять років у мене були такі конкретні імпульси. Не буду розказувати, чого мені коштувало здійснення цього бажання; важливо те, що в двадцять п'ять років я свого домігся. Але тим часом я захотів стати інженером: ще вісім років, бо я був бідний і двічі вигнаний за революційну діяльність. Три роки я працював на виробництві, але мене вабила наука, для якої я віддав стільки сил: я захотів стати ученим. Про такі вершини, погодьтесь, я не міг навіть мріяти ні в десять, ні в двадцять п'ять років. З погляду мого вихідного пункту й тодішніх соціальних умов це було зухвальство. Ще десять років — і я став ученим і залишаюся ним, так би мовити, уже п'ятнадцять років на кафедрі парових турбін, як вам відомо. Мені п'ятдесят дев'ять років. Бажати більше мені нічого. Ви скажете, що я можу ще зробитися завідувачем навчальної частини, деканом інституту, головувати в якійсь комісії Наркомважпрому[9]. Але погодьтесь, що все це не те, що з обірванця стати вчителем, з сільського вчителя — інженером і з початківця-інженера, зовсім непомітного в одному з заводських цехів,— видатним, я знаю, спеціалістом. Те, чим я ще можу стати, дрібниця, порівняно з тим, чим я став. Тому я його й не бажаю, а коли людина не бажає, тоді — і тільки тоді — вона, розуміється, незадоволена. Ви можете сказати ще, що я можу писати далі наукові праці, посувати вперед науку, але, друже мій, я скажу вам, що я не знайшов і не знайду в ній того, що я шукав: сам простий, я шукав у цій науці якоїсь великої простоти. А погодьтесь, що я не можу нічого пояснити студентові, не вживши інтегралів. Коли я працюю, мене гризе одна думка: чи не можна простіше? І я з тугою бачу, що простіше не можна. Я бачу просто з жахом, що для того, щоб зрозуміти мої схеми, людина мусить витратити п'ять років, найкращих, прекрасних років, не рахуючи ще десяти років середньої освіти. Тому я кажу вам щиро, що незадоволений своїм фахом.

Тоді Городовський зовсім не був спроможний поставитися критично до думок професора й назвати його,

наприклад, старим бурчуном. І хоч ці думки не мали, здається, ніякого стосунку до його власного вагання, вони якось остаточно оформили його рішення: не бути інженером. Як людина обережна, він усе-таки здав дипломну роботу, але робота над нею була вже тільки інерцією, ще більше розрахунком, позбавленим того внутрішнього запалу, який мобілізує всю людину до кінця. Вернувшись з дипломом до рідного Гадяча, він вступив до редакції тамішнього органу й через два роки переїхав до Харкова. Отже, в житті з погляду свого прагнення він був досі інженером, потім журналістом, тепер став закоханим. І все це з однаковою силою пристрасті. Він був закоханий так, як інший буває мучеником і героєм: невідома сила поривала його до величі й подвигу.

Лишалося все-таки знайти її. Він підвівся, вмився, опорядив свій костюм, бо спав одягнений. Їсти йому хотілося страшенно — вперше після довгого часу. Це почуття він узяв за сприятливий симптом, за ознаку глибокого одужання після тижневого розгардіяшу його нервів. І вийшов. Надворі його зустрів вечір, що здався йому на диво густим і спокійним; звичайні міські шуми: гомін, тупіт юрби, ріжки автомобілів, гуркіт вантажних машин, вищання вуличних гучномовців — надзвичайно м'яко поглиналися ним, як порошинки нерухомим водозбором. Може, тому, що вітру не було зовсім. Вечір пахнув далеким полем, простором річки й важким потом стомленого каменю; десь спереду ледве помітним струмком пролинав масний дух свіжофарбованого даху, але майже щохвилини ці запахи зникали, захлеснуті хвилею нафтового перегару, який примушував мріяти про часи, коли мотори працюватимуть нарешті від акумуляторів.

Ось і ресторан: два ліхтарі, на вході ліврейний бородань — чому все-таки бородань? — брязк покришок, ріденький джаз, столик у кутку під неодмінною пальмою. Вся помилка його дотеперішніх розшуків полягала, звичайно, в хаотичності їх. Як можна зробити щось серйозне без плану? Він покладався досі на випадок, щастя, несподіванку. Але справжній, великий випадок трапляється вельми рідко; він уже трапився — ним була перша зустріч з нею, і більше він може не повторитися. Ні, треба шукання ввести в систему, поставити його на більш-менш твердий грунт якогось розрахунку. Але для розрахунку потрібні дані! Їх він мав до смішного мало, але зараз, перевіривши ще раз якнайпильніше свої спогади, не міг сказати, що не має їх зовсім: по-перше, він був

зараз певний, що незнайома, зустрінута ним, несла в правій руці портфель — отже, вона десь працює; по-друге, лишається незаперечним, що вона надзвичайно цікава і, як така, конче повинна мати певне коло знайомих, прихильників, може, чоловіка чи коханця (це його не турбувало зовсім), з якими вона не може не відвідувати кіно, концертів і театрів. Установи й видовища — ось куди мусить бути скерована його увага. Щоправда, частка випадку лишається і в цих обставинах, але відповідно зменшена обмеженням, так би мовити, об'єктів спостереження: установ, кінець кінцем, не так багато, видовищ і поготів. «Не було нічого дурнішого, як шукати її на вулицях і передмістях»,— подумав він поважно. Заплатив і вийшов.

Для початку чи, як він подумав, для почину вирішив цього вечора відвідати один з театрів. Найближчий: це був театр ім. І. Франка. Коли він з'явився, дзвонив другий сигнал, зал був повний. Оглянувши його вмить увесь згори донизу, вздовж і впоперек якимсь одним суцільним поглядом, Городовський переконався, що т у т н е м а є. Але не схвилювався: не міг же він справді розраховувати, що йому так відразу поталанить! Здивувався трохи, коли піднялася завіса — п'єса йшла не та, що була зазначена проти сьогоднішньої дати на афіші, а та, що була призначена на завтра, і то без попередження з боку адміністрації і без ремства з боку публіки. Але до вистави йому було цілковито байдуже.

9

У Франка він просидів, звичайно, тільки першу дію, після якої покинув театр з наміром відвідати ще один цього ж вечора, щоб не марнувати часу. По дорозі йому трапився цирк, де гастролювала оперета, але квитків більше не продавали; отже, йому залишалося тільки кіно. Побувавши в одному, він устиг ще на останній сеанс другого, причому помітив, що, виходячи після закінчення фільму до фойє з достатньою швидкістю, можна ще оглянути всю публіку, яка має бути зараз пущена на останній сеанс: це його дуже потішило. Наслідків він тим часом не досяг жодних. Але принаймні для нього став ясний план щовечірньої роботи: один театр і два кіно.

Тепер Городовський з усією свідомістю виконаного обов'язку міг спокійно вернутися додому, але він ще якусь годину поблукав — уже тільки для розваги й спо-

чинку. Нічне місто виглядало однією суцільною істотою, здавалося зрослим докупи, як кораловий острів серед широкого темного моря, блукаючи яким, він прибився нарешті до цього дивного суходолу, як Робінзон[10], рокований на незвичайні пригоди; у всьому тілі він почував лоскіт невідомості, близької до розв'язання і кінця.

Десь тільки на початку другої Городовський вернувся додому. І дивна річ — заходячи вдруге до квартири, вже обізнаної ним, він мав враження, що ступає в неї вперше: не міг збутися відчуття новизни. Ні, спати він сьогодні не буде! І з захватом завбачив перед собою ніч, проведену в збентеженому пильнуванні, першу ніч у незнаній, натрапленій країні, у знайденому захистку кімнати серед земель, які він ще тільки має розвідати. Не засвітивши, він знову сів, як і перше, на стільця коло столу. Але яким яснішим здавалося йому тепер його власне становище! Тільки тепер він міг усвідомити, що довгий тиждень нестями й болю не минув усе-таки для нього марно. Тепер мусив собі признатися, що, ідучи сюди у всій гарячці свого бажання, він міг би навіть змалювати жінку, яку так пристрасно заповзявся шукати. Неймовірна річ, але це питання перед ним майже не ставало так, ніби його вабило більше дізнане відчуття, ніж певний образ. До того ж він був зовсім переконаний, що пізнає несхибно чи, краще, відгукнеться десь, як тільки побачить, як тільки знову буде вражений силою, що вже раз так глибоко його діткнулася. Але розпач втрати, страждання щоденних поразок примушували його щораз настирливіше допитувати пам'ять, і поки його очі невпинно спостерігали юрбу облич, у душі була колосальна праця відтворення. З ледве помітних уривків він відновив поволі повне, всебічне уявлення. Він уже знав тепер не тільки її лице і постать, а й одяг, взуття, навіть форму годинника на її руці. Сьогодні до її зовнішніх ознак раптово додався ще портфель,— як він міг досі не згадати таку помітну річ! — і тепер її образ став абсолютно викінченим і близьким, майже належним йому неподільно. В цілковитій тиші, що його оточувала: вуличка, де стояв будинок, була відлюдна. І раптом рипнули вхідні двері — він згадав відразу, що живе тут не сам, що це, певне, вернувся його сусіда, про якого він забув зовсім, маючи винятковому здатність ігнорувати людей, не потрібних або не цікавих для нього. Але що йому до того типа? Не прийде ж він сюди зараз, такої пізньої години! Проте через недовгий час у двері досить енергійно постукали.

Городовський озвався неохоче, і сусіда ввійшов до кімнати.

— Радий вас бачити, — сказав він, і в його голосі почулося тремтіння.

— Вітаю вас,— відповів Городовський.

Пащенко постояв хвилинку, високий і темний, потім сів без запрошення.

— Радий вас бачити,— повторив він.— Ну, знаєте, так поводитися не годиться! Того дня, як ми познайомились з вами, я зайшов увечері — ви спали. Вчора вранці і ввечері теж, сьогодні вранці так само. Ви спали більше, як сорок вісім годин! І непробудно. Я пробував будити — марно.

— Сорок вісім годин? — перепитав Городовський здивовано і раптом засміявся: заміна п'єси в театрі стала йому ясна.

— Вам це тільки смішно,— сухо провадив Пащенко.— А мені це не було смішно, повірте. Я був майже певний, що це летаргійний сон. Уявіть моє становище.

— Безперечно, вам довелося б поклопотатися — виклик карети, формальності, може, й слідство,— весело відповів Городовський.— Вас могли б обвинуватити в замаху на отруєння з метою грабунку, правда? Ви вже вибачте, що я завдав вам турбот. І разом з тим прийміть мою подяку за уважність...

— Не дякуйте,— грубо урвав його Пащенко.— Людина завжди цікавиться іншою людиною тільки для самої себе. Вам це невідомо? Смішно! Мені немає ніякого діла до вас, до вашого життя, до того, що ви робите й робитимете,— додав він роздратовано.— І я ніколи про це вас не спитаю, будьте певні. Але втратити вас — це був би грім, землетрус для мене... Можливо, я збожеволів би.

Він зненацька зареготав так голосно, що Городовський здригнувся. «Ти вже й так божевільний, мій друже»,— подумав він.

— Але я ще не божевільний,— провадив Пащенко, ніби відповідаючи на його думку,— і за вашою допомогою надіюся не збожеволіти до смерті.

Останнє слово він підкреслив досить двозначно. І зразу сказав зовсім іншим голосом, тоном глибокого, меланхолійного розпачу:

— Ну, спитайте ж мене про що-небудь!

— Ви завжди так пізно вертаєтеся з роботи?

— З роботи! — скрикнув Пащенко.— Так, ви вгадали, з роботи. Але з якої? Якщо ви маєте на увазі мої лекції,

школу, то глибоко помиляєтеся, запевняю вас. На цю дурницю я витрачаю дві-три години щодня, не більше. Чи не уявляєте ви мене одним з тих йолопів, що з головою навантажуються працею, лізуть із шкури, щоб висунутись, заробити грошей, одно слово — досягти становища й заможності, як тепер кажуть? Такі люди — а їх же безліч, ними кишить земля — нагадують мені жуків, що з поважним виглядом качають гнойові кульки. Хто більше наробить таких кульок, той славетніший жук. Але я не длубаюся в гною.

— Ви спрощуєте,— озвався Городовський.— Ну, як можна сказати, що людьми рухають лише ці ниці мотиви — гроші, становище? Ви зовсім ігноруєте те, без чого людське життя стає просто незрозумілим...

— Тобто кульки духовного гною? Всі так звані вищі пориви душі? Не ігнорую. Але не будемо повторювати з цього приводу те, що давно вже відомо і що люди воліють, звичайно, забувати або недовтямлювати з причини своїх гордощів. Людина — це передусім горда тварина. Вона не любить, щоб мотиви її вчинків були оголені, вона лається, кусається, коли їх пробуєш оголити. Я скажу тільки, що немає в людині нічого, що не зводилося б до її гордості й голоду...

— У вас також?

Пащенко не завагався:

— Ні,—сказав він гордо,— я вільний від цього прокляття, від неминучості, яка там модифікується в кожному, тобто так маскується, що ви перестаєте пізнавати її, особливо в собі самому... Вся річ у тому, щоб пізнати, але не словесно, не для того, щоб когось здивувати своєю прозірливістю й сміливістю, не для філософських розваг і псевдожиттєвої науки,— облиште: навчити можна, що двічі два чотири, але навчити жити — вибачте! Вам можна голову продовбати якоюсь мораллю та правилами, та коли вам буде треба, справді треба, ви не тільки вб'єте й пограбуєте, а ще й прикриєте це високими мотивами, якщо це можливо, — бо *треба*, ось що вами керує, а не якась мораль... Доля? Ні! Долі немає, це теж вигадка людської пихи — мовляв, у мене є призначення, наперед накреслений план, ха-ха, яка я цяця! Все це зарозумілість: ніхто вам нічого не призначав і не накреслював, ні вам, ні вашій собаці, ні блосі, що вас кусає, ніякий фатум вами не цікавиться, і взагалі ви нікому не потрібні. Але вам потрібно багато що. От з цього й варто починати: у вас, усередині вас, сидить оце *потрібно*, і воно кри-

чить усіма голосами — ніжними, ідеальними, аматеріальними, величними, якими хочете, але під ними всіма гуде примітивний цинічний бас, зовсім, повірте, не ідеальний! І ви весь, те, що ви знаєте душею,— це роз'ятрений клубок цього потрібно, яке прагне безупинно: дай, дай! Ось вам універсальний механізм людської душі, вставлений у музичну скриньку гордощів. Оце й треба пізнати — не для того, щоб, зітхнувши, заспокоїтись і продовжувати далі свою мелодію, а для цілковитого усвідомлення, тобто для припинення всякої такої музики... Чи можливо це для всіх? Ні, безглуздо й думати. Тому що навчити жити людей, кажу ще раз, неможливо: всяка правда відскакує від їхнього мозку, коли вона їм не потрібна, бо мозок теж тільки знаряддя наших потреб, не більше. Щоб справді усвідомити всю цю історію, треба відповідно народитися, тобто, сказати інакше, бути виродком, якщо тільки вважати за нормальних усіх інших, тих, що з поривами, завданнями й пристрастями. Дозвольте представитись: я є один з рідкісних винятків з цієї маси.

— А я, за вашою кваліфікацією, здається, цілком належу до основної норми, до тих, що з завданнями й пристрастями,— сказав, посміхаючись, Городовський.— Отже, наше знайомство набуває цікавості.

— Воно обіцяє бути trez curieux*, як кажуть французи,— відповів Пащенко.— Я в цьому ні хвилини не сумнівався. Але вернімося до наших двох китів: гордість і голод... хоч китів усе-таки три, бо голод я розумію також і статевий. Передусім, що я зробив з цим подвійним голодом? Не буду довго спинятися на статевому — я його просто відкинув, не зазнавши від того ні найменшого ушкодження. Це тільки торочать, що жити без жінки шкідливо, але ж за це їм платять. Складніша справа з голодом шлунковим. Але я його обмежив до мінімуму. Ось що я скажу вам: перед вами людина, яка півтора десятка років тільки обідає. Як це розуміти? Це треба розуміти так, що я їм лише раз на добу — звичайний обід у вчительській їдальні, тобто доволі скромний. І фізично почуваюся прекрасно.

— Гм,— промовив Городовський,— вам можна позаздрити.

Пащенко, що досі стояв перед ним увесь час, задоволено посміхнувся і почав ходити, чорніючи на синіх вікнах і розпливаючись на стінах.

---

* Потішний *(франц.)*. — *Ред.*

— Так, так,— провадив він.— Тепер ви можете уявити, як ви насмішили мене припущенням, що я можу працювати без заробітку до другої години ночі! Абсурд! Я не роблю в житті нічого понад те, що доконечне для підтримки мого існування: кімната, сяке-таке опалення, обід, дещо з одягу, дуже рідко. Для цього всього, я вирахував, мені вистачило б півтори години лекцій на день. Але умови шкільного розкладу примушують мене витрачати щодня дві й три години, на превеликий жаль. Через це, як ви можете зрозуміти, у мене за багато років зібралося, може, кілька тисяч заощаджень — вони валяються там у моїй шухляді. Якщо хочете, я подарую їх вам.

— Дякую, я також маю гроші,— відповів Городовський.

— А, то вибачте... Так що офіційна частина мого життя страшенно сіра. Та хіба за нею можна будь-кого пізнати? Облиште! Людина не те, що вона читає лекції, не те, що вона сидить в установі, не те, що вона говорить і робить на людях. Вона те, що вона для самої себе, в неофіційній частині своєї програми. Отам її справжнє пізнання. Поворушіть її самотні, затаєні думки, зазирніть у її родину, у її пристрасті — і тоді ви побачите людину: голу, без комірця, без полови слів, якими вона так спритно навчилася прикривати своє життя. Орден плювка — ось єдина відзнака, якої варті всі людські подвиги. Але повірте, на людей я навіть пошкодував би плюнути. Я волію їх краще просто обминати.

— Чому ж у такому разі ви приходите до мене? — спитав Городовський.

Від цього запитання Пащенко спинився в протилежному кінці кімнати. В темряві не видно було його обличчя, але голос його захрип.

— Ви мені потрібні,— поволі промовив він.— Людей я зневажаю, а вас люблю... любов'ю смерті,— додав він похмуро.

Він замовк, зовсім зливаючись з темрявою. Городовський мимоволі намагався вирізнити хоч як-небудь його постать.

— Ви мене просто лякаєте,— сказав він.

— А ви мене ні? — сказав Пащенко, швидко підходячи до нього.— Ви знаєте, чому я так пізно вернувся сьогодні? Тому що я боявся йти додому, боявся застати вас знову сплячим або... мертвим.

Городовський здригнувся.

— Чи не могли б ми поговорити про щось веселіше? — спитав він.

— Веселіше? Будь ласка: про мою неофіційну вечірню роботу останніх днів приблизно з дня вашого приїзду. Ви уявіть собі індивіда такого, як я,— пізній вечір, пальто, портфель. Що в портфелі? Секрет для всіх, крім вас, звичайно. У портфелі саперна військова лопатка. Це індивід, тобто я, спокійно їде трамваєм на Печерськ — кому яке діло? Адже я взяв квитка. І потім іду далі, далі, туди, куди не ходять люди, де яри, провалля, кручі. І там копаю годину, другу... Ніч, темрява. Весело, правда?

— Копаєте — що?

— Про це довго розповідати. Попереджаю вас.

— Я не збираюся зараз спати.

— Тоді давайте зараз... щоб відбути чергу,— злегка засміявся Пащенко.

Він присунув стільця до стола напроти Городовського і сів, поклавши голову на зсунуті руки, здаючись тепер карликом з великим волохатим обличчям, який стоїть коло столу. Городовський дивився на нього. «На землі є несподівані люди»,— подумав він, переводячи погляд на розчинені вікна, що синіли, як прозорі отвори у світ, що дихав у кімнату далекою тишею, з якої неясними стогонами долітали протяжні гудки вокзалу...

10

ДЕКЛАРАЦІЯ РЕЗОНЕРА

— Щоб ви краще мене зрозуміли, я переберу по черзі всі великі випадки мого життя. Їх, я казав уже вам, небагато. Тому почну з першого і разом з тим найголовнішого. Ви про нього не здогадуєтесь? Ні? Дуже просто: цей кардинальний випадок — моє народження. Вдумайтеся в цей факт. Чи була якась закономірність у тому, що я народився саме даного моменту і саме такий, який я є? Ні, не було. Спробуйте, якщо ви можете, пізнати дику вакханалію випадку у найважливішому акті людського життя — народженні людини. Яка-небудь тупиця, чванько від науки скаже вам з почуттям цапиної зверхності, що ви доконечно народилися від статевого єднання ваших батьків. Облиште! Доконечно народилось щось, а не я. Все має якусь реальну причину, скаже вам далі той самий науковий ферт. Ах, так? — скажу я.— Тим краще! Тоді визнайте, будь-ласка, що коли б мій батько того вечора, як зародив мене, був, припустимо, трохи більше стомлений чи заклопотаний і відклав би цю справу на

годину, на одну лише годину,— через годину вся сукупність причин — настрій батьків, а також їхні фізіологічні умови — були б уже інші, отже, й наслідок був би інший, тобто мене як такого не утворилося б, утворилася б інша дитина, така сама випадкова, як і я, але інша, кажу вам, а я не існував би. От вам і доконечність! Додайте сюди ще всю безліч причин, що впливають на розвиток плоду в матерньому лоні, всі ті дрібниці, що складаються в процесі життя зовсім без того, щоб бути доконечними: їжа, прогулянка, хатні обставини, той самий настрій і всякий подібний дріб'язок, який так само міг би бути інший у всякий даний момент, і ви побачите, яке гнітюче випадкове народження кожної даної людини, такої, яка вона є. Цим я не хочу сказати, що причинного зв'язку немає, але він байдуже складається в процесі свого складання і з такою самою доконечністю міг би відхилитися на один пункт, давши через це найнепомітніше відхилення зовсім новий наслідок. Дозвольте вам сказати прямо, що я був би інший, тобто мене не було б, якби мої батьки, стараючись, так би мовити, о зародження якогось X — нічим іншим не була для них і для світу майбутня дитина,— були б тільки більше або менше пристрасні в своєму заході, ніж вони були насправді. А спробуйте проаналізувати, чому вони були пристрасні саме в тій мірі, а не в іншій, і ви зразу дійдете таких нікчемних, мізерних і далеких причин, що вам соромно стане говорити про їхню доконечність, якщо тільки ви взагалі не втратили совісті. Коли подія сталася, всі бачать, що вона сталася, і потішають свою тупість запевненням, що вона сталася доконечно. А там десь у душі вже ворушиться приємний здогад, що це так судилося — ким? — що це так призначено споконвіку... Але я вже казав вам про це: дурість і гонор.

Але ходімо далі, поставмо собі запитання іншого роду: як би я не народився, доконечно чи ні, байдуже, але чому в мене цей певний, визначений характер? Від батьків? Але ж це псевдопояснення псевдоспростовують інші діти тих же батьків, зароджені й виплекані в тому самому лоні, діти тієї самої крові, виховані в одних зо мною обставинах — мій брат і дві сестри. Запевняю вас, що вони були зовсім відмінні від мене — кажу: були, бо вони вже всі померли. Дитиною я був недовірливий і нерухливий: братові й сестрам, певно, ніколи на думку не спадало гратися зо мною, вони мене обминали й боялися. От вам і діти одних батьків! Так що визнайте, що між

мною і моїми однокровними geschwester * не було нічого спільного, як це дуже часто буває між дітьми в родині. Чому один брат буває червоний, другий білий, один винахідник, а другий просто бухгалтер? Чому? — питаю я вас і всіх. З якої, даруйте на слові, доконечності? Що ви можете сказати, крім жалюгідних «так судилося» і «так вийшло»? Але «так судилося» разом з призначенням, фатумом та іншим чортовинням на зразок вроджених ідей, здібностей, характеру — я вже послав до чорта. Лишається «так вийшло» — так справді вийшло. Але ж це випадковість! Справді, характер дитини, її здібності й нахили складаються тільки після її народження протягом перших років її життя. Складаються під впливом найрізноманітніших дрібниць, очевидно, цілком непомітних і неприступних, інакше людство із своїм тисячолітнім досвідом уже навчилося б цими дрібницями керувати. Ніхто не виховує боягузів, а їх ніколи не бракує. Всі діти вчаться малювати, а безліч після того не вміє навіть окреслити найпростішу річ. Ось ваше виховання — воно безсиле, бо в найкращому разі може тільки розвинути те, що вже є. І ось вам висновок: фізично й духовно всяка людина є утвір випадковості.

Треба було минути тринадцяти рокам, поки в моєму житті трапився другий вирішальний випадок: одну з моїх сестер на смерть переїхав трамвай. Ви не можете уявити, яке враження справила на мене ця загибель. Я вже казав вам, які стосунки були між мною й іншими дітьми в родині — вони були мені цілком байдужі, більше того — чужі. Та коли сестру привезли додому з потрощеними ногами, розчавлену, закривавлену, зо мною сталося щось неймовірне: я ридав, я бився на підлозі, кричав, ревів. Перед моїм розпачем якось навіть зблідло горе, викликане смертю сестри: вона була вже мертва, а я живий; усі турботи того дня звернулися на мене. Я чув, як мати казала батькові, що от, мовляв, доказ чулості мого серця, що я тільки з вигляду похмурий, а душа в мене золота,— і справді, брат і сестра, які дружили й гралися з померлою, спромоглися лише тихо схлипувати, а я виявив якусь безумну, у всякому разі, не дитячу тугу. Все це дійсно так було, але чому? Не сестра, не її втрата були причиною мого відчаю — зовсім ні! Для мене не важило, що цей труп — моя сестра. До того часу я ніколи не бачив смерті, тим більше такої наглої, кривавої й безглуздої.

---

* Сестрами *(нім.)*. — *Ред.*

Я не думав про смерть, я її не уявляв. А тут я її побачив. Я побачив труп людини і завив так, як виє на труп собака. Звичайно, я не міг думати тоді нічого виразно, не міг скласти ні тверджень, ні висновків, але я щось таке відчув, щось пронизало мене навіки — це була певність, наочність нікчемності людини: досить трамваєві переїхати людину, яка жила, сміялася, ходила, і вона робиться трупом. Ви вдумайтесь у це, будь ласка; інакше сказати, я, батько, мати, брат, друга сестра і всі інші люди існуємо лише остільки, оскільки нас ще не переїхав якийсь трамвай! Відтоді люди стали для мене ще дальшими і, головне, дрібними, крихкими, жалюгідними, як мухи. І страшенно марними... Ви не спите ще? («Ні, я слухаю уважно», — озвався Городовський.) Отже, будемо продовжувати? Гаразд.

Проминаю все неістотне. Я вже вчився, звичайно, в школі. Без ніякого ентузіазму, запевняю вас: люди і все, пов'язане з ними, в тому числі наука, були для мене найвищою мірою нецікаві. Але мені просто легше було вчитися, ніж терпіти сварки й розмови з батьками в тому разі, коли б я перестав учитися. Щоправда, моє ставлення до науки згодом трохи змінилося. Батько почав брати мене до суду — він був адвокат, досить видатний. Можливо, він тішив себе надією повернути мене до юриспруденції, бо в мого брата на той час уже цілком визначився нахил до наук економічних, які невдовзі привели його до марксизму й згодом до заслання. Але повірте, що мене це мало обходило. Також не справила на мене ніякого враження смерть другої сестри. Проминаю все це. Отже, я був раз-другий у суді — і зацікавився страшенно. Батько мій ожив, я ж тепер був його єдиною надією. Але ви можете здогадатися, що в мене зовсім не прокинувся спадковий нахил до юридистики, як це міг подумати мій батько. Просто на суді я був вражений дивовижною річчю: уявіть собі — дорослі люди, очевидно, більш-менш розумні — прокурор, судді, присяжні, адвокати. Вони розглядають справу. Але як? Зовсім диким, несподіваним чином! Замість того, як це було б природно, нормально для розумних людей, щоб один обізнався з справою, вдумався в неї і розв'язав її, потрібен, розумієте, цілий синедріон, де один говорить одне, другий зовсім протилежне, потрібні всі ці промови, докази, напади і оборона, ніби це футбольна гра, де комусь треба забити гол! Ви тільки вдумайтеся в це, але глибоко, до кінця, і ви зрозумієте те, що зрозумів я: нікчемство,

злидні людського розуму, якого не вистачає навіть на те, щоб самостійно розв'язати справу про якийсь там злочин. І після цього той самий розум береться пояснити світ! Яка нісенітниця! Я збагнув у судовій залі хисткість людського розуму так само, як зрозумів хисткість людського тіла після смерті першої сестри. Для мене людина стала ясна: квола, недолуга істота, що пробирається у всесвіті з блимаючим каганчиком свого розуміння. Як же до неї ставитися? Шанувати нема за що. Любити й жаліти, як можна любити й жаліти, наприклад, сліпого, безрукого, хворого на невигойну недугу? На це питання треба було відповісти. І я з таким запалом, як була доти моя байдужість, накинувся на людей і науку. Я спостерігав приступних мені людей з усією затаєністю й пильністю, які можливі лише тоді, коли вперше прокидається вся жадоба пізнання. У шістнадцять років я пізнав і жінку, але зразу ж відштовхнув її з огидою, як прилад, що найяскравіше здатен показати, яка кожен з нас тварюка. Я був дуже вдячний жінці за цей показ, але не мав охоти перевіряти його вдруге. Уявіть собі ці зчеплені тіла, цей вираз обличчя, слину, нарешті, запах... Ви протестуєте? Ну, я ж не маю наміру вас переконувати. Скажу тільки, що я цілком зрозумів тоді несамовитість і злобу, з якою Амнон прогнав Тамару[11], що віддалася йому. Вам відома ця пригода? Ні? Біблію все-таки варто переглянути. А скільки я прочитав книжок! Я читав як хронічний алкоголік. Я бачив, яка кривава й ница людська минувшина, яка сліпа й безпорадна історична дія людини. Всі ці смішні держави, війни, розбрати, ями й багновища, в які систематично провалюється людський рід. Це ж не історія розумних істот, це історія недоумків, йолопів, маніяків! І зауважте: так буде завжди, бо так було завжди. Можна винайти нову машину, але не новий спосіб життя. Зрозумійте: спосіб життя дано. У цьому все: дано. Чотири літери, з яких люди не вилізуть, як із своєї шкури. Історія — це моторошний маскарад розбійників і біснуватих. Хай. Але, може, людина виглядає пристойніше, так би мовити, сама по собі? Не буду говорити вам про те, що всі люди в основному негідники, лицеміри, неймовірні себелюби, одно слово, без винятків тартюфи[12], і що відрізняються вони лише способом вияву своїх якостей, тобто лише формою їх прикриття. Тільки сила, тільки людська підлота рушить і так званим праведником, що накладає своїм життям за ближніх, і так званим бузувіром, що винищує праведників. Задоволення пихи, не

більше. Але вам це відомо, я думаю. І не тому я перекреслюю людей, що вони злі. Ні! За їхнє вдавання. Я простягнув би руку тигрові й гієні, які задовольняють своє єство без мотивів, ви розумієте, без масок, без надбудов. Пожер — і все. Це благородно. Але я закладаю руки за спину, коли бачу кривляння і пишномовство для прикриття цього самого пожирання. Звір не соромиться своєї дії, а людина соромиться; звір прямо й чесно виявляє себе, а людина боягузливо ховається за бундючними чуттями, за високими спонуками, за ідеями: вона підліша за звіра. І найогидніше те, що це людське вдавання ввійшло в плоть і кров, що людина битися лізе, коли почнете доводити їй, що вона просто мізерний блазень. Що б ви сказали про акторів, які зненацька справді повірили б у те, що вони графи, князі і лицарі, яких вони грають, і зійшли б зі сцени в своїх костюмах, із своїми монологами й діалогами? Ви сказали б, що вони збожеволіли. Але довести цим божевільним ви не змогли б нічого. Безнадійна річ. Людину ні в чому не можна змінити; в найкращому разі вона прикинеться, що змінилася, а насправді лишиться тією самісінькою. Коли її стара маска від довгого вжитку дала вже тріщину, крізь яку випинають її справжні риси, вона підлатає її або виробить нашвидкуруч нову — і це зветься системою, філософською чи політичною, історичною тичиною, поворотним пунктом, чим хочете. А які претензії! Скільки вигадано для людини завдань, ідеалів, скільки безглуздя написано, щоб надати глузду людській історії! З «ізмами» просто не розминешся. І кожен такий «ізм» — калюжа самоомани, в яку люди лізуть гуртом, як і належить свиням. І все це подається з підливою — абсолютною чи відносною, як до смаку, з гарніром прагнень і кінцевих цілей, чи бачите. Барани в циліндрах! Погасне сонце—і годі буде дурня клеїти. Ви згодні? Тепер ви розумієте, чому вони так казяться, коли їм сказати, що людина — просто випадкове й непривабливе нікчемство? Це означає викривати їхнє шахрайство, а щодо цього в них кругова порука, будьте певні. Любити й жаліти цих розпринджених вдаванців? Ні! Їх можна тільки зневажати, від них можна тільки відвернутися. І я від них відвернувся. Десь дуже рідко трапляється в комашінні людського життя випадок, щоб народилася людина з немилосердним зором, вільна від усіх забобонів, якими отруюється людство. Я така людина. Життю потрібні покликачі, оборонці старих методів облуди або вигадники нових. Я не замилювач очей, я не

декоратор голоду й гордості! Я часточка, що випала з загального руху, діставши тим самим змогу побачити збоку весь процес. І за те, що я збагнув життя, воно засудило мене на самотність. Для всіх я тільки виродок. Для вас також, напевне.— («У всякому разі цікавий»,— промовив Городовський.) — Тим краще. Тоді я переходжу до третього й передостаннього випадку свого існування.

Вибачте, я навіть не пробую пояснити вам своє життя — життя людини без ілюзій: це річ не приступна для того, хто має хоч якісь ілюзії. Байдужість, відчуженість? Безсилі слова. Самодостатність — це підходить краще. Я звів до вузького мінімуму стосунки з ближніми, але жив, бо не мав ніяких підстав уривати життя, яке не обходило мене навіть у тій мірі, щоб його урвати. Проте я запасся завбачливо належним препаратом на той випадок, коли б життя стало для мене незручним, наприклад, коли б я захворів. Але я почувався цілком добре, отже, не мав причини якось реагувати на те, що мене, по суті, не торкалося. Спробуйте зрозуміти мене, якщо ви зможете!

Революція мене не здивувала: я ж знав людську історію. Доконечна чи ні вона була? Питання не важливе для нас. Мушу тільки сказати, що у всякому разі, не було доконечності в тому, щоб вона збіглася в часі з моїм існуванням. Це по-перше. По-друге, признаюся щиро, я ніколи не міг сподіватися, що ця революція, яку я сприйняв ну просто як звукове чи слухове враження, не більше, матиме для мене такі кардинальні наслідки. Слухайте уважно — передусім революція призвела до того, що з заслань і еміграції вернувся мій брат. Гаразд, у цьому ще немає нічого дивного. Він почав відігравати тут видатну комуністичну роль — його особиста справа. Я не здивувався також, коли він розшукав мене, — старі забобони кревності. Він поговорив зо мною півгодини, побачив, що говорити зо мною нема про що, і не намагався продовжувати знайомство. Все здавалося вичерпаним. Про те, що він помер два роки тому, я міг би з успіхом і не знати. Але мене викликали — і, уявіть собі, в характері спадкоємця, як висловлюються галичани. Я мав розпорядитися братовим майном. Брат був неодружений і, крім братових книжок, які я подарував інститутові, власне, не мав нічого. Собі я взяв одну тільки річ: це була невеликого розміру скляна банка, упакована дуже дбайливо в коробку з написом Bandja. У банці рудого кольо-

ру сухе зілля. Я не міг здогадатися, що таке банджа, тільки й тому забрав її з собою. Ця річ стовбичила в мене довго, може, рік, нарешті я вирішив її розшифрувати. Порившись у словниках, я з'ясував, що банджа є не більше і не менше як один з численних препаратів індійських конопель. Тобто мені до рук несподівано потрапила банка з гашишем.

Будь ласка, простежте зв'язок причин. Революція — забутий брат — його смерть — гашиш — з одного боку, а з другого — я, людина, що найменшого стосунку не мала до причин першого ряду. Який приголомшливий випадок! Скажу більше — просто трапунок! — («Ваш брат курив гашиш?» — спитав Городовський.) — У тому-бо й річ, що ні, це ще збільшує пікантність даної випадковості. Не курив зовсім, це абсолютно вірогідно. Але я знаю, що в своїх політичних блуканнях він довгий час пробув у Азії і там, очевидно, для курйозу придбав собі цю банку з наркотиком. Бо в нього ще були всякі екзотичні дрібниці, тропічний шолом, наприклад. Мій брат не курив гашишу. Але я почав курити його. Вже рік. І не жалкую. Не жалкую ні в якому разі. Навпаки, запевняю вас! Бо світ збудований таким ідіотським чином, що сприйняти його, який він насправді є, можливо тільки за допомогою наркотику. На цьому мушу спинитися. Що б ми не говорили і як би не викручувалися, ми всі чудово розуміємо, що світ існує поза рамками простору й часу. Його координати — безконечність і вічність. А наші, навпаки, — скінченність і часовість. В цьому коріння людської немочі й смішності: координати людини не збігаються з координатами світу. Всі системи, які пробують замазати цей факт і довести, що для нашого людського розуму приступне пізнання світу, є лише латанням старої і жалюгідної надії на те, що світ створений ad usum homini *. Тобто вияв тієї самої невичерпної людської пихи. Ви хитаєте головою? Що ж! Можу тільки ще раз сказати, що не маю на меті ні переконувати вас, ні сперечатися з вами: мені треба тільки висловитись. А що ви разом з безліччю людей залишаєтесь навколішках перед розумом, мені ж байдуже. Бийте йому поклони, моліться! Це ж ви молитеся своїй власній гордості. І це природно. Ви вірили колись, що Єгова [13] виведе вас у обітовану землю, а тепер вірите, що це зробить розум, — наслідки будуть ті самі. Сумні наслідки, бо ніякої обітованої землі

* Для людини *(лат.)*. — *Ред.*

немає. Є тільки та земля, до якої ви прикуті. Чорна й брудна. Я скажу більше: оскільки розум не співмірний з світом, він тільки здатен віддаляти нас від пізнання світу. Це пізнання можливе наперекір розумові, через усунення його, через те, що ми безпосередня частина світу всупереч тому, що ми розумні. Злитися з світом у його безконечності й вічності — ось дійсний шлях світопізнання. Воно одне. Воно досягається тільки тим, з чим розум не має нічого спільного: вчуттям, прозрінням, екстазом. Тому якийсь дикий шаман глибше і дійсніше пізнає світ, ніж наш найбільш надутий учений. Останній це просто сухар, від систематичного харчування яким вас обпадає духовна цинга.

Звичайно, я знав це давно. Про це надто багато думано й написано, і тільки тому, що люди вмисне затуляють вуха від правди, яка їх викриває, ці думки можуть здатися кому-небудь новиною. Але знати мало. Ви помітили, що знання ніколи ні в чому не задовольняє? Ми завжди потребуємо пережити. Побачити, діткнутися. Діткнутися світу, який він є, сприйняти його без посередників, відчути себе світом — ось у чому вічна принадливість наркотику: він убиває ваш нужденний розум, не вбиваючи в нас життя. Ви зрозуміли мене? Не зовсім? Це ж просто — уявіть, ви викурили гашишу. Все, що ви знали, бачили, що ви були, зникає. Ви скидаєте з себе все, що накинуло вам виховання, суспільство, освіта, традиції, ви робитеся незайманим згустком життя. Ви струшуєте з себе найдошкульніші кайдани, які вам приречено тягати по землі,— простір і час. Ви вільний, вічний, незалежний, ви всемогутній. Ах, правда, цього не можна уявити! Це поза межами. Їх треба переступити. Ви шугаєте, для вас немає більше перешкод, ви мчите в шаленому вихрі світотворення, ви сам творець, ви те єство, що рушить усе світом; ви все, поза вами немає нічого. І ви, ви розгортаєте світ перед собою в невпинній і пристрасній зміні, ви запалюєте й гасите сонце, женете повз себе молочні струми сузір'їв, розчахаєте і замикаєте безодні. І все це ви. А потім ви заглиблюєтесь у лісі, колихані вічним вітром, у пущі, де з корінням вистрибують і знову занурюються в грунт дерева, де пурхають величезні яскраві квіти, де виростають і перетворюються перед вами велетенські тварини; ви линете далі над сніговими горами, що рухаються, як незчисленна комашня, ви пірнаєте в прірви океану, що викидають вас з глибин у піну й шум розбурханої поверхні або втягають у під-

водні печери, у несамовиті гроти, що, стискаючись, як стравохід, проштовхують вас крізь палаючий центр землі в пустелі, з яких ви в ураганах піску підноситеся знову у високості. І все це ви, ви якась всеєдність, ви щось всеосяжне, неперевершене, нездоланне. Ви невситима воля, яка діє сама в собі. Зрозумійте це, якщо ви можете! — («Розумію,— сказав Городовський, бо в голосі фізика було занадто розпачливе благання. — Розумію, але що ж потім, після всього?») — Пащенко зробив паузу: — Після всього... після всього, звичайно, реакція: гіркота, втома, каламуть, пригнічення, якими світ мститься за те, що ви прозирнули в нього. Зрозуміла річ.

Але слухайте далі, кінець уже близький. Поки я курив, у моєму житті не було міри. Бо в мене не було нічого з того, чим люди міряють своє існування: ні бажань, ні цілей, ні дітей. Тепер ця міра з'явилася. Це банка з гашишем. Ви знаєте пісочні годинники? Велика зручність їх полягає в тому, що ви можете їх перевернути, коли пісок у них пересипався. Але моя банка з гашишем не перевертається, вона порожніє безповоротно. Тому вона й стала мірою мого життя. Спочатку я курив раз на десятиденку. Потім непомітно виникла восьмиденка. Потім я подумав, чому б мені не перейти на загальновживану систему шестиденки? В міру того, як зменшувався вміст банки, зростала й потреба ще зменшити його. Я запровадив п'ятиденку. Ви розумієте — кожна викурена цигарка для мене — удар сигнального гонга, що звучав раніше здалека, а ось усе ближчає, ближчає і лунає вже на моєму порозі. Останнє моє досягнення — чотириденка. Я курив учора. У мене залишається дві цигарки — на 17-е і на 21-е.— («І все?» — спитав Городовський.) — І все. Я ж казав вам, що кінець уже близький. Ви думаєте, я журюся? Ні! Мені навіть подобається відчувати це повільне, невідступне наближення. Скажу більше — якби хтось дав мені ще одну банку гашишу, я б викинув її. Вона мені більше не потрібна. Я все пізнав і пережив. Прощайте.

Він підвівся, незграбно човгнувши стільцем. Поки він говорив, за стінами непомітно насунулися хмари, і вікна почорніли, кидаючи в кімнату мертву сутінь, у якій людина здавалася лише своєю тінню.

— Стривайте,— промовив Городовський,— ви, здається, підкреслювали мою особливу роль у вашому житті. Можливо, це теж лише вияв моєї людської гордості, але мені хотілося б зрозуміти цю роль докладніше.

— Невже ви її не зрозуміли!? — скрикнув Пащенко, підходячи до нього.— Мені просто ніяково вам пояснювати: ваша роль у тому, що ви вислухали мене. Ви ж четвертий великий випадок мого життя. Скажу вам просто: мені не хотілося покинути цей світ, не розказавши про своє життя. Хай це примха, але разом з наближенням часу мого відходу це бажання зростало дужче й дужче. Зрозуміло: поява міри в моєму житті породила це бажання. Нарешті воно почало душити мене. Кінець мій близький, а кажуть, у момент конання люди з неймовірною яскравістю переживають ще раз ущільнено всі свої життєві події. В мені прокинулося нове життя — життя спогадів. Все, пережите й затаєне в мені, я сказав би, все, замкнуте в мені, почало уявлятися часом так яскраво, що голова моя туманилася. Я годинами просиджував у маренні, живучи вже тільки собою. Бували хвилини, коли мені треба було натискувати на всі свої гальма, щоб не зірватися з місця й не вибігти на вулицю у вигляді нового пророка. До речі, всі пророки, релігійні й цивільні, були, як ви знаєте, психопатами. Щоб урятувати себе від такої ганьби, а це ж страшна ганьба: цілий свій вік зневажати людей для того, щоб наприкінці заходитися їх повчати! — мені спадало іноді на думку все це написати. Але передусім безглуздо писати те, що давно відомо, тільки тому, що ти теж це знаєш. І яка претензія — намагання увічнити себе, залишити себе в пам'яті нащадків! Я ж не письменник, даруйте на слові, не індивід, який у бундючному самозахопленні тиче всім у вічі за допомогою книжок своє «я»: ось як я бачу, ось як я чую, ось який я надзвичайний! Тому для мене залишався один шлях: відбутися усним оповіданням. Але кому розповісти? Знайомим, наприклад, колегам по школі? Та це ж безумство! Незнайомим? Справді, мені потрібна людина стороння й заразом приступна, яка вислухала б мене й залишилася б мені чужою. Складне завдання, яке міг розв'язати тільки випадок! Цю людину, яку я мав якось зустріти, я наперед почав любити, я обіцяв зробити для неї все, що тільки зможу. Іноді я сідав на лавці в парку з надією, що хтось сяде поруч, ми розбалакаємося, і я матиму змогу розказати. Марні заходи! Правда, кілька разів доходило навіть до розмови, але тільки я починав розповідь, від мене тікали, вважаючи за божевільного. Дурні, тупиці, йолопи, одно слово — люди! Я вже почав зневірятися. І раптом, як весня-

ний грім, ваш дзвінок. Ви невідомими й, вибачте, нецікавими для мене стежками прийшли сюди.

Він узяв Городовського за руку.

— Дякую,— сказав він схвильовано,— я до ваших послуг. Ви перший, кому я говорю такі слова, і останній, звичайно. Я більше не прийду до вас, а ви приходьте до мене, як тільки матимете в мені потребу. Але поспішайте використати мене,— засміявся він,— у вашому розпорядженні тільки тиждень. 21-го я викурю свою останню цигарку. Це буде ввечері. Десь уночі я отямлюся і, стомлений, виснажений, поплентаюся через усе місто, прихопивши з собою портфель з саперною лопаткою. Але в нього я покладу ще препарат, запасений, як я казав вам, про той випадок, коли життя стане для мене незручним. Я йтиму звичайним кроком — поспішати було б нетерпінням, баритися — ілюзією. Я йтиму так, як пройшов ціле життя,— без забобонів. Промину місто, де я народився й жив, з якого не виїздив нікуди ніколи; промину і не оглянуся. Я ж нічого тут не залишаю. Потім ітиму пусткою до місця, яке собі обрав. Там уже майже закінчена моя могила: викопана моєю лопаткою печера в сторчовій стіні на звороті яру, прихована чагарником і обвалами. Бо я не хочу, щоб мій труп мацали й розтинали люди. Я не хочу, щоб вони навіть по смерті заволоділи тим, чим я був. Тому моя печера викопана так, що, ввійшовши в неї, легко завалити за собою вхід. Після цього мені не залишиться чим дихати на чверть години. Але навряд чи я встигну використати все повітря, бо мій препарат подіє швидше. І це буде все. Добраніч.

11

Вранці, вийшовши до коридора, щоб рушити в свою першу розвідку по установах, Городовський після хвилинного вагання підійшов до дверей сусіди й різко постукав. Не чекаючи відповіді, постукав ще раз. І все-таки йому здалося, що Пащенко озвався не досить швидко.

Як і раніше, його вразила сутінь кімнати з вікном, затуленим до половини високим чудернацьким муром. До того ж це вікно було розчинене й не зачинялося, очевидно, цілу ніч, бо темне повітря тут було прикре й холодне. «Такий один може й узимку спати з відчиненим вікном»,— подумав Городовський злісно. І підійшов

до столу, за яким сидів Пащенко, підвівши до нього обличчя, зараз лагідне й навіть сумовите.

— Ви можете скласти собі хибну думку про моє ставлення до вас,— сказав Городовський суворо.— Вчора ви потурбувалися вийти раніше, ніж я встиг що-небудь відповісти. Але, можливо, я вчора й не сказав би нічого. Тому я хочу тепер попередити вас.

Пащенко кивнув головою.

— Я вас слухаю.

Ще ввійшовши до кімнати, Городовський помітив, який він розхвильований. Спокій, з яким зустрів його фізик, ще більше обурив його, а останні слова Пащенка, якісь гордовиті й байдужі, просто його стьобнули. Його серце закипіло справжньою люттю, але, стримавши себе, він промовив рівним тоном:

— Прошу вас передусім не помилятися щодо враження, яке справило на мене ваше оповідання. Я вислухав вас учора тільки тому, що сам був у трохи незвичному настрої. А втім, це вас не торкається. Я не дивуюся, що люди, яким ви досі намагалися розповісти цю вашу маячню, тікали від вас, як від божевільного. Але мало сказати, що ви божевільний і виродок, як ви самі себе називаєте. Ви безсилий злобитель, безсилий невдаха. Ви не виродок, а викидень життя. Ви потвора. Якраз ви бундючна тварина. Але свою несамовиту гордість ви прикриваєте брехливим викриттям гордості інших. Це підло. Так, людині є чим гордитися. Але, як собака, з яким ви й порівнювали себе, ви маєте смак до людського калу, ви пожираєте його і робите собі насолоду з того, що внюхуєтеся в нього. Що ж, про смаки можна було б не сперечатися. Але цим калом ви намагаєтеся забруднити все велике в людині — її розум, натхнення, її пориви й любов. Для вас жінка міститься між пупком і колінами. Я читав десь про дивну породу комах, у яких учені довгий час знали лише самичку, а самця не могли знайти з тієї причини, що він, незрівнянно менший розміром, усе своє життя безвихідно проводить у піхвах своєї подруги. Ви дуже скидається на такого самця, який виліз із свого місцеперебування і претендує по собі судити про кохання інших істот. Це підло. Але я ще міг би вас шанувати, якби ви справді жили без пристрасті. Ви ж і на це нездатні. Така вже безвихідність усіх, хто хоче заперечити світ. Давні святі теж проклинали й покидали його, натомість неминуче створюючи свій власний світ, свого бога. Але ж у них був хоч бог, хоч високе уявлення, у них

була історична й соціальна значущість. А ви просто покидьок, який може трапитися байдуже за всякої доби, бо він позбавлений усякого значення. Ви замахнулися на те, щоб бути самодостатнім, тобто бути сам собі богом, але схибили, і богом вашим стала гашишна цигарка. Ось який трюк зробило з вами життя, над яким ви хотіли стояти. До речі, випадок випадком, але... революція збила вас з вашого картонного п'єдесталу. Ніякі пихуваті думки і вся ваша злобна слина не змогли захистити вас від колосальних процесів, які породила революція. Ви відчули свою нікчемну дрібність перед ними, ці процеси вас повалили і стерли. Ви довго боронилися, адже банка гашишу цілий рік пролежала у вас без ужитку. Але п'ятирічки ви не витримали. Не будь у вас гашишу, ви запиячили б, форма отруєння не важить. І от замість надлюдського плаща ви стоїте в жалюгідному дранті. Тепер, як ті звичайні люди, яких ви хотіли покарати презирством, ви теж збираєтеся покінчити життя самогубством, коли у вас уривається те, що надавало змісту вашому життю. Зрозумійте це, коли ви можете,— сказав він з іронією, наслідуючи вчорашню інтонацію Пащенка.— І зрозумійте, що я з самого малку терпіти не міг жаб. А мені досі здається, що вчора вночі по мені полазила холодна тупоока жаба. Тому я прошу вас — надалі не заходити до мене, не підходити до мене, не розмовляти зі мною. Чуєте?

— Чую,— відповів Пащенко.— Але ж я сам сказав вам, що більше до вас не прийду. Це ви приходите до мене,— додав він, явивши на обличчі посмішку, яка надавала огидної хижості його рисам.

Городовський відвернувся і вийшов. Серце його напружено билося, у вухах він почував далекий шум. «Чому я так розійшовся? — подумав він.— Яке мені, зрештою, діло до цієї гниди, яка збирається сама себе розчавити? До чорта ці вигадки»,— сказав він півголосом, ідучи вже вулицею. Справді, безглуздо порівнювати себе з Пащенком. Сьогодні вранці його несамохіть вразила думка, що Пащенко теж шукав зустрічі, як і він її шукає. Ця думка була йому надзвичайно прикра, немов усе, що було хоч би зовні подібного між ним і цим маніяком, ганьбило його. Йому здавалося хвилинами, що ця, хай зовсім формальна, подібність якось зв'язує його з Пащенком. І він відчув глибоку потребу висловити сусідові свій погляд на нього без манівців, покласти край їхнім стосункам, одно слово — відмежуватися від нього.

Але все-таки заспокоївся остаточно лише тоді, коли дійшов до майдану III Інтернаціоналу, звідки він вирішив почати свої обходини установ.

Він вибрав саме центр, бо йому здавалося, що жінка такої якості не може працювати в другорядній установі. Самий огляд установ уявлявся йому досі справою легкою, але відразу він натрапив на чималі труднощі. Далеко не всі відділи, контори, управління й представництва містилися у великих залах банківського типу, які обдивитися справді не становило труду. Навпаки, здебільшого вони були розташовані в приміщеннях з коридорною системою, яка вимагала втручання в кожну з кімнат. До того ж він вважав за принизливе і навіть небезпечне безцеремонно заглядати у всі ці двері з табличками й номерами: кожен його крок мусив бути обгрунтований, щоб замаскувати його справжню мету, й також для того, щоб своїм блуканням не викликати здивування й підозри. У першій же, що трапилася, крамниці канцприладдя, він потурбувався усунути незручність, що його бентежила: придбав портфель для надання собі належного ділового вигляду. Цей портфель, цей ніби щит у своєму поході на установи, Городовський заповнив для ваги газетами і відразу почав почуватися набагато краще.

Передусім він поклав собі не поспішати, бо похапливість якнайбільше могла його зрадити. Тому в кожній установі він затримувався не менше як чверть години. Добрó, коли це було популярне й кипуче місце, яке приваблювало до себе юрби відвідувачів — відділ видачі забірних документів, житлова секція міськради, центральна ощадкаса; тут він, як риба у воді, пропливав між натовпом. Гірше стояла справа в установах пустинних і аскетичних, таких як «Утильсировина», «Сільрозробка» або представництво Білдержкустпрому[14]. Тут він довідувався про уявного знайомого, який за всіма припущеннями мусив би саме тут працювати, дізнавався, чи немає вільних посад і яких саме, пропонував налагодити бібліотеку чи діловодство за останніми вимогами, або просто, помітивши порожнє місце під написом «секретар», «керсправами», «юрисконсульт», запитував, чи скоро буде цей товариш, і, в разі, коли його не сподівалися в ближчому часі, міг вільно почекати його хвилин десять. Ось де несподівано придалася йому звичка панування над собою і вміння надати собі потрібного тону! Кожна його поява в новому місці стала тепер своєрідним твор-

чим актом. Одного керівника він зацікавив широким проектом підсобних підприємств, перед другим виступив у ролі поширювача літератури. Але з другої половини свого робочого дня обачно перекинувся в протилежний кінець міста, щоб не впасти кому-небудь у вічі на вузькому просторі вулиці, де він досі товкся.

Нарешті пів на четверту, кінець праці, обід і змога підбити підсумки. На купленій карті Києва він старанно відзначив обстежені вже квартали й намітив орієнтовний план дослідження на завтра. На сьогодні скінчено. Але... Яка хибна була його думка про те, що установ не дуже багато! Навпаки, їх безліч, деякі будинки примудряються вміщати їх по півдесятка, вони ховаються часто за непомітними вивісками, в глибині дворів і завулків.

За теперішньої системи побуту в нього утворилася прогалявина в часі між четвертою годиною і восьмою, коли починалася в театрі вистава. Ці три-чотири години треба було заповнити. Зі своїм дурним характером він почував, що ця щоденна порожнеча буде його дратувати. Читати йому не хотілося такою мірою, що з часу свого останнього приїзду до Києва він навіть не переглядав газет. До того ж читати на вулиці чи в бібліотеці він не зміг би; процес читання, одна з найглибших насолод його життя, був неодмінно пов'язаний з кімнатою, де немає нікого іншого, де можна лягти на канапі, вільно підклавши під голову подушку й присунувши лампу близько, щоб проміння з-під абажура падало лише на книжку, щоб лише вона світилася в тихій навколишній сутіні, як алегоричний екран, оживлений контактом душі.

На його думку, не було гарних і поганих книжок; книжка могла бути лише гарна, а погана книжка — це лише зовні замаскована під книжку збірка сторінок, щось ніби фальшива кредитка, яку теж з недогляду можна взяти за справжню. І для нього читати завжди означало читати саме книжку, а не її підробку, з якою в крайньому разі можна було тільки ознайомитися. Отже, поза нехіттю, для заглиблення в книжку він мусив би вернутися на свою квартиру, що було йому відразним. Він зовсім не вірив у те, що Пащенко додержить свого слова й не приходитиме більше, навпаки, йому здавалося безперечним, що ця зголодніла на людей людина не раз ще спробує використати його як слухача свого навіженства, особливо тепер, коли наближається час його оскаженілого самогубства. Звичайно, всі ці розмови про самозасипання можуть бути просто нахвалянням і самореклa-

мою; такий безглуздий індивід у критичний момент може повестися, як герой одного гумористичного оповідання, який, маючи застрелитись за правилами американської дуелі, пішов би за кущ з револьвером і після зробленого пострілу раптом вийшов і радісно заявив секундантам, що він не влучив. І хоч Городовському не було, власне, ніякого діла до думок і поведінки свого сусіди, Пащенко здавався йому таким гидким, що він без вагання змінив би квартиру, якби вона не була безплатна. Беручи на увагу, що з усією імовірністю в Києві йому доведеться затриматися на довший час, перехід назад у готель був би необачним марнотратством. Фінансова доцільність радила йому не нехтувати дармовим притулком, а щоб уникнути по змозі прикрого контакту з Пащенком, помешкання використовувати лише для ночівлі, причому на ніч замикати свої двері. А вільний час сьогодні, за браком чогось кращого, можна повернути на відвідання білявого художника, який уже двічі запрошував його подивитися на свої пейзажі.

Цей художник звався Євген Безпалько і жив на Лабораторній вулиці в двох досить великих кімнатах. Одна з них була їдальнею, дитячою, будуаром дружини, друга — його ательє або робітнею, як він висловлювався, куди потрапити можна було, тільки пройшовши через першу всезагальну кімнату. Але художник був сам, був у сірому халаті, що скидався на спецівку прибиральниць у цехах, і з розгублено радісним виглядом.

— Ну, ви застаєте мене в убранні,— сказав він, потискуючи руку Городовському.— Я працюю. Ні, ні, ви мені не заважаєте! Я радий трохи спочити. Заходьте.

Він провів його до ательє, увішаного акварелями.

— Це моя робітня або виробничий відділ. Ви розглядайте все на стінах, а я тим часом перевдягнуся. Вибачте.

Він пірнув за ширму в кутку, де стояло його ліжко та шафа, і, поки Городовський роздивлявся одну по одній його картини, художник увесь час говорив, іноді з'являючись по плечі над перекладинками.

— Я зараз на становищі нежонатого,— може, де не зовсім прибрано, вибачте. Я стараюсь, як можу. Дружина виїхала з дітьми на дачу. У мене дві дівчинки, уявіть собі! Прекрасно. А ви бездітний? І зовсім неодружений? Це жахливо. Ви не знаєте більшої половини життя. Безліч переживань для вас пропадає зовсім. Я теж з цього починав, як і кожний, звичайно. Присвятити себе мистецт-

ву, тільки мистецтву, щоб ніщо не заважало; воля, незалежність і таке інше. Одно слово, виступив у костюмі весталки. Так що я знаю, яка холодна кімната нежонатого. Брр! Заходиш, як у морг, і ніяке мистецтво тебе не гріє. Моя весталочка змерзла, зажурилася і з горя бу-бух, стала вакханкою. Сторч головою. І закрутилося: спідниці, кучері, теплі коліна, млость, як у Володимира Сосюри. Я розказую вам і сам не вірю: невже це справді було? Неймовірно! Міраж, fata morgana. І знову пустка, холод, той самий морг. Тоді я зажурився вдруге і піднісся до Бажана. Пам'ятаєте:

Кінчається ночей вільготне половіння,
І ясних зір достиг багатий урожай.
В чарованих гаях ти, дівчино, шукай
Собі ядерного і чистого насіння[15].

Тобто одружився. Зверніть увагу, все це я проробив, як у підручнику діамату: теза, антитеза, синтеза. І вийшло правильно. Треба тільки дуже закохатися. Щоб ця жінка стала для вас усім conditio sine qua non *, та й тільки. І коли ця жінка скаже вам «так», ви відчуваєте себе удавом, який проковтнув кроля і якому більше нічого не треба. Ну, ось і я.

Городовський обернувся до художника й побачив його вже в комірці й коректній шерстяній піжамі. «Він сміється так, як квокче курка»,— подумав Городовський.

— Ви собі дивіться,— провадив художник,— а я ще хвилинку помотаюся. Ви на мене не зважайте... Ви вже кінчили стіну? Тепер альбоми. З чого почнемо? Ви звідки родом? А, полтавчанин! Так ось Полтавщина.

Він узяв з широкої етажерки велику теку, розв'язав її і почав демонстрацію зібраних у ній акварелей, даючи принагідні пояснення про місце й сенс їх малювання.

— Це Диканька[16]... ціла серія... вітряк — ви почуваєте, що він працює?.. Ліс... тут головне — ефект світла на галявинці... Ось криниця в яру: яка вогкість!.. Над нивою сходить сонце — колосся ніби прислухається до перших променів, правда?.. Я покажу вам ще Поділля, мою цьогорічну роботу, і кінець. Ви й так уже стомилися від споглядання. І в душі, певне, проклинаєте мене, га?

— Ні, я люблю малярство,— промовив Городовський.

Після Поділля художник запросив гостя до маленького столика, який він тим часом устиг накрити, поста-

* Неодмінною умовою *(лат.)*. — *Ред.*

вивши на ньому пляшку вина, тарілку яблук та груш, другу з патоковими бісквітами.

— Яка може бути глибока розмова про мистецтво і взагалі приємна розмова без вина? — сказав він, сміючись. — Старі греки це чудово розуміли, тому свята Вакха[17] були в них мистецьким дійством. Отже, я проти пияцтва за вина. Єдність протилежностей! Дозвольте ваш келих.

— Дякую, я не п'ю,— сказав Городовський, відсуваючи від себе склянку.— Я візьму з вашого дозволу сухарик.

— Зовсім не п'єте! — скрикнув художник розчаровано, і його іржаві очі потьмяніли. — Ну, я не вмію наполягати. Але шкода! Як можна зневажати вино? Я завжди уявляв, у мене навіть така теорійка, що всі щирі й гарні люди неодмінно мають любити вино, а цураються його тільки понурі добродії, які вмисне хочуть не бути такими, як усі, які щось ховають або вдають. Ви вибачте, що я кажу так,— звичайно, у вас інші причини, може, чисто шлункові, якийсь катар, наприклад..

— Систематичне нетравлення,— сказав Городовський. — Мушу додержувати режиму.

— Ну от! — радісно скрикнув художник. — Значить, вас просто треба жаліти. За ваше здоров'я, за ваше одужання!

— Дякую,— чемно відповів Городовський.

Художник, як делікатний хазяїн, чекав, щоб гість перший почав мову про його роботу,— зробивши легкий натяк на розмову про мистецтво у зв'язку з вином, більше не наполягав на цьому пункті. А щоб не утворити паузи, вернувся до своєї попередньої теми.

— Я все вихваляв вам родинне життя,— сказав він,— але воно має і великі невигоди. Власне, одну, головну: надзвичайно важко терпіти коло себе одну й ту саму людину протягом довгого часу. Вона нам просто обридає. Вона починає нас дратувати! Серйозно! Ніякого кохання не вистачає, щоб задрапувати хиби і обмеженість істоти, з якою ви щохвилини стикаєтесь. Бо кожен по-своєму хибний і обмежений. Шкода, звичайно, але факт. Або взяти дітей — ви щодня силкуєтеся втовкмачити правила моралі, зробити їх «пристойними», «вихованими», і все нібито гаразд, аж раптом вони встругнуть вам такий вчинок, що у вас опадають руки й заразом піднімається волосся. І до всього того ще спробують вас обдурити. Ви ображені в своїх найкращих прагненнях. Діти починають здаватися вам моральними каліками, вашою ганьбою, і ви

з жахом думаєте про їхнє майбутнє. Дружина, діти — це стає задушливим для вас, як повітря в кімнаті, яким ви довго дихали без провітрення. З дружиною ви починаєте сваритися за нікчемні дрібниці, на дітей кричати, дружина надимається, діти плачуть, а вам хочеться просто взяти на плечі мольберт й тікати куди-небудь, тільки з цього родинного пекла. Який прекрасний був час вашої самотності,— думаєте тоді ви з гірким каяттям. Правда, трагічно?

— Виходить, зачароване коло? — промовив Городовський, мляво жуючи бісквіт.

— Виходить, нібито. Ні сюди Микита, ні туди Микита, як казали наші предки. Але лазівка є, товаришу Городовський,— сказав він, знову наливаючи собі вина.— Я називаю її курортною кампанією. Ось суть цього методу: щороку на місяць я їду без дружини, дружина без мене. Винахід надзвичайно простий: я двічі на рік маю відпустку від родини. За цей час повітря грунтовно провітрюється і набирається киснем. Уже хочеться ним дихати. Уже воно манить. Єдність розлуки й співжиття. За бадьорість у житті! Геть трагедії!

Він з приємністю випив і почав чистити грушу.

— Ось вам конкретний хід переживань,— казав він далі. — Дружини немає вже два тижні. Гаразд. Перший тиждень я жив тільки радістю того, що її нарешті немає. Зараз, на другому тижні, мені вже приємно відчувати, що вона взагалі десь є. На третьому тижні я почну писати їй любовні листи. Четвертий тиждень я буду повний чекання і солодких мрій про момент, коли вона нарешті буде вже тут, коло мене, разом з моїми милими дівчатками, яких я знову з захопленням почну повчати відрізняти добро і зло. Правда, я хитрун? І, крім того, на тлі цієї меланхолії змайструю якийсь свіжий пейзаж.

— Одначе ваші пейзажі зовсім не позначені меланхолією,— сказав Городовський, і художник вдячно насторожився. — Вони всі перейняті радістю, яку я не можу назвати інакше, як дитячою. Ваша природа не знає ні бур, ні грози, ні ночі. Все в ній квітує. Можна подумати, що природа складається тільки з ранку й весни.

— Значить, мої пейзажі вам зовсім не подобаються? — зажурено спитав художник.

— Вони гарні в своєму жанрі,— провадив Городовський. — Хоч як матеріал я люблю більше олію, що здається мені єдиним повноцінним матеріалом. Я ж кажу зараз не про їхню майстерність, яку я охоче визнаю,

Але все значення мистецтва починається після його майстерності.

Він говорив сухо, як суддя, розуміючи, що саме цей тон для його хазяїна найприкріший. Але художник раптово піднісся духом.

— Добре! — скрикнув він. — Ви вибачте, що мої пейзажі майстерні? Це для мене найголовніше. Дякую, ви мене підтримали. Добре! А про значення моїх пейзажів давайте сперечатися, бо про значення творів мистецтва можна тільки сперечатися. Я вас розумію: ви хочете сказати, що мої малюнки просто нікому не потрібне заняття. Чому? Бо вони по-дитячому, як ви сказали, тобто по-справжньому радісні. Оце так причина! Ні, стривайте, я скажу першу. Оскар Уайльд[18] писав, що життя творить мистецтво, а мистецтво життя. Це видима правда. Але в цій думці є своє зерно правди: мистецтво доповнює життя. Інакше нащо воно здалося б? Питання — чим доповнювати? Темрявою чи сонцем? Мені здається, в людському житті цілком досить горя і бур, щоб їх ще треба було доповнювати в мистецтві. Тому я малюю тільки світле і ясне. Я люблю людей і бажаю їм радості. Ви проти цього? Що, ви людоненависник? За ваше здоров'я!

— Від вашої теорії про доповнення життя мистецтвом один лише крок до відриву життя від мистецтва, — сказав Городовський. — А у вашій практиці це вже сталося. Ясні поля, світлі ліси — все це дуже добре, але що це має спільного з нашим життям і особою, повною страшної боротьби? Де у ваших картинах, я не кажу вже відбиток, а хоч би відгомін тих колізій, що розв'язуються зараз? Смішно малювати зараз картини, які могли б бути з таким самим успіхом намальовані п'ятдесят чи сто років тому, а також і згодом сто років? Смішно, адже вони випадають з доби і втрачають свою основну цінність. Ви скажете, що важко відбити людську добу в природі, яка живе в основному незалежно від людей. Але навіщо ж тоді малювати тільки природу, якою цікавляться тепер, крім природознавців, тільки мисливці?

— От я й хочу нагадати про неї, — відповів художник. — Вона заслонена зараз заводами й класовою боротьбою, але існувала, повірте, до п'ятирічки і, надіюся, існуватиме після неї. Її ніхто не хоче знати, а я кожним своїм ескізом стверджую її. Я зберігаю її. Так, вона радісна, бо вона вічна. Любити її — велике щастя. Ніякі

вибухи й домни не заслонять її. Чи вам хочеться пудлінгування і блюмінгування в мистецтві? Казанів і дизель-моторів? Боїв з трупами, розстрілів і буро-зелених, понурих робітників, що топчуть ногами палаци? Але ж цього вже намальовано досхочу!

— Ні, я хотів би не цього,— похмуро сказав Городовський.

— Так чого ж іще? Адже ви так легко закидаєте, що природа не відбиває доби. А люди її відбивають? Що, у відважного червоноармійця не вираз римського воїна? Гарненьку, веселу дівчинку можете назвати «Комсомолкою» і «Гімназисткою». Сучасний буржуа виглядає середньовічним [нрзб.]. Правда, інший костюм. Так давайте так і скажемо, що доби відрізняються костюмами! Адже добу найбільше характеризує антураж. В нього люди встромлюють обличчя, як актори в лубкових виставах. А чим природа гірша за антураж? Вона принаймні жива. Ваші аргументи повертаються проти вас, товаришу Городовський! І я не маю ні найменшого сумніву, що через п'ять-сім років я зроблю свою виставку, і всі здивуються, всі будуть вдячні мені за пейзажі. Вони відкриють їм новий світ. І я ще одержу орден, не думайте! Не тільки теперішні покоління, навіть майбутні будуть мені вдячні, бо вони побачать, що наше суспільство мало в моїй особі очі, щоб, незважаючи на всі завади, споглядати також і природу. Я підтримую честь, всебічність нашої доби, а ви кажете — недоцільно!

— Наше покоління, а також наступні будуть вдячні тільки тим митцям і публіцистам, які зуміють правдиво відбити в своїх творах наше життя,— сказав Городовський. — Показати людей і ідеї нашого часу в їхніх сутичках і перетворенні — ось справжня мета для того, хто хоче залишити щось цінне для нащадків: їм не потрібні будуть ваші радісні пейзажі, їм буде потрібна лише правда: жива, реальна епоха. Все інше буде здано в музей, тільки ці твори житимуть. Їх любитимуть і вивчатимуть. Вони служитимуть людству. Звичайно, немає нічого легшого — обрати собі такий байдужий об'єкт, як природа. Спокійна робота! Ні, ви пірніть, будь ласка, в саму гущину життя і розберіться в ньому. Тоді ви не спатимете ночей. Ваші думки витимуть, як голодні собаки. І кожен рядок ви писатимете власною кров'ю, а це єдина фарба, що ніколи не втрачає блиску.

— Кров! — скрикнув художник. — Ви страшенно трагічний.

Городовський сам зрозумів, що його останні слова звучали зайвою урочистістю.

— Я хотів тільки сказати, що стосунки людей фіксувати багато важче, ніж природу,— спокійно додав він. — І багато відповідальніше...

Художник розкрив рот, щоб відповісти, але Городовський підвівся, глянувши на годинника.

— Вибачте, я мушу йти. Я сам лише скромний газетний робітник, але ви знаєте, коли б у мене був хист маляра чи художника, о, я використав би його зовсім інакше, ніж ви, зовсім інакше. Тому ви не повинні бути до мене в претензії, що ваші картини не задовольнили мене як сучасника і громадянина.

— Хіба я можу на кого-небудь сердитись? Ах, я тільки жалкую, що ви вже йдете! Я міг би вам відповісти на все чисто. Ви думаєте, я про це не думав? Хоч, правда, вночі я сплю прекрасно. У вас, звичайно, від нетравлення. Бідний! У мене в самого був одного разу катар. Як я перемучився! Але моя дружина лікарка, і вона швидко поставила мене на ноги.

Говорячи це, він швидко перебирав одну з своїх тек і нарешті вийняв з неї ескіз, напоєний весняним сонцем.

— Ось він! Це ж ваша Полтавщина, коло Опішні[19]. Я вам його дарую, щоб ви не думали, що я не задоволений. Прошу! Неодмінно повісьте в кімнаті, побачите, він вас трохи грітиме. І лікуватиме, бо при болях на живіт кладуть грілку. — Приємно похихикуючи, він передав Городовському згорнутий трубкою малюнок і провів його до виходу.

— Заходьте неодмінно ще. Ах, зовсім забув! — скрикнув він уже коло дверей. — Як же вам живеться в моєму підшефному помешканні? Не турбує вас той дивак... як його?..

Городовський на мить спинився. Коли він ішов сюди, в нього справді була думка розпитати дещо про Пащенка. Але зараз запитання художника його просто обурило. Яке йому діло? Теж опікун знайшовся! Він раптом відчув знову напружене биття серця, як і сьогодні вранці під час розмови з Пащенком. Але знову стримав себе і відповів спокійно:

— Дякую, мене ніхто не турбує.

«Мені не треба зараз бачитися з людьми,— подумав він прикро, йдучи вулицею. — Люди мене дратують». Та й як може не дратувати такий паскудник? Завівся дружиною, дітьми, попиває вино й маже свої сонячні пейза-

жі! Хлопчисько, обиватель. І ще розводить про кохання й мистецтво свою філософію радісного осла. Горобець, піжон! Базікало нещасне! Але й він, Городовський, теж, треба сказати, розпустив язика: про безсонні ночі, кров. Перед ким? Тьху, яка гидота!

Він помітив, що мне щось у руці,— це був ніжний ескіз художника. Не спиняючись, Городовський подер його начетверо й кинув під ворота. Потім, як кару за свою нестриманість, ухвалив собі пройти п'ять разів з центру до вокзалу й назад. І, тільки відбувши цю покуту, рушив виконувати свою вечірню програму: один театр і два кіно.

[1933—1934 рр.]

РОМАНИ

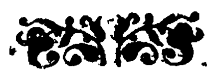

МІСТО

Роман

Шість прикмет має людина: трьома подібна вона на тварину, а трьома на янгола: як тварина — людина їсть і п'є: як тварина — вона множиться і як тварина — викидає; як янгол — вона має розум, як янгол — ходить просто і як янгол — священною мовою розмовляє.

Талмуд. Трактат Авот

Як можна бути вільним, Евкріте, коли маєш тіло?

А. Франс. Таїс

ЧАСТИНА ПЕРША

I

Здавалось, далі пливти нема куди.

Спереду Дніпро мов спинився в несподіваній затоці, оточений праворуч, ліворуч і просто зелено-жовтими передосінніми берегами. Але пароплав раптом звернув, і довга, спокійна смуга річки протяглася далі до ледве помітних пагорків на обрії.

Степан стояв коло поруччя на палубі, мимоволі пірнаючи очима в ту далечінь, і мірні удари лопастей пароплавного колеса, глухі капітанові слова коло рупора відбирали снагу в його думок. Вони теж спинялись у тій туманній далечині, де непомітно зникала річка, немов обрій становив останню межу його прагнень. Хлопець поволі глянув по ближчих берегах і трохи збентежився — на повороті праворуч виникло село, приховане доти за лукою. Серпневе сонце стирало бруд з білих хаток, мережило чорні шляхи, що гналися в поле й зникали десь, посинівши, як річка. І здавалось, той зниклий шлях, з'єднавшись із небом у безмежній рівнині, другою галуззю вертався знову до села, несучи йому ввібраний простір. А третій шлях, скотившись до річки, брав до села свіжину Дніпра. Воно спало серед сонячного дня, і таємниця була в цьому сні серед стихій, що живили його своєю міццю. Тут, при березі, село здавалось питомим витвором просторів, чарівною квіткою землі, неба й води.

Його село, те, що Степан покинув, теж стояло на березі, і зараз він несвідомо шукав спорідненості між своїм

та цим селом, що випадково трапилось йому на великій путі. І радісно почував, що ця кревність есть і що в ці хати, як і в свої покинуті, він би зайшов господарем. З жалем дивився, як тане воно, одсуваючись за кожним рухом машин, і от пасмо гидкого диму сховало його зовсім. Тоді Степан зітхнув. Може, це було вже останнє село, що він побачив перед містом.

Він почував у душі своїй невиразне хвилювання і млость, мов лишив у своєму селі й по всіх, що бачив був, не тільки минуле, але й надії. Заплющивши очі, він піддався сумові, що колисає душу.

Коли розігнувся від поручнів, побачив коло себе Надійку. Не чув, як вона підійшла, і зрадів, хоч і не кликав її. Він тихо взяв її за руку. Вона здригнулась, не підводячи голови, дивилась на віяловидну хвилю, що гнав своїм носом пароплав.

Вони жили в одному селі, але досі були мало знайомі. Тобто він знав, що вона існує, що вчиться і не ходить на вулицю. Кілька разів навіть бачив її в сільбуді, де відав бібліотекою. Але тут вони здибалися ніби вперше, і спільність долі зблизила їх. Вона, як і він, їхала вчитися до великого міста, в них обох у кишенях були командировки, а перед ними — нове життя. Вони разом переходили кордон майбутнього.

Щоправда, їй було трохи певніше — вона ж хвалилась, що батьки постачатимуть харч, а він мав тільки надію на стипендію; вона їхала на помешкання до подруг, а в нього був тільки лист від дядька до знайомого крамаря; у неї і вдача була жвавіша, а він був зосереджений і ніби млявий. За свої двадцять п'ять років він був підпасичем-приймаком, потім просто хлопцем, далі повстанцем і наприкінці секретарем сільбюро Спілки робземлісу[1]. Тільки одну перевагу проти неї мав — був здібний і не боявся іспиту. За цей день на пароплаві він встиг розтлумачити їй багацько темних сторінок соціальних наук, і вона зачаровано слухала його принадний голос. Одійшовши від нього на мить, вже почувала раптову нудьгу й нові, ще не з'ясовані економічні проблеми. А коли він починав викладати їх, їй хотілось, щоб хлопець розповів щось інше, про свої сподівання, про те, як він жив ті роки, коли вони ще не зналися. Та вона тільки дякувала йому за вказівки й переконано додавала:

— О, ви одержите стипендію! Ви такий знаючий!

Він посміхався, йому приємно було чути собі хвалу й віру в свої сили від цієї синьоокої дівчини. Справді, На-

дійка здавалася йому кращою від усіх жінок на пароплаві. Довгі рукава її сірої блузки були миліші йому за голі руки інших; комірець лишав їй тільки вузеньку стьожку тіла на видноті, а інші безсоромно давали на очі всі плечі й перші лінії грудей. Черевики її були округлі й на помірних каблуках, і коліна не випинались раз у раз із-під спідниці. В ній вабила його нештучність, рідна його душі. До тих інших жінок він ставився трохи погордо, трохи боязко. Почував, що вони не зважають на нього, навіть зневажають за його благенький френч, рудий картуз і вицвілі штани.

На зріст він був високий, тілом міцно збудований і смуглий на обличчі. Молоді м'які волосинки, неголені вже тиждень, надавали йому неохайного вигляду. Але брови мав густі, очі великі, сірі, чоло широке, губи чутливі. Темне волосся він одкидав назад, як багато хто з селюків і дехто тепер з поетів.

Степан тримав свою руку на теплих Надійчиних пальцях і замислено дивився на річку, піщані круті береги й самотні дерева на них. Раптом Надійка випросталась і, махнувши рукою, промовила:

— А вже Київ близько.

Київ! Це те велике місто, куди він їде учитись і жити. Це те нове, що він мусить у нього ввійти, щоб осягнути свою здавна викохувану мрію. Невже Київ справді близько? Він збентежився і спитав:

— А де ж Левко?

Вони оглянулись і побачили на кормі гурт селян, що розташувались там із обідом. На розгорнутій свитці перед ними лежав хліб, цибуля і сало. Левко, студент-сільськогосподарник з їхнього ж села, теж сидів коло них і живився. Він був лагідний і грубший, ніж дозволяв його зріст, отже, з нього був би колись ідеальний панотець, а тепер — зразковий агроном. Сам з діда-прадіда селюк, він чудово вмів би допомогти селянинові чи то казанню, чи науковими порадами. Учився він дуже акуратно, ходив завсігди в чумарці й над усе любив полювання. За два роки голодного перебивання в місті цілком виробив і оформив основний закон людського існування. З поширеного за революції гасла: «хто не робить, той не їсть» він вивів собі категоричну тезу: «хто не їсть, той не робить» і прикладав її до всякого випадку й нагоди. Селяни тут, на пароплаві, охоче почастували його своїми немудрими харчами, а він зате розповів їм цікаві речі про планету Марс, про сільське господарство в Америці та про радіо. Вони дивува-

лись і обережно, трошки насмішкувато, потай віри не ймучи, розпитували його про ці дива і про Бога.

Левко підійшов до своїх молодих колег, посміхаючись і трохи похитуючись на куцих ногах. Посміхатися й бути в доброму гуморі було його основною властивістю, критерієм його ставлення до світу. Ні бідування, ні наука не змогли вбити виробленої під тихими вербами села доброзичливості.

Степан і Надійка вже зв'язували свої клунки. Ще один поворот стерна, і кінець піскуватих горбів річки ліворуч лягли сірі смуги міста. Пароплав протяжно крикнув перед розведеним понтонним мостом, і цей пронизливий гук озвався в Степановому серці болісною луною. Він забув на ту мить про свої ніби здійснювані жадання і тужливо дивився на струмінь білої пари над свистком, що давав останній сигнал його минулому. І коли свист раптом ущух, в душі його стало тихо і мертво. Він відчув десь вглибині дурний натиск сліз, зовсім не відповідний до його віку й становища, й здивувався, що ця вільгість ще не висохла в злиднях і праці, що вона затаїлась і от несподівано й недоречно заворушилась. Це так вразило його, що він геть почервонів і одвернувся. Але Левко помітив його хвилювання. Він поклав йому руку на плече й промовив:

— Не журись, хлопче!

— Та я нічого,— ніяково відповів Степан.

Надійка засипала Левка запитаннями. Він мусив назвати їй кожен горб, кожну церкву, мало не кожен будинок. Та Левко виявив мало знання місцевості. Лавру, правда, він назвав, пам'ятник Володимирові [2] теж, а що й горба того звуть Володимирським, він напевно ручитися не міг. В Києві він обертався в обмеженому і визначеному колі — вул. Леніна, де він мешкав,— інститут. З цього шляху він майже не сходив, хіба що бував тричі на зиму в 5-му Держкіно на американських трюкових фільмах та виїздив вряди-годи полювати по лінії Київ — Тетерів [3]. Тому він безсилий був задовольнити Надійчину цікавість, що роз'ятрювалась дедалі. Купи будинків, таких крихітних і кумедних здаля, захоплювали її, і вона зраджувала веселим сміхом свою радість, що там житиме.

Але увага її швидко відхилилась від міста. Вона дивилась на моторні човни, що бадьоро стукотіли по річці, на човни звичайні, де напівголі засмаглі спортсмени вправляли м'язи й весело хитались на хвилі, що гнав пароплав. Сміливі плавці кидались мало не під саме колесо й радіс-

но гукали. І раптом повз пароплав білим привидом пролинула трищоглова яхта.

— Дивіться, дивіться! — скрикнула дівчина, задивившись на незвичайні трикутні вітрила. На палубі яхти було троє хлопців і дівчина в серпанку. Вона здавалася русалкою з давніх казок, їй не можна було навіть заздрити.

Що ближче до Києва, рух на річці більшав. Спереду лежав пляж — піщаний острів серед Дніпра, де три моторки невгамовно перевозили з пристані купальників. Місто спливало згори до цього берега. З вул. Революції широкими сходами до Дніпра котилась барвиста хвиля юнаків, дівчат, жінок, чоловіків — біло-рожевий потік рухливих тіл, що передчували насолоду сонця й води. Серед цієї юрби не було сумних — тут, край міста, починалась нова земля, земля первісної радості. Вода й сонце приймали всіх, хто покинув допіру пера й терези — кожного юнака, як Кия [4], і кожну юнку, як Либідь [5]. Місяцями погноблені в одежі білі тіла виходили з в'язниці, розцвітали бронзою в гарячій млості на піску, як загублені десь на нільських берегах дикуни. Тут на мить кожному воскресало первісне голе життя, і тільки легкі купальні костюми нагадували за тисячоліття.

Контраст похмурих споруд над берегом і цього безжурного купання здавався Надійці разючим і чарівним. В цих протилежностях вона усвідомлювала розгін міського життя і його можливості. Дівчина не ховала свого захвату. Її сліпила рябизна костюмів, гама тіл від блідо-рожевих, допіру виставлених на сонце, до брунатно-чорних, уже загартованих у пекучому промінні літа. Вона пристрасно приказувала:

— Як це гарно! Як це гарно!

Степан аж ніяк не поділяв її піднесення. Видовисько голої, безглуздої юрби було глибоко неприємне йому. І той факт, що Надійка теж приєднується до того смішного, безпутного натовпу, його прикро вражав. Він похмуро сказав:

— З жиру це все.

Левко дивився на людей вибачливіше:

— Сидять по конторах, ну й дуріють.

Зійшовши в тисняві на берег, вони стали осторонь, пропускаючи перед себе навалу пасажирів. Надійчине піднесення вже зів'яло. Місто, що віддалік було біле від сонця й легке, тепер важко нависало над нею згори. Вона боязко поглядала навкруги. Її глушило гукання перекупок,

свистки, брязкіт автобусів, що рушали на Дарницю [6], і рівне пихкання парової машини десь поблизу на млині.

Степан скрутив з махорки цигарку й закурив. Він мав звичку спльовувати після цього, але тут ковтнув слину з гірким махорочним пилом. Все навкруги було дивне й чуже. Він бачив тир, де стріляли з духових рушниць, ятки з морозивом, пивом та квасом, перекупок з булками, насінням, хлопчаків з ірисками, дівчат з кошиками абрикос і морелей. Повз нього пропливали сотні облич, веселих, серйозних і заклопотаних, десь голосила обікрадена жінка, кричали, граючись, пацани. Так звичайно тут є, так було, коли його нога ступала ще м'якою курявою села, так буде й надалі. І всьому цьому він був чужий.

Пасажири всі розійшлися. Пароплави почали розвантажувати. Довгими сходами пішли півголі вантажники з лантухами, паками, садовиною. Потім понесли розчепірені волов'ячі туші й покотили засмолені смердючі бочки.

Левко повів їх, показуючи дорогу. На вул. Революції їхні шляхи розходились: Степанів на Поділ [7], інших двох — на Старий Город [8].

— Ти ж до мене переходь, як що там,— сказав Левко.— Адресу записав?

Степан хутко попрощався з ними й звернув праворуч, розпитуючи вряди-годи дороги в перехожих. Проходячи повз книгарню, він спинився коло вітрини й почав розглядати книжки. Вони були рідні йому ще змалку. Ще не вміючи читати, зовсім хлоп'ям, він гортав єдину книгу, що прикрашала божницю дядькової хати,— якийсь столітній журнал з безконечними портретами царя, архімандритів та генералів. І якраз не малюнки, а низки чорних рівненьких знаків вбирали його очі. Він навіть не пам'ятав, як вивчився читати. Якось випадково. І потім з насолодою вимовляв слова, аж ніяк не розуміючи їхнього змісту.

Коло вітрини він стояв довго, читаючи одну за одною назви книжок та видавництв і дати років. Про деякі він думав, що вони будуть потрібні йому в інституті. Але чудне враження справляла на нього ця маса томів, що серед них він побачив тільки одну читану книжку. В них немов зосередилося все те чуже, що мимоволі лякало його, всі небезпеки, що він мусив побороти в місті. Наперекір розумові й усім попереднім розрахункам, безнадійні думки, спочатку ніби питання, почали опановувати хлопця. Ну, навіщо було сюди забиватись? Що буде далі, як він житиме? Він пропаде, він старцем вертатиме додому. Чом

було не їхати до свого окружного міста на педкурси? До чого ці хлоп'ячі вигадки з інститутом і Києвом? І хлопець стояв коло невеличкої подільської книгарні, що здавалась йому сліпучою, немов вагаючись, чи не вертати на пристань.

«Я притомився з дороги»,— подумав він.

На рахунок цієї притоми він і поклав ту обважнілість м'язів та неохоту рухатись, що його тут обняла. Але почував він себе посланцем, що виконує надзвичайно важливе, тільки *чуже* доручення. Свої давні бажання він раптом відчув, як сторонній примус, і скорився йому не без глухої відрази. Він пішов далі під владою своїх побляклих на мить, але чіпких мрій.

На Нижньому Валу[9] одшукав тридцять сьомий номер, зайшов хвірткою на подвір'я і постукав на ганку в глухі, поїдені червою двері. За хвилину йому відчинив чоловік у жилетці, з куцою борідкою і сивиною в волоссі. Це й був рибник Лука Демидович Гнідий, що за часів революції та міських злиднів був зробив рідне Степанове село Теревені центром своїх крамообмінних операцій, завжди спиняючись у хаті його дядька. Тепер рибник мав поквитатись за ці вигоди, хоч роки ті вже минули, та й були зовсім не такі, щоб їх приємно згадувати. Він трохи злякано глянув на Степана поверх окулярів, потім неспокійно розірвав конверт, переглянув листа й мовчки пішов, читаючи його, до хати.

Степан лишився сам перед розчиненими дверима. Клунки муляли йому плече, і він скинув їх додолу. Почекавши хвилин кілька, і сам сів на ганкові. Вулиця перед ним була порожня. За весь час, що він тут був, пішки не пройшов ніхто, тільки візник проїхав, попустивши віжки. Хлопець почав крутити цигарку, зосередивши на ній всю увагу, як людина, що хоче відхилитись від настирливих, але недоцільних думок. Помалу послинив край грубого махоркового паперу, обережно заліпив свій виріб і полюбувався на нього. Цигарка вийшла напрочуд рівна, трохи загострена на кінці, щоб краще було запалювати. Взявши її в рот, Степан одкинув полу свого френча й засунув руку в глибоку, але єдину кишеню в штанях — з другого боку кравець пошкодував матеріалу, цілком правдиво міркуючи, що есть люди, яким досить і однієї кишені. Природа могла б, за цим кравецьким здогадом, заощадити собі в багатьох осіб по оку чи вуху, як і раджено їй в міфах про циклопів. Перебравши рукою скарби, що в тій кишені були — ножик, старий гаман, випадковий гудзик і хустку, він видобув коробок сірників, але порожнісінький. Останнього сір-

ника він витратив на пристані. Степан кинув його додолу й роздушив чоботом.

І тому, що закурити не міг, хлопець хотів курити ще більше. Підвівшись, він підійшов до хвіртки, виглядаючи випадкового курія. Але подільська вулиця була, як і раніше, пустельна. Ряд низеньких старомодних будинків, кінчався коло берега обдертими, давно не мазаними халупами. За півкварталу з вулиці зникав брук і пішохід. Самотня, гола від віку тополя чудно стриміла перед якимсь вікном.

Раптом хтось на ганку гукнув його на ім'я, і хлопець здригнув, ніби спіймався на злочині. Гнідий кликав його.

«Я тут житиму»,— подумав Степан, і ця думка здалася йому чудною, як тополя, що він зараз побачив.

Але Гнідий повів його не до хати, а в глиб подвір'я, до сарая. Степан ішов позаду й дивився йому в спину. Крамар був трохи згорблений і тонкий у ногах. Він був невисокий, але худі ноги його здавались довгими й негнучкими. І Степан подумав: як легко переламати такі ноги!

Коло сарая Гнідий одімкнув замка, одчинив двері й промовив:

— Отут перебудете.

Степан зазирнув йому через плече в невеличку комірку. Це була маленька столярня. Коло стіни стояв верстат, на полицях уздовж лежало начиння. Навпроти темніло крихітне вікно. Линув дух стружок і свіжого дерева. Хлопець так здивувався на своє приміщення, що навіть перепитав:

— Оце тут?

Гнідий, дзенькаючи ключами, повернув до нього окуляри:

— Вам же ненадовго?

Обличчя його було в зморшках. Щось погноблене було в його очах.

Степан несміливо увійшов і поклав у кутку свої клунки. Нахиляючись, він крізь щілину між дошками побачив своїх сусідів за перегородкою — пару корів, що спокійно ремигали коло ясел. Хлів — ось де він має жити! Як тварюка, як справжнє бидло! Він відчув, як шпарко кинулось його серце і кров линула до обличчя. Випроставшись, він був червоний і зневажений; він глянув Гнідому у вицвіле обличчя, що за ним, здавалось, не було ні бажання, ні думки, і, почуваючи якусь владу над ним, промовив:

— Сірника дайте. Прикурить.

Гнідий похитав головою.

— Я не курящий... Та й ви обережніше — тут дерево.

Він причинив двері, і ще хвилину було чути здалеку дзенькіт його ключів. Степан великими кроками ходив по коморі. Кожен крок його був погрозою. Такого приниження він не чекав. Він ішов на голод, на злидні, але не в череду. Щоправда, він пас корови колись. Так невже ж після революції, після повстань якийсь крамар, тонконоге нікчемство, має право загнати його в хлів?

Маленьке віконце в коморі темнішало дедалі. Раптовий літній ще вечір запинав його. Степан спинився коло нього. Понад лавою одноманітних дахів гнався в небо фабричний комин. Чорні звої диму нечутно зливалися з сіросиніми присмерками. Так, ніби проходили крізь небо, в глиб всесвіту.

Його цигарка вже порвалась між пальцями й висипалась. Він скрутив нову й вийшов на подвір'я. Ну що ж, піде в хату, піде в кухню й добуде вогню. Що там соромитись! Хіба це люди? Але на ганку сидів якийсь юнак, і, коли Степан нахилився до нього припалювати, він сказав:

— Закуріть моєї.

Степан здивувався, але цигарку взяв. Розкурюючи, він дивився на юнака. Той байдуже пускав дим. Коли хлопець подякував йому, той мовчки кивнув головою, немов він про щось глибоко мислив і мав просидіти тут до ранку.

Степан ліг у своїй кімнаті на верстат, з насолодою вбираючи пахучий дим, що п'янив його. Він мріяв, заплющивши очі, і доходив висновку, що все гаразд. Те, що він у хліву, здавалось йому вже тільки комічним. Він двічі стукнув кулаком у стіну до корів, засміявся й розплющив очі. Над комином у віконці стояв ясний молодик.

II

Надворі був уже зовсім день, коли Степан прокинувся й схопився на верстаті. Тіло його заніміло від лежання на голому дереві, але він не зважав на ту млость і з острахом протирав очі. Сьогодні вступний іспит, чи не проспав він? Згадавши, що іспита призначено на першу годину, трохи заспокоївся й потягнувся. Шия йому боляче щеміла, і він потер її рукою.

Тихий одноманітний дзюркіт чути було з-за перетинки, що межувала його мешкання від стійла,— там доїли корів. Це зовсім заспокоїло його — ще рано. Він сидів на верстаті, упершись руками в коліна, схиливши розкуйовджену голову, і пригадував. Деталі вчорашнього дня проходили перед ним ясною ниткою. Може, ще з часів свого

дитячого чередникування, лежачи в полі, плетучи батоги та кошики, він вкорінив у собі звичку до самопоглиблення. І тепер, пригадуючи минулий день, лишився собою невдоволений. Він відзначив у собі певне вагання, якусь, хоч і хвилинну, занепалість — словом те, що можна назвати легкодухістю. А права на це він, на свою власну думку, не мав жодного. Він — нова сила, покликана із сіл до творчої праці. Він — один з тих, що повинні стати на зміну гнилизні минулого й сміливо будувати майбутнє. Навіть за ту пахучу цигарку, покидьок якогось панича, його брав тепер сором.

Степан відкинув з чола нависле волосся й почав хутко прибиратись. Витрусив френча, потер ліктем штани, щоб збити з них пил, і розв'язав свої клунки. В них були харчі, солдатська шинеля царського строю й переміна білизни. Спорожнивши один клунок додолу, хлопець витер торбинкою чоботи, поплював на них і знову витер. Тепер він був зовсім молодець.

Замість недосяжного тим часом умивання, він вирішив скупатися після іспиту в Дніпрі і взявся до сніданку. Мав аж три паляниці, з півпуда пшеничного борошна, фунтів з чотири сала, десяток варених яєць і торбинку гречаної крупи. Несподівано з клунка викотилось пара картоплин, і хлопець голосно засміявся на таку знахідку. Поклавши всі свої їстівні достатки на верстаті, поставивши поруч для порядку одв'язаний від торби походовий казаночок, він уже заходився краяти хліб, як зненацька згадав про фізкультуру. Йому конче захотілось розпочати день н о р м а л ь н о, по-міському, так, ніби він уже зовсім у нових обставинах освоївся. Важливо ж відразу поставити себе в норму, бо норма й розпорядок — перша запорука досягнень!

Степан підвівся й почав шукати відповідного об'єкта на вправи. Схопивши лаву, він кілька разів підкинув її, посміхаючись на свою спритність та пружність своїх м'язів. Поставивши її, він ще не був задоволений. Любовно помацавши свої біцепси, підплигнув, схопився край низької бантини й почав підійматися на руках, дедалі швидше, з більшим напруженням і завзяттям. І коли, зрештою, сплигнув на землю, червоний від натуги й задоволення, то, повернувшись до дверей, побачив жінку з дійницею в руці. Вона дивилась на нього злякано й стурбовано.

— Це я тут спав,— пробурмотів хлопець.— Мені дозволили.

Вона мовчала. Степан почував себе трохи ніяково — це тому, що був без френча й натільна сорочка йому по-

висмикувалась від рвучких рухів з-під очкура, як льоля в малого,— він мав одежу тільки за оборону від холоду, але сам розумів, що його фізкультура в даному разі вийшла з належних їй меж, обернувшись у пустощі, не гідні ні його поважності, ні становища. Та ще й ця доярка буде, може, плескати язиком, що він пробував вилізти на горище й щось украсти! Він одкинув назад волосся й хотів, вважаючи розмову за скінчену, братись до сніданку, але вона зайшла в його кабінет, глянула на його речі й поставила долі відро з молоком.

— Твердо було спати? — сумно, якось стомлено спитала вона, помацавши рукою верстат.

— Н-да,— невдоволено пробурчав Степан.

Все-таки вона не йшла. Що їй, власне, треба? Що це за оглядини такі пильні й підозріливі? Він недвозначно похмурився.

— Я хазяйка тут,— нарешті пояснила жінка. — Молока трохи налити?

Хазяйка! Сама корови доїть? А, профспілка кусається з прислугою! Звичайно, від доярки, свого брата, Степан узяв би молоко, але добродійства від хазяйки йому не треба!

— Я не хочу молока,— відповів він.

Проте хозяйка, не чекаючи відповіді, вже наливала йому казаночок.

— Умитись у дворі можна, там кран єсть,— додала вона, забираючи відро.

Степан дивився їй услід. У неї була товста, округла спина — роздобріла на довільних харчах! Він сердито надів френча й застебнувся. Нарізавши сала та хліба, почав снідати, міркуючи про іспити. Нема чого йому боятися! Математика — він чудово її знав. Щоб перевірити себе, згадав формули площин всіх фігур, квадратові рівняння, відносини тригонометричних функцій. І хоч несвідомо пригадував те, що знав найкраще, йому приємна була ясність свого знання. Про соціальні науки він навіть не думав — стільки доповідей на селі прочитано і щодня кілька газет. Плюс соціальне походження, ревстаж і професійна робота! На фронті науки він був зовсім не зле озброєний.

Оглянувши свої документи, він теж лишився вдоволений. Все було в порядку. Купкою папірців лежало все його життя за останні п'ять років — повстанство за гетьмана, боротьба з білими бандами, культурна й професійна робота. Він навіть охоче прочитав дещо. Чого тільки не було! Був полон і втеча з-під розстрілу. Були мітинги, агітація,

резолюції, боротьба з темрявою і самогоном. І як гарно бачити все це в штампах, печатках, рівних рядках друкарської машинки й незграбних кривульках півнеписьменних рук!

Степан бадьоро підвівся, сховав документи в кишеню, загострив ножиком олівця й наготував паперу. Треба йти. Накривши свої харчі торбинкою, він спинився коло молока. По правді, йому дуже хотілося пити. Сало з хлібом так і просить рідкого. А молоко однаково ж скисне в таке тепло. Він взяв казаночок, спорожнив його одним нападом і зухвало кинув посудину на верстат. З поганої вівці хоч шерсті шмат!

Вийшовши на подвір'я, він накинув на двері гачка й подався на вулицю. Перед тим, як іти до інституту, він хотів побувати в профспілці в справах праці. Сьогодні він якось легко орієнтувався в місті й мало на нього зважав. Заклопотаний важливими справами свого влаштування, він більше дивився в самого себе, ніж навколо.

В Палаці праці Степан ледве знайшов серед сотень кімнат потрібний йому відділ робземлісу. Як він вважав своє діло за дуже пильне, то вирішив удатись безпосередньо до голови управи. Йому довелося зачекати, але він не дуже журився — передусім була ще тільки десята година, подруге, чекав він, сидячи на лаві поруч інших одвідувачів, як рівний з рівними. Попросивши в сусіди свіжу газету, він, не гаючи часу, ознайомився з новинами міжнародного становища, оцінував їх, як сприятливі для Союзу Республік, і перейшов до відділу «Життя села». Його він прочитав захоплено. Дізнавшись, що в с. Глухарях з вимоги сільради змінено непутящого агронома, Степан з жалем подумав:

— І в нас треба було б. Так у нас же люди, як пень.

Він ретельно прочитав про крадіжку в кооперативі с. Кіндратівки, про боротьбу з самогоном по Кагарлицькому районі, про зразковий злучний пункт у містечку Радомишлі. Кожен рядок і цифру він порівнював до фактів свого села і дійшов кінець кінцем висновку, що в них загалом не гірше, ніж у людей.

«Культурних сил треба нам, от що»,— міркував Степан. І йому приємно було, що він тільки тимчасово, на три роки, покинув свої стріхи, щоб вернутися потім при повній зброї на боротьбу і з самогоном, і з крадіжками, і з недіяльністю місцевої влади.

Зрештою, дійшла йому черга до голови управи. Степан переступив поріг, трохи побоюючись, чи не побачить надто чуже обличчя в кріслі коло столу, м'які меблі й засте-

лену килимом підлогу. Це ж як-не-як, а в Києві! Але заспокоївся з першого погляду. Обстава в кабінеті голови управи мало чим різнилась від умеблювання кімнати райбюро, що правила разом за кабінет усьому районному урядові Спілки. Хіба що канапа коло стіни — про такі розкоші в районі годі було й марити, та на неї і місця, мабуть, гулящого не стало б.

Сам голова управи був чолов'яга без ніяких викрутасів, але він дуже здивувався, вислухавши Степана. Хіба він, сам активний робітник Спілки в районному масштабі, не знає, куди за такими справами треба звертатись? Треба насамперед зареєструватись, як командировочному, і взятись на облік у профспілчанській біржі праці. На все це есть певний, усім відомий розпорядок, і не можна ж, зрештою, марно гаяти свій час і час зайнятої людини!

Степан вийшов з його кабінету трохи спантеличений. Все те, що казав йому голова, він і сам чудесно знав. Але це... в загальному порядкові! Хлопець весь час нишком надіявся, що для нього зроблять маленький виняток, хоч би за активну участь у революції й бездоганну працю в профспілці. Крім того, він був командирований до вищої школи і мав право на підтримку в першу чергу. А голова управи не спитав навіть його документів. Це прикро, але справедливо, треба визнати! Які можуть тут бути протекції?

Знайшовши біржу, Степан дізнався, що вона функціонує для одвідувачів тільки середами й п'ятницями. А в той день якраз був понеділок. Такий був порядок, і жодних порушень його не робилося навіть для приїжджих. Обіжники про це розіслано своєчасно по районах — так повідомила його реєстраторка. До речі, вона звернула його увагу на спис потрібних йому для перереєстрації документів, і Степан з жахом побачив, що деяких йому бракує і виправити їх швидко не можна.

Як надійно він заходив до Палацу праці, так сумно покидав його покрівлю. Йому вмить стало ясно, що служби він тут не втрапить. Він — один серед сотні. Поки виправлятиме потрібні документи, інші розберуть те, що есть. Та чи й є рація виправляти? Йому скажуть, що він приїхав учитись, що допомагати йому мусить держава, і порадять добиватись стипендії. Так воно й мусить бути. Він нікого не винуватив.

На вулиці йому спала раптова думка. Що коли зайти в яку велику установу? Може, там якраз випадково потрібен молодий кмітливий рахівник чи реєстратор? Просто зайти й спитати. Це ж не гріх. Скажуть немає, то й піде.

А раптом пощастить? Ця думка схвилювала його. В душі йому жила міцна надія на свою долю, бо кожному властиво вважати себе за цілком виключне явище під сонцем і місяцем. Він звернув до ганку під великою вивіскою «Державне видавництво України» і швидким кроком зійшов на другий поверх. В першій кімнаті на канапці розмовляло кілька молодиків, в кутку стукотіла машинка, попід стінами височіли шафи з книжками. Степан, спинившись на хвилину, пішов далі, вдаючи неуважного, щоб його не затримали передчасно. Очима він шукав таблички з написом «завідувач» і побачив її аж у третій кімнаті. Він уже взявся руками за двері, коли чоловік, що сидів близько над рукописами, раптом сказав:

— Завідувача немає. А в чім справа, товаришу?

Степан трохи зніяковів, пробурчав невиразно «діло є» і так само неуважно пішов назад. Біля виходу він почув слова, сказані, очевидно, про нього:

— Мабуть, торбу віршів приносив.

І потім сміх. На дверях він обернувся й побачив того, хто це сказав, — один з молодиків, що сиділи на канапці, чорний, у сірій широкій сорочці з вузьким паском. Ідучи вниз сходами, хлопець здивовано обмірковував ці слова: «Які вірші? До чого тут вірші?»

Проте завзятість не покидала його. І хоч у другій установі йому теж не пощастило потрапити керівника, а в третій він на власні очі побачив у першій же кімнаті спис скорочених — він зайшов ще й до четвертої. Директор був у кабінеті й прийняв його.

Тут були м'які меблі й величезний, масивний годинник на стіні, але сам директор був молодий і не хоха. Доля справді посміхалась хлопцеві. Директор запросив його сідати і вислухав до кінця. Тоді, закуривши, промовив:

— Я сам це на собі пізнав. Адже я — червоний директор. Притягати робітничо-селянську молодь до праці — це наше найголовніше завдання. Тільки цим можна оздоровити наш апарат. Ми знаємо, що тільки молодим рукам під силу збудувати соціалізм. Навідайтесь так місяців через два-три...

Виходячи з цієї господарчої установи, Степан ледве стримував у собі образу. Ласкавий прийом у директора обурив йому всю істоту. Він почував, що всі двері так само замкнуться перед ним — деякі без надії, інші — з солоденькою ввічливістю. Два-три місяці! З червінцем грошей та трьома паляницями. В хліву з ласки крамаря! Засунувши руки в кишені френча, хлопець проштовхувався

між вуличним натовпом, уникаючи дивитись кому-небудь в обличчя. Так, ніби на кожних устах для нього вже готове було зневажливе слово — невдаха.

Годинник на окрвиконкомі спинив кишіння його невеселих думок. Була дванадцята за чверть, а о першій починався іспит. Похапцем розпитуючи дорогу до інституту, Степан швидко пішов уперед. Виразність безпосередньої мети — іспит — враз заспокоїла його. Якщо він провалиться, до чого йому всі посади? Але в душі він був міцно певний, що іспит мине щасливо, і, уявляючи противну можливість, почував солодке задоволення, мов від приємного жарту. В такт своїм певним крокам хлопець легко втишував розгойдані думки. Смішно ж було, зрештою, уявляти, що от він з'явився і всі схиляться йому до послуг. Треба добре втямити, що він потрапив серед життя, що крутиться вже сотні років. Фей і добрих чарівників тепер немає, та й ніколи не було. Тільки терпінням та працею можна чогось досягти. І мрії про можливість наскоком здобути місце в міській машині зараз здавались йому самому дитячими. Він тлумачив сам собі — треба скласти іспита, добути стипендію й учитись, а решта все прикладеться. Є студентські організації, артілі, їдальні. А для цього треба бути студентом. І треба пам'ятати — таких, як ти,— тисячі!

В коридорах інституту був такий тиск, що Степан мимоволі розгубився. Потрапивши в могутній людський струмінь, він дав себе вести невідомо куди й нащо. Коли струмінь спинився коло якоїсь аудиторії, тільки тоді він спромігся спитати, де ж саме відбуватимуться іспити. Виявилось, що це тут і робитиметься, що незабаром оце мають починати. Але не встиг Степан заспокоїтись, як сусіда спитав його:

— А ви, товаришу, вже пройшли приймальну комісію?

Приймальну комісію? Ні, такого Степан не чув. Треба пройти? Та де ж вона? Третій поверх?

Щосили розпихаючи іспитників, хлопець вибився на площинку й побіг на третій поверх. Ну що як він спізнився, як комісія вже закрилась? От і нашукав посади! Червоний від сорому й хвилювання, він зайшов у кімнату комісії — ні, воні була ще на місці. Його записали під числом сто двадцять три.

Через чотири години Степан пройшов приймальну комісію і дістав призначення на іспит післязавтра. Голодний і розчарований, він мляво простував додому. Він прекрасно розумів, що приймальна комісія потрібна й що за один

день не можна переіспитувати всіх п'ятсот командированих до ВИШу. Але логічні міркування не збуджували в ньому найменшого співчуття. Він починав розуміти, що розпорядок гарний тільки тоді, коли його сам до себе з доброї волі прикладаєш, і що це річ дуже прикра, коли його прикладають до тебе інші. Він був притомлений. Порожній завтрашній день лякав його.

Зійшовши на Поділ, він звернув до Дніпра скупатися, як і намислив уранці. Дорогою купив коробок сірників і, хоч як йому хотілось закурити, боявся, щоб не знудило. Він передусім скупається, потім перекусить, а вже потім можна буде поласувати цигаркою. Проте скупатись йому не пощастило — це можна було робити тільки на пляжі, тобто перевізшись з берега на острів. Це коштувало п'ять копійок човном звичайним і десять моторним. Дві копійки сірники плюс п'ять — сім копійок. Такі витрати не були йому в спромозі, бо, крім сподіванок, може, нічого не вартих, він мав тільки червінець на всі злидні й пригоди, що могли його в місті спіткати. А може, й додому, на село, доведеться вертати — треба грошей на проїзд. Він тупо переконував себе, що це конче варто мати на увазі.

Спочатку йому спала думка піти далеко берегом за місто, скупатись на відлюдді й вернутись до своєї комірчини аж увечері. Але тіло йому мліло, голод нагонив на м'язи страшенну млость, і він вирішив тільки вмитись. Скинувши кашкета й розстебнувши комір, Степан, боязко озираючись, умочив руки в воду й здригнувся — така слизька й відразна була йому вода. Проте він присилував себе вмитися, витерся масною хусткою й поволі пішов на свій Нижній Вал.

В комірці все стояло так, як він покинув. Хлопець через силу ковтнув пару яєчок і хапливо скрутив цигарку. Але й курити він не міг — сухість у роті й гидкі спазми примусили його кинути цигарку й розтоптати її чоботом. Геть спустошений, він скинув френча, застелив ним верстат і витягся всім тілом на дошках, звісивши ноги. Навіть не силкуючись про щось думати, байдуже дивився на присмерки у віконці. Той самий комин вистилав димом посіріле небо.

III

Другого дня по обіді Степан вирядився до Левка. Ще вчора йому неприємно було б здибати когось із знайомих, але сьогодні уже хотілось когось побачити, з кимсь по-

гомоніти. Зранку хлопець, узявши трохи хліба, сала, випадкові картоплини й крупи, помандрував берегом геть за місто. Зайшов дуже далеко, може, верстви за три від пристані, шукаючи місцини, де б, зрештою, не було людей. Кілька разів він збирався вже отаборитись, але знову несподівано натрапляв на рибалку чи перекупку, що чекала перевозу. Важко було тут розминутись із ближніми, але Степан терпляче йшов уперед, лишаючи місто за виступами колінкуватого берега.

Кінець кінцем прийшов до невеличкої затоки між кручами, де було затишно й відлюдно. Тут він розбувся, скинув френча, зрізав дві грубенькі лозини й улаштував свій казанок. Назбиравши сухої трави, розпалив огонь під казанком, перемив крупу, почистив картоплю й накришив сала. Каша варилась. Сам Степан, забезпечивши полум'я, роздягся й ліг на березі під теплим ранковим сонцем. Здалеку щочверть години дзвонили на Лаврі куранти, і цей дзвін разом з плюскотом води нагонив на хлопця спокій і смуток.

Потім зненацька схопився й плигнув у воду, плавав, перекидався, пірнав, скрикуючи від насолоди. Після, не вдягаючись, з дикою жадобою взявся до своєї каші. Вона вже загусла й булькотіла. Він хапливо ловив шпичкою шматки картоплі та кришеники сала й ковтав їх, не жуючи. Потім, не маючи ложки, щиро вмочав скиби хліба в густу гречану масу й невтомно пожирав їх. В одну мить казаночок уже спорожнено й ретельно вимазано зсередини до останньої крупини. І сам їдець лежав поруч на своєму френчі, прикрившись білизною. Спека важко стуляла йому повіки. Він заснув, не встигши навіть закурити.

Прокинувся Степан так само непомітно. Нечутно над його головою вирізнилась блакить, і дріж, ніби вийшовши з води, прокотилась йому по тілі. Він лежав уже в затінку горба, за який звернуло сонце. Холодок розбудив його. Він підвівся, протер очі й тупо почав одягатись. Недоречний сон лишив по собі каламуть у думках і обважнілість у м'язах.

Потім хлопець сів на березі під сонцем, що звернуло вже з полудня. І тут, у ясній тиші останніх літніх днів, його огорнуло болісне почуття самотності. Він не знав ні походження його, ні точної назви. Але кожна думка тягла йому за собою липку вагу і спинялась, зрештою, подолана й порожня. Таке смоктуще зневілля він переживав уперше, і воно війнуло йому в душу темним передчуттям загину. Його очі стелились за водою туди, де він ріс, боров-

ся й бажав. Піскуваті береги, що тяглися перед ним, безлюддя і теплі вітри, нагадуючи спокій села, додавали йому туги. Бо за горбом він почував місто і себе — одне з безлічі непомітних тілець серед каменю й розпорядку. На порозі жаданого бачив себе вигнанцем, що покинув на рідній землі весну й квітучі поля.

Відразу він згадав про Надійку. Так, ніби спогад про неї затаївся був у ньому і раптом розцвів у пристрасних поривах його самотини. Вона, ніби жартуючи, сховалась від нього і тепер вийшла з похоронку, запашна й сміюча. Колишній дотик її руки живущим огнем проймав йому кров. Він згадував їхню зустріч на пароплаві, її слова і шукав у них бажаної запоруки. Кожен погляд і усміх її осявав тепер йому душу, торуючи в ній плутані стежки кохання.

— Ви такий знаючий! Ви одержите стипендію!

Так, так! Він здібний і міцний. Він уміє бути упертим. Там, де перешкоди не збити натиском плеча, там точитиме її шашелем. Дні, місяці й роки! Хай тільки вона схилиться до нього — вони вдвох переможцями ввійдуть у браму міста!

— Надійка,— шепотів він.

Саме ім'я її було надією, і він повторював його, як символ перемоги.

Хлопець швидко вертав додому, обнятий єдиною думкою про свою раптову коханку. Вона стерла йому всі турботи, як справжня чарівниця, бо стала найважливішим, що треба здобути. Бажання побачити її було таке пристрасне, що він збирався до неї зразу ж піти.

Вдома, коли трусив свого френча й начищав попльованою торбинкою чоботи, його почало обіймати вагання. Тому правда, що Надійка була люба з ним на пароплаві й запрошувала приходити. Але ж вона була дуже весела — чи не знак це того, що в неї вже є коханий? Він швидко спростував цю страшну думку — адже ж Надійка, як і він, вперше в цьому місті. А може, за ці два вечори, побувши тут, вона здибала когось і покохала? Що кохання повстає вмить, він сам був тому дізнавець. Зрештою, може, він і подобався їй, але тепер, безпритульний, чим він міг її чуття зміцнити? Ось прийде він до неї, жалюгідний селюк серед галасливого міста... І що скаже, що він принесе? Він хоче опертися на неї, а жінки самі прагнуть опори.

Степан довго розважав, сидячи на лаві, і вирішив піти тільки по тому, як складе іспита. Він прийде до коханої студентом, а не сільським хлопчаком, і скаже: ось що я

зміг і я вартий! Він заспокоївся, але вдома вже сидіти не міг,— тому зібрався навідати Левка.

На щастя, застав його вдома. Перше, що вразило хлопця,— це абсолютний порядок в убогій студентовій хаті. Обстава її зовсім не була пишна — невеличка мальована скриня, простий стіл, розкладне ліжко, два стільці й саморобна етажерка на стіні. Але стіл був накритий сірим чистим папером, книжки лежали на ньому рівними купками, скриня застелена червоно-чорною картатою плахтою, вікно вквітчане мереженим рушником, і постеля до ладу прибрана. Над нею висіла найбільша і найцінніша прикраса, гордість господарева — дубельтівка й шкіряна набійниця. Дбайлива рука, затишок і спокій почувались у стрункій лінії портретів на стіні, теж уквітчаних рушниками — Шевченко, Франко і Ленін. Заздрість і турбота огорнули хлопця, коли він побачив це охайне житло.

Сам господар у натільній сорочці працював коло столу над книжкою, але гостя привітав щиро, посадив його на стільця й почав розпитувати, як той улаштувався на нових місцях. І Степан не міг побороти свого сорому. Він коротко відповів, що тим часом влаштувався добре, живе у гулящій влітку кімнаті, де восени має оселитися якийсь хазяйський родич; що жалітися йому зараз нема на що, а ось він дістане стипендію й перебереться, мабуть, у будинок КУБУЧу[10], коли зробиться справжнім студентом. Іспит завтра, і він його зовсім не боїться. Крім того, має певний революційний стаж.

— А ви ж як? Хата у вас добра...— несміливо спитав Степан, перейнявшись глибокою пошаною до Левка, навіть на «ви» його величаючи.

Левко посміхнувся. Вистраждана ця хата! Півтора року тому він дістав її за ордером, і хазяї зустріли його, як того звіра. Не давали води, вбиральню замикали. Двоє тут старереньких — з учителів. Він латинську викладав колись по гімназіях, а тепер її скоротили, в архіві служить за три червінці. А потім помалу обзнайомились, і тепер — друзяки. Чай разом п'ють, і коли зварити треба що, теж можна. Хороші люди, хоч і старосвітські.

— Та зараз побачиш їх,— сказав він.— Ось чай будемо пити.

Степан почав одмовлятися — він же не голодний! — та студент не слухав його, поволі надів сорочку і, не підперезуючись, виплив із кімнати.

— Ну от! Якраз чай єсть... Ходімо,— вдоволено проголосив він.

І потяг за руку зніяковілого Степана, хоч той тільки зовні вдавав проханого, сам глибоко жадаючи подивитись на міських людей і спізнатися з ними. Левко не міг заступати їх перед хлопцем, бо, як і він сам, мусив зрештою вернутися на село, побувши в місті, хоч і не випадковим, але тимчасовим подорожником. І трохи соромлячись за себе, наперед збираючись більше придивлятись, ніж говорити, хлопець уступив до помешкання справжньої міської людини, ще й колишнього гімназіального вчителя.

Кімната його являла дивний збіг найрізноманітніших речей, що, ніби рушивши з різних покоїв, зсунулись сюди від жаху й тут закам'яніли. А як їм абсолютно бракувало місця, то стояли вони чудною юрбою попід стінами й просто серед хати. Широке двоспальне ліжко визирало краєм з-під куцої ширми, впираючись головами в шафу на книжки, де замість колишнього скла сумно темнів брунатний кордон. Поруч шафи, одбираючи їй змогу вільно відчинятись, стояв великий горорізьблений буфет, прихилившись верхівкою до стіни, що без неї він втратив би рівновагу. Далі під вікном праворуч тулилась повна нот етажерка, хоч піано в хаті не було. Косяком до вікна, трохи заслоняючи його своїм краєм, пишалась струнка дзеркальна шафа на одежу — єдина річ, що зберегла свою незайманість і чистоту. Симетрично до грандіозного ліжка навпроти височів потертий турецький диван, а на його широкій спинці, що кінчалась угорі довгастою дерев'яною площинкою, самотньо підносив до стелі свій рупор грамофон, оточений з боків рівними купками платівок.

Коло самих дверей у кутку чорніла буржуйка — бляшана пічка, що мала завданням огрівати взимку кімнату, а влітку на ній варено страву. Широка, підчеплена до стелі труба тяглася від неї просто до півкімнати, далі круто звертала й зникала в стіні над книжковою шафою. Кімната була велика, але звужена навалою речей, що давали посередині тільки місцину на маленький ломберний столик, який правив тепер за їдальний і здавався крихітним проти своїх велетенських сусідів. На ньому й був сервований чай — синій кіптявий чайник, чотири чашки, цукор у мисочці й кілька шматків хліба на тарілці.

Левко познайомив його з господарями. Андрій Венедович був бадьорий дідок, геть оброслий на обличчі сивиною. В його рухах і поклонах була врочистість і самоповага. А дружині його бракувало зубів, тому привітальних слів її Степан не розчув. Ця згорблена жінка з висохлим

обличчям та тремтячими руками запросила своєю незрозумілою мовою сідати й почала обережно розливати чай.

Андрій Венедович похвалив Степана за його намір учитись, але висловив незадоволення з теперішньої навчальної системи і з того, що від освітніх справ усунено старих, досвідчених педагогів. Потім раптом спитав хлопця:

— А ви знаєте латинську мову?

Степан, що трохи мулько себе мав, потрапивши під виключну увагу господаря, тепер геть почервонів. Він щиро признався, що про латинську мову знає, що вона була, а її самої не вчив, бо тепер непотрібно. Останнє слово прикро вплинуло на Андрія Венедовича. Латинська мова непотрібна! Так хай же знає молодий студент, що тільки класика врятує світ від сучасного обскурантизму, як була врятувала від релігійного! Тільки вернувшись до неї, людськість знову відродиться до ясного світосприймання, до цілості натури й творчого пориву.

Голос колишнього вчителя піднісся й забринів пристрастю. Розпалюючись більше дедалі, Андрій Венедович засипав Степана іменами й поговірками, яких змісту й ваги той зовсім не розумів. Він промовляв про золотий вік Августа [11], про римський геній, що скорив світ і горить у темряві сучасності ясною зіркою порятунку. Про християнство, що зрадницьки пожерло Рим, але й само було переможене від нього в Ренесансі. Про свого улюбленого Луція Аннея Сенеку [12], вихованка Неронового [13], гнаного підступами й інтригами незрівнянного філософа, засудженого на страту й померлого від власної руки, перетявши вену, як і личить мудрецеві; про його трагедії, єдині, що дійшли до нас від римлян, про його Dialogi, з яких De providentia * він міг цитувати напам'ять. І Сенеці, що поєднав у найвищій синтезі стоїцизм з епікуреїзмом, цьому генієві римського генія, закидають спілкування з апостолом Павлом, обмеженим адептом в'язничної релігії, що завалила Рим!

В кімнаті вечоріло, і в присмерках голос учителя бринів справді пророче. Він звертався раз у раз до Степана, і того мимоволі жах проймав. Але побачивши, що Левко спокійно споживає собі чай, він збадьорився й випив свою склянку, не зважаючи вже на пророчистість господаря. Господиня ж сиділа непомітно, мало не зникаючи вузькими плечима за череватим чайником.

— Я старий, але бадьорий,— виголошував дід.— Мені

* «Діалоги», «Про передбачення» *(лат.)*. — *Ред.*

не страшно смерті. Бо дух мій класично ясний і спокійний...

У Левковій кімнаті Степан сказав:

— Ну й дід же... дебелий!

— Він трохи психічний з тією мовою,— відповів студент,— а чоловік з нього добрячий. І допомогти може — розумний дід, усе знає.

Уже на відході Степан спитав:

— Ну, а мова латинська, хіба вона кому потрібна?

— Дідькові вона потрібна,— засміявся Левко.— Сказано про неї — мертва мова.

Він провів товариша аж на сходи, кликав його заходити, коли схоче,— за ділом або й так.

IV

Сходячи вниз вул. Леніна до Хрещатика, Степан багато що передумав. Побачення з Левком його зміцнило. Він казав собі, що путь Левкова — його путь, і на долю товаришеву мимоволі заздрив. Годі щось краще уявити, як таку чепурненьку кімнату! Тихо, уперто працює в ній Левко, складе всі потрібні іспити, дістане свідоцтво й вернеться на село новою, культурною людиною. І разом з собою привезе туди нове життя. Так мусить робити й він. Степан виразно почував зараз всю важливість своїх обов'язків, що чуття їх був утратив на мить, ступивши на чужий грунт міста. Він згадував, як виряджали його у районі, і цей спогад війнув на нього далеким теплом. Як він міг хоч на хвилинку забути товаришів, що там лишились без надії вирватися з глушини? Він посміхнувся їм замість привіту.

Радісним було йому й перше знайомство з міськими людьми. Перший — сухорлявий крамар, що його він міг би двома пальцями придушити, другий — півбожевільний учитель, прогнаний від школи із своєю мовою та витребеньками. Про першого хлопець не давав собі праці багато думати,— дрібний непманчик, що жінка його вранці корови доїть, а ввечері надіває шовкову сукню і п'є чай у знайомих. А сам він — боягуз, що драглями тремтить за свій будиночок та крамницю, де все його життя і сподіванки. Степан з насолодою розкривав сам собі духовну порожнечу господаря хліва, де він мусив тим часом жити замість кімнати, що існувала в його уяві, як чиста ідея. Що могло бути в душі того крамаря, крім копійок та оселедців? Що може крамар почувати? Він живе, поки йому жи-

ти дають. Дивак, бур'ян, сміття, що зникає без сліду й згадки.

А вчитель був цікавіший. Цей щось мислив і чимсь жив. Але кімната його — Степан весело засміявся, пригадавши її. Він враз уявив собі долю цього добродія. Учитель був колись господарем великого помешкання, і революція, відтинаючи ордерами кімнату по кімнаті, загнала його разом з недореквізованим й недоспроданим майном у цей куток, що нагадує острів після землетрусу. Вона зруйнувала й гімназію, де він учив буржуйських синків гнобити народ, і кинула, як пацюка, до архіву порпатись у старих паперах. Він живий ще, він ще кричить, але майбутнє його — здихання. Та він і так уже мертвий, як та латина, що тільки дідькові потрібна.

От вони, ці горожани! Все це — старий порох, що треба стерти. І він до цього покликаний.

З такими відрадними думками Степан непомітно дійшов до Хрещатика, відразу опинившись у гущині натовпу. Він озирнувся — і вперше побачив місто вночі. Він навіть спинився. Блискучі вогні, гуркіт і дзвінки трамваїв, що схрещувались тут і розбігались, хрипке виття автобусів, що легко котились громіздкими тушами, пронизливі викрики дрібних авто й гукання візників разом з глухим гомоном людської хвилі раптом урвали його заглибленість. На цій широкій вулиці він здибався з містом віч-на-віч. Прихилившись до муру, притискуваний нахабними накотами юрби, хлопець стояв і дивився, блукаючи очима вздовж вулиці й не знаходячи її меж.

Його штовхали дівчата у тонких блузках, яких тканина нечутно єдналася з голизною рук і плечей; жінки в капелюхах і серпанку, чоловіки в піджаках, юнаки без шапок, в сорочках із закасаними до ліктів рукавами; військові у важких, душних уніформах, покоївки, побравшись за руки, матроси Дніпрофлоту, підлітки, формені кашкети техніків, легкі пальта фертиків, масні куртки босяків. Його очі спинялись на руках, що в пітьмі, здавалось йому, торкались жіночих грудей, на сплетених ліктях, на притиснених докупи стегнах. Він проводив поглядом стрижені й уквітчані косами голівки, прямі й похилені до пліч у сласному вигині шиї; перед ним проходили зачаровані собою пари, неуважні одинаки — вуличні гамлети, гурти хлопців, що вганяли за дівчатами, кидаючи їм перші пласкі слова знайомства, що тут набували збудної гостроти; запізнілі ділки, не поспішаючи до нудного дому, статечні панії, скоса позираючи на чоловіків і щулячись від несподіваних

дотиків. Його вуха чули невиразний гомін переплутаних слів, раптові вигуки, випадкову лайку і той гострий сміх, що, зринувшись десь, котиться, здається, з вуст на вуста, запалюючи їх по черзі, мов сигнальні вогні. І вся душа його займалася нестримною ворожнечею до цього бездумного, сміючого потоку. На що інше здатні всі ці голови, крім як сміх і залицяння? Чи можна ж припустити, що їм у серці живе ідея, що ріденька їхня кров здібна на порив, що в свідомості їм є завдання й обов'язок?

Ось вони — горожани! Крамарі, безглузді вчителі, безжурні з дурощів ляльки в пишних уборах! Їх треба вимести геть, розчавити цю розпусну черву, і на місце їх прийдуть інші.

В сутінках вулиці він вбачав якусь приховану пастку. Тьмяний блиск ліхтарів, разки світючих вітрин, сяєво кіно — були йому блудними вогниками серед драговини. Вони манять, але гублять. Вони світять, але сліплять. А там, на горбах, куди лавами сходять будинки й женеться вгору широкий брук, у темряві, що зливалася з небом і каменем, — там величезні водоймища отрути, оселі слимаків, що напливають увечері сюди, в цей давезний Хрещатий яр. І коли б його міць, він накликав би грім на це сіре, важке болото, як казковий чарівник.

Степан почав гидливо проштовхуватись крізь натовп, пхаючись навмання, незважаючи на протести, потупившись, мов побожник серед відьомського шабашу. Та біля кожного кіно його закручувало у вирі. Тут топались сотні ніг, штовхались сотні тулубів, прилипали сотні очей. З широких присінок, осяяних разючими ліхтарями, прикрашених ясними плакатами й велетенськими написами, вигортались лави за лавами, то розливаючись, то стискаючись під навалою противних течій. Був час, коли кінчались сеанси і в нутрощах цих помешкань відбувався обмін речовин. Хлопець похмуро думав, вигрібаючись із цих загат:

«Картинки дивляться...»

Він минав, не спиняючись, пишні вітрини крамниць, де в блиску ламп мінялись великими бантами пов'язаний шовк і серпанок, спадаючи легкими хвилями з підставок на підвіконня; де на скляних поличках лежало золото й миготюче каміння, шари запашного мила між химерними флаконами пахощів, стоси цигарок з мальовничими наличками, турецький тютюн і бурштинові чубуки. На них він кидав, ідучи, зневажливі погляди — вогонь і лід. Електрична крамниця раптом спинила його. За її дзеркальним склом невпинно займались і гаснули кольористі лампки, і

кристал виставлених там люстр на мить спалахував дивними мертвими квітками. І Степан гірко подумав — чому не понести ці лампки на село, де з них була б користь, а не розвага? О ненажерне місто!

Книгарні він не пізнав зовсім. Невже це ті самі, дорогі, рідні йому книжки лежать у величезній западині, без краю тягнучись за її межі в бічних дзеркалах? Навіщо і їх виставляти напоказ перед глузливі очі безтямної тичби? Хіба тим очам занурюватись у глибінь книги, в сховище великих думок, покликаних рухати світом? На це вони права не мають. Він вбачав тут блюзнірство, і його гострий жаль брав за ці оганьблені, запльовані байдужими поглядами скарби — потоптані в жадобі розривок стиглі жнива.

«Тут — аби продати»,— подумав він.

Він так тут замислився, що гамір вулиці видався йому ще дикішим, коли рушив знову. Він чув у ньому сміх і загрозу кожному, хто повстане проти крамниць і вогнів. Ця вулиця завтра розтечеться по установах і трестах, залле посади, великі й малі, і скрізь, де він стукатиме, будуть зачинені двері.

«Прокляті непмани»,— думав він.

На розі вул. Свердлова, потрапивши знову в тиск, він на мить затримався й глянув вздовж рівного схилу, яким підіймався трамвай. Там був несподіваний затишок поруч бурі, раптова заводь, де юрба, звернувши, розпадалась на окремі постаті, завмираючи й ущухаючи геть. Він провів очима трамвай, що зник на верховині, розчинившись у далекому мороці, і в цій синястій від ліхтарів смузі серед нерухомих, потуплених будівель відчув дивну красу міста. Сміливі лінії вулиці, досконала рівнобіжність їх, тяжкі перпендикуляри обабіч, велична похилість бруку, що спалахував іскрами під ударами копит, війнули на нього суворою, йому ще незнаною гармонією. Але він ненавидів місто.

Повз нахабні двері пивниць, звідки линула п'яна музика, повз арку, що кликала до лото, й крокодилячу голову над входом до казино він минув окрвиконком і зменшив ходу на пустинній увечері ділянці Хрещатика між майданом Комінтерну й схилом вул. Революції, де тільки самотні повії нудяться під темними ганками. Позаду шумів Хрещатий яр, праворуч линула музика з Пролетарського саду, ліворуч шелестів людськими тінями Володимирський горб. І трамваї не здавались тут такими настирливими.

Степан вперше за цей вечір, одірвавшись поглядом від землі, підвів очі до неба, і чудне тремтіння пройняло його, коли побачив угорі ріжок місяця серед знайомих зірок, того місяця, що світив йому й на селі. Спокійний місяць, такий, як і він, сільський мандрівець, приятель його дитинства й вірник юнацьких мрій, втишив йому те злісне почуття, що була навіяла вулиця. Не ненавидіти треба місто, а здобути. Ще мить тому він був погноблений, а тепер йому виділись безмежні перспективи. Таких, як він, тисячі приходять до міста, туляться десь по льохах, хлівах та бурсах, голодують, але працюють і вчаться, непомітно підточуючи його гнилі підвалини, щоб покласти нові й непохитні. Тисячі Левків, Степанів і Василів облягають ці непманські оселі, стискують їх і завалять. В місто вливається свіжа кров села, що змінить його вигляд і істоту. І він — один із цієї зміни, що їй від долі призначено перемогти. Міста-сади, села-міста, заповідані революцією, ці дива майбутнього, що про них книжки лишили йому невиразне передчуття, в ту хвилину були йому близькі й збагненні. Вони стояли перед ним завданням завтрашнього дня, величною метою його науки, висновком того, що він бачив, робив і має робити. Родюча сила землі, що проймала його жили і мозок, могутні вітри степів, що його породили, надавали пристрасної яскравості його маренню про блискучу прийдешність землі. Він розчинявся в своїй безмежній мрії, що захопила його враз і цілком, руйнував нею все навколо, як вогненним мечем, і, сходячи вниз вулицею Революції до брудного Нижнього Валу, знімався вгору і вгору, до жагучого мерехтіння зір.

V

Місто чудне. Зокола воно рухливе й швидке, життя в ньому, здається, б'є джерелом і блискавкою, шугає, а всередині, по хмурих кабінетах установ, воно тягнеться старим возом, обплутане тисячами правил і розпорядків. Удари цього міського формалізму Степан відчував щокроку, і хоч як виправдував їх об'єктивними причинами, вони не ставали від того менш дошкульні. Навчений гірким досвідом, він на дві години раніше з'явився на іспит призначеного дня, щоб застояти чергу, глибоко певний, що сьогодні справа з інститутом буде остаточно розв'язана і він матиме цілковите право одвідати Надійку з важливою, хоч і невидною відзнакою студента на своєму френчі. Щоправда, вчорашні враження заступили йому на час кохану по-

стать. Вернувшись увечері додому, він довго сидів, курив і розважав про місто, його долю й справжні завдання. Але вранці прокинувся, як і завжди, бадьорий, повний молодої сили, що, мов рятунковий пас, не давала йому потонути в тій непевності, що тут його несподівано огорнула. Трохи вже призвичаївшись до нової оселі, він сміливо попросив у хазяйки відро й досхочу мився. І тоді знову спогад про Надійку залив йому душу турботним теплом.

«Іспит — от у чім річ», — весело думав він.

Маючи непереможний нахил аналізувати свої думки й поведінку, він по-приятельськи сварив сам себе за вчорашній гнів та невиразні марева. Він повчав себе, що мріяти — це дурниця, що треба діяти, невтомно поборюючи всі перепони на шляху, зосереджуючи всі сили на черговій відпорній точці. Перша з них — це інститут. Треба вступити до інституту, а не бавитись всякими мріями, хоч би й якими високими. І справді, іспит здавався йому бар'єром, що, перескочивши його, він здобував собі королеву й царство. Він виряджався на нього, як славний вояка в похід, що може дати переможцеві ключа до чарівної печери скарбів. І саме тому, що настроєний був перемогти одним нападом раз на все, його надзвичайно прикро вразив той факт, що іспит триватиме два дні — сьогодні писаний, завтра усний. Ту об'яву, де все це сказано дуже короткими рядками, зовсім не обходив його молодечий порив, його пристрасне прагнення відразу розв'язати всі справи. І він мусив тим рядкам коритися.

Сівши на підвіконні, Степан зібрався закурити — тютюн був товаришем вірним і розрадником усіх його скорбот,— але навпроти на стіні висіла ще одна коротка об'ява, що відбирала йому й цю приємність. Дві години він просидів, нудячись, байдуже поглядаючи на юрбу своїх майбутніх товаришів і знову думаючи про самого себе. Він почував, хоч і невиразно, якусь у собі переміну. Він не міг не помітити, що в грудях йому запалюється новий вогонь, але хисткий, що тремтить від кожного подиху надвірних вітрів. Він був веселий зранку, а тепер його опанував смуток, якого несила була вгамувати. Не був же він, справді, роботою зморений, і лихо його, зрештою, не спіткало ніяке. І чи не він кілька годин тому навчав себе бути стійким? Його лякали ці, незвичні досі, хитання настрою. Він починав розуміти, що дотеперішнє життя, немудре, сільське, де всі питання прості й надто практичні, було чимсь зовсім відмінним від тих днів, що він розпочав у місті.

З усіх запропонованих на іспиті тем він відразу спинив-

ся на «Змичці міста й села». Писав швидко і вільно, наперед скомпонувавши в голові план викладу. Всі свої тези розвинув широко, освітлюючи разом економічну й культурну потребу спілки, її завдання і бажані наслідки. Сільський культурник, що з марксівської науки твердо засвоїв конечність економічних передумов, прокинувся в ньому цілком. Процес писання зовсім захопив його; перечитуючи свої речення, він мимоволі забував, що пише їх для іспиту. «Змичка міста й села — це міцна запорука майбутніх міст-садів»,— кінчив він і здав працю на годину раніше, ніж мав би право зробити це за терміном. Заходив вечір, і хлопець, поблукавши трохи по Шевченківському бульвару, вирішив таки навідати Надійку, що спинилась у подруг недалеко критого ринку.

Будинок, де вона жила, належав до тих древніх хаток, що можна несподівано здибати в Києві на бічній вулиці поруч шестиповерхових кам'яниць. Зелений заржавлений дах, дерев'яні надвірні віконниці, патріархальний палісадник перед вікнами і провалені сходи до перекошеного ганку свідчили за більшу давність, ніж визнає право на вкрадені й загублені речі. Але Степан зрадів, побачивши цю халупу,— поруч неї його власний саж не здавався таким нужденним, і дівчина, що жила в ній, цілком законно могла йому належати.

Надійка жила при двох землячках із свого села, що на рік раніше пустились у широкий світ і найняли в цьому старосвітському мешканні так звану залу. Одна з них, Ганнуся, вчилась на курсах крою та шиття, готуючись поповнити армію швачок, що ремество їхнє підупало за військового комунізму й натурального господарства, коли кожен сам на себе прав, варив і нічого не шив, але під час непу потребувало швидкого поновлення відповідно до зросту потреб і смаків. Це було тихе дівча, вигнане з села злиднями багатосімейної родини, вигнане назавжди, без надії вернутись під обсмикану батьківську стріху. Вона була щира й беззахисна, трохи романтична й терпляча до лиха, як і всі вбогі дівчата, що не почувають у собі ні справжнього пориву, ні твердої сили. Її компаньйонка, молода куркулівна, кінчила, згідно з своїми планами, курси машинопису й уже півроку шукала собі посади без наслідків і відповідної партії з певними досягненнями. Одягалась вона з претензією, пивши чай, делікатно відчепірювала мізинця й звалася Нюся, тобто так само Ганна, тільки у вищім ступні. З двох ліжок, що їх не можна було назвати англійськими, одне належало їй, і своїм правом власності вона

ні в який спосіб поступатись не схотіла, тому Надійка мусила спати весь час удвох з Ганнусею, що завсігди й на все була згодна. Ці два ліжка та ще стіл, машинка до шиття і один захланий стілець були єдиними ознаками матеріальної обстави в цій дівочій: решта оздоб була порядку духовного — потрети й малюнки, що ними Ганнуся наївно обліпила стіни, силкуючись надати хоч якоїсь затишності голій кімнаті. Портрет Леніна, що висів у центрі, вона навіть прикрасила великим написом з нерівних літер: «Ти вмер, але дух твій живе». На покуті влаштувала маленьку іконку Миколи-чудотворця, малопомітну з першого погляду. З усіх малюнків Нюсі належав тільки один — оголена Галатея, що підносить до неба свої руки та груди; він висів над Нюсиним ліжком і турбував Ганнусю своєю непристойністю.

Ще за дверима кімнати Степан почув чоловічі голоси, і серце його трохи підупало. Йому відразні були зараз веселі люди, та й з Надійкою він міг поговорити тільки на самоті. Але рятунку не було, і він розчинив двері. Справа виглядала далеко гірше, ніж він міг собі уявити,— тут був цілий бенкет з пляшкою на столі, що круг нього на присунутих ліжках сиділо три господині й троє гостей. Побачивши трьох хлопців — до пари дівчатам,— Степан мимоволі похолов, але за мить пізнав серед них Левка й збагнув ситуацію: ті двоє — кавалери Нюсі й Ганнусі, Левко просто прийшов на частування, а Надійка вільна, вільна для нього, бо ж вона перша схопилась з-за столу й привітала його. Він познайомився з хлопцями й теж сів. Їсти й пити хлопець категорично відмовився, хоч не обідав сьогодні й був голодний. Але їсти коштом чужих хлопців,— бо вони ж безперечно влаштували цю бесіду,— йому не дозволяв гонор. Левко — це інша справа. Він сидів у кутку, мов весільний батько, мало витрачав слів, бо рот його весь час працював, посміхався й прихильно поглядав на товариство, якого душею були два парубки, що виявляли перед своїми дамами весь свій розум і дотеп.

Ганнусин зальотник належав до тих селюків, що з'являються в місті мандрівним метеором, одвідують театри, дістаючи скрізь контрамарки в порядку спілки міста з селом, ходять на всі, які єсть, диспути й вечірки, улаштовують там нестримні оплески, на вулиці чіпляються до дівчат, з усього глузують, усе лають, через рік вертають на село, беруться до господарства й дичавіють за один місяць. З них виходять родинні деспоти й політичні консерватори. Козирем його поводження були маснуваті дотепи й натя-

ки, що дезорганізували Ганнусі мрійну душу й зламлювали їй і так слабкий опір. Поруч цього дотепника його товариш по коханню був ідеалом поважності. Він теж на науку мало зважав, за основну мету своїх прагнень маючи десь міцно влаштуватися, і коли це можливо без диплома, то вищу школу варто відтяти, як непотрібний додаток на зразок хробаковидного паростка сліпої кишки. Шкодуючи за прекрасними роками завірюх, коли висунутись було так легко, він з мідною упертістю селянина стукав у всі двері, використовуючи випадкові зв'язки, й попав кінець кінцем посаду інструктора клубної роботи, за яку тримався руками, зубами й обома ногами. Але мислячи собі життя за давнім селянським трафаретом, що ставить до парубка цілком певні вимоги, коли той починає самостійну путь, бравий інструктор намітив панну Нюсю в подруги для своїх майбутніх урядницьких подвигів.

Розмова, що урвалась на хвилину через появу нової дійової особи, поточилася знову. Справа йшла про українізацію.

— Що ж,— зауважив інструктор,— от, приміром, клубна робота. Серйозне діло. І так робітники носом крутять — сухо, кажуть. А тут ще мова. Ну, ще драмгурток, хай хор — а далі тпру. Виходить розрив з масою. Трудно партії з українізацією, да.

Він особливо натиснув на «партії», слові, що, на його думку, мало магічний вплив на речення, де стояло.

— А селян теж будуть українізувати?— боязко спитала Ганнуся.

Інструктор м'яко посміхнувся.

— Виходить, що й їх треба. Бо скажіть по правді — який з дядька українець?

Степан не витерпів і енергійно втрутився в розмову.

— Ви помиляєтесь, товаришу,— сказав він до інструктора,— українізація повинна скріпити змичку міста й села. Пролетаріат мусить...

Але молодий селюк Яша, що гастролював у місті, зненацька зареготав, кинувши на Степана й Надійку глузливий погляд. Це була його звичка — загодя радіти перед тим, як мав виректи щось дотепне.

— Го-го-го! Так і у вас з м и ч к а?

Надійка почервоніла, а Степан, образившись за себе і за неї, похмуро замовк. Що він міг сказати цьому нахабному парубкові, що почував себе тут цілковитим паном, розмахував руками, щипав свою Ганнусю й усім підморгував? Не битися ж з ним тут! Дедалі більше від голоду

й відрази до цього товариства Степана обіймала нудьга. Ось він, селянський актив, що мусить здобути місто! І чому Левко з ними лагідний, як завсігди? Невже й він такий? Невже вічна доля села — бути тупим, обмеженим рабом, що продається за посади й харчі, втрачаючи не тільки мету, а й людську гідність? Може, його теж чекає цей шлях, ця трясовина, що засмокче його й перетравить, зробивши безвільним додатком до іржавої системи життя? Він почував у ній страшні сталеві пружини, що були осіли на вибоїні революції, а тепер випростуються знову, І, може, все життя — тільки неспинний потяг, що ніякий машиніст не в силі змінити напрямку його руху по призначених рейках між відомими, сірими станціями? Лишається неминуче одне — чіплятись на нього, хоч який він і хоч куди веде свою одноманітну путь. І чи не символ його ті славетні вантажні вагони недавніх, хоч і півзабутих років, що за місце в них бились торбарі, частуючи одне одного закаблуками й прокльонами, дряпаючись на дахи, повисаючи на буферах та приступках із своїми борошняними скарбами, в бруді й нужі, але з нестримною жадобою жити, з дрібними мріями про коханок, пиріжки й самогон? І якщо тоді цих пачкарів було сила, то що ж тепер, коли немає харчових застав, трибуналів і реквізицій, коли їм вільно послугуватися цілими валками для свого краму й м'якими купе для себе самих?

Поринаючи в такі невеселі думки, немов зазираючи в темний глиб безодні, Степан машинально взяв шкуринку й почав жувати її. Село відсувалось від нього, він починав бачити його в далекій перспективі, що лишає від живого тіла схематичні риски. І йому стало страшно, як людині, що під ногами в неї схитнулась земля.

Тим часом розмова, обійшовши кілька тем, звернула на ту річ, що до неї неминуче веде хоч найменше впорскування алкоголю, хоч найчеснотливішій людині. На устах розмовників з'явились жінвідділи, шлюб, кохання й аліменти. В кімнаті пролунав Яшин регіт:

— А я вам кажу — жінка всігда буде з н и з у!

— Що він говорить, боже ж мій! — сплеснула руками Ганнуся, якої Яшине пророцтво найбільше торкалось.

Степан відчув на собі тоскний Надійчин погляд і, підвівши голову, глянув їй у вічі. Вона посміхнулась йому, але в тій посмішці була туга, яку веде з собою любов, що гасить дівчині очі й кладе їй на руки непереможну втому. Її серце вже розкрилось, як сім'я в пухкій землі, пускаючи блідий паросток на поверхню під діянням вічного сон-

ця, що розтоплює сніги й збуджує в надрах тисячі насіння, не відповідаючи за вітри, що можуть їх у його царстві спіткати.

Левко куняв, схилившись на стіл. Він був ситий, склав сьогодні чергового іспита й цілком мав право бути щасливим. Нюся оперлась ліктем на коліно інструкторові, що запалив люльку й задоволено пускав перед себе дим. Яша обнімав Ганнусю, яка погодилась на це після кількох млявих протестів.

— Мо', заспіваємо? — запропонував він.— Заводь, Ганно.

Ганнуся відхилила голову й завела, розтягуючи слова, щоб надати їм більше жалісливості:

Повій, вітре, на Вкраїну,
де покинув я дівчину...

За мить пісня об'єднала всіх, навіть Яша споважнів, підтримуючи її своїм ліричним тенором, що незрозумілим способом жив у його прозаїчному горлі.

Природа не обдарувала Степана співучою здібністю його народу, і він знову чужий був серед цієї громади. Він почував безглуздість свого становища тут, де він був мовчазним йолопом, що за весь вечір тільки раз розтулив рота, та й то невдало. Але піти теж не міг. Він хотів щось сказати Надійці. Вона сиділа поруч нього, і пристрасне, нездійсненне зараз бажання торкнутись її руки, почути від неї тільки йому призначене слово тупо його кололо. Вона чекала його — він це бачив з кожного її погляду. І він її чекав. А проте інші думки раз у раз заступали йому її образ, відхиляли від неї його мрії, хоч він і не був свідомий цих мимовільних зрад.

Прощаючись, він сказав їй:

— Завтра прийду.

— Приходь,— відповіла вона, і її тихе «ти» сповнило його чарівним теплом.

На вулиці, попрощавшись з хлопцями, він оглянувся на невеличкий будинок.

— Я завтра прийду, Надійко,— шепотів він.— Чекай мене, Надійко.

Він швидко пішов додому, поглинений чуттям, що в ньому сподівався знайти заспокоєння й певність.

VI

— Добре. Дуже добре,— промовив професор.

Степан вийшов з іспитової зали. За дверима його об-

ступили цікаві юнаки, що чекали ще своєї черги. Ну, як? Що питали? Які дали задачі? Чи ріжуть?

Іспита складено. Завтра і його ім'я з'явиться під склом, де виставляють списки прийнятих. На три роки ці стіни стануть йому притулком. Треба клопотатись про стипендію. Треба написати про свій успіх на село товаришам. До іспитової зали впускали по п'ятеро, і Степан, дивуючись, слухав відповіді своїх чотирьох попередників. Невже і їх приймуть до інституту? У всякому разі, він був вищий від них на дві голови, знання маючи струнке й широке, без прогалявин та ополонок. Він показав себе вартим тих трьох років праці, що відбув на селі без свят і спочинків, коли бажання вчитись опанувало його. Останні пуди заробленого борошна й свої маленькі червінці він віддав учителеві й витрачав на книжки та папір. Він зрікся всього, став диваком і відлюдьком, з якого нишком глузували товариші; просиджував ночі коло каганця і снив формулами та логаритмами. Та робота, що він проробив, була під силу тільки міцному духові, і він здолав її, бо ясно знав, чого хотів. Хотів вступити до вищої школи. Про той день, коли це станеться, мріяв боязко й побожно. І от цей день прийшов. Не було тільки тієї радості, що мусила б бути в таку знаменну мить.

Він бадьорив себе всякими словами, навертав розум на найповажніші свої завдання, але не міг заглушити щеміння душі й заповнити пустки, що створилась там, коли іспит зійшов з денного порядку. Те, що він добре, блискуче склав його, навіть якось розчарувало хлопця, замість ощасливити. Конкретну мету досягнуто, і далі він бачив перед себе безкрайню путь, не позначену верствами. Три роки він працював для інституту, три працюватиме в інституті. І далі? Добробут села, щастя людей, занадто, зрештою, далека річ, щоб на неї можна було безпосередньо скерувати свою силу. Він був могутній, але потребував точки опори, щоб підважувати світ.

Степан вийшов з великого будинку, який кінчали перемащувати зокола в бліді сіро-білі тони, більше відповідні до колишніх інститутів шляхетних панн, ніж до вищого економічного закладу. Дивлячись на високе риштовання й малярів, що звисали з даху на линвах, попалюючи цигарки, хлопець мимоволі здивувався на ті м'які кольори, що заступали гострі фарби революції на будинках, плакатах та обкладинках журналів, і той сивий професор, що іспитував його, так вільно вживав слова «товариш», ніби воно й не було йому ніколи символом на-

сильства та розбою,— він уже його перетравив, обточив на ньому всі гостряки й вимовляв тепер, не ранячи собі рота.

Хлопець пішов до Надійки, силкуючись добрати причин свого невдоволення та смутку, хоч це шукання рідко коли приводить до справжнього рушія думок та чуття. Людина дурить себе частіше, ніж має змогу сказати собі правду, бо є непомітні,— та ще на зацікавлене око!— дрібнісінькі чинники, що спричиняють аж надто важливі процеси в душі, так само, як від невидних бацил залежить фізичний стан тіла.

— Мені смутно,— думав він,— бо я хочу бачити Надійку. Мені важко, бо я покохав її.

І знову її ім'я, що він прошепотів, відгукнулось йому щасливою луною з темних коридорів його думок. Вона була йому сонцем, що раптом кидає промінь крізь розколину хмар; він раз у раз губив її і знаходив.

До кімнати він не схотів заходити, хоч там тільки Ганнуся цокотіла своєю машинкою. Надійка запнулась хусточкою, і вони пішли в сірій сутіні близького вечора. Дівчина теж склала іспити до свого механічного технікуму і весело розповідала Степанові, що мамо-мало не зрізалась на політграмоті:

— ...а він і питає тоді — кудлатий такий,— що таке Раднарком? А Раднарком і ВУЦВИК я добре знаю. Рада Народних Комісарів, кажу й дивлюсь — а що далі питатиме? А голова Раднаркому, питає, хто в нас? І я ж його добре знала та зопалу: Чубатий. Так і лягли всі. А він Чубар!

Степан радісно посміхнувся.

— Надійко, як гарно, що ми вдвох!— промовив він.

Вона кинула на нього іскристий погляд, що манить і обіцяє тим більше, чим безневинніший сам. Кохання бриніло в кожній нотці її збудженого сміху. Її наука починалась через тиждень, і вона мусила з'їздити додому по решту речей та харчі. Дізнавшись, що в нього теж тиждень гулящий, вона таємниче промовила:

— Поїдемо разом, правда? Я виходитиму до тебе під верби, що коло нашого городу.

— Не можу я, Надійко,— хмуро відповів він.— Про стипендію клопотатимусь.

Вона вмить посмутніла.

— Я не побачу тебе так довго...

Степан взяв її за руку.

— Ти ж приїдеш, Надійко.

Він полюбив її ім'я і повторював його.

Уже стемніло, коли вони, серед інших пар, зійшли на Володимирського горба, до пам'ятника, що зберіг у цьому закутку свій хрест, благословляючи ним тепер купання киян на пляжі. Вдень тут водять дітей з м'ячами та обручами, дихають свіжим повітрям стомлені урядовці і студенти читають у холодку мудрі книжки. Ввечері це обітована земля любові для покоївок, військових, юнаків та всіх тих, що не усвідомили ще переваг кімнатного кохання і його вигод. Любов не терпить свідків, а в місті їх годі позбутись навіть під гіллям садків.

Вони блукали вгору й униз по кружлястих алеях у густому мороку вечора. Випадкові дотики тіл крізь грубу одежу проймали їх трепетом, і руки їхні сплелися кінець кінцем у міцному притисненні. Їхнє кохання сходило пізньою квіткою в п'янючих передосінніх подихах. Десь ткано вже білу сукню природі, ковано льодові цвяхи в її труну, а останнє віяння тепла, напахчене густим духом в'ялини, розтоплювало й злютовувало їхні серця в одне серце, що захлинається в потоках нової, поєднаної крові. Слова танули їм невимовлені на устах, і вітер з-над Дніпра торкався їм тіла пристрасним лескотом.

Спинившись коло граток над кручею, вони дивились, як сунули по схилу світлячки узвозу, виплазовуючи назустріч згори та з підгір'я і несподівано розминаючись у ту хвилю, коли мали зіткнутися. Велика ріка темніла внизу перед ними, позначена вздовж надбережними ліхтарями й вогнями Труханова острова. Ліворуч, в тумані й шумі, мінливим килимом горіла низина Подолу.

— Ти любиш мене, Степанку? — раптом спитала вона.

— Надюню,— прошепотів він у нудьзі,— Надюсю, я люблю тебе...

Він оповив їй рукою стан, і вона, припавши головою до плеча, тремтіла від далекої вільгості води й теплої вогкості очей. Він тихо гладив їй волосся, сам пригноблений чуттям, що лишає по собі пустиню.

Вранці Степан вийшов до неї на пристань і довго махав кашкетом її хустині. Вона повезла з собою його привітання селу, кілька доручень і листа до одного з товаришів по роботі. Це був довгий лист, де він більше розпитував, ніж повідомляв. Про себе написав тільки, що склав іспита, надіється на стипендію і живе тим часом у знайомих. Зате під впливом спогадів, що охопили його, він докладно цікавився становищем сільбуду, тими лекціями, що програму їх ще сам склав, одвідуванням кіно, новими

виставами. Він зовсім забув, що тільки тиждень минув, як покинув село. Зокрема він запитував про працю свого наступника. Бібліотека, його рідна дитина, складена з уламків поміщицьких книгозбірень, розкладок з повітполітосвіти та дрібних купівель і пожертв, нараховувала 2178 томів, що він їх сам переписав, перенумерував і порозставляв, розбивши на відділи. Це була найбільша сільська бібліотека в окрузі, і кожен том її мав на собі печатку його дбання.

«Нагадай, щоб забрали з повіту ленінський куток,— писав він,— сім карбованців я заплатив, лишається два з половиною. Плакати й стрічки, що повишивали дівчата, сховані у великій шафі, ключі я віддав Петрові. Загадай дівчатам зробити ще бант — чорний з червоним, тут, у інституті, такий висить на портреті, дуже красиво. Нікого я тут ще не знаю. Бачив двох хлопців із якогось села — несвідомі такі, аж сум мене взяв. Важко мені буде на харчі, та вже терпітиму. Пиши мені про все, може, на Різдво приїду. Степан».

Коли пароплав зник з видноти, хлопець сів на лавочку й скрутив цигарку. Пристань спорожніла. Хлопчаки з насінням та зельтерською водою знічев'я заводили між собою сварки. Один з них попросив у нього прикурити й співчутливо сказав:

— Баришня ваша поїхала. А без баришні скучно.

Степан посміхнувся на його слова й важливий вигляд знавця. Він теж міг би поїхати завтра, навіть розумно було б це зробити, замість тинятись півголодному по місті. Однаково, мабуть, лекції й через тиждень ще не почнуться. Та щось затримувало його, якесь чекання й прихована неохота вертатись хоч би на кілька день додому. Лист його був тільки з вигляду щирий. Йому здавалось, що вже ціла вічність минула з того часу, як він покинув сільські оселі, і коли в листі він так докладно цікавився тамтешніми справами, то тільки дурив себе, хотів сам себе переконати, що минуле йому близьке, що він живе ще ним і для нього.

О першій годині побачив, як і сподівався, своє ім'я в списі прийнятих, подав до соцзабезної комісії прохання про стипендію і зайшов до Левка по книжки, бо перед ним був цілий тиждень гулящого часу. Але Левкова бібліотека була надто обмежена й випадкова — крім сільськогосподарських підручників, він мав комплект «Літературно-наукового вісника»[14] за 1907 рік, «Хмари» Нечуя-Левицького[15] та збірку творів Фонвізіна[16]. Все це Степан зав'язав мо-

тузкою і забрав, прилучивши ще підручника сільськогосподарської економіки, що міг знадобитися йому в інституті. Крім цього, Левко порадив йому те, чого сам ніяк не міг зібратися зробити — оглянути місто. Витягши з шухляди старий план Києва, він доручив його хлопцеві як провідну зорю.

Ця порада зацікавила хлопця. Поснідавши салом і хлібом, він брав книжку вісника й виряджався на цілий день, систематично оглядаючи всі місця, що на плані були умовно позначені й мали збоку пояснення. За три дні він одвідав Лавру, спустився в дальні й ближні печери, де у вузькому кам'яному проході з низьким склепінням тягнуться одноманітні засклені домовини святих і свічки прочан блимають, задихаючись, у загусклому повітрі; зайшов на Аскольдову могилу[17], занедбане тепер кладовище, і читав там на пам'ятниках імена людей, що жили колись і не лишили по собі нічого, крім табличок; гуляв крутими алеями колишнього Царського саду[18], сидів із книжкою над кручею, що спадає до Дніпра; був у Софії[19] і Володимирському соборі[20], осередках церковного руху, що непомітно точиться під високими банями; дивився на Золоті Ворота[21], колись браму великого Києва, обійшов великі базари — Житній[22], Єврейський та Бессарабку[23], блукав коло вокзалу, подорожував Берестейським шосе[24] до політехніки, мандрував через Деміївку[25] в Голосіївський ліс[26], спочивав у Ботанічному саду[27] й витратився не без вагання на тридцять копійок, щоб потрапити до Історичного музею[28] та музею Ханенка[29], де захоплено любувався на прадідівську зброю, старовинні меблі, панно й фарфоровий кольоровий посуд, що найбільше спиняв на собі його очі. Блиск, фарби й тонкі малюнки на ньому чарували його й вабили до себе його руки. Він подовгу стояв перед експонатами, пильнував у них кожної дрібнички, міцно вбираючи їх у пам'ять, і все нове, що він бачив, легко вкладалося йому в голову рівними шарами, зв'язуючись тисячами ниток з тим, що він читав чи про що догадувався. І все нове збуджувало йому нову жадобу. Від пам'ятників, позначених у старому плані, лишились здебільшого самі п'єдестали. Постаті Іскри і Кочубея[30] він, правда, бачив — вони валялись на надбережжі з побитими руками коло якоїсь кузні. Тільки Богдан[31] скакав незайманий на баскому коні й показував на північ булавою, чи то погрожуючи нею, чи збираючись її схилити.

Найуважніше він оглянув Поділ, ту частину міста, де сам жив, наочно переконуючись, що не тільки від людей

лишаються мертві написи, а й цілі доби історії минають майже без сліду, покидаючи там і там невиразні здогади про колишню велич. Блискучий центр середніх віків з Академією[32] та славетними монастирями обернувся тепер у дрібне торжище, притулок крамарів і лайливих перекупок, осередок кустарних виробництв мила, гільз, шкіри, оцту й гуталіну.

Надвечір Степан, вертаючись із мандрів, спускався просто до Дніпра десь на відлюддя, купався там і стомлено чвалав додому. Після вечірньої порції сала, що стало йому єдиним пожитком, він виходив на подвір'я, сідав під сараєм і курив. Дім Гнідих здавався йому мертвим. Якщо там і було життя, то зокола зовсім непримітне. Ні гомону, ні шуму не линуло з нього, і двері його одчинялись дуже неохоче. На ніч він мовчки запалював огні. За весь час Степан тільки раз мельки бачив господаря, що вертався з крамниці; господиня двічі на день доїла корів, та молока йому вже не пропонувала. Але щовечора на ганок виходила покурити самотня постать юнака, що першого дня почастував Степана цигаркою. Він сидів, курив, потім зникав у хаті. Степан мимоволі почував до нього симпатію, бо юнак той здавався також самотнім, як і він сам. Але підійти й заговорити з ним не насмілювався. Спати лягав рано, не маючи світла, і спав допізна, надолужуючи спочинком свої злиденні харчі. Всі думки про шукання житла на зиму відкладав, аж поки не одержить стипендії. Але справа раптом повернулась до нього зовсім несподівано.

Одного вечора до нього підійшов сам господар, тонконогий крамар, привітався і навіть сів коло нього на чурака. Дивлячись убік крізь свої окуляри, він спитав хлопця:

— Ну що, знайшли собі квартиру?

Степан цілком припускав можливість цієї неприємної розмови і мав готову відповідь — через тиждень він збереться. Дістане стипендію, це напевно, і збереться. Крамар мугикнув. Його пропозиція була така: хай Степан лишається в них, спатиме в кухні,— там є ліжко,— матиме обід і на сніданок та вечерю щось, а зате доглядатиме корови, наноситиме до хати води — кран був тільки надворі,— та настачатиме взимку дрова. Більше нічого. На цих умовах крамар згоджувався його законно заявити як небожа. Коли дійшла Степанові черга відповідати, він трохи подумав, більше з самоповаги, бо думати, властиво, не було про що: він умить зміркував, що матиме харч і тепле помешкання, а стипендія лишатиметься йому на

одежу й книжки. Робота не важка. Щось краще годі й уявити. Хлопець поважно відповів:

— Тоді я останусь.

Гнідий підвівся.

— Так перебирайтесь,— сказав він.

Через півгодини Степан покинув свій хлів і оселився в невеличкій кухні, де під стіною коло плитки стояло ліжко, а над ним клацав дешевий дерев'яний годинник. Господиня назвалась Тамарою Василівною, видала йому гасову лампу, склянку молока, хліба й шматок печені, яким він і відсвяткував свої входини. Матрац на ліжку видався йому після верстата царським пуховиком, а вранці він почав уже виконувати свої нові обов'язки коровника, водочерпія та дроворуба.

VII

В неділю, коли мала вернутись Надійка, Степан зробив надвечір генеральний огляд своїй одежі, попришивав непевні гудзики голкою, яку звик при собі мати за довгий час парубкування, витрусив френча й витер чоботи торбинкою. Костюм свій він носив уже третій рік, сукно на ньому злиняло від сонця, але це було міцне офіцерське сукно, що не дасть дірок ще років зо три. Потім ретельно поголився перед маленьким кривим дзеркалом, що висіло в кухні, бо останній тиждень став зовсім бородатий. Почуваючи себе свіжим, молодим і вродливим після цієї операції, хлопець бадьоро вийшов з хати, простуючи до критого ринку.

Два дні, що він пробув на новому помешканні, заспокоїли й зміцнили його. Гаряча страва, що була знайденим скарбом після черствого пісникування, освіжила йому нутрощі й думки. Вчора він, при нагоді скористувавшись зайвиною горячої води в казані, виправ свою білизну, висушив її на сонці й покачав. Він умів прати, прасувати, варити страву, навіть латати чоботи. Побачивши певність своєї невеличної посади, він виніс уранці на базар дві сухі паляниці, вже непотрібні йому, і продав їх за десять копійок, бо не любив давати на загин щось, що можна було якось спожиткувати. Неохайності й неощадності йому ніяк тим часом не можна було закинути, і коли він на той гривеник купив два десятки легких цигарок, то таких розкошів дозволився б і останній жебрак того дня, коли має вернутись кохана, яку ждано і жадано.

Роботи по господарству пана Гнідого — він вираху-

вав — було не більше, як на півтори-дві години щодня. На інститут і науку йому лишалось доволі часу; ще стипендія — і він має під собою поки що станівкий грунт для дальших заходів. Цю переміну на краще в своєму побуті він прийняв як належне, він ніби чекав її, не знаючи, звідки саме вона має прийти, бо попри всі сумніви й вагання, був своєї фортуни певен. Як молодий мисливець у лісі, тремтячи перед звіром, але вірячи в несхибність своєї руки, він був готовий до дальших посмішок своєї долі, хоч би часом вона й показувала йому язика.

Надійка справді приїхала, але в дівчат були ті ж самі гості,— інструктор і молоденький Яша,— тому поговорити з нею не було жодної змоги, якщо він не хотів зрадити свого почуття перед цими глузівниками. Степан пригноблено закурив свою легку цигарку, але Надійка так палко на нього глянула, передаючи відписа від сільського товариша, що він умить просвітлів, поринаючи у м'яке літепло, і насолодно подумав, ховаючи листа до кишені:

— Люба Надійка! Кохана, єдина Надійка!

Яша, що був у курсі всіх об'яв та афіш, запропонував піти сьогодні на літературну вечірку, що відбудеться в залі Національної бібліотеки заходами культкомісії місцевкому ВУАН[33]. Яша не пам'ятав, яка саме літорганізація виступатиме, але запевняв, що вхід вільний і що на кожній літвечірці можна досхочу наплескатись і нареготатись.

— Це чудаки,— казав він,— є такі, що вже з вусами.

Надійка спробувала послатись на свою втому, щоб лишитись із Степаном, але Яша категорично заявив:

— Обридне ще цілуватись.

І всі пішли на літвечірку.

Прийшли вони на годину пізніше, ніж оповіщено початок, але мусили ще півгодини чекати. Це спізнення не було виявом недбалості публіки до літератури, а явищем загальним, одним із наслідків глибокої зневіри до громадського життя. Розпорошений і загнаний у свої нори обиватель надто неохоче вилазить із них, і коли йому кажуть прийти о першій, він приходить о другій, ще годину посмоктавши свою лапу.

Вредний Яша власною персоною сів між Степаном і Надійкою, перетявши їм шляхи сполучення, і хлопцеві не лишалось нічого іншого, як роздивлятись на публіку й на залу.

Місця в малій залі Національної бібліотеки, де звичайно вечірки відбувались, поділялись за класовим прин-

ципом на дві категорії — спереду стільці для обраних, ззаду лави для плебсу, здебільшого студентського: позад лав було ще досить порожньої підлоги, де могли стояти ті, хто й на лави не втрапив. Кволі голоси літераторів, що здебільшого не вміють ні читати, ні промовляти, долітають сюди до вух зовсім невиразним мимренням, і публіка мусить тут розважатися самим виглядом літературного дійства, постаттю письменника, що читає, його колегами, що сидять на підвищенні за столом, курять, пишуть одне одному записки, позіхають і роблять натхненні обличчя. Найбільше оплесків посилає ця гальорка не белетристам, що розкладають на кафедрі рукописа й читають довго, а поетам, що виходять серед підвищення і декламують напам'ять з жестами та почуттями, бо в них більше театру, і вони швидко міняються. Перші два ряди стільців призначались для найобраніших — критиків та письменників, літературних метрів і сантиметрів, що приходять з дружинами та знайомими й не можуть сидіти далі другого ряду, щоб не зганьбити гідності самої літератури, бо ж ідею можна вшанувати тільки в особі її представника. І частина з них справді сиділа в перших рядах, бо тими представниками була, а друга вважала себе за представників, бо там сиділа.

Серед цього літературного beau-monde'у* Степан постеріг того молодика, що сказав щось про вірші на його адресу, коли він промишляв за посадою в державному видавництві, і хоч спогад про це зовсім був-таки досить прикрий, він зацікавився юнаком і спитав у Яші, хто то.

— А це Вигорський,— відповів той.— Поет такий. Нічого вірші пише.

Це була перша вечірка поточного літературного сезону, тому аудиторія зібралась численна і ввійти до зали було зовсім не так вільно, як написано в афіші. Традиція прилюдних літвечірок, породження тих часів, коли паперу не вистачало навіть на цигарки і мистецтву дано було гасло виходити на вулицю, тому й література мусила стати видовиськом, а літератор — читцем-декламатором, — ця традиція вмирає перед нашими очима, і ми спокійно можемо промовити «амінь» над її труною. Література — це зрештою, книжка, а не дикція, і виконувати її прилюдно так само чудно, як і читати без рояля музичні твори.

Коли письменники посіли свої належні місця на під-

* Вищого світу, еліти *(франц.). — Ред.*

вищенні за столом, голова культкомісії місцевкому ВУАН відчинив чи відтулив вечірку, сказавши кілька зворушливих слів про літературу, її сучасні завдання й висловивши відповідну надію. Але Степан не зважив на те, що читано. Сторонні думки дедалі глибше проймали його, заступаючи йому твори і натовп. Він думав про самих письменників, про те, що вони виходять перед інших і інші їх слухають. Вони висунулись із юрби, посіли власні місця, і всі знають їх на прізвище. Вони пишуть книжки, ці книжки друкують, продають, беруть до бібліотек, і на книжці того Вигорського, що він тут побачив, його власною рукою поставлено печатку в далекому сільбуді. І от сам її автор. Він заздрив їм і не ховав від себе цього, бо теж хотів висунутись і бути обраним. Сміх і оплески, що були нагородою тим щасливцям, мало його не ображали, і кожен новий з них, з'являючись коло кафедри, ставив йому боляче питання, чому це не він. Бо він хотів бути кожним із них, однаково — прозаїком чи поетом.

Читання творів на літвечірці — тільки вступ до найголовнішої частини її — обговорення чи дискусії. Публіка любить дискусії не тому, що бере в них участь. Дискусія більше видовисько, ніж читання, масовіше й пікантніше. Але, як правило, ніхто спочатку не хоче виступати. Адже останній має приємну змогу вилаяти всіх попередніх і здаватись самим найрозумнішим. Спеціалісти критики, що свій престиж підтримують тим, що ніколи нічим не бувають вдоволені, гордо відмовляються виголошувати свою високу думку, і їх треба припрошувати, як іменитих гостей на званому обіді. Та й взагалі всі краще воліють сміятися з інших, ніж самим їх смішити, але коли один хтось виступить, потік промовців суне навалою. Розумність заразлива.

На першій літвечірці кожен, цілком природно, хотів себе виявити, і безневинна кафедра стала місцем запеклої словесної боротьби, де проявлено всі можливості спроби переконання — глум, дотеп, знущання, ревізія предків письменника з метою виявити серед них куркуля чи буржуя, цитати з колишніх його творів, де він казав не те, що каже тепер, і таке інше, цікаве для слухачів, але сумне для літератури. Всі промовці, без різниці переконань, брались на ці прекрасні й чисті способи, кожен виправдуючи себе тим, що противник його до цього змушує. За півгодини на підвищенні почався справжній лицарський турнір, де Дон Кіхоти в панцирах із цитат і просто голіруч билися з невмирущими вітряками під оплески й ре-

гіт задоволених слухачів, а Санчо Панси[34] появляли свої розумові вартості, голублячи мрію стати губернаторами на літературному острові. Ці сутички завсігди кінчались внічию, що давало кожному вважати за переможця саме себе.

На початку дискусії Степан, завмираючи від внутрішнього хвилювання, міркував про те, що може він написати. Про що може написати. Як може написати. Він перебирав усі події свого життя, що могли б бути цікаві й іншим, радісно хапався за деякі й розпачливо відкидав їх, почуваючи їхню блідоту. Але перший крок він, проте, зробив, і основну вмілість письменника проявив відразу — здібність розшаруватись, глянути на себе крізь мікроскоп, розкласти себе самого на можливі теми, трактувати власне «я» як матеріал. Тільки хлопець безпорадний був перед самим собою, почуваючи в собі то пустку, то надмір, який не міг опанувати.

Він тоскно підвів голову й глянув на чергового промовця, якого слухали уважніше, ніж інших, і сам звернув на нього увагу. Той говорив плавко й дотепно, ефектно наголошуючи слова, підкреслюючи речення, немов вставляв їх у блискучі рамки; в міру спроможності він кидав слухачам влучне слівце, збуджував сміх, поправляв тим часом пенсне і починав знову з новим натхненням. З його уст сипались цитати всіма мовами, літературні факти, півфакти й анекдоти, його обличчя виявляло гнів ображеного велетня, глум зневаженого карлика, тулуб схилявся й випростувався в такт м'яким акторським жестам. Його слова зліплялись шматочками здобного тіста, він формував їх у листкові пиріжечки, посипав цукром і цукрином, квітчав мармеладними трояндочками і закохано спинявся на мить перед тим, як віддати ці ласощі на поживу.

— Хто це? — спитав у Яші Степан, вражений цим кондитерським мистецтвом.

Яша здивувався з безодні його неуцтва. Це ж Михайло Світозаров, найголовніший критик! І Степан вперше за весь вечір приєднав свої оплески до бурі аплодисментів, що вкрили слова великого критика.

О дванадцятій годині вночі голова культкомісії місцевкому ВУАН зачинив і затулив вечірку, сказавши кілька зворушливих слів про те, що все якось обійдеться, що смертельної небезпеки немає і дай боже здоров'я літературі. На цьому вистава кінчилась, і поле бою очищено без санітарної допомоги, бо літературні трупи не втрачають здібності рухатись.

— Ну й скубуться, боже мій! — скрикнув на вулиці

Яша.— Люблю дивитись. Той тому — гав! а той — гав-гав!

— Пишуть вони погано, от що,— поважно сказав інструктор.— Я читаю зараз Загоскіна[35] — отой пише.

— А я люблю Бенуа[36],— промовила Нюся.

Ганнуся мовчала. Література одібрала їй чотири години, і завтра вона мусила вставати вдосвіта, щоб кінчати замовлення.

Надійка, ідучи позаду з Степаном, розповідала йому сільських новин. Він похмуро мовчав. Коло ганку вона шепнула йому:

— Приходь же завтра.

Степан вертався додому, охоплений єдиною думкою, віддаючись їй до решти, до останньої клітини свого мозку. Бажання, виникши в ньому й прищепившись, скоряло його всього, зрушувало собі на користь всі його сили, заступало весь світ, роблячи його самого подібним на тетерю, що тільки власний спів чує. Молода пружина його думки, що допіру ще кволо ворушилась, напружилась і почала розтягатись, даючи рух сотням коліщат і підойм. Так, Степан мусив стати письменником. Нічого ні страшного, ні незвичайного він не почував у цьому жаданні. Він зріднився з ним за кілька годин так, ніби викохував роки, а в хвилюванні своєму вбачав ознаку хисту, прояв натхнення до творчості.

Тему собі він уже обрав — напише оповідання про свою стару, пощерблену бритву, що немилосердно скубе його, коли він робить свій туалет. Ось її надзвичайна історія.

Тисяча дев'ятсот дев'ятнадцятого року він востаннє ховався з рушницею по лісах у повстанні проти денікінців. Їх був невеличкий загін, душ із двадцятеро, що пробивались до головного повстанського табору під Черкасами. Вночі їх оточено, але невдало — весь загін встиг вислизнути, тікаючи поодинці на ближчі села до слушного часу. Засунувши рушницю в примітну копицю на полі, Степан вільним громадянином мандрував шляхом, але був спійманий і доставлений на допит. Він так спокійно й наївно твердив, що пан офіцер має справу з безневинним парубком он з того села, що пан офіцер завагався й призначив черкеса провести його до села та розпитати, чи справді він там живе і чи треба було йому ходити в поле, а в противному разі вчинити йому смерть коло зборні на страх і науку всьому світові.

Чорний патлач у папасі, вигукуючи найстрашніші загрози, сів на коня, оперезав хлопця для певності нагаєм

і погнав перед себе, пообіцявши застрелити, як скаженого пса, за першої ж спроби тікати. Та коли за верству Степан, присягаючись усіма богами й батьками на свою мировитість, запропонував цьому суворому східникові на доказ того свою бритву, що носив за халявою, той пересвідчився в його безневинності, оперезав його ще раз по плечах і сказав забиратися під три чорти і навіть далі. Але Степан, добре знаючи їхні веселі звички, непорушно стояв на місці, аж поки кавказець не від'їхав так завдальшки, що не міг загнати йому в спину кулю. Але найдивніше те, що через тиждень, коли повстанці, таки з'єднавшись, дали денікінцям переможний бій, Степан побачив того кавказця вбитим серед поля і витяг у нього з кишені свою власну бритву. Цю пригоду, саму з себе теж цікаву, хлопець поглибив, надаючи їй широкої, трохи не символічної ваги.

Бритва, в його композиції, належала спочатку фронтовому офіцерові, як втіленню царату, але на початку революції його вбито, і бритва перейшла до переможця — прихильника Тимчасового уряду. Від нього її здобув петлюрівець, поступившись нею незабаром червоному повстанцеві, що на мить впустив її перед денікінцем, але зразу ж забрав назад, уже назавсігди, як законний власник. Долю своєї бритви він підніс до історії громадянської війни, зробив її символом виборюваної влади, але цю канву мав вишити блискучими нитками, прибрати в тіло й рух, щоб надати життя своїй ідеї. Дорогою він обмислював різні епізоди й деталі, черпаючи їх із свого військового досвіду.

Дерев'яний годинник у кухні показував на чверть першу, коли Степан зайшов у хату, тихо запалив лампу, хапливо видобув папір і сів до столу писати, потопаючи у зливі образів і слів. О другій з половиною він кінчив, сховав рукописи, не читаючи, ліг, ще кілька хвилин снував крихкі марева й заснув кам'яним сном.

VIII

Упоравши корови й виконавши геть усі господарські обов'язки за певним, уже виробленим регламентом, Степан прочитав своє оповідання й лишився цілком задоволений. Прекрасне оповідання. Глибоке й розумне. І він його написав! Хлопець закохано гортав сторінки — речовий доказ своєї талановитості й запоруку майбутньої слави. Виправивши дещо з огріхів і начисто переписавши свій

твір, він замислився над його дальшою долею. Передусім треба його підписати, зв'язати його з собою певним ім'ям. Йому відомо було, що дехто з письменників прибирає собі інше ім'я, так званий псевдонім чи псевдомін, мов ті ченці, що відмовляються світу й самих себе з усіма ознаками. Так зробив, наприклад, Олесь[37], але Степанові цей шлях був відразний. Насамперед його прізвище зовсім не таке, щоб його соромитись, воно навіть сучасне, коли хочете, а по-друге, навіщо критись? Хай усі знають, що Степан Радченко пише оповідання, що він письменник, виступає в Академії і дістає оплески. Хай у сільбуді буде його книжка, і товариші, що він покинув, хай дивуються й заздрять йому!

Але, взявшись підписуватись, він завагався — коли прізвище було йому зовсім до вподоби, то саме ім'я — Степан його трохи збентежило. Надто воно було не тільки просте, а й заялożене якесь, і грубе. Хлопець довго міркував, вагаючись між бажанням зберегти себе цілком у підписі й зробити його гучним та блискучим. Він перебрав силу імен, шукаючи гідного наступника, і раптом йому спала в голову чудова думка трохи переінакшити своє власне ім'я, надати йому потрібної урочистості, змінивши одну тільки букву та наголос. Він наважився, підписався і став із Степана — Стефаном, діставши собі нове хрещення.

Доля кожного твору — бути, по змозі, видрукуваним, щоб потрапити до читача й зачарувати його. Оповідання Стефана Радченка, письменника, що подавав собі великі надії, а ще більші на себе покладав, теж, на думку його автора, мусило прикрасити десь сторінки журналу, і то якнайшвидше. З журналів він у своїй сільбудівській практиці знав самий «Червоний шлях»[38], що виходив у Харкові,— туди й належало це надзвичайне оповідання послати, але потреба зараз же, негайно почути вирок із сторонніх уст так захопила молодого письменника, що він вирішив його сьогодні ж комусь знаючому прочитати. Кому саме? Михайлові Світозарову, критикові, що так лепсько промовляв учора з трибуни, так захопив усіх і здобув такі овації. Йому, йому і тільки йому! Він прекрасно знається на літературі, він мусить бути чулий до кожного нового подиху, то більше до такого свіжого, мусить підтримати новака, напутити, порадити. Це, зрештою, його обов'язок і завдання. Критикова постать в палкій уяві юнака ставала добрим божеством, що зичливо прийме його перші літературні жертвоприносини.

І Степан поклав до нього вдатись. Він не знав, правда, його адреси, але творча винахідливість вмить підказала йому, що її можна довідатися в адресному бюро. Як зручно жити в місті! Скільки тут вигод! Розпитавши в Тамари Василівни, де саме воно міститься, те бюро, Степан перед обідом помчав туди й за гривеника довідався про свій шлях до літературних верховин.

По обіді він вийшов за ворота певним кроком людини, що знайшла своє місце в пущах світобудови. Легко минав квартал по кварталу, неуважно спиняючись перед вітринами й афішами, щоб показати самому собі, що нікуди не поспішає. Проходячи повз садки на Володимирській вулиці проти пам'ятника Хмельницькому, він зайшов і сів на лавочці серед дітей, що скакали тут, бігали наввипередки й підкидали м'ячі. Їхні веселощі заражали його. Затримавши м'яча, що випадково підкотився йому до ніг, хлопець так високо підкинув його, врівень з будинками, що дітвора весело заплескала й загукала, крім власниці, що не сподівалась уже дістати свою цяцьку з лона небес. Але м'яч бомбою упав з-під хмар, викликавши новий вибух божевільних радощів. Всі навзаводи трутили хлопцеві свої м'ячі, щоб і вони таке головокрутне літання зробили, та він, забравши три, почав підкидати їх усі разом, як цирковий жонглер, вкрай зачудувавши своїх малих прихильників.

В їхньому гурті він переживав солодкі хвилини, не затьмарені ні думками про майбутнє, ні спогадами минулого, почував у собі дивну повінь існування, що дає радість саме з себе, не потребуючи ні надій, ні планів. Він мав себе птахом, що спиняється в повітрі на розгорнутих крилах, обнімаючи маленьким оком розкішну землю, квіткою, що розкриває вранці маківку, проливаючи запашність назустріч сонцю.

Він пішов далі, попрощавшись із дітьми, що кричали йому навздогін, і все навкруги приємно тішило йому очі — стара дзвіниця Софії, трамваї й хвиляста вулиця, обсаджена вздовж каштанами. Близько опери він спинився ще послухати українських пісень у виконанні двох жінок і сліпого діда, представників мистецтва, що вийшло на вулицю, і потім того звернув на Нестерівську вулицю, куди вело його бажання і вказівки адресового бюро. Що ближчав він до заповідного будинку, то більше прокидалось у ньому — не хвилювання,— неприємне почуття жінки, що мусить роздягатись перед лікарем. Він похапцем добирав слів, що мав сказати:

«Вибачте, я написав оповідання і прийшов до вас, щоб ви послухали його».

Ні, краще:

«Вибачте, що я турбую вас, але я хочу знати вашу думку про оповідання, що я написав».

Будинок, де жив великий критик, був теж великий і мав два флігелі в дворі. Покладаючись на своє чуття, Степан зійшов на п'ятий поверх першого будинку, але останнє помешкання в ньому мало дванадцятий номер, замість потрібного вісімнадцятого. Тоді він, розпитавши в дворі, пішов у другий флігель, починаючи вже хвилюватись. Ударивши кулаком у двері, він почав чекати, і серце його кидалось багато голосніше, ніж він постукав. Він постукав ще раз, сам злякавшись своєї настирливості.

— Кого вам?— спитала жіноча постать, відчинивши.

— Вибачте, що я турбую вас...— почав Степан, не пізнаючи свого голосу.— Я хочу бачити...— Він запнувся, забувши прізвище.— Я хочу бачити... критика...

— Критика? — здивувалась жінка, тримаючи рукою на грудях капризний капот.

— Цебто він статті пише,— тлумачив хлопець, знемагаючи під вагою хреста...— Михайла...

— Михайла Демидовича Світозарова? Професора? — полегшено сказала жінка, впускаючи його. — Да, да, це тут. Сюди.

Вона повела темним коридором хлопця, що тремтів, як молодий злодій, вперше полізши вночі грабувати помешкання.

— Міша, до тебе хтось.

Хлопець зайшов у кімнату, де коло вікна за столом серед купи книжок сидів сам великий критик і писав, не підводячи голови. Степан спинився край килима, що лежав на підлозі, і боязко майнув очима по великих книжкових шафах, що тяглися вздовж стін. Побожний трепет пройняв його холодком у цьому святилищі, і він ладен був стояти так годину, дві, без кінця, почуваючи щось величне й млосне.

Нарешті великий критик кінчив переливати свою думку на папір і запитливо глянув на хлопця, якого погляд цей торкнувся страшним штихом.

— Вибачте,— сказав він, уклоняючись,— ви товариш Михайло Світозаров?

Сам свідомий недоцільності такого питання, він постарався хоч у міру змоги ковтнути маловідповідне слово «товариш».

— Я Світозаров. А в чому річ?

— Я ось написав оповідання...— почав хлопець, але спинився, побачивши на обличчі в критика неприємну гримасу.

— Мені ніколи,— відповів критик.— Я зайнятий.

Ця зневажлива відповідь прикула Степана до місця. В тоскному холоді, що оповив його, він зрозумів тільки одне — слухати його не хотять.

Як він не ворушився, то критик визнав за потрібне повторити, підкреслюючи склади:

— Я зай-ня-т-ий.

— До побачення,— глухо промовив Степан.

Вийшовши з двору, він пішов перед себе незнайомими вулицями, несучи на серці нестерпучий гніт безсилої люті. Ніколи ще не був він такий принижений та знищений. Зухвалі слова того книжного хробака лягли на нього ганебними плювками. Ну хай йому ніколи, але ж призначив би час! Хай зовсім одмовиться, але мусить порадити, куди вдатись! Та й яке має він право так казати? О, його до крові стібнув той пихуватий тон, той панський тон дідича від літератури!

Ідучи потупивши голову, він снував невиразні думки про помсту. Він міг би вдарити того слимака, розбити йому нахабне пенсне, тягати по підлозі його випещене тіло, бо перевага його м'язів була безперечна. І тому, що тільки такий спосіб помсти міг уявити, свідомість безсилості ще більше його виснажувала. В ньому знову прокидався селюк з глухою ворожістю до всього, що від нього вище.

Опинившись десь біля парку, він зайшов і сів на крайню лавочку. Трохи згодом, озирнувшись, він його пізнав — це був Золотоворітський сквер з двома обгородженими купами розваленого каменю, що й дали йому назву. Охоплений підступом всепалющої ненависті, він пробурмотів, криво посміхаючись:

— Тоже... Золоті ворота!

Несподівана рана заступила юнакові всі думки. Почуття, що з дому він виходив пишним Стефаном, а вертатись має затюканим Степаном, не хотіло його покидати. Він тупо дивиться на людей, що проходили повз непрозорими сильветами, вбачаючи в кожному з них потайних ворогів.

Зело дерев швидко темніло, плюскіт фонтана міцнішав у сутінках, і густий вечір тихо знімався з-над кущів. Раптом зайнялись ліхтарі. В своєму кутку хлопець давно вже

лишився сам. Денні одвідувачі скверу, чеснотливі тати з газетами й нені та няньки з колисками на колесах, розтанули тут разом з останнім промінням світла. На зміну їм злітались нічні метелики та їхні ловці.

Степан встав, добув свій твір і порвав його на шматки.

— Будь ти прокляте,— сказав він.

Він рушив до Надійки, хоч йому однаково було, бачити її чи ні. Але він пішов би до неї після перемоги, тож вирішив іти й після поразки. Вона радісно зустріла його в своїй хустині на розі вулиці, бо виглядала його, гуляючи.

Вона відхилила голову, його побачивши, і пристрасно засміялась, але він холодно до неї привітався:

— Здрастуй, Надійко.

Вони пішли до Царського саду, і дівчина, сміючись, щасливо розповідала про перший день лекцій у технікумі. Він зціпив губи. В його інституті теж, певно, лекції почались. Ну і хай починаються! Він замкнувся враз у собі й похмуро визирав на світ крізь добровільні гратки. Сміх Надійчин був йому нестерпучий, її веселість ображала його. Раптом відраза зайнялась в ньому до дівчини, і це чуття було йому приємне.

— А що пише Семен? — спитала Надійка, ще не почуваючи його настрою.

— Нічого не пише,— відповів він.

Та й справді, він цього не знав, бо листа від сільського приятеля ще не прочитав.

Надійка здивовано на нього глянула.

— Ти чудний сьогодні, Степанку,— несміливо промовила вона.

Він нічого не відповів, і вони мовчки дійшли до підгір'я Царського саду. Ця мовчанка ображала дівчину, і вона спинилась, стримуючи сльози.

— Я піду додому, коли ти мене не любиш...

Степан шарпнув її за руку.

— Люблю. Ходімо.

Він почував свою над нею владу і хотів, щоб вона корилась. Вся прикрість його на ній зосереджувалась, і він, може, вдарив би її, коли б вона надумала сперечатись. Але вона покірно пішла.

Коли вони зійшли на пригорок, з долини знялася в небо блакитна ракета й погасла вгорі з тихеньким тріском. Пускали фейєрверк. Рожеві, сині, червоні й жовті вогні, свистячи, гнались угору, креслючи світлючі дуги на темному тлі, вибухали й падали на землю іскристим дощем.

Степан дістав останню з своїх легких цигарок і запалив її.

— Сволочі вони всі,— похмуро промовив він, сплюнувши.

Надійка захоплено споглядала на небачену ще гру кольорів та вогню, забувши на мить про свого невеселого хлопця.

— Хто? — не розуміючи, спитала вона.

— Всі, що отам дивляться.

— Ми теж дивимося,— боязко зауважила вона, налякана його голосом.

— Думаєш, для тебе пускають? — суворо посміхнувся Степан.

Вона зітхнула. Він повернувся спиною до вогнів і пішов. Надійка мовчки наздогнала його й глянула йому в обличчя. Воно було байдуже, холодне в раптових спалахах цигарки.

За кілька хвилин вони опинились у гущавині, де кінчалась алея й починалась стежка край кручі. Темні чагарі тхнули тут вогкістю й похмурим спокоєм льоху. Спинившись край поглибленого мороком рівчака, вони дивились на той бік його, де темними велетнями височились купи дерев, завмерлих у лячному безгомінні. Тиша навкруги таїла чекання й жагу, мов напередодні грози, і шум міста внизу лунав далекими відгомонами грому.

Цигарка хлопцева погасла, і він нетерпляче кинув її в провалля. Потім обернувся до дівчини, що відчула його погляд з радісним трепетом.

— Степанку,— спитала вона, схиляючись до хлопця,— чого ти такий... сердитий?

Він зненацька обійняв її і притиснув до себе її груди з пристрастю, роз'ятреною злобою та приниженням. І за це міцне оповиття вона ладна була забути йому всю попередню неувагу. Схопивши руками його голову, вона хотіла пригорнути її до себе й поцілувати, але він нерухомо здушував, знесилював її обіймами. Тоді дівчина уперлась йому руками в плечі, силуючись відштовхнути, але мусила їх відкинути, застогнавши з болю й задушення, раптом відчувши, що він бгає і гне її, що коліна їй ламляться і хмарна смуга неба пливе перед очима. І раптом упала навзнаки, холонучи від лоскотних дотиків повітря й трави до оголених стегон, придушена німим тягарем його тіла, що, пручнувшись, подвоїло її і пронизало.

Потім вони сиділи на лавці над річкою, що нечутно бігла внизу, коливаючи вогники фарватеру. Проринаючи

крізь хмари та лист, на заході білий місяць сходив, що на воду клав холодні лелітки.

Бажання курити мучило Степана, і він рвав між пальцями порожню обгортку від легких цигарок.

— Чого ти мовчиш?— спитав він Надійку, підкинувши вгору шматки.

Вона тужно оповила його і припала обличчям йому до колін.

— Ти ж любиш мене?— пробурмотіла вона.

Він підвів її й відсторонив.

— Люблю. Нащо питати?

Тоді вона голосно заплакала, захлинаючись і хрипучи, немов стримувана повінь сліз відразу випорскнула з її очей руїнницьким потоком. Степан озирнувся навкруги.

— Не плач,— суворо сказав він.

Вона ридала, втративши в сльозах свідомість і волю.

— Я кажу тобі — перестань,— мовив він ще раз, шарпнувши її за руку.

Вона спинилась, але здушений зойк знову вирвався в неї і оскаженив його.

— Я піду, коли так,— сказав він, підвівшись.— Ти винна! — крикнув він.— Ти, ти винувата!

І пішов геть, повний туги та гніву.

IX

Життя страшне своєю невпинністю, нестримним поривом, що не схиляється перед найбільшим стражданням людини, показуючи спину її найгострішому болеві. Людина може досхочу борсатись у його тернах — воно пройде мимо з своїми глашатаями, що за страх і за совість кричать світові, що без тернів не буває троянди. Воно — той всесвітній нахаба, що на прохання обібраного жебрака відповідає штовханом, лящами, ціпком і суне далі, попалюючи цигарку, навіть не повернувши до жертви свій золочений монокль. На руїнах землетрусу вмить виростають курені для живих, що з музикою кинули подушених у землю, домовини поростають травою, і жалібні серпанки спадають з облич, що давно вже прагнуть посміхнутись.

В тридцять сьомому номері на Нижньому Валу теж нічим не позначився льодовик, що насунув на душу одного з мешканців цього двору. Корови були вичищені, напоєні й нагодовані, води наношено в потрібній мірі до

послуг кожного, хто хотів її споживати,— все свідчило, отже, за цілковитий порядок, ніщо не зраджувало жодних змін, і загублений шаг позначився б тут більше, ніж втрачений спокій юнака.

Запасливий крамар почав уже настачати на зиму паливо. Заснулий двір Гнідих на хвилину прокинувся від лайки возовиків, рипу колод. З'явились сірі мужички, що стоять по базарах та на рогах з пилами й сокирами, чекаючи покупців на свою робочу силу. Виробнича партія їх складається звичайно з двох дорослих та одного хлопчака, що тільки носить порубані дрова, підлягаючи приписам охорони дитячої праці. Степан взявся допомагати їм, переконавши, що це не вплине на їхню договірну ставку. Цілий день він завзято пиляв і рубав, так люто спускаючи на поліна сокиру, мов це були його давні воріженьки. Він бадьоро ворочав колодами, як галузками лози, розпитував селян про їхнє життя; розмовляв про їхні потреби, про стан культроботи в них, але, коли пішли вони, боляче відчув фальш своїх слів і нещирість своєї цікавості. Він не раз уже спостерігав у собі зміну, примусом одвертаючи від неї думки, а тепер мусив признатись собі одверто — село стало йому чуже. Воно потьмарніло в його спогадах, як блідне ліхтар у проміннях дня, але тяжіло над ним, як докір, як тривога.

Ввечері, лежачи на своєму ліжку, стомлений від дров та думок, він раптом згадав про листа, що відписав йому сільський товариш,— він же й досі не прочитав його! Хлопець видобув його з кишені, де він потерся вже, як задавнене свідоцтво. Повідомивши про стан справ, товариш писав йому: «...все думається, що ти поїхав на час і сьогодні-завтра вернешся. Звикли до тебе. Робота помалу йде, та знаєш наших хлопців? Поки за вуздечку ведеш, то й добре. А тут ще й Олексу Петровича забирають у округ. Аж дивно — що де кращого в нас є, те од нас тікає. Та й подумати — тільки лихо тут людей держить. Сидиш, як окаянний. А коли хто їде, так повіриш, такий сум бере, що хоч плач. Почнеш часом думати — женитися пора, та й думати не хочеться. Ти кажеш, що на Різдво приїдеш, поговоримо. Тільки я так думаю, що ти не приїдеш. Що в тебе тут, жінка чи дитина? Попервах тільки скучно. Роботи там багато, цікавої роботи, а нас забудеш скоро, нові товариші підуть. От ти тільки пиши...».

Кожне слово цього листа його ранило своєю простою, разючою правдивістю. І жодного слова він не міг запе-

речити. Тримаючи в руках листа, хлопець заплющив очі й шепотів:

— Я не приїду, ніколи не приїду.

Він назвав себе зрадником. Так може робити тільки відступник, що обікрав батьків, і від них йому буде прокляття. Але зразу ж, почавши себе ганьбити, втратив з очи мету свого обурення: вона зникла під впливом невідомої сили, що дбайливо обернула його докори в недоцільний спалах. Чому, властиво, він має себе за зрадника? Хіба мало людей покидає село? Міста ж ростуть коштом села — це нормально, цілком нормально. До того ж його ВИШ — економічна, і, її скінчивши, однаково на село не вертатись. Місто призначено йому за оселю. Та й хіба щось справді у ньому змінилось? Такий він, як був. Все гаразд, він має харч і помешкання, за день-два дістане стипендію. В чому ж річ?

І тоді невиразним болем, як нудота, як страшний сон, зринув спогад, що він так шалено гнобив його, стирав, витравлював його сліди в свідомості, аж поки обернув його в непомітний рубець, що тільки іноді кров'ю сочив,— спогад про Надійку. Ця дівчина, що ще недавно так його вабила, враз стала його кошмаром. Його кохання виявилось фальшованим папірцем, втрученим серед метушні, і він викинув геть цей непотріб, лютуючи і себе маючи за обдуреного. Вона ж була від села, що зблякло в ньому, була дрібним епізодом того зруху, що його охопив, хоч болючим, тяжким, мало виправдним. Що з нею? Він зціплював зуби й зухвало шепотів:

— Не я, так другий.

Він ладен був крикнути це з дахів, щоб позбутись глухої гризоти, що не корилась його владним наказам. А мусив викреслити Надійку з свого життя, знищити її в собі, як путо, що приковує в'язня до стіни. Бо зазирнув уже крізь гратки на волю. Й до всіх, хто був чи міг бути свідком його минулого, він почував потайну ворожнечу. Змінюючи плани, він тяжко відчував на собі владу колишніх спільників. Він ніяк не міг себе примусити віднести Левкові книжки, що були вже прочитані чи хоч перегорнені. Йому прикро було б побачитись з тим, хто раніш здавався вартим наслідування ідеалом, а потім раптом виявив страшну свою порожнечу. Бо Левко ганебно став у його очах поруч Яші й інструктора, як конечний член трійки, що символізувала йому тупість села, його заскорузлість та ницість. Воно не бачить перспектив, або не шукає їх, або не потребує. І чепурненька кімната Левко-

ва, мета його заздрощів, здавалась йому тепер норою сліпого крота.

Через кілька днів своєї розпачливої самотності він силоміць вирядився до інституту. Так, стипендію йому призначили. Й замість радіти, він ображено подумав: вісімнадцять карбованців! Казали — двадцять п'ять. А сам він потай надіявся ще на більше. Єсть же стипендії на п'ятдесят? Навіть на всі сто?! Лекції вже почались, але він забув вдома олівця й папір, тому визнав за недоцільне цього дня на них з'являтись. Та й великої охоти до цього якраз не почував.

На вулиці його огорнула дивна турбота. Він часто спинявся коло тумб з афішами, коло об'яв, плакатів кіно та вітрин, роздивляючись на все так старанно, як колись на експонати в музеї, не без певної побожності й захоплення. Малюнки, закрема, вабили його. Величезна афіша цирку, зроблена трьома яскравими фарбами, червоною, зеленою та ясно-синьою, оповіщала, що незабаром розпочинає свої гастролі всевідомий і на предиво спритний клоун та акробат, і тут же, як безперечний на все це доказ, був показаний він із трупою, окремо на землі й так само під недосяжною банею.

«Це дуже цікаво»,— подумав Степан.

Поруч він довідався, що в театрі ім. Тараса Григоровича Шевченка[39] дає концерти всесвітньознаменитий скрипаль, що з приємною посмішкою дивився на хлопця з-під сірої фарби.

«Молодець»,— похвалив його Степан.

А в першому держкіно йшов чудовий фільм з участю всепреславного артиста, і перед химерним східним убранням дійових осіб на виставлених для принади кадрах хлопець боляче відчув свій старомодний френч, юхтові чоботи й пожмаканий кашкет. Сам славетний той артист щедро показував себе йому в фракові без чалми, у фраку з чалмою, в шатах раджі, пішки й на баскому коні, соло, в дуеті з коханою і в хорі своїх прихильників. Степан мовчки, але невесело одійшов від цих картинок.

Дальшу зупинку зробив він коло вітрини кондитерської, де в поетичному порядкові, на білому мереживному папері, в розмальованих коробочках, фаянсових тарелях та вазах розташувалось солодке, невимовно смачне їстиво. Він пожирав похмурими очима всю цю навалу бісквітних і мікадних тортів, ромових бабок, заливних горіхів, купи шоколаду, шари кольористих тягучок і тістечок різної форми та змісту, не знаючи їм назви, але добре ро-

зуміючи, що назви ці — не пампушки, не пундики і не пірники. В своїй єдиній кишені він намацав двадцять копійок, але до крамниці зайти не зважився й купив пару тістечок на вулиці в милої дівчини, що мала приємність їх продавати й ніколи не їсти. Взявши до рук ці слизькуваті вироби цукерної індустрії, він нагло ковтнув їх, суворо сам до себе промовивши:

— Цить! Я теж хочу поласувати.

Це було йому мов перше причастя, що полишає по собі у вірного тугу від спожитої крові й надії на вічне життя.

Біля крамниці готового одягу Степан роздивлявся на костюми з таким виглядом, ніби йому тільки треба було вибрати котрийсь собі до лиця, з гарного матеріалу та добре пошитий. Налички з цінами аж ніяк не турбували вродливого хлопця — надто бо незмірні були вони з його фінансовими спроможностями, і він міг вибирати найдорожче, бо не міг купити й найдешевшого. Йому вільно було уявляти себе неподільним власником цих скарбів, що зробили б його кращим за того світового артиста, талановитішим за скрипаля й спритнішим за циркового акробата; він цілком собі до вподоби міг міняти щомить костюми, приміряти капелюхи й краватки, добирати хусточок і шкарпеток, бо жоден закон не забороняє користуватись чужим майном у власній уяві. І хлопець усвідомлював ту мить чудесну вагу одежі, що давно перестала вже бути способом прикривати тіло, прибравши ширшого й благороднішого завдання — прикрашати та поліпшувати його. Він, може, створив би щось геніальне, коли б одягти його ту мить в англійську сорочку з комірцем, куці вузькі штани й гостроносі черевики, але не створив нічого, бо й на час не кидала його гірка думка, що нічого за склом йому не належить і належати не може. Він зітхав, але стояв далі, поринаючи очима в сукна та шовк, як нирець у хвилі, сподіваючись здобути перли, а саме жабуриння витягаючи.

Він уже досить стомився від марного споглядання, коли до вітрини підійшла пані в легкій батистовій кофточці, що зраджувала мережку її сорочки. Опершись оголеними руками на поруччя, вона неуважно роздивлялась на рябизну краваток, може, навіть вибираючи, щоб зробити коханому приємний, елегантський і не дуже дорогий подарунок, що задовольнив би серце й гаманця, бо ж друге поширюється й стискається також, як і перше. Ця пані була напахчена міцними пахощами Парижа, і їхній дух стелився круг неї, як марево. Він пройняв хлопця солод-

ким туманом, сколихнув, і ніс його поширився, жадібно вбираючи це незнайоме тонке повітря, що лилось по жилах п'янючим чадом. Він нюхав цю жінку, як нюхають квітки, дихав нею, як дихають свіжиною весни, смолистістю бору, вранішнім паруванням землі. Тільки перший струмінь був йому трохи відразний, як незвичний дим цигарки, що швидко захоплює і стає пристрастю. Коло цієї жінки він пережив те млосне завмирання, що справляє на людину височінь, жахаючи небезпекою і разом нею чаруючи. І коли пішла вона, він глянув їй услід нахабним і побожним оком. Він, стенаючись, думав, що ця спідниця теж підіймається, хоч яка вона біла, що це пахуче тіло він теж міг би взяти, як і кожне, і зразу ж думка ця здавалась йому диковиськом і страхіттям. Але ця помащена Парижем киянка згладила йому рубець, що належав Надійці, в бліду, непомітну смужку.

Вдома він блукав по подвір'ї, захлинаючись від божевільних мрій, що його змагали. Це не мрії навіть були, а безглузде, нісенітне марення. Покидаючи на середині одне, він хапався другого, смоктав, смакував його й теж відкидав, маючи безліч інших і кращих. Він робився народним комісаром, що їздив у його уяві в авто і виголошував промови, які хвилювали його до самого шпіку; приймав чужоземні делегації, вів перемовини, запроваджував дивні закони, що зміняли лице землі, і по смерті скромно відкривав собі пам'ятники; то раптом ставав надзвичайним письменником, що кожен рядок його котився по світі віщим дзвоном, бентежачи людські серця, а власне серце найперше; то, занедбавши великі діла, надавав своєму обличчю чарівної краси, прибирався в найвиборніші костюми й скоряв жіночі серця поспіль, розбивав подружжя й тікав з коханками за всі можливі кордони, крім межі уяви; то кульбачив повстанського коня, добував із льохів сховані одрізани й на чолі ватаги безумців облягав місто, одмикав кулями ті крамниці, вантажив вози тих костюмів, тих ласощів та тістечок і клав під себе пахучу жінку, як полонянку. Така картина найбільше його захоплювала; стискуючи безсилі кулаки, він люто й пристрасно шепотів:

— Ну й грабив би! Ну й грабив!

Його вибаганки були невичерпні, фантазія невтомна, самозакохання непереможне. Він тримав у руках чарівний камінь, що, міняючись і палаючи, показує всі дива землі. І той камінь був він сам.

А коли розум, настирливий проповідник, засохлий муд-

рець, що не спроможен зрозуміти бажання, злякано починав свою нужденну казань, він подібен був до цяцькового кораблика на хвилях справжнього моря, і всі причитання його нагадували скарги господаря, що взявся б ганчіркою спинити потік із тріснутої водогінної труби.

Вночі йому снився сон. Він ішов розкішним садом по рівній алеї, затіненій гіллястими деревами, що під листом їх ховались довгасті, як банани, овочі. Хвилювання огорнуло його, коли він досяг роздоріжжя, так, ніби мав тут щось знайти чи когось здибати. Озирнувшись убік, він побачив альтанку, якої був не постеріг, і зайшов у цей виноградом оповитий притулок. Незнайома, що в ній сиділа, навіть не підвела голови. Він, вагаючись, спинився на порозі і раптом побачив, що палець на її руці киває йому. Придивившись пильніше і дедалі більше дивуючись, він зауважив, що вона сидить у самій сорочці, а коло ніг її — став, де вона буде купатись. Зненацька вона відкинулась горілиць, і легіт нечутно здув з неї решту покриття. Він дико на неї кинувся, але тільки торкнувшись, пірнув у загусклу калюжу й прокинувся від стукоту серця.

Він довго дивився в темряву перед себе — гола жінка вві сні, за народною мудрістю, віщує неминучий сором.

X

Єдиною розрадою Степанові цими днями тяжких іспитів було знайомство з сином Гнідих, Максимом, — тим молодиком, що зичливо почастував його цигаркою під час його злиденних входин у міське життя. Цей юнак, мало що старший від Степана літами, був лагідний на вдачу, мрійливий, спокійний, мав тихий голос і якусь глибоку сердечну усмішку. В його мові й поставі вчувалась довершена рівновага людини, що своїм життям задоволена й легко несе на плечах свою долю. Саме цей спокій і вабив Степана до хазяйського сина, якого спочатку він зневажливо охрестив панничиком. Сам спантеличений, він інстинктивно поривався до всього певного і потай заздрив на красну Максимову долю.

Максим теж був до селюка прихильний і дбайливий. До речі, він два роки тому скінчив інститут, що Степан тільки збирався починати. І хоч згадки за науку були зараз хлопцеві майже прикрі, він мусив розмовляти про програми та слухати спомини про різних професорів і різні випадки студентського життя.

— Ви служите де? — спитав його якось Степан.

— В шкіртресті, — відповів Максим. — З мене непога-

ний бухгалтер. А для цього треба природжених здібностей, ви не думайте!

— Яких саме?

— Точності передусім. І, коли хочете, певного зречення. Це особливий світ... Тому й бухгалтерів справжніх мало.

Степан похитав головою. Маючи жваву фантазію й хист розуміти все відразу та всім перейматись, він раптом відчув той безгомінний світ рахунків та квитків, де строкатість життя вкладається в одноманітні, наперед вироблені формули, де цифри заступають події й людей. Він зітхнув, сам несвідомо прагнучи до безтурботного спокою паперів.

— І багато платять? — спитав хлопець після звичайної в їхніх розмовах паузи.

— Шістнадцятий розряд і двадцять п'ять відсотків... Виходить щось карбованців із сто сорок.

Степан ледве стримав свій подив. Уже сто карбованців здавались йому сумою, що далі неї найпалкіші бажання його не могли сягати, а сто та ще й сорок було йому справжнім дивом і незмірним достатком. І він наївно запитав:

— Так чому ж ви не женитесь?

Максима це питання видимо зніяковило. Повагавшись мить, він невиразно відповів:

— Це бачите, справа... складна. Та чи й потрібна? Отак виросте хлопець і думає, що женитись обов'язково... Традиція така єсть...

Він засміявся й раптом додав:

— А книжки, коли хочете, можу вам дати. Я всі зберіг з інституту. Тепер, правда, нові пішли.

Але хлопець не поспішав використати його ласкаву пропозицію, бо його тим часом мало цікавили всякі книжки, хоч би й наймудріші, крім книги власного життя, якої минулі сторінки він щодня невтомно гортав. Не знаходячи в них того, що можна було б назвати радістю, яка належала б йому неподільно, вбачаючи в них лишень одноманітні дні — чи тому, що там справді яскравих спогадів бракувало, чи тому, що спогади ці становлять притаманний привілей старечих літ, заступаючи тоді надії, а чи навмисне, може, затьмарював їх, щоб палкіше прагнути в прийдешнє, — тільки усвідомлював тепер минуле, як бліду й важку путь плаями на крутизну, що привела його до урвища між шпилями, до прірви, що він мусив або перескочити її, на дно ризикуючи шугнути, або ж вертати в невеселі долини, звідки був вийшов. Край цієї кручі стоючи, він почував страшну зумовленість життя, що полишає люди-

ні так мало вибору; йому здаватись починало, що й власна його путь, теж загальному законові підлягаючи, була назнаменована давно заздалегідь, і ті широкі шляхи, що він ніби собі обирав, насправді були вузькими стежками, де він простував наосліп. Дитяча гра в Панаса, де одного, що з зав'язаними очима, ціла юрба жартунів смикає звідусюди, не даючись в руки, ставала йому символом, повним найглибшого змісту, втіленням основного становища людини на землі. Досвід йому показував, що ловить найбільше той, хто менше хапається і до наскоку готується за методами довгої облоги. Провалившись кілька разів на тонкому льоду, змокнувши й намерзшись у цих холодних купелях, він хотів бути обережним і тим часом зовсім спинився, кожен рух уважаючи за небезпечний.

Другого вечора Максим покликав хлопця до себе в хату, настерняючись-таки дати йому книжки. Хазяйський син був зовсім у незвичному для нього піднесеному настрої, багато говорив і часто сміявся. Даючи Степанові книжки та потрібні поради, він весело мовив:

— От ви здивувались, що я, мовляв, таку силу грошей одержую і не женюся. Скучно, думаєте, і грошей нема куди дівати. А ось гляньте, — він показав на свою бібліотеку. — У мене багато книжок. Я люблю купувати їх і читати теж. А знаєте, є такі, що купують і не читають. Купують і ставлять на полицю. Смішно, правда? І багато є смішного. Ви ще молоді — я не кажу, що ви дурень, боронь боже! А колись побачите, що читати книжки далеко цікавіше, ніж самому робити те, що в них написане.

Він посадовив хлопця коло столу до письма й запалив на ньому лампку під червоним абажуром, погасивши електрику вгорі. Тіні лягли по кутках кімнати, і Степан, одвівши погляд від світлого кола на столі, втопив його в морок, що всім речам і словам надає якогось глибшого змісту. Максим сів проти нього.

—Потім,—провадив він,—у дійсності ніколи не буває так, як написано в книзі. Ви посміхаєтесь, а це правда. І це ви теж колись зрозумієте. Я ж не кажу—«не буває того», тільки не буває так. В книжці все зібрано, підточено, припасовано й підмальовано. В дійсності є так, як є, а в книжці — як мусило б бути. І скажіть—що цікавіше? От ви приходите до фотографа й кажете: «Сфотографуйте мене, щоб я на картці був красунь». Ви посилаєте картку знайомим, таким, що давно вже вас не бачили й не побачать, може. Хіба для них, по-вашому, краще, якби ви з'явились самі? Я не кажу, що ви потвора, це до прикладу. Закуріть.

Він посунув до хлопця шкіряний портсигар.

— От іще куди гроші йдуть — люблю гарний тютюн. Знаєте, за військового комунізму всі махорку брали, аби курити. Я — ні. Таких цигарок ви рідко де надибаєте. Це витриманий тютюн, припахчений опієм. . .

— Воно ж шкодить, — зауважив Степан, закурюючи.

— Все шкодить! Дихати теж шкідливо, бо ви спалюєте кров. Не дихайте, може, довше проживете! Ви думаєте — не буду робити того, що шкодить, то більше житиму. А ви подумайте так: робитиму те, що шкодить, може, жити приємніше буде.

— І без опію жити цікаво, — сказав Степан. — Тут, у місті, я вам скажу, гроші потрібні, посада. О, якби гроші! А опій. . . це вже кому жити нема чим... хто порожній сам, кволий. . .

— Чудово! Маєте здоровий розум! — відповів Максим. — Людську силу, думаєте, на силомір можна зміряти? А повноту життя — на кілограми? Ви наївний! Коли ви згадали за одруження, так я й подумав — наївний.

— Так, по-вашому, всі наївні, хто жениться?

— Не ті наївні, а хто думає, що женитись треба. О, ті, хто жениться, зовсім не наївні! Це нещасні, коли хочете знати. Ви бачили за все життя хоч одне щасливе подружжя? Тільки по щирості! Ні? І я теж. Як вам подобається така організація? Хочете, я вам щось покажу? — запитав він таємниче. — Тільки це — секрет.

Він видобув із шухляди коробочок і відкрив його. Там на оксамиті лежала пласка золота каблучка з кількома дрібними брильянтами круг великого рубіна.

— Вам подобається? — збуджено казав він. — Знаєте, кому я подарую? Мамі. Сьогодні мамин день народження. Не думайте, що в нас гості будуть! У нас нема звичаю святкувати іменини чи там народження. Ми так тихо живемо, ніхто в нас не буває, — ви звернули увагу?

Степан несміливо взяв у руку коштовність і роздивлявся на неї, поклавши на долоню. Брильянти, міняючись, кидали іскри в рубін, і він, поглинувши їх, займався тьмяним, кривавим сяйвом.

— Дуже гарно, — сказав він, обережно поклавши каблучку в скриньку.

— Ви хотіли б подарувати таке своїй мамі, правда? — вів Максим. — Та, я знаю, що ви сирота. Хочете, я вам ще щось скажу? Ми прийняли вас тільки тому, що ви сирота. У нас не люблять чужих, ми так звикли самі. І знаєте, не прийняли б вас нізащо. Та коли я прочитав у тому

листі, що у вас батьків немає, я зразу висловився, щоб вас притулили. У кого матері немає, тому треба допомогти.

— Спасибі, — пробурмотів хлопець, почуваючи від цього викритого добродійства теплінь, сором і прикрий біль.

— Ну, я ображаюсь. Мені вже шкода, що я сказав вам про це. А я справді думав за вас. І вигадав доручити вам наше господарство. Це ж, правда, краще, ніж вам по бурсах тинятись? І мамі, до речі, допомога. Тільки ви не дякуйте, ради Бога, і забудьте, забудьте про це!

Потім господар показав йому кілька скарбів своєї книгозбірні — чудернацькі видання петрівської доби, українські видання з гравюрами першої половини XIX століття та величезну колекцію поштових марок у п'ятьох грубих альбомах — наслідки невтомного збирання, з дитячих літ починаючи. Він розповів хлопцеві про всесвітнє товариство філателістів, якого членом здавна був і тепер провадив із своїми кореспондентами по всіх кутках земної кулі інтенсивне листування, постачаючи дорогоцінні для них марки часів революції.

— Знаєте, — сказав він, — я мав би притулок скрізь, де хочете — в Австралії, Африці, на Малайських островах, аби тільки поїхав. Статут нашого товариства заповідає приймати кожному всіх односпілчан. Але я ніколи не виїздив із Києва, — додав він.

Степан приніс від нього до кухні купку статистик, економічних географій та комерційних арифметик, все це склавши в кутку до майбутнього вжитку. Як завжди, ближче познайомившись із людьми, він зразу ж примічав неминучі в кожного смішності й втрачав до них частку поваги. Тож і ласкавого Максима він визначив як дивака, вбачаючи в ньому глибоке споріднення з тим божевільним учителем, що з ним мав нагоду спізнатися тому кілька тижнів у Левка.

«Ну й люди! — думав він. — І чого їм треба? Що б жити просто, а вони все з вивертами».

Він думав так, дарма що сам якогось виверту собі розпачливо шукав, бо жити просто людина абсолютно неспроможна.

Але найбільше вразила Степана згадка за його сирітство, що несподівано йому так послужило. І справді, мати його померла, переказують, коли йому тільки два роки було, і жодних споминів про неї його пам'ять не зберегла. Тому мета його дитячої туги під час кривд та болів була відходила в мрію, ширилась по степах і гаях, сягала в неозбагненну далеч. Потім йому навіть здаватися переста-

ло, що мати його колись існувала так, як існують інші жінки, що родять. І та дивна ніжність, що бриніла в синівському голосі Максима, збудила тепер хлопцеві гнітючу тугу за тією, що була б йому найближча і найдорожча. Ох, коли б він маму мав, не був би такий самотній! Він з жахом гадав про долю матерів на селі, що туляться в синів по закутках на становищі зайвого рота, зневажені від невісток та онуків, і тим яскравіше марив, як шанував і кохав би свою. Але він втратив її навіки без найменшого сліду, і раптова свідомість цієї втрати підкреслила йому тепер його відчуженість у світі, де він не мав ні найпершого зв'язку, ні найпримітивнішої наступності. Лігши спати, він якось змалився, здитинився під впливом своїх згадок; нестримні жалі за ненею продовжували йому відчуття колишніх пестощів її та співів над колискою, і він палко відтворював свою уявну матір, якої прекрасні риси за мить повертались у провалене обличчя смерті.

Вранці Степан, здебільшого під впливом принесених учора книжок, що стали йому живим докором, вирішив, що дурня клеїти годі, і, взявши паперу та олівець, вирушив нарешті до інституту. Але вигляд вулиці та людей, зокрема гучні дзвони по церквах, наявно переконали його, що сьогодні неділя. Він зовсім загубив лічбу дням, і це насмішило його страшенно.

— От тюхтій! — подумав він про себе. — Ну завтра вже починаю вчитись.

Але на одну добу він помилився, на собі самому дізнавши, що понеділок день надзвичайно важкий і починати з нього діло не годиться. Бо в неділю вночі йому трапилась несподівана пригода, одна з тих, що кладуть на формування людини незбиті сліди й під попелом інших нашарувань зберігають свою жаринку, мов огник ліхтаря, що позначає рішучі повороти кривої людського розвою.

Ввечері Степан посадив себе уважно читати вступ до статистики, науки на диво проникливої, що непомильно обчислює, скільки кожен має шансів потрапити під трамвай, захворіти на холеру або стати генієм. Але до цих повчальних розділів хлопець ще не дійшов, і коли дерев'яний годинник, окраса його кабінету, показав десяту, відчув право спитати й отак розв'язати всі питання минулого дня.

Він заснув і прокинувся від тихого шелесту коло ліжка. Розплющив зненацька очі, побачив у темряві, що сіріла коло єдиного вікна, білу постать, величезну в мороку перед очима, повними сну. Він схопився й здушено спитав:

— А хто це?

Злодій? Примара? Сон?

Але постать мовчки насувалася, і хлопець не пізнав, а якось зразу догадався — це хазяйка. Що сталося? Пожежа? Нагла смерть? Але не встигши ще нічого спитати, відчув дотик гарячої руки до обличчя, до шиї, до грудей. Потім двох рук. Уривчасте, немов стримуване дихання ближчало до нього, нахилялось, спинилось і лягло йому на уста сухою, жагучою печаткою. Руки жінки оповили його стан, і до грудей йому торкнувся теплий, тремтячий м'якуш. Охоплений нестямним жахом, Степан пручнувся й притулився до стіни, ладний злитися з нею і зникнути геть.

— Що це ви? Що це ви? — бубонів він, захлинаючись.

Все тіло здерев'яніло йому від напруження, страх скрутив йому руки в задубілі обрубки. Він дихав рвучко й голосно, але холодним, терпким повітрям.

Вона тихо пішла геть, і Степан, мов крізь сон, почув, як легенько рипнули двері. Життя потроху верталось до нього, серце втішалось, він поворухнувся й несміливо витягся на ліжку горілиць. Ноги йому ще тремтіли, і струмки крові дзвонили в ушах. Поволі він усвідомлював подію після тваринного жаху, що пройняв і струсонув його.

— Та що ж це? Як же так? — маячив хлопець, соваючи руками.

Разом з усвідомленням йому відроджувався на устах поцілунок, що він урвав, притиск грудей і сласне оповиття голих рук. Голих! Як пізно він це зрозумів! Все ж тіло її, роз'ятрене, здатливе тіло, було відділене від нього лише тканиною сорочки. І він відштовхнув його, як боягуз, замість зануритись у нього, замість спізнати в його глибинах таємну, виснажливу теплінь! Що спинило його? Гріх? Почуття провини перед кимсь, гризота? Що важить для нього цей чіпкий мотлох, ці прикрі, на шляхах розкидані шпичаки, дурна мораль забобонів? Ні, тільки хлоп'ячий ляк — іншого пояснення він не міг добрати.

Похолонувши на мить, його кров уже займалася, ширилась, наливаючи жили, і молоде серце його кинулось на всю широчінь свого могутнього розгону. Запобіжлива уява розгортала йому образи, що бридкими здаються тільки іншому, а в полум'ї власної уяви стають неприступні для сумління. Охоплений палючою жадобою насолоди, він обережно підвівся і затремтів, торкнувшись ногою холодної підлоги. Навшпиньки підійшов до дверей, що вели в покої Гнідих, і тихенько спробував їх відчинити, та вони подались тільки трохи, скільки дозволив накинутий зсе-

редини гачок. Степан, нестямлячись, хотів постукати, але піднесена рука йому безсило впала. Що ж, він сам, зрештою, був винен!

Кімната душила його. Вийшовши в білизні на ганок, він сів і вперся ліктями в коліна. Холодне повітря не заспокоювало його. Страх і напруження лишили йому в серці занімілий біль. Каяття за незроблений гріх — саме за те, що не зробив його, — не покидало хлопця, нудило і гризло. Він називав себе дурнем, йолопом, страхополохом і нікчемою. І не тому тільки, що незадоволене тіло його налилось гіркотою, а ще й від невиразного здогаду, що володіння цією пишною, вищою за нього, дозрілішою за нього жінкою могло б зміцнити йому дух, впевнити волю, як буває по перемозі, що самому героєві показує його вартість.

Вранці Степан, знервований і невиспаний, похмуро тинявся по подвір'ї, нудився, запалював все нові цигарки, виснажуючи запаси своєї махорки. Хоч був уже будень і інститут був відкритий для його ревності, самий спогад про нього нагонив на хлопця страшенну відразу. Що там інститут! Проти пригоди минулої ночі це була річ проста й легко досяжна. А бажання тієї жінки, що про неї ще вчора вдень він і помислити не зважився б, перетворилося вже в пекучу спрагу, присмачилось непоборною цікавістю і стало, зрештою, дратівливим питанням його власного самолюбства. Тільки-но він уявляв собі, що ця жінка може йому не належати, лють proймала його й зводила на уста найобразливіші слова. Розпусниця. Бахурка. Навіть повія.

А проте він ладен був би благати її навколішках, коли б вона хоч раз посміхнулася йому, коли б подала йому хоч найменший знак. Але, здибаючись з ним у кухні, вона була така, як учора, позавчора, тиждень, два тому, найдрібнішим рухом не зраджуючи своєї вночішньої візити. Це здавалось йому безоднею облуди, глибиною зіпсутості розбещеної самиці. Вона ж приходила. Певна річ. Так чому кирпу гне? Невідомо. Прийде чи ні? Хлопець чудово розумів, що образив її своєю поведінкою, що треба щось сказати чи зробити, але що, але як — він не знав, не зважувався, боячись собі пошкодити й невдалим заходом все вкрай зруйнувати, замість направити.

Тихо, зовсім нечутно прийшов він до кухні, де Тамара Василівна поралась із обідом. Вона стояла спиною до дверей, і хлопець зайшов непомітно. Скутий свідомістю свого приниження і разом охоплений тужною, якоюсь жебрацькою пристрастю, він пожирав очима лінії її спини й

ніг то з благанням, то з нестерпучою жагою. І коли вона обернулась та побачила його, він постеріг на обличчі її муку й ворожість, що, зринувши на мить, сховались під виразом непорушного спокою. Але з нього досить було й одного погляду в її душу.

— Приходьте сьогодні, приходьте, — прошепотів він аж надто тихо, хоч ніхто сторонній не міг його слів підслухати, бо вранці нікого вдома не бувало. Жоден м'язень не ворухнувся їй на обличчі під його пильним поглядом. Вона одвернулась, а Степан вискочив із хати, люто грюкнувши дверима.

Він не приходив додому обідати, не без певної надії підкреслити цим свою розпуку, вернувся вже зовсім поночі, проблукавши цілий день коло Дніпра, і зразу вклався спати, знову натякаючи на своє чекання. Години тяглися йому нескінченними вічностями; стелі й усій будівлі сумирного крамаря загрожувала щомить нагла руїна від вибухів його нетерплячки, і коли вона нарешті прийшла, хлопець прийняв її з усім палом юнацької пристрасті й того велетенського запасу сил, що приніс із собою на місто.

XI

Останні літні дні використовували решту прав. Кінець вересня ранки стали хмарні, а в полудень виринало сонце, сповнюючи повітря весняними міражами і стримуючи на час опадання листу. Але вночі його зривали й розвіювали по вулицях вітри, завдаючи клопоту двірникам. По цих жовтих застілках осені місто вступало в смугу свого буяння, прокидаючись після літньої сплячки. Гарячково розпочинались культосвітні, клубні й театральні сезони, оживали всілякі учені й півучені товариства, вертаючись в особі своїх членів з відпустки та будинків для спочинку. Завмерлі за часів літньої млості розуму книгарні й книгозбірні сповнились покупцями й одвідувачами, одкривались виставки, читано лекції на найповажніші теми господарства й моралі. Починалось властиве життя міста, весна його творчості, такої замкненої в мурах і разом такої безмежної.

Степан теж захоплено причастився до цього пориву. Властиво, він мало що втратив, перепустивши перші тижні лекцій в інституті. Тільки тепер з'їхались усі професори, і писаний розклад перетворився в дійсний, зокрема щодо праці гуртків та кабінетів, що мають неминучу організаційну стадію. Загалом він увійшов до аудиторії на гото-

веньке, маючи змогу відразу стати на налагоджені вже рейки і розвинути ту швидкість, що передбачають навчальні плани. Записавшись на практичні роботи з статистики та історичного матеріалізму, ретельно одвідуючи лекції, він так пірнув в науку, що мало навіть зазнайомився з своїми товаришами. Вони цікавили його тільки як співробітники, але для них він за півмісяця став довідною книжкою інститутських подій, змін і програм, бо ніхто краще за нього не був про все це поінформований. На його зшитки з записами лекцій виник такий попит, що їх вирішено розмножити на машинці. Зокрема в галузі теорії ймовірності та вищої математики він зразу піднісся на ступінь загальновизнаного маестро, належачи до тих небагатьох, що схоплюють за низками формул і тверджень їхню суть, яка стає несхибним дороговказом у нетрях їхньої зовнішньої складності.

Вечорами, похапцем збігавши додому пообідати, Степан сидів дві години в статистичному кабінеті, вираховуючи безконечні ряди врожаїв та смертності, щоб визначити між ними коефіцієнт кореляції, і ще дві години, до десятої, гаяв у бібліотеці, готуючись до доповіді про грецький атомізм [40]. Кожну вільну хвилину вдома віддавав на вивчення мов, англійської та французької, з яких досі знав тільки потрібну в математиці абетку. Це була найбільша прогалявина його знання, і заповнити її було йому ударним гаслом. В ньому знову прокинулась упертість та посидючість, що їх робота тільки підсилювала, не вичерпуючи. Дні йому минали повні, насичені змістом, жодних сумнівів чи вагань не лишаючи. Хлопець вільно розгортав свої сили, горів ясно, бо такий був: схопивши весла на перегонах, міг гнати човна, не спочиваючи, аж поки не вивертав кінець кінцем кочаток.

Ті чудні стосунки, що нав'язалися між ним та господинею, аж ніяк йому не заважали. Вдень він якось забував за них, бо сама Тамара Василівна своїм поводженням рішуче окреслила їхні денні стосунки. Жодних натяків. Жодних вільностей. Тільки справи, тільки офіційно! І Степан теж не зважувався цих меж порушувати. Зрештою йому подобалась така стриманість у своїй несподіваній подрузі. Вона мов боялась світла, що роз'їдає таємницю, як кислота, і їхні побачення завжди зберігали чар несподіванки. Це була своєрідна, кумедна, але приємна романтика кухні, юнака й злочинної мами, півсентиментальний хатній роман, освячений незмінною ніччю та стукотом дешевого годинника на стіні, роман з раптовою зав'язкою, жагучим

змістом і нудним закінченням. А проте часом з якоїсь дрібниці, з руху чи слова він раптом відчував у своїй одвідувачці приховану чесноту, що збуджувала в ньому повагу й похитувала його першу думку про неї, як про розпутницю, що весь вік крутила з чоловіками. Тоді лячний неспокій обнімав його, і зв'язок цей, що він так просто пояснював, починав здаватись йому геть незрозумілим. Він питав, прикидаючись страшенно наївним, — чому, чого, через що, з якої причини?

— Бо ти моя маленька любов, — казала вона.

А він не зважувався казати їй «ти» і називав «мусінькою», як вона й порадила.

Вряди-годи за книжкою й серед роботи його спокушало засміятися від подиву і втішного задоволення. Як дивно на світі ведеться! Взявся він до крамарської родини хтозна-звідки, притулився, втрутився й он що коїть, — та хоч би ж з наміру, а то без найменшого зусилля. Якось воно так трапляється, що те, до чого прагнеш, тебе дурить, а чого не сподіваєшся, робиться саме собою. Іноді він мельки думав про Гнідого й Максима, що з першим майже ніколи не здибався, а з другим ніби приятелював, хоч теж бачився не щодня. Чи не догадуються вони? Ні, звичайно, ні, бо ніщо не зраджувало жодних змін у внутрішньому, замкненому й похмурому житті цієї чудернацької родини. А він, безперечно, щось постеріг би, спіймав би якийсь погляд чи натяк. Сумління підказувало йому, що все викриється, швидко викриється і буде кепсько. Від таких, дуже ймовірних — навіть без математичних обчислень—можливостей йому котився по спині неприємний холодок. Але голоси перестороги хутко глухнули у вирі його наукового запалу, що взагалі не часто дозволяв їм зринати.

Так само не турбував він себе й питанням про назву. Любов? Може бути. Смішно, але можливо. Кому стане сміливості проголосити: ось це любов, а це вже ні? Черевики можуть бути стоптані, драні, латані, скривлені й держані, все-таки черевиками лишаючись. Чому ж для любові раз у раз вимагати новенького взуття? Вона ходить часом у постолах і пантофлях. У всякому разі, таємниця й заборонність розпалювали хлопцеві цікавість, що цілком заступає юнакові кохання, і в заспокоєнні пристрасті йому зароджувалось почуття ніжності й подяки. Під млосним його впливом хлопець навіть цілував їй руки, — а це були перші жіночі руки, що здобулись у нього на таку честь. Бо він був глибоко свідомий піднесення, що його після її дотику опанувало, того вибуху діяльних сил, що поцілунок

її збурив, як електрична іскра. Вона вплелася в його життя невидним, потайним, але могутнім чинником, даючи, крім того, спізнати в собі жінку, що не розмінюється на дрібні кривляння й не силкується нічого вдавати. Перед нею всі дівчата, що він знав, були маніжними ляльками, які віддатись вважали за подвиг, саможертву й невідплатну послугу.

Поволі присвячуючи хлопця до таємниць кохання, вона навчила його цінувати поцілунок, що досі йому нікчемною забавкою здавався, та все інтимне плетиво жаги, що виробила людськість за час від кам'яного віку дотепер, і Степан, швидко відбуваючи прискорений курс у цій галузі людського досвіду, що передається в покоління без підручників та заповітів, звільнявся з книжних пелюшок, що його розум обгортали. Бо ночі давали йому відчуття бездумного, отже, справжнього життя, вільного від жодних приписів і вимог, не підлеглого ні розпорядженням, ні звітам. Вночі заплющувалось пильне око контролю й застережень, ущухали обридливі голоси, що припрошують, намовляють і наказують, і, збувшись їх, забувши їх, він спізнавав свавільну незалежність і зухвалу силу життя, що крізь тисячі загат доносить свій безсмертний чар.

В її умінні любити не було нічого штучного, хоч слово «любов» було найулюбленішим її жартом. Але зненацька серед пестощів хлопець почував у ній щось віддане й невимовне, якийсь жар внутрішнього багаття, що опалював його на мить і лякав. В ту хвилину він казав собі, що не розлучиться з нею ніколи, що не зможе без неї жити, ладен був пропонувати їй кинути родину й будувати з ним щасливий курінь на фундаменті стипендії. Та за мить вона вже жартувала, і він знову жодних зобов'язань на собі не почував. Любив її жарти, любив ті втішні, пестливі назвиська, що вона до нього прикладала і які кожному чути приємно, хоч вони й дурні, любив пахучі цигарки, що незмінно приносила, крадучи в сина, та безтурботні й безслідні розмови, що між ними точилися. Мусінька ніколи ні про що серйозно не казала, ніколи не турбувала його своєю душею, і він мусив би вельми вдячним їй за цю пільгу бути, бо знати чужу душу надто важкий тягар для власної душі.

Минув місяць безтурботного спокою, дні праці й ночі кохання, що поглиблює і вишліфовує свідомість. Вже почалися нудні дощі й сірі тумани, але витягнута із сховищ солдатська шинель чудово рятувала його на дворі, а дебелі юхтові чоботи були зовсім непромокальні. Тіло його в

одежі почувалось так само затишно, як і душа в тому тілі. Всі гризоти затихли в ньому без великого з його боку клопоту, і він розгонисто мчав уперед, як пущена з пружного лука стріла. Від свідомості цього наставлення благословенний лад панував йому в голові, запліднюючи його ясністю думки, що не має нічого спільного з хоробливою яскравістю мрії. Отруйні, себелюбні чи світолюбні марення, здавалось, його геть покинули й спростили йому життя, бо він сам зрозумів, що мусить ще чимало перевалів перейти, щоб робити висновки. Небезпечний нахил до неповної індукції, коли юнак на підставі перших двох десятків років земного гостювання, років смішних і наївних, пробує від себе установити світові закони, раз у раз стукаючись лобом об дійсність, поступився в ньому мудрому прагненню поступово обізнатися з життям і накупчити в собі достатню кількість його фактів. Він зробився поважним, трохи гордим, мав вигляд розумненького юнака, що, хоч і молодий ще, а багато що знає, геть усе тямить і кожному може розтлумачити, що, як, куди й до чого.

В інституті Степан простував велетенськими кроками. Поруч науки він дедалі більш висувався в громадському житті студентства, що в масі своїй того часу було байдуже й неймовірливе до колективізму через печатку обов'язковості, що на громадськості лежала. Людина визнає солодкість тільки забороненого плоду, і біблійний переказ про це міг би бути доречний політикам. У всякому разі для тих, у кого громадська жилка органічна й від зовнішніх обставин не залежить, тодішнє студентство було неораним, хоч і малородючим полем. Після кількох виступів на загальностудентських зборах Степана обрано на секретаря студентського бюро спілки робземліс і на члена інститутського бюро КУБУЧу. Він став страшенно заклопотаний, страшенно діловий, насилу вміщаючи в добу всі обов'язки перед собою та громадою.

На вечірці, що організував КУБУЧ у актовій залі Інституту на користь незаможних студентів, ухвалили, крім виступу запрошених артистів, улаштувати й живу газету, і Степанові спало на думку запропонувати увазі редколегії своє оповідання «Бритва», що валялось у нього чернеткою без видимої мети. Діставши ухвалу, хлопець трохи почистив та підгострив її для масового гоління і виступив із своїм виробом перед аудиторією.

Тільки перший момент він хвилювався, потім раптом заспокоївся і, почуваючи, як уважнішають слухачі, остаточно спіймав темп читання і мірно, опукло довів його до

кінця, без зайвих піднесень та пауз, діставши стільки ж оплесків, що й запрошений із опери тенор. Ба більше — щось кинуло йому навіть квітку, що, не долетівши помосту, сумно впала на підлогу, але він не визнав за потрібне підняти цей перший лавр із вікна своєї майбутньої слави.

Взагалі він до успіху свого поставився дуже неприхильно, і коли один з учасників живої газети студент останнього курсу Борис Задорожній палко похвалив його і почав розпитувати, чи ще він щось написав, хлопець похмуро відповів:

— Нема часу на ці дурниці.

— Даремно, — сказав Задорожній. — Що нас чекає, коли кінчимо? Зажепуть на завод, у контору — і край. Обростай мохом. А оповідання писати — хороша річ! Я, от тільки хвилина гуляща, так і читаю щось.

Степан заперечував. Оповідання — це пусте, розвага. Без них можна жити. І між ними виникла маленька дискусія про письменство, якого Степан був одвертим ворогом, а Борис — великим прихильником.

Проте вдома він за тиждень написав ще два оповідання. Студент Задорожній, що так щиро привітав його письменницькі заходи, став — чи не через це саме? — добрим його приятелем, до кого він і за порадою охоче звертався, і додому часом заходив. Доля цього веселого і здібного хлопця була повна злиднів та прикростей. Він мав необережність родитися від священика, що хоч і помер тому років з десять, але й цим не змив плями з синової честі. Двічі його виключали з інституту за соціальне походження, і він двічі поновлювався, бо особисте минуле його було справді бездоганне; на п'ятий рік він дійшов третього курсу та дістав посаду нічного сторожа в комгоспі, вважаючи себе за найщасливішу в світі людину.

Навесні він мав кінчити інститут по відділу цукрової промисловості. Степан почував до нього приязнь і глибоку віру в його художній смак. Отже, Борис став інтимним вірником його письменницьких спроб і першим, доброзичливим до того ж суддею його творів.

— Ану, послухай, — казав хлопець, розгортаючи пакунок паперів.

Борис послухав і ухвалював.

— Це я між іншим, — казав Степан.

Так він написав з півдесятка оповідань на повстанські теми, написав легко і швидко, трохи недбайливо, але захоплено.

— Та чого ти маринуєш їх? — спитав Борис. — В журнал жени.

— Е, ти нічого не розумієш!

І Степан розповів товаришеві, як перше оповідання був написав, як ім'я своє навіть на благородного Стефана переробляти збирався і як великий критик прохолодив його.

— Література — це делікатна річ, — додав він переконано. — Руку треба мати, а то й не підступайся. Того й письменників мало, я думаю.

Борис не згоджувався:

— То це, по-твоєму, як посада?

— Похоже.

— Дурний.

— Хай.

Борис засміявся:

— А як ти додумався — Стефан?

— Король був, чи що.

З того дня Борис прозвав його Стефочкою.

Одного вечора, коли Степан зосереджено вправлявся на переказах валюти й вираховував, скільки золотих карбованців буде в індійській рупії, якщо відомо, що фунтів стерлінгів у ній стількись, коли він такий далекий був від біжучої миті й оточення, до його кухні зайшов Максим у дуже піднесеному настрої.

— Я маю з вами поговорити, — сухо промовив він.

Голос йому тремтів, зморшки на чолі нервово ворушились, і Степана охопило передчуття чогось страшенно гидкого. Він тоскно догадувався, про що буде мова.

— Ви — нічний злодій, — сказав Максим, ставши проти нього край столу.

— Що?

— Ви нічний злодій, — тупо проказав Максим, упираючись руками в стола. — Ви злодій.

Степан підвівся, наляканий його тихим, стиснутим голосом.

— Про що це ви?

Але Максим зненацька хитнувся і, піднісши руку, якось хапливо, стурбовано вдарив хлопця просто в обличчя, від поспіху влучивши не в щоку, а в самий рот. Це був удар по губах, не міцний, але глибоко образливий, і Степан відчув його, як ляск батога по голому тілу. Його обличчя почервоніло, як рана, він увесь спалахнув, пересмикнувся, кинувся просто, перекидаючи ногою стола, й повалив Максима на ліжко.

Якийсь час він товк його кулаками, грудьми, головою, нестямлячись від скаженої люті. Потім облишив і розігнувся, блимаючи очима, щоб розігнати з-перед них червоні кружала. Одкинув назад розпатлане волосся і, хитаючись, натяг шинелю та кашкета й вийшов із хати. Пішов геть, розхристаний, розбризкуючи калюжі, тремтячи від гніву і образи. Ця наволоч ударила його в обличчя! Може, до герцю покликав би? На шаблях? На пістолях? Ач, який лицар об'явився своєї мами!

Він згадував з п'яним задоволенням, як бив образника, як душив його, вивертав, колінчив, і заразом жалкував, що так швидко урвав свою кару. Вбити б гадюку! На юшку потовкти! Бо не за саму тільки образу чином на Максима він палахкотів, а й за похитнутий спокій, матеріальну руїну та втрату коханки. І що більше свою катастрофу всвідомлював, то більша ненависть змагала його, ненависть безсила, безпорадна, гнітюща. Він сам обернувся в киплячий гнів, і коли б хто штовхнув його зараз, певно дістав би по шиї.

Вибігши вмить звиклою дорогою на Хрещатик, Степан мусив спинитися й поміркувати про свою найближчу ночівлю. Властиво, вибирати не було з чого, і Степан подався до Бориса на Львівську вулицю за Сінний базар. Швидка хода зморила й трохи заспокоїла його. Тіло йому починало щеміти від пережитого зруху, і він нервово позіхнув з притоми. Йому довелось довго стукати, бо було пізненько, і хоч Борис десь вартував комори, його до кімнати пустили як звичайного гостя. Відсутність господаря його порадувала, і до ранку він сподівався вигадати достатню причину своєї візити. Знайшовши шмат хліба, повечеряв і зразу ж ліг спати, кленучи Максима, що розбив йому життя.

Вранці Степан пішов до інституту і тільки ввечері побачився з Борисом, мусивши знову до нього вертатись, бо подітись не мав куди. Настрій у нього був найчорніший, цілий день ходив він тумою, але товаришеві весело заявив, що до хазяїв його раптом багато родичів наїхало, і він мусив поступитись на час ліжком.

— То ти зовсім у мене осідай, — сказав Борис. — Я ж, знаєш, мало вдома ночую. Собаче життя, але краще, ніж зовсім подихати з голоду. Я вже пробував — дуже неприємно.

Але Степан благородно відмовився, замість хапатись за таку вигідну пропозицію. Бо весь час його не покидала потайна сподіванка, що все якось обійдеться і він якось

повернеться до рідного кубла. Як? Не знав! Велике «може» жило в нім, глибока віра в свою долю, що досі не була до нього занадто сувора. Невже мусінька саманоситиме воду? Таке варварство не вміщалось у його голові. Або цей Максим, будь він тричі проклятий, вправлятиме корови? Але мусив визнати, що господарство Гнідих квітнуло без нього, отже, квітнутиме й далі. Мусінька поплаче й знайде собі зручнішого коханця. Ці думки нагонили на нього глибокий смуток. Він вирішив чекати. Чого? Може, мусінька й написала б йому листа, так не знала адреси. А їй писати не зважувався, навіть соромився, бо ж як не крути, а він відступив з поля бою, хоч і переможцем.

Два дні його гризла глуха туга за мусінькою, найбільше тому, що був з нею силоміць розлучений. Він зрештою терпіти не міг, коли щось не по його робилося. Але ще через два дні помирився з становищем і, певно, в Бориса лишився б, якби не нова прикрість, що знову його плани зруйнувала.

Якось увечері Борис, збираючись на варту, звернув увагу на його невеселий вигляд.

— Ти запрацювався, Стефочко, — сказав він йому. — Навіть паровий казан лопається від перегріву, а він же чавунний! Ще Маркс сказав, що робочий чоловік должон спочивати.

— Я й сам бачу, — сказав Степан, — що зарвався з роботою.

— Найкращий спочинок — це жіноче товариство, або по-нашому вечорниці. Мене недавно водили, і я тебе поведу — тільки треба півпляшки і чогось їстівного, наприклад, ковбаси. Ходити не дуже далеко, як на наші ноги, всього до критого ринку. Там є хата не хата, хлів не хлів, казна-що, словом, зате дівчат п'ятеро. . .

— П'ятеро? — спитав Степан.

— Аж п'ятеро. Але одна — боже мій! Суща Беатриса! Таке біляве, тихе, а тиха вода, кажуть, береги рве. Як її? Наталка? Ні... Настунька? Теж ні. Тільки умова — що моя.

— Та бери їх усіх! — понуро сказав Степан. — Єсть мені час до дівчат!

— Даремно. Учені пишуть, що це допомагає обмінові речовин.

Коли Борис пішов, Степан міркував довго й гірко. Що дівчат стало п'ятеро замість трьох, з'ясувати було не важко — він сам чув від Надійки, що вони мають на зи-

му ще двох товаришок прийняти, щоб легше було на дрова. Не менше зрозумів він і те, що Борис збирається лицятись до Надійки. І крім того, тягтиме його туди, якщо він тут лишиться, і крім того, розповідатиме йому, що там робиться, і крім того, розказуватиме там, що він робить. Але досить було Борисові тільки нагадати про Надійку, як хлопця охопила майже фізична нудота. Що ж буде, коли вона раз у раз фігуруватиме в Борисовій мові? Почуття самоохорони підказувало, що з його боку було б безжально наражати себе щодня на такий біль.

Той вечір він почував до дівчат ворожість, сумну ворожість до втраченого, що вернутись не може й з віддалі набуває притяжної сили. Невже вона полюбить Бориса? На мить його обняло палке бажання лишитись, лишитись навмисне в Бориса, щоб ходити з ним туди й відібрати Надійку. Натягти носа цьому хвалькові! Врізати йому трохи хвоста, щоб не казав так — «це моя!» Але душа його була надто стомлена, щоб займатись поривом, інший, важливіший клопіт перед ним стояв, і, беручись до книжки, він байдуже мовив:

— Хай бере.

Вирішив перебиратись до КУБУЧу, гірко розчарований, що місто все ж не таке велике, щоб можна було розминатись із людьми.

XII

Це був перший ранок, коли найретельніший студент інституту Степан Радченко не з'явився на лекції. Понурий і замислений, ішов він вул. Революції на Нижній Вал по свої речі, щоб забрати з того дому, що дав йому притулок, решту ознак свого перебування. Він обрав для цього саме ранок, бо в цей час мусінька бувала вдома сама. Хоч гнів проти Максима в ньому вже геть перегорів, а сам Гнідий навряд чи спромігся б щось йому сказати — він взагалі відігравав у цій дивацькій родині роль статиста, — проте хлопцеві було б прикро навіть їх побачити. Та й їм, певно, невесело було б з ним здибатись, а він не любив чинити людям неприємності.

Двері були незамкнені, і він зайшов у порожню кухню. На мить йому спала думка нишком забрати своє збіжжя й зникнути звідси назавжди. Але він одкинув її як ганебну — не злодій же він справді! Крім того, коли зайшов у цю кухню, де кожна річ була знайома йому, коли побачив у кутку відро, яким переносив стільки води, стіл,

що коло нього списав стоси паперу, свої книжки та зошити на місці, як він їх і полишив, — йому до болю неймовірним здалося, що він мусить все це покинути. За що? Він почував себе скривдженим. Але вся ця обстава була лише тлом, де лежали тільки йому видні сліди пристрасті; всі ці речі нагадували йому про спільність із жінкою, що дала йому так багато й такої гострої насолоди, і він відчув серед них, що коли це чуття й не любов, то все ж воно ще не вичерпане, що глибина його сягає ще багатьох ночей, втрата яких може його зруйнувати. Його раптом страх узяв, що разом з нею він втратив свій запал, що примусова розлука ця знову кине його в розпач, проти якого весь цей тиждень його застерігала прихована надія вернутись до неї і знову нею володіти. Тремтячи від збудження, він постукав у двері до кімнати і ще раз постукав, не чекаючи.

Коли мусінька вийшла, хлопець жадібно глянув їй в обличчя, шукаючи на нім ознаки радості, щастя від своєї появи. А воно було спокійне, як завжди вдень, тільки стомлене трохи і зблідле. Тоді він, не вітаючись, суворо сказав:

— По речі прийшов.

Вона посміхнулась, і ця посмішка довершила його роздратування.

— Не хочу вам заважати! — крикнув він. — Мабуть, обрид я вам, і Максима ви самі наслали, щоб здихатись мене!

— Максим поїхав, — сказала вона.

— Поїхав?!

— Від нас... Він житиме сам.

Жах пройняв Степана.

— Він сказав: «Мамо, обіцяй, що проженеш того пройдисвіта, тоді я лишуся, і все буде, як раніше». Я сказала: «Він не пройдисвіт...»

Степан кинувся до неї, схопив її руки й палко цілував.

— Ні, ні, мусінько, я пройдисвіт! — сказав він. — Я поганий, мене треба прогнати. Я люблю вас, мусінько, простіть мене!

Вона мляво відповіла:

— Простити? Тебе? За що?

Він цілував їй шию, куточки губ, очі, чоло, припадаючи до цих знайомих місць, пригортаючи її побожно й сласно. І вона, мов прокинувшись, оповила йому шию, відхилила йому голову й глянула йому в вічі диким поглядом пристрасті.

Вночі вона сказала йому:

— Я знала, що ти вернешся.

— Чому?

— Потім скажу.

— Я сам, от наперекір усьому, теж був певний, що вернуся. Ішов забирати речі, а десь у душі знав, що буду з вами. Поцілуйте мене, я гарний.

— Ах ти, любов моя, — засміялась вона.

Він замовк.

— Про що ти думаєш?

— Про... ту половину вашої хати.

— Раніше не думав?

— Дуже мало... між іншим. Боявся вас питати. Мусінько, все так дивно робиться. Виходить, я сам себе не знаю!

— І ніколи не знатимеш.

— Ні, чому? Я вже трохи навчений. Скільки я вистраждав! Місто закрутило мене. Я потопав.

— А тепер біля мене обсихаєш.

Він почув у цих словах стільки болю й глузливого докору, що мимоволі відсахнувся, якось зненацька, несподівано зрозумівши, як щось невідоме доти, сховане й страшне, що мусінька його жила й перед тим, як стала для нього існувати, що роки, десятки зниклих років несхибло вели їх назустріч, схрестивши тут, у кухні, їхні шляхи. І зараз ясніш, ніж коли, відчув він тихе, непереможне діяння долі, як пильний погляд, що раптом примушує озирнутись, і звичайні збіги істот, що, не знаючись учора, завтра стають друзями, коханцями чи ворогами, вразило його своєю таємницею й жахом.

Тепер він злякався, не знаючи, що вона думає, і зненацька стиснув їй руки.

— Ви не покинете мене?

— Ти ніколи не дозволиш, щоб тебе покинули.

— Тому я й вернувся?

— А чому ж, мій хлопчику?

Він сперся на лікоть і закурив. Її слова були трохи прикрі йому. В них бриніло ще неприступне йому знання життя і якась сумовита іронія.

Вона мовчала. Він поволі курив, лежачи на спині.

— Невеселий був цей тиждень, — сказала вона.

— Для мене теж, — відповів він.

— І для тебе? Та скільки ж тобі років?

Він хотів протестувати.

— Мені сорок два роки, — сказала вона, — я стара. Ти

хочеш сказати, що це ще небагато? Ех, любенький, через рік я буду справжньою бабою, ти не пізнаєш мене, якщо побачиш. А колись, дуже давно, — ти не можеш навіть уявити, як давно, — я теж була молода... Знаєш, що таке радість? Це ефір. Він випаровує за одну мить. А біль держиться й держиться без кінця...

— Це правда, — сказав він, — я сам це помічав.

— Кажуть, що життя — базар. Вірно! Кожен має свій крам. Один заробляє на ньому, другий докладає. Чому? Ніхто не хоче помирати. Мусить продавати, хоч би втратно. Після цього всякий має право назвати тебе дурнем, — той, хто прогадав, зветься дурнем. А люди страшенно неподібні. В книжках пишуть — ось людина, вона те й те. Всякі поговірки є про людей, про всіх людей, і можна подумати — от як добре ми людину знаємо! Є навіть така наука про душу, психологія, — я читала, не пам'ятаю чию. Він доводить, що людина біжить не тому, що лякається, а лякається тому, що біжить. А яка різниця для того, хто злякався? Він теж нічого не знає. Розумієш?

— Ви, мабуть, маєте на увазі ідеалістичну психологію. Тепер психологія будується зовсім на інших підвалинах. Метод інтроспекції давно вже закинутий.

Він поклав недокурка на стіл, простягши для цього руку, і повернувся на правий бік.

— Що ж далі? — спитав він. — Ви були молоді, і що далі?

— Дуже мало цікавого. У мене було два брати й дві сестри. Вони померли. Хто може сказати, чому саме я лишилась жива? Чудно, правда? Ми жили тут. Це будинок мій. Багаті ми не були. Так собі. Батько мій був купець — дрібний. І от слухай. У батька був товариш, вони разом росли, вчились. Батько торгував залізом, а товариш той — рибою. Товаришеві пощастило. Він поставив будинок у Липках, великий, п'ятиповерховий, став гуртовиком, склав мільйони. А батько торгував тут залізом. І нікому не заздрив. Коли померло четверо дітей, він якось зів'яв. У нього пропали всі плани. Потім померла мати. Я лишилась сама. Батька я боялась — він був такий похмурий. Він не помічав мене, мовчить, було, день і тиждень. Подруг у мене не було... Взагалі до нас ніхто не приходив. В школі мене дражнили черничкою. Мені було сімнадцять років, коли якось увечері, пізно, прийшов отой батьків товариш із сином. . .

— Це ваш чоловік?

— Так... це був Лука. Його батько мав орден на гру-

дях — я пам'ятаю. Я можу розказати кожен день свого життя, відколи себе пам'ятаю... Це страшно — так пам'ятати своє життя. Так, ніби сам себе вартуєш... Батько сказав мені тоді: «Тамаро, я скоро помру, виходь заміж». Я сказала: «Я згодна, тату», — і поцілувала йому руку. Рука була холодна, він справді помер через два місяці. Отоді я вперше побачила, які далекі одне одному люди! Батька ховали з почестями, бо всі його любили. Мене одягли в чорне й вели за катафалком під руки — з одного боку Лука, з другого тітка. Я якось глянула на пішохід — там спинялися люди, скидали шапки, питали, кого ховають, і йшли собі. Коли я побачила це, я перестала плакати. Мені стало соромно плакати перед тими, хто йде собі. Я уявила — вони прийдуть додому і розкажуть за обідом, що от, мовляв, ховали такогось і його дочка дуже плакала. Після цього в мене назавжди висохли сльози. А плакати було чого.

Вона спинилась і відкинулась на подушку. Спокій її слів дедалі більше заворожував хлопця, і щобільше підпадав він під вплив її оповідання, то менше міг їй щось сказати. Він обережно видобув цигарку і знову закурив.

— Не світи мені в обличчя, — сказала вона. — Я ще нічого не казала тобі, чому Лука, що мене, може, раз десь випадково бачив, прийшов до нас свататись. Я сама дізналась про це пізніше. Будь певен, що про все неприємне тобі неодмінно розкажуть. Рано чи пізно, випадково чи навмисне. Так от що було. Лука закохався в одну дівчину, теж купецьку дочку, і діло дійшло до заручин. Але там майбутній тесть чи теща — не знаю вже хто, — якось необережно висловився, що це велика честь родові Гнідих, коли їм віддають тут дочку. А старий Гнідий взяв тоді Луку й привів того ж вечора до нас. Лука ненавидів його, але корився. Ти можеш догадатись, яка чекала мене доля... Словом, Лука казав, що коли я розбила йому життя, то мушу хоч потішити його.

— Чому ж ви не покинули його? — спитав Степан.

— О, він дбав про це! Всі двері для мене були замкнені, а вікна з четвертого поверху всі відчинені. Як він хотів, щоб я вбилася. Але сам убити мене боявся. Я чекала тільки, поки помре батько. Та після його смерті Лука до мене перемінився. Перестав бити мене, зовсім про мене забув. Я рідко коли його й бачила. Звичайно, мені докладно розповідали, де він, з ким живе. А я тільки про людей жила на землі. Знаєш, що таке мрія для тих, кому бо-

лить? Це прокляття. Але як я мріяла! Чим важче мені було, тим я була щасливіша. Я знала найдивніші світи. Я перебралась на ту зірку, що ввечері сходить, — там надзвичайні сади, тихі струмки і ніколи не минає тепла осінь. Я мріяла тільки про осінь. І як мене там кохали!.. Потім у мене родився син...

— Максим?

— Максим... Я хотіла, щоб його назвали інакше... щоб його назвали...

— Як щоб назвали? — спитав він.

— Ти здивуєшся... Щоб назвали Степаном!

— Чому?

— Тоді я не знала, а потім догадалась. Я мала досить часу, щоб вивчити себе, розкрити собі кожну думку. Бачиш, я сама з себе почала кінець кінцем дивувати. Я не любила себе так, як інші себе люблять. Але сама собі була надзвичайно близька. Розумієш? Хто себе сам любить, той подвоєний, а можна ще злитися з самим собою... Тоді любити себе не можна чи краще — ніяк. Але тоді не боїшся себе й своїх думок... Так от чому. Було мені років двадцять, коли у нас служив робітник. Якось я заснула ввечері над книжкою, і він переніс мене на ліжко. Коли ніс, я прокинулась, але вдавала, що сплю, щоб він не поставив мене на ноги. Я заплющила очі, мені було страшно й приємно. Потім мені так хотілось попросити Степана, щоб поносив мене, що я від сорому тікала з дому. Всякими способами я добилась, щоб батько забрав його до крамниці, і більш його не бачила...

Степан почував якусь непевність. Чи справді це вона, його сміюча мусінька, завжди радісна й жартівлива? І йому раптом стало неприємно, що от ця жінка, яку він уважав за добре знану, має якісь свої таємниці, з ним не зв'язані.

Вона казала:

— Потім революція знищила його мільйони, Лука за місяць посивів, і нас вигнали з Липок сюди. Тоді він помітив мене й Максима. Якось уночі він прийшов до мене в кімнату й спитав: «Тамаро, ти ненавидиш мене?» Я сказала: «Ти для мене не існуєш». Тоді він почав боятися мене. Йому страшно було на мене глянути. Він почав носити сині окуляри... А Максим став юнаком. Може, я сама винна — я його божевільно любила. Часом мені здавалося, що його мають украсти. Я вартувала його цілими ночами. Коли він почав ходити до школи, я вмирала від туги й страху. Він ріс тихий, ніжний. Збирав метеликів,

жуків, нарешті марки. Любив читати. Ніколи в нього не було товаришів — нікого, крім мене. Ввечері він розповідав мені про все, що бачив удень, що робилося в школі — все, все. Я допомагала йому вчитись, поки могла. Коли він став юнаком, страшна нудьга взяла мене... Адже він мусив від мене відійти. Я тужила, плакала. Він це розумів. Якось підійшов до мене й сказав: «Мамо, я ніколи вас не покину». — «Це неможливо», — сказала я. Він відповів: «Побачиш, хіба я тебе дурив коли?» І справді, він мене не обдурив.

Вона замовкла, сама підпадаючи враженню своєї мови, сама переймаючись смутком своїх слів, ніби вперше їх із сторонніх уст почувши. Бо, втілюючись у слові, спогад набуває незнаної ще реальності, в сполученнях звуків він набуває разючої гостроти, далекої від свого тихого існування в мовчазній думці.

Він теж мовчав і курив, дивився в олив'яне вікно, слухав цокання годинника над головою, що серед тиші здавалось хапливим. А думки його напружено працювали, приймаючи й засвоюючи те, що він почував допіру й з чим мусив погодитись. Далека перспектива її минулого, той довгий темний коридор часу, де вона там і там засвітила своїми словами хисткі вогні, вразив його спочатку, вжахнув його чудною складністю своїх зворотів і комірок, та якось раптом зблід, погас перед його очима від маленької посмішки, що свавільно зійшла йому на уста. В чому річ? Що дивного в цій банальній історії про нещасливий шлюб, у міщанській історії, що повторюється скрізь і всюди під низькими дахами передмість, де життя полягає в коханні та затишку? Покірна купецька доня, чоловік — зрадник і тиран, осінні мрії, материнство й захоплення наприкінці гарним юнаком, хапання за рештки життя, хвороблива потреба надати їм хоч якогось змісту напередодні старості, коли спалахує останній, жалісний, безтямний вогонь у жіночій крові! Ні нове, ні рідкісне. А проте почував у собі доплив сили від потайної думки, що зміг втиснутись у її задушне життя, здолав збурити його й собі підпорядкувати. Він з'явився, і все змінилось — це було йому найважливіше. І, обійнявши її зненацька, опановуючи її, він пошепки спитав:

— Ви ж мене, мусінько, трохи любите?

Порушене на тиждень життя вродливого й здібного хлопця, перейшовши черговий поріг, знову полинуло рівним міцним струменем. Що в інституті, що вдома він почував себе чудово, маючи занадто праці, академічної та

громадської, щоб про щось серйозно замислюватись, зокрема про щось неприємне. І мусінька, така делікатна жінка, не отруювала йому, звичайно, прикрими спогадами втіхи собою володіти. Все заспокоїлось у принишклому домі Гнідих, що непомітно викинув з себе людину, розкладаючись, умираючи повільною смертю, що може тривати місяці й роки, але даючи крізь двері свіжий пагінок пророслого в його гної випадкового насіння. В цьому трухлявому гнізді вбивалось у пір'я приблудне пташеня й уперто розгортало свої крила. І справді, після тієї знаменної події хлопець мимоволі почував себе цілковитим господарем не тільки кухні, а й тих дальших кімнат, де ніколи не заходив, простираючи над ними невидиму владу. Прозирнувши на мить у відтулину мусіньчиної душі, він негайно пустив туди корінь, обгрунтувався й розгостився там, як неминучий наслідок, вільно вбираючи живущі соки, що може дати напередодні облітання жіноче тіло. Він оповив її, живлячи у володінні нею свій розгін, і щоки її горіли гарячковим рум'янцем від полум'я, що, спалюючи її, його огрівало й ростило, як той овоч, що, налившись, мусить відпасти свого гілля.

Зима давно мусила б стати, як запевняли бюлетені укрмету, але запізнилась з незалежних від науки причин. Боязкий сніг, випадаючи вранці, розтавав на бруку рідким болотом, нешкідливим, правда, для Степанових юхтових чобіт, але дошкульним для пацанів, цих пасербів міста, що, не маючи галош, перебирались на зимові помешкання до водогінних люків та смітників. В цій безконечній сльоті люди здавались сірими, як і болото на вулиці. І коли одного дня сталося диво і сніг, стиснутий морозом, не поплив струмками в приготовану йому каналізацію, місто пишно розгорнуло свої білі артерії і гордовито піднесло своє чоло. Засипане холодними пластівцями, воно доходило апогея творчості, достигало, напружувалось, щоб навесні, скинувши вінчальну фату, починати своє зав'язання. Це був час, коли пізно гаснуть вікна будинків і всередині коло столів, цих храмів нового поганства, сидять двоногі зосереджені сови, виношуючи, породжуючи й плекаючи адміністративні, господарські, мистецькі й наукові плани; був час, коли хрусткими вулицями мчать легенькі саночки, коли голоснішає музика пивниць, більшають обороти рулетки, коли автобуси узуваються в ланцюги, жінки — в чарівні боти, а молоді студенти складають перші звіти в інститутах і житті.

XIII

Весну в місті несуть не ластівки, а бендюжники, що з благословення комгоспу починають довбати на вулицях злеглий сніг, вантажити його на санки й вивозити геть, де він може танути без шкоди для міського добробуту. Перш ніж з'являться ці предтечі тепла, жодна брунька на деревах бульварів не насмілюється набрякнути й розпуститись. Це було б зухвале порушення тутешніх законів і варварський замах на підвалини цивілізації.

Пробудження природи не минуло без впливу на Степанову душу, що нагадувала платівку високої чутливості, придатну до моментального фотографування. Ніщо не викриває так штучності міста, як саме весна, розтоплюючи й тут сніги, але оголюючи мертвий брук замість сподіваного зела, — а хлопець ще прагнув зачути дух вогкої ріллі, втопити очі в зелену далечінь полів, у чорні смуги пухкого грунту. Навкруги він бачив страшне погноблення природи, і дерева камінних вулиць та обгороджених садків, замкнені тут у клітки, як дивовижні тварини по звіринцях, журно простягали йому своє набрякле гілля. Леле, що важила тут зміна холоду на тепло, крім відповідної зміни одежі? Що нагадувало тут про могутнє парування степів і радість людини, що чує під ралом родючу землю? Там весна — сурма світлого бога, промениста провісниця щастя і праці, а тут дрібний, хоч і приємний епізод, кінець господарчого кварталу й початок руху приміських потягів. Місто вивернулось на сонці великим випещеним котом, примружуючи на світлі безліч очей, потягаючись і позіхаючи від насолоди. Воно лагодилось спочивати.

Але весняний спогад Степанів про село, принесений теплом і свіжими дощами, не мав тієї сили, що справді може скорити. В ньому був сум за дитячими роками й жаль за минулим, що на відстані набуває чар, незалежно від якості, і він сам надіявся, що ця тихенька скорбота розвіється, як танущий туман. А може, це просто були оденки тих невиразних хотінь та неоформлених прагнень, що роз'ятрює в серцях весна, нашіптуючи облесні слова про майбутнє, розпалюючи спрагу, обіцяючи якісь зміни, якесь простування, яка збуджує і бентежить душі різноманітним насінням, що, замість трояндами розквітнути, проростає частіше цупким полином. Бо життя — це широкомовна, галаслива лотерея з барвистими афішами, запаморочливими плакатами й досконалою рекламою, що про-

віщає надзвичайні виграші, делікатно замовчуючи, що на один щасливий білет припадають тисячі порожніх тонісіньких квитків і брати участь у тиражі можна тільки раз.

В інституті весна позначилась іспитовою лихоманкою — недугою, що обпадає тільки студентів. Починається вона поволі, і латентний період її можна характеризувати підвищеною посидючістю, нахилом складати конспекти й підкреслювати в книжках рядки; але перший симптом одвертого нападу становить професорова оповістка коло канцелярії, після чого хвороба переходить у тифоїдну стадію з піднесеною температурою, маячнею й нічницями, маючи кризу в іспитовій кімнаті, де виявляються всі ускладнення й можливості поворотності. Складаючи на добре такі поважні дисципліни, як політекономія та економгеографія, Степан згадав про обов'язковість української мови й вирішив її теж між іншим скласти. Її лекції були єдиними, що він не одвідував, і готуватись теж не збирався, дуже підставно припускаючи, що українська мова і є та сама, якою він чудово володіє, навіть оповідання пише, а він сам якраз і є той українець, що для нього мова ця існує і яку скласти, отже, він має всі права, тим більше що в своїй повстанській кар'єрі перед тим, як викинути червоний стяг, він тримав якийсь час прапор осінніх степів і небес. Але через рідні пороги теж можна перечепитись, і Степан знітився вже від першого вибуху важкої батареї глухих голосівок і закону ікання, а влучний обстріл із скоропальних речівникових та дієслівних гармат примусив його геть ганебно відступити з палким бажанням за всяку ціну здобути цю несподівану фортецю.

Діставши з бібліотеки найкращих підручників, він, закинувши решту, взявся того ж вечора споглядати їх і вивчати. Досі він знав самі російські граматичні терміни і з якимсь дивним хвилюванням вимовляв їхні українські тотожники, бачачи, що його мову теж уже розкладено на розділи й параграфи, підсумовано її закони й виведено правила. Він заглиблювався в них дедалі з більшим захопленням і насолодою; дрібні, звичайні слова здавались йому глибшими, змістовнішими, коли він розпізнавав їхні складові частини й таємницю їхніх відмін. Він полюбив їх, оцінував їхню роль й перейнявся до них пошаною, мов до значних осіб, що їх, через несвідомість свою, трактував досі за простих.

Отож, за місяць засвоївши талмуд Олени Курило[42] й вистудіювавши історію мови за Шахматовим та Крим-

ським[43], він став перед очі професора в інституті, що, не пізнавши його, геть здивувався на глибінь його знання.

— От як корисно прослухати курс моїх лекцій, — сказав він, — але мушу признатись, що дуже рідко маю втіху іспитувати українця, що знає свою мову.

— На жаль, — зауважив Степан, — більшість уважає, що досить українцем родитись.

— Так, так, — відповів професор. — Але мушу признатись, що я їх безжально ганяю. Дуже радий, що ви цього уникнули.

Так вони розговорились, і професор розпитав Степана про його походження і теперішній стан. Останнє хлопець змалював йому найтемнішими фарбами, бо й справді становище це починало здаватись йому жалюгідним. Він так похмуро розповів професорові про порання корів, ніби це було небезпечне муштрування африканських левів, а свою кухню подав йому такою захламленою й задушною, як келію подвижника в гущавині страшних борів. І добрий професор, зворушившись, сказав йому:

— Ви здаєтесь мені здібним, серйозним студентом, і я спробую допомогти вам. Бо, мушу признатись, у мене не так багато вже слухачів, що одвідують мої лекції і яких я ні разу не прогнав з іспиту.

Після цього професор написав йому листика до голови лекторського бюро в справах українізації, пообіцяв ще й сам побалакати з цією видатною людиною й додав, стискаючи Степанові руку:

— Сподіваюсь, що ви там із студента зробитесь лектором.

Другого дня вранці Степан уже з'явився перед українізаційний ареопаг, де його піддано *під* чи взято *на* іспит залежно від мовних переконань кожного з членів. І після того, як із зізнання підсудного точно встановлено, що ablativus autoris* в українській мові ніким, ніде й ніколи не може бути вживаний, що для переведення розвантаження мови дієслівні речівники мусять бути старанно й невхильно обходжувані; після того, як він, вгорі названий і зазначений, виявив цілковите розуміння, чому людина ходить по вулицях *у* справах *на* адресу *з* наказу *за* основними правилами мови, його висвячено на лицаря українізації першого розряду з оплатою академічної години один карбованець вісімдесят копійок.

---

* Орудний дорадчий *(лат.)* — відмінок латинської мови, який в українській мові не існує. — *Ред.*

Записуючи його адресу й видаючи йому посвідку, елегантський секретар лекторського бюро приємно сказав йому:

— Сподіваюсь, товаришу, що ви за тиждень-два дістанете призначення в установу й зможете, — додав він, мило посміхаючись, — перемінити свій френч на щось відповідніше. Все лихо українців у тім, що вони кепсько одягаються.

Степан сам цілком свідомий був слушності його слів. Справді, його сукняна одежа, мимо того, що була стара, ще й надзвичайно незручна в тепло, і її конче годилося б змінити. Він не раз про це думав, одягаючись уранці й розбираючись увечері, коли ближче стикався з своїм хамлом і переконувався, як мало пасує це зовнішнє впорядження до його здібностей. І, властиво, не брак грошей спиняв його — за ці сім місяців він зібрав із своєї стипендії щось близько ста карбованців, — а ніяковість перед самим собою. Хоч, зрештою, френч та чоботи стали вже для нього струхлявілою формою, проте мали над ним силу традиції. Змінити одежу здавалось хлопцеві надто сміливим, і для цього він мусив мати достатню підставу.

Обрії ширшали перед ним. Мати три півторагодинні лекції в установі тижнево, дістаючи за це цілого червінця, тобто піднести свій місячний бюджет мало не до шести червінців, — це був для нього не жарт, а незмірна перспектива. Такі розрахунки збуджували хлопця й заколисували, а потім весняний неспокій не покидав його й на хвилинку, обертаючись з дня на день у смоктущу турботу, що застелила тінню його гарні очі. Дедалі нудніше було йому вертатись додому, і він сидів вечорами в бібліотеці, аж поки можна було в ній лишатись, поринаючи в книжки глибше, ніж цього могла вимагати найбільша пильність. Згадуючи вранці, що йому належить вичищати гній з-під корів, підстилати їм та поїти, він почав залежуватись, схоплюючись в останню хвилину, і часом цупив зозла палицею сумирні тварини, що завжди ставились до нього прихильно. Щораз тужніше було йому уявляти, що ціле літо, коли настане перерва в інституті, він буде прикутий до своєї кухні, бо на село він не почував жодної потреби з'являтись. Поділ, зокрема Нижній Вал, занедбана вулиця, діра, нетрі передмістя, зовсім переставали йому подобатись, і довгий шлях до інституту, якого раніше він зовсім не помічав, почав здаватись йому надто втомним.

Крім того, позираючи в свій майбутній добробут, він

вбачав реальні можливості стати ближче до міської культури, одвідувати театри, кіно, виставки й доповіді, а відстань його помешкання від центру відбирала б йому силу дорогого часу на зайву ходанину, заважаючи, отже, вільно причащатись до вигод цивілізації. І наслідком цих невеселих міркувань у хлопцеві купчилась невдоволеність, що отруювала йому академічні успіхи, знебарвлювала сподіванки і послаблювала енергію. Він раптом уявив собі, що перевтомився, і потай покладав якусь — коли не більшу — частину свого уявного виснаження на карб мусіньки, якої пристрасть зовсім недоцільно, як починало йому здаватись, пожирала його сили, варті вищого й ціннішого вжитку.

Лекторське бюро його не підмануло, і за півтора тижні він дістав листовну пропозицію прийняти гурток в житлоспілці від лектора т. Ланського, що заявив бажання той гурток покинути. Вночі Степан поділився своєю радістю з мусінькою, але та поставилась до неї не зовсім прихильно.

— Навіщо тобі ці лекції? — сказала вона. — Хіба тобі чогось бракує?

— Але ж майже два карбованці за сорок п'ять хвилин!

— Через них ти свої лекції закинеш, — сказала вона. — Ці два карбованці коштуватимуть тобі інституту.

— Ніколи, — відповів він і, почуваючи в її словах якусь глибшу підозру, прикро додав: — Чи ж мені вік коровам хвости крутити?

— Так, — зітхнула вона. — Твоя правда.

Він мовчав, курив і зненацька промовив:

— Я стомився. Ввечері голова в мене болить.

— Болить? Оця розумненька голівка? Ні, моє купецьке щастя, це серце твоє нудиться і тужить. Скільки йому ще битись! Але мусінька тебе не стримуватиме, коли стане непотрібна, ніколи...

— Мусінько, ви ображаєте мене! — сказав він. — Я вас ніколи не забуду.

— О, ти вже ніби прощаєшся! Це ж останні слова, що кажуть — я вас не забуду. У тебе душа — грифельна дошка: досить пальцем повести, щоб стерти написане.

Він волів би краще слухати ремство, ніж теплу гіркоту її слів, що хвилювали його якраз своєю правдивістю. І, бажаючи довести їй і собі неможливість розлуки, він обійняв її в пориві силуваної пристрасті, намагаючись наприкінці відтворити пал їхніх перших побачень.

Другого дня о третій з половиною він мусив уже бути в житлоспілці. До одинадцятої він проглядав підручники й виробляв конспект свого вступного слова, бо хотів почати свій курс не без певної помпи, добре розуміючи, що в кожній справі важить враження від першого удару. Не менше він розумів, що з'являтись в такій одежі перед аудиторією, що він мусить зачарувати, це однаково, що грати на розладженому роялі, де й найкраща симфонія обернеться в какофонію. Він мусив перетворитись в ім'я поступу українізації — спіймав, отже, достатню підставу, що йому досі бракувала, і, витягши свої заощадження, пішов до тієї крамниці, що півроку тому була спинила його, навіявши своєю пишнотою стільки ревнивих думок. Тепер він влетів до неї на крилах червінців, пурхав у ній і кружляв бистрою ластівкою, а за три чверті години вилинув звідти з чималим пакунком, де було сіре демісезонне пальто невисокої якості, такий самий костюм, пара сорочок з пристібними комірцями, краватка кавказького шовку, шпоньки з зеленою емаллю та три барвисті хусточки з картатими окрайками. Придбавши ще сіру кепі, гостроносі хромові черевики та галоші до них, він на самісіньку решту купив добрих цигарок і доїхав автобусом до площі Революції на Подолі, бо мусив поспішати. Автобус мав честь його вперше возити й щастя цілком йому сподобатись.

Мусінька, що варила обід на три персони, провадячи сумовитий ménage à trois *, дуже здивувалась, побачивши хлопця у вигляді омолодженого Діда Мороза з безліччю пакунків, але він тільки таємниче попросив дозволу перебути півгодини в її кімнаті, де було люстро. Там він довершив своє перетворення, досить легко пристосувавши себе до вимог нової одежі, бо його пильне око не раз спостерігало на інших, де що мусить бути, і тільки краватка завдала йому клопоту, не бажаючи пов'язуватись, але він з геніальною прозірливістю добрав-таки потрібної комбінації. Оглянувши себе цілого в люстро, завмер від безмежного задоволення, ніби вперше себе побачив і спізнав. Підупала від таємної гризоти енергія відродилась йому відразу, коли він побачив своє смугле обличчя, відтінене білим комірцем, та могутній вигин своїх грудей, що щільно прилягали до закотів піджака. Він заворожено любувався на своє високе відкрите чоло, вітаючи схований там розум, і поволі підніс до волосся руку, щоб по-

* Подружнє життя втрьох *(франц.)*. — *Ред.*

гладити їх, щоб попестити себе самого й цим проявити в дії своє закохання.

Бадьорим, новим кроком вийшов він до кухні й став перед мусінькою, що не могла стримати радісного вигуку, побачивши цього вилупленого з лялечки метелика. Вона обіймала його й цілувала, забуваючи в своєму захваті, що має на це менше, ніж будь-коли, права. Потім відступила на крок, і пильніше спостереження цілком підтвердило їй перше враження — хлопець був з біса гарний, поставний та спокусливий.

— У тебе очі сміються! — скрикнула вона.

Почасти вони сміялися і в неї. Він теж роздивлявся на мусіньку з височини свого європейського вбрання, добачаючи в ній стільки ж занепаду, як вона в ньому розквіту. Ніколи ще так прикро не впадала йому в очі щуплість її щік, помережених дрібними зморшками, недокрівність уст та розлеглість грудей, що невблаганно розпливались. Радісний дівочий усміх був гримасою на її пристаркуватім обличчі, і він не міг побороти в собі зухвалу думку, що коли вона гідна була першокурсного студента, то ніяк не варта першорозрядного лектора.

Призначеної години він здибався в канцелярії житлоспілки з своїм попередником тов. Ланським, пильно на нього глянув і здивовано спитав:

— А хіба ви не поет Вигорський?

— Це правда, — невдоволено буркнув той, — але все-таки я Ланський з діда-прадіда.

Потім вони поговорили про діло. Виявилось, що поет лишав Степанові свою групу в досить занедбаному стані. Він не міг навіть точно означити, на чому саме слухачі його спинились.

— Взагалі я не вірю, щоб наука могла бути корисна, — закінчив він. — Особливо в моєму викладанні.

— Гаразд, повторимо, — сказав Степан. — Але скажіть мені, коли це не секрет, навіщо ви псевдонім прибрали? Не розумію! Справжнє прізвище у вас чудове.

— Це зовсім не секрет, — відповів поет. — Бачите, спочатку я підписував свої вірші власним прізвищем, і їх ніхто не хотів друкувати. Потім вигадав псевдонім, і вони пішли.

— Невже це може бути?

— Може. Крім того, якщо хочете, ще й інша причина була, внутрішнього порядку. Це надто велика відповідальність — підписуватись власним ім'ям. Це немов зобов'язання жити й думати так, як пишемо.

— Хіба це неможливо?

— Можливо, але нудно.

Степан запропонував йому цигарки.

— Ні, я не курю, — сказав поет. — Пиво п'ю, це правда.

Новий костюм надавав хлопцеві незвичної, йому самому незрозумілої сміливості.

— Товаришу, — мовив він, — а я теж пишу.

— Невже? — сумно запитав поет. — Що ж ви пишете, коли це вже факт?

Степан весело розповів йому не тільки про свої оповідання, але й про пригоду в критика, що здавалася йому тепер приємним жартом.

— А, знаю його,— сказав поет.— Маленька оса, що силкується боляче кусатись. Коли хочете, то дайте мені ваші оповідання, обіцяю бути уважним. Тільки принесіть їх сьогодні ввечері — Михайлівський провулок, 12, 24. Я завтра їду й заберу їх.

— Їдете? Куди?

— Маршрут ще не вироблено... Маю триста карбованців і постараюсь заїхати якнайдальше і якнайдовше. Це дурне місто вже досить обридло мені...

— Обридло?!

— А вам ще ні? Почекайте, воно себе покаже. А наше зокрема. Знаєте, що таке наше місто? Історична здохлятина. Віками тхне. Так і хочеться його провітрити.

Але дзвінок, провіщаючи кінець урядової праці, урвав їхню розмову, що Степанові видалась вельми цікавою. Вони зайшли вдвох до великої кімнати, де відбувались після праці лекції. Службовці сиділи роєм коло зсунутих столів проти чималого шматка лінолеуму, що правив за класну дошку. Поет пішов, познайомивши його із слухачами, а Степан, коло столу ставши, голосно, певно й захоплено, як соловей уперше співаючи, прочитав лекцію про користь української мови взагалі й зокрема.

XIV

Тільки студент першого курсу здібний цілком відчути радість слова «максимум», що становить для нього щось ніби білий острів мрії, недосяжний навіть красномовним поетам. У всякому разі, Степан Радченко був єдиним серед своїх колег, що той максимум склав, тобто звіти з усіх читаних за рік дисциплін. Цей успіх коштував йому колосальних витрат енергії, коли зважити, що він

ще тричі на тиждень давав лекції з української мови і мусив до них добре готуватись, бо його теоретичне знання не зовсім відповідало практичним вимогам тієї установи, де покликаний був освічувати потомлених службовців, що хотіли їсти, а не відміняти, й дуже мало могли бути свідомі тих високих обов'язків перед українською нацією, що лягли їм на плечі.

Лекційні дні були то важчі Степанові, бо для лекцій він мусив спеціально переодягатись, не ризикуючи з'являтись до інституту в краватці, щоб не викликати зайвих розмов та не позбутись часом стипендії. Це була йому страшенна морока, але цю нудну процедуру він невхильно пророблював, виходячи з дому то вбогим студентом, то красним лектором і змінюючи відповідно до одежі вираз свого обличчя, жести й ходу. Він був єдиний, але в двох іпостасях, з яких кожна мала свої окремі функції та завдання. Людина не могла б вигадати багатоособових богів, не бувши сама різноманітна, бо, являючи собою дивне поєднання разючих противенств, потребувала втілення для кожного з них, і прагнення створити одного великого бога з маленьким чортом знаменує вже нормалізацію людської істоти, тобто всихання її уяви. Людина не розкладається на так зване добро та зло, на плюс і мінус, хоч би й як це зручно було для громадського вжитку.

Потрапивши в стан непевної рівноваги між рудим френчем та сірим піджаком, Степан не болів, проте, двоїстістю свого існування, бувши вже досить загартований, щоб зважати на дрібні забобони, що тривожать людям сумління й отруюють їм життя. В процесі розвитку він став над ними. Бо за цю зиму наочно переконався, що на світ і на себе варто дивитися трохи вибачливіше, ніж йому здавалося, бо в житті, як і в гололедицю, можна падати й інших валити зовсім випадково, цілком несподівано для себе й для ближнього.

Вся ця біганина й напруженість праці, може, й виснажила б його, коли б він не вирішив остаточно перемінити помешкання, розкривши собі отак нові перспективи, яких наявність була йому найкращим збудним середком. Це рішення вмить розвіяло йому весняний сум й змінило його ставлення до корів та мусіньки — знаючи, що незабаром звільниться від них назавжди, він почав виявляти до них ласкавість господаря, якого обридлий гість взявся вже за капелюха. Тим часом він розпитував товаришів про кімнати й оглядав декотрі, але всі вони були зв'язані з ремонтом або відчіпним, а він грошей не хотів витрачати,

чудово розуміючи, що однаково не спроможен зараз оплатити помешкання, яке б його смакові й гідності цілком відповідало, і тому волів узяти до кращих часів щось гірше, ніж по-дурному витрачатись на посереднє.

На кінець червня інститут завмер зовсім. Остання екзаменаційна сесія вже кінчилась, коридори спорожніли, і тільки купки студентів виправляли собі відпускові посвідки. Але Степан ще часто одвідував його, затримуваний громадськими справами. В маленькій кімнатці КУБУЧу й застав його якось Борис Задорожній, його приятель, з яким він останній час уникав зустрічі.

— А, ось де ти зарився! — скрикнув Борис. — Чому зник так раптом?

— Діла, — відповів хлопець, показуючи на кошториси.

— Діла ділами, а товаришів забувати не слід... Пам'ятаєш, у Шевченка — хто товаришів забуває, того Бог карає?.. Ну добре, що знайшов тебе.

— Ти мене шукав?

— Безперечно. Бачиш, я кінчив інститут...

— Мені ще два роки, — зітхнув Степан. — Кажуть, що ще один накинуто.

— Я п'ять років страждав, і то нічого. Але така справа — я вибираюсь із своєї кімнати й шукаю порядної людини...

— Мені кімнати до зарізу треба!

— А ти ще дивуєшся, що я шукав тебе! Чмок пана в ручку! Тільки не думай, що я на стаж їду — по науковій часті пішов, при кафедрі лишаюсь. А кімнату собі знайшов велику, сонячну...

— Везе ж тобі!

— Та мусить же бути нагорода за мої страждання! Але ти, Стефочко, найголовнішого не знаєш — я женюся.

— На тій самій?..

— На тій самій, білявій... Ох, я не можу про це спокійно говорити! Сам розумієш — любов...

Степан радісно обійняв його, почуваючи дивне полегшення, ніби з пліч йому звалився тягар, що він весь час на собі ніс.

«От, якби ще й мусіньку заміж віддати», — подумав він.

Ввечері вони оформили справу, і Степан сказав товаришеві:

— У моїх хазяїв мені так було неспокійно — раз у раз гості, гармидер, сили нема терпіти. Ти дуже мені пособив. Спасибі тобі, Борисе.

Той палко стиснув йому руку.

— Це така дрібниця, не дякуй, — схвильовано відповів він, кинувши свій жартівливий тон. — Мені за радість тепер зробити щось приємне. Я даю копійку жебракові, і мені гарно... Просто хоч дякуй ще й йому за те, що взяв!

— Щось ти слиниш, друже, — зауважив хлопець.

— Може... бо закоханий упень. Ти не смійся — кохання є! Починаю вірити, брат, у вічне кохання, їй-богу!

Борис дав йому свою нову адресу й просив зайти так тижнів через два, коли він влаштується вже подружньо.

«Ну, це небезпечно», — подумав хлопець, а вголос додав:

— Я завтра ж перебираюсь.

На прощання вони, трохи повагавшись, поцілувались.

Хлопець знизнув йому вслід плечима. Ну й справді ж смішний цей Борис! Він аж ніяк не припускав, що тут може бути мова про обопільне чуття. Він уявив на мить Надійчине обличчя, її очі, що йому колись сміялися, і якось остаточно переконався, що любити вона може тільки його, Степана Радченка, і нікого більше. Тільки він має на неї якісь незнані нікому права, і на його поклик мусила б прийти негайно. Хлопець так себе почував, ніби мав зверхню владу над щастям товариша й дозволяв йому тим щастям користуватись.

Потім йому стало шкода Бориса. Щасливі все-таки нагадують хворих і потребують обережного поводження. Щастя кінець кінцем — це недуга душевної короткозорості, можливе воно тільки в умовах неповного обчислення обставин і неповного знання про речі. Гострий зір таке саме лихо, що й сліпота, й найнещасніші люди — астрономи, що на ясному сонці бачать прикрі плямки.

Почасти збентежений близькою зустріччю з щасливою людиною, а ще більше — неминучістю прощатись сьогодні вночі з мусінькою, хлопець був сумний і не міг цілком спожити радість від давно бажаної зміни помешкання, початку незалежного простування в прекрасний світ. Хоч він і розраджував себе словами мусіньки, що обіцяла не стримувати його, коли стане непотрібна, але був вельми непевний, чи визнає вона себе за непотрібну саме в той час, як і він це зробить.

Він зітхнув і нудився аж до ночі, навіть лютував з несправедливості можливих неприємностей за всі ті послуги, що він родині Гнідих учинив.

Дійсно, коли він, ніби жартома, оголосив новину, вона розітнулась над Тамарою Василівною громовим уда-

ром. На мить вона якось принишкла, і хлопець злякався, чи вона, бува, не зомліла. От була б морока!

Аж ось вона зашепотіла так тихо, що він ледве розбирав її слова:

— Ти підеш... Я згодна... Я знала... Перед тобою ще все. Лишися тільки до осені... Восени ти підеш... Падатиме лист. Будуть тихі вечори... Тоді ти підеш... Хай це буде маленька жертва — перед тобою ж усе... Життя, щастя, молодість! Перед тобою все... Я прошу крихітку... Це так важко? Ти такий скупий? Ти не хочеш корови порати? Ну, візьмемо робітника... Переходь до кімнати... Що ти хочеш? Ну, не до осені... На один місяць! На тиждень! На один день, тільки не зараз, не зараз!

Він дав їй висловитись і сказав, повиваючи свій голос жалем і смутком, силкуючись виявити глибоке співчуття до її горя:

— Справа так з кімнатою повернулась... Мусінько, я ж приходитиму до вас...

Вона раптом відкинула його руку, що простяглась її обійняти.

— Ти ще й брехун! — промовила вона вголос. — Ти хочеш мене дурити? Я взяла його з вулиці, як байстря, а воно мені милостиню подає!

Хоч яке непевне було його становище, а слова ці він прийняв як страшенну образу. Він — байстря? Склав максимум, перейшов на другий курс інституту, має громадське навантаження, пише оповідання, якими зацікавився відомий поет, — і він байстря! Та чи не досить йому панькатись із цією бабою? Але не встиг він добрати відповіді, свого вщербленого самолюбства гідної, як Тамара Василівна погладила йому голову.

— Не сердься, Степанку, — сказала вона так покірно, що він міг задовольнитись, — боляче мені... Але все це дурниці. Завтра підеш. Завтра, через тиждень, через два — однаково це треба пережити! О, любенький, ти навіть не розумієш, що тут переживати! Підеш собі, свистячи, і гаразд! Я теж не плакатиму. Плаче той, хто сподівається розради. А я самотня. Максим пішов. І ніколи не вернеться.

Вона тихо засміялась, потягуючись.

— Пам'ятаєш, я розповідала тобі про себе?

— А що?

Він радий був слухати ще раз про все її життя спочатку, аби про завтрішню розлуку вона не згадувала, хоч у даний момент оповідання її заздалегоди здавались йому малоцікавими.

— Тоді не сказала тобі головного... Я нікого не любила.

Він не втямив гаразд, у чім річ.

— Тебе я полюбила першого, — вела вона. — Раніш я не сміла... через сина. Як я ненавиділа його іноді! Ти ж не знаєш, яка я була гарна... Одежа пекла мені тіло, я спала без сорочки, вона жалила мене. Це було страшенно давно. І от прийшов ти...

Вона тихо поцілувала його в чоло.

— Я не вірила в Бога... тобто колись вірила. А коли побачила тебе, знову почала молитись. Дарма! Я прийшла до тебе, як сновида. Ти відіпхнув мене — я пішла. Покликав — я прийшла. Воля моя зломилась.

Вона стиснула йому руки.

— Завтра ти підеш і йтимеш довго-довго. Минатимеш багатьох людей. Мені теж, може, лишаться довгі дні, тільки не зустріну я вже нікого. Багацько порожніх днів, якщо я спатиму ночі. Зриватиму їх, як листки з календаря, і з другого боку їх не буде написано нічого. Потім прийде смерть. Це страшно. Скажи ж що-небудь!

Він стенувся. Було в її словах щось невимовно важке й безнадійне. Вони знову стали ледве чутним шепотом, що відсував його в незмірну далечінь, вони падали йому в душу краплями теплої олії, розм'якшуючи там усі затужавілості, розгладжуючи всі зморшки та бганки, збуджуючи в ній спокійну, радісну чулість.

— Що, мусінько, — сказав він задумано. — Кажіть ви, я мушу мовчати. Нічого я не знаю. Не знаю, що буде зі мною. Але одно я зрозумів — живемо ми не так, як хочемо, й... мусимо робити іншим боляче. Це я зрозумів. Іноді буває гарно, як зараз. Затишно, тихо. Те, що ви зробили для мене, ніхто вже не зробить. Мусінько, ви це знаєте, я мало думав про вас, коли ви біля мене були, але завжди згадуватиму, коли вас не буде.

Вона вдячно, пестливо поцілувала його, але відсторонила, коли він, збадьорівши, хотів відповісти їй не самим поцілунком.

— Не треба красти в самих себе, любенький!

Вона обняла його й почала колисати, щось нечутно приспівуючи, присипляючи тихими дотиками уст до очей і чола, і хлопець непомітно заснув, знесилений подіями й теплом власної добротливості.

Вранці він прокинувся тільки о восьмій і довго лежав. Потім умився, постукав у двері до кімнат і, не діставши відповіді, тихо зайшов. Там не було нікого. Так, ніби в

хатах тих ніколи ніхто й не жив. Він постояв у мусіньчиній кімнаті, що нагадувала дівочу світлицю своєю білою ковдрою та мереживними завісками на вікнах, і вернувся до кухні, повний далеких спогадів. Випивши молоко, для нього поставлене, він востаннє виконав свої обов'язки проти корів та наносив води. Тепер був вільний і почав збирати свої нечисленні речі.

Трохи поміркувавши, він розпалив у плитці. Поки розгорялись дрова, перебрався в свій сірий костюм, потім почав палити френча, штани й торбинки, що привіз із села, а чоботи, що не могли згоріти, викинув на смітник. Тепер у нього лишились тільки зшитки, книжки та загорнута в ковдру білизна.

Хлопець зв'язав своє майно на два чепурненькі пакунки, замкнув двері, поклав, як звичайно, під ганок ключа й пішов геть з пакунками в руках, а в душі несучи смуток, гіркоту першого спізнання життя й турботні надії.

ЧАСТИНА ДРУГА

I

О дев'ятій з половиною Степан Радченко вертався з ранкового купання на Дніпрі, а на річку йшов о сьомій і дві години лежав на піску під м'яким сонячним промінням, що поволі обернуло його тіло в брунатний атлас. Такий був припис невхильного, хоч і неписаного, розкладу його часу, що він виробив другого ж дня, як на новому помешканні оселився, і невідступно додержував, позначивши ним початок свого нового життя.

Вперше позбувшись злиднів і гнітючого матеріального неспокою, хлопець був тим часом із свого побуту задоволений, трохи засліплено почуваючи себе жвавим деревцем, що може на всякому грунті прищепитись. За селянським звичаєм він на літо знову склав кількадесят карбованців, а сам жив просто, випивав уранці дві склянки молока, обідав у нархарчі й увечері перекушував там само без великих розкошів. В хаті не держав і кусника хліба, боячись розвести мишей та тарганів, а ще й інстинктивно здогадуючись, що вживати їжу, як і викидати її, не личить у кімнаті, де працюєш і спиш, і що цивілізація в невпинному поступові створила для цього місця громадського користування, яких вага не однаково зрозуміла для обох процесів, дарма що істотою вони рівновартні.

Єдине, що хлопець собі дозволяв, це курити справді

гарний тютюн, не шкодуючи на нього грошей, бо ж коли приятеля неприємно частувати кепськими цигарками, то себе й поготів. Та серйозна праця, що він розпочав улітку, коли кінчились його справи в інституті і він сюди перебрався, заслонила йому всі принадні афіші про найсвітовіші фільми, найславетніших співаків та акторів по театрах, як і про гучні гулянки, що рясно відбувались по садках і на Дніпрі. Він свідомо і задоволено засудив себе на самотність між цими мурами, де єдиною оздобою була миршава пальма в кутку — забуток колишніх власників-панів, що переходила в спадщину кожному наймачеві, нагадуючи йому про сумну минущість на цьому світі. Під її побляклим гіллям він і провадив над собою систематичну, вперту роботу.

Хлопець спостеріг у собі річ, що видавалася йому вельми дивною і навіть страшною, як він не розумів її справжніх і природних причин. Перший, всіма сторонами блискучий рік праці в інституті, замість додати йому нового знання, здавалось, знищив навіть те, що він із села привіз. Він зненацька відчув, що мозок його вдягнений тільки в нікчемні лахи, і це почуття схвилювало його, бувши для його честі принизливе. І найбільш турбували його проріхи в тій галузі, що інститутської науки не торкалась зовсім, а була його особистою, трохи болючою справою. Література. Вона стала йому близькою і найдорожчою з причин, яких він не мав охоти докладно аналізувати, виправдуючи своє захоплення тією поважною підставою, що знати літературу є перша ознака культурної людини. Від рясного читання на селі він зберіг, щоправда, в пам'яті силу імен, назв та змістів, але все це було подібне на занедбану бібліотеку, де книжки навіть на полиці не поставлено. І він узявся впорядковувати їх у своїй голові так само, як довелося йому колись у сільбудівській книгозбірні.

Вранці скупавшись, з десятої до третьої — читати; потім до п'ятої всякий дріб'язок — лекції в установах, міняти в бібліотеці книжки, обідати, лежати; тоді дві години — мова, англійська й французька через день, і до десятої — українська література; наприкінці погуляти десь на вулиці чи в садку, повечеряти і з одинадцятої спати до сьомої — такий був розпорядок, що він виконував, як зверхній закон, на небесних скрижалях писаний. Хвилинами, коли щось починало повставати в ньому проти такого клятого життя, він кричав на себе й лаявся останніми словами, добре знаючи, що зрадити раз є зрадити назавжди. Зате коли, погулявши ввечері й пробивши вправи за си-

стемою лікаря Анохіна, вкладався спати, почував надзвичайну стрункість своїх думок і ту довершену радість, що про неї вчив Епікур[44].

За два місяці він проробив стільки матеріалу, скільки може проробити його здібний юнак, що всі сили свої здатен кинути на штурм жаданої фортеці. Утоми майже не почував, щоранку відсвіжуючи свою енергію водою та сонцем, а ввечері вправляючи м'язи ритмічною гімнастикою. Але через кілька тижнів по запровадженні такого режиму він відчув потребу хоч трохи спочивати після праці над мовами і, обміркувавши це бажання на спеціальній нараді, давши висловитись самому собі «за» та «проти», ухвалив: дозволити Степанові Радченкові полежати десять хвилин після мов. І хвилини ці стали найрадіснішим часом дня. Вони випадали між сьомою та восьмою годинами, коли вечір простягає у вікна примарні теплі руки, що спускаються з далеких височостей, підводяться з глибин землі й несуть у хату спокій просторів, нечутно єднаючи душу з полями всесвіту. Втопивши очі в куток кімнати, хлопець споглядав, як розчиняються в мороці речі і стіни зникають у густому синястому сяйві. Десять хвилин такого летаргічного стану — і зненацька він схоплюється, світить електрику, суворо розбиваючи улесливі чари. Розгортаються книжки. Тиша. Раптові нотатки олівцем.

Підтримуваний насиченістю свого розуму, він не почував потреби спілкуватися з людьми, тими далекими фігурами, що з ними часом випадало йому здибатись. Їхнє життя здавалось йому тепер до смішного простим і жодної уваги не вартим. Він дичавів у своїй кімнаті, хоч і підносився щодня на вищий щабель культури. Звівши своє життя до механічної дії, хотів бачити її і в інших, стаючи розумніший, ніж це собі варто дозволяти.

Об одинадцятій годині цього дня, якого ранок нічого нового не віщував, стук у двері порушив його заглибленість. Сто чортів! Хто сміє турбувати його в священний час? Але це був тільки лист, що своєю появою здивував його ще більше, ніж непроханий гість. Від кого?! Знизавши плечима, хлопець розірвав конверта. Ах, це поет Вигорський, що його оповідання завіз! Він затремтів, немов ту мить остаточно розв'язувалась доля його життя й доцільність його скаженої праці. Якийсь несподіваний огонь, раптове збентеження змусило його сісти й хапливо переглянути листа, шукаючи потрібних рядків. Ось, ось вони: «...це прекрасні оповідання, безперечно...» І лист зненаць-

ка став йому нецікавий, ніби він зразу ввібрав у себе весь його зміст.

Хлопець кинув його на ліжко й почав ходити по кімнаті, хвилюючись, як людина, що прокинулась від сну в новій обставі. «Це прекрасні оповідання, безперечно»,— цими словами співала його душа, і він розумів тепер, що, за оповідання свої забувши, він тільки ними жив і цього несподіваного листа завжди чекав. Поглинувши пекучий підступ радості, він потягнувся й знову взяв листа. Ще раз проти волі спинившись на чудовому рядку всередині, що виступав, здавалось, з усього письма, немов самоцвітною мозаїкою був викладений, хлопець закурив і, недбало відхилившись на стільці, почав читати:

«Я спинився на годинку в Сімеїзі[45] й згадав, що маю Вам написати. І що нагадало мені, як Ви думаєте? Якась пара проходила, і «він» скаржився на українізацію. Бідолаха аж на курорт привіз свій біль ображеного російського самолюбства. І от я на пошті, а Ви мусите дякувати тому панкові, бо листів я з доброї волі не пишу, це найбільша дурниця, що вигадали люди. Коли бачу вивіску «Пошта і телеграф», то думаю — ось де страшний ворог людськості! Ви ще не знаєте, як радісно забігти десь далеко від знайомих у місцях, де ти всім байдужий, як і всі тобі, і стати тим, чим хочеш бути, і почувати, що ніхто з тебе не правитиме звіту. І уявіть собі — побачити в таку хвилину органи зв'язку! Це суще варварство! Проте честь мені — це першого листа пишу, а сходив уже Кавказ і тепер мандрую пішки південним Кримом, самотній, але страшенно бадьорий. Мій план — обійти ще й західний берег. Я не стомився, та й занадто багато ще роботи. Пишу не про море та лаври! Про місто. А ваші оповідання всі сільські. Це прекрасні оповідання, безперечно. Їхні хиби свідчать тільки за перспективи. Я перечитав їх ще в потягу і з Катеринослава розіслав по журналах. Хотілося б, щоб обидва вони з'явилися разом. Це був би неприємний сюрприз для нашої критики, що спеціалізувалась на арії про літературну кризу. Не вмію кінчати листів. Та й писати теж. Вигорський».

Степан раптом підвівся й замислився. Потім мерщій осмикнув сорочку й вискочив на вулицю, стишивши там ходу, щоб не звертати уваги. Дорогою зайшов у кілька книгарень, але журналів там не держали. Як то можна не держати журналів? Він зневажливо йшов далі, але тільки на Володимирській йому пощастило. Який саме він журнал бажає? Геть усі, що вийшли останнього місяця. Хло-

пець жадібно переглянув їхні змісти й тремтячою рукою відклав два з них. Своє власне ім'я, надруковане поруч інших, так його спантеличило, що він не зразу збагнув, що з тими журналами робити. Потім, опанувавши себе, купив їх і вийшов з книгарні.

Тепер куди? Він сам не міг дорозумітись, що йому ще лишилось хотіти. Гострий спалах хвилювання зліг у ньому солодким спокоєм, тихим, п'янючим туманом. Йому нікуди не хотілось іти, він стояв коло вітрини, силоміць роздивляючись на книжки, а почуваючи тільки стиснення пальців на папері. І раптом, відсахнувшись від скла, хутко пішов, гнаний пристрасним бажанням сісти десь на самоті й читати, читати свої оповідання без кінця.

В садку, де колись гулявся дитячими м'ячами, він забився в затінок і розгорнув свої твори, уважно роздивився на папір та обриси літер, тоді став поволі читати, як малописьменний першу по абетці книжку. Не пізнавши спочатку своїх рядків у новому зовнішньому вигляді, він збентежився, і це почуття поглибилось ще більше, коли нарешті з ними сполучився. Читав, тремтячи від захвату й страху, і те, що був створив, тепер з нього творило нову істоту, даючи спізнати щастя цілковитого з собою злиття, стираючи всяку подвоєність душі на внутрішнє і зовнішнє. Він ставав єдиний та могутній, і коли несподіваний дрож знімався в ньому, то тільки перед власною величчю.

Читав він довго, а ще довше сидів, плетучи невиразні мрії, що раз у раз приводили його до того незаперечного факту, що він став письменником. Якщо він зміг ці оповідання написати, то, річ видима, зможе ще багато їх написати і ще кращих.

Його мрії яснішали, обертаючись у думки. Він спізнавав, що потай, ніколи собі не признаючись, був певний, що момент цей колись настане, і ця певність невидимо керувала його життям. Ще не ставши на перший щабель письменницький, не бачивши своїх творів у друкові, він, проте, вже літературу взявся вивчати, щоб на тому щаблі зміцнитись! Його захоплювали таємничі процеси душі, що знає більше й бачить далі, ніж бідний розум, що часто тільки санкції дає на ухвалені вже постанови, як той англійський король, що царює, не керуючи. І думку про те, що все це могло б і не здійснитись, він приймав, як тінь знеможвленої вже загрози, що по ній не здатний був свого життя навіть уявити. Але думка ця, дарма що знезброєна, була надто жалка, щоб на ній довго спинятись.

По обіді Степан Радченко, вирішивши, що віднині по-

чинається зовсім нова доба його життя, поклав розпочати щоденника. Написавши в зшиткові кілька непевних рядків, йому треба було цей початок датувати, але, глянувши на календаря, він з дива забув про написане — сьогодні якраз рік був, як він приїхав до міста! Який же куций він, цей рік! Як він чудно та швидко пролинув! І хлопець постановив уважити за свято цей двічі знаменний день та відзначити його гідною розвагою. Черевики й штани, що вже випнулись на колінах, були ще раз вичищені, хоч чистити їх уранці було одним з правил його суворого розпису. О шостій годині він перемінив комірця, надів піджак і без шапки, як звичайно, вийшов із кімнати.

Вулиця прийняла його тихим передвечірнім шелестом, і його ноги струнко міряли її, налиті пружною міцнотою, мов працювали на нових сталевих пружинах. Хлопець ішов не поспішаючи, визивно піднісши голову на знак вищості, якої свідомість чіпко йому в голову вкорінилась, надаючи блиску очам та спокійної розважливості рухам. Самий процес цієї гордої ходи, почуття бездоганної праці кожного коліщатка своєї складної машини давали йому таке п'янюче задоволення, що він не думав навіть за те, куди саме ведуть його ноги.

Зійшовши на Хрещатик[46], купив газету, сів до столика у відкритому кафе й запитав собі кави з тістечком. З незрозумілою і несподіваною вишуканістю поклавши ногу на ногу, він ліниво мішав пахучий напій, скоса поглядаючи на сотні облич, що пропливали повз гратки, вбираючи в себе всю різнобарвність та розгін вуличного руху. Потім розгорнув газету на відділі оголошень.

— Ще тістечко,— кинув служниці, що проходила повз.

Концерт симфонічних оркестрів в оперовому театрі переконав його найбільше, тому що таких концертів ніколи не чув, і, сівши в автобуса, хоч їхати було тільки два квартали, він дістався Володимирської вулиці. Купивши в касі дорогого — конче дорогого!— квитка, хлопець почав походжати кругойдучим фойє, тішачись видовиськом невпинної зміни облич, постав та вбрання. Дивно діяла на нього юрба. Рухливістю й гомоном вона збуджувала йому й так напружені нерви, мов він уперше побачив стількох людей і відчув свою з ними спорідність. Він зазнавав хмільної радості співіснування з своїми подобами, поєднаний з ними спільністю життєвої дії. Тим-то йому хотілось сміятись, коли бачив поруч сміх. Тим-то вся різнота незнайомих створінь була ту мить ближча йому за всіх, кого знав досі.

Заглиблюючись поглядом у гущавину чарівного натовпу, складеного, здавалось, із найкращих представників людського роду, він знайшов жінку. Пожадливо напружуючи зір, проходив крізь прозорість одежі, поширюючи голизну рук та плечей, відчуваючи насолодну пружистість ніг у тонких панчохах, що зникають під хвилястими вигинами сукень. Юрба випаровувала сласність, як розквітле напровесні дерево свої шлюбні пахощі, вона гнітила могутністю чуттєвості, прихованої в глибу цих сотень істот, що були мов вибагливим втіленням одного великого самця й великої самиці з пристрастю, гідною їхнього велетенського тіла.

Концерт він слухав неуважно, погноблений враженням від натовпу. Сам він був ніби законною частиною його, але ні з ким не міг навіть порозмовляти. Образа, що він за свою окремішність почував, його самого дивувала. Безперечно, всі навкруги — то культурні люди, що читають журнали, і багато хто з них за честь мали б познайомитись із талановитим письменником, а тим часом їх поділяє вельми прикра межа, роблячи з нього стороннє тіло, що випадково потрапило всередину добре спрацьованого організму. Ох, якби мати хоч одного знайомого! А так він був ніби дух, може, й довершений, але не здібний попри все бажання причаститись до радощів матеріального буття. Він був самотній, і місяці відлюдних подвигів тепер обертались йому в ганьбу.

В антракті Степан тинявся сумний. Юрба так легко збила йому пиху й так безжурно знищила його, що він починав кінець кінцем шкодувати себе, чіпляючись за уламки високих про себе думок. Зрештою ж не сталося нічого, він просто трохи перехвилювався. Але він — письменник, це річ незаперечна, і всі ці пики дуже мало мусять його турбувати. Серед них, певне, немає нікого іншого, хто спромігся б на друковані твори.

Проте, шукаючи будь-якої ради на свою окремішність, Степан підійшов до столика лотереї-алегрі, що повлаштовувала в усіх театрах комісія для допомоги дітям. Тут він мав право заговорити хоч би й за гроші, а що лотерея на користь безпритульним не тішилась надто великою увагою публіки, гарненька продавщиця зустріла хлопця вельми ласково. Квитка? Будь ласка, двадцять копійок. Степан глянув на вино, цукерки, пудру, ножики, шкатулочки й такий інший дріб'язок, готовий належати кожному, хто його виграє, і витягнув із скриньки квитка, що після огляду виявився цілком порожнім.

— Ще візьму,— сказав він.

Але лотерея мала на меті допомагати дітям, а не роздавати кожному охочому по пляшці портвейну за два гривеники.

— Ще один,— не вгавав Степан.

Після четвертого порожнього квитка коло хлопця вже спинилося кілька душ, приваблені прегарним сміхом лотерейниці та постаттю невтомного добродія.

— Та, мабуть, вони всі порожні! — удаючи розпач, промовив молодий письменник після шостого квитка під сміх уже чималого стовпища, якого цікаві погляди він почував на собі з великим задоволенням.

— О, ні, вам просто не щастить... вам щастить, певно, в чомусь іншому,— лукаво відповіла лотерейниця, розливаючи перед хлопцем чари своїх поглядів від імені комісії допомоги.

З дев'ятим квитком він обернувся до глядачів почервонілим від хвилювання обличчям і, розгорнувши, високо підніс його перед себе. Задоволений регіт знявся над юрбою — цей квиток теж був порожній.

Степан переможно глянув на море голів, що скупчилось у проході, гальмуючи рух здивованої публіки, яка теж прилучалась, довідавшись, що отой високий бере вже двадцять третього квитка без жодних наслідків. Десь збоку підпливала блискуча каска пожежника.

— Я беру квитка!— пролунав зненацька жіночий голос, поки Степан у своїй кишені порпався, і маленька дівчина занурила руку в зрадливу скриньку. Вигравши соску, вона врочисто доручила її Степанові під радісний гук та оплески юрби, що поспішала вже посісти місця. Антракт кінчився.

Другий відділ симфонічного концерту хлопець слухав ще неуважніше, ніж перший. Чи то від сорому, чи від зворушення, а обличчя йому пашіло. Безглуздо було клеїти перед людьми такого дурня! І серце його гризла прикрість, то більше, що від п'яти взятих з дому карбованців йому лишилось тільки два срібняки. Соска завдавала йому найбільше прикрості, і він тихенько кинув її під крісло. Хай їй грець! І які, зрештою, наслідки такого марнотратства?

Після концерту Степан зовсім невесело вийшов із оперового театру й спинився коло ганку закурити. Двічі знаменний день його життя кінчався без жодного піднесення.

— Дозвольте припалити,— почув він знайомий голос і побачив дівчину, що взяла разом з ним участь у лотереї.

З невідомої причини він страшенно зрадів і збентежився. Немов побачив кого давно сподіваного, з ким пов'язані найсвітліші надії. І гречно запаливши для дівчини окремого сірника, він пішов поруч неї.

— Уже припалила,— зауважила вона, коли він звернув разом з нею на вул. Леніна.

— Я хочу подякувати вам за подарунка,— мовив Степан, трохи подумавши.

— Прошу! Ссатимете на дозвіллі.

Він глянув на неї, вражений її задерикуватим тоном. Мале на зріст — йому якраз під пахви, худеньке, в плескуватому капелюшкові. Хлопець лишився невдоволений, примірявши її до себе, а проте обережно взяв її під руку, коли довелося переходити вулицю. Вона зиркнула спідлоба на юнака, руку свою прибрала й ішла далі своїм чітким, майже військовим кроком.

— Чого ж ви мовчите? — спитала вона, звертаючи в Гімназіальний провулок.

— А як вас звати? — нерішуче спитав Степан.

— А вам яке діло? — суворо відповіла дівчина.— Мене зовуть Зоська,— додала, злаcкавившись.

— Зосю...— почав Степан.

— Мене звуть Зоська, Зоська,— нетерпляче урвала вона, йдучи до дверей.

Хлопець теж за нею пішов, невиразно сподіваючись, що на сходах темно і він зможе там поцілувати її, хоч цим винагородити себе за прикрості в театрі й марно потрачені гроші. Але дівчина, мов догадуючись про його бажання, промайнула бігцем кілька приступок до першого поверху й зашаруділа ключем.

— Бонжур,— сказала вона, зникаючи за дверима.

II

Нарешті, після багатьох виправок та перекреслень, на аркуші лишилось небагато слів, ніби вже цілком приймовних:

«Шановні товариші! В останньому числі Вашого журналу надруковано моє оповідання. Напишіть, будь ласка, чи не треба Вам ще оповідань, я можу прислати. Моя адреса — Київ, Львівська вулиця, 51, 16. Стефан Радченко».

А втім, поміркувавши краще, йому здалося, що факт надрукування його твору в журналі такий очевидний, що посилатись на нього зайво, і відповідного рядка він викреслив. Це розваживши, визнав за образливе для влас-

ної гідності настернятись із своїми оповіданнями, і після останнього скорочення лист прибрав вигляду, що його цілком задовольнив:

«Шановні товариші! Моя адреса — Київ, Львівська вул., 51, 16. Стефан Радченко».

Переписавши ці рядки в двох примірниках, хлопець заадресував їх на журнали — один харківський, другий київський,— і відчув глибоке, втомне полегшення.

Потім встав і ходив по кімнаті. Було коло восьмої вранці; половина другого поверху, де його кімната була, ще тільки прокидалась. З кухні крізь кілька зачинених дверей до нього доходив шум трьох примусів, відповідно до числа родин, що збито жили в решті чотирьох кімнатах цього помешкання. Своїх сусідів він майже не знав, посидцем сидячи весь час у своїй хаті, а то більше не здибаючись з ними в кухні, де звичайно відбуваються хатні зустрічі, знайомства й сутички. До цього головного нерва життя з плиткою, покарбованим від сікача столом, масною шафою й низкою сковорід, каструль, друшляків та ополоників вздовж стін він зовсім не торкався, навіть умиватися вранці ходив до Дніпра, цим позбавляючи себе змоги зайти в стосунки з співмешканцями та їх у натуральному вигляді спізнати. До кухні ж бо звичаєвий кодекс родин дозволяє виходити в капотах жінкам, без піджаків чоловікам і незачесаним та заспаним без різниці статі. Спільність даху зближує людей не так тим, що вони можуть одне перед одним свої високі якості проявити, як тому, що незмога їм заховати брудних сторін свого життя, що, на жаль, належать до базисних. Кожне помешкання — це невеличкий гурт змовників, що мовчки дають згоду на взаємні пільги щодо пристойності, якої кожен з них уперто вимагає від того, хто вкупі з ним не має честі жити.

Степан слухав цю ранкову симфонію буднів тим уважніше, що ніколи ще докладно її не чув, вранці не буваючи вдома. Невпинне хляпання дверима, крики господарів, що поспішали на посаду, бурчисті відповіді жінок, вереск виряджуваних до школи дітей, настирливий крик немовляти — свідчили за побут між п'ятдесятьма й стома карбованцями місячної платні, побут інтелігентного пролетаріату, що звичайно зветься міщанством. Ці кількадесят кубічних метрів замкненого між стінами, стелею та підлогою повітря були безславною домовиною юнацьких поривів, краси, надій та рожевих сподіванок, що важили на світі, і хлопець, хоч почував себе проти звичайних людей незрівнянно вищим, сумовито подумав з таємним ляком:

«Ну навіщо вони живуть? Сьогодні, завтра, через місяць — те саме. Божевільні».

О дев'ятій годині, коли службовці розійшлись на посади, а дружини їхні — на базари, помешкання огорнула відносна тиша, що після галасу здавалась абсолютною. Сівши до столу під благодійним гіллям старої пальми, Степан видобув із закутка в шухляді пак паперів, писаних олівцем, і почав уважно їх розкладати. Це були чернетки складених ще минулої зими оповідань, разом три кінчених та одне почате, розміром більші проти видрукованих, але спільних із ними темою — революція і повстання. Та крім того, усім їм була притаманна ще одна риса, що позначалась цілком уже на першому творі його «Бритва» й пішла розголосом і по дальших оповіданнях Степанових, синтезуючи його уявлення про істоту громадської війни, — величезного масового зруху, де одиниці були непомітні часточки, зрівнені в цілому й безумовно йому підпорядковані, де люди знеособились у вищій волі, що відібрала їм особисте життя і разом з ним усі ілюзії незалежності. Тим-то героями його оповідань зовсім природно ставали речі, що в них могутня ідея побіжно втілювалась. І справді, носіями дії в нього самі з себе робились панцерний потяг, зведений з рейок, спалений маєток або здобута станція, що стояли проти людського колективу, як виразні особи. Тому ніде ще розстріли не відбувались так просто, ніколи ще трупи не лягали так покірно, як у творах Стефана Радченка, бо, прислухаючись до зойку зруйнованого панцерника, автор забував про стогін живого під його уламками.

До вечора він закінчив почате оповідання, сам дивуючись на обважнілість своєї руки. Ті сторінки, що раніш він легко писав за годину, коштували йому тепер півдоби напруженої праці з прикрими перервами, коли олівець зовсім відмовлявся йому служити. Йому доводилось усе перекреслювать, спинятись з розгону на слові, що, до речі, не пасувало, але й замінити, проте, не давалось. Мовні знання обернулись йому в безпосереднього ворога. Розум його, обтяжений набутком читання, стилями майстрів і підвищеними вимогами до фрази, раз у раз гальмував вільний лет його натхнення. Вигострене на літературних шедеврах художнє чуття викривало йому безперестань огріхи композиції, і він двічі мусив перебудувати план, відкидаючи обмислене і додаючи зовсім непередбачене. І, скінчивши, відчув злісне задоволення, як вершник, об'їздивши коня, що не раз скидав його додолу.

Два дні він присвятив переписуванню та поверховій обробці їх, з хати відлучався тільки попоїсти та на лекції мови і живуще купання в Дніпрі навіть занехаяв. Ще день згодом дістав відповідь з редакції київського журналу так само коротку, як його лист: «Просимо зайти до редакції від 11 до 2 години вдень». Слово «просимо» дуже його потішило, а зайти до редакції він не зважився — чудна суміш сорому й погорди від такого кроку його стримувала. Натомість ніщо не заважало йому прибратись і почиститись якнайретельніше та рушити надвечір на Гімназіальний провулок до того будинку, де жила дівчина Зоська.

По правді, він не почував великого бажання її бачити, але набридла самотність і потреба розважитись після праці з оповіданнями вели його до того місця, де він міг бодай слово живе почути, а як від дівчини, то тим приємніше. Звичайно, не самі слова його цікавили. Фізична туга по жінці не покидала його з того часу, як він покинув мусіньку, і що більше замикав він собі реальні можливості цю тугу розвіяти, то міцніше опановувала вона його уяву. Кілька хвилин перед сном, як законний спочинок після мудрих книжок, він дозволяв собі поуявляти деякі з коханням зв'язані речі, і ця уява була йому приємна попри всю безсоромність. Він засинав у невидимих обіймах, що випускали тільки вранці його бадьоре тіло, лишаючи невсипуще бажання перетворити їх у дійсність. І сни його були глибоко аморальні, мету показували вони в безпосередній простоті, черпаючи матеріал із випадкових пригод його мандрівних днів, коли стосунки з жінкою не визначались навіть умовною пристойністю, бо ж в істоті своїй вони непристойні абсолютно. Спокусник усіх поборників духу, отой диявол, невтомно роздмухував йому в крові порский вогонь, і коли хлопець умів стримувати його в рамках фантазії, то й це вже було чималою чеснотою.

Проте на Зоську він не брав жодних намірів і міркував навіть, що через неї йому, може, пощастить познайомитись ще з кимсь і отак розірвати вузькі пута відлюдності й уяви, що вже починали його душити. З такими думками він висякався й постукав у двері, що їх дівчина сама й відчинила.

— Вам чого? — спитала вона, з'явившись на порозі.

— Вас хотів побачити,— відповів Степан.

— Я вам цього не дозволяла,— суворо відказала вона, але за мить додала: — До мене не можна. Погуляйте, зараз вийду.

І перш ніж хлопець устиг щось промовити, замкнула

двері. Степан вийшов на вулицю трохи ображений, бо почував себе всіма сторонами — розумовою та фізичною — вартим кращої зустрічі. Отака бришка! А проте почав ходити вздовж будинків, читаючи знічев'я на дверях табли чки з титулами пожильців. Зоська справді не дала себе довго чекати й зійшла з ганку в жакетці й капелюшкові.

— А ось що я собі купила,— сказала вона, показуючи хлопцеві маленького стека.— Правда, гарний? Надзвичайний!

— Надзвичайно гарний,— відповів Степан, оглянувши його.

— Але як б'ється, знаєте?

— Тільки не бийтесь, будь ласка,— сказав хлопець, бо вона замахнулась.

— Це від шпіца. У нас шпіц є. А де ж соска?

— Соску я викинув.

— Мій подарунок?

Вона обурено спинилась.

— Ні, ні, — додав Степан, боячись, що вона піде. — То я жартую. Я в шухляду її сховав.

— Принесіть її мені,— сказала Зоська.— Я до стека її прироблю.

«Доведеться купити. Та їй соска й личить»,— подумав хлопець, скидаючи оком на її дитячу постать.

За чверть години Степан урочисто купував квитки на перші місця до кіно, сподіваючись цією витратою покласти міцні підвалини їхнього зближення. Він цілком логічно міркував, що дівчина, щось від хлопця дістаючи, щось починає бути йому винна.

Степан з лицарською ввічливістю пропустив її перед себе до фойє і гречно там з нею походжав, роздивляючись на плакати й виставлені кадри.

— А ось дурень,— сказала Зоська, показуючи стеком на молодця, що скакав на коні по фотографії,— в кіно треба автомобілем їздити, а він верхи, як міліціонер.

Степан зовсім пишний був, вперше за життя із справжньою дівчиною до прилюдного місця потрапивши, і тільки те прикро йому було, що товаришка його забагато стеком крутила та навколо озиралась, а на нього замало звертали уваги й поглядів. Все-таки вона мусила б глибше почувати, що сюди прийшла за його допомогою.

Але коли в залі погашено світло, а на екрані замиготіло, Степан взяв її маленьку руку й потиснув. Дівчина не відповіла, але й не відмовила, тож він хвилин за кілька поклав її руку собі на коліна й накрив долонею, з обе-

режності вирішивши тим часом на цьому й спинитись. Після останньої частини Зоська сказала:

— Який чудовий фільм! Аполлоне[47], купіть квитки ще на один сеанс!

— Мене звуть Стефан,— ображено відповів Степан.— Посидьте, зараз куплю.

Він хутко вернувся з квитками, потай боячись, щоб вона не втекла.

— Ах, ви божественний,— сказала Зоська.

Та тільки-но фільм знову почався, вона стомлено промовила:

— Фу, яка гидота! Я хочу додому. Тут душно.

На розі своєї вулиці вона висловила ще одне бажання:

— Мені хочеться човном поїхати.

— Будь ласка, — відповів Степан. — Вечір такий тихий. Поїдемо десь далеко.

— Тільки щоб по нашій вулиці.

— Де ж тут вода?

— То зробіть її!— тоскно скрикнула дівчина.

Терпець йому урвався, і він, озирнувшись крадькома, поцілував її.

— Яке нахабство!— скрикнула Зоська.

— Я люблю вас,— жалісно пробубонів Степан.

— Я вам цього не дозволяла,— якнайсуворіше відповіла вона, ідучи геть.

— Зосько, коли я вас побачу?— спитав навздогін.

— Ніколи,— сказала вона.

Та хлопець тільки осміхнувся на це слово й пішов додому, повний різноманітних приємних почуттів. Оте рішуче Зосьчине «ніколи» тільки його потішило, навіть подало надію на дуже швидке побачення, може, й з важливими наслідками, бо йому не важко було дорозумітися, що дівчина ця — вередлива крутійка, яка сама не тямить, чого їй треба, а це дає великий простір діянню людини із сталим бажанням. Зокрема порадувала його її звичка казати «не дозволяю», коли факт уже був доконаний. Така заборона, як відомо, зовсім не становить перешкоди.

Загалом дівчина сподобалась йому більше, ніж він кілька годин тому міг подумати. Торкнувшись на мить до неї на вулиці, він відчув у собі хвильний переворот, наочно пересвідчуючись, що через малий зріст жіноче тіло своїх притяжних властивостей не втрачає. Навпаки, в сухості його обрисів він зачував витончені, містом породжені чари, бо в сільських умовах це тіло не могло б існувати. Саме місь-

кість і вабила його в ній, бо стати справжнім городянином було першим завданням його сходу. Він ходитиме з нею скрізь по театрах, кіно та вечірках, дістанеться з нею суто міського товариства, де його, певна річ, приймуть та вшанують.

В інституті вже, певно, розпочинались лекції, і він раз у раз обіцяв собі туди навідатись. Одного ранку, одягаючись, він уже зовсім вирішив, що це станеться саме сьогодні, але раптом спитав сам себе: «А чого я туди піду?» І не знайшов жодної відповіді. Трохи здивувався, потім дуже зрадів, захоплюючись своєю сміливістю, і цілий день почував себе переможником. Ну навіщо йому той інститут? Степан Радченко гарний і без диплома.

Фортуна посипала його з свого старого рога, що можна бачити на вивісках у пекарнях, і за тиждень він дістав відповідь із редакції харківського журналу разом з переказом на вісімдесят сім карбованців. Листа він чекав, а грошей аж ніяк не сподівався. Отже, література, виявляється, не тільки почесна, а й вигідна річ, тобто двічі варта уваги. Хлопець залюбки розписався про одержання, радий би й без кінця розписуватись, коли б цього вимагала пошта, величезний здобуток людської культури, що не тільки дає змогу далеким людям листуватись, не тільки пересилає журнали з надрукованими оповіданнями, а ще й гроші переказує.

Лист харківського журналу був дуже цікавий. В ньому коротко, але ясно відзначено вартості його оповідань і запропоновано прислати ще, коли можна, то кілька, щоб вони могли скласти збірку розміром від трьох до шести аркушів друку. Останній рядок спантеличив його — що то за аркуш друку і, головне, чи вийдуть його оповідання на «від трьох до шести» отих аркушів? Це конче треба було розвідати, а разом задовольнити й інші питання, що зародились у ньому щодо друкарської техніки. Що сторінку складають з окремих літер, це відомо ще з підручника всесвітньої історії в тому місці, де говориться про Гутенберга[48], а про те, наприклад, як у книжках роблять малюнки або портрети, історія, на жаль, мовчить. І молодий письменник вирішив купити відповідну технічну книжку, з якої довідався, що таке аркуш і скільки в ньому літер буває, що таке коректа, цицеро, шпація, рихтовка й американка, пильну увагу звернувши на портретне діло, цинкографію, автотипію, трьохколірку й офсет-машину. Відомості про портрети він глибоко в собі затаїв, а про друкований аркуш зразу ж застосував до своїх шістьох оповідань, як

практичну вправу, при чому виявив, що містять вони 207 194 літери, тобто під мірку «від трьох до шести аркушів» цілком підходить.

Тоді він склав їх акуратно і перенумерував сторінки, загорнув у чистий папір і вивів великими гарними літерами: «Стефан Радченко. Бритва. Збірка оповідань», а потім запакував, перев'язав мотузкою, як колись звіт по сільбуду, та й здав на чудовну пошту, але жодного листа не послав, уважаючи мовчанку за найгіднішу відповідь.

III

Театр уже закінчив коло свого розвитку. В конструктивних виставах з підкресленим акторським жестом та інтонацією, як проявами єдиної, згущеної вдачі дійової особи, з перевагою масових сцен та умовними обставинами, де афішні написи й кістяк декорації характеризують місце дії, даючи їй простір розвиватись разом у кількох планах, сучасний театр причастився на вищому щаблі свого розвитку до вихідного свого джерела, релігійних видовищ античності й середніх віків, і далі перед ним стелиться шлях самоповторення, прискореного проходження знайомих уже етапів, з певною домішкою поновлень, але вже без могутнього ферменту поступу, що тільки й може дати мистецтву буяння. І, підлягаючи діянню всеосяжних законів розвою, єдиних і непомильних, яких присутність у різноманітності життєвого процесу людський геній здібний викрити, а не змінити, стовбур театру пустив від прикорня бічну галузку, якої зріст нагадує фокус індійських магів, що вирощують за хвилину перед очима глядачів із насінини гіллясте дерево.

Двадцать ще років тому, тулившись по дерев'яних ятках коло цирків та базарів, поділяючи властивий їм сморід стайні й поторжі, зневажений від вищого суспільства, преси і громадської думки, пуп'янок кіно був пересаджений до центральних вулиць, у розкішні приміщення з блискучою оздобою, розлогими фойє та симфонічним оркестром, і, розцвівши там повною квіткою, воно дістало враз запаморочливого визнання. Здійснюючи непоборні для театру завдання ілюзії та повноцінності акторського руху, воно зменшило сцену на цілий вимір, а розсунуло в безкрайність і кинуло на неї всю повінь дійсності, позбавивши її жодної реальності. Відібравши дії голос, воно зробило її зрозумілою для всіх племен і народів і отак,

обертаючи колосальні противенства, як довершений діалектик, зміцніло й привернуло до себе людські погляди та серця.

Рябизна постатей, країн і часів, зведених на екран жезлом німого чарівника, збуджувала в молодого письменника Степана Радченка ту лоскотну суміш радості й пригноблення, що опановує людину десь серед безконечного степу, коли ніч бринить неспійманими шепотами й розгортає перед очі омани. Коли в залі гасла електрика, разом з першими акордами оркестру хлопця обіймав такий настрій споглядання, і він пошепки проказував назву фільму, немов передчував у ній його зміст. Потім заглиблювався в екран із смаком дослідника, совав ногами, коли прочитаний напис довше затримувався, і часом, захоплюючись влучною чи трагічною сценою, стискував свою руку, що мала постійне перебування на колінах дівчини Зоськи, його неодмінної і незмінної супутниці. Вона тоскно шепотіла йому:

— Мені боляче, божественний!

Але в ту мить він справді, як Бог, був далекий від неї, з'єднавшись із рухомими світляними фігурками, що захоплювали його палку уяву в свої мандри, переживання й пригоди, де він чув пахощі бачених садів і постріли задимлених рушниць. Іноді, додому вернувшись, не запалював світла й у темному блискові шибки відтворював принесені з собою образи прекрасних акторок, одягаючи тілом їхні принадні тіні.

Та багато частіше й сумніше, перед тим вікном стоячи, міркував він про дівчину Зоську, що називала його «божественним», немов глузуючи з безсилості його заходів. За три тижні, відколи вони познайомились, їхні відносини установились на певному ступені, немов заклякли, так хороше почавшись, і юнак почував цілковиту неспроможність їх на дальший поступ зрушити. Веселкові плани його розбила природа. Несподівана осінь розгорнула над містом сірий мокрий покров, повиваючи дні вогкими туманами, дощами і гидкою мрякою. Гострі вітри, знімаючись раптом і вщухаючи, гнули гілля каштанів й зривали з них ще зелений лист. Брук і дахи лопотіли холодними слізьми, що потім невпинними струмками стікали з ринв і лились вздовж вулиць при пішоходах, де у вибоїнах асфальту стояли несохнучі калюжі, тремтячи поверхнею від крапель. Візники ховались під напнуті будки своїх колясок, що чорна нитка їх на розі здавалась забутою разом із похнюпленими кіньми. Вуличні продавці цигарок

безпорадно тулились під ганками вкупі з газетярами, крамничники з штучними мінеральними водами, квасом та ситром знімали свої мальовничі вивіски, і вщухало веселе гукання перекупок про яблука ранет та груші бери. Вогкість і нудьга проймали повітря й людей.

Така люта негода урвала раптом запашний сезон садів та прогулянок річкою на далеке лоно природи, де кохання в затишкові відлюдних кущів може дійти свого природного здійснення. Природа замкнула свої вигідні притулки, але жоден дощ не спроможний був залити жаги, що бере людське серце не тільки від віку, а й від часу незалежно, противно серцям інших тварин, яким визначено пору любовного настрою.

Після кількох марних спроб пройти до Зосьчиної кімнати й кількох даремних запрошень до своєї Степан мусив визнати кіно за єдине місце своїх побачень із дівчиною, побачень безнадійних, бо захоплення мистецтвом аж ніяк не могло покрити незадоволеності його бажань. А це незадоволення їх тільки підсилювало, обертаючись для нього в тяжкий іспит. Звечора він почав довго не спати, турботно ворочався, заплющивши очі, а вранці прокидався виснажений від важких снів, де, здавалось йому, щока його починала незмірно пухнути або рука болісно здовжуватись, а часом і кошмари його мучили у вигляді мерців, що раптом заклякали в суцільну масу й гойдались перед ним у повітрі, як шибеники. Занедбавши всю свою роботу й книжки, як спокуту відбуваючи лекції по установах, він схвильовано чекав щодня вечора, жадав його, готувався, прокидався ввечері жити, а вечір щоразу кінчався йому довгим пильнуванням та нісенітними снами.

Були, правда, й здобутки. Вона погодилась говорити з ним на «ти», але жодних висновків з цього не зробила. Крім того, вона палила й стрижена була, але й ці незаперечні, на його думку, ознаки не послужили йому ні до чого. Вона владно тримала його на віддалі і часом тільки, коли він пхинькати починав, дозволяла себе поцілувати, ніколи сама не відповідаючи.

— Я люблю тебе,— не так щиро, як пристрасно шепотів він, проводячи її звиклим шляхом з кіно до Гімназіального провулка.

— Ах,— зітхала Зоська,— ніякої любові немає. Все це люди повигадували.

Він пробував вплинути на неї логікою:

— Коли не любиш,— казав він,—тоді навіщо зі мною ходиш?

— Та ти ж платиш за мене! — дивувалась вона.

Така відповідь глибоко його ображала, але він мовчав, бо мусив собі признатись, що трохи побоюється її. Вона була вередлива, і чудні, несвітські бажання її охоплювали. За один тільки вечір вона могла хотіти політати аеропланом, постріляти з гармати, бути музикою, професором, будь-яким, до речі, мореплавцем і чабаном.

— Ах, я хотіла б бути крамарем,— казала вона.— Сидиш у крамниці: «Вам чого? Перцю? На десять? Сто грамів?» Це чудово! Приходить багато-багато людей... А дітям я давала б по цукерці. Я хотіла б бути дитиною — гарнюсіньким кучерявим хлопчиком. Це так надзвичайно — сісти верхи на паличку та поганяти — но, сивий, но, буланий!

І шарпала його за руку, підплигуючи. Ці безконечні бажання виснажували її, і часом, похмуро промовчавши цілий вечір, на хлопця не дивлячись і незважаючи, вона брала на прощання його за руки й тужно казала, хвилюючи Степана своїм тихим голосом:

— Ах, божественний, які ми дурні! Всі дурні. Ти нічого не розумієш.

Він справді відмовлявся будь-що зрозуміти, крім того прикрого факту, що тендітне дівча це приворожило його до себе й посіло в його житті непорушне місце. Щовечора о сьомій він вирушав із хати й заходив по дорозі до кондитерської, де його через тиждень почали зустрічати вже з приємною посмішкою. І він сам так звик до її господаря, що йому навіть незручно було б який день цукерок не купити. Платячи гроші, він сумовито думав:

«Чого ж їй зі мною не ходити? Я воджу її в кіно і годую цукерками. Справді, я дурний. Справді, я божественний, тобто пришелепуватий».

Кілька разів він хотів підвищити свою перед нею вартість, натякаючи на свої зв'язки з літературою, бо одверто сказати їй про це не зважувався. Але натяки ці були такі невиразні, що зрозуміти вона їх, мабуть, не могла. Та й цікавилась здебільшого газетами й завжди хвалилась останніми політичними новинами:

— Ти читав сьогодні англійську ноту? Така довга! А як чудно починається: «Сер, уряд його величності...» Ах, як це гарно — писати такі смішні ноти!

Чого вона, властиво, хотіла? Він марно шукав на це відповіді, нишком поглядаючи на її обличчя, прикрашене білими кучерями з-під плескуватого капелюха. Воно було на диво жваве, кожен порух душі на ньому зразу ж

позначався, воно ясніло й темніло від невідомих хмарок, що плили їй у очах, і в цих невпинних змінах настрою його охоплювала то надія, коли ловив ніжний на себе погляд, то глибока розпука, коли вона раптом хмурніла, поринаючи в зловісну мовчанку. Хлопець силкувався розвіяти її безпричинний смуток, розповідаючи свої колишні пригоди, повстання й військові події, та вона, захопившись чимсь на мить, зразу й погасала та похмуро бурмотіла:

— Ах, все це нудно. Не треба ніякої війни. Це повигадували люди. Ти хочеш сказати, що був героєм? Як це безглуздо!

В такі хвилини його теж опановував смуток, і вони йшли вдвох слизькими вулицями, безмежно далекі, але скуті якоюсь конечністю, тягнучи свою мовчанку під хмарним осіннім небом. Одного разу в підступі нудьги вона шпурнула через паркан у чужий двір свого улюбленого стека, заявивши:

— Він мені обрид. Я ненавиджу його.

А через десять хвилин почала за ним тужити, і Степан, обурений її вибаганками, мусив іти в той двір і лазити в болоті з сірниками, того стека шукати, згвалтувавши всіх собак і збентеживши мешканців. Знайти його він, звичайно, не міг і, вийшовши з двору, таку ненависть до своєї гнобительки відчув, що ладен був знищити її ударом кулака.

Тієї ночі він пережив повстання раба. Засвітивши електрику, він вперше за місяць побачив кричущий безлад свого мешкання. Пилом припали його нужденні меблі, і на підлозі гидкими купками лежало незаметене сміття. Мокрий холод знадвору пролазив крізь незаліплене вікно, і пориви вітру деренчали шибкою, з якої обсипалась замазка. В кутку над пальмою, що похилила жовте гілля, зловісно ширилась вогка чорна пляма. Тяжкий сум опанував його, бо ця руїна наочно нагадувала йому безглуздя його власного життя, бо спустошеність серця позначилась і на хаті. Сівши до столу, де гамузом лежали розгорнуті книжки та клапті паперу, він з жалем засудженого згадував ті стрункі дні, коли тішився невимовним спокоєм у праці, й голова його жадібно травила величну страву думок. Де ранки, повні свіжини й нестримної сили? Де тихі вечори, коли він солодко засинав, заколисаний почуттям гармонії своєї душі? Вони втрачені, і шляхи до них поросли травою. Ради чого? Розгорнувши дещо з зшитків, він дивився на свої нотатки про читане, як бан-

крот на колишні надійні баланси. Осінь відчув у собі, сльоту й туман.

І що він за це має? Нічого, крім прикрості й приниження. Нічим він не став, крім як жіночим пришийхвостом, цяцькою в руках шаленої дівчини. Та хоч би було за що! Хоч би він дістав ту реальну цінність, за яку жінці ще варто жертвувати! І яке безглуздя всі оці цукерки й одвідування вдвох кіно! Міщанство, інтелігентщина!

Крім того, він зубожів. Гонорар за оповідання, що з Харкова одержав, давно вже згайновано, гроші ці зникли, не лишивши навіть сліду, хоч приблизно вартого свого походження. Надмірні витрати без жалю пожирали його заробітки від лекцій, покидаючи йому копійки на обід і нічого на вечерю. Одежа його щодня втрачала на пристойності, шкарпетки були драні, білизна без гудзиків, і місяць уже не плачено за помешкання. Так, ця дівчина, зовсім випадкова й непожиточна, зруйнувала його не тільки духовно, але й матеріально, а це принаймні однаково прикро. Годі, годі! Ніколи вже він до неї не піде. Крапка. Кінець.

Він надто добре знав, що радою на всяку скруту є праця, те найвище, до чого людина здібна, і радість праці відчував цілком, віддаватись їй умів до самозабуття, але все лихо його було в тім, що щось стороннє іноді від цього живущого клопоту його прикро відривало. І найголовніше, робилось це зовсім непомітно, немов собі на глум засліплювався він дрібницями, не то уваги не вартими, а й побіжного погляду. Але справедливо сказано, що на досвіді життя людина вчиться й здобуває мудрості, що дає їй життям керувати. Крім того, треба повно використовувати досвід інших людей, зокрема великих, що проявили зразки правдивого життя й записали своє ім'я в актив поступу. Не можна, звичайно, на діла їхні безоглядно здаватись, бо філософ Шопенгауер[49], приміром, дуже полюбляв, щоб йому жінки руки цілували, вітаючи на шляху песимізму; богорівний Будда, кажуть, з обережності помер; у моралiста Руссо[50], що трактував про виховання, була прибільшена цікавість до тієї частини свого тіла, по якій вихователька його карала, мудрий Сократ[51] у прихильності до учнів своїх виявляв надзвичайну ніжність, особливо до вродливих та струнко збудованих, і багато інших славетних мужів, окраса нації своєї та людськості, мали різні прикрі чудноти, негідні ні їх, ні високої їхньої науки, але коли цей — випадковий, безперечно! — бруд із них зчистити, тоді приклади до наслідування лишаться бездоганні.

Жодна думка не спадає раптом, найдрібніша з них таку праісторію за лаштунками свідомості має, що треба бути дуже терплячим, щоб докладно з'ясувати шляхи її розвитку. Кожна думка — це щось ніби страва, що свідомість подає нам уже смаженою, що ми споживаємо її, не відаючи тих кухарів, що над нею працювали, тих гірників, що копали вугілля до печі, тих пастухів, що викохували товаряче м'ясо, ні тих сіячів, що кидали в землю живе насіння рослин. І тільки тому, що знаємо ми лише клаптики, приємні несподіванки можуть існувати. До них і належав намір Степанів написати сценарій до кіно, що виник раптом у його голові, коли вона вранці разплющила очі.

З властивим захопленням хлопець обмірковував якийсь час нове завдання і, вставши, був готовий його здійснювати. Згрібши на столі вже з місяць залежані книжки, він подався до бібліотеки і, відсторонивши штраф за перетримання щирою заявою про тяжку недугу, взяв потрібну йому кінолітературу. Двох день було досить, щоб він міцно засвоїв усі істини будови сценарію, що, до речі, й не належать до складних. Практичний кінодосвід раз у раз подавав йому відповідні ілюстрації, і він вдоволено посміхався, гадаючи, що в світі нічого марно не гине, навіть захоплення дівчиною може дати різні бічні продукти виробництва, як коксування вугілля — нафталін, фенол, бензол, винний спирт, ефір та різноманітні фарби.

Потім пильно накреслив план кінодрами з часів громадянської війни на шість частин з прологом, де було все як годиться: соціальне противенство — раз, кохання між героєм-робітником та жінкою з противного табору — два, чарівна дівчина-пролетарка, що того робітника від наглої смерті рятує й перебирає на себе його чуття,— три, постріли й дим — чотири, перемога чесноти — п'ять, не згадуючи вже про дрібніші факти, що нічим не поступались попереднім. Були в драмі й комічні елементи, наприклад, тюхтій-куркуль, якому в сценарії страшенно не щастило і який своїми невдачами дуже насмішив автора. Тиждень попрацювавши, хлопець уклав у цю немудру схему весь свій хист, зробивши її трагічною, і так заплутав дію, що вона стала цікавою. Кілька разів перечитав цей утвір, дивуючись на легкість своїх кадрів, і, переписавши, відіслав його на адресу Всеукраїнської фотокіноуправи.

Після цього негайно ж почистив костюм, намастив черевики, помив галоші, надів пальто й пішов на Гімназіальний провулок. Коли дівчина Зоська з'явилась перед ним, він жагуче потиснув їй руку й сказав:

— Зосько, як я тебе люблю!

— Де ти пропав, божественний? Мені скучно без тебе,— відповіла вона, вирвавши руку.

— Робота, Зосько! Проклята робота.

У нього був геніальний план. Кінчаючи писати сценарій, він зрозумів, що справа їхніх відносин упирається в проблему місця. Справді-бо, вона, як казала, жила в одній кімнаті вкупі з батьками, а з них і одного досить, щоб ту кімнату вкінець зіпсувати. З другого боку, він був переконаний, що жодна порядна дівчина на помешкання до хлопця погомоніти не піде. Це непристойно. З третього — осіння негода. Але був ще й четвертий, і, на щастя, спогад про нього якраз і зринув йому з купи романів, що він прочитав. Це буде по-європейському, сто чортів!

— Я голодний Зосько. Ходімо вечеряти! — сказав він.

— Я теж голодна, — призналась вона. — Але ми ніколи не вечеряємо.

Він знизив голос.

— Повечеряємо в окремому кабінеті?

Вона радісно плеснула в долоні:

— Ах, окремий кабінет, це чудово!

Вони звернули в першу ж пивничку, де на вивісці серед інших був напис: «Родинні кабінети», що, як Степан вмить зміркував, нічим істотним не різнились від того, що він мав на увазі. Вузькими сходами вони зійшли в льошок, вона — сміючись на дотепну вигадку, цікава й збуджена, а він зосереджений, хвилюючись за наслідки і потай соромлячись кожного свого кроку. І коли стали внизу на площинці, звідки видно було між розсунутою завісою вхід до загальної зали, де грала музика, а просто — темні двері, коли запобігливо вродилась перед ними постать із серветкою в руці та безстрасним обличчям, — Степана така ніяковість обняла, що поки він слова свої збирав та настренчував, Зоська владно, незмушено, мов завсідниця цих місць і знавець кабінетної справи, зневажливо кинула:

— Окремий кабінет, будь ласка.

Постать нечутно схилилась й повела пару крізь ті темні двері низьким проходом, де вогкість та цвіль нагадали хлопцеві далекі й ближні лаврські печери, і він здригнув від цього задушного повітря, дивним способом спільного притулкам святості й розпусти. Випустивши Зосьчину руку, він держався середини проходу й нагнув голову, щоб якось не торкнутись стін чи стелі, де, здавалось йо-

му, леп і пліснява лежали шарами. Але постать небавом схилилась, і покрутивши перемикача в ямі праворуч, дала світло, привітавши його словом:

— Прошу.

Тоді Степан побачив, що в цей коридор виходить четверо дверей і одне крихітне загратоване віконце, що було без скла й упиралось, певно, в мур сусіднього будинку, бо чорніло, як вибите око, й повітря з нього не було чути. Коридор цей гнувся підковою, тому музика доходила сюди пошепки, мов здалеку, лунаючи в глибокий льох, у покинуту мокру шахту.

Зоська вже ввійшла в комірку, коли й Степан мляво переступив її поріг. Перше, що впало йому в вічі, були стіни, обклеєні колись шпалерами, що повідставали, звисаючи клоччям, а де й обдерті були, оголяючи сірий тиньк. Малюнок їхній зник під брудом, недоторканим і непорушним, що сам обернувся в химерні, плямисті візерунки, по кутках чорніючи від вогкості й павутиння. Вікон не було. Праворуч коло стіни стояла широка цератова канапа, вицвіла, облізла, вичовгана, запала, вся у вибоїнах та зморшках, вкрита тванню людського поту й масноти, ознакою довголітнього й старанного вжитку. Над цією найголовнішою річчю в кімнаті, осередком прагнення душ, що сюди приходили, висіла олійна репродукція картини з засланцями, що крізь грати вагона годують голубів. Друга, в такій самій сухозлітній потрісканій рамі, тішила очі проти дверей над столом — дівчина з кицькою на ганкові, оповитім трояндами. Все тхнуло тут покидьками, випарами блювоти, розлитим вином, перегноєм тіл, і дух цей, не маючи виходу, виснув у комірці й коридорі, проймаючи камінь і цеглу мурів, осідаючи на них смугами припалої порохом рідини.

Степан сів до столу, не скидаючи пальта. Огида виникала в ньому, і красний план розв'язати проблему місця переставав йому подобатись. Навпаки. Зоська була в захваті. Все здавалось їй надзвичайним і чудовим. Вона оглянула картини, попробувала ногою, чи м'яка канапа, визирнула в коридор, погасила й засвітила електрику і зробила висновок:

— Тут дуже мило.

— Та що ти, Зосько! — здивувався хлопець.

— Я хотіла б тут завжди жити.

З'явилась постать із карткою страв. Вечерю замовлено, і гості поскидали пальта. Раптом у коридорі залунали

бадьорі кроки кількох пар ніг, і до сусіднього кабінету з вереском та сміхом вдерлось галасливе товариство басів та сопрано. Зоська кинула додолу цигарку.

— Їм весело, — сказала вона.

— Нам теж буде весело, — відповів Степан.

І справді, перша склянка вина зразу піднесла його настрій. Незвичний хміль солодко туманив йому голову, в грудях він почутив хвильну теплоту, а в крижах — млость. Що там соромитись! До того ж він написав збірку прекрасних оповідань і закінчив кіносценарій на шість частин із прологом.

— Зосько, — спитав він, — хто я такий?

— Босяк, — відповіла вона.

Він голосно засміявся й узявся до відбивної котлети, що нічим не поступалась смаженій підошві.

Тепер очі його кидали на кімнату погляди милосердного судді, що розуміє слабості людські й уміє їх прощати. І те, що він тут сидів, п'ючи вино й жуючи котлету, було йому радісне, і в цьому він добачав величезного поступу, що його самого хвилював.

Раптом із сусіднього кабінету над криком і реготом пролунав хрип злиденного рояля.

— Ох, вальс! — скрикнула дівчина. — Ти танцюєш?

—Ні, — відповів він, наливаючи вина їй і собі.

— Треба навчитись.

Він сів поруч неї з склянкою в руці.

— Зосько, випиймо за наше кохання!

Вона п'яно посміхнулась.

— За кохання, божественний!

Через хвилину вони сиділи вже на цій канапі, і хлопець, пригорнувши її, шепотів:

— Будь моя, Зосько, любенька, будь моя... Ну, Зосько, любенька...

— Як це — твоя? — спитала вона.

Він зніяковів на мить, потім пробурмотів:

— Я покажу тобі.

— Покажи, — згодилась вона.

Запаморочений її згодою, вином і виттям репаного рояля за стіною, захлинаючись від близького здійснення того, що його мучило й дратувало, хлопець якнайрішучіше обійняв її. Але дівчина враз пручнулась і звинулась у кутку канапи.

— Там брудно! — крикнула вона.

Цей крик спинив його, і він схилився в незграбній постаті, упираючись руками в церату. Стенаючись від соро-

му й нудьги, зсунувся додолу на коліна й припав головою їй до ніг.

— Прости мене, Зосько, прости, — маячив він, не зважуючись підвести голову.

Вона оповила тонкими руками його шию і, нахилившись, мовчки поцілувала його в губи.

— Ще, ще, — шепотів він, завмираючи, сліпнучи від злиття їхніх уст, від дотиків її кучерів до обличчя й насолодного забуття, що хвилею здіймалось у ньому від кожного поцілунку.

Потім вони сіли поруч, пригорнувшись і побравшись за руки.

— Ти — гарний, — казала Зоська.

— Ти — надзвичайна, — казав він.

Він виціловував їй шию, руки, пальці в нестримній любові, покірно зазирав їй у вічі, вдячно клав їй на груди голову й гладив витке волосся, захоплений новою радістю.

— Я похожа на ту дівчину, — сказала Зоська, показуючи на картину. — Ах, я хотіла б мати кицьку й ганок у трояндах!

І вони сміялись, як діти сонячного дня.

Як Степан не був ще такий культурний, щоб догадатись покликати постать із серветкою, постукавши ножем об склянку, то вийшов у коридор гукнути її. І, до речі, зазирнув у непричинені двері сусіднього кабінету, де було так весело й музично.

Знайоме чоловіче лице вразило його там, безглузде, сміюче і п'яне. Він напружив пам'ять і згадав те, що волів би забути навіки: згадав кухню, ганебну розмову, бійку і втечу з хати. Це був Максим, син Тамари Василівни Гнідої, мусіньки, його колишньої коханки. Він одростив вуса, тим-то й важко було його зразу пізнати. На колінах він чукав у такт танцеві грубезну жінку із закасаною спідницею, кумедно визираючи з-за її розлогої спини. Хлопець мимоволі оступився, інстинктивно притиснувшись до стіни, щоб його не побачено. Страшна огида охопила його до події, що, забута вже, все-таки над ним тяжіла, все-таки належала йому, була з ним назавжди поєднана, і в ту мить хлопцеві здавалось, що безжальне минуле, всі помилки його, прикрості й ляпаси навіки полишають у душі хробачка, що підточує коріння дальших прагнень. Він відчув тоді всю непохитність, незмінність, невиправність колишніх дій, навіть думок, бажань, що лягають підгрунтям майбутньому, ховаючи в собі можливість землетрусів.

У вузькій щілині перед ним кружляли ще якісь жінки, ще якісь чоловіки, і котресь, поточившись, причинило двері.

Сплативши рахунок, Степан схопив Зоську за руку й злякано прошепотів:

— Ходімо звідси!

Вона з жалем пригорнулась до нього:

— Мені так гарно тут...

Але він хутко вивів її на вулицю, де осінній морок невпинно зривався вітром і сочив холодними краплями.

IV

Проблема грошей набувала дедалі загрозливіших форм. Він був напередодні банкротства всього свого вбрання від кашкета до галош, що, послуживши йому півроку, починало виявляти ознаки страшного, хоч і природного занепаду, якого годі було вже приховати ретельним чищенням. Процес одягання, такий приємний йому колись, тепер у сущу муку обернувся, бо вранці наявніш, ніж будь-коли, показувалась руїна його білизни, крайнє зужиття черевиків та лихий блиск ліктів на піджаку, віщун майбутньої дірки.

Заходили перші місяці слизької київської зими, і не палити в кімнаті було вже зовсім незручно. Щоправда, він заклеїв вікно, дуже дбайливо й щиро, не минувши жодної зрадливої щілинки, але холод, здавалось, проходив крізь мури, і вранці хлопець передчасно прокидався, тремтячи, хоч клав на себе поверх заслуженої солдатської ковдри все своє майно, навіть подушку на ноги, сам голову притуливши на парі статистик, загорнутих у хамло. Злидні в хаті гнітили його й позбавляли енергії. Ввечері, коли не ходив з Зоською до кіно, він лягав на ліжко, силкуючись зігрітись та потішаючи себе надією обмислити яку тему до оповідання, але просто лежав з притоми та прикрості і часто одягнений засинав, уночі здивовано схоплюючись із гнітом на серці.

І от якось уранці, напившись у нархарчі гарячого чаю з півфунтом арнаутки, хлопець сів до свого столу, знайшов серед паперів олівця, загострив його й почав обмірковувати можливі способи поліпшити свій фінансовий стан, отже, фізичне й моральне становище, бо частину душевної кволості цілком розумно клав на карб грошового зубожіння. І насамперед мусив з'ясувати свої потреби, видаткову частину свого бюджету. Передусім Зоська.

Зваживши всі обставини, хлопець вирішив, що асигнувати на неї менше, як червінця на тиждень, — річ неможлива. Згнітивши серце, потай жалкуючи, що почав з перших місць у кіно, місць, безперечно, дорогих і, в істоті своїй, мало що кращих від других, він визнав, що зміняти режим у цій галузі було б ганебно, як і скасувати цукерки. В цій справі він був безсилий, з сумом переконуючись, що після пригоди в окремому кабінеті й спалаху несподіваної ніжності був ще міцніше з дівчиною пов'язаний і кинути її тепер було багато складніше, ніж коли відносини їхні не виходили з меж простого знайомства.

Бо сам почував, що в ньому з'явилось щось глибше й отрутніше, ніж бажання, щось із присмаком обов'язку й ваги. З другого боку, вперте самолюбство юнака не дозволяло йому занедбати справу недоконану, до того ж дорогу, — не тільки грошовими жертвами, самими з себе теж цінними, але й душевними втратами, внутрішнім спустошенням, що його самого вжахнуло б, коли б він почував у собі менше сили та знав ціну людській енергії, яку марно тратити становить невідбірний привілей молодості. У всякому разі, він уклав у справу надто великий капітал, щоб відмовитись від законних відсотків. То хмурий, то радісний, з упертості чи з захоплення, робив він свої візити на Гімназіальний провулок, де зосередилось його життя, думки і обурення. В поцілунках, що він почав діставати, часом займалась дивна теплінь того першого, розквітлого в брудних стінах шинку, того таємничого дотику уст, що стирає межі істот у найглибшім і найвищім збагненні, могутнім чаром зрушуючи шукати його сп'янілість у творчості, праці, науці й боротьбі.

Іноді він казав сам собі, що любить її міцно, ще нікого так не любивши, і радів, викриваючи в собі це могутнє чуття, а часом обурювався, що воно якось відхиляє його від тієї єдиної мети, якої тьмяна луна сповнювала його мрії. Найбільше з того дивувався він, що бажання опанувати Зоську в ньому якось погасло, і вбачав у цьому певні небезпеки, але, зрештою, терпляче ставився до присутності дівчини в своєму серці, десь глибоко переконаний, що юнакові бути закоханим неминуче й цілком природно.

Отож, коли зважити, що нормальний прибуток його від лекцій становив 18 карбованців тижнево, вісім карбованців йому лишалось на їжу та оплату помешкання. Щось заощадити на дрова й гардероб годі було й надіятись. Вирахувавши, скільки коштуватиме йому впорядку-

вати зовнішність, хлопець дістав цифру вісімдесят п'ять карбованців мінімум — отже, звів свій бюджет з дефіцитом сто карбованців.

Тож він ухвалив сходити до редакції київського журналу, що його оповідання видрукував і, як він догадувався, винен був йому гонорар. Чому раніш не пішов? Тільки з сумлінності. Йому прикро було з'являтись десь перед очі, що дивитимуться на нього саме як на письменника, а гроші брати й поготів. В тому запалі, що він у свій твір поклав, було щось незмірне з грошима, безмежно їм чуже. З пошти він їх дістав, як подарунок, а особисто брати мусив, як заробіток. Але потреби, своїм звичаєм, показались дужчими за благородні міркування, наділи йому на голову кашкета, на плечі — пальто й вирядили до редакції, що містилась у філії державного видавництва.

І — дивна річ! — редакція журналу була в тій саме кімнаті, що він спершу перейшов у френчі й чоботях, женучись за долею по приїзді до міста. Він пізнав її відразу — та сама шафа, та чорнява друкарка, дерев'яна канапа, а на ній кілька молодиків, що в них він серцем відчув своїх можливих товаришів! Вони курили, розмовляли, сміялись, не надто голосно, щоб не ображати тиші в установі. Сором обійняв його за себе колишнього, за несвітську наївність свою та приниження, і тисячі спогадів, як розгорнутий альбом листівок, оповили почуття ніякової, але солодкої гордості, що на мить його охопило.

Але до столу він підійшов і назвався вже тихо, соромлячись. Його запросили сідати. Так, гонорар йому належить — сімдесят карбованців з копійками. Але чого він не з'являвся так довго? Степан збрехав перше, що на думку спало, — був хворий. Нащо? І він мусив відповісти, відповісти ще на безліч питань про себе, про те, що робить, як живе, чи давно пише. Говорив він ухильно, на кожному кроці брехав, сам від цього червоніючи.

— Ви ж принесли нам ще оповідання? — ласкаво спитав секретар.

— Ні, немає... ще не кінчив, — відповів Степан, що такого допиту не передбачав і терпів його, як тортури.

А з другого боку, й справді, — не міг же він загребти гроші в кишеню й податись! Це було б зовсім непристойно.

Потім секретар познайомив його з молодиками, що сиділи на канапі й дійсно всі були письменниками, крім одного, що був тільки кур'єром, але зовні від них нічим

не різнився. Декого Степан навіть знав по творах — ці його найбільше й лякали. Але з цікавості, збудженої його ім'ям, він догадався, що оповідання його не промайнули без сліду, і в глузливо прихильних поглядах нових знайомих побачив навіть щось ніби відблиск заздрощів, щось ніби невиразний виклик на змагання, що на літературному полі жорстокіше за французьку боротьбу та навіть за англійський бокс.

Тут він підпав під нові питання. Чи не має він здавати до друку збірки? Та де там збірка! А що пише? Оповідання... Про що? Він не міг цього разу сказати, бо нічого не писав і нічого писати не збирався. Але признатись про свою бездіяльність було б ганебно. Тим більше хтось іронічно зауважив:

— Та не бійтесь, ми теми не перехопимо.

Тоді Степан оповістив:

— Пишу оповідання про ... людей.

Всі засміялись, але він був задоволений своєю відповіддю, яка його ні до чого не зобов'язувала.

Секретар просив його приходити й давати оповідання. Як він не справляв враження людини сильної, то всім сподобався. Трохи вовкуватий, але, зрештою, симпатичний хлопець. Може, з нього навіть люди будуть, бо оповідання його, хоч, безперечно, недосконалі, з багатьма формальними, часом разючими хибами, хоч манірні трохи, необроблені, розтягнені, розкидані, плутані, а місцями й зовсім нікчемні, кволі на образ, слабі на абстракцію й непевну лірику, а проте мають все-таки свіжість і дають сподіватись кращого.

Так оцінили його появу письменники. Потім виникла суперечка, під чиїм впливом він пише й кого наслідує, бо інакше він був би оригінальний, а цього ніяк не можна було припустити. З українців називали Коцюбинського з «Він іде» та "Boa constrictor" Франка. Далі пішли вправи на знання чужоземних літератур, і незабаром створився цілий букет імен різних запахів. Хтось обстоював навіть Сельму Лагерльоф[52], якої оповідання якраз учора прочитав.

Число попередників потішило б хлопця, число впливників вжахнуло б, коли б він не вийшов уже з будинку, несучи в кишені гроші, що здавались йому здобутком нахабного шахрайства. За що, властиво, він їх одержав? Хіба може він справді стати справжнім письменником, як оті, що сидять на канапі? Чи дійти йому колись такого вільного поводження, незмушеності, певності, красномов-

ства? Ні, це зовсім неможливо. Ні, в письменники він не годиться!

— Не буду писати, — подумав він, але потай почував, що цією відмовою сам перед собою пишається, а писати, звичайно, буде, добре писати, краще за всіх тих задавак.

Гроші він негайно повернув на купівлю сукняного, хоч і лихенького костюма, і, перебравшись, відбув чергову лекцію. Вертаючись по обіді додому, купив по дорозі п'ять пудів дров, і поки обдертий, брудний чолов'яга тягнув їх двоколескою до призначення, вирішив цей вечір посидіти вдома, напалити кімнату й підлататись. Споглядальний настрій, що огорнув його після одвідин редакції, до цього якраз і пасував.

Зібравши до направи білизну, наготувавши голку, нитки та гудзики, подерши на латки найзнеможенішу сорочку, Степан склав усе начиння коло груби, став наколішки й почав розпалювати. Передчуваючи тепло, за яким тужив кожен клаптик його шкіри, він захоплено спостерігав поширення вогню, обійми його язиків і коливання диму. Заходив вечір, незмірно вогкий, кудлатий від хмар, сірий, вихристий. Хлопець не запалював лампи, і в мороку кімнати його тінь здовжувалась і стискалась від спалахів, як кисть величезної руки.

Простеливши ковдру на підлозі, він сів і почав шити. Але млость від тепла, що пашіло йому в обличчя та груди, незабаром налила йому пальці, і голка з них упала додолу. Він не потурбувався її навіть підняти, витягнувся в глибокій стомі на ковдрі ничма, упершись ліктями в підлогу, й поклав голову на руки. Тепер огонь був просто перед ним — живий, неспокійний, чарівний, що вбирає й досі очі своєю палющою, гнучкою красою, що й досі дає відчути в собі могутність першого і неперевершеного бога. Вогонь! Він знав його так добре, бо вогнем були позначені цілі доби його життя. Чи не це полум'я гріло його дитиною вночі на пасовиську серед лячної темряви, де жили страхи й вовкулаки? Чи не в огнище втупивши очі, лежав він повстанцем-юнаком, спочиваючи після кривавих пригод на взліссі, де стовбури здавались ворожою чатою? І тепер, у нових боях, споглядає він на це буяння тепла осінньої ночі серед міста, ще не знаного, не здобутого, де криються, може, більші небезпеки, ніж витвори дитячої уяви та військові супротивники! Але на відповідь їм палахкотів його внутрішній огонь та непоборна сила життя, що гасне тільки з останнім подихом людини, той

чарівний ліхтар людського пориву, що зводить на екран майбутнього високості, кладучи тінь на драговину, і кличе голосом пророчим у нові й нові походи по золоте, хоч і бараняче руно.

В цю мить, заколисаний спогадами й теплінню, він почував міцну єдність свого життя, радісно пізнаючи себе дитиною, хлопцем, підлітком і юнаком. І з цього спізнання в душі йому віджавала якась приспала частина, покинуті ділянки, де життя вже зібрало свій урожай, і вони, ширячись геть за межі, де його пам'ять сягала, простягали бліді памоцки до незбагненної вічності. Ці дотики проймали його тремтінням, бо перед себе в далечині він виразніше почував ще одну вічність, сестру тієї, звідки вийшов, ту, куди мусив кінець кінцем увійти. І в чудному стані захоплення й туги, відмовляючись мислити й знати, забуваючи про вчора і завтра, хлопець полинув безкраєю мрією, де не було нічого здійсненного, навіть можливого, де образи блідли в міру згасання перетлілих жаринок.

Покинувши коло груби шитво, він стомлено ліг, повний скорботи і спраги.

Другого дня Степан вирішив одвідати лекторське бюро, щоб дістати ще гурток десь в установі, бо одержаних за оповідання грошей йому зовсім не вистачило на загаданий план. Однаково він мав гулящий час, який відповідніше було б повернути на зміцнення спілки між містом та селом у державному й особистому розумінні. О, ця спілка! Він часто про неї згадував, почуваючи труднощі перевести її навіть для себе. І місто бачив, як могутній центр тяжіння, що круг нього крихітними планетами обертаються села, вічні супутники його руху, і часточки їх, потрапивши в розпечену атмосферу цього сонця, мусять пристосовуватись до нових умов тиску й підсоння. Цей болісний процес він відбував майже несвідомо, захоплений сліпим прагненням догори, збуджений, як людина, вдихнувши кисню, як п'яний, що перестає примічати бруд і виразки на тілі. Бо місто своїм розгоном і шумом зворушує людину без міри гостріше, ніж лоно природи ніжністю краєвидів та безладною грою стихій, покликаних тут будувати нову природу, — штучну, отже, досконалішу.

Що гурток йому дадуть, Степан був того певен, бо славився за доброго лектора після блискучих наслідків державної перевірки його курсів. І справді, секретар бюро прийняв його вельми ласково і висловив своє глибоке задоволення з приводу його елегантного вбрання.

— Ви ж розумієте,— сказав він,— що поки українці не навчаться добре одягатися, вони не будуть справжньою нацією. А для цього треба смаку.

— І грошей,— додав Степан.

— У людини з смаком гроші завжди бувають,— зауважив секретар.

Щодо гуртків, то вільні були тільки вечірні лекції для відповідальних робітників шкіртресту. Хоч відповідальні робітники, звичайно, мають такі ж міцні мовні переконання, як і їхні ставки, хлопець, не вагаючись, погодився їх освічувати.

При повній зброї знання та досвіду з'явився Степан Радченко призначеного дня до великої почекальні шкіртресту, обернутої в лекційну залу. Свій вступ він провадив у широкому плані, почавши його з'ясуванням явища мови взагалі, тих чинників, що спричинили її появу і розвій, основного поділу мов на аглютинативні, корінні та флексійні, долі індоевропейських мов, зокрема праслов'янської, її поділу та його підстав, певно і ясно ведучи слухача, як Вергілій[53], Данте[54] пекельними шарами, що, вужчаючи дедалі, стреміли до центру, де сидів сам Вельзевул[55] — українська мова.

З радістю спостерігаючи, що увагу слухачів він заполонив, в моментах зупинки почуваючи їхнє чекання дальшої фрази, ту нашорошену мовчанку, що краще за оплески надає промовцеві пророчистості, він почав оглядати аудиторію, силкуючись в обличчях присутніх викрити майбутнє своєї тут праці. І зненацька в кутку постеріг очі, що пильнували його зухвало й глузливо, очі, яких погляд був йому відразний, мало не страшний. І як він забув, що Максим — бухгалтер у шкіртресті! Певно, він цих лекцій не взяв би! І чому мусить він з ним здибатись? Безперечно, це випадок, але випадок чудний, прикрий, як навмисний підступ, бо щоки йому раптом порожевіли, мов на них знову проступила прихована, але нестерта образа.

Невпинно викладаючи далі, Степан перебирав неприємні спогади, яких не міг заперечити, які, попри всю гидотність, лишались часточками його життя, були глибоко болісні йому й глибоко рідні. Чому людина не має сили виправляти позад себе подій? Може, тому, що в силі направляти їх і попереду. Ця песимістична думка осідала його весь час, поки він бадьоро провадив лекцію, але, скінчивши, хлопець зразу ж відчув притому від довгого напруження голосу й потайного хвилювання. Ще якийсь час він мусив відповідати на запити про підручники, чи-

танки, зшитки та програми, на всі двічі дитячі питання дорослих, що стали школярами, і вийшов кінець кінцем із сумною думкою, що мусить сюди вертатись. Ох, ця Зоська! Коли б не вона, йому не треба було б стільки грошей, отже, він не читав би тут лекцій і не мусив би здибатись із тим, хто дав йому ляпаса. Справді, ця дівчина тільки нерви йому псує! Ідучи знелюднілими вулицями в осінній тиші міста, порушуваній глухим гуркотом трамваїв, хлопець міркував то про кохання, то про образу честі, і хоч уважав обох їх за забобони, мусив визнати, проте, що вони обоє надзвичайно чіпкі.

Серед цих міркувань хтось, наздогнавши, взяв його під руку, і в млявому світлі ліхтарів він пізнав Максима.

— Вибачте, шановний учителю,— мовив він, урочисто вклоняючись,— я хотів подякувати вам за науку.

— Я ще нічого вас не навчив,— відповів Степан.

Максим засміявся.

— Власне, я вивчився сам, але... завдяки вам!

Вони йшли якийсь час мовчки, і Степан раптом відчув у подиху свого подорожника виразний дух алкоголю.

— Ви п'яний? — спитав він.

— А ви тверезий?

— Цілком.

— Даремно. Як сказано: веселіє Русі єсть пити[56].

І зненацька плеснувши хлопця по плечі, він з босяцькою щирістю розповів йому, що п'є часто й багато, що пити справді весело, що п'яних більше люблять дівчата, сподіваючись кращої оплати, але помиляються в цьому, звичайно.

— А ви ще кажете, що нічого мене не навчили!

Він промовив ці слова, вдаючи ображеного, але Степанові такі жарти були неприємні.

— Я цьому не причина,— грубо відповів він.

— Ні, та як же?.. Я ж колекції марок збирав! І мамі презенти робив.— Максим засміявся й переконано додав:— Не вірте Йосифам[57], що тікають від жінок та за книжками собі сидять і маму люблять! Вони такі тихі та чемні, але... але... права рука в них нечиста!

І коли він сказав це, страшна огида до його присутності опанувала хлопця. Це було те саме почуття фізичної відрази, що він був дізнав, побачивши тоді Максима в кабінеті, але побільшене, загострене темрявою, що сприяла його поглибленню. Забуваючи про супутника, він став думати про себе. Кому потрібна їхня зустріч? То так, що вона природна тепер, бувши випадкова й колись, але хіба

минуле не має права на забуття? Невже все прикре, збираючись у житті, лишає в ньому незбитий слід, невиводні тавра, що можуть колись защеміти давнім болем випікання? Все можна забути,— казав він собі. Але забуття це зрадливе, якесь поверхове воно, бо й зараз, резонуючи на чорний тон, невпинно спливали йому згадки про кривди, що він через життя своє вчинив. Їх було досить, але всі якісь ненавмисні, і він у жодному разі не міг прийняти на себе за них вину. Чому ж вони такі неприємні?

— Ви слухаєте?— спитав Максим.

— Слухаю,— відповів хлопець.

І бухгалтер знову підхопив своє оповідання чи, певніш, балаканину, що здавалась зовсім несвітською, як хлопець минув увагою її початок. Він захоплено розповідав про вигоди свого життя, про часті бенкети з дівчатами, яких принади вихваляв із п'яною мальовничістю. Зненацька він урвав свої описи, мов щось згадавши, і, змінивши голос з гультяйського на таємничий, шепнув Степанові:

— Ходімо в лото. Чудесна гра, їй-богу!

— Я додому йду,— сказав Степан.

— Поспієте. Не втече. Ну, ради мене!

І рішуче потяг хлопця вбік під арку, де одна по одній займались і разом гаснули літери, складаючи півколом напис: «Електричне лото». На порозі цього закладу міської розваги хлопця огорнуло те тоскне передчуття, що виникає в людині відразу й без причини, пригнічуючи тягарем страху всі спроби розвіяти його міркуванням. Властиво, він міг би й не йти сюди з Максимом, взагалі з ним не ходити, але якась непоборна цікавість, попри огиду, затримувала його й вела.

Минувши тихий коридор із сивим швейцаром, вони вступили до великої, залляті світлом зали, де за рядками столів сиділи зігнуті нашорошені люди, жінки й чоловіки, а вузькими проходами між лавами стільців нечутно сунулись прислужники, мовчки міняючи картки на дальшу гру. Над цією тишею напружених сподіванок, як вище об'явлення, як вирок зверхнього судді перед натовпом скаржників, витримуючи мірні паузи, з металевою ясністю підкреслюючи одноманітні слова, що знімали в залі тихий шепіт надій і розчарування, холодно, різко й безсторонньо покликав кричій:

— Сорок один. Двадцять. Тридцять чотири.

І за кожного викрику на величезній дошці вздовж зад-

ньої стіни запалювались названі цифри, плетучи безладний узор світлих плям.

Максим спинився на порозі коло столика, де міняли гроші на умовні бляшки, і Степан запитливо на нього глянув, певний, що бухгалтер хоче погуляти, може, навіть його коштом. Але той шепнув йому:

— Аж он, у кутку праворуч.

Хлопець підвів очі в тому напрямі й побачив коло столу жінку, одутлу й оспалу, в синій, добре знайомій йому сукні, що тепер ледве стримувала повінь її брезклого тіла. Схиливши голову, вона зосереджено пильнувала карток, отже, обличчя її він не міг роздивитись, але з постави її, з безоглядної завмерлості в увазі зрозумів, що цей стіл став їй єдиним і рідним, що в цю залу вона принесла всі рештки своєї жаги.

«Це вона? Вона?» — думав він, нудьгуючи над руїною.

Раптом після чергового викрику набрякла тінь колишньої мусіньки геть підкинулась і здушеним голосом, мов крізь зціплені на здобичі зуби, гукнула в залу:

— Годі! Кінчила!

— Дванадцять, кінчено, — бездушно оповістив кричій.

І все навкруги взялося шелестким рухом та гомоном, мов заворожені в казці постаті враз прокинулися з чарівного сну під діянням таємничого слова. Перевіряли виграш.

— Завжди виграє, — злісно мовив Максим.

Її голос, грубий і жадібний, незмірний з ніжністю колишніх слів, зворушив душу Степанові, як і залу. Але зразу ж у ній теж запанувала тиша, теж усе завмерло, ніби всі спогади його знову пірнули в чудесний сон. Він відчув себе вільним, далеким і вищим. Повернувшись, він вийшов із зали, і Максим наздогнав його аж на виході.

— Сподіваюсь, ви дозволите мені не відвідувати ваших лекцій, — сказав він, коли вони вийшли на вулицю.

В його тверезому вже й різкому голосі забриніла колишня ненависть.

— Прошу, — відповів Степан.

Вони пильно одне одному вклонились, і Максим пішов перший, зникнувши в імлі, як і виринув, а хлопцеві все, що сталось допіру, нараз видалося маревом, прикрою грою уяви. Силкуючись сприйняти бачене, як дійсність, та добре його обміркувати, він дратувався марністю своїх спроб і сердито поїхав трамваєм, похмуро поглядаючи на темні брили будинків, що, здавалось, щільно пливли повз вагонові шибки.

Вдома згадав, що не вечеряв, але виходити вже не хотів. Загодя знаючи, що нічого їстівного не знайде, він порився з нудьги в шухлядах і, закуривши, почав недбало гортати свої зшитки та записки. Один аркуш несподівано звернув його увагу. Він розгорнув його, зацікавився й прочитав:

«Сьогодні вирішив розпочати щоденника. Є хвилини, що треба відзначити. Мої оповідання — видрукувані!! Хочеться крикнути — видрукувані! І бачу — рівний шлях переді мною. Я йду — ні, лечу, шугаю! Так вільно мені, тепло, радісно. Цілую цей день».

Він кинув цигарку, збираючись порвати папірця. Потім, добувши олівця, великими чорними літерами накреслив через рядки одно слово — Йолоп.

V

Дедалі більше починала турбувати Степана Радченка справа з його оповіданнями. Минуло вже досить часу, щоб він позитивну відповідь міг одержати, але редакція жодної звістки йому не подала. І стереотипний напис на обкладинках журналів, що, мовляв, з приводу неухвалених рукописів редакція не листується, набував у його очах гнітючої рації. В рядках цих бринів похоронний марш його зухвалим надіям, що раптом охопили його й кинули у невідоме, темне річище, у вир, що зібгав його й загрожував викинути на пустинний берег. Поволі, спочатку мов гіркий присмак до думок, але невпинно щодня виразнішаючи, проходив йому в серце сумнів.

Не відаючи ще властивої мети своєї зневіри, він почував уже те прикре невдоволення, той кепський настрій, що, відриваючись від дійсної причини, чіпляється за перше-ліпше і висуває наперед другорядне, хоч ним силкуючись свою наявність виправдати. Він заходив у безпорадний стан, і таємні сили душі, справжні янголи-охоронці людини, божественно сліпі й божественно наївні, вживали нишком усіх заходів, щоб одвернути його увагу від дійсної небезпеки, щоб підмінити її хоч кількома, тільки дрібнішими, і тим застерегти його від можливої катастрофи. Інстинкт самоохорони, такий брутальний та немудрий зовні, скільки міг провадив у хлопцеві хитру роботу, напосідливо доводячи, що його турбують тільки дрібниці невстаткованого побуту, дрібниці минущі й виправні.

Тож йому на думку спало, що харч у нархарчу не досить поживний для його організму, і він перейшов до

приватної їдальні; то почало здаватись, що на повітрі мало буває, і він став гуляти вдень між першою та другою годинами, незважаючи на мряку й негоду. Діставши нежить і легенького бронхіту, страшенно стурбувався за своє здоров'я і старанно роздивлявся на змокрілу від харкотиння хустку, шукаючи на ній слідів туберкульозної крові. І хоч ніколи не знаходив жоднісінької краплини, страх за фізичний стан свій, що здавався йому похитнутим, набридливо докучав йому. Мацаючи свої біцепси, почував у них втрату колишньої пружності, кволість і неохоту рухатись. І справді, під час цих ретельних дослідів з пристрасним бажанням знайти ознаки занепаду тіло його м'якло і мліло, послужливо даючи потрібні докази знесилення. Тоді його огортав сум і невиразне ремство.

В безпосередній зв'язок з цим станом виснаження він поставив і спад чуттєвого бажання до Зоськи. І дійсно, хвилини сласних марень уранці, коли все тіло сповнюється шаленої жадоби й пориває до всіх жінок землі, коли руки могутньо витягаються, щоб їх пригорнути, коли уста посилають їм у простір вітальну посмішку й уші немов чують від них палкий поклик, хвилини ранкового допливу сил, коли весь світ повстає в пристрасних сплетіннях кохання, — ці хвилини нечутного перегуку статей припинили свої одвідини, перестали литись гарячою луною в його збудженій крові. От до чого він дійшов! Жах! Ганьба! І якщо всілякі можливі недуги хлопця тільки лякали, то послаблення функції, що здавалась йому вельми важливою, відбирала йому самоповагу й глибоко вщербляла на честі.

І от якось, укладаючи план своєї найближчої лекції, він почав проглядати «Fata morgana», вибираючи уривок до пророблення з слухачами. З педагогічною неуважністю перегортаючи сторінки, хлопець непомітно зацікавився й почав пильніш спинятись на окремих рядках. Сумовита гармонія образів вабила його, слова, спалахнувши від зрозуміння, розгортали йому безмежну перспективу в таємниці своїх сполучень. І зненацька зайнялись безліччю ворушких світляків, що сунули без краю ліворуч, гаснучи на білих берегах. Він сидів, прикутий до фосфоричних сторінок, яких тонке проміння випалювало йому в схилених грудях болісний слід.

Ніколи ще не читав він так жадібно й не дізнавав такого глибокого з читаним злиття. В книжці, для нього не новій, він знайшов нове, п'яне зачарування величчю творчості, могутністю її різця й гущиною стопленої з її по-

риву фарби. Повіки його тремтіли, й пальці ворушились на столі. А кінчивши, муку відчув, муку спраглого, що, напившись, тільки роз'ятрив жагу, і важка споруда твору, що складалась перед очима його по цеглині, враз на нього ніби обвалилась. Похиливши голову на руки, він слухав луну рядків, що тихла, завмираючи, як далекий спів. І звідти, з тієї далини, з порожнечі, що з тиші створилась, війнув на нього мертвущий холод.

— Ніколи, ніколи я такого не напишу, — шепотів він.

Тепер він спізнавав безглуздя своїх намірів. Письменник! Хто, підступний, йому це слово підказав? Звідки взялась йому та божевільна певність, що так довго манила його? Тепер він недобачав до цього жодних підстав. Мало що кожному не захочеться! Мало що не мріється, але тільки йолоп за мріями вганятиме! Козак він, що скаче на палиці замість коня! Дурень, безнадійний дурень! І за цю химеру проміняти науку, інститут, звести нанівець роки тяжкої праці, викохувані плани, обов'язки, нарешті? Перед ким? Хоч би й перед собою!

Не розуміючи тепер добре, як усе це могло статися, хлопець хапливо перебирав провини свого падіння. Вигорський! От хто остаточно збив його, от хто послав по журналах його оповідання! І хто його, власне, просив? Проклятий спокусник! І разом з тим тепла вдячність прокидалась у нім до суворого критика, що прогнав його з хати, навіть не вислухавши.

Правда, його оповідання, — теж оповідання! — були видрукувані, але що ж з того? Всякий може щось написати, випадково, через щось, один раз, і крапка. Хіба мало зринає на сторінках журналів випадкових імен, щоб ніколи вдруге не з'являтись... А може, він і писатиме, навіть багато писатиме тих творів, що їх, прочитавши, забувають, що зникають без згадки, становлячи неодмінне середовище, де розвиваються й діють справжні майстри. Щоб стати ними, треба віри, треба відчувати свою творчу силу, як відчуваєш фізичну. Хіба знають вони зневіру? Але правити за тло для чужого блиску він не хотів ніяк! Голову навіть стиснув на думку, що міг стати драбинкою, по якій зійдуть інші.

Потім відчув утому й жаль до себе. Бідний хлопець! І за що він мучиться? Ну, помилився, захопився, він молодий, це так природно. Кінчено з цим. Але що робити? Степан підвівся, витягуючи занімілі руки. Скільки він сидів? Годину, дві? Поволі надів пальто й вийшов на вулицю.

Листопад. Осінь переходила в стадію старечої щуп-

лості, дні її були вже обчислені, її сльози вже вичерпувались перед неминучим кінцем. Вона стала тиха й холодна, нахмурена й спокійна напередодні сніжного загину, і кам'яні звуки міста глухіш бриніли в цій передсмертній порожняві. Почуваючи полегшення на повітрі, радий бігти від кімнати, де стіни тхнули його отруйними думками, Степан насунув на чоло капелюха і непомітно дійшов до Сінного базару. Обминаючи його, вийшов на Велику Підвальну[58] й спинився коло граток Золотоворітського скверу[59], де заснулий фонтан височів серед басейну, налитого зеленавою водою дощів. На алеях, устелених жовтим листом каштанів, тяглися низкою самотні лавочки. Нікого. І йому схотілось зайти всередину, блукати стежками, ступати ногою по шелесткому листу. Там, у кутку, він порвав колись оповідання, але спогад про це був йому зараз ніжний і дорогий.

Потім рушив далі в сумовитім спокої і з бажанням заснути. В міру підходив до Володимирського собору, чудне хвилювання прокидалось в ньому. Інститут же так близько! Зайти? Навіщо? І за хвилину ця раптова забаганка обернулась у непоборну потребу. З жагучою цікавістю, немов щось заборонене збираючись підгледіти, приступив він до широких дверей інститутського входу. Одчинялись вони туго, притиснуті міцною пружиною, і в зусиллі, що він доклав, воскресло безліч подібних, колись кілька разів на день роблених.

Але тільки потрапивши в довгі коридори, темнуваті й задушливі після надвору, де сунулась вперед і назад, вгору й униз сходами рябизна постатей і гомін голосів, омиваючи жили будинку, як кров жива,— тиша впала хлопцеві на душу й холодок. Насунувши ще капелюха, щоб не бути пізнаним, він підійшов до скляних дверей аудиторії. Відбувалась лекція. Він дивився на лави, густо обсаджені молоддю, на лектора, добре знаного йому, спостерігав там і там знайомі рухи уваги, недбалості, нерозуміння. І жодного хвилювання чи болю в ньому не прокинулось, і те каяття, що допіру ще мучило його, зів'яло від подиху чужини, що віяв з усієї, такої жаданої колись обстави. Хлопець здивовано відійшов і озирнувся навкруги оком бурлаки, що до рідного краю прибився після блукань і нічого не знайшов того, що був полишив, побачив усе зміненим і таким від спогадів далеким, що навіть жалю ця спотворена дійсність не була варта. Тут, діткнувшись покинутого, зрозумів, що вернутись до нього не може, що стіни ці для нього навіки чужі й гомін цей його не покличе й не пробудить.

Вийшов він з тим самим тоскним острахом, як і ступав був уперше на грунт міста. Майдан видався йому тіснішим, будівлі — важчими й суворішими, низьке осіннє небо — вигнутим, безконечним бруком. Він раптом відчув за першою лавою кам'яниць ще безліч по горбах і долинах, безліч розкиданих у велетенському обводі похмурих осель, що з них кожна криє в собі несподіванку й загрозу; відчув плутану мережу вулиць, де можна блукати години й дні в тих самих прямокутних переходах, блукати до сліз і знемоги по оголеному каменю, що назначив обрій зубчастими рисами; відчув ті невидимі мури, що стали для нього на межі степів, і схилив переможений погляд, благаючи замирення. Він стомився.

Ввечері, коли Зоська до нього вийшла, він вхопив її за руку й став мовчки цілувати. Вона здивувалась.

— Що з тобою, божественний?

— Зосько,— сказав він,— ти єдина, у мене нікого більше немає.

Вона зітхнула.

— Ах, який ти брехун!

— Нікого більше немає,— провадив він.— Ні рідних, ні знайомих. Я самісінький у цілому місті, і сьогодні мені так, ніби я тут перший день. Так важко.

— Йому важко,— сказала Зоська лагідно.

— Не смійся,— відповів він журно.— Ти не знаєш, що я думаю і як мучусь.

— Він мучиться.

Хлопець спинився й розпачливо прошепотів:

— Я не можу більше так ходити! Навіщо? Хіба це любов? Мені обридло кіно. Нудить мені від картин. Я хочу бути коло тебе. Вдвох, тільки вдвох! Не бійся,— додав він гірко,— я тобі нічого не зроблю. Мені не треба цього, я й так тебе люблю. Ти ж не знаєш мене, зовсім не знаєш. Це дурниця — отак, як ми. Мені буде легше, коли хоч на годину ти будеш тільки зі мною. Мені хочеться сісти коло тебе й усе розказати...

— А мені до того яке діло? — скрикнула Зоська.

— Не кажи так, ти так не думаєш,— благав він.— Я не можу зараз жартувати. Справа серйозна — розумієш? Серйозна! Зосько, придумай щось, бо я нічого не можу придумати. Ну, швидше!

Зоська замислилась. Потім скрикнула:

— Придумала!

— Кажи.

Вона коротко виклала свій хитрий план. Має подругу,

що служить у Соробкопі. Кімната її гуляє до четвертої. Зрозуміло? Припустимо, вона хоче складати іспити до ВИШу, а вдома нема де готуватись із репетитором.

— Зосько!— скрикнув він захоплено.— Ти надзвичайна. Так би й зацілував тебе!

— Справді?

Вона таємниче додала:

— Ходімо на Шевченківський, там темно, ми поцілуємось.

Додому він вертався зовсім спокійний. Зосьчин план йому страшенно подобався. В денних побаченнях із дівчиною, такою його серцю любою, побаченнях потайних десь на чужому помешканні, він почував якусь суто міську романтику. Думка про них його самолюбству лестила і над іншими думками буяла, як солодкий спів.

В такі хвилини душевного затишку йому виникала потреба поприбирати в хаті, повиносити сміття, що звичайно залежувалось у кутку, переглянути білизну, як статечному господареві. Найменший безлад навколо дратував його, коли в голову йому заходила стрункість. Кінчивши впорядковувати хату, дізнав глибокої радості. Поскладав книжки рівними купками, обтер каламаря, застелив стола білим папером і сів коло нього спочити після хвальної праці.

І так розважав: молодості властивий порив, мрії про надзвичайні вчинки та славу, хоч із тисячі цього доходить звичайно один. Проте коли б показати юнакові зразу його дальшу правдиву долю, він прагнути перестав би, все послав би під три чорти й у босяки пішов би. Виходить, омани конче потрібні! Але досить зрозуміти,— як він це, наприклад, робить,— їхню істоту, щоб вони перестали турбувати.

Він почував і тішився мудрістю своїх міркувань. Треба жити, як усі живуть. Простим, звичайним життям — завести знайомих, ходити в гості, розважатись, читати газети й перекладні романи. Що більше потрібно? Кінець кінцем він проти інших ще й не зле влаштувався. З лекцій їсть він досить легкий хліб. Українізація триватиме ще років зо три, потім... поступить на посаду. Ні! Безперечно вчителюватиме тут, у місті, що зробити найлегше. Треба тільки мовні знання поглиблювати, справжнім спецом ставати. Він курив і в хмарах диму бачив свою спокійну прийдешність. От і вся справа.

За два дні об дванадцятій годині Степан вперше відбув міське побачення з Зоською. Зайшовши в невеличку кімнату, повиту збудним духом жіночого мешкання, на-

пахчену від ужитку пудри й одеколону, він мимоволі схвилювався. Потім, вдихнувши кілька разів це хмільне повітря, почув себе легким і надзвичайно бадьорим. Хутко оглянувши хату, він побачив і Зоську, якої постать і обличчя цілком закриті були газетою, що вона читала, ніби й не чуючи його кроків. Тільки дві ніжки, взуті в тонкі панчохи, нерухомо звисали від колін додолу з-під краю темної сукні.

— Панно Зосю, — мовив він, жартуючи, поважним басом, — прошу до науки.

Вона мовчала. Тоді Степан, ніби крадучись, до неї підступив і зразу вирвав у неї з рук газету.

— Обережніш! — скрикнула вона.

Він на мить спинився, так давно не бачивши її роздягнену, тобто в самій сукні, без капелюха й пальто.

— Чого ти дивишся? — спитала вона. — Де ж книжки?

Він раптом схилився, оповиваючи її коліна.

— Зосько... Це ти?... — шепотів він. — Зосько, ти моя?..

Трохи згодом Зоська сумовито казала:

— Ти швидко навчив мене, божественний.

Він був радий, дізнавши, що острахи за діяльність організму не мають йому жоднісінької підстави. Йому хотілось жартувати.

— Та що ж тут учити? — відповів він.

— Ти попсував мене, — вела вона. — Тепер я вже попсована.

— Сама винна, — сказав вин. — Нащо було закриватись газетою?

Зоська махнула рукою.

— А, однаково. Ти щось хотів розказати мені?

— Я?

— Ти ж казав: сядеш коло мене й розкажеш

Він згадав.

— Та то дурниця! Коли хочеш — розкажу.

Він умостився.

— Їй-бо, пусте! Ну, торік я був студентом...

— Знаю, — сказала Зоська.

— Я казав? І здуру почав писати оповідання...

— Знаю.

— Звідки? — здивувався Степан.

— Бо ти читав одне в інституті. На вечірці.

— Невже ти була?

— Я й квітку тобі кинула. Тільки ти не підняв.

— Це ти?! Любенька!

Він обійняв її, потопивши в поцілунках решту свого оповідання.

Розлучаючись із Зоською того дня, він подумав: «Сама доля звела нас. Це чудово».

Лекції їхні визначались точно: двічі на тиждень, середа й п'ятниця. Крім того, за окремою умовою вони мали ходити в кіно, на виставку та до театру.

Вернувшись після побачення додому, хлопець застав незвичайної форми конверт і в листі прочитав, що збірка його до друку ухвалена, головлітом дозволена, гонорару пропонується 350 крб., і договір до підписання при цьому додається.

Степан прочитав його й кинув на стіл. І збирався ж він того письменства здихатись, — так ні, само чіпляється!

«Знову морока», — подумав він.

VI

Літературне життя починається за достатньої наявності людей, здібних про літературу весь час розмовляти. Властиво, навіть не про літературу, як прояв людського пориву до спізнання, точаться ці безконечні балачки, не обговорення високих зразків її і не захоплення ними править в них за мету, а дрібниці, побут творчості, професійний бік її, як і все професійне, нудний та одноманітний.

Література складається з творчості, життя літературне — з розмов літераторів. І на їхніх устах кожен факт з життя письменника чудесно стає літературним фактом, анекдот про нього — літературним анекдотом, галоші його — літературними галошами, як ніби всі члени їхнього тіла мають чарівну властивість надавати речам своїм дотиком літературної вартості. Легенди про богорівних співців, що ласку деспотів, царівен і скарби, тобто високий гонорар за пісні свої здобували, ніде так міцно не стримлять, як у підсвідомості письменників, ладних без жалю спалити глаголом усі людські серця. І дарма що серця ці від діяння бібліотек стають чимраз вогнетриваліші, письменники потай уперто кохаються в надії на своє обранство, на виключне до себе ставлення, на виключні функції свої, живлячи в перебутках минулого корінь творчого прагнення. І хоч яке нудне та нудотне оте життя, оте розмотування бинди літературних новин — хто що пише, хто що думає писати, хто що про кого сказав, хто кого збирається гудити чи хвалити, куди хто їде спочивати й

скільки хто заробляє, — саме від шуршання її створюється питомий дух справжньої, не кустарницької літератури, дух прихованого змагання, і в тендітному обводі цієї стрічки й лежить те середовище, де літературні вояки збираються й люльку миру курять перед дальшим походом.

До літературного життя почав причащатись і молодий письменник Стефан Радченко, мало не щодня відвідуючи редакцію журналу, де на лаві й стільцях збиралися коло дванадцятої години відомі, маловідомі і зовсім невідомі літератори. Перебувши годинку-півтори в їхньому товаристві, виходив цілком задоволений, хоч весь час мовчав, не маючи потрібного запасу злободенних знань і бувши занадто новак, щоб мати право висловлюватись. Річ світова: неавторитетні думки, хоч би й найрозумніші, викликають недовіру, а з визнаних уст і дурниці збирають хвалу: отже, тут, як і скрізь, треба було здобути право на увагу чи то якістю своєї роботи, чи хоч настирливою присутністю. І Степан свій літературний стаж залюбки відбував.

Що ж, міркував він, коли письменство, виходить, на долю йому випадає, коли інстинктивно він уже стільки кроків зробив, що спинятися сором, то мусить і далі ступати, зв'язуватися з тими, серед кого діяти йому зазнаменовано, показувати себе, нагадувати про себе, вплітатись у ланцюг літературних знайомств як літературній особі. Спочатку в товаристві новому почував себе прикро й ніяково, бо ніхто уваги на нього не звертав, бо часом не вистачало йому стільця, і слухані розмови гнітили його своєю недосяжністю; але дедалі, там буваючи, він хутко з усім обізнався; обізнався і з особистим надбанням тих, кого здибати доводилося, надбанням часто невеличким, непропорційним до вільності їхнього поводження, і радісно зрозумів, що сам він теж проти них аж ніяк не гірший. Тепер нетерпляче чекав виходу своєї збірки, бо тільки вона могла дати йому справжній літературний паспорт замість тимчасової посвідки журнальних оповідань.

Спочатку його просто терпіли, трохи згодом звикли, потім він симпатії деякої набув своєю лагідністю і, заходячи, міг уже почути приязний вигук:

— А, от і Радченко!

Це тішило його невимовно. Як-не-як, а він, виходить, здобув уже собі в літературі хоч краєчок, хоч на одну сидню місця! І якось, насмілившись трохи, під час суперечки в хвилину тиші, червоніючи, пробубонів:

— Мені теж так здається.

Не знати було, що саме йому здавалось і яку саме сторону він цим реченням підтримати мав, але думку свою висловив і гордий був цілий день. Він узяв участь у літературній розмові!

Найбільше цікавили його, звичайно, літературні угруповання. Кожне з них мало свою назву та вивіску й уявлялось хлопцеві чимсь ніби колективом для збуту продукції своїх членів. І дуже йому подобалось, що члени кожної супряги одне одного запекло обороняють, висувають, витягують, а противників безжально ганьблять. Бо й сам він конче точки опертя потребував. Придивляючись до людей, прислухаючись до думок, він відкинув ті спілки, що до ідей його та настроїв не пасували, а з решти відповідних більш-менш не поспішав вибирати, чекаючи збірки, щоб не ввійти в них непомітним. Та це тим відповідальнішим був для нього крок, що своїм вибором він ризикував утратити в очах решти не тільки симпатії, а й усі здібності. Приятелі за собою ворогів ведуть, річ світова. Але познайомитись із внутрішнім життям угруповань, на власні очі побачити ті умови, в які будеш, увійшовши, поставлений, було не так легко, бо в обставинах міжусобних чвар збори їхні відбувались закрито і терпіти присутність стороннього на засіданнях, де обговорювано дислокацію ворожих сил та плани нападів, вони звичайно не могли з міркувань тактичних.

З першим снігом вернувся до міста й поет Вигорський. Вони здибались на вулиці, як давні приятелі.

— Ну, ходімо, — сказав поет.

— Куди?

— Пиво пити.

Вони зайшли в напівтемне вдень приміщення з безліччю порожніх стільців та столиків попід стінами і посеред кімнати. Тхнуло невивідними парами пива й підлогою, вимитою брудною ганчіркою.

— Це моя улюблена пивниця, — сказав поет. — Пару пива!

— Моторошно якось тут, — мовив Степан сідаючи.

Він не бував у пивницях і цікаво роздивлявся на рундук із їстівним, грубенького господаря в піджачній парі та чоботях, на плакати броварських товариств по стінах і на соковитий малюнок свіжого рака перед себе.

— А я люблю пивницю вдень, — вів поет. — Люблю це затхле повітря, де лишився дух сотень людей, люблю цю вогкість пролитих напоїв. І тишу. Чудний настрій обнімає

мене. Я краще бачу. Коли хочете знати — обмірковую тут свої вірші.

Він випив.

— Я скучив за нею, скучив за Києвом. Стояв коло шибки в вагоні й дивився — він широко лежить, як величезний краб. І будинки здаються картонними на горбах. Великий, чарівний! Коли зійшов з вагона, коли відчув під ногами його грунт, коли побачив себе в ньому — я затремтів. Це дурниця, звичайно. Але де ви знайдете такий простір, таку могутню розлогість вулиць? І на кожному кроці бачите спогади, ступаєте ногами в сліди предків. Вчора я обійшов його, оглянув усе, навіть знайомі ганки. І бачу — все як було, немов мене чекало. Чудне почуття — немов чекало мене! Мені здається навіть, що до людини не можна так прилюбитись, як до мертвої речі. Скільки з нас любило десяток жінок, перебрало ще більше друзів, а котлети любить усе життя! Я був у Лаврі, навіть у печери ходив. Яка різниця проти 22-го, 23-го року! Тоді були самі селянки, а вчора вже інтелігенток більше. Навіть чоловіки трапляються. Я думав: вони знають солодкість молитви, глибоку насолоду в єднанні з своїм божеством. А ми? Кінець кінцем усі наші аероплани, радіо й задушливі гази — нікчемний дріб'язок проти втраченої надії на рай. Сказати щиро, заздрив їм. Слухайте, ви думали про страшну суперечність людини, що свідома безглуздості свого минущого існування, а увічнити його не спроможна? Я боюсь, чи не стоїмо ми перед відродженням віри.

— Ну, ні, — обізвався Степан. — Я скажу про село — молодь зовсім нерелігійна.

— Може бути. Не сперечатимусь. Я знаю тільки, що загальні проблеми втратили свій смак. Ми притомились від загального — буття чи свідомість, форма чи зміст. Хочеться сказати — однаково й байдуже. Життя не розкладається на схеми. Кожен починає жити спочатку і кожному новому світ здається новим.

— Та й наука все-таки шириться, — додав Степан.

— Наука шириться вже тисячу років. Зрозумійте, що досвід віків тільки тло, на якому кожен показує свої фокуси. Ще пару пива!

Він розстебнув пальто, і хлопець побачив на нім ту саму оксамитову сорочку, пов'язану тією самою краваткою, що й навесні, коли вони здибались вперше в канцелярії житлоспілки. Довгасте обличчя поетове стало нервове й ворушке, немов усі м'язені його провадили під

шкірою напружену роботу. І хлопець, сам трохи після пляшки пива зворушений, пильнував його слів цікаво й зосереджено.

— Пийте, — сказав поет. — Ніщо так не збуджує здібність мислити, як пиво. Наука! Це нуль, порожній, роздмуханий нуль! Тисячі років вона шириться, шириться і не може навчити людей жити. Яка ж з неї користь? Ви скажете — революція. Згоден! Людськість линяє, як гадюка. Тільки скидає духовне линовище куди з більшими муками, ніж гадюка фізична. Людськість сочить кров'ю, линяючи. Але нова шкіра з неї теж злізе, не забувайте. Поступ? Ну, це ж дитяча річ! Я згоден — поступ є, але рації в ньому немає. Найгірша помилка — уважати неминуче за доцільне. Людина їсть те саме м'ясо, тільки смажене й виделкою. Суми щастя поступ не збільшує, от у чім річ. Засуджений три століття тому на колесування мучився не більше, як розстрілюваний тепер. А може, я свої брудні нігті почуваю навіть гостріше, ніж так званий дикун цілу брудну руку?

Він поволі випив склянку й замріявся.

— От чому я завжди казав, що повчати людей — дрібне шахрайство. Нічого нема ганебнішого, як збуджувати ілюзії. А ще злочинніше бути розносником ідеалів.

— Ідеалів?

— Так, так, їх самих! Людськість, як і жінка, любить слухати компліменти у вигляді ідеалів. Прокльонів на світі багато, бо багато ідеалістів. Хто б же за ними пішов, коли б вони його не лаяли? А ідеали ці похожі на страву: поки в роті, мають різний смак, але шлунок їх рівняє. Катаральний шлунок історії, як сказав один поет з прекрасним травленням.

Він замовк і схилився над склянкою. Степан закурив, з насолодою пускаючи дим у присмерк кімнати. Справді, тут було тихо і спокійно.

«А він розумний», — подумав хлопець про поета.

— Ще пару пива! — гукнув той.

— Я вже годі, — мовив Степан. — Закурив.

— Вип'єте! Такий здоровий парубок, та щоб трьох пляшок не подужати! Прошу. От про ідейність. Вона завжди була модна й почесна. Але тих, хто живе тільки ідеєю, для кого весь світ розчинився в ній, тих ми садимо в Кирилівку[60]. Де ж логіка?

— Це божевільних?

— Так їх називають.

— Знаєте, який випадок я пригадую? — сказав Сте-

пан. — У нас була дівчина — на все село красуня. І збожеволіла. Кажуть, хлопець один винен.

— На землі ніхто нікому нічого не винен. Але винуваті є, бо мусить бути відповідальність. Зверніть увагу, що тварини бувають тільки скажені. Божевілля — неподільний привілей людини. Показчик шляху, яким вона іде. Привид її майбутнього.

Годинник продзвонив другу. Поет здригнув.

— Всесвіт загине через розпорошення теплової енергії, — сказав він. — Вона рівно розподілиться. Все урівноважиться й зітреться. Все спиниться. Це буде чудове видовисько, якого ніхто не побачить.

Степан після третьої пляшки відчув на душі смуток, ніби всесвіт мав загинути через кілька день. Проте годинник нагонив йому думок про лекцію в установі.

— Може, ходімо? — спитав він.

— Ходімо. Хто частує? Ви? До речі, в мене обмаль грошей.

А для Степана гроші не становили питання. Тиждень тому він одержав нарешті авансом 50 % гонорару за збірку, що вже друкувалась, і негайно придбав собі фетрового капелюха та замовив чудовий костюм і чекав його, щоб вразити Зоську. Та й сам він дедалі більше прихилявся до одежі, як до художнього оформлення свого тіла. Люблячи його, почуваючи його силу й доладність, він не міг не цікавитись убранням, що мало те тіло в пристойному образі виявляти, коли вже показувати голим його заборонено. Одежа стала для нього питанням формальним, питанням смаку і навіть впливу, бо він чудово розумів різницю між появою людини в потертій сорочці й у добірному піджаку. Це, звісно, суща умовність, але треба мати надто великий чар духу, щоб надолужити недбалість убрання.

Коли костюм пошито, хлопця охопило бажання зробити подарунок і Зосьці. Чуття до неї вкорінилось у ньому, і часом зовсім несподівано вдома чи на лекції образ її нечутно проходив перед ним легкий і сміючий. Зоська! Яке чудове ім'я! Навіть вимовляти його була насолода, бо в нім бриніла луна її пестощів, сласний відгомін поцілунків, що позасинали йому на устах, очах і грудях. Крім того, він почував до неї ту окрему, суто чоловічу вдячність, яку додає до кохання відчуття потайного спільництва. І сама вона, приступивши з ним до темних джерел існування, споживаючи з дерева пізнання вічно свіжі плоди, стала рівноважніша, приязніша до нього, втрати-

ла різкість колишніх забаганок, зберігши тільки якийсь неспокій, що зраджувався раптовими підступами туги.

Тоді дивилась на нього очима, що нагонили йому невідому турботу, немов погляд її проймав його душу й ворушив там замкнені тайники. Тоді лежала, заклавши під голову руки, далека, зосереджена, чужа, і мовчала. Потім оживала знову.

— Може, дома тобі погано? — питав він.

— Погано. Але це дарма.

Батько її, дрібний урядовець, одержував надто мало грошей, щоб хатнє життя їхнє могло бути принадним. А їй самій знайти посаду ніяк не щастило. І Степан силкувався розважати її як міг. Приносив шоколаду, цукерки, квітки, ілюстровані журнали, що вони разом проглядали. А тепер хотів зробити подарунок. Що саме? Перебравши багато що, він спинився на пахощах, бо любив їх, сам соромлячись уживати.

У парфюмерні він запитав гарних пахощів.

— Вам «Коті»?

— Найкращих.

— «Парі»? «Льоріган»? «Шипр»?

— «Льоріган», — сказав він, бо назва ця йому сподобалась найбільше.

Він заплатив п'ятнадцять карбованців за пляшечку, але був задоволений. Бо, певно, гарні вже пахощі, коли їх так мало на стільки грошей!

У п'ятницю, прибравшись у новий костюм, він бадьоро з'явився на побачення.

— Зосько, — сказав він, — ось що я тобі купив.

— «Коті»! — скрикнула вона, як дитина, діставши несподівану, але вимріяну цяцьку.

— Це найдорожчі пахощі, — сказав він. — Дуже радий, що тобі подобається. А на мені новий костюм!

— Справді? Встань. Піди. Повернися. Божественний!

— Почекай, — мовив він, радіючи враженням від подарунка й від себе.

Він узяв флакончик, обережно відіткнув його, розірвавши тонку плівку на скляній затичці, і в пориві ніжності почав напахчувати Зоську, водячи долонею, змоченою в жовтаву рідину, по її шиї, руках і обличчю. Вона покірно застигла, як гарна лялька, здригаючись від холоднуватих дотиків його руки й відчуття пахучих слідів на звогченому тілі.

— Годі, годі, — схвильовано шепотіла вона.

— Ні, ще ноги.

Хвиля запашності поволі ширилась у повітрі, здіймаючись нечутним сяйвом круг Зосьчиної постаті. Тонкий, тихий аромат перероджував кімнату, перетворював її з буденного притулку людей у казкову оселю закоханих, викликав мрію про любов серед квітучих гаїв у ніжних подихах небесного леготу, немов із далеких глибин, крізь невидні шпарини мурів сюди прийшов чар таємничих мастів, есенцій та смол давніх часів.

Але де він чув цей дурманний запах? Чому так хвилює він його, так гнітить йому серце? Він згадав: так пахла жінка, та жінка, перед вітриною крамниці колись здибана. І враз спогади зринули в ньому, безліч спогадів розсипалось перед ним, як розворушена купа мінливого каменю, сяючи блиском ясних діамантів та похмурих карбункулів, і лоскотали очі своїм промінням, торкаючись ним до тіла турботним дрожем. Все життя пройшло перед ним у цій грі світла і тіні, якесь несподіване життя, не те, що мусило бути, а те, що було.

— Я покладу тобі на коліна голову, — шепнув він. — Можна?

— Тобі все можна, на жаль, — відповіла вона.

Нудьгуючи, він пригорнувся обличчям до її напахчених стегон, оповив їх, як міцну підпору. І відчув заспокоєння. Потім спитав:

— Зосько, ти любила кого?

Вона гладила йому волосся, затоплювала в ньому руку й кошлала.

— Любила, — відповіла вона.

— Розкажи.

І, не перестаючи пестити йому голову, вона розповіла про своє перше кохання. Їй було тоді дев'ятнадцять років, тобто три роки тому. Вона вчилась на курсах стенографії. Один учень завжди проводив її додому. Потім кудись зник.

— Але це був дивак, — сказала вона. — Він ні разу не поцілував мене.

— Хіба ти хотіла?

— Кожній дівчині це хочеться, коли любить.

— Чому ж мене не хотіла спочатку цілувати?

— Ти не любив мене.

— А тепер люблю?

Вона прибрала руку.

— Тепер мені байдуже, — сказала вона.

Заколисаний, він почув бажання говорити, розпитувати про їхнє чуття, щоб хоч тепер зрозуміти його зарод-

ження. Під впливом пахощів та ніжності його огортав той споглядальний настрій, що збуджує в людині потребу заглибитись і спізнати течію життя.

— А ти мене любиш?

Вона замислилась, немов обмірковуючи.

— Страшенно люблю.

Він пригорнувся до неї на знак подяки.

— За що?

— У тебе голос гарний, — сказала вона. — Заплющити очі, і він колише. І очі.

...і очі, — озвалась у його серці мрійна луна. — ...і очі.

— Ще що?

— Душа в тебе погана, — раптом додала вона. — Погана якась душа.

— Звідки ти знаєш? — спитав він, стріпнувшись.

— Знаю... Але ти подобаєшся мені! От подобаєшся. Гарний ти.

— Ти думаєш — я злодій?

— Ах, якби ти був злодієм! Ти приносив би мені килими, як розбійник у піснях. А потім убив би або продав би мене в неволю!

— Зосько, — сказав він, підводячись. — Яка ти надзвичайна! Яке щастя, що я знайшов тебе!

— Я сама знайшлася, — сказала вона.

І вони розмовляли, казали одне одному ті слова, що, вирвані з любовного середовища, здаються банальними й дурними, слова наївні, беззмістовні, безглузді, як побиті карти до гри, що в руках кожної пари нових грачів набувають могутності символів; єднали їх у вигуки й шепоти, давні, як сива земля, але живі, поновлювані на закоханих устах, відроджувані в первісному блискові силою невмирущого чуття. Вони сиділи, заворожені своєю близькістю, безмежною відданістю, тихими дотиками душ, що в хвилини надпориву бринять срібними дзвіночками весни. І, прощаючись, він довго дивився на неї, вбирав її образ, щоб понести з собою в мрії та сни.

VII

Збірка Степанова вийшла друком на початку січня нового року, швидше навіть, ніж він сподівався. Він відчув помірне задоволення, тримаючи її вперше в руках, подумав, що це річ для нього корисна й цінна, певний козир в його руках, але подумав без великого захоплення, заздалегоди, під час чекання, звикнувши до факту її поя-

ви. Бо не належав до тих, хто прагне методично, крок по крокові наближаючись до поставленої мети, та вміє спочивати на зупинках досягнення; бажання його завжди були поривом, що палив його, кликав навпростець через труднощі, що могли б бути полегшені обходами й терплячістю, і в поборенні неминучих сумнівів він марно тратив радощі здійснення. Душа його була жорном накарбованим, жорном невпинним, що меле разом з добірним зерном кукіль і вівсюг життя.

Другого дня книжку свою він перегорнув, роздивився на шрифт, на обкладинку, проглянув назви оповідань у змісті, але перечитати не зважився, почуваючи ніяковість перед собою за написане. Та чи й варто було його писати? Адже ж, писавши, не тямив, ні навіщо, ні чому він пише! Яка може бути ціна такій несвідомій праці?

Він показав збірку Зосьці, сподіваючись від неї похвали та поради.

— Оце ти написав? — сказала вона. — Люди такі коміки! Все щось вони накручують, накручують...

— Так покинути? — спитав він.

— Ні, вже пиши, коли почав.

Він і сам це чудово розумів. Треба писати, коли почав! Ця книжка обернула йому письменство в обов'язок, у вимогу, в слово честі, що він мусив додержати. Але разом з тим воно переставало бути для нього простою грою в славу, способом висунутись серед безлічі своїх подоб, набуваючи в його очах значення праці занадто відповідальної, щоб дозволити собі писати про будь-що і якось. Чому? Він і сам не міг цього з'ясувати, не міг простежити того плутаного шляху, яким пройшли його стосунки з літературою від хлоп'ячої витівки до душевної виразки. Граючись, він порізався й ненавмисне перетяв ті жили, що в них серце жене повінь крові. Отже, мав творити тепер під подвійним тягарем обов'язку й відповідальності.

Треба писати. Ця думка не покидала його ні вдома, ні на лекціях, ні в розмовах, ні на побаченні. Він курив і обідав з нею, як з найкращим другом, як з невідступним ворогом. Треба писати! Але про що? Він вибрав і скомпонував кілька сюжетів з повстанського життя, рясного на пригоди, але по одному всі їх збракував, почуваючи в них лукаве повторення того, що вже був писав. Ні, ця ділянка для нього вичерпана! Та вона й відсунулась, стала якась примарна, не зворушувала вже тієї цікавості, що може захопити, примусити шукати й добирати намистини на новий разок, і він зовсім не хвилювався, що саме т а м

нічого до вжитку знайти не спроможен. Він невиразно прагнув писати про те, що бачить зараз, обробляти останні враження свої, враження міста. Тут, тільки тут лежить його плодюча земля, той грунт, що він ралити має, бо тільки тут він почував те невідоме, що в прагненні зрозуміти його з'являється запал і радість творчості. І то дарма, що враження ці лежали в його душі купою сирового плетива, — життя ніколи не дає чогось викінченого, самі уривки й натяки, монтажний матеріал, що мусить бути розпланований, зліплений, підфарбований в ту цілість, що зветься твором. Життя дає тільки глину, що формується під пальцями й подихом майстрів. Він знав це й не міг знайти стрижня.

Тоді згадав про натхнення і почав ловити його уперто й хитро, від простих, наївних способів починаючи до клопітних заходів. Спочатку спробував вплинути на своє сумління, ставлячи себе в умови, коли б не писати було соромно: сідав до столу, рішуче виймав аркуш білого паперу, одкривав каламаря й брав у руки перо. І чекав. Але замість бажаної зосередженості всякий дріб'язок відтягав його увагу — очі непомітно спинялись на оголошеннях старої газети, на етикетці від цигарок, на суглобах власних пальців, на все пильно роздивляючись, скрізь шукаючи пристановища, аби не звернутись на зрадницький аркуш, де полягало їхнє завдання; уші прислухались до криків, гомону й шелесту за стіною, а в голові самопас блукали порізнені думки, зникаючи без сліду в звоях диму, що хмарою оповивав його й душив від паленого тютюну. І нічого не виходило.

В такому разі він взявся ретельно усувати всі перешкоди, що разважали його, щоб ізолювати себе цілком і зосередитись хоч примусово: скасував перо, бо його треба вмочати, далі й звичайного олівця, бо його треба гострити, завівши олівець висувний; зрушив стіл від вікна, де легенький протяг дратував йому обличчя, і поставив його коло пічки, у затишку, в зв'язку з цим упорядкувавши й електрику; а щоб здихатись обридливого шелесту сусідів, почав робити спроби вночі, коли все спало, потім і тут зазнавши поразки, о 4—5-й годині вранці, коли ніхто ще не вставав. Але наслідки цих зречених заходів були ті самі — на папері кілька перекреслених рядків серед безлічі намальованих дерев, хат і пик, а на серці — гіркота й утома.

Іноді, вернувшись додому, уявляв, що він у чудовому настрої, і грайливо, сам із собою кокетуючи, промовляв:

— Ну, треба щось написати для заробітку!

Щось легеньке й веселе, хай їм грець тим серйозним темам! Чим з нього не гуморист? От, наприклад, прошу вас, розкішна тема: вчитель на лекції провадить антирелігійну пропаганду, обравши за жертву справу з потопом. Хіба можна було, каже, в той ковчег умістити всіх наявних тварин хоч би по парі? І вражає учнів дотепом: навіть пари китів не влізе, кит важить тисячу пудів, і ковчега самим хвостом перекине! А якийсь учень — крихітний, з тоненьким голоском: «Навіщо кита брати? Він і сам попливе!» Можна додати ще, що вчитель сам релігійний, богові молиться, щоб простив, на лекції йдучи! Або ось, ще краще: професор, статечний, родинний, відомий економіст, складає відповідь на запит газети про свій погляд щодо розвитку господарчого життя Союзу; погляд його ясний і простий, але «невимовний», і він пише, пріє, читає дружині, читає знайомим, виправляє, викреслює, обминає, викручується, лишаючи щось «взагалі», щось поза часом і простором, невідомо кому похвалу, невідомо на кого невдоволення. Або українізація! Скільки драм, комедій, фарсів, анекдотів! І хто знає це краще за нього? Сто чортів, як він міг про це досі не написати!

Але перехитрувати себе не щастило. В головному приводі того механізму, що він зрушити хотів, запряжений був, певно, лінивий осел, що не давався ні на гнів, ні на лицяння; в центральній управі його творчості засів, мабуть, безглуздий бюрократ, що все чогось вимагав, усе чомусь відмовляв, все казав незмінне: «Прийдіть завтра». Поволі забобони виникали в хлопцеві. Може, хата ця неплідна? Може, рік неписучий, бо непарнистий, а він же паристого народився...

Боячись розпуки, він інстинктивно починав мріяти, що вже написав щось надзвичайне, багато цікавого, незрівнянного, цілі купи книжок, що виростали на столі в солідну бібліотеку; чув круг себе лестивий шепіт, пускався в далекі мандрівки, листувався з читачами, з'ясовував їм свої погляди, думки, переконання, виступав читати перед неозорою, завмерлою аудиторією. І ці мрії полегшували його, споживали на свою яскравість зібраний смуток, лишали дивне задоволення й знову потяг до себе. Але вперед не посували.

Проте зовнішні літературні обставини цьому, здавалось, цілком сприяли. Передусім у літературному світі збірка усталила його, дала йому ті права літературного громадянства, яких він пошукував. Він відчув це, коли його думкою почали цікавитись, коли з Радченка він зро-

бився просто тов. Стефаном, як давній приятель у давньому товаристві. Вислухав кілька усних похвал за свої оповідання і зрозумів тоді, що став рівний серед рівних; самолюбство його потішилось, але душа німувала.

Вечорами Степан частенько почав здибуватись у пивниці з поетом Вигорським, постійним її одвідувачем. Хлопець заходив уже сюди по-свійськи, відчуваючи якусь полегкість, безжурність на порозі просторої зали, повінню світла перетвореної з похмурого льоху, і легко пірнав у веселий гомін одвідувачів, що строкатими парами й трійками обсідали білі мармурові столики, у брязкіт посуду, хляпання затичок, сміх і вигуки, повиті голосною музикою, що линула з помосту в кутку, об'єднуючи всю різноманітність облич і вбрання у складноту людського колективу, підтримуючи суцільність маси, що в хвилини тиші вмить розпадалась на поодинокі постаті й слова, розбіжні й далекі, принесені з невідомих осель, з незнаного життя і долі. Але після цього короткого відчуження знову починала зближатись рябизна істот у новому піднесенні звуків, знову починала стоплюватись, своїм спільним заворожена, немов та пісня струн була її піснею, немов знімалась разом з усіх уст, захоплених почуттям близості.

Це разюче діяння пивничної музики хлопець почував цілком і на собі — вона знімала з нього нашарування клопоту, звільняла в ньому пригноблену частину душі, що зненацька випростувала крила в невиразному, але жагучому пориві, і сам він ставав загострений, чуйний до тремтіння людських сердець, проймаючись свавільною певністю, що напише щось, зуміє висловити те неприступне ще, що жило в ньому, відгукуючись далекою луною на буйні подихи життя.

Він відшукав поглядом Вигорського і, посміхаючись, підійшов до нього, плутаючись у лабіринті стільців.

— Сьогодні джаз-банд, — сказав поет. — Послухаймо.

На помості замість звичайних трьох струментів був квартет з піано, скрипки, віолончелі та турецького барабана з додатком мідних тарілок, що ширили в залі звірячий гук, пожираючи мелодію.

— Бандити, — сказав поет. — Ви бачите, що вони звуть джаз-бандом! І за це ми мусимо по п'ятаку на пляшці доплачувати! Але зверніть увагу на нового скрипаля.

Новий скрипаль, молодий, у краватці, пов'язаній широким артистичним бантом, нагадував своїм поводженням епілептика. Він вигинався, смикав головою, висовував язика, моргав, морщився й кривився, підплигуючи вря-

ди-годи, немов удари барабанщика помилково трапляли йому в живіт.

— Він розв'язує проблему диригування із зайнятими руками, — пояснив Вигорський. — Скільки чуття! Поставте їм, будь ласка, пару пива.

Він хитався в такт тулубом і мрійно підспівував.

— Що нового в літературі? — спитав він.

— Нічого нового,— відповів Степан.— Да... мене в «Червоному шляху» похвалили. Рецензія була. Словом, нічого особливого.

— Хто?

— Вгадайте! .. Світозаров.

— Світозаров не мислить себе інакше, як неподібним до інших. Він похвалить вас, якщо перед ним вас не похвалить інший. В противному разі він гудитиме з інстинкту самоохорони. Усі ж вони мають нас за перегонових коней, на яких грають у тоталізатор. Бо треба бути дуже добрим критиком, щоб бути критиком. У всякому разі женіть їх від себе в три шиї.

— А мабуть, таки доведеться до якогось угруповання пристати, — сказав Степан. — Погано молодому без підтримки.

Поет скривився.

— З двох одне: або ви здібний, тоді підтримка вам непотрібна, або ви нездара, тоді вона вам не допоможе. В чому ж річ?

— Правду сказати, — мовив хлопець, — я звик до громадської праці. То в сільбуді був, то в старостаті студентському...

— То вступайте до МОДРу[61], — роздратовано відповів поет. — Ідіть до Авіохему, Товариства допомоги дітям, калікам, безробітним, але при чому ж тут література?

Він нервово постукав виделкою об пляшку, щоб дали ще пива.

— Призналось щиро, я не розумію, навіщо ці угруповання існують. Мені тлумачать, а я не розумію. Не можу зрозуміти. Для мене їхнє існування лишається незбагненною і сумною загадкою. Якщо це милиці для кривих письменників, то ноги ж, здається, у нас цілі. А от і пиво нарешті!

Він жваво налив склянки.

— За літературу! Мусимо поважати те, що дає нам заробіток. Але скажіть — тільки щиро! — чому ви почали писати?

— З заздрощів, — відповів хлопець, червоніючи.

— А я — від почуття кволості. Це — те саме. Але лихо не в тім, що література наша пісня. Я завжди порівнював письменника з пекарем. Із маленької опари він випікає хлібину. Піч у нього добра, дріжджі добрі, і тісто своє він не лінується місити місяць, рік і кілька років. Та коли він несміливий, коли боїться того, що сам думає, і того, що думають інші, то краще йому закрити пекарню і йти в народні вчителі.

Музика знову опритомніла, знову загрюкав барабан, але мелодія бриніла виразно, тягнучись тонкою ниткою з-під пальців скрипаля, що смикався в священних корчах. Це був меланхолійний мотив нездійсненого бажання, блискучий струмок журливого докору, жаги й неспокою.

— Що це? — спитав Степан.

— Фокстрот. Він належить у нас до танців, заплямованих тавром розпусти й виродження. Дехто зве його навіть ліжковим танцем, хоч, по суті, це той самий менует. Йому докоряють сласністю, але який же порядний танець не сласний? Адже ж танцюють кінець кінцем для того, щоб обнятись. Взагалі справа з танцем зазнала в нас чудернацької долі. Першими роками революції вони були гнані, мов релігійні обряди, а тепер їх практикують по клубах як один із засобів культроботи. Процеси життя — процеси самозаперечення, друже мій.

— Писати не можу, — прошепотів Степан, переймаючись тоскним напруженням мелодії. — Пробую, і не пишеться.

— Не пишеться! Дарма. Припече, то напишете.

Коли музика затихла, хлопець відчув чудне заворушення, якусь глибоку турботу, бо мотив завмер недокінчений у гомінкому повітрі зали. Мотив розсипався зненацька прозорою лускою, колихаючись і дратуючи вухо, і хлопцеві безтямно схотілось зібрати докупи цей порізнений співучий рій. Туга від даремних спроб писати відродилась у нім з цього пориву, знову звертаючи його жалі на те, що стало неприступне йому в найсприятливішу годину. Він хутко перебрав у пам'яті всі верстви свого міського шляху і, нахилившись до Вигорського, розповів про перше з ним побачення — не в канцелярії житлоспілки, а в іншій, де поет кинув йому навздогін незрозумілі тоді слова.

— Чудно, правда? — спитав він.

— Не можу пригадати, — відповів поет, — але зовсім не в тому річ. От ви — прийшли голодний, обдертий, безпритульний, а тепер маєте пальто, піджак, трохи грошей і збірку оповідань. А чи стали щасливіший? Ви вже скиг-

лите: писати не можу. От вам, до речі, ілюстрація до моїх думок про поступ. Тому я завжди казав, що щастя неможливе. Сьогодні з'їв, завтра голодний.

— Неприродно все це, — зітхнув Степан. — Все у місті якесь неприродне.

— Після того, як *над*природне заперечено, *не*природне лишилося нашою єдиною втіхою, — сказав поет. — Про щастя, тобто цілковите задоволення, не можна говорити без огиди. Це найтваринніша з людських ілюзій, саме тому, що вона найприродніша.

Він налив склянки.

— Послухайте мене, — вів він. — Всі ті, хто розводиться про природність, тямлять у житті, як свиня на помаранчах. Бо відколи людський розум почав абстрагувати, людина безнадійно шлях природності покинула, і навернути її знову на цей шлях можна тільки відтявши їй голову. Самі зміркуйте: як може людина руйнувати природу поза собою, не руйнуючи природності в собі? Кожне дерево, зрубане на землі, показує, що щось природне підтято вже і в людській душі. Відколи людина проміняла природну печеру на роблений курінь, відколи почала тесати природний камінь, уже тоді вона стала на шлях штучності, який і нам у спадок залишився. Хіба ж природно визнавати недовершеність життя в даний момент і прагнути до нових форм його? Або взагалі наше життя засуджувати? Природно було б не помічати його хиб та прославляти його безоглядно, як і роблять це різні солов'ї. Тому всякий поступ є поступ від природи в оточенні, мисленні й почуттях. І куріння ваше штучне, бо природніше було б дихати свіжим повітрям.

— А я курити не перестану, — сказав Степан.

— Я вас і не ганю, — вів поет. — Я тільки хочу, щоб ви зрозуміли, що людина є reductio ad absurdum * природи. В нас природа сама себе нищить. В нас докінчується одна з галузей земної еволюції, і ніхто після нас не прийде, ніякі надлюди. Ми — останнє кільце в ланцюгу, що розгортатиметься, може, ще не раз на землі, але іншими путями і в інших напрямах. Мозок — ось найголовніший ворог людини... Але, друже, не дивіться так пильно на ту жінку в синьому капелюхові, хоч це й дуже природно!

— Це між іншим, — сказав Степан.

— І навпаки — слухати мене зовсім неприродно.

— Ви все про кінець світу говорите, — сказав хлопець трохи ніяково. — Похмурий ви.

---

* Доведена до безглуздя (*лат.*). — *Ред.*

— Мене завжди більше цікавить не те, що робиться, а те, чим воно кінчиться.

— От вас і називають — безхребетний інтелігент!

Ці слова Вигорського видимо образили.

— Безхребетний інтелігент, — пробурчав він. — А яке пуття з хребта, коли він дурноверхий? — Потім, підвівшись, додав: — Всі ми дрібнобуржуазні, бо мусимо померти. Дайте вічного життя, і ми станемо нові, величні, повноцінні. А поки смертні, ми смішні й нікчемні.

VIII

Вдома, коли Степан увечері вернувся, йому переказано, що хтось до нього приходив, пообіцявши конче прийти завтра вранці. Хто б же це був? Справа ця просто Степана занепокоїла, бо ніхто за весь час його перебування на Львівській вулиці ніколи до нього не заходив, та й пригадати він не міг, щоб його адресу взагалі хтось знав. Жив він справді, як та миша за піччю, в гидких умовах, де йому зовсім не пишеться! І цей стукіт невідомої руки в двері його кімнати збудив хлопцеві бажання бути одвіданим, приймати гостей і гомоніти з ними годинами приємного спочинку.

— Треба знайомих заводити, — подумав він.

Дійсно, йому треба було якийсь час пожити просто, розважитись дріб'язком міського побуту, спочити й відновити сили після напруження останніх місяців. І не пишеться йому, певно, через те, що він надто зморився, а стомлена душа, як і вироблений віл, не спроможна нести на собі жодних тягарів.

От який був проект, що він укладав, лягаючи спати: не вчащати до редакції журналу, бо літературні балачки тільки дратують його безсилість, взагалі відсунутись від літератури якнайдальше, натомість добравши товариства до літератури непричетного, навіть з Вигорським пиво пити не частіше, як раз на тиждень. До речі, після першого захопленняряснодумністю поета та його недбайливим ставленням до всесвіту Степан уже почував до нього зародки критичності, бо сам жив без софізмів і світ приймав без фільтра абстрактних категорій. Він не брехав перед собою ні в думках, ні в учинках, і конкретність лишалась у нім, і життя не переставало бути йому пахучим, хоч і гірким мигдалем.

Вранці загадка вчорашнього одвідувача розв'язалася досить просто. Правда, Степан відразу не впізнав облич-

чя, прикрашеного англійськими вусиками, не впізнав постаті в широкій оленячій куртці та жовтих шкіряних рукавицях, але тільки гість промовив, вітаючись:

— Здрастуй, Стефочко, прийшов тебе провідати, — йому жодного сумніву не лишилось, що це і є його інститутський товариш Борис Задорожній, котрий цю кімнату йому був відступив.

— Сідай, Борисе, — сказав він. — Добре зробив, що зайшов.

Борис Задорожній сильно змінився за рік по скінченні інституту не тільки одежею, а й поводженням та тоном голосу, і той перший вигук, що зійшов йому на вуста в привітанні, був тільки відгомоном студентських часів. А далі в мові його почувалась зверхність людини ділової, що не звикла слів своїх марнувати й свідома ціни їх.

Роздягшись і появивши на світло толстовку сірого сукна з великими кістяними гудзиками, він витяг з кишені вкладистого портсигара й чемно пригостив господаря.

— Кури, прошу.

Потім критично оглянув хату.

— Живеш тут, значить?

— Живу, спасибі тобі.

— Е, за що там дякувати! Обшарпана кімната. Шпалерами її поклеїти та стелю помастити. Гроші є?

— Та водяться.

— Тоді поклей конче. Шпалери зараз недорого. Купуй у ленінградському об'єднанні, раджу.

Степан погодився, потім спитав:

— Як же твоя кафедра?

Борис пустив під стелю звій диму.

— Кафедра? Та я її через тиждень кинув. Не про мене цей сухий науковий м... Зараз я старший інструктор кооперативного буряківництва на Київщині. Де в тебе попільничка? Додолу, мабуть, трусиш, студент ти!

І почав розповідати про стан кооперативного буряківництва, про торішній урожай та шкідників. Хиб сила, але все йде вперед, це безперечно. Бюрократизм заїдає! От відбудовують цукроварню в районі ст. Фундуклеївки, де йому часто доводиться бувати, і що ж — робітники є, матеріал є, гроші є, а поки володовились, сезон прогавили. Специ старі сидять, от у чім річ!

— Живчика в них немає, — сказав він. — Поганим деркачем гнати цих панків! Ти коли кінчаєш?

— Та я кинув інститут, — ніяково признався Степан.

Борис зробив гримасу.

— Закрутився, значить? Література?

Степан кивнув головою.

Тоді Борис повчально розтлумачив йому, що література, звісно, річ гарна, але непевна, що в житті треба мати сталий заробіток, якийсь фах і провадити корисну працю.

— Та й для кого ви пишете? — додав він. — Мені, наприклад, зовсім ніколи читати.

— А як дружина твоя? — спитав хлопець, змінюючи тему. — Надійка, здається?

Він справді мусив вимовити це ім'я з якихось печер.

— А, Надійка молодець, — сказав Борис. — Чудова господиня, не нарадуюсь.

— В технікумі?

— Умовив покинути.

Він, звичайно, не проти жіночої науки та рівноправності, але передусім йому потрібна родина й затишок після клятих командировок, а по-друге, досвід, на жаль, показує, що жінки годяться тільки на помічну працю — переписувачками, реєстраторками, — а керівної, відповідальної роботи доручати їм аж ніяк не можна.

— Та й пацана треба завести, — сказав він.

— За чим же діло?

— За грошима, — сказав Борис. — Хоч і аборти гроші коштують. Словом, побачимо.

— Без дітей не можна?

— Тоді й женитись не варт було б.

— А любов?

— Любов, Стефочко, явище тимчасове — двотижнева відпустка для службовця. Жити треба. Але ти ніяк не змінився.

На прощання він сказав Степанові:

— Чекаю тебе. Я живу на Андріївському взвозі [62], 38, 6. Дві кімнати маю. Заходь.

Вирядивши гостя, Степан сів на ліжко своїм звичаєм, коли хотів на чомусь зосередитись та вигідно покурити. Борисові одвідини справили на нього загалом неприємне враження, але поруч він почував до колишнього приятеля певну заздрість. Коли консерватизм поглядів Борисових, його міщанська обмеженість у сфері вищих питань культури були хлопцеві глибоко відразні, то жадоба практичної діяльності, любов до своєї праці й певність її корисності, що в словах молодого господарника бриніли, імпонували йому своєю сталістю. В цю кімнату, комору багатьох зневір і піднесень, Борис приніс дух справжнього будівника життя, бадьорий дух буденної, непомітної твор-

чості, що невпинно перетворює землю. Адже тільки завдяки йому та таким, як він, покладачам матеріального фундаменту людського існування, стає можлива творчість вищого порядку, і хіба він не має права уважати її за відблиск власної праці й відкидати її, коли не має часу нею тішитись? Його праця, дрібна, нужденна, йому слави не дасть, ім'я його не впишеться в жодній історії, отже, прагне він своєї винагороди в грошах, шукає спочинку в родині, себе увічнити хоч в родові своєму, — і чи можна за це ліпити до нього наличку обивателя? Обережніш! Невідомо ще, хто кого має зневажати! Невідомо, хто справжній рушій життя — хто виводить споруду його чи хто пісні виводить, на вершечку тієї споруди сівши!

Степан кинув цигарку. Так, різний вони з Борисом тютюн палять! Так, різні вони люди.

Але Надійка покинула технікум! Умовив, каже. Видимо, яка там умова була! Адміністративним порядком, та й уже. Звичайно, йому жодного діла немає до цього. Все це страшенні дрібниці.

Проте невдоволення лишилось у нім, немов Борис його чим образив. І що більше він товариша для себе виправдував, то винуватішим його почував і ворожішим. Порошинка прикрості, котившись з гори почуття, шириться, більшиться, росте, як снігова баба, і падає в серце брилою льоду. Потім калорій і калорій теплині треба, щоб розтопити цей несподіваний тягар.

Половина на першу. Час іти на побачення. І він, розминаючись, підвівся з жалем — не тому, що іти йому не хотілось, а шкода було покидати щось необмірковане, недодуману до кінця думку, що лишилась у нім, як заплутаний клубок вовни. Він одягся, вийшов і скорчився від морозного повітря після затишку й тютюнового диму. Холодно! Він наставив коміра й сховав у кишені руки. Сліпуча білість наїжджденої вулиці, сухе рипіння власних і чужих кроків, м'який біг саночок були прикрі йому, разили його своєю безглуздою ясністю. І він швидко йшов, випереджаючи перехожих.

Прийшов він зарано й Зоськи ще не застав. Степан сів і знову жадібно закурив цигарку, що хутко погасла в його витягнутих на ручці крісла пальцях. Це єдине в кімнаті крісло, оббите колись блакитним шовком, а тепер застелене строкатим килимом, було улюбленим Зосьчиним місцем, і він посів його тепер, з насолодою почуваючи його м'якість. Бо хотів пірнути в щось тепле й вигідне, витягнутись усім тілом, забути про нього й віддатись тим по-

вільним думкам, що проходять в глиб власної душі й дбайливо розгортають на розгляд її майно. Хотів спуститись у льохи серця, зняти куті замки із скринь пережитого, розчинити їхні віка й занурити руки в спогади, давні й засушені, як квітки між сторінками книжки. Може, Зоська спізниться сьогодні? Може, й зовсім не прийде?

Але хлопець чекав її і якось цікавіше, ніж навіть уперше зайшовши, роздивлявся на обставу в кімнаті, що дала йому несподіваний притулок. Вона була убога та обстава, з ліжка, двох стільців, крісла та столика складаючись, не маючи навіть шафи, щоб дати місце повішеним на стіні й тканиною запнутим сукням. Але невідома дівчина, що мешкала в ній, створила з цих нужденних речей якусь принадну гармонію, зуміла надихнути жіночою грацією їхнє розташування, повити зачаруванням юності їхню лагідну простоту. Він почував її спритну руку в рівній лінії ковдри, в пухкій подушці, що кокетливо задирала верхній ріжок, і низці фотографій та скляночок на застеленому мереживом столі. Тут вона діяла, тут жила, тут билось її серце всіма людськими прагненнями, тут позначила вона стіни непомітним візерунком своїх мрій. І ця чужа оселя, прибрана, може, для іншого, опоряджена, може, в сподіванках своїх поцілунків, стала коном його власної дії, захистком найінтимнішого його почуття, базою його кохання. Чому?

Нарешті з'явилась Зоська, весела, червона з морозу й ходи, внісши з собою бадьорість холодного повітря.

— Ти вже тут? — здивувалась вона.

— Вийшов зарано, — сказав він посміхаючись, — щоб швидше тебе побачити.

— Ой, який ти брехунчик!

Вона скинула пальто, капелюха й кинулась до нього.

— Погрій мене, — сказала вона. — Зоська страшенно змерзла! — І в ту мить постерегла його смуток. — Божественний розкис? Чому божественний розкис?

— Настрій поганий, — відповів він. — Це минеться.

Вона обняла його.

— Де настрій? — питала. — Тут? Тут?

І цілувала йому чоло, очі, щоки, як цілують дітям забитий палець, щоб не болів.

Потім умостилась у своє крісло, а хлопець сів на застілку коло її ніг. «Коло ніг королеви», — жартував він.

Зоська закурила, поклавши ногу на ногу й ліктем упершись у коліно, і почала говорити, немов сама собі мірку-

вала, висловлюючи свої думки так, як вони плелись у її голові, з усіма перепусками й скоками. Безперечно, поганий настрій буває навіть у Зоськи. Чому? Бо люди всі страшенні коміки, вони не хотять жити просто, а все щось вигадують, щось накручують, щось собі уявляють, а потім самі й мучаться. Вона шукає посаду, ходить на біржу і в профспілку, а там усі такі надуті сидять, такі поважні, а їй дуже смішно й хочеться показати їм язика. Татко ввечері пише якісь звіти, і вона раз намалювала в кінці коника, бо він дурниці пише і нікому це непотрібно. Їй дуже подобаються аероплани, бо вони високо літають, але їм не в голові Зоську покатати, вони бомби кидатимуть. Всіх товстих і замислених їй хочеться штрикнути пальцем у живіт, щоб вони не думали.

Але найбільше чуднот добачала Зоська у людському коханні. Всі ж живуть одне з одним, роблять усякі приємні гидоти на самоті, а ніхто не хоче признатись! Навіть кажуть, що це непристойно — тоді зовсім не треба робити! Просто задаються на півтори копійки.

— Ти заснув? — спитала вона раптом, шарпнувши його.

— Ні, — сказав він.

Він сидів, прихилившись до крісла, і слухав її слова, що вже не раз чув у різних комбінаціях з різних нагод. Він мовчав, і здавалось йому, що все в кімнаті мовчить, що всі меблі посхилялись, сумуючи, чому вони тут, а не десь далеко. Він навіть не постеріг, коли замовкла й Зоська, відкинувшись на кріслі й заплющивши очі. Потім не питав, про що вона думає, знаючи, що не зрозуміє цього, як і він не міг би висловити їй свого заглиблення, почуваючи, що вона теж непомітно підійшла за межі, де кінчається мовний зв'язок між людьми. Вони сиділи в кімнаті, забувши одне про одне, поринувши в щось безконечно своє, притаївшись за гранями серця, що раптом виростають у неперехідні мури окремішності.

Степан прокинувся перший і незграбно підвівся.

— А ти не спиш? — спитав він.

Вона мовчки розплющила очі. Він стояв коло неї, не знаючи, що казати.

— Невесело сьогодні в нас, — промовив нарешті. — Що тобі, Зосько? — спитав він стурбовано.

Вона мовчала.

— Може, в тебе щ о с ь сталося?

Це «щось» в інтимній їхній мові означувало той викуп, що природа прагне стягти за посідання втіхи попри всі хитрощі користувачів.

Вона підвела свій журний погляд.

— Ми всі помрем? — спитала вона.

— Звичайно, — відповів він полегшено. — Всі помрем.

— А не вмерти не можна?

Йому серце згнітилось від щирості її голосу. Вона не жартувала, вона питала одверто, немов маючи якийсь сумнів, якусь таємну надію стати винятком із йолопської долі живого! Він цілував її, пестив, зайнявшись сумним співчуттям до неї і до себе.

— Не треба про це думати, — сказав він.

— Воно само думається, — прошепотіла Зоська.

Вони вийшли вдвох і спинились на розі вулиці, де звичайно розлучались.

— Не йди, — сказав він.

— Ти смішний.

Вона кивнула йому головою, а він стояв, дивився на її маленьку постать, що миготіла серед перехожих, дедалі ще меншаючи і надовше зникаючи, аж поки зовсім потонула серед натовпу. Він ще стояв, сподіваючись, чи не з'явиться вона хоч на мить, хоч здалека; потім біль пройняв його, немов з нею разом він утрачав надію ще колись її побачити. Ніколи ще не була вона така близька йому, як зараз, і ніколи він так гостро не почував нудьги, відпускаючи її. Він немов не сказав їй того, що хотів, що мусив сказати цій єдиній, рідній йому людині, і тягар невисловленого на собі почував. Вона, мов скнара яка, ретельно вибрала з нього все, що їй належало, забрала всі спогади, як зроблені колись подарунки, і думка, що вони ще мають бачитись, видалась йому чудернацькою.

Було ще досить рано, але Степан зайшов пообідати до їдальні, що трапилась йому по дорозі. Їжа не тішилась його прихильністю, і ставлення до неї лишилось у нього суто ділове. Він зовсім не належав до тих, хто, йдучи обідати, гадає, що взяти на перше, друге, третє, і по дорозі смакує майбутні страви — навіть найбільший апетит був у нім голий, без кольористих домішок чуттєвості, а солодке й зовсім не манило його, хоч і яким прицадним спершу здалося. Він перекупив стоси шоколаду й торбу цукерок, але сам не їв їх ніколи. Спочатку химерні назви страв у меню зацікавили його, але потім, довідавшись, що печеня а-ля брош — звичайнісінька яловичина смажена, а таємничий омлет — суща яєчня, перестав увагу звертати на ці вигадки, на ці потуги зрізноманітнити страви за допомогою назв та уяви їдців. Смак до пахощів тютюну та одежі розвивався в ньому, але їстівні здібності не зазна-

ли жодного поступу, лишившись на рівні сільських примітивів.

Оглядаючи залу, одвідувачів та накриття перед собою, хлопець раптом, без жодного зв'язку з попереднім, подумав:

«З Надійки чудова господиня. Борис не нарадується».

І ця думка була йому страшенно прикра, немов від позаколишнього знайомства з тією дівчиною в нього ще лишився неперетравлений камінь. Гидким злочином уявлялось йому обернути блакитнооку Надійку в куховарку, прибиральницю, в охоронця пісного добробуту молодого міщанина. Але хіба тому кепові, Борисові, знайоме хоч би почуття звичайного жалю? Він усе скрутить, усе візьме в свої жилаві руки, будь то буряки чи жінка. Така вже його жорстока попівська натура.

Коли він побовтався в борщі, лишивши його майже половину, і почав задумливо колупатись у варениках із м'ясом, до їдальні зайшла постать у полатаному пальті й рудому капелюхові, всунувши перед себе щось велике й чудернацьке. Це була арфа, і власник її попросив дозволу розважити шановну публіку своєю грою. Діставши його, сів у кутку на стільці й примостив між коліна громіздкий струмент. Потім під брязкіт і гомін взяв перші акорди з грубих, простовисних струн.

Арфиста грав відому арію з «Сільви»[63], і глухі звуки струмента, тільки до супроводу пристосовані, надавали цьому любовному співу сумовитої глибини та ніжності, висловлюючи тільки частку благання, а другу затаюючи в тихому тремтінні тонів. Але Степан дивився на виконавця. Де він бачив це довгасте, холодне, але пристрасне обличчя, ці гострі чорні очі, що ось-ось ніби спахнуть від захованого в них огню? Може, десь на вулиці мельки постеріг його колись із чудною ношею, може, селами ходив цей музика за бурхливих часів, міняючи гру свою на хліб, а може, й ніколи не здибав, тільки враження перше, занадто яскраве, продродило в нім відчуття давніх слідів!

Хто він? Татарин, грек, вірмен? Яка доля послала в сумні мандри це міцне, смугле тіло, повісила йому на плечі трикутний тягар, замкнула його запал у меланхолійні звуки струн?.. І як міг він зберегти в своїх жебрах ту гордість, що в очах його світилась, ту спокійну зневагу до публіки, що перед нею зараз руку простягатиме по копійки! Він відчув, що цей зайда має свій світ, окремий, як і в нього, свою дивну людську долю, свої муки й надії, як кожний, кого він тільки б а ч и т ь тут, а не знає й не ро-

зуміє. І схвилювався, як той схвилюється, хто на далеку планету з землі перелине, схвилювався раптовим перетворенням випадкових людей коло нього в таємничі постаті, здивувався, як дитина, в цяцьці викривши схований механізм.

Він зрозумів, що люди — різні, зрозумів це так, як усе відоме можна зрозуміти, коли розуміння проходить у серце вістрям, коли блисне воно співучим зерном з-під давнього лушпиння слів. Ба, не зрозумів, а збагнув, як любов можна вчути, кохаючи, як біль, розпач і порив можна дізнати, переймаючись ними й забуваючи, яку кожному з них приділено назву. Люди — різні! Він передчував це, а тепер знав, передбачав — і стало дійсністю.

Новий світ був у нім, світ нової думки, що лоскоче мозок, що мете в ньому кутки й меблі зрушує, сама там оселяючись. Він ніби знайшов те зачароване речення, що одімкне двері, де ввійдуть його сили, зморені довгим блуканням попід мурами. І, як прозірливий дослідник, п'яніючи від геніального завбачення й боячись за його правдивість, потребуючи перевірити й зміцнити свої висновки широким спостереженням, — рушив хлопець туди, на галасливі великі вулиці, де люди, сила людей, де йому можна дивитись до безтями.

На Хрещатик він вийшов, як на алею широкого парку, посипану холодним пухом хмар — розлогих птахів із синьої високості, що пролетіли вчора над узгір'ями скель, рівно витесаних і в барвисті шапки одягнених. І сонце, стоячи вгорі холодним диском, кидало під ноги, під копита й колеса рясні потоки іскор — блакитних, червоних і жовтих, що розсипались на вулиці й на дахах блискучим порохом, ясним тремтінням морозу, що в цю мить, лагідний і любий, запалював очі мимовільною радістю, заводив на уста несвідому посмішку істоти, що бачить сонце. Все здавалось чорнішим і білішим, всі контури поглиблювались, тоншали в легкому сяєві, весь гомін підносився на кілька нот назустріч промінню, і чутнішав той бадьорий шелест, рип пружного снігу під невпинними, короткими натисками. Було людно, верталились з посад, виходили низкою з дверей під широкими вивісками, вливались у натовп, у ясність, вбираючи її в себе й віддаючи в повітря цівками туманної пари, теплим проявом свого живого духу. Скільки очей, скільки рухів!

Хлопець сунувся серед них з пристрасним трепетом, немов усі очі дивились для нього і всі рухи для нього діялись, немов він приймав цей строкатий парад героїв, нікчем

і посередностей, що проходив перед ним стрункий, поривний, співучий. І от вони зараз такі близькі йому і між собою, такі прості й спізнані, а за мить підуть кожне в свій дім, у свою любов, у свої думки, в свої нахили, в свої розумності й дурниці. Там, на окремих ділянках, обробляють вони ниви свого минущого існування, вирощують радісні й розпачливі квітки свого маленького життя, там кожного чекає те, що не чекає іншого, може, подібне, але втілене в інші почування, зафарблене в інші відтінки, розлите по склянках іншого скла, візерунків і якості. Бо для кожного з них світ починається і гасне, повстає і зникає в маленькому розтині його повік. Люди — різні! Божевільно відмінні попри разючу зовнішню схожість! І він бачив їх, як єдину істоту, що пошарувалась на різноманітну безліч, як єдине обличчя, поділене й змінене в кривих дзеркалах на тисячі облич, що з них кожне зберегло свою загадку — загадку людини.

Юрба збуджувала його, збуджувала не самий зір та слух, але й ніс його поширювався, щоб нюхати, пучки тремтіли, щоб діткнутись цієї рухливої, гомінкої маси. Він прагнув відчути її всіма чуттями, всю і кожного, ввібрати її всіма сполучними каналами в ту могутню майстерню, де враження топляться на огнищі крові й куються на ковадлах серця. Всі шлюзи його істоти були піднесені, і пінявi струмені світу, ллючись у них, десь збігались у вузьких лотоках одним бурхливим потоком, що зрушував уже підойми його творчої машини. І цей перший дріж застояного механізму він почував, як біль, як лячне хвилювання, як невимовний захват, що опановував його, поривав його вбік, виносив геть із середовища, де виникнув, аж поки, поволі відсуваючись, сліпнучи й глухнучи, він не лишився сам серед юрби, сам із своїм вогнем. Тоді рушив додому, несучи цей вогонь обережно і боязко, як вірні несуть свічки у великий четвер.

Та Степан, зайшовши у свою кімнату, темну після вуличного блиску, вогку після морозяної посухи, тільки втому відчув. Усе спинилось у нім, і те полум'я, що ось мить ще палило його, раптом погасло тихо й безслідно. Де воно? Навіщо ж усе це було — захопило й ущухло? Він сів, не роздягаючись, ображений, пригнічений раптовим занепадом свого пориву, в безмежному жалі за втраченою надією писати. Тому кілька хвилин він був певен цього, хоч зовсім не знав, про що писатиме і як, але почував у собі ту повінь, те клокотіння чуття, що вирветься, поллється із тісного сховища душі. І от воно всохло, як струмінь на

піску, лопнуло, як кольорова бульбашка. От знову він, як і раніше, яловий, знову в кімнаті, труні своїх сподіванок, знову коло столу, де пильнував був ночі і ранки, як проклятий раб своїх шукань. Так буде завжди?

Невже навіки засуджений він на цю кару, на спокуту за нерозважливу вигадку — сліпу, несподівану вигадку написати оповідання? Засуджений на отакі спалахи, що будуть зрушувати й пустошити його душу, завдавати непоборної нудьги, викликати гнітючу відразу до себе, до життя, до людей! Бо непереможний порив творчості у людині, бо, прищепившись, опановує її всю, робить додатком до себе, покірним виконавцем своїх приписів, руйнує чистоту чуття своїм настирливим покликом, обертає життя в чудернацьку постійну засідку, тішить неймовірними мріями, гнобить неймовірним розпачем, жалить серце, на розум неспокій нагонить, як паростень у мозкових тканинах, сплітає людину, мов ліана, і нема могутнішого за нього пориву, бо всі прагнуть назовні, тільки він у себе, бо всіх причини минущі, тільки його джерело невичерпне, цілим світом воно бувши!

. . . .

Тим часом за спиною письменника Стефана Радченка, що нічого не міг написати, визрівали події, готуючи йому приємну несподіванку.

Справа торкалась літературного життя, цього невпинного кишіння, що в умовах існування ворожих організацій поволі накупчує вибуховий матеріал у щоденних суперечках та сварках і раз-два на рік доходить до справжніх літературних завірюх, коли боротьба стає одверта і масова, боротьба за привілеї, за вплив, за першу чергу до друкарського верстата й контори видавництва. Бо є внутрішнє літературне змагання, творчі перегони, що дають цінності письменству, і змагання зовнішнє, що постачає цінності самому письменникові, а з літературою має не більше спільного, як залаштункові інтриги з грою актора на сцені. І коли творчість сама з себе є річ беззвучна й посидюща, то боротьба за наслідки її, навпаки, дуже гучна та рухлива і така специфічна, що витворює цілий кадр борців, які до письменства причетні тільки тим, що в цій фізкультурі беруть діяльну участь.

Привід до сутички був вельми простий — звільнилась посада секретаря в журналі, і кожна група висунула свого кандидата. І от сталася справжня парламентська криза з перемовинами, зборами й змовами, дзвонили телефони, створювались і розпадались спільні фронти, ставлено ви-

моги, проваджено наступи й облоги за найкращими зразками стратегії. Так тривало місяць, всі були скривавлені, але ніхто не поступався. Тоді як єдину раду в цій безвиході висунуто розпачливу пропозицію всіх тих кандидатів відкинути й покликати якогось варяга, не причетного до цього кровопролиття. І всі якось відразу погодились на Степанові Радченкові, бо вже стомились, а з другого боку, новий кандидат не зробив ще нікому жодного зла й тримався лагідно, подаючи кожному надію на себе впливати.

Так сів Степан на стільця під написом: «Секретар журналу. Приймає щовівторка, четверга та суботи від 11 до 1 год. вдень».

IX

Роботи! Роботи! Сила-силенна!

За місяць літературних боїв у редакційних справах з'явилась відповідна хаотичність, і хлопець взявся до праці, закасавши рукава, надаючи всім заходам своїм характеру вдарності, що він засвоїв почасти за військових часів, а почасти він і так його вдачі був властивий. Архів для рукописів, наприклад, і зовсім не був упорядкований. Листування — в безнадійному стані. В бібліотеці бракувало каталога й трьох четвертин книжок. А в людини ж тільки дві руки!

Переглядати рукописи, старі й знову прислані, було йому першими днями дійством священним, справою виключної важливості, бо ж він на собі дізнав, який запал, розпач і надію вкладала — часто в нерівні, часто в малописьменні рядки, — далека молодь, тягнучись, як і він, до літературного світла, прагнучи виявити **свої**, тобто найкоштовніші для кожного думки й почуття, висловити **своє** — отже, для кожного найправдивіше! — ставлення до світу над, перед і під собою. Він ретельно перечитував рясноту зшитків та аркушів, каліграфічно писаних, часом прикрашених наївними віньєтками, а іноді і ілюстраціями для принадності, та додані до них листи, що їх автори обмислювали, може, тижні, щоб прибрати у ввічливі, скромні рядки ті гордощі й радість, що в серці їхньому буяла. Там, десь далеко, по селах, містечках і містах чекала ця безліч авторів, чекала в погноблених і лицарських позах появи свого твору, відповіді, зауважень, і Степан, те чекання почуваючи, гортав і гортав цілими вечорами шматки різномасного паперу, від бібули до гатунків найвищої якості, писані різним чорнилом і різною рукою, невтомно пиль-

нуючи, щоб не загубилось щось цінне серед навали, переймаючись безмежним співчуттям до невдах і для всіх маючи в серці слово ласки та збадьорення.

Але через кілька день уже зрозумів, як мало талантів, яка невдячна робота шукати перлів у цьому паперовому морі, а через тиждень уже стомився, уже обурювався на смішні претензії нездар писати свої безглузді оповідання і ще безглуздіші вірші. І, зрештою, став такий, як кожен мусить стати, як тюремник стає серед в'язнів — тобто глузував із нікчемних потуг і розповідав знайомим як анекдоти ті дурниці, що інші пишуть. Іноді й самі автори заходили, розгублені чи поважні, заходили з почуття оскарженого перед вироком суду у цей золотодайний край, де слава й шаноба лежать, здається, так мілко, і він вислухував їх серйозно, відповідав їм чемно й приємно, але в душі сміявся з них, бо й справді вони тільки смішні були своєю непевністю, побожністю та затаєною зневагою. Приходили й невизнані генії з гіркими словами про несправедливість на устах, приходили шахраї, вдаючи страшенно наївних, приходив навіть один божевільний, називаючи себе ім'ям відомого письменника, вже померлого давно і доводячи це документально!

За тиждень Степан упорядкував архів і дав лад бібліотеці, пораючись коло неї з якоюсь чуттєвою втіхою, бо любив цю справу, любив книжки, як може їх любити той, хто з них почерпнув не тільки перше знання про світ, а й захоплення ним — для того книжка лишається вічним, мінливим і живим добродієм. Він хотів не тільки читати книжку, але й відчувати її коло себе, тому заздрив на всіх, хто бібліотеку має, і десь потай надіявся мати колись і свою, велику, під стелю, складену з тисяч томів, що серед них він житиме. Взагалі, незважаючи на всі пориви, його ніколи не покидала надія на якесь тихе, лагідне життя серед книжок та друзів, і надію цю він хоронив, як запасну частину на випадок різних невдач, як рятівничий пояс, що на ньому плавати хоч і не дуже зручно, але все-таки краще, ніж тонути.

Новий секретар був з усіма незмінно й спокійно ввічливий, хоч серце його шукають, чекають, хочуть із ним розмовляти і звертаються до нього з проханнями. Він був певний у обіцянках, точний у словах, прекрасно розумів, що кому можна й треба сказати в літературній, завжди важкій атмосфері, силкуючись в міру змоги бути добрим вентилятором. Він пробував у сфері найрізноманітніших перехресних впливів і виробляв під дінням їх власні дум-

ки її погляди на літературу. Навіть не погляди, не викінчену систему теоретичного порядку, а живе ставлення до письменства, потяг до нього й пошану, вміння цікавитись ним і вишукувати в ньому золоті зерна пожитку.

Любовні побачення його відбувались без змін двічі на тиждень призначеного часу. Але тепер, приходячи до Зоськи, перейнятий літературними інтересами, що прилипають до письменника, як смола, він мимоволі пускався розповідати про свої розмови, про зустрічі й справи, потребуючи висловити той надмір вражень, що за кілька день у ньому збирався. В цих оповіданнях, крім цікавості їх, була певна доза хвальби, прихована надія відзначити ролю своєї особи й викликати до себе здивування, бо ж не хто інший як він був у них незмінним діяльником! Він хвалив, мов натякаючи, що може хвалити, гудив, мов підкреслюючи, що вміє цінувати, міркував, ніби нагадуючи, що здібний розумно мислити. Це було безневинне кокетування перед дівчиною, вияв приємної потреби потішити кохану також і душевними своїми якостями, потреби трохи попишатись собою ради неї, щоб собі довести право на її увагу, а її переконати, що, спинившись на ньому, вона непогано, зрештою, вибрала. І Зоська розуміла це, бо часом, уриваючи його на найцікавішому місці, гладила його рукою по голові й, посміхаючись, казала:

— Словом, божественний, ви в захопленні.

Він теж сміявся й запевняв, що захоплений тільки нею.

Крім праці в редакції, на ньому лежав ще обов'язок доглядати журнала в друкарні. Зовсім нових, але знайомих почуттів навіяло йому це величезне підприємство, що викидало на добу сотні тисяч відбитків. Він увійшов у нього й відразу полюбив його гостре повітря фарби й олив'яного пилу; чекаючи коректи, захоплено споглядав на грубі шереги кас, де робітники в синіх полотняних халатах, хто розмовляючи і сміючись, хто мовчки й зосереджено, брали вправними пальцями довгасті літери, брали швидко й ніби неуважно, складаючи рядки, а з них шпальти, що будуть поділені на рівні прямокутники сторінок. Тут, перед очима, відбувався надзвичайно дивний і простий процес матеріалізації людської думки — десь спалахнувши, вона осідала в цій розлогій світлій залі під невгавуче дзижчання вентиляторів безліччю немудрих знаків, зберігаючи своє натхнення й ясність. Він почував, як снувалась вона в руках складачів, як лилась під клавішами лінотипів, дедалі міцнішаючи, готуючись відбитися тисячу й тисячу разів на папері під тиском верстата. Тут

думка здійснювала своє питоме прагнення — ширитись безмежно, як шириться газ, але не рідшаючи, в первісній яскравості й гущині. І входила сюди малим рукописом, щоб вийти пакунками, підводами, вагонами книжок, поділившись, як жива клітина, на безліч своїх подоб.

Але найбільше любив він машиновий відділ — широкий, кругойдучий коридор, де низкою стояли присадкуваті верстати, висуваючи важкого щелепа за кожного оберту маховика. Тут міцніше тхнуло випарами фарби з накотних валів, чути було глухий шелест стиснутого між металом паперу, рівне зітхання коліс і свист моторів у дерев'яних футлярах. В цьому безконечному строкатому шумі, що глушив людську мову й ходу, билось могутнє серце міста. Тут він у його грудях бачив залізну систему його тканин, чув голос його, пізнавав його потайну істоту. Зачарування, мрійність охоплювала його, і, прислухаючись до розбіжного стукоту, обіймаючи разом його складові частини, він поволі вбирав у себе цей блискучий рух, зливався з ним, поринав у нього, переймаючи його легкістю й поривом. В ту мить йому воскресало давнє почуття незмірності вночішнього степу, завмерлого спокою рівнин під неозорим мінливим небом, що він споглядав самотньою дитиною з захватом і тремтінням. І, як тоді, невиразні бажання колихалися у нім, мов хлюпіт легкої хвилі по шелесткому піску.

Пивницю він одвідував так само часто. Одного вечора поет Вигорський кинув йому на стіл нову збірку своїх поезій «Місто і місяць». Це була книжка про місто, що засинає, про місто, що спить, про місто, що живе вночі чудернацьким, темним життям. На сторінках її майже без рими, але гострими, пружинистими рядками проходили пізні засідання уряду, палкі мрії закоханого, примарні постаті злодіїв, спокій ученого кабінету, освітлені ганки театрів, вулична любов, казино, невпинні заводи, вокзал, телеграф, ліхтарі й міліціонер на розі.

— Я вже читав її... в друкарні, — сказав Степан. — Чудова річ!

— Що з того? — пробурчав поет. — Я вже так не думаю.

Потім додав:

— У ній забагато співчуття.

Цей вечір загрожував бути мовчазним, бо поет був похмурий. Але раптом сказав Степанові:

— Друже, ви починаєте дратувати мене своїми поглядами на ту жінку в синьому капелюшкові.

— Але вона тут майже щовечора буває... — ніяково відповів Степан.

— А де ж їй бути? І ваші погляди промовляють їй більше, ніж ви думаєте.

— Ну, це вже ви вигадуєте, — сказав хлопець.

— Це повія, — сказав поет, — так звана «ресторанна» — відмінно від «вуличних», що полюють на чистому повітрі. Дуже сумно, що ви не вмієте відрізняти їх від порядних жінок. Я кажу, звичайно, про практичне відрізнення, бо теоретичну різницю між ними навряд чи можна обгрунтувати об'єктивно, без таких хистких і відносних розумінь, як пристойність та честь. У всякому разі, в кожній пристойній пивниці, як і наша, є три-чотири дами, що спілкують з хазяїном, а той усуває, часом дуже примусово, всіх їхніх конкуренток із своєї зали. В глибі помешкання є кілька комірок, де вони вправляються на своєму, мовляв, за Гейне[64], поземому ремеслі. Платня відрядна — від 3 до 5 карбованців за одну насолоду, крім оплати вечері, де заробляє вже хазяїн. Тепер ви розумієте суть цього симбіозу? Але в світі нема нічого світлого без тіні, в даному разі — без міліції. Хазяїн ризикує штрафом 500 карбованців і закриттям закладу. Але є вже вироблена сигнальна система, і феї зникають чорним ходом із своїх притулків надзвичайно казково. От, прошу — ваша приятелька вже пішла за портьєру.

— Правда, — сказав Степан, — пішла.

Він випив пива й закурив.

— Все-таки вона гарненька, — додав він. — Шкода її.

— Мені теж шкода їх, — відповів поет, — але тільки тому, що вони рано виходять у тираж. Навіть співаки щасливіші від них з цього погляду. Крім того, співати ще й почесно. Вуличні повії не такі вишукані, зате дешевші й масовіші. Вони невимогливі, тож і до них великих вимог ставити не можна. Але всі вони незмінно називають себе просто «жінками», дуже влучно підкреслюючи суть своєї професії.

— Та звідки ви знаєте? — спитав Степан.

— Це я мушу дивуватись, чому ви не знаєте, — відповів поет. — Лишіть уже поетам вправлятись на загальних думках та ліриці. Шаг ціна тому прозаїкові, що не знає людей.

— Людей знати не можна, — сказав Степан.

— Так тільки здається! Життя таке просте, що починає кінець кінцем здаватись таємничим. Заспокойтесь. Люди, як і числа, складаються з небагатьох основних цифр,

у різних варіаціях, звичайно. Людина навіть не ребус, а задача, що вирішується чотирма арифметичними правилами. В чому суть пивниці? Сюди йдуть спочити від справ, від політики, від родини й клопоту, щоб пожити хоч півгодини безтурботно й трохи помріяти. Он проти нас сидить службовець по X розряду. Він може дозволити собі тільки раз на півмісяця прийти сюди, випити пляшку пива й з'їсти пару солоних бубличків. Цілих півмісяця думає про це, а зараз розтягує втіху на дві години, мріє про героїчні пригоди, любов, славу — й йому гарно. А праворуч компанія непманів гуляє після доброї угоди з держорганом. Звідси вони підуть до «Максима», що працює до третьої ночі. Ось пара молодят шепочеться про те, що життя їхнє не буде подібне на життя їхніх сусідів — літнього подружжя, що теж вирішило погуляти й почуває себе досить ніяково...

— А то хто? — спитав Степан, показавши поглядом на постать, що сиділа поруч них, скорботно схиливши голову й утупивши погляд у порожню склянку.

Поет пильно придивився.

— Це, — сказав він, — інтелігент, скорочений для режиму ощадності.

— Ні, — сказав Степан, — це, певно, молодий письменник, якому нічого не пишеться.

— Перевіримо, — сухо відповів поет.

І вони пересіли до сусіднього столика.

— Не журіться, товаришу, — мовив поет, коли незнайомий здивовано на них глянув. — Це кожному може трапитись.

— Правда, що кожному, — відповів той, скривившись.

— Ще напишете щось... — сказав Степан.

— Посаду собі ще знайдете... — сказав поет.

— Та в мене... своє діло... — через силу вимовив той. — На Васильківській. ... ох!

І знову понуро схилив голову на руки.

— Так чого ж ви сумуєте?! — скрикнув Степан.

— Будеш сумувати, коли так за живіт узяло! Проклятий паштет... Свіжий називається!

На вулиці поет сказав Степанові:

— Помилка завжди можлива, і дивно тільки те, що шлунковий біль так нагадує душевний.

Постійна платня на посаді дала змогу хлопцеві покинути лекції української мови по установах, хоч на них і підвищено ставку. Правду сказати, вони вже давно надо-

кучили йому, обернулись у голий заробіток без будь-якого помітного задоволення. Вони цікавили його тільки доти, поки він сам на них чогось учився, і зробились нестерпучі, коли стали одноманітним повторенням обридлих фактів. Длубати без кінця йотовані й шиплячі звуки, смоктати речівники, порпатись у дієсловах та безособових зворотах — ах, яка це безмежна нудьга! І він покинув цю мовну комору так само радісно, як колись до неї був брався.

Побут його усталився, час заповнився без тих прикрих перерв, що примушують людину надто замислюватись над собою й приходити до сумних висновків. Вдень — посада й любов, ввечері — пивниця, театр, кіно й книжки, читані вже тепер не з юнацьким запалом, а з мудрою поважністю. Той період, коли книжка здається вищою від читальника, для нього вже минув, і сторінки він гортав тепер із спокійним почуттям рівності. Вони могли його здивувати, вразити, навчати, але не принизити. В життя його знову зайшла розміреність, несвідоме задоволення з себе завдяки постійній заклопотаності, і від почуття рівноваги в собі втрачали яскравість його болі за творчістю.

Він якось забував про неї, весь час щось інше роблячи й обмірковуючи, іноді згадував, але блідо, мов про далеке минуле чи майбутнє, хоч раз у раз почував у собі невиразну присутність чогось стороннього, прихованого, як нечутний дзюркіт струмка в тиші ясного лісу. Але часом, зовсім несподівано, в голові йому раптом зринав якийсь образ, уривок фрази, фрагмент опису, що одну хвилину стояв йому в думці без початку й кінця, сповнюючи його великою, нез'ясовною радістю. Це були коротенькі, майже беззмістовні листи з невідомого, незрозумілі, але до краю втішні звістки з далекого сонячного краю, де він навіки лишив частину себе, щоб прагнути з нею з'єднатися. І він ретельно збирав ці коштовні крихти затямлював, часом навіть записував на клаптиках паперу і здавав у пам'ять, у запас без жодних резолюцій. Годі, годі хлоп'ячих запобігань та розпуки! Зрештою він усе зробив, щоб привабити творчість, — хай же тепер вона упадає за ним, хай полицяється до нього добре, щоб він зволив звернути на неї свої очі!

В такому настрої спокою та душевного добробуту він нарешті одержав повідомлення про свій сценарій. Тисяча п'ятсот карбованців гонорару! Сто п'ятдесят біленьких червінців, що мають чарівну силу обмінюватись на бажані речі! Він став таким багатим, як ніколи не був Крез[65] та Рокфеллер[66], бо відчував, що відпині матеріальна про-

блема для нього вже розв'язана, що він зумів підвести під своє життя стійку економічну базу. Справа йшла тільки про надбудови.

Того ж вечора він похвалився Вигорському щасливим і вигідним початком своєї кінокар'єри.

Поет скривився.

— Не плутайте тільки кіно з мистецтвом, — сказав він.

— Навпаки, тільки два мистецтва створили для себе промисловість — кіно й письменство.

— Мистецтво треба цінувати не за промисловістю, потрібною для їхнього розвою, а за ступенем абстрактності того матеріалу, яким вони орудують. Тільки з цього погляду можна установити об'єктивний ряд їхньої вартості. Безперечно, перше місце в ньому належить мистецтву, що не існує, хоч і були деякі спроби його створити — мистецтву запахів. Матеріал його такий тонкий і високий, що орган сприйняття його в людини не спроможен відрізняти його у відтінках. Тому й мова наша не має самостійної номенклатури для основних тонів запаху, як є це, наприклад, для кольорів. Це — ультрафіолетова смуга мистецтва шумів, музика, найвище з мистецтв, що реально існують. Третє місце посідає мистецтво слова, бо матеріал його багато означеніший проти шуму й потребує для художнього сприйняття тільки пересічної чутливості, але все-таки це досить тонкий і придатний до глибокої обробки. Грубі мистецтва починаються з малярства, замкненого в одній площині й не здатного так поширюватись для сприймання, як два попередні. Матеріал його, фарба, дуже конкретний та обмежений, бо передумовою своєю має світло. Темрява для нього неприступна, так само неприступний і розвій. Ви розумієте, як, дедалі конкретизуючись, матеріал починає обмежувати мистецтво? Ще більше позначається це на скульптурі, що може відтворити щось тільки в трьох вимірах. Але найгрубіше з відомих нам мистецтв є мистецтво дії, театр, що поєднує в собі конкретність усіх попередніх.

— Це й добре, — сказав Степан.

— Нарешті, — вів далі поет, не вважаючи за потрібне йому відповідати, — інфрачервона смуга — мистецтво життя, мистецтво виключно конкретне, але так само неунормоване, як і мистецтво запаху. Щоб обійняти його, треба тільки вміти їсти. От я накреслив вам логічний ряд мистецтв за певним принципом. Для кіно в ньому немає місця. Це фокус, а не мистецтво, чарівний ліхтар плюс акторська гра, а не навпаки. Це розвага, тому всі фільми

кінчаються щасливо. Та коли ви на ньому заробили, то частуєте мене сьогодні вечерею.

— Залюбки, — сказав Степан.

І вони влаштували в пивниці маленький банкет з пляшкою білого вина.

— Але я заздрю вам, — сказав поет. — Різниця між людиною та рослиною полягає, кажуть, у тім, що людині вільно пересуватись. Але чи вільно людині користуватись цією властивістю? Хіба не прикуті ми до міст, сіл, посад? Задовольнятись мріями? Не можу. Життя терпиме тільки тоді, коли можеш зміняти місце його. Якщо ти завтра не можеш кудись поїхати — ти раб. Для цього потрібні гроші. Ви їх маєте.

— А їхати нікуди не хочеться.

— Тим-то я й заздрю на ваші гроші, — відповів поет.— Але не бійтесь, я не до позики. На весну я теж зберу п'ятсот карбованців. І піду. Це літо мандруватиму пішки по Україні, як відомий українофіл Сковорода[67]. Весною я ненавиджу місто. Чому? Бо не все ще покінчено з природою. Прокидаючись, вона кличе, як забута мати. Жити коло неї благословенно, та вже надто далека вона, щоб з нею надовго злитися. Природа для нас — спогад і спочинок.

— Це ліси й поля? — задумано спитав Степан.

— Ліси й поля. Мусимо згадувати про них хоч раз на рік. Життя нужденне, ми справедливо на нього скаржимось, але вибирати між життям та смертю — це не вибір. П'ю за бабусю-природу, що зробила нам хоч і миршавий подарунок, але єдиний у її гамані!

X

Першим заходом Степана Радченка, коли він став тяжко багатим, було перемінити кімнату. Він тільки й чекав, щоб здати в архів своє обдерте мешкання, почуваючи до нього глуху ворожість за все, що в ньому пережив, бо кімната людини знає найінтимніші її пориви, підглядає її вагання, вбирає її думки і раз у раз виступає лукавим і гидким свідком минулого, завжди трохи паралізуючи волю й підтинаючи прагнення своїм вічним, настирливим: «Я тебе знаю!»

Отже, він підрядив комісіонера й виклав йому свої бажання: простора, світла й окрема кімната у великому будинкові десь у центральному районі. Конче парове опалення, без меблів, згоден на відчіпне. Пожилець буде тихий, самітний і акуратний.

Комісіонер вислухав його і сказав:

— Словом, вам треба справжня кімната.

Поволі він набував знайомства. Від товаришів у праці його ручкання непомітно поширювалось на їхніх родичів та друзів і далі, в глиб міста, до найрізноманітніших представників людського роду, професій та думок. Його капелюх щораз частіше здіймався на вулиці, відповідаючи на привітання молодих учених, партійців, профспілчанських діячів і просто осіб обох статей, непомітних співробітників установ, де їм платили гроші. В театрах, у курильній залі міг уже вільно пристати до гурту, де обговорено виставу, виконавців та враження, міг зайти десь на склянку чаю, міг на вулиці з кимсь півгодини погуляти, розмовляючи про важливе й про дріб'язок, бував на вечірках, де читано й критиковано нові твори за чаркою вина, на вечірках, де просто пустували й розповідали любовних пригод — отже, потішитись міг безневинними розривками, що до них інстинктивно прагне стомлена від обов'язків душа.

В товаристві почував себе добре, незмушено, радіючи тими тоненькими ниточками, що плів між людьми, як старанний павук. До всього почував невситиму цікавість, невтишну жадобу знати й розуміти і кожного нового, з ким бачився, силкувався уявити цілком, розпитуючи непомітно його і про нього — цікавився його побутом, поглядами, роботою, постерігав його мрії й захоплення, жадав прийти в той таємничий музей, що людина з себе являє, музей зужитих думок і похованих чуттів, музей спогадів, пережитих тривог і збляклих надій, в той архів людини, де в безлічі шухляд сховані її оперативні плани й діловодство минулих днів. Цікавився тими дрібничками, що в них людина яскравіше виступає, ніж коли промовляє з кафедри — навіть плітками й поговорами, і так цікавився, що міг, не заставши вдома когось і попросившись записку написати, ритись у його столі, в нотатках, у листах, охоплений непереможною пронизливістю, якоюсь клептоманією на свідоцтва чужого існування. І, як справжній маніяк, умів ховати свою спрагу під незмінним спокоєм та зичливістю, як хитрий злодій, носив скрізь з собою асортимент досконалих відмикачок, непомітно проробляючи ним над ближніми найскладніші операції. Мав десятки знайомих і жодного друга, ходив поруч, а почував від усіх незмірну віддаль, бо завжди між ним і будь-ким було скло, збільшувальне скло дослідника. І часто, вертаючись із людних зборів, почував гнітющу самотність, пустку в думках і стому.

До урядової праці його додалась ще й робота по культкомісії місцевкому, де його обрано. Своїм звичаєм він перейняв працю на свої плечі, надав їй темпу та стрункості, задовольняючи свій громадський апетит, потребу діяти для людей і ворушити їх, бо те, інше, лукаве ставлення до них не могло ввібрати всієї його енергії та вичерпати розгін його інтересів. З нього був свідомий громадянин, такий рішучий у спільних справах, як непевний у власних, такий відданий тут, як себелюбний там, бо це різні речі були, що він різними руками робив, хоч і з однаковим запалом. Повстанство, сільбуд, Кубуч, місцевком — він скрізь знаходив кінець кінцем, бо мусив знайти ділянку, де б розгорнути питомий нахил до громадської дії. Засідання комісії, засідання місцевкому, секції, конференції, організація виступів, вечірок на поповнення коштів, справоздання, розробка планів та кошторисів — все це замиготіло в його руках блискучими кульками жонглера. На нього можна було покладатись і накладати, стовідсоткове навантаження він тяг, як баский рисак, і що більший тиск на себе почував, то впрявніше розподіляв свій час.

Найтяжчим було йому в цій атмосфері абсолютної заклопотаності викраювати кілька годин тижнево на побачення з Зоською. Вони дедалі менше вкладалися в його розпис, бо час перед обідом був йому найобтяженіший. Напередодні він із смутком, майже невдоволено гадав про те, що завтра доведеться покидати справи, відмовляючись різними нісенітницями, бігти в інший кінець міста, знову вертатись, знову підхоплювати працю, як-не-як трохи стомленому, пізніш обідати, порушуючи аж до ночі свій властивий розпорядок. Але й увечері мало міг давати дівчині уваги, ніколи не міг певно сказати, чи буде завтра вільний, і до театру здебільшого ходив з товариством, рідко коли маючи змогу попередити кохану.

Кімната, де вони здибались, стала для нього маленькою станцією, де він сходив з експреса, в руках валізка й годинник, прислухаючись до другого дзвінка дальшого потягу. Цілував її хапливо, взагалі все хапливо робив, додаючи якоїсь нервовості в їхні зустрічі, що нищила колишній спокій любовної мрії. Відбулись хвилини тихого зачудування, коли сиділи вони близько, щасливо схилившись одне до одного, зблякли жагучі пестощі рук, що шукають і знаходять нове, розтанули закохані шепоти про любов, і слова вже не єднались у збудні сполучення, обертаючись у великий шаблон. Напередодні весни на дереві

спізнання в їхньому Едемі жовкнув лист, облітав непомітно день у день, полишаючи ґолі, понурі віти.

Дівчина почувала це болісно й полохливо. Він зовсім занехаяв її! Що ж поробиш, справи! Та невже вона найменша із справ? Тоді хлопець говорив про примат громадського над особистим, переконано викладав їй нудну мораль, що в неї сам мало вірив. Проте заспокоював її — весною справ зразу поменшає, він буде вільніший, потім і кімнату цю вони зможуть покинути, перебравшись у природу, де їх не зв'язуватимуть години. Побачення перенесуть на вечір, бо вдень вони завжди здавались йому ненормальними з причин зрозумілих, які чоловік, на жаль, почуває далеко глибше за жінку. До речі, він матиме влітку відпустку, і якщо її воля, поїдуть кудись, конче поїдуть. Він говорив так переконано, голос його так колисав її, що вона мимоволі йшла за ним у цю гадану мандрівку, де будуть знову тільки він та вона, не залежні від жодного клопоту, зачаровані й радісні. Куди поїдуть? Він рішуче був за воду. Або Дніпро через пороги, або морем від Одеси до Батумі. Можна буде й по горах трохи подряпатись. Він припасе навіть фотографічний апарат. Але зараз йому треба йти.

— Побудь ще. П'ять хвилин, — казала вона.

Він бурчав, але лишався. Вона сиділа в своєму кріслі, підібгавши ноги, замислена, мовчазна, почуваючи нудьгу, що відбирала їй сміх, жарти й капризи. А через хвилину похмуро шепотіла:

— Іди вже.

І ніяково розлучались.

Якось Зоська сказала йому, що з нагоди наближення весни в однієї з подруг її проектується вечірка в складок. Але справа в тому, що там конче треба танцювати, досить і самий фокстрот, але вона не певна, чи здолає божественний засвоїти його за такий короткий час. Він, певно, відмовився б від вечірки, але, що справа тут його здібностей торкалась, то сказав:

— Дурниці. Показуй.

Найперше він мусив опанувати вальс, основу всіх танців. Підібравши спідничку, Зоська поволі й виразно показала йому потрібні па:

— Раз-два-три! Раз-два-три!

Вн стояв, заклавши в кишені руки, і зосереджено пильнував її рухів.

— Ще раз, — сказав.

Тепер він спробував сам. Скинувши піджака, силоміць

порушив неслухняними ногами, розставивши руки. Зоська стояла поруч, тихо плескаючи в долоні, щоб не збудити увагу в помешканні.

— Так, так, — примовляла вона. — Чудово.

Трохи призвичаївшись, він зажадав управлятися вже вдвох.

— Даму треба обняти, — сказала Зоська.

— Це я вмію, — відповів він.

Час минув зовсім непомітно. Зоська віщувала йому велике майбутнє в танцях.

— Ти надзвичайно легко танцюєш, — сказала вона.

— Я все роблю надзвичайно легко.

— Так лекції наші продовжуються?

— Тільки ми помінялися ролями.

Другого разу вони знову танцювали вальса, тихо наспівуючи мотиви. Він був уже певніший у рухах і чутніший до тактів.

— Я вже стомилась, — сказала Зоська.

— Ще, ще, — сказав він. — Треба працювати. Часу мало.

Наприкінці признався їй, що вправлявся й дома із стільцем.

Після вальсу фокстрот видався йому зовсім легким, навіть розчарував його трохи своєю простотою.

— Отак ходити? — спитав він.

Зоська пояснила, що фігур є безліч, що тут можна застосувати акробатику й власні винаходи. Проте даму тут обіймають далеко серйозніше, ніж у вальсі, й це його потішило. Він вмить уявив, що зможе притискувати так багацько жінок, високих і повних, ступаючи ногою між їхні ноги й крізь убрання почувати в них груди й пружний живіт. І збільшив свою пильність до науки.

Справа з помешканням посувалась вельми кепсько й відбирала в нього силу часу. Пристойної кімнати не міг знайти. Хлопець з'являвся до свого комісіонера обурений, лаявся, знову викладав свої вимоги, раз у раз чуючи ту саму запобіжливу відповідь:

— Словом, вам треба справжня кімната!

Степан одержував десяток нових адрес, але та сама справа повторювалась без жодних варіацій: частина кімнат була вже найнята, часом ще півроку тому, частина мала звільнитись невідомо коли, частина зовсім не звільнялась, а одна-дві, що таки наймались, були справжніми нетрями, обдертими притулками блощиць, і він з огидою дивився на бруд, що лишає по собі, вибравшись, людина,

купи сміття та масні шпалери, що покидала позад себе, як гній, з огидою почував у застояному повітрі порожнечі піт та сморід її життя і виходив з невеселою думкою про ницість, тваринність людей, що з них найкращі чисті тільки тому, що вмиваються й міняють білизну.

Кінець кінцем заявив комісіонерові, що лазити по хатах по-дурному не має жодного наміру, і той погодився прийти до хлопця особисто, коли трапиться відповідна кімната. Взяв за це три карбованці.

Але з своєю кімнатою Степан давно вже попрощався й заходив до неї ввечері, як до готелю. На всякі сумніви щодо творчості засвоїв собі тепер одноманітну відповідь — от знайде кімнату, тоді можна буде й писати. Взагалі взяв за звичку покладати на неї всілякі сподіванки. Тимто житлова криза хоч і турбувала його, але душевного спокою не порушувала.

А втім, біда на нього вже клалася з іншого боку. На молодому весняному небі, що поглибшало й посинішало під збадьорілим промінням, збирались на його обрії темні хмарки, що ледве помітні, ще прозорі, але сумні, як перші сльози бурульок вздовж високих дахів.

Весна, власне, ще тільки накреслювалась, але стояла вже на порядкові дня. Сніг ще не танув, але посірів, збувся блиску, став щуплий у купах, вздовж вулиць викладених, а на брукові злігся від невпинної їзди в темну, руду масу, осів, випнувся й позападав поправними вибоїнами під ритмічними ударами копит. На пішоходах він обертався ясними днями в рідненький холодець, застигаючи прикрими грудками в холодні ночі. Скрізь по дахах його скидали вниз величезними кулями, що глухо падали долі, як бездушне тіло. На рогах дівчата в кожушанках продавали перші підсніжники з навколишніх горбів, де вже оголилась земля. П'ять копійок пучок, п'ять копійок!

Траплялись сонячні ранки, ранки теплих вітрів, що несли з далеких полів дух вогкого грунту й торішнього зілля, млосну запашність житньої прорості й набряклого яблуневого цвіту. Траплялись тихі, замріяні дні, коли в крові, відгукуючись на шумування природи, прокидається проста потужна радість життя, коли душу опановує той безтямний порив, що вів предків до вівтарів весняного бога. Такими днями Степан любив гуляти й дивитись.

Взявши під пахви важкий портфель, блукав перед обідом по вулицях без видимої мети, уникаючи привітань, потребуючи побути самому серед чужих після одноманітних зустрічей на посаді та громадській роботі. Якийсь час

він сам гаразд не розумів цього раптового потягу на вулицю й того чуття вигоди, задоволення, що обнімало його серед гомону й сміху весняної юрби. Думав, що гуляє, як гуляють усі сонячного дня, для спочинку й провітрення.

Але якось, вернувшись пізно додому, схвильований і збуджений, мусив собі признатись, що ходить дивитись на жінок. Він розумів тепер, що тільки на них спинялись його очі, на сміючих обличчях їхніх, на зваблпвих ногах і теплих убраннях, що ховали тіло, яке до болю відчував; що тільки на них дивився він з жагучим захватом, немов кожна мала окрему, тільки їй властиву таємницю, окремий, для нього ніби виплеканий сад кохання та пристрасті, і з кожної віяло на нього сласним випаром її жіночого єства, що п'янив його і підносив. Душа його завмирала в гарячім тумані, коли бачив жінку вродливу, струнку, здібну любити й варту любові, і сам любив її одну мить, проймаючись невимовною подякою, що вона є, що бачить її і пестить поривним поглядом. Декотрі озирались, посміхаючись йому непомітною, кличною усмішкою, і серце його тоді пінилось та співало. І тепер, зрозумівши це, відчув не сором, а тривогу, радість від свідомості буйної сили, що палає в нім, як часточка тієї могутньої спраги, що рухає світом. Якесь нове, ясне чуття прокинулось у нім — не хіть, не бажання, а луна їх, певність, що здібний бажати й бажатиме.

Він підійшов до вікна й розчинив його, нагло рвучи наліплений папір. Разом з холодним струменем повітря в кімнату долинув гомін безмежної вулиці, де він почув дзвін *їхніх* голосів, шелест *їхніх* кроків та суконь, рухи *їхнього* тіла та уст. Хлопець витягнув руки. Що це йому? Весна? Звідки це п'яноче передчуття близького, несподіваного побачення? Він упав на ліжко і, щулячись від холоду, що невпинно допливав у кімнату, віддався тій пристрасній мрії, що коливалась перед розплющеними очима безліччю привидів. Марева сповняли його кімнату, зникаючи й народжуючись від свавільного лету його думок. Він мандрував десь у гарячих чужих краях, блукав пахучими степами й заростями листатих дерев, сходив на гору, звідки видно безмежний обрій землі, і скрізь із похоронків простягались до нього тонкі руки, схилялись чарівні обличчя, яких дотики він почував, як дійсні поцілунки. Він снив. І раптом у цій примарній мандрівці по ясній країні кохання йому назустріч вийшла маленька бліда постать, похила й скорботна, як придорожня жеб-

рачка. Зоська. Він спинився з несподіванки, і яскраве видиво його блякло в міру та постать виразнішала, аж поки не лишився він з нею віч-на-віч у порожній кімнаті, пригнічений від раптової перешкоди. Зоська! Страшний жаль згнітив його на спогад про дівчину, що була вже вичерпана його чуттям, яку вже покинула його душа в своєму простуванні. Образ її викликав тугу, а не порив, біль за безглуздий лад життя, де треба спокутувати минулі радощі, протест проти липучості чуттів і людей, що їх треба віддирати від себе, як пластир.

Хлопець схопився й зачинив вікно. Була ще тільки дев'ята, і він застане Вигорського в пивниці.

Там, як завжди, було збіговисько, що завжди заспокоювало його. Він, посміхаючись, підійшов до столика, де сидів поет.

— Шкода, що ви трохи спізнились, — сказав той. — Допіру був маленький цікавий скандал. Виводили п'яного, та він якось вирвався і встиг розбити коло шинкваса два здоровенні тарелі з рибою. Видовисько було чудове. На жаль, йому не дали продовжувати.

— Будемо вечеряти? — спитав Степан.

— Якщо ви частуєте, — сказав поет.

Вони замовили пожарські котлети, і поет налив склянки.

— Ви знаєте, який зв'язок існує між алкоголем та астральним світом? — сказав він. — Обернений зв'язок. Теософи вчать, що людськість із теперішнього інтелектуального стану перейде в духовний стан. Нервова система утоншиться до справжнього психіозму, а для цього не можна вживати м'яса та алкоголю. Бо центр найвищої духовної діяльності пробуває в мокротній залозі мозку, яка не терпить алкоголю. В цій мокротній залозі й полягає суть теософії.

Він помацав свою стрижену голову.

— А астральний світ?

— Він буде приступний расі, що розвине ту залозу. Тільки я думаю, що ми мало втрачаємо з астральним світом, п'ючи пиво, бо людина скрізь мала неприємності, де вона не з'являлась.

— Я не вірю у вигадки старих паній, — сказав Степан. — Але мені тоскно сьогодні. Весна?

— Всяка весна кінчається морозами, не забувайте, — відповів Вигорський. — Краще не весніти, щоб не опадати.

— Ну, вибачте, — сказав Степан. — Краще померти, щоб так не міркувати.

— Не маю жодного бажання вмирати, — відповів поет. — Бажати те, що мусить бути, — це вже безглуздя.

Він раптом прояснів.

— Друже, я не казав вам ще своєї останньої радісної новини? Щастя на землі можливе!

— Невже?

— Так. Я думав про щастя двадцять вісім років і прийшов до висновку, що воно не існує. А на двадцять дев'ятому змінив свою думку. До речі, ви не помітили, як мені стало двадцять вісім років? Це було позавчора. Шахрай з цього часу — чисто працює!

— Але він приніс вам щастя, — сказав Степан.

— Краще був би не приносив, — зітхнув поет. — Я не боюсь ні старості, ні смерті, але все неминуче мене обурює.

Він уперся долонями в підборіддя й хвилинку дивився мовчки перед себе на повну залу, що тремтіла від рухів та голосів. Його худе, давно не голене обличчя поросло куцим чорним волоссям і здавалось без міри стомленим. Потім заворушив пальцями, гладячи шорстку щоку.

— Щастя? — сказав він зразу. — Навіть щастя мене не задовольняє. Річ у тому, що я був щасливий і не помічав цього.

Він налив склянки властивим гострим рухом.

— Вся справа в тому, що щастя нічого спільного з задоволенням не має. Коли б інакше було, ми не могли б зрозуміти людей. Чуттєві й розумові перемоги надто минущі, щоб зародити щастя — постійний настрій радості вищого порядку, тобто абстрактної. Щастя — це високий тонус духовного життя, як здоров'я — фізичного. Щастя — це духовне здоров'я. Окремі болі та виразки не можуть його схитнути. Що таке щастя? Це естетичне почуття від самого себе, від свого «я». Естетичне почуття виникає від споглядання або гармонії, або величі. Гармонійність «я», тобто певна рівновага в середині людини, є нерухомість, загальмування на певному духовному стані. І естетика гармонії в нашому разі є щастя непрагнення, щастя погодження з життям, підлягання йому, тобто щастя раба. Воно єсть, воно щастя, але нікчемний ступінь його. Розумієте?

— Розумію, але не так швидко, будь ласка. Ви вигадували це двадцять вісім років, а я мушу сприйняти за десять хвилин, не забувайте.

Поет посміхнувся.

— Ви не були такий дотепний, коли ми вперше здиба-

лись. Я продовжую. Естетика величі є піднесеність якогось душевного елемента над рештою, запанування його над рештою, активна боротьба з нею, отже, рух, прагнення. Щастя величі — діяльне, а гармонії — приємний сон кінець кінцем. Тепер найголовніше. Щастя величі може виникнути від піднесеності або чуття, або рузуму. Перше ви зрозумієте на прикладі першої-ліпшої релігії. А останнє, щастя від свідомості, що душа впорядкована принципом розуму й підпорядкована йому, і є найвище щастя — тим часом, а може, й назавжди, якщо не здійсняться пророкування теософів. Я теж не йму їм віри, але ми так мало знаємо, що в майбутньому може здійснитись всяка дурниця. Я не певен навіть, що не буду в раю...

— Не згадуючи вже про пекло?

— Згоден, якщо там буде пиво й такі приємні чорти, як ви. Отже, на варті життя мусимо поставити розум. Він добрий, він усе приймає й прощає. Він уміє спиратись на причини. А чуття нищить їх. Щастя чуттєвої величі є щастя заперечення, а розумової — ствердження, чуття — обурення, розум — терпимість, чуття — запал, розум — гострота, чуття лишає кінець кінцем попіл, розум — тільки рани. От вам повна картина щастя. Яке вибираєте?

— Чуттєве, хоч воно й обмежене.

— Кожен вибирає те, що може. Що ж до обмеженості, то не забувайте, що й усе наше життя обмежене певним часом, простором та умовами, від нас — у найкращому разі! — мало залежними. Я особисто припускаю гірше. Коли мені кажуть про незалежність націй чи жінок, я хочу відповісти: друзі, тільки одна незалежність є — незалежність нашого життя від нас! Отже, обмеженості лякатись нема чого, бо прагнення до безмежного завжди приводить до порожнечі.

— Уже дванадцята.

Це сказав пивникар, приємно посміхаючись. Звичайно, це дитячий час, але він, як чесний громадянин, за обов'язок має виконувати приписи закону, то більше, що штраф величенький.

На дверях він уклонився.

— Сьогодні трохи шумно було, вибачайте.

Він натякав на скандал із тарелями.

— Заводьте алюмінієвий посуд, — порадив поет. — Він не б'ється, а самий метал користується тепер величезною популярністю.

Потім звернувся до Степана:

— Хочете, погуляємо трохи? Чудова українська ніч.

Хлопець вагався.

— Я трохи стомився, — сказав він.

— Обіцяю мовчати.

І пішли вдвох до опери, де вистава вже кінчалась і незайняті візники поволі роз'їздились униз вулицею Леніна. Дійшовши до Шевченківського бульвару, приятелі повернули назад. Поет справді мовчав, наставивши капелюха й устромивши руки в кишені пальта, а Степан, п'яніючи від холодного місячного сяйва, скинув галоші й сковзався по намерзлих пішоходах.

На чергове побачення з Зоською хлопець ішов неспокійно, навіть з деяким острахом. Яких слів мусить добрати, щоб висловити те важке, складне почуття жалю й прощання, що його гнітило? Шаблон любові підказував, що для розлуки мусить бути достатня причина, ревнощі, зрада, сварка принаймні або хоч повільне охолодження протягом довшого часу. Та чи й зважиться він, чи зрозуміє вона?

Зоська вже чекала його. Сиділа на кріслі в пухкій блакитній кофточці, недбало скинувши черевички, і посміхнулась, коли він увійшов.

— Як я скучила за тобою! — сказала вона.

Хлопець нерішуче спинився біля порога, дивлячись на неї збентеженими очима.

—Я теж за тобою скучив, — відповів він.

В цих словах було стільки туги, що й для нього вони забриніли несподіваною щирістю.

— Іди ж сюди, — прошепотіла вона.

Він кинув на стільця пальто та капелюха й підійшов до неї похилою ходою злочинця.

Вона посадовила його поруч на килим й підвела руками його голову:

— Поцілувати тебе?

— Поцілуй.

— Ти хочеш?

— Хочу, — розпачливо шепнув він.

Вона ледве торкнулась його уст своїми устами і, здригнувшись, зразу припала до нього таким довгим, безтямним поцілунком, що він почав задихатись.

— Так я тебе люблю, — сказала вона.

Він пригноблено мовчав, гладячи й цілуючи її руки.

— Ці два дні, коли ми не бачились, здавались мені такими довгими, як два безконечні роки, — казала вона.— Не знаю, що сталося зі мною. Хотіла навіть на посаду до тебе прийти.

— Весна? — пробурмотів він.

— Ах, звичайно, весна, як же я не догадалась!

І тихенько заспівала, хитаючи ногою:

Весна, весна, весняночка,
Де твоя сестра-паняночка.

Степан дивився на неї, любуючись на її маленьку бадьору постать, захоплюючись радістю, що в її голосі бриніла. І йому схотілось узяти Зоську за руку, водити її квітчастими полями, і щоб вона співала так — співала для нього, для сонця, для розкішного обрію, білими хмарками помереженого.

Він стиснув їй руку й сказав:

— Зосько, підемо в поле, коли стане сніг?

— Ах, підемо, і я сплету вінок!

Він не міг себе стримати і в солодкому пориві каяття, в спалахові всіх спогадів, що були йому з дівчиною зв'язані, пригорнув її і став цілувати поволі, божевільно, в очі, у волосся, у губи, захлинаючись від радощів покори, як не цілував ніколи.

— Ти... Зосько... я не можу без тебе, не можу... — шепотів він.

Коли заспокоївся, вона погладила його по голові:

— Ти — божественний.

Але йому мало було цих поцілунків. Щось невичерпане й натхненне лишилось ще в його душі. Він хотів зробити для неї щось виключне, хотів, щоб їй завжди було радісно коло нього, як зараз, хотів зв'язати її з собою назавсігди.

— Зосько, я давно про щось думаю, — сказав він захоплено.

— Про що?

— Давай поженимось.

Вона відсахнулась.

— Ти збожеволів!

Ні, він зовсім не збожеволів. З блискавичною винахідливістю, мов і справді про це віддавна думавши, почав поважно викладати їй свої докази. Передусім фактично вони вже й так подружжя. Розлучатися ж вони не збираються, ні? Гаразд, то треба зробити висновки. Він живе, як злидень, без ніякого затишку. В житті — безлад, який і писати йому заважає. Та й не можна ж вічно користуватись чужою кімнатою! Одне одного вони вже досить знають. Навіщо красти десь годинки побачень, коли вони взагалі можуть бути вкупі? Їй теж краще житиметься, якщо вона любить його, звичайно. Всі ж женяться, і див-

но, як вони ще й досі не поженились! Матеріальний бік цілком забезпечений. Та він і посаду допоможе їй знайти кінець кінцем.

Він спокійно зважував міркування «за» й не знаходив жодного «проти». Потім спитав:

— Скажи, ти хочеш? Зосько!

Вона лукаво відповіла:

— Звичайно, хочу. — І смутно додала: — Якби ти знав, як важко бути коханкою. Скільки я перемучилась!

Він вдячно поцілував її.

— Тепер уже кінець твоїм мукам. Але батьки твої?!

— А я їх питатиму? Вийду заміж, та й уже.

Тепер вона сіла коло нього на килимі, і почалося захоплене обговорення майбутнього життя. До загсу вони підуть, коли буде кімната, яку Степан шукає. Але, може, треба зразу дві? Поміркувавши, погодились, що дві важче знайти й важче умеблювати. Хай згодом. Степан розгортав широкі плани роботи й розваг. У Зоськи відразу прокинувся жіночий дух порядкування. Вона вмить уявила себе господинею з необмеженою владою в хаті. Два килими, або вона й заміж не виходить! На сніданок — конче яєчка.

— Це дуже поживно. І смачно, — сказала вона.

Він пригорнув її і шепнув на вухо:

— Крім того, заведемо собі пацанка.

— А що таке пацанок?

— Це такий маленький хлопчик.

— Ах, хлопчик, це дуже гарно!

Нарешті Степан догадався глянути на годинника. П'ять на четверту. Справді, шахрай з цього часу!

Коли одяглись, дівчина сказала, згадавши:

— Завтра ж та вечірка. Ми підемо?

Він чемно поцілував їй руку.

— А чому ж? Коли хочеш, оповістимо там про наші заручини.

— О, це буде фурор!

Зоська стягла з нього шість карбованців пайки — за себе і за нього, — дала йому адресу й сказала приходити о десятій увечері. А сама мусила раніше піти, щоб допомогти господині.

Але він не хотів розлучатись з нею до завтра.

— Сьогодні ми в театрі? — спитав він.

— Тільки щоб назад — візником!

XI

Другого ранку Степан прокинувся своєчасно, але, не вставши ще з ліжка, почутив у серці гризоту. Так, ніби все, що він побачив круг себе, страшенно йому не сподобалось. Він лежав, розплющивши очі в тому півхворобливому стані, коли не хочеться ворушитись і думати, коли кров у жилах ледве котиться, немов тіло ще спить, дарма що розум збудився. Потім зненацька підкинувся, усвідомлюючи дурницю, що вчора зробив.

Він марно силкувався уявити вчорашній день, зрозуміти ту плутанину, що завела його в пастку, бо одна думка руйнувала раз у раз його згадування, вистромлюючись колючим вістрям із кожного спогаду, що він починав розгортати. Має женитись! Чи ба, де там має — мусить, бо сам напросився, сам набився, як останній йолоп, із цим безглуздим бажанням, що, здійснившись, поневолить і скує його. І весь жах подружнього життя зразу став перед ним, збурюючи йому серце огидою, як привид в'язниці, як домовина, де він заохотився лягти із зв'язаними руками.

Відчув невідчіпну присутність так званої близької людини, що з нею муситиме ділитись думками, радощами й лихом, розріднюючи їх між двома серцями; що візьме під ніжний непомітний контроль його вчинки та наміри, стане постійним спільником його заходів і падій як обов'язковий до нього додаток, один раз обраний і на роки прилютований; що пробуватиме з ним у одній кімнаті, їстиме за одним столом, дихатиме тим самим повітрям — і скрізь буде вона, завжди буде вона: вночі чутиме її дихання, вранці бачитиме її обличчя, вдень знатиме, що чекає його, і ввечері здибається з нею на дверях, що вона відчинить. Відчув ліниве спання вдвох на ліжкові, дедалі звичніші спалахи пристрасті, що стануть одноманітні кінець кінцем, як чай та вечеря, обізнаність із чужою душею, де не буде вже таємниць, досяжність постійного тіла, яка вбиває жагу, нудьгу неминучих суперечок, коли викривається глибина розбіжності двох істот, та ще більшу нудьгу примирень — прояву безсилої покори перед долею.

Так розкрилась перед ним завіса шлюбних буднів, безконечної нори, де входять засліплені коханням, що гасне, своє діло зробивши, і він пручнувся, як мала мушка в тенетах великого павука, затріпотівши прозорими крильцями душі, щоб порвати облудне плетиво. Та це ж смішно — так марно себе занапастити! Глибоке співчуття, невичерпний жаль до себе огорнув його очі; йому схотілось приго-

лубити та заспокоїти себе найласкавішими словами, як довірливу жертву людських стосунків.

За його стіною прокидались сусідні помешкання, загрюкали двері до кухні, зашуміли примуси, залунали піднесені жіночі голоси й дитячий плач. Він слухав це, почуваючи небезпеку цілком виразно, надзвичайно близько, зразу за порогом своєї кімнати, де вона похмуро стоїть, поклавши на клямку свою жахливу руку. «Так верещатиме моя дитина, так кричатиме моя дружина, а ось і мій басок щось невдоволено буркоче». Та хіба ж написати щось йому в таких диких обставинах? І голос душі його певно відповів: «Та, безперечно, ні! Ні чорта ти, хлопче, не напишеш, каюк твоїм надіям! А шкода — ти здібний все-таки, що не кажи». Отже, мусить попрощатись із своїм дорогим внутрішнім світом, як той чернець із зовнішнім на порозі монастирської темряви!

Та чи ж тільки творчість його ляже жертвою на потворний шлюбний алтар? Хіба не дає він гуртову запродажну на всі свої поцілунки, безтермінового векселя на любов, наперед зобов'язуючись платити страшні відсотки повстримності? Безліч є жінок неспізнаних, безліч чарівних облич і витончених тіл, що проминути їх — значить втратити! І з глибини пам'яті раптом повстали перед ним гнучкі постаті, десь бачені, колись здибані мельки на вулиці, ті постаті, що вражають очі на мить і лишаються в спогадах, як тихі поклики до майбутнього, перетоплюються в уяві на мрії, де об'єднано поодинокі, чуттями зібрані часточки в суцільний образ, що стає проти людини витвором іншого світу. Туга згнітила його — адже досі він любив жінок принагідних, випадково стрінутих на міському шляху, а сам ще не шукав! Йому здалося в ту мить, що його чекає десь одна, тотожна з його маренням, струнка, вродлива, прекрасна, що цілуватиме його весняної ночі в темному паркові, що ходитиме з ним близько заснулими вулицями, підводячи на освітлених ділянках радісні очі. І от він хотів перетяти до неї шляхи!

Степан підвівся й сів на ліжкові, розпатланий після сну, в розстебнутій сорочці, звісивши голі ноги. Із стільця, що стояв поруч, взяв цигарку й жадібно закурив, вбираючи дим безперестань, аж поки не спалив її до кінця. Потім закурив другу й знову почав думати.

Як же воно сталося? Він не знаходив уже міркувань, що вчора так красно висловлював. Та й були вони, звісно, тільки наслідком. А суть полягала в тім, що він відчув жаль до Зоськи, прощальний жаль, і необережно цим чут-

тям захопився. Отже, мусить розплачуватись не за гріх, а за власну добрість! І його охопило люте бажання оженити себе силоміць, щоб провчити себе надалі. Хай би знав другий раз, що жаліти інших — це карати себе!

Але як вона могла так зрадливо скористуватись його шляхетним поривом? Невже їй не стало такту відмовитись, зрозуміти, що такі пропозиції хіба що з розпачу робляться? Тепер про пошану до неї не може бути й мови! Брак примітивної делікатності — це в найкращому разі. А в гіршому — це була з її боку тонка, добре обчислена гра, вправне дівоче полювання на жениха. До речі, вона безробітна — та й робити, певно, нічого не здатна, — нудиться, не має грошей на вбори — чом же їй не віддатись? Зокрема коли трапляється гарний юнак, щирий юнак, що мало тямиться на житті та жіночих хитрощах!

Він обурено підвівся, ступаючи босими ногами до столу, де лежали його штани. Шахрайка ця Зоська! Але його так просто не піддуриш!

Степан мерщій почав одягатися, згадавши про службові обов'язки. Особисте лихо, справді ж, не давало йому права занедбати повинності, і він зразу покинув усе недомисленим, жодного висновку не дійшовши. Тільки вмиваючись, подумав, що, може, й дійсно вона його любить і їй неприємно буде почути від нього все те, що він збирався їй сказати. Та знову постерігши в собі ознаки жалю, злісно бризнув собі в обличчя водою. А бодай ти пропало! Якщо й любить, то дуже недоречно, давно слід було б перестати. Не любовний же він, зрештою, соцзабез!

Схопивши під пахву портфеля, він швидко вийшов на вулицю, застібаючи по дорозі пальто, і скочив на трам, що довіз його до окрвиконкому. Хапливо випивши в кав'ярні склянку чаю з марципаном, хлопець з'явився до редакції, спізнившись тільки на півгодини. Але й таке спізнення присоромило його.

«Треба в руках себе тримати», — подумав він.

Справ було, як на те, сила. За якусь годину він разів з десять підходив до телефону; крім того, відповів на купу листів. Потім з'їздив до друкарні, знову вернувсь у редакцію, склав відомість на гонорар за останнє число журналу й звільнився коло четвертої. Службовці, розходячись, кивали йому й тиснули руки, а йому хотілось казати кожному, як приємний жарт:

— Знаєте, я трохи не женився! Комедія, правда?

Потім пообідав, прочитав у їдальні пару газет і о п'ятій пішов на збори місцевкому. Справа була про санкуротну

кампанію, справа важлива й відповідальна. Починалась весна, треба було загодя міркувати про літній спочинок письменника та ремонт його творчих здібностей. О восьмій збори кінчились, але хтось запропонував кіно. Пішли туди великим товариством, і тільки об десятій з половиною Степан Радченко вернувся того дня до своєї кімнати.

Вдома хвилювання, приспане вдень стороннім клопотом, знову в ньому прокинулось. Треба ж, сто чортів, кінчати справу... з тим... одруженням! Ах, ще й вечірка! Лють здушила його, коли згадав, що це мала бути вечірка його заручин. Ось як можна заплутатись! Проте, повагавшись трохи, вирішив-таки піти. Хай не думає та шахрайка, що з нього страхополох! Він усе зуміє їй сказати, просто в вічі, майте певність! Та вона й ласки жодної не заробила за свої витівки.

Адреса в блокноті. Дуже добре! Навіщо, справді, його грошам пропадати? До того ж завтра свято, позавтра неділя — треба розважатись. Кінець кінцем йому просто хотілось потанцювати, практично застосувати вміліcть, не без певної праці набуту. Але переодягався поволі, дбайливо чистився, ретельно вмивався, щоб прийти на запрошення якнайпізніше. Хай в о н а теж трохи помучиться!

Близько дванадцятої він подзвонив на третьому поверсі великого будинку по вул. П'ятакова.

Відчинила йому дівчина, яку він бачив уперше, але й Зоська зразу за нею вийшла до передпокою. І тільки побачив він ще здалека її маленьку постать, худе обличчя й кінчик носа на ньому, для нього зовсім ясно стало, що не тільки балачки про шлюб, а й усі відносини його з цією канаркою були сущим непорозумінням. Що могло подобатись йому в ній? Тепер він трохи не почервонів від сорому за свій смак.

Тим часом Зоська познайомила його з дівчиною, що відчинила двері. Це була молода господиня дому, і хлопець чемно поцілував їй руку.

— Роздягайтесь, — мовила вона привітно. — Ми вже давно танцюємо.

Степан уклонився. Крізь непричинені двері з вітальні линув голосний мотив танцю, шелест ніг по підлозі й невиразна розмова.

— Чому так пізно? — стурбовано спитала Зоська, коли господиня вийшла. — Я хвилювалась. Може, захворів?

— Ні, я зовсім здоровий, — сказав він.

Поки він роздягався, Зоська, заспокоївшись, радісно бубоніла. Ну, дуже добре, що він з'явився! Всі тепер у

зборі. Ах, як весело! Батьків, звичайно, вирядили з хати, бо батьки — це найнудніше в світі. Ніхто більше не накручує, як батьки.

Потім узяла його під руку, щоб вести до вітальні. Але він свою руку визволив і холодно сказав:

— Чекай, я маю з тобою поговорити.

Зоська спинилась, здивована суворістю його голосу.

— Я ж почуваю, що в тебе щось сталося! — скрикнула вона.

— Зосько,— провадив він,— вчора я дурниць тобі наплів. Визнаю свою помилку. Але забудь про них, раз назавжди.

Вона трохи помовчала. Потім тихо відповіла, дивлячись йому в вічі:

— Ти ж сам усе вигадав... Що ж, хай буде, як раніше.

Докір у її погляді оскаженив його. Він нервово знизав плечима:

— Та не як раніш, а ніяк! Розумієш?

Зоська прошепотіла, хитаючи головою:

— Значить, ти мене не любиш?

— Покинь із своєю любов'ю! — розпачливо скрикнув він. — Обридла ти мені. Відчепись від мене, от що!

І, повернувшись, зайшов до вітальні.

На порозі він спинився на мить, оглядаючи помешкання. Воно належало, певно, лікареві, скільки міг він дорозумітись із ілюстрованих журналів, розкиданих на круглих столиках, та решток медичного духу в повітрі серед тютюнового диму. Тепер стільці й крісла були присунуті до стін, шоб звільнити посередині простір до танців. Просто, в дальшій кімнаті горіло матове червоне світло, а ліворуч крізь зачинені двері чути було брязкіт посуду та металевого накриття. Загалом присутніх було душ з двадцять, і він зразу ж постеріг, що жінки переважають. Танцювало тільки чотири пари; інші сиділи вздовж стін, де збито меблі. Коло піано в кутку працював худий єврей-тапер, що підвів на Степана, коли той увійшов, байдужі очі професіоналіста, в якого зайняті тільки руки.

Окинувши пильним поглядом обставу й присутніх, хлопець легко, вільно посміхаючись, підійшов до господині і, знову чемно вклонившись, попросив познайомити його з гістьми.

— А де Зоська? — спитала та.

— Десь зникла.

Музика стихла, пари роз'єднались, отже, всі були до його послуг. Він поволі обійшов з господинею кімнату,

спиняючись коло зайнятих стільців, і певно вимовляв своє прізвище, недбало поглядаючи на чоловіків, а в жінок вдивлявся гостро й допитливо, як на підсудних. Він схвильовано досліджував їхні обличчя гарячим поглядом, що м'яко плив по волоссях, щоках і шиї, безжально викриваючи в рисах найменші огріхи, так ніби був це зверхній погляд з необмеженим правом вибирати. Його очі були жадібними очима пристрасті, що шукає мети. Його потиск був міцний і визивний, тіло гнучке й напружене, бо, роблячи огляд, він і сам себе напоказ виставляв. Солодко почував, що найкращий тут з юнаків, але, перезнайомившись, лишився невдоволений — жодна йому не сподобалась.

— Ми не були ще в «червоній» вітальні, — заявила господиня.

— Вибачте, — сказав він.

Там, у червоній півтемряві, де він зайшов уже без великих надій, за столиком у м'яких кріслах сиділо двоє чоловіків і жінка. Сюди з усього помешкання знесено хатні рослини — високий фікус, олеандру, лапаті кактуси, гострі трилисники, і в тьмяному світлі лампи, обгорнутої кольористим прозорим папером, кімната здавалась таємничим садом. Долі був простелений великий килим — пухкий грунт цього чарівного взлісся, що тихо шарудів під ногами, збуджуючи чуття невиразним шелестом. Тут був той затишок, та млость у повітрі, що примушують розмовляти пошепки й тихо, крадькома сміятись.

Та жінка мала спокійне, майже нерухоме довгасте обличчя, що в прямокутній рамці гладенького стриженого волосся з рівним пасмом над очима нагадувало щось старовинне, витончене й застигле, незмінно молоде, певне своєї краси й урочисте, як обличчя давніх єгиптянок, що йшли з віялами за фараоном. Натомість очі її жили, ворушились і сміялись за все обличчя, — великі облудні очі, що блищали в мороці, як у кицьки. Одягнута була, скільки він роздивився, в темну оксамитову сукню, що переходила вузькою смужкою через одне, геть оголене плече.

Господиня вийшла. Степан присунув крісло, сів навпроти неї між двома чоловіками і, не чекаючи, поки розпочнеться знову розмова, його появою урвана, незмушено промовив:

— Тут ніби фотографічна лабораторія.

— Нам якраз фотографа й бракувало, — сказала вона.

З цих слів, з сміючого тону їх, він зрозумів, що сподобався.

— Я, Рито, теж фотограф-аматор, — обізвався його сусіда ліворуч, молоденький юнак жіночої вроди.

Ця відповідь показала Степанові, що справи цього юнака тут вельми хисткі.

— А я фотограф-спец, — заявив він.

І спокійно, з почуттям глибокої певності, додав, що він письменник, а мистецтво його саме в фотографуванні душі і полягає.

— Тільки душі? — спитала вона.

— Шлях до душі веде крізь тіло, — відповів він.

Розмова пішла про літературу, і Степан, закуривши, уміло вів у ній перед. Звичайно, жоден з присутніх не міг перевершити його в знанні речі та в певності присудів! Але сусіди його теж всіма силами за розмову чіплялись, особливо той, що праворуч, — вусатий молодик з нахилом до солідності й ознаками юридичної освіти. Невже їй подобаються вусаті?

Нарешті юнак з дівочим обличчям не витримав і зник, перепросивши. В кімнату линули тоскні звуки фокстроту, опадаючи на килимі, меблях і рослинах зів'ялими пелюстками величезної жагучої квітки. В світлому отворі дверей миготіли постаті, і деякі, переступаючи в захваті поріг, ламали тут священний затишок різким човганням взуття. Степан казав про літературу сучасну, свою й чужоземну, декламував вірші пристрасних поетів, щоб навіяти тій прекрасній Риті відчуття і бажання любові, щоб притягти до себе її оголені руки, що лежали на столі, темні, спокусливі під збудним світлом червоної лампи. Часом вона спиняла мельки на ньому свій блискучий погляд, що натякав на зрозуміння та згоду, і тоді хлопець почував глухе й гаряче повстання в крові, немов не погляд її, а плече його торкнулось.

— Багато все-таки нових письменників є, — сказала вона.

Вусатий юрист прикро засміявся. Нема що дивуватись! Адже кожен пише в дитинстві щоденники та вірші, тільки, виросши, кидає ці пустощі. А дехто так у дитинстві й лишається, от і все!

Степан спалахнув і, не підводячи до нього голови, їдко відповів:

— Вуса — ще не ознака дорослості!

Потім підвівся й запитав Риту:

— Хочете танцювати?

Думав: або вона згодиться, або зразу ж звідси піде.

— Залюбки, — сказала вона.

Взяла його під руку, і вони вийшли в залу.

Тепер, при світлі шістьох білих лампок, що горіли під стелею, він міг роздивитись на неї цілком. Вона складена була з двох тонів, без жодних переходів між ними — чорного: волосся, очі, сукня й лаковані черевики, та смуглого: обличчя, тіло рук і плеча та панчохи, і це просте поєднання надавало її постаті гордого чару; жодних кучерів чи гребінців у рівній зачісці, жодних прикрас чи гаптування у рівній сукні, що від стану трохи ширшала й немов підрізана була внизу, як і пасмо над чолом. Все чорне мінилось на ній від жвавих очей, а смугле застигло, життя було в убранні, а в тілі сон.

Перед ними плавко хитались захоплені пари, і Степан раптом побачив, що Зоська дуже старанно танцює з тим юнаком дівочого типу. Він задоволено подумав: «Ну от вона вже й забавилась. Якраз до пари». Потім обійняв свою даму, і, вичекавши такту, вони пустились у натовп танцівників. Вона рухалась гнучко й раптово, пригорнувшись уся від грудей до колін, віддавшись цілком йому і танцеві, а він зазирав їй у вічі благальним поглядом, напружившись у цьому пристрасному оповитті. Жагуче їхнє тепло зустрілось, пройшовши крізь тканини, хвиля млості, могутня, сласна, затремтіла в їхній крові, і хлопець перестав зненацька щось почувати, крім ритму й притиснутого, відданого йому тіла, що ним володів ту мить цілковитіш, ніж міг би опанувати його колись насправді.

— Вечеряти, вечеряти! — крикнула господиня.

Музика урвалась, і Степан з болісним жалем розняв свої руки. Тепер тоскне невдоволення згнітило його, бо цей жорстокий танець душить, знесилює пристрасть, лишаючи тугу по собі й безтямний порив. Він узяв її під руку, щоб почувати все-таки її тіло. Вона, мов відгукнувшись на його тривогу, хутко стиснула йому пальці, і хлопець, пояснівши вмить, шепнув:

— Сядемо поруч?

— Звичайно.

Всі ринули до їдальні з радісним галасом, потребуючи підживитись після довгої вправи. В цьому стовпищі він зіткнувся на мить із Зоською і, користуючись тим, що пара його одвернулась, тихенько, але весело шепнув: «Прощай, Зосько!» Вона глянула на нього глибоким повільним поглядом, знайомим йому, та вже недошкульним, і теж щось тихо відповіла, але він не розчув, пройшовши.

Стіл був розсунутий на всю довжінь і щиро заставлений простою, але симпатичною стравою — консерви, сир, оселедці, шинка, межована риба, вінегрет та різномасні

ковбаси. Серед тарелів та тарілок, де цю страву розкладено, стояло трохи квіток, лежав нарізаний хліб у трьох кошиках, стриміли зелені шийки вина та білі дзьоби карафок з горілкою. Коли посідали, стало тихо на мить, споживано перші шматки, потім повіяло тихим вітром стриманої розмови між сусідами.

Степан старанно наливав собі та Риті. Вона пила спокійно, поволі, вибирала вино, певно знаючись на гатунках, але якось ліниво. Він дивився на неї і не пізнавав. Щось інертне, без краю байдуже було в її рисах, і тільки коли очі на нього підводила, він знову відчував ту, що з ним танцювала.

— Рито, Риточко, — шепотів він. — Яке розкішне ім'я!

Обличчя гостей здавались йому вжеріднішими від невпинного діяння напоїв. Вусатий юрист, що сидів трохи навскоси проти Степана й бадьоро лицявся до білявої дівчини з пишним бюстом, зустрів його погляд спочатку суворо, потім, цілком несподівано, підморгнув йому й посміхнувся, як спільник. І хлопець теж відчув до всіх безмежну прихильність. Як гарно! Він же міг підійти до кожного й кожної, розмовляти з ними, як давній приятель, бо все те, що робить людей далекими, розтануло в склянках, і всі стали однакові — безжурні тварини, що хочуть сміятись і жартувати.

Зоська сиділа кінець столу, досить приязно розмовляючи з женовидим юнаком, що сяяв від задоволення своїм круглим обличчям. Степан кілька разів пильно на ту пару глянув, сподіваючись скинутися з дівчиною очима та присоромити її. Але вона вперто не оберталась. І хлопець відчув розчарування. От і любов! Женихається тепер з першим-ліпшим, ніби нічого в неї й не сталося. Шкода, що більше ту шахрайку не покартав!

Зрештою перестав на неї зважати. Голоси підносились і міцніли, розливаючись потоком безладної мови, де схоплювались п'яні вигуки й сміх. І Степанові здавалось, що мчить униз і вниз з високенної гори на легких саночках. Він знайшов своєю ногою сусідчину й шалено потиснув.

— Обережніш, панчоху забрудните,— спокійно сказала вона.

— Я виперу її у власній крові,— відповів він.

— У вас так багато зайвої крові?

— Вдвічі більше, ніж належить.

Він постарався надати цим словам своїм якнайглибшого змісту. Після цього розмовляв з нею виразними й

сміливими натяками та розповідав прозорі анекдоти, до яких чув дуже влучні зауваження, бо переважну більшість їх вона знала й сама.

Нарешті сп'янілість його дійшла того ступеня, коли людині стає сумно й турботно. Так, ніби він уже з'їхав з тієї гори й стояв самотній на сірій рівнині. І звідти глянув на свою сусідку з розпачем і страхом. Невже тут знову почнеться оте кохання, ота нудна тяганина між чоловіком та жінкою? Любов — це довге алгебрійне завдання, де після всіх зусиль, розкривши дужки, дістаєш нуль. І дальше завдання таке саме. І дальше. І дальше. Міняються складники, множники, знаки, але наслідок завжди рівний собі і незмінно порожній. І безнадійно відчув, що так — захопиться нею, шукатиме її, чіплятиметься за неї, як за рятунковий пас, що його, і на берег вилізши, муситиме на собі тягти, бо він набубнявіє й стиснеться, бо всі вузли на ньому набрякнуть і вп'ються в тіло. Нудьга огорнула його, як того глядача, що має побачити зараз виставу вдесяте, а з якихось невідомих причин до театру все-таки прийшов.

Він глибоко замислився. Раптом вона поклала руку на його коліно.

— Стефане...

— Що?

— Дайте руку.

Він дав руку й відразу ж вирвав, кинувшись від гострого болю. Вона безжально вколола його в долоню. Він вмить запалав, ніби її пришпилька проколола мильну бульбу його міркувань.

— Стривайте,— сказав він, сміючись.— Я теж при нагоді вколю вас!

Її очі мінились.

— Не встигнете,— відповіла вона.

Він нахилився й розповів їй втішну казочку Катюля Мендеса[68] про сліпу бабусю, що онучку свою до спідниці пришивала, аби від лиха її застерегти, а все-таки прабабусею стала, хоч дівчину за весь час відпускала від себе раз на чверть години, вдруге — на п'ять хвилин. «Як же ти встигла за чверть години знайти собі коханця?» — обурено спитала вона. А грішниця скромно відповіла: «Ні, бабуню, це було другого разу».

— Дурна бабуся, що примушує дівчину так хапатись,— сказала Рита.

— Але ж у вас, сподіваюсь, бабусі немає?— спитав він.

— Так, але є потяг.

І повідомила його, що вона тут випадково, приїхавши одвідати батьків, а постійно живе в Харкові, де танцює в балеті. Вранці рушає.

Ніколи ще Степан не почував такої вдячності до жінки, як зараз. Вона їде! Отже, кохання тут не буде? Яке щастя! Він ладен був стати перед нею навколішки й співати їй хвального гімну. Боже, як гарно все-таки жити на світі!

— Друга година,— сказала вона.— Мушу йти. Хочете мене провести?

Він дуже хотів.

Хлопець чекав у передпокої, поки Рита попрощається з господинею. Коли вона вийшла, він схопив її за руку й притяг до себе.

— Поцілуй мене,— сказав він.

Вона тихенько заспівала, сміючись:

А дівчата ноги мили,
а хлопчиська воду пили,
тра-а-ля-тра-ля-ля,
тра-а-ля-тра-ля-ля!

Потім пригорнулась до нього, як танцювавши, і він відчув на мить сласний лескіт її язика.

— Вогонь любові запашний тільки мить! — скрикнув він у захваті.— Потім на ньому починають варити борщ.

— Мить для жінки замало,— сказала вона.

— Я висловлююсь алегорично.

Страшний гуркіт стільців розлігся в помешканні — вставали з-за столу.

На вулицю він вийшов без пальта, незважаючи на її протести, а що холодно було, його зразу обгорнув споглядальний настрій.

— Небо кольору папірця в п'ять карбованців,—сказав він.

— Ви такий матеріаліст?

— Безперечно. А ви?

— Теж. Ми й так занадто пережили для ідеї.

— Вона й сама чимало пережила.

Сівши на візника, вона сказала:

— Прощайте, пустунчику!

— Прощайте, мріє!

Він радісно дивився, як зникла за рогом його небезпека. Помахав услід рукою. Кінець.

Властиво, він міг би йти вже додому, але був без пальта. На щастя, двері за ним не причинились, і він вільно

зайшов до передпокою. Там стурбовано метушився юнак з обличчям тендітної панни.

— В чому річ? — спитав його Степан.

— Та от...— пробурмотів той.— Зосьці погано.

— То додому її тягніть,— сказав Степан.

— Треба... Тільки ж не на руках її понесеш.

Хлопець витяг три карбованці.

— Нате.

Юнак повагався, але гроші взяв і зник.

В залі танцювали — стомлено, безладно, штовхаючись, але танцювали. Хлопець байдуже пройшов попід стіною до червоної вітальні, сів там під фікусом у кутку, витягнув ноги й зразу заснув, заколисаний музикою, шепотом навколо й боязкими поцілунками.

Прокинувся серед цілковитої тиші. Червоне світло в кімнаті погасло, тільки в залі горіла одна лампка, ледве сягаючи промінням у кутки. Він підвівся, вийшов навшпиньки до передпокою, забрав пальто й пішов довгими пустинними вулицями по місту, що спало вдосвіта під олов'яним небом.

XII

Додому він прийшов у стані теплої дрімоти, що не покидала його, відколи підвівся він з крісла під фікусом, де був заснув. За всю дорогу з вул. Пятакова через порожній Євбаз[69], що здається вночі кладовищем, він мов не встиг прокинутись з міцного сну, що раптом охопив його після душевного й фізичного напруження цієї ночі. Ішов мляво, не думав, дивився не більше, ніж потрібно було для ходи, і в усьому тілі, в мозку, в серці почував солодку втому й потребу якогось цілковитого забуття. В кімнаті машинально раздягся й витягнувся на ліжкові, забувши навіть скинути шкарпетки.

О першій годині вдень хлопець прокинувся й примружив очі від блискучої повені світла, що затопило кімнату. Крізь вікно, що проти ліжка, лилося вперше гаряче проміння весняного сонця, лягало на стіни узором і лоскотало обличчя. Він схопився й став на ліжкові, піддаючись безтямній радості тепла й передчуттю близького неосяжного щастя. І так стояв, напруживши тіло, купаючись у ясних потоках, що вмивали його, як зцілюща вода. Потім скочив додолу, підбіг до вікна, розчинив його й висунув надвір кудлату голову. Перший доплив повітря дрожем прокотився йому по тілі, другий війнув привітніше,

третій був уже звиклий, бадьорий і чарівний, немов велетенська сонячна рука до нього простяглась, і гладила йому волосся, і лащила йому груди. В душу його проходила нова сила, якась первісна міць, сповняючи вщерть йому груди і надимаючи серце жадобою. Він почував, що минуле його розтануло в могутньому сні й сонячному пробудженні, що немає в нього спогадів, що він зараз тільки народився в буянні весни, народився зразу дорослий, досвідчений, мудрий, повний сил і непохитної в них віри.

Потім вдягнувся, хапаючись, немов кожна згаяна мить була йому втратою, вмився і вийшов на вулицю. Веселі люди розбризкували смертні калюжі зими, розтопленої сміючим сонцем. І все було як щаслива розв'язка трагічного фільму.

Він пішов просто, без мети, без найменшого бажання дійти кудись і спинитись. П'яне почуття волі гнало його вперед, почуття цілковитої незалежності, тваринна радість визволення від того, що вчора думав, бачив, бажав, від того, як учора жив, від усіх болів і турбот усіх днів, що були досі. На розі Володимирської та Свердлова, де стояли дівчата з повними кошиками квіток, купив два пучки синіх пролісок і, не зваживши́сь пристебнути їх до пальта, бережно сховав у кишеню.

Вдома по обіді поставив квітки в склянку з водою. Вони пахли зелом, звичайною сирістю рослини, але це був пробуджений дух, що випорснув з глухих надер землі, з мороку, холоду в жагуче сяєво тепла, і ці скромні квітки сміялись йому маленькими прапорцями великого життя. Він примостив їх на столі. Потім видобув із купи книжок свою збірку.

Тепер він тільки невиразно пригадував, про що був писав, і читав захоплено, як щось стороннє, неналежне йому, дивуючись на несподівані образи, на міцне поєднання речень, на окремі слова, що він їх ніби передчував, що стояли там, де він і тепер би їх поставив. І все читане оживало йому під пильним поглядом, давало вдруге пережити радість колишньої творчості, воскрешало минулий захват у тривожному тремтінні, в солодкій завмерлості над рядками. Глибокий подив опанував його, коли кінчив останню сторінку. Невже це він писав? Безперечно. На обкладинці виразно стояло його ім'я. Але душа його кокетувала, відмовляючись від заробленої хвали, маніжилась і ніяковіла, як п'ятнадцятилітня дівчина, одержуючи пишного букета з приємних рук. Може ж, це не їй? І відразу погодилася з ганебною раптовістю, не ховаючи палкого ба-

жання мати те, що дістає. Це ти — зашуміло в його грудях. Це ти, це ти — застукотіло його серце. Він чув симфонію величного хору, що співав йому пісню самолюбства, і сам переймався до себе пошаною за власний хист. І знову схотілось йому йти, блукати вулицями, посміхатися всім і всьому, та він затамував цей порив у далечінь і ще раз перечитав свою збірку від початку до кінця.

Тепер лишився трохи розчарований. Окремі хиби турбували його, чималі огріхи в побудові й страшенна прикрість від змісту. Про що, властиво, він писав? Ніде протягом сотні сторінок не здибав він людини — того, що мучиться й прагне, що божевільні пориви зароджує в болі, того, що нидіє і буяє, плазує й підноситься на верховини. Він не знайшов у тих сторінках сумного карлика з велетенським розумом, дрібного звіра, що тягне на щуплих раменах вічний тягар свідомості; не знайшов чарівної дитини, що так мило плаче й сміється серед барвистих цяцьок існування, жорстокого воїовника, що вміє вбивати й умирати за свої мрії, суворого поборника за далекі дні, невтомного гінця в майбутнє. І ця відсутність вразила його. Навіщо ж ці твори, коли людське серце в них не б'ється? Мертвими видались йому тепер ці оповідання, де людина зникла під тиском речей та ідей, від неї створених і для неї призначених!

Він мляво підвівся й ліг, заклавши під голову руки. Так, він не постеріг був людини, а що ж, крім неї, варте уваги? Без неї все втрачає рацію, стає бездушною схемою, дзвоном у безповітровому просторі! Наївна віра давнини, що людина є міра речей, що для неї світ повстав і зайнялися зорі, блиснула йому єдиною правдою землі, вищою над усі правди та докази. І з цієї туги за колишнє нерозуміння, з ясного прозріння рушіїв життя, з яскравого відчуття людини здобув він перші нитки свого гарячого плетива.

Він напише повість про людей.

І коли подумав це, страшна нудьга огорнула його від безсилості перед цим величезним завданням, якого вагу він відчув гостро, яскраво, несвідомо прибільшуючи в уяві всі труднощі роботи. Як поєднати безліч фактів, що він встиг назбирати й відчути, як сплести ту силу спостережень, що він зробив над іншими і над собою, в одну бездоганну цілість, точну й припасовану, як годинниковий механізм? Як проявити в кількох тисячах рядків безконечну різноту людей, божевільну відмінність їхніх думок, настроїв, бажань і дій? Щоб людина виступала вся, без купюр і ретушування, яка є вона в боротьбі, коханні та

праці, з усіма величними й ницими поривами, злочинством і жалем, підлотою і відданістю? Ні, це зовсім йому не під силу! Мусить зразу ж відмовитись такого зухвалого замаху й застерегти себе від величезних прикростей невдачі. Та й взагалі слід кинути цю літературу, що, скільки міг він пригадати, тільки гірким розчаруванням платила за його муки!

Але лежав, затиснувши зуби, прислухаючись не так до безнадійних своїх міркувань, як до чогось ледве чутного, невиразного, далекого, як спогад про сон. Надія? Ні, більше за надію в ньому повстало! Раптом він забув про все, про себе, про свої наміри, він ніби існувати перестав, розчинившись у пристрасному мареннї, що понесло його на могутніх хвилях. Невідомі постаті сповняли його кімнату, легкі, прозорі витвори його збудженої уяви, що в них він не пізнавав нічого ні дійсного, ні свого, починали рухатись перед ним у тихому передвечірньому мороку. Без найменшого зусилля давав він життя безлічі тіл, одягав їх, хрестив, не знаючи нащо, поринувши в солодку дрімоту, звідки народжувалось це примарне царство тіней. Не почував ні діяння волі, ні напруження чуттів у цій несвідомій, замріяній грі, ні насолоди від цього творчого випромінення — він принишк, занімів, завмер, щоб не урвати якимсь невдалим втручанням блискучого походу своїх втілень. І от зненацька ті дивні постаті, несподівані гості його убогої, засудженої хати, почали посміхатись, плакати, жадати й боротись, почали рушати в далечінь хисткими човниками під подихами ненависті і любові!

Він раптом схопився. Чи не збожеволів він? Хай зорова омана, але ж він так виразно почув їхні голоси! Хвилину Степан сидів нерухомо, слухаючи зляканий стукіт серця, єдиний звук, що лишився йому реальним серед тиші темної кімнати. Здавалось, він був сам серед неосяжного безгоміння, в незмірній далечині від світу й людей, не причетний до життя, але близький до нього, як ніколи. І в цьому почутті страшної самотності, цілковитої втрати всіх зв'язків із навколишньою дійсністю і нового з нею поєднання була безтямна певність перемоги. Певність! Він спізнавав глибину своїх сил, він справді божеволів — тільки з радощів.

Цілий тиждень тривало це таємниче сп'яніння. Із того, що бачив та чув, із того, що постеріг у собі чи навколо, вирізував тепер постаті, думки, краєвиди й зшивав їх тонкими нитками сюжету. Не писав тим часом, а тільки вигадував. Навіть не думав, що це треба буде писати — таке пекуче, сласне задоволення давала йому ця уявна, не-

змушена праця, обертаючись у собідостатню мету, вбираючи всю його цікавість і захват.

На посаді й засіданнях він став чимсь ніби вправним автоматом. Так, скрізь, крім своєї кімнати, він почував себе накрученим механізмом, що виконує певну суму потрібних дій, робить звиклі реакції на оточення й має здібність відповідати. Вся чуттєвість його скупчилась у мріях, поклавши на життя холодок.

В зв'язку з цим він змінив своє ставлення передусім до себе. Тепер уже не дозволяв собі їсти, коли схочеться і що схочеться. У визначені години мусив снідати, обідати, вечеряти, вживаючи їжі поживної, насамперед овочі й каші. Виходячи на вулицю, ретельно загортав шию в кашне, чого не робив і в морози. Дбайливо провітрював мешкання й зменшив порцію тютюну вдень, щоб увечері курити більше, не виходячи, проте, з тих меж, що за ними, на його думку, нікотин починає вже шкодити. І вранці знову запровадив до вжитку гімнастику нервів за системою лікаря Анохіна. Іноді зовсім несвідомо звертався до себе в другій особі: «Ну, тобі пора спати» або: «Піди трохи погуляй». З знайомими був ввічливий, як завжди, але потай почував свою вищість,— навіть трохи смішно було, що вони вітаються й розмовляють з ним так, як учора й позавчора. Правду сказати, він усіх їх нишком якось вибачливо зневажав — ніхто ж не примітив того великого пориву, яким він жив. Для них він лишився той самий. Як чудно! Тим гірше для них. Часом, віддаючись солодкому протягові самозакохання, він, посміхаючись, марив, яку ж то він річ чудесну напише і як вразить усіх тих, що нічого не примічають!

Поет Вигорський, стурбований його довгою відсутністю у пивниці, зайшов провідати його до редакції.

— Вже пишете щось, мабуть?— спитав він.

— Майже,— відповів Степан.— Обмірковую.

— А, це сама найщасливіша пора, весна творчості,— зітхнув поет.— Це платонічне кохання, мовляв, а за ним починається нудне родинне життя.

І раптом спитав:

— А знаєте, як помиляється більшість з тих, хто вживає слово «платонічний»?

— Знаю,— відповів Степан.— Тільки слова цього тепер майже не вживають.

До речі, Вигорський повідомив його, що 20 квітня вранці рушає в подорож, і просив конче бути напередодні ввечері в пивниці, щоб відправити розлуку.

Того дня Степан мав ще одного одвідувача, якого найменше сподівався. Прийшов Максим Гнідий, бухгалтер шкіртресту, в досить потертому пальті, але з дуже незмушеним виглядом. Він розсівся на стільці коло Степанового столу, а коли хлопець запитливо на нього глянув, мовив, посміхаючись:

— Та я почекаю, поки ти вільний будеш.

Спочатку Степан подумав, що не дочув, але коли звільнився від молодого письменника, що приносив до редакції щотижня по ліричному оповіданню, та почав з Максимом розмову, то й справді переконався, що бухгалтер не тільки на «ти», але просто Стьопою його називає. І хлопець, не зважаючись спинити цього несподіваного прояву дружби, відповідав йому в безособовій формі.

В родині Гнідих відбулися чималі зміни. Всі жили тепер укупі — хоч на старість по-людському, як зауважив Максим. З рибною крамницею трапилась прикрість — пішла в ліквідацію через прокляті податки. Проте старий Гнідий торгує рибою з ятки на Житньому базарі, а Тамара Василівна в поміч йому — галантереєю. Так що потрохи заробляють. Тільки він, Максим, байдикує. Справа в тому, що в шкіртресті, де він за бухгалтера був, сталася невеличка неприємність з грошима, і він мусив посаду покинути, щоб уникнути непорозумінь. Зрештою це дурниця, він навіть радий з цієї пригоди, бо обридло весь час сушити голову цифрами, що душу в тобі вбивають, особливо йому, людині живій і незалежній. Отже, він вирішив перемінити посаду.

— Стьопо,— сказав він,— ти знаєш, що я завжди любив книгу. Пам'ятаєш мою бібліотеку? Шкода, що продав її, але мусив! В житті різні випадки трапляються, ти сам розумієш.

Він хитро посміхнувся, натякаючи. Але хлопець ще не зовсім розумів, до чого воно йдеться. Незабаром усе з'ясувалося — Максим мав на оці посаду завідувача якоюсь книгарнею державного видавництва або хоч помзава, і в цій справі Степан мав йому допомогти зв'язками.

— Ти ж чоловік відомий,— додав він.— З комуністами, певно, знаєшся, а в наш час без протекції не потикайся. Без підтримки, сам знаєш, подохнути можна.

Він знову, натякаючи, посміхнувся. Степан мляво погодився, обурюючись у душі, що цей шахрай виказує на нього якісь права. Максим сказав:

— Так я заявку тобі напишу, а ти передаси, кому там треба, і слово скажеш.

Написавши, він все-таки не йшов. Попросив цигарку й закурив.

— Гарний тютюн куриш,— сказав він по-знавецьки.— Пам'ятаєш, я тебе частував? Ну, й чорт його бери!

Він нервово крутнув головою.

— Маю ще справу до тебе особисто,— сказав він тихше.— У мене є п'ять альбомів з марками. Тепер я в такому стані, що мушу їх продати. Але не хотілося б кому чужому їх збувати, дорогі вони для мене. Купи, я візьму з тебе небагато — сто карбованців, це однаково що дурно. По знайомству.

— Ні, марки мені не потрібні,— відповів Степан.

Тоді Максим почав умовляти його. Рівної колекції в цілому Києві не знайдеш! Крім того, він може відступити свої права члена всесвітнього товариства філателістів. В крайньому разі скидає двадцять п'ять карбованців і решту грошей навиплат.

— Не треба,— сказав Степан.

Максим зітхнув. Ну, то, може, він позичить йому червінців зо три на тиждень? Хлопець дав йому п'ять карбованців і рішуче підвівся.

— Я йду, йду,— мовив Максим.— Коли ж ти до нас зайдеш? А, негаразд знайомих забувати, негаразд! У нас весело тепер, компанія збирається, співаємо. Мамаша так за останній час поправилась, зовсім молодець. Заходь! А з посадою коли навідатись?

— Місяця через півтора,— відповів Степан.— Раніш нічого не буде.

Максим попрощався з ним по-приятельськи, але з великою домішкою запобіжливої пошани. З дверей він ще раз вернувся й ніяково сказав:

— Ти, може, сердишся на мене, Стьопо, так я ж тоді по-дурному... сам каюся.

— О, прошу, прошу!

Коли Максим остаточно пішов, хлопець знизав плечима. Комедія! Тільки подумати, що колись була якась Мусінька, якісь трагедії, навіть бійка! Відтоді минули тисячоліття. І от те минуле, нікому не потрібне, зайве, безглузде, раптом заходить і подає вам руку. Чортзна-що! Минуле повинно шануватись, знати своє місце і не рипатись. Заяву Максимову він порвав і викинув у кошика.

Нарешті з повістю кінчено, тобто додумано до кінця з усіма подробицями. Твір стояв у його голові, як кольорова прозора фотографія. Вийшов він, щоправда, трохи відмінний від першого задуму. Спочатку Степан закраяв ве-

личезну річ на три частини, де дійових осіб було щонайменше з сотню і час дії тривав десять років. Потім стиснув її до двох частин і викинув три десятки персонажів. Нарешті скоротив ще частину, лишаючи повість на чотири-п'ять аркушів з дванадцяткою учасників. Що примусило його так ущільнюватись? Якийсь внутрішній безапеляційний наказ. Під тиском його творчого пресу із первісного плану спливала геть уся рідина, випадковості, дешеві ефекти й трагедії, зайві розмови й епізоди, і от лишилась загускла пружна маса, що трималась уже форми під дальшим здушенням. Це був болісний процес відтинання живого тіла, що всіма способами чіплялось за життя й хотіло жити. Але він, як суворий хірург, цей біль чинив в ім'я майбутнього здоров'я. Був свідомий, що тільки дробинку з того величного завдання, що перед ним стало, спроможен зараз здійснити, бо життя навіть однієї людини варте томів оповідання. Ба, був свідомий, що й за все життя своє здійснить хіба невеличку його частку, бо незмірна й незглибна душа людськості, хоч раптом у кількох поривах уміщується. Але з урізків того матеріалу, що проробив, Степан зліпив сюжет для кіносценарію й скомбінував кілька тем для дальших повістей. Тепер він був забезпечений з цього боку принаймні на рік інтенсивної праці. Тепер тільки писати!

Купивши півстопи лінованого паперу, хлопець сів одного вечора до свого столу й узяв олівця з священним трепетом жерця, що підніс ножа над жертвою. Цього моменту він боявся. І, о радість!— написав перший розділ, потім другий, потім третій — легко, не спиняючись, навіть напруження не почуваючи! Слова лились із нього, потік жвавих муштрованих слів, що самі знали свої місця і сполучення. Він кинув перо, стиснув у захваті руки й підвівся. Годі, годі на сьогодні! Заспокоївшись трохи, підрахував — коли праця так ітиме, то кінчить повість за два тижні. Чудово!

Але другого дня не написав нічого. Сидів, ходив, навіть лягав і марити пробував, але жодного слова на дальший розділ видушити з себе не спромігся. Так, ніби вся повідь його уяви раптом зсілась і в голові йому лишились мертві згустки, яких не в силі був розтопити його гарячий розпач. Він знав, що треба і як треба далі писати, тільки прірва запалась між його задумом і папером. Почував страшенну неохоту писати, безпідставну відразу до самого процесу водити пером. Спочатку він обурювався, потім умовляв себе і замислився кінець кінцем. Звідки ця неспо-

дівана криза? Чи йому не хочеться писати, чи він сам писати не хоче? А може, дальші розділи його недоладу побудовані, і ця затримка, інтуїтивне діяння художнього почуття, є просто гасло про небезпеку? І за кожною думкою його стояв добре знаний жах марних поривів до творчості.

Нарешті вирішив, що треба перепочити. Мусить берегти себе! Він просто стомився духом. Не можна ж гнати себе без жалю! Слід забути на день-два про працю, розважитись, погуляти й відновити сили. Тільки як?

Раптом спогад про Зоську пройняв його радісною теплінню. Зоська! Мила, сміюча подруга, вірна товаришка його блукань! Він згадав її маленьку постать, безжурні посмішки й раптові смутки, наївну, втішну філософію і жагучі поцілунки. Він хотів знову побачити кучері на її чолі, чарівне рухливе під діянням чуттів обличчя, почути її чарівний шепіт і сидіти на килимі коло її ніг, «коло ніг королеви»! Він відчув її так, ніби допіру вона вийшла з кімнати й зараз мала вернутись. Схопившись, хлопець глянув на годинника. Ще не було шостої. Ще він встигне побувати з нею в кіно, а потім... потім покличе її до себе в гості! Це чудово! Вони влаштують тут маленького бенкета після розлуки, і чхати йому і їй на те, що шепотітимуть у своїх норах міщани сусідніх помешкань!

Степан почав хапливо одягати парадного костюма, низуючи розрадливі думки. Правда, між ними сталося тоді непорозуміння. Одруження, звичайно, нісенітниця, але він був проти неї трохи жорстокий. Він не заперечує. Але перепросить. Почував, що між повістю та розривом був якийсь, не зрозумілий йому ближче, зв'язок, і жалкував уже, що за обопільною згодою не влаштував собі вчасно півмісячної відпустки. А так — трохи неприємно.

«Та коли вона справді любить мене,— подумав він,— то не повинна дуже гніватись».

Хлопець хутко дійшов до Гімназіального провулка й подзвонив коло знайомих дверей. Літня жінка у фартуху йому відчинила.

— Можна бачити товаришку Зоську? — спитав він.

Жінка здивовано перепитала:

— Яку це Зоську? Голубовську?

— Так,— потвердив він.

Жінка сплеснула в долоні.

— Чи ба! Та вона ж отруїлась!

— Вмерла? — спитав Степан.

— Як есть померла,— спочутливо відповіла жінка.— Царство їй небесне.

Вона перехрестилась.

— А ви... звідки знаєте?— спитав хлопець.

— Отакої! — образилась жінка.— По-сусідськи живу, та щоб не знати. Може, до них пройдете?

— Ні,— сказав Степан.

Вони стояли хвилинку мовчки, дивлячись одне на одне, Степан — пригноблено, жінка — цікаво.

— А ви ж хто такий будете? — спитала вона.

— Я... Степан Радченко,— відповів він.

— Родич, може, який? — провадила жінка.

— Знайомий.

— Не побачите вже,— зітхнула вона.— Ну, померла як есть!

Він поволі пішов геть, а вона ще дивилась йому вслід якийсь час, потім голосно зачинила двері.

На вулиці хлопець спинився. «Треба зайти до батьків її і розпитати все докладно,— думав він.— Може, вона лишила мені листа? Де її поховано?» Але думки ці були такі мляві, що він сам ледве міг розібрати їх. Вони сунулись так поволі, що в кінці кожної він забував уже початок. І здавались сторонніми, безмежно чужими, абсолютно йому не належними. Хтось мислив за нього, нудно, моторошно зліплював уривки думок. А сам він був геть порожній. Втратив відчуття своєї істоти і відчуття світу поза собою. Немов був ніщо, ніде, ніколи. Боявся очі підвести, щоб ту пустку навколо не побачити.

Він здригнув, скорчився й пішов, з жахом почуваючи свій рух. Потім почав міркувати, чим взагалі можна отруїтись. Арсеном, сулимою, стрихніном, синім квасом, опієм? Яка різниця між діянням цих отрут? Якою з них труять мух, купуючи в аптеках темні аркуші, де написано великими літерами з знаком оклику: «Смерть мухам!» І що таке смерть? Як може людина зникнути так, щоб її більше ніколи не побачили? Як можна померти не на день, не на тиждень, не на рік, а «померти як есть»? Отже, і він може померти? Яке безглуздя! Яке страшне непорозуміння!

«Це неможливо,— казав він сам собі,— це зовсім неможливо!»

Йому здавалось ту мить, що він вільно може лягти під трамвай, проколоти серце ножем, пити будь-яку отруту — і все-таки лишиться живим.

Він підвів очі, невиразно сподіваючись побачити когось знайомого й підійти до нього. Але всі обличчя, що він по-

бачив, були чужі... і якісь неживі! Так, ніби вони давно вже повмирали, давно вже напились отрути. І він раптом почув себе єдиним живим серед безмежного царства смерті.

Нарешті зважився подумати: «А може, вона... випадково»? Замість відповіді божевільна туга охопила його. Хотілось бігти, кричати, плазувати навколішках, благати, вити. Щоб хтось покарав. Щоб хтось простив.

Потім жаль звогчив його очі. Йому схотілось сидіти коло могилки серед молодої прорості трави, квітчати ту могилку волошками, схилитись і плакати. Він виразно, болісно почував той незбагненний зв'язок, що плететься між зниклою душею і душею живою, що прагне в потойбічне в безтямнім пориві. Вона ставала приступна його збудженим чуттям, входила йому в душу, як тепле віяння. Це відчуття було невисловне, але зцілюще. Він думав у тоскній радості: «Зосько, тебе немає, але я твій навіки. Щороку приходитиму до тебе, коли цвіте земля. Ти вмерла для всіх, але не для мене».

Та на порозі будинку його знову охопила нудьга — жах вечора й прийдешньої ночі.

На сходах коло дверей він здибав одвідувача комісіонера, що так невдало досі постачав його адресами. Він спинився, сяючи від задоволення.

— Ну, є кімната,— лукаво сказав він.— Але яка! Справжня кімната, одним словом...

— Непотрібна вже мені кімната,— похмуро відповів Степан.

Комісіонер щиро здивувався. Гарна кімната завжди потрібна! Навіщо ж він прибіг сюди сам? Навіщо ж він тоді цілий місяць ганяв по місту, як хорт, щоб потім раптом стало непотрібно? Але кімната! Та тільки товариш побачить її, так зразу й почне в ній жити!

І Степан раптом погодився. Аби щось робити. Аби не бути самому. Та й кімната кінець кінцем йому потрібна.

— Гаразд,— сказав він.— Почекайте, гроші візьму.

І вони поїхали вдвох у Липки[70].

— Але ж ви тільки глянете, який будиночок! — захоплено казав комісіонер, коли зійшли з трамвая.— Цукерка, а не будинок. Ну, як тут не жити!

Будинок справді був показний, семиповерховий, з безліччю вікон, що вже запалювались.

— Сюди, прошу вас,— казав комісіонер.

Вони сіли в ліфт, і цей спосіб пересування, вперше дізнаний, хлопцеві вельми сподобався. Властиво, ще в ка-

бінці сидячи, Степан вирішив ту кімнату взяти. Але й сама вона за себе подбала. Це був невеличкий, світлий, охайний кабінет з паркетною підлогою, центральним опаленням, обклеєний синьо-сірими новими шпалерами, з двома вікнами, звідки видко було внизу безмежний краєвид міста й далекий обрій за річкою. Так, саме про таку кімнату він і мріяв! І хлопець відразу уявив, де що має поставити з своїх майбутніх меблів і як вигідно йому в тих меблях працюватиметься.

«Тут я вже напишу», — подумав він.

Правили дорого, і він завзято торгувався. Нарешті погодились на сто п'ятдесят карбованців відступного, плюс видатки на зроблений ремонт, плюс комісіонерові десять відсотків за послуги. Він дав гроші, документи й завтра мусив перебратись.

З кімнати він виходив останній, і, коли електрику погасив, моторошна туга, що розтанула йому на час у фінансовому клопоті й задоволенні від щасливої угоди, знову прокинулась у ньому серед темної порожнечі, де вікна синіли, як величезні мертві обличчя. Він розпачливо стиснув руки й мимоволі, майже вголос промовив:

— Прости, Зосько!

Все мовчало навкруги. Але ж мовчанка — знак згоди.

Він хутко вийшов із лячного мороку, щільно, з острахом причинивши за собою двері. Комісіонер, одержавши гроші, зник, навіть не попрощавшись. А господарі вклонились йому дуже чемно. Він ще умовився з ними про каву вранці й про окремого ключа від парадних дверей. Потім викликав ліфта й м'яко спустився вниз.

На вулиці він лишився знову сам, і знову страшний неспокій опанував його. Була ще тільки восьма. За дві години, відколи він з дому сьогодні вийшов, трапились дві незвичайні, виключні події. Дві — він мимоволі поставив їх поруч. Але ж який зв'язок між... тим і щасливою ліквідацією житлової справи? І йому зненацька здалося, що він ступнув уперед, угору, покинувши когось на перейденому щаблі. Але на це потайне міркування, що ледве чутно торкнулось його голови, душа йому заскміла ще голосніше.

На вулицях, якими йшов, він знову не здибав жодного знайомого. В цьому не було чогось дивного, але йому здавалось, що всі його нагло покинули. І раптом пригадав, що сьогодні саме 19 квітня, той вечір, що мав він справляти розлуку з поетом. Він радісно стріпнувся й пришвидшив ходу.

XIII

Мандрівника в пивниці ще не було, і хлопець мляво сів до столика серед зали, оточений навколо постатями й голосами, що викликали в ньому огиду. Вперше за весь час пивниця була йому відразна. Вперше він спізнав банальність веселощів, що круг себе чув, штучність розпаленого аклоголем сміху, дешеву сухозлотицю тутешньої радості, і музика, джаз-банд із барабаном, тарілками й цимбалами, що завжди підносила, звільняла його, тепер гнітила обридними мотивами й дратувала нестерпучим брязкотом. Він пішов би звідси негайно, коли б не чекав когось, і сидів, насунувши капелюха й злігши на стола перед непочатою пляшкою пива, коло нього поставленою. Потім нетерпляче закурив, ламаючи сірники.

Нарешті прийшов Вигорський у гумованому плащі й кепці на голові. Степанів вигляд вразив його.

— Чому це чайльд-гарольдівський вигляд? [71] — спитав він, вітаючись.

— Певніш у вас, бо ви їдете.

— Їду, але нікого не проклинаю.

— А я проклинаю, але не їду.

Поет недбало махнув рукою.

— Покиньте, від прокльонів світ тільки гіршає.

Сьогодні визвався частувати Вигорський.

— Але зважайте,— сказав він,— я став вегетаріанцем.

— З переконання? — спитав Степан.

— Тільки для різноманітності.

Коли страви й вино подано, поет знову спитав Степана:

— Звідки ж все-таки ця похмура меланхолія? Невже через мій від'їзд?

— Ні,— посміхнувся Степан,— це світова скорбота.

Поет полегшено зітхнув.

— А, це цілком безпечно.

Він був дуже милий, веселий, ласкавий. І Степанові враз схотілось признатись йому, розповісти весь свій біль і його найтаємніші джерела. Та він тільки промовив:

— Коли хочете правду знати, то це просто поганий настрій. Часом відчуєш, що ти — звір, кровожерний звір, і стане сумно. Життя жорстоке. Знаєш, що виправити цього не можна, і все-таки шкода. Потім якось ясніше зрозумієш, що й навколо ж самі тварюки, наволоч, мерзота, шибеники — і робиться страшно. Від того, що ти такий, як вони, і вони такі, як ти.

— Та де ви бачите таке страхіття?

Степан безнадійно посміхнувся.

— Де?.. Ось, навколо.

— Навколо — прекрасні, приємні люди!

— Ви все жартуєте,— сказав хлопець.

— Аж ніяк. Ось гляньте.

Поет перехилився на стільці й торкнувся рукою по плечі сусіда, що сидів позад нього. Той обернувся.

— Вибачте,— сказав поет.— Ви мені дуже подобаєтесь. Дозвольте потиснути вашу руку.

Той завагався, але руку подав. Навіть промовив:

— Е... дуже дякую!

— Дивак ви,— зітхнув Степан.

Потім вони їли й пили, поринувши у власні міркування. І Степан, знемагаючи від потреби виявити свою нудьгу, промовив, піднісши склянку:

— Випиймо, друже, за любов!

Поет здивувався.

— З якої речі нам пити за це жахливе чуття, що позбавляє людей спокою?

Степан збуджено відповів:

— Позбавляє спокою, позбавляє життя. Жахлива ця любов.

— Так ви погоджуєтесь зі мною? — непевно спитав Вигорський.

— Цілком.

— Терпіти не можу збігатись поглядами,— невдоволено пробурчав поет.— Погодження — смерть. До того ж мушу заявити, що сила любові походить виключно з традиції. Золотий вік кохання минув, лицарі й дами розтанули у віковій млі. У XII столітті жінки поділяли свою особу на дві частини — тіло чоловікові, душу — обранцеві. У XIX вони робили навпаки, а в XX і зовсім втратили почуття різниці між цими частинами. Любов занепала — приблизно на аршин від серця. Тобто вернулась до свого вихідного пункту. Щоб правильно зрозуміти її сучасне, міжнародне, коли хочете, становище, треба пам'ятати, що любов не властива людині на всіх ступенях розвитку. Дикуни не знали її, а наш вік є вік освіченого дикунства, дикунства в «знятому» вигляді, як кажуть діалектики. Отже, й любов «знімається». Пісня кохання проспівана. Любов стає поруч муз і надихає разом з ними тільки старомодних поетів. Натомість висувається те, що було найголовніше в дикунстві,— праця. Справжній поет може бути тепер тільки поетом праці.

— Наприклад, ви,— сказав Степан.

—Я — сумне явище. На межі двох діб неминуче з'являються люди, що зависають якраз на грані, звідки видно далеко назад і ще далі вперед. Отже, вони слабують на хворобу, якої люди жодної партії ніколи не прощають,— на гостроту зору. Найкращі слуги життя — засліплені й підсліпуваті. Вони бадьоро йдуть уперед, бо бачать те, що їм здається. Бачать нове, бо хочуть бачити. Воля керує, друже, життям, а не розум.

— Чорт його знає, що ним керує,— похмуро сказав Степан.

Хутко вони й пішли, бо поет збирався добре виспатись перед подорожжю.

— Їду, їду,— скрикнув поет на вулиці.— Нічого цього завтра не побачу. Яка радість не побачити завтра те, що бачиш сьогодні! І вас теж, мій друже! Досить я вас терпів.

— І я вас теж,— сказав Степан.

— Признайтесь, це не було вже так нудно? Але не здумайте завтра на вокзалі мене проводити. Знайомий на вокзалі — це ж кошмар!

— Та я не знаю навіть, яким потягом ви їдете, — заспокоїв Степан.

— Я й сам точно не знаю.

На розі Великої Житомирської[72] вони спинились.

— Прощайте, друже,— мовив поет.— Я кажу «прощайте», бо ми можемо вже й не побачитись. Не забувайте, що згинути на цьому світі так само легко, як і з'явитись.

Він пішов, а Степан відчув, що лишається сам серед вулиці, серед суворого, безжального міста, сам серед безмежного зоряного світу, що ясно мінився над ним перед сходом місяця.

. . . .

Потяглися одноманітні дні, що він перебирав сумовито, як безконечні чотки ченця. Нудьга не покидала його. Свою мету вона вже втратила, причина її застелилася туманом днів, але сум лишився незмінний, проймаючи кожну думку, відтинаючи кожне бажання, що вряди-годи в ньому прокидалось. Світ мов злиняв перед його очима, душа стала німа до покликів і тепла, що невпинно навколо міцнішало. Як і всі, він скинув пальто, але зміни цієї не відчув.

На новому помешканні хлопець улаштувався досить швидко. За тиждень воно прибрало того вигляду та вигоди, що він колись вимріяв, як мріяти ще було цікаво. Коло вікна в кутку він поставив американське бюро брунатного дерева, проти дверей при стіні люстрову шафу на

одежу, проти вікон — канапу, оббиту темно-червоною тканиною, поруч столу — невеличку засклену шафу на книжки, яким основу поклали статистики й політекономії, подаровані колись від Максима Гнідого, та комплект «Літературно-наукового вісника» з творами Фонвізіна, не віддані того ж часу лагідному Левкові, земляку з рідного села, студентові-сільськогосподарнику. Через давність він вважав їх за власні. Крім того, купив килима на підлогу й півдванадцятки стільців на решту грошей, що лишились йому від гонорару за кіносценарій після великих і дрібних витрат.

Але що більше Степан свою кімнату встатковував, то чужішою вона йому була. Кожна нова принесена сюди річ сповнювали його незрозумілою турботою. Він ставив її на місце, призначене їй, і потім дивився на неї здивовано, як на щось чуже, в його життя нахабно втиснуте. Потім звикав за кілька день до її присутності, користувався нею при потребі, але почуття чудноти й ворожості меблів десь глибоко в ньому ховалось, зринаючи зненацька, коли ввечері, прийшовши, запалював світло. Так, ніби без нього всі вони жили своїм окремим побутом, може, розмовляли навіть, про нього шепотілись, підслухавши його думки, і раптом ущухали, коли він розчиняв двері. З порога в прямокутному блискучому свічаді він бачив усю свою постать, і це було йому неприємно, мов він здибався нагло з своїм двійником, що тут лишався весь час і накладав проти нього з похмурими меблями.

Але найбільше боявся столу. Там, у верхній шухляді праворуч, хоронився початок його повісті. Він ніколи не висував її, але почував, що рукопис там притаївся, як нечисте сумління. Писати далі не міг. Та порожнеча, що в ньому розпалась, коли відійшов тоді від Зосьчиних дверей, непомітно розгорталась, руйнуючи щораз більше його душу, захоплюючи щораз глибше ділянки, де зберігаються спогади людини, і в цьому спустошливому поширенні його минуле зникало в безвість. Зникло майже без сліду під отрутним діянням нудьги, і разом з ним він позбавлявся опори.

О восьмій він прокидався, пив каву, через півгодини йшов на посаду. Це були найщасливіші години його життя, коли в ньому прокидалась колишня міць, жвавість і упертість. Він працював енергійно, захоплено, заглиблювався в справи, гасав по місту, посміхався, був дотепний, вправний, скрізь незамінний, але о восьмій ввечері, кінчивши працю, відбувши всі збори й навантаження, лишався сам для

власного, окремішнього життя, якого нитки повипускав із рук. Перехід цей був жахливий. Так, ніби він був поділений на дві частини, одну для інших, другу — для себе, і от друга була незаповнена. Ідучи додому, він ніби переходив межу життя.

Вечори обнімали його лячним неспокоєм, почуття страшної самотності гнітило його. І він терпів божевільний біль людини, що втратила особисте,— оте все, може, й дрібне, оті людські радощі та жалі, що дають життю смак і принаду.

Всі спроби його щось віднайти були марні. У знайомих розмови здавались йому нікчемними, жіночі погляди гидкими, чемність господарів смішною. На лекціях, які почав одвідувати вряди-годи, він не чув нічого ні цікавого, ні нового, в театрах п'єси були одноманітні, в кіно — обридливі фільми. До пивниць і зовсім не міг ходити. Якось зайшов до казино й кинув карбованця на двадцять — йому подали три червінці. Він поставив їх усі знову на ту саму цифру, програв і нетерпляче вийшов. Скрізь було занадто людно, занадто світло й галасливо. І скрізь щемляча самотність невідступно за ним слідкувала.

Іноді згадував за колишнього приятеля своїх вечорів поета Вигорського, що блукав десь українською землею з торбою мандрівника за плечима. Тепер, не бачачи його, глибше почував те спільне, що вабило їх одне до одного,— адже чуття його так само невпинно хвилювалось, як і його розум. Було в обох їх щось безмежно неспокійне, мінливе, невситиме. Але де ж він? Яка його адреса? Може, він написав би йому величезного, палкого листа! І переймався глибокою заздрістю до людини, що адреси не має. Сам гадав іноді взяти відпустку й податись кудись до сонячного моря. Але все відкладав. Була в ньому якась відраза до всього, що могло б дати йому втіху.

Нарешті одержав у редакції конверта, писаного рукою поета. Нетерпляче розірвав його — там були два чудові вірші для журналу, але жодного рядка для нього. Тоді й поет перестав для нього існувати.

Якось увечері, коли йшов поволі темним Хрещатиком, у тій кінцевій частині його, де скупчено технічні крамниці й поставлено мало ліхтарів, його перестрінула жінка — з тих, що просять прикурити й цікавляться часом. Вона вжила першого способу, й хлопець засвітив їй сірника. Вона запропонувала:

— Ходімо?

Хлопець погодився. Тоді жінка взяла його під руку на

знак спілки й звернула на Трьохсвятительську вулицю, де повела клієнта в темне подвір'я крізь дерев'яну хвіртку, взяту на ланцюжок. Степан мусив зігнутись удвоє, щоб пролізти у низький отвір. Тут жінка шепнула йому:

— Не шелести! Знаєш, народ який пішов — до всього йому діло.

І він почув від жінки ту лайку, яку вважають за чоловічий привілей. Нарешті в кінці затхлого півпідвального ходу вона забрязкотіла ключем і ввела хлопця в якусь просторість, що запахом своїм становила безпосереднє продовження того коридора. Трохи обернувшись, він побачив у кутку тихий вогник лампадки, що ледве освітлював темну ікону.

Жінка запалила невеличку лампу і тепер яскраво визначилась перед одвідувачем на тлі своєї обстави. Була опасиста, набрякла, пристаркувата, мала сердиті очі й блідий великий рот, звідки звуки виходили хрипучі, як з рупора зужитого грамофона. В кімнаті стояло ліжко, застелене сірою рядниною, й кілька простих меблів відповідно до простоти дії, що в хаті відбувалась. Мати Божа в кутку схилилась над сином і навколо зовсім не зважала.

Передусім жінка суворо зажадала наперед карбованця за «удар». Коли дістала його, трохи ласкавіше сказала:

— Тобі як? Голою?

Він відповів, що воліє бачити її в одежі.

— По-походному,— засміялась вона.

І додала, що в армії теж працювала, на германському фронті.

Хлопець роздивлявся на фотографії, що висіли на стіні без рамок, пиляві й покраплені багаторічними слідами мух. І раптом йому прокинулась цікавість до цієї жінки, бажання знати її побут, погляди, вподобання, правне становище, ставлення до влади й те таємне, чим живе її душа поза звиклим торгом. Він запропонував їй закурити й сів коло столу. З його пачки вона взяла зразу півдесятка цигарок, але невдоволено сказала:

— Ти що, маринуєш мене? Давай тоді ще два карбованці за цілу ніч.

Він видобув гаманця й висипав їй срібняки — шістдесят п'ять копійок.

— Брешеш! — неймовірливо сказала вона. — Дай сама подивлюся... А це що?

— Це ж дві копійки.

— Давай до гурту.

Геть вивернувши гаманця, вона нарешті заспокоїлась

і почала грубо, але досить охоче відповідати на його обережні питання, густо вживаючи гострих, влучних, вишуканих з її погляду слів, що торкались її праці й тих речей, що беруть у ній участь. І з співчуттям спогадала час військового комунізму, коли грошей приносила повні панчохи. А тепер народ пішов жулик, скупий і «мучительний». Правда, у неї багато є женихів, та вони їй нецікаві.

— Заміж треба виходити по любові,— сказала вона.— А побалуватись я й з тобою можу.

Потім розповіла йому тих вигаданих, стереотипних історій, якими всі вони тішать своїх гостей і себе, які з мрій поволі обертаються в півдійсні спогади, в несвідому самооману, що за них чіпляється їхня душа в своїх машинальних поривах до щастя. Зокрема вона підкреслювала, що якийсь денікінський полковник навколішках благав її їхати з собою до Англії.

— Ну й чого б я поїхала? — мрійно спитала вона.—Коли англійського язика я не знаю? Ну от вийду на вулицю— і нічого не понімаю... Та й він не знав,—додала заспокійливо.—До мене ходив один англічан, так теж казав, що він не знав.

Але в міру його питання ставали точніші й вимогливіші, вона нашорошувалась. І раптом урвала його на слові:

— Що це ти розпитуєш мене? Ти чого сюди прийшов?

Він ніяково відповів, що прийшов до неї більше за тим, щоб по душі погомоніти. І вона страшенно обурилась:

— Душі йому треба! За рубля душу йому вивертай! Для тебе моя душа під спідницею.

Він ледве заспокоїв її, присягаючись, що не хотів образити.

— Та хіба тобі не однаково, що робити? — спитав він.

— Не однаково,— відповіла вона.— За що платиш — бери, а за душу не трогай.

Розмова далі не клеїлась, попрощалась вона холодно, немов він величезну кривду їй вчинив, і хлопець вийшов, переймаючись до неї пошаною, якось схвильовано розуміючи, що жінка продається, а людина — ні.

Але здебільшого читав увечері, лежачи на канапі. Щось примусове було в цьому безконечному гортанні сторінок, позбавлене тієї живої цікавості, що спиняє очі на рядках. Між ним і книгою завжди було скло, мов та віконна шибка, що стоїть перед краєвидом, даючи його бачити, але затримуючи його запашність, трохи викривлюючи його обриси й знебарвлюючи кольори. І часто, дочитавши останні рядки, непомітно спинявся на порожній півсторінці, заду-

мано плетучи далі докінчену пригоду, що блідшала дедалі, гаснула в його уяві й раптом зникала. Він почував на мить, що не мислить уже, і це почуття було чудне, якесь радісне, надзвичайно спокійне, непорушене, немов він потрапляв у стан, зовсім від життя відмінний, стан чистого споглядання, цілковитої незалежності від оточення.

Так само багато читав він і газет, не минаючи жодних найнудніших розділів, акуратно переглядаючи кожну статтю, замітку, повідомлення аж до оповісток про різноманітні збори та наради, що ряснюють петитом на останніх шпальтах. Був пильним, але дивацьким читачем часописів, що видаються для багатьох і кожному можуть цікаві бути тільки з умовою величезних перепусків.

Якраз відбувався окружний з'їзд цукровиків, і серед десятка осіб, що фігурували в звіті, Степан постеріг прізвище свого колишнього інститутського приятеля Бориса Задорожнього. Той відчитав доповідь про якусь систему селекції буряків, був обраний до комісії для складання резолюції та делегатом на Всеукраїнський з'їзд. Як же багато сказали йому ці рядки! Яким гірким, щемлячим докором стали вони перед ним! Він ще раз перечитав їх. Так, Борис Задорожній, молодий міщанин, гнобитель прекрасної дівчини, ішов уперед, діяв, працював, висувався! Давня, прихована ворожість до нього заворушилась у Степановому серці, і він відкинув газету, щоб не бачити більше прикрого ім'я.

З'їзд цукровиків кепсько на нього вплинув, збудивши хлопцеві низку сумних міркувань про самого себе. Чи довго це так буде тривати? Хай він завинив, хай зробив хоч би й велику комусь неприємність, але ж і спокута вже достатня! За календарем минуло три тижні самотності, що в уяві його були роками. Пора вже розворушитись. Пора! Пора!

Кричав він це, як погонич над конем, що впав серед шляху і сам підвестися не годен. Але звідки ж чекати допомоги? Від кого? І він почав надіятися, що в житті його ось станеться глибока раптова зміна, і розпач його, дійшовши певного ступеня, обертався в сподіванки. Так, ніби мав одержати листа і той лист уже йде, наближається, повний, може, жаху, зламів, але пориву! Передчуття не омилило його, бувши не так завбаченням подій, як вістуном внутрішньої потреби, навні спроектованої. Диво людської душі, яка моментами голоду так міцно й яскраво допадається дрібниць, що вони, не знані допіру, раптом стають виплеканою в нетрях серця подією, відповідником туск-

них мрій, здійсненням неясних прагнень! Вона, та химерна душа людини, трагічний згусток її простого єства, завагавшись на грані, враз пускається по схилу від найменшого штовхана, безтямно обертаючи в хуткість нудьгу бездіяльності.

Тепер він постійно обідав у великій їдальні нархарчу на Хрещатику, яку обрав виключно тому, що була вона по дорозі з посади до Бессарабки, де він сідав на трамвай, їдучи додому. В ній уподобав маленького столика коло стіни, де міг посидіти наодинці за стравою та пляшкою пива, що стало неодмінним складником його меню. Найбільша незручність закладів нархарчу, як і всіх кооперативних — довге чекання послуги й мала уважність до одвідувача, — найменше могла його зараз турбувати, бо якраз обід, часто дуже пізній, був останньою ланкою його дня, межею переходу до вечора, а він нічого не мав проти, щоб цей час, коли серце його ще билось відгомоном робочого клопоту, не так швидко обертався в завмерлі години кімнатної тиші.

Тим прикріше було йому одного вечора побачити, що столик цей зайнятий. Це була майже образа для нього, замах на усталені звичкою права, ба, навіть на саме його «я», що в постійному користуванні обертає мертву річ у свою невідбірну частину. Але, глянувши на загарбника пильніше, Степан підбіг до нього й міцно схопив його за руку.

— Здрастуй, Левко! — крикнув він.— Це ти, Левко!

Той здивовано підвів на нього очі, не пізнаючи.

— Це я, Степан, з Теревенів, пам'ятаєш? — схвильовано казав хлопець, схилившись до товариша.— Пам'ятаєш, ми їхали сюди разом пароплавом? Пізнаєш тепер?

Левко пізнав, але ще більше здивувався.

— Степан? — пробурмотів він.— От, не пізнав би, їйбогу.

І від цих слів душу хлопцеві охопив жаль.

— Чому? — тихо спитав він.

Левко вже посміхався своєю лагідною, без краю вибачливою посмішкою.

— Змінився,— сказав він.— Ач, який прибраний. Ач, який гарний. Красун, та й годі.

Степан хапливо скинув капелюха й сів поруч до столика. Невідоме хвилювання, що прокинулось у ньому при зустрічі, тепер більшало, росло, сягало в далеку глибінь душі гарячою луною. Він дивився на товариша радісними, майже закоханими очима й з невимовною втіхою викривав

йому на обличчі ті самі риси, ті самі рухи, ту саму посмішку й лагідність, що покинув давно тому й знайшов незмінні.

— Левко, який я радий, що побачив тебе,— сказав він. — І уявити не можеш, який радий! Ех, Левко, чуже тут усе — і люди, і життя.

— Життя?— обізвався Левко.— Смиканина тут, а не життя. А годують чим, ти подивися!

— Щодня це їм,— відповів Степан.

— Як котам дають.

Він засміявся, показуючи на порцію котлет. І його посмішка здавалась Степанові дотепною, міркування мудрими, вислови чарівними, поводження незрівнянним. І заздрість зайнялась у ньому до того, хто зумів не змінитись, лишитись тотожним через роки, разом із жалем за свої шляхи, за пориви, простування і їхню марність. Перед товаришем, зневаженим колись і забутим, він відчув сором шкідливого школяра, що примітив пильний погляд учителя.

— Як же ти живеш, Левко?— скрикнув він.

— Е, ти розказуй спочатку.

І хлопець розповів — коротко, блідо, вимушено про час, що від їхньої розлуки минув, згадав за свої оповідання, за посаду, не почуваючи ні в словах своїх, ні в подіях, що за ними стояли, жодного променя життєвої веселки.

— Ого, та ти цабе,— посміхнувся Левко.— Либонь, карбованців півтораста тягнеш?

— Приблизно. Крім гонорару. А от продав кілька місяців тому сценарій — півтори тисячі взяв.

Левко цмокнув.

— Сто бісів його матері,— промовив він.

Але в голосі його був тільки подив і жодних заздрощів. Потім інша думка звернула його увагу.

— Виходить, ти — український письменник?— серйозно спитав він.

— Виходить,— сумно посміхнувся Степан.

Левко замислився.

— Значить, і живі письменники є? — спитав він

— А що?

— І є такий, як Шевченко?

— Такого немає.

Левко полегшено зітхнув, мов сучасна література не становила ще для нього нічого загрозливого.

Потім, не хапаючись, розповів про свої діла й плани. Інститут він кінчив і відбув рік практики на Носівській станції [73]. Тепер приїхав одержати диплом й має рушати

на Херсонщину, де дістав призначення на районового агронома.

— Аякже... отой учитель-латиніст, що ти жив у нього... що чаєм нас частував? — спитав Степан. І відчув турботну радість від цього дотику до минулого, що раптом ожило в ньому, ще туманне, мов досвітня мла, яку проріже зараз ясний промінь.

— Е, з ним погано,— засміявся Левко.— Зарізався, брат! Сам і ножа собі вигострив. Так і казав, що заріжеться, як філософ якийсь, а ми думали, що манячить. А він і доказав. Ну й мали клопоту.

— А жінка його?

— О, козир-бабуся, хоч і беззуба! Що вже зварити або спекти, так де й ресторанові. Вміли-таки їсти смачно буржуї. Я це думаю її з собою на Херсонщину брати...

— Ти не жонатий?..

— Ще. Вже як на службі оговтаюсь, тоді й кралю заведу. Або й так перебуду.

— Дивак ти! Що ж ти без жінки робитимеш у глушині?

— Полювання там добре,— сказав Левко.— Ну, й степ люблю.

Степ! А Степан його хіба не любить! Ясний, гарячий спогад повстав у ньому, спогад нерухомої ночі й заколисаних просторів, безмежності неба й землі, синьої тиші місячного сяйва. Лежати горілиць у траві, розкинувши руки, без шапки, босоніж, дивитись на золоте, блакитне, червоне, зеленаве мерехтіння зірок, розсипаних по небу чиєюсь доброю, могутньою рукою. І почувати ту руку в подихах повітря на обличчі, і заснути стомленому від споглядання далечини в таємному з нею злитті. А вранці за могилами сонце сходить, з червоного моря промінь — страшна, величезна брунька холодного вогню, розцвітаючи поволі пекучим колом.

Левко кінчив котлети й витер руки паперовою серветкою.

— Збираюся зараз ще в кіно сходити,— сказав він.— Люблю подивитись, як ото люди скачуть. Подумаєш тільки, з чого чоловік хліба не їсть! Може, вдвох ходімо?

— Ні, в мене справи,— сказав Степан.

На вулиці вони міцно поцілувались. Хлопець був схвильований.

— Пиши, Левко, з своєї Херсонщини,— сказав він.

— Та, мабуть, не буде про що, — відповів той. — Це вже ви, письменники, пишіть собі. А ми колись прочитаємо.

XIV

Восени в степу тривожно шамотить сухим гіллям кукурудза,— цілі поля рівних жовтих стовбурів, ніби хтось, крадучись, розсуває її обвислий лист. Восени при шляхах розсипають насіння бур'яни,— високі зарослі незграбної лободи, молочаю, будяків, віниччя та нехворощі. Незграбні рослини восени, втративши зело. Восени вітри ходять раптові, непевні. Восени вітри нападисті й хитрі. Здивує і зникне. Рівчаки в степу провалюються зненацька вглиб, розкриваючи глиняні нутрощі. На дні купчиться дереза, а в ній гади, комашня й мільйони ящірок. Безліч шляхів у степу, доріг і стежок. Перехрещені, кривулясті, колінкуваті. Ніби навмисне наплутано їх там, щоб ходити й блукати без краю. І хочеться в степ іти. Хочеться звернути на бічну стежку. Куди вона? Поволі йдеш у степу, і дивно, коли дійшов до місця. Шляхи є западисті, людину ховають, а стежки в'ються горбами, могилами, женуть навпростець по нивах та баштанах. І ламлеться під ногами шелестка стерня.

Степан раптом спинився. Скільки міг зрозуміти, це була Павлівська вулиця [74]. Може, з півгодини ходив він уже, розлучившись з Левком на порозі їдальні, ходив замислено, радісно, в тому незглибному спокої, що людину опановує найвідповідальнішими хвилинами життя після болісних турбот і розчарування. Почував, що зважується на щось, що зараз відбудеться щось неповторне, давно сподіване, але приспане в душі випадковим видивом. Передчуття визволення було в нім, і ті спогади, що невпинно йому допливали, повертали його назад і назад, у чудове дитинство, в незабутній час першого дізнання світу. Він ішов чарівною стежкою минулого, натхненно шукаючи колишніх джерел, і навесні серед міста пристрасно марив теплою осінню степів.

Тепер він глянув на годинника. Чверть на дев'яту. Ще не пізно. Ще не пізно. Він ще може її побачити. Та й що йому час? Мусить її побачити!

Хлопець повернув і швидко пішов, так само швидко складаючи свої наміри. Він знайшов їх уже готові, яскраві, випечені в серці карбами.

Він вертає на село.

Ця думка, дика, раптова, не злякала його. Навіть не здивувала. Вона народилась зненацька, ясна, чарівна, повна жагучої радості, сили й надій! Він вертає на село. В степ. До землі.

Назавжди покине це місто, чуже його душі, цей камінь, ці збудні ліхтарі! Зречеться навіки жорстокої плутанини міського життя, отруйних мрій, що тяжать над галасливим бруком, задушливих поривів, що роз'їдають душу в вузьких закутках кімнат, відкинеться божевільного прагнення, що ятрить думку, затиснуту в лещата міста. І піде в спокійні, сонячні простори полів до покинутої волі, і житиме, як росте трава, як стигне овоч.

Дзвінок трамвая спинив його. І він радісно подумав: «Завтра я тебе вже не почую».

І той півтора року накупчуваний біль, те гнітюще невдоволення, людині в поривах притаманне, вся гіркота щоденного прагнення і виснажливість мрій, що він у місті дізнав, обертались тепер у щасливу стому й щемлячий потяг до заспокоєння. Він бачив себе завтра не сільбудівцем, не сільрадівцем, не вчителем чи спілчанським діячем, а непомітним хліборобом, одним з безлічі сірих постатей, у свитках, що водять по землі вічне рало. Вогкий ранку! Свіжино першого променя! Чудовий блиску тихої роси! Будь благословенний час, коли родиться світло життя! Дух минулого, злеглий, могутній, прокинувся в нім, дух віків, що дрімає в душі й підводиться хвилинами зрухів, манячи до завмерлості й тиші, той непереможний, хоч і приборений голос, що шепоче казки про втрачений рай та співає пісні природності.

Але не в цім, власне, був його найголовніший клопіт. Охочого купити кімнату й обставу він знайде завтра ж, так само й заяву про звільнення подасть. Дарма що затримуватимуть! І завтра ввечері рушить потягом на південь пристати десь до комуни або артілі. Це неважливе. Це просте й легке. Про це нема що думати й турбуватись. Але... він поїде не сам!

Гадаючи про це, він захвилювався. Щось безмежне було в цім раптовім зворушенні відкинутої, погнобленої любові. З дрібнісінької жаринки, півзагаслої і спопелілої, немов мстячись за холодний жах згасання, спалахнув той жагучий вогонь, що осяяв його новим поривом. Ясна, така проста, радісна путь була перед ним, і він тихо піде нею вдвох із Знайденою.

— Надійко, Надюсю,— шепотів Степан.

Розумів тепер, що вона завжди присутня була в його душі, як кличний дзвін із далечини, що породжувала в ньому своїм подихом тривогу, з'явилась йому в мріях, і він не пізнавав її аж досі; що і в інших він любив тільки її, а в ній любив щось безмежно далеке, якийсь неспізнанний

спогад, ледве чутну луну з-за горбів свідомості. Він почував тепер, що не забував її ніколи, що шукав її весь час у нетрях міста, і вона була тим вогнем, що горів у нім, пориваючи вдалеч. Вертаючись до неї, він знаходив себе. Вертаючись до неї, він ніби відживляв те, що загинуло, те, що зникло від його хибності, те, що сам у засліпленні зруйнував.

Надійко! Прекрасна дівчино! Білява русалко вечірніх полів. На його поклик вона відгукнулась тихим тремтінням, що втілилось у ньому, долинувши звідти, де жила вона, де чекала його, пригноблена й скорботна. Вона мов повернула голову на його благання, і очі її засвітились щасливою згодою, і рука простяглась до його чола. Вона прощала! Та й чи могло бути інакше? Вона піде! Та це й неминуче. Тепер у квітчастих долинах, що чекають їх, він дивитиметься без краю в її очі, де бачитиме світ і життя, братиме її за руку в радісній покорі й почуватиме на долоні своїй невичерпне тепло її тіла, до якого не наблизиться ніколи! Вночі стерегтиме її сни, чудові сни заколисаної краси, і розумітиме їх, як розуміють мову людей. І питиме, питиме щохвилини насолодної отрути її обожнення, і вмиратиме поволі коло її ніг у смертельній сп'янілості. Так треба. Її воскресіння разом з співучим потягом до степів зливалось у єдиний порив еласної спокути, порив до безконечного рабства, що в ньому відчував він всю радість оновлення.

На розі Володимирської він стурбовано спинився. Чи не забув він їхньої... тобто її адреси? Ні. Андріївський узвіз, 38, 6. Назва вулиці й цифри вмить сплили йому в пам'ять, хоч чув він їх тільки раз. І дивним йому тільки здалося, що до неї так близько йти, так легко дістатись. Тим краще, бо він ладен був би сходити пустелю, голодний і спраглий, блукати в підземеллях і хащах, серед несвітських небезпек і все перемогти в її ім'я.

Хлопець приказував:

«Андріївський узвіз... Андріївський узвіз...»

Враз він пригадав цю круту, покарлючену вулицю, колишній шлях свій з Подолу до інституту. І знову стрінувся — на тому шляху, де загубив її, він і мав її знайти!

«Як це чудно... як чудно...» — гадав він.

Нова думка раптом спала йому в голову, породжена його спогадами й жаданням відживити минуле, що досі жило тільки в нім. Йому схотілось побачити той маленький будинок на Бессарабці, увійти в нього так, як увіходив уперше, коли побачив Надійку в товаристві друзів-се-

люків. Де вони? Де соромлива Ганнуся й молодецький Яша? Де пишна Нюся з інструктором клубної роботи? Вони зненацька стали йому страшенно дорогі, рідні, цікаві, і невиразна сподіванка охопила його, що він зустріне їх зараз усіх коло столу й сяде поруч Надійки, що його чекає. Та й чому, справді, їй випадково не зайти туди? Міг же він здибатись сьогодні з Левком, якого ще довше не бачив! Степан звернув праворуч і хутко зійшов на Хрещатик.

Серце йому нестямно кидалось, коли він постукав у хисткі двері низенької халупи. Все навкруги він пізнав: старомодний ганок, палісадник, надвірні віконниці. Ніщо не змінилось, яке щастя! Та й часу, зрештою, минуло небагато — півтора року, що здавалось йому зараз однією ніччю глибокого сну.

Йому відчинили. Відчинив чоловік з грубуватим голосом, якийсь невдоволений, непривітний.

— Чи тут живуть дівчата... що жили півтора року тому? — спитав Степан.

На жаль, інакше спитати він не міг, бо забув їхні прізвища.

— Нема тут ніяких дівчат,— відповів чоловік таким тоном, немов хотів сказати, що тут мешкають тільки чесні люди. І хотів зачинити двері.

Тоді Степан, плутаючись, почав пояснювати йому. Він, власне, шукає свою сестру, яку покинув у місті тому півтора року, і де вона — це можуть знати тільки дівчата, що тут жили. Вони вибрались? Якщо він їх не знайде, то нічого не знатиме про сестру, яка виїхала кудись. У адресовому бюро він був уже. Нічого не сказали.

— Гроші тільки беруть, порядки совєтські,— пробурчав чоловік, трохи зласкавившись.

— Так, страшенний бюрократизм... Одна з них була швачка, така низенька.

— Та тут швачка якась у дворі живе. Пройдіть у хвіртку.

Попрощались вони досить приязно, і хлопець зайшов у темний двір — вузеньку просторінь між високостями сусідських будинків, де росло кілька дерев. Спочатку він не побачив, де б тут взагалі можна було жити, потім постеріг крихітну хатинку, мов той гриб приліплену ліворуч до глухого муру. Бліда стрічка світла в щілині віконниць ледве примітна була в темряві цієї загороди. Спотикаючись через грудки землі та цеглини, Степан підійшов до вікна й обережно постукав.

— Хто там? — почув він жіночий голос.

Хлопець, затремтівши, відповів:

— Одчиніть... це я... Степан... пам'ятаєте, до вас приходив, як Надійка тут жила...

— Степан? — здивовано перепитало в хаті.

— Атож... Степан із Теревенів. Відчиніть, Ганнусю!

Всередині раптом засміялось.

— Отаке! А мене Ївгою звати!

Степан з жахом відступився. Її звати Ївгою? Ївга! Яке непотрібне йому ім'я! Він ладен був упасти тут на землю, заплющивши очі й про все забувши. Але коли вийшов на вулицю, спогад про Надійку знову опанував його, і він знову почав про неї думати.

Тільки це було вже не солодке марення, що допіру так гріло й тішило його, а болісна, ніби зовні накинута потреба, страшна, невідклична потреба, якої причини не були йому й приблизно відомі. Тепер він міркував про справу більше розумом, ніж бажанням, і розважав свій намір з боку реального його здійснення. Що Надійка чекає його, це здавалось йому незаперечним. Свідомість виключного права на цю дівчину й справді його ніколи не покидала. Якщо вона не з ним, то тільки тому, що він досі цього не хотів. Сьогодні він з'ясує їй, що життя можливе тільки в природі, яку вони покинули й до якої мусять вернутись, а місто, душне й нудне,— це страшенна помилка історії. Думки ці, він сам знав, не які й нові, але це тільки доводить їхню правдивість. Та вона це зрозуміє без слів. Зараз він про неї зовсім не турбувався. Але ж вона замужем була! І той Борис такий упертий, певно, і незговірний буде! Поки йому розтлумачиш усі ці думки, поки його переконаєш... А він, дивись, ще й заперечуватиме! Доведеться знімати мову про те, кому дівоцтво Надійчине належить... Ах, як це неприємно! Хлопець глянув на годинника. Двадцять на десяту. Пізненько, але повинен відбути це сьогодні.

Почуваючи страшенну втому, він гукнув візника й поїхав, мляво відхилившись на сидінні. Вогні вулиць, вечірній рух юрби гнітили його, доводили його стому до цілковитого виснаження. Хлопець заплющив очі, і бажання спати, як теплий важкий покров, застелило його думки нерухомою млою. Він почував зв'язаність свого тіла, якесь міцне споленання душі, і м'яке гойдання ресор колисало його, відсуваючи далі й далі турботний рокіт життя.

Зненацька візник спинився.

— Що? — спитав Степан, прокинувшись.

— Приїхали,— сказав той.

Хлопець, здригнувшись, скочив на землю.

— Може, почекати? — спитав візник.

— Чекайте, я зараз,— відповів Степан.

Він трохи хапливо розчинив двері будинку, де над ворітьми горів потрібний йому номер, але сходами йшов повільно, присвічуючи сірниками. Нарешті спинився на третьому поверсі, подзвонив, і душа його сповнилась байдужістю.

Він прихилився до одвірка й почав думати про те, що вийшов сьогодні з портфелем, а зараз портфеля в нього немає. Очевидячки, він згубив його. І хоч у портфелі, на щастя, нічого важливого не було, Степан відчув глибоку прикрість. «Ех, йолоп же з мене»,— подумав він.

Кроки за дверима урвали його міркування. Він знову захвилювався. Вона чи не вона відчинить? Ні, жіночий, тільки не її голос запитав: «Хто там?» — і хлопцеві раптом спало на думку, що вони, може, вже й вибрались звідси. Це припущення збадьорило його, і він голосно відповів:

— Можна бачити тов. Бориса?

Тоді двері відхилились на ланцюжку, і в щілину глянуло на нього обличчя дівчини-підлітка.

— Бориса Вікторовича немає вдома,— поважно відповіла дівчина.— Вони поїхали в командировку.

— Шкода,— буркнув Степан. І ніяково додав: — Тоді я залишу йому записку.

— Заходьте,— мовила дівчинка.

У передвітальні він повісив на кілочок капелюха, пригладив волосся і ввійшов за дівчинкою до кімнати, де над застеленим цератою столом горіла лампа під широким абажуром з оранжевого ситцю. Він сів до столу, і поки дівчинка давала йому олівця та паперу, крадькома оглянув обставу. На вікнах — мереживні завіси, на підвіконнях — квітки. В кутку матерчаста канапа, коло неї невеличкий килимок. Попід стіною прості, але ретельно вишикувані стільці. І раптом праворуч — величезний поміщицький буфет із горорізьбою, важка окраса помешкання, невідповідна до розмірів кімнати. Було тихо й охайно, всі меблі стояли на призначених їм місцях, додержуючи принципу симетрії, а буфет здавався зверхнім наглядачем ладу, суворим представником непорушних основ тутешнього життя.

Щось торкнулось його ноги — кицька горнулась до його черевика. Він узяв її на коліна й почав зосереджено писати:

«Любий Борисе, нарешті я зібрався тебе провідати, і так нещасливо. Думалось погомоніти вечір про минуле...»

Збоку рипнули двері, і хлопець, підвівши голову, поба-

чив на порозі жінку в широкій червоній хустці, що ховала її постать аж до колін. Степан ніяково підвівся, десь здогадуючись, що жінка ця, може, дивилась на нього у щілину, коли він пестив кицьку.

— Це ви, Степане...

— Павловичу,— підказав він, розуміючи її зупинку.

І тільки почувши голос, пізнав її. Це була вона, тільки страшенно змінена, майже спотворена, але в чім саме, він ще не міг сказати. Навіть голос її якось інакше бринів,— якось прикро, певно, погордо. Вона злякала його своєю появою, своєю постаттю, церемонністю й глузливим поглядом. Стискуючи їй руку, хлопець подумав: «Ні, я таки справді йолоп».

— Сідайте, Степане Павловичу,— мовила господиня.

І він зразу постеріг, що вона вагітна.

— Дякую,—відповів він, опановуючи почуття жаху, образи і болю.

Вона сіла на канапу коло дверей і крикнула:

— Наташко, грій самовар!

— Це, може, для мене! — стурбовано спитав Степан.— Дякую, я допіру пив чай. Якраз пив чай.

— А я ще не пила,— відповіла вона.

Настала прикра мовчанка, і хоч хлопець почував, що ця мовчанка його принижує, а її, може, й тішить, проте слова його страйкували. Опуклий, важкий живіт паралізував його.

Нарешті господиня промовила:

— Рідкий ви в нас гість, Степане Павловичу.

— Атож, — пробурмотів хлопець, — прокляте нікольство... Та й Борис усе в командировці...

Він хотів спинитись, але страх перед мовчанкою видушив з нього ще кілька речень:

— Це я хотів запропонувати... якби Борис, звісно, був... поїхати кудись завтра погуляти... далеко десь... в природу, як кажуть...

— Прекрасна думка,— відповіла вона.— Але я не зовсім добре себе почуваю.

І хлопець знову з жахом відчув, як западається між ними мовчанка, нудна, дратівлива мовчанка людей, яким не варто здибатись. Кожна думка його, тільки виникнувши, натикалась на її живіт і безтямно тікала назад у свої нетрі.

Раптом вона спитала:

— Ви оповідання, кажуть, пишете?

— Так... писав,— сумно відповів хлопець.

— А тепер?

— Тепер не пишу.

— Чому?

— Нема про що.

Вона посміхнулась.

— Хіба у вашому житті не було пригод?

Він здригнувся. Чи не занадто вона дозволяє собі з нього глузувати? І гордо відповів:

— Були, але дрібненькі. Занадто звичайні.

Потім повагом глянув на годинника й підвівся:

— Вибачте, Надіє...

— Семенівна,— підказала вона.

— ...Семенівно, я мушу йти. Вітайте від мене Бориса.

— Прошу заходити до нас,— сказала Надія Семенівна,— ми завжди будемо раді вас бачити.

На сходах він дав волю своєму гніву. Яке нахабство! І хто? Хто, питається? Чи не та, що він прогнав від себе, як повію? Думає, як чоловік у неї, так вона цяця. А чоловік її злодій. Хіба на кооперативну платню він міг би купити такого буфета? Отже, він краде. Отже, він буде в бупрі. А сама вона — пузата міщанка! Він сласно прошепотів кілька разів це назвисько й трохи заспокоївся.

На вулиці йому схотілось зійти на Подол, а звідти виїхати автобусом на Хрещатик. Але не зробив він униз і кілька кроків, як хтось гукнув на нього:

— Товаришу! Товаришу!

Це візник, що чекав його. Коли платив йому гроші, жаль згнітив хлопцеві серце. Ну навіщо цей візник чекав його тут? І сам він навіщо сюди приходив?

Ідучи вниз темною крутою вулицею, хлопець думав про мітлу життя, що рівняє позаду сліди минулого, велику, священну мітлу, завжди нову й завжди бездоганну. А все-таки не був спокійний. Цей вечір його тягло туди, де він лишив колись часточки самого себе, і ці крихти, по дорозі розсипані, тепер непереможно його вабили. Він ніби хотів зібрати їх, повернути їх собі, почуваючи нез'ясовне зубожіння свого єства. Тож, дійшовши площі Революції, освітленої ліхтарями й рухливим блиском трамваїв, він поволі звернув ліворуч у вузькі вулиці Подолу. Ось Нижній Вал. Ось і хатка Гнідих, його перше міське пристановище. Він спинився по той бік вулиці й дивився з затінку на знайоме йому подвір'я, на сарай, на ганок, де сидів був вечорами, і на будинок. Диво! Всі вікна в ньому були освітлені, і чудні звуки крізь стіни його проходили в сонний затишок вулиці. Там танцювали під дзвінкі переливи мандоліни. Завмерлий, струхлявий домок розплющив раптом свої очі і

вийшов із тиші домовини. Домок ожив, і в цьому пізньому воскресінні, може, теж позначалась його хода по землі, хода людини, що значить кроки смертю й життям.

Раптом глибокий спокій огорнув його. Як смішно пригадувати! Бо все позаду засипається геологічними шарами, обертається в незрозумілі поклади під гнітющим діянням часу, і божевільний той, хто прагне надихнути спогад новим існуванням! Бо розкладається минуле, як труп.

Та коли йшов геть, постерігав потрохи, що гаданий його спокій є тільки тихий початок зрадливої туги. Щороку більшала, випиналась, важчала вона, як вагітний живіт, і разом з нею дедалі глибше, дедалі тоскніше хвилювання його душило. Він почував у собі страшенний голод усіх звільнених чуттів, шалений порив їх, могутнє піднесення життя в собі, що проривалось крізь мертвечину його недавніх думок. Білим шумом нуртувала в ньому та страшна, чарівна сила, і, захлинаючись у цьому поновленому вирові, він марив з жахом і надією, що віднині життя його буде якесь нове, зовсім не подібне на те, що було, зовсім відмінне від пережитого. І хоч би швидше воно вже почалося!

На площі Інтернаціоналу він купив у кіоску, своїм звичаєм, пук газет і, відійшовши, завмер з несподіванки. Цей вечір був справді казковий! Просто назустріч йому плили світючі незабутні очі, що сміялися йому з завмерлої маски жіночого обличчя, і він пізнав їх відразу, він кинувся до них, як на рятунковий вогонь маяка.

— Рито, Риточко,— шепотів він, стискуючи її руки.

Ту ранку, що вона полишила колись на його долоні, він почував тепер у серці. І ладен був притиснути цю жінку тут, серед вулиці, пристрасно й безтямно, відчути її так, як відчував, танцюючи.

Вона відповіла, посміхаючись:

— Яка несподівана зустріч!

— Тільки несподівана? — схвильовано спитав Степан.

— І бажана,— додала вона.

Він захоплено на неї споглядав.

— Де ви йдете? — спитав нарешті.

— На Малу Підвальну[75].

Він узяв її під руку.

— Ходімо.

Але за окрвиконкомом у темряві провулка він спинився й жагуче оповив руками її стан.

Вона випручнулась і шепнула не дуже невдоволено:

— Ви божевільний!

— Завжди такий, — радісно відповів він, знову беручи

її під руку.— Схиліться до мене. Ну, ближче! Ну, не будьте скупою! Я шукав сьогодні цілий вечір. Коли хочете знати, то я й портфеля свого сьогодні десь одбіг. Але знайшов вас. Ви не можете мене зрозуміти. Після того як ви поїхали тоді, я не міг нічого робити. Я жив тільки спогадами про вас, надією вас побачити.

— Справді? Я теж вас не зовсім забула.

— Тим краще! Але й зараз я ще не певний, що це ви. Розумієте? Ви в іншому вбранні, і мені здається, що, може, це вже й не ви.

— Треба доказів?

— Ви відгадали мою думку! — скрикнув він.

Вона на мить, на одну мить торкнулась його уст колишнім поцілунком.

— Це я?

— Так, ви,— погноблено відповів він. Потім спитав: — Ви надовго в Київ?

— До осені.

Він вдячно стиснув їй руку. Він трохи побоювався, що вона скаже — назавжди.

— Я безтямно люблю вас,— шепнув він.— Ви особлива, ви якась чудова.

Вся туга його зненацька полилася любовним шепотом, зворушливими словами, ніжними назвиськами, сміливими, збудними порівняннями, що в них мінилася вся глибінь його чуття.

Раптом вона спинилась.

— Годі, пустунчику! Я вже дома.

Він бурхливо скрикнув:

— І я піду за вами! Я піду до вас!

Вона погрозилась пальцем.

— Не можна. Я живу в батьків, як вам відомо.

— Ах, як це не дотепно,— плаксиво промовив Степан.— Що ж робити?

— Завтра ми танцюємо в опері. Чекайте мене.

— Тільки завтра?

— Тільки завтра. Але я хочу квіток.

— Ви їх матимете.

В мороку присінок, ледве освітлених лампою з другого поверху, він цілував її палко й запитливо, вимогливо, нестримно, мов шукаючи в глибині її уст весь вік сподіваної розгадки. І швидко пішов, буяючи радістю знайдення.

Ніколи не почував він ще такої могутності самопочуття. Земля, здавалось, пливла йому під ногами оксамитовим килимом, і дахи будинків вітали його, як велетенські

капелюхи. А в голові, в прекрасній, вільній голові низками, роями в щасливому захопленні линули всеосяжні думки.

Не чекаючи ліфта, хлопець притьмом збіг на шостий поверх, і до кімнати ввійшовши, розчинив вікна в темну безодню міста.

Воно покірно лежало внизу хвилястими брилами скель, позначене вогняними крапками, і простягало йому з пітьми горбів гострі кам'яні пальці. Він завмер від сласного споглядання цієї величі нової стихії і раптом широким рухом зронив униз зачудований поцілунок.

Тоді, в тиші лампи над столом, писав свою повість про людей.

1927. Київ

НЕВЕЛИЧКА ДРАМА

Роман на одну частину

В чарах кохання моє дівування,
вільною пташкою хотіла б прожить, —
вільне кохання і вільне обрання,
серденьку воля, як хоче любить... [1]

(З дуже сантиментального романсу)

...Прийде час, коли ця жінка буде відчувати себе дівчиною, звичність і знання любовних утіх залишаться в ній, як згадка про давно читану, недозволену книгу. Вона відродиться для нового життя.

(З дуже гарного роману) [2]

НА СВІТІ ІВА ЗОВСІМ САМА...

В густому лісі, де вона вступила з гострим щемінням у серці, з напруженням свіжого тіла й бажань, стояла тиша і вогкість. Жодного шелесту, свисту чи шарудіння — важкий ліс цей був мертвий, бездушний за серпанком ранкового повітря. Вона не чула своїх кроків по землі, так ніби плинла все вперед, далі, в глиб гущавини, і суворі стовбури, здавалось, розступались перед нею нескінченною алеєю, стелили їй шлях туди, де прагнула вона в своєму легкому поході.

Вона вийшла на узлісся. Невидиме сонце, десь із-за її спини, поклало широкий промінь на степи, і от на пагорку побіч себе вона побачила церкву. Вона спинилась, і її серце пристрасно закипіло в передчуттях, кожним ударом припинаючи її до місця. Бо від церкви з горба врочисто сходив чернець. Ось підвів він заросле обличчя і, малий віддалік, щокроку зростав, заступаючи церкву і обрій. Вона чекала з надією й страхом, його наближення почуваючи, як грозу... Ось він підніс руку до її грудей, і ту ж мить позад його жахливого тіла повстали тисячі нестерпних дзвонів, витягуючись у безконечний колючий звук, що в боліснім коливанні його вона впала у безвість.

Марта раптом розплющила очі й машинально схопила рукою будило, що потрясало кімнату гострим, знайомим і бридким дзвоном. Хапливо ворушила пальцями, силкуючись спіймати жорстокий бійчик вранішнього гвалтівника свого молодого сну. Годі, годі! Вона й так знає, що половина на восьму, що час уставати, вмиватись, снідати й бігти на посаду! Але запал будильний сам з себе вже

вичерпався, і блідість лютневого ранку спокійно глянула на дівчину з-за прозорої завіски вікна.

В ту мить Марта невиразно відчула холод, бо лежала горілиць розкрита, зібгавши в ногах ковдру й підпокривало. Вона ще з хвилину полежала, щулячись, потім поволі сіла на ліжку й міцно стиснула руками обличчя, щоб відігнати рештки сну. Тоді затремтіла, дізнавши холоду вже явно, й хутко почала одягатись.

Вчора ввечері вона не топила в хаті, хоч чотири поліна дров, щоденна порція палива, були принесені й лежали купкою коло груби. Вернулась пізно з театру, не який гарний настрій був, тож ліньки було підпалювати, і спати вклалася хапливо від якогось невдоволення, від невиразної ваги на серці, що настирливо, хоч і ніжно, її гнітила. Щось таке, як душевна нудота, — легке й неприємне чуття розлагодженості всередині, як ніби в трибки душі потрапило стороннє твориво, чіплялось зубців і гальмувало їх поправний ритм. Але заснула швидко — і це завжди їй було, що хвилинами смутку чи прикрості сон приходив до неї лагідно й охоче.

Льову вона не запросила навіть до хати. Але він не образиться. Взагалі їй обридло його дворічне нудне впадання, мовчазне служіння, безбарвна мова й покора, непорушна покора! Подумати тільки — вона вигонила його з хати, прилюдно дурнем узивала, забороняла місяцями на очі навертатись, і він терпів. Він ні разу не розгнівався! Один тільки раз, дуже давно, сказав, що любить її, і це неприпущенна помилка була з її боку, що вона дозволила йому говорити про це в пориві жалю й самотності. Неприпущенна помилка.

Тепер вона була вже в черевиках і хатній байковій сукні, що правила їй за халата. Енергійно розчинивши двері, вийшла до кухні, де від геть замерзлих шибок було ще похмуріш і холодніше. Тут на мить дівчина спинилась, наслуховуючи, хоч і знала, що в цей час кухня буває порожня; з її сусідів фрау Гольц, німкеня, півгодини раніше рушає на базар, а родина кооператора Іванчука розпочинає життя півгодини пізніше. Це, власне, й примусило Марту ставити своє будило на пів до восьмої, дарма що й о восьмій вставши, вона вчасно б на посаду потрапила. Бо була на вдачу моторна і всі життєві дії робила на диво швидко — за хвилину прибиралась, їла ніби похапцем, ходила прудко, а капелюх і пальто мов самі на неї надягались, коли вона рушала з хати. Така сама була й на посаді, так що безпосереднє начальство її, завідувач стат-

частиною махортресту, на що вже похмурий та неговіркий, а й то якось, щоправда, наодинці назвав її «добірною робітницею».

А все ж вона мусила щодня уривати непотрібні їй півгодини від свого власного сну, маючи на це поважні, хоч і зовнішні причини. Справа в тому, що Марта любила вмиватись, власне, обтиратись холодною водою, а потім шорстким рушником до червоного тіла. Це давало їй бадьорості на цілий день, інакше почувала себе мов невиспаною, млявою і неприємною, як людина, що віддавна звикла вранці зуби чистити й один раз цю звичку зрадила. Вода була найбільша пристрасть її життя, бо виросла вона коло Дніпра, в Каневі[3], де річка широка й повновода. Батько її, вчитель сільський, до рибальства був дуже здібний, і сама вона, хлоп'ячий ухил у вдачі маючи, була за дитинства йому вірною і невтомною помічницею. Там виробився в неї несвідомий погляд на воду, як на виключну питому стихію життя, і відчуття води, як невичерпного джерела прагнення й сили. Тому зима, коли спиняється рух великої рідини, завжди здавалась дівчині мертвою й лихою.

Отож до цього вранішнього процесу, такого звичайного й загально обов'язкового, вона потай додавала ту внутрішню, непомітну на чуже око любосність, що часто становить глибоке підгрунтя людських звичок, ту любосність, що народжується із давніх забутих дій, із юнацьких нерозвинених прагнень, обертаючи звичку в неодмінний ритуал життя, підносячи її, щоденну й непомітну, до високої ролі основ особистості. І воду вона уявляла завжди холоднуватою, як вода вечірньої річки, коли в перших сутінках ночі юрбою йдуть дівчата з хлопцями на берег і купаються там нарізно, на кілька кроків віддалік. Підлітком вона зазнавала радісного почуття сорому й визивності, біжачи від скинутої одежі до води, де рятувалась від гострих у пітьмі хлоп'ячих поглядів. І в цьому був цілий клубок заборонності, бо батько не схвалював її вечірніх купань із дівчатами.

Все це було страшенно давно, чи здавалося страшенно давнім, бо молодість у шаленім розгоні своїм значить минуле горами й прірвами. Після того помер її батько, але помер по-батьківськи чесно, коли вона закінчила вже 1927 року Київську комерційну профшколу та влаштувалась досить випадково й дуже щасливо в загальній канцелярії махортресту. Щасливо — бо після двох місяців марудної праці реєстраторкою вона через здібності свої, оче-

видячки, потрапила діловодкою до статчастини цієї розлогої установи з платнею шістдесят карбованців, місячно.

Це помешкання на Жилянській вулиці[4] вона знайшла місяців з вісім тому й була, загалом, вдоволена з нього, бо кімната трапилась тепла, і комірного за неї було тільки п'ять карбованців місячно. За таку поміркованy ставку Марта мусила б подякувати сусідові своєму кооператору Іванчукові, що виговорив для неї цю ціну в орендаря, колишнього власника, що жив у окремому будинкові на подвір'ї. Єдина, та й то відносна хиба цієї кімнати полягала в тому, що вона була завелика про одну особу, і той самий кооператор у день її входин жартома зауважив:

— Це кімната з запасом: вийдете заміж, то й мужа буде де помістити!

Взагалі з Давидом Семеновичем у Марти встановились приятельські стосунки, і він часто заходив до неї ввечері на дозвіллі, коли, вклавши свою чотирирічну дочку спати, лишався самотній, бо дружина його працювала вечірньої зміни в нархарчі[5]. Давид Семенович уважав за обов'язок свій завжди на це скаржитись, але й зарадити нічим не міг, бо няньки, щоб дитину вдень доглядала, вони не спроможні були найняти, а відмовитись від дружининої платні й поготів.

Річ у тім, що Давид Семенович хоч і був кооператор, але деградований. Півтора роки тому він підпав під скорочення штатів і відтоді ніяк не міг потрапити під їх поповнення. Спочатку він був поставився до своєї пригоди бадьоро, бо не міг припустити, що його безробіття буде довго тривати — це здавалось йому надто неприродним, — але в міру вмирала його надія, дедалі більше він визвірявся. Тоді в механічному діянні відповідного декрета йому почала вбачатись присутність глибших причин, що їх викривати було йому за жорстоку розраду. Передусім він був скорочений за те, що чесний, за те, що не тільки сам не крав, але й іншим красти не дозволив би.

— Я многим мішав, — таємничо приказував він.

По-друге, він вважав, що потерпів через незалежність своєї вдачі.

— Не гнувся і гнутися не буду! — гордо казав він. — Не буду рабом!

Казав він це досить тихо і то тільки в товаристві людей, йому добре знайомих. А загалом кооператор доходив висновку, що ніякої кооперації в нас немає, тим більш коли скорочують її найкращих представників, і що радянська влада належить до найсумніших явищ у приро-

ді. Останнє він сказав Марті на самоті й під великим секретом.

Йому, щоправда, іноді траплялись різні дрібні доручення завдяки колишнім зв'язкам, випадкові комісійні виїзди на периферію здебільшого спекулятивного характеру, але все це не могло, звісно, розрадити його після улюбленої кооперативної праці та сталої платні. Але минав час, палке обурення екс-кооператора вщухало, лишалась сама роздратованість, образа, якась глуха ненависть до всього, що навкруги діялось, і до людей так само. Коли б не дружина, що заробляла, Давид Семенович сидів би вже в бупрі[6] за шахрайство; коли б до його вдачі додати розуму, скорочення штатів зробило б із нього видатного песиміста, а так він був просто жовчний бурчун, нецікавий і примітивний у своїх висловах.

Проте Марту розважало його буркотіння, на його злостивість вона часом і радо сміялася, і він невдовзі зробився вечірнім завсідником у її кімнаті. А дівчині приємно було мати коло себе цього хатнього злобителя, що нагадував лиху, але немічну тварину з завжди вищіреним, тільки що беззубим ротом. Почуваючи до себе цікавість, Давид Семенович, звісно, подвоював своє старання, але сміливості злувати йому рідко коли ставало й перед сторонніми, бо малознайомих він трохи побоювався. Зате, потрапивши Марту знову на самоті, він надолужував свою мовчанку якнайбрутальнішими дотепами на адресу її відвідувачів, яких він сукупно охрестив «лизунами».

Все це Марту розважало ще краще, але вона помітила, що Давид Семенович надто часто в и п а д к о в о виходить вранці до кухні саме в той час, коли вона в чималому дезабільє проробляла там процедуру вмивання. Тож дівчина й вирішила, зрештою, пересунути на півгодини раніше своє користування кухонним грантом.

В своїй кімнаті Марта хутко прибралася й зовсім непомітно, між ділом, випила півпляшки молока з хлібом, свій щоденний сніданок, якщо не лічити чаю, питого в установі. Конечна потреба пристойно вдягатись примушувала, цілком природно, дівчину заощаджувати на їжі, добираючи харчів простих, дешевих, але разом і поживних. Тепер вона була вже зовсім готова для громадсько-корисної праці, але будило ще не показувало належного для цього часу. Тому дівчина сіла до столу й розгорнула книжку.

Та, як це часто буває людям чи то надто романтичним, чи просто невдоволеним на певній ділянці свого існуван-

ня, книжка на цей раз стала дівчині тільки за зовнішню точку опертя для сторонніх думок. Її очі — синяво-сірі й великі, насичені елегійним чаром юності, що криє в собі таємницю любовного гіпнозу — поволі, навіть ніби врочисто підвелися від перших рядків і втонули в просторіні кімнати. Так вона сиділа п'ять, десять хвилин — не мріючи ще, але почуваючи млосний, пестливий біль, немов ніжний жаль за неоцінною втратою чи невиразне передчуття її. Це був той сум, що заворожує своєю тихістю, лагідністю свого першого дотику, поєднує в собі й радість болю, і страх його, манить, засотує в свою чарівну глибінь, чудним способом обертаючи тугу в незмірне задоволення. Він нишкне й здіймається, стихає й голоснішає, як далекий гомін, він пульсує разом з ударами серця, і нечутне випромінення цього ясного чаду створює навкруги обвітря примарного щастя. А тоді вже в сп'янілій, зневоленій уяві виникають мрії.

Раптом якась надто зухвала думка спробувала торкнутись її голови, і Марта хутко підвелася.

«Яка дурниця», — подумала вона.

Після цього дівчина не схотіла лишатись у кімнаті й, одягнувшись, вийшла на вулицю.

Одноповерховий крихітний будиночок на Жилянській вулиці, де вона жила, стояв із забитим на зиму парадним ходом. Це був захід проти зайвого холоду, бажання зберегти кілька дровин у суворому бюджеті мешканців. Убогий домок і вбогі пожильці його були дівчині доброю школою самостійного життя. Скрута є мати розрахунку, стриманості, самообмеження, таких потрібних дівчині з шістдесятьма карбованцями місячної платні. І справді, Марта в потребах своїх була дуже обережна, мусивши часом півроку збиратись на потрібну річ — черевики, сукню, капелюх. З юнацьким романтизмом у багатьох своїх поглядах вона влучно й непомітно поєднувала життєву практичність, оте вміння мати завжди нове вбрання, хоч і до краю перероблене, тримати в досконалім порядкові взуття, не рвати панчіх, уникати плям і дірок. Театр, навіть кіно були їй за великі ласощі, бо заможніших зальотників, що могли її розвагами частувати, вона через якийсь місяць механічно втрачала, видаючись їм надто неприступною, а незмінні її прихильники, нещасливий кооператор та соробкопівець Льова, з матеріального погляду виглядали ще гірше від неї.

Тих, заможніших, вона ніколи не шукала, але вони більш-менш систематично знаходились самі. Дівчина зневажа-

ла їх за їхню певність, але з наївною хитрістю їхні послуги використовувала, аж поки не розчаровувала своєю поведінкою. Їхні намагання її незмінно обурювали, намови завжди видавались смішними, і от недавно, тижня з півтора тому, вона мала рішучу балачку з таким увивачем, молодим господарником, що довгенько ущедряв її видовиськами й цукерками. Він обурено назвав її каменем, безсердечною дівчиною, не здібною любити взагалі й зокрема «по-справжньому», та й пішов собі геть, як і багато інших. А другого вечора Давид Семенович, обережно зайшовши та Марту саму побачивши, хитро запитав:

— Це ви вже одна?

— Хоч ви пожалійте мене, покинуту!

— Гарбузик? По губах, значить, лизуна, хе, хе!

Вчора вони з Льовою до театру на німецький рахунок ходили — кожен платить за себе!

Марта йшла засніженими вулицями, щулячись від морозу в демісезоні з пристібнутим хутровим коміром, і швидко лічила в голові: половина лютого, березень, половина квітня — разом два місяці, а там весна, весна! Ще трохи, зовсім трохи почекати, і буде тепло, розтане цей гидкий, холодний сніг, розів'ються дерева, і життя стане геть інше — життя без пальта, як вона подумала. Далі літо, річка, відпустка — загалом дівчина зрозуміла, що перспективу на цей рік має якнайкращу, й бадьоро вступила в Махортрест.

В своєму відділі вона з'явилася перша, бо було ще тільки за чверть дев'ята, а співробітники, крім самого зава, сходились звичайно майже одночасно за п'ять хвилин до початку роботи. Але на її столі лежав заадресований їй лист, тож Марта мала чим згаяти гулящий час.

«Дніпропетровське, 19.II.28.

Марто,

Нагадую про себе, як і обіцяв. Власне, попереджаю тебе, що наприкінці лютого я буду в Києві, маю ліквідувати всякі справи, бо в Дніпропетровському влаштувавсь остаточно й тут залишаюсь. Але в Києві в мене є ще одна справа, про котру ти догадуєшся і я дуже прошу тебе згадати все, що ми говорили, обміркувати це практично й зустріти мене з відповіддю. Наміри мої не змінились, і ти не легковаж їх.

Дмитро».

Дівчина мимоволі посміхнулась. Що за упертий хлопець! Це був єдиний з її знайомих, що закидав їй не про кохання, а про справжній, законний шлюб! Тому три місяці він зник з її обрію, подавшись із дипломом політехніки[7] на один з дніпропетровських заводів, і от влаштувався там остаточно. Але яке право має цей хлопчисько на неї тикати?

В цю мить на очі Марті лягло ззаду дві руки. Дівчина здригнулась, але сухо промовила:

— Товаришу Ворожій, облиште ваші недоречні жарти.

— Ну як ви вгадуєте, їй-богу! Ніяк вас не злякаєш,— засміявся Ворожій, рахівник їх відділу, відпускаючи її.— А, лист! Від кого ж це лист, Марточко?

Він узяв Марту під руку й міцно стиснув їй лікоть, силкуючись другою рукою відняти листа.

— Пустіть! — крикнула вона, розлютившись. — Я раз назавжди вимагаю не чіплятись до мене! Мені обридло...

— Та тихше, товаришко Марто, ще люди збіжаться, — спантеличено промовив Ворожій. — Ну от, уже й пустив.

Але Марта не могла стриматись. Почервонівши, вона кричала:

— Чіплятись ви вмієте, а людей боїтесь! Нахаба! Попереджаю вас, що ще раз, і я подам заяву до місцевкому... Що це? Кожен має право ображати тебе, тикати тобі...

— Та коли це я тикав? — здивувався Ворожій.

— Не тикали, то завтра тикатимете, якщо не провчити вас!

— Та замовчіть, кажу вам! — вызвірився рахівник. — До вас із ласкою, а ви скандал тут розводите...

— Що це у вас за гвалт, добридень, — привіталась, увійшовши, машиністка Ліна.

— За погоду сперечаємось, — буркнула Марта.

— Погода гарна... Але чому крик такий? — спитала Ліна.

— Це, бачите, товаришка Марта завжди гарячиться, коли про погоду... Застудитись, мабуть, боїться, — прикро мовив Ворожій. «Інтелігентка»,— подумав він.

— А, он що!

Ліна, сумирна й негарна з себе дівчина, здивовано глянула на Марту й почала розкладати папери коло машинки. Ретельна в роботі до педантизму, надзвичайно стримана й тиха, вона тільки стукотом машинки зраджувала свою присутність у кімнаті. Взагалі режим у статчастині був вельми тихий і працьовитий, можна сказати винятковий для буйного трестівського життя. «Тихо, як у статистиці», —

казали службовці. Спричинилась до цього, звісно, не Лінина вдача, а постать самого завідувача Безпалька, людини мовчущої і ділової. Він був із тих, кого слухаються мимоволі, без жодного примусу чи нагадування, тому й наливода Ворожій непомітно підкорився суворій атмосфері цього відділу. Всі знали, що, крім завідування статистикою, товариш Безпалько взагалі багато важить у трестівських справах завдяки великому економічному досвідові, і навіть дивувались, чому він не посяде якоїсь вищої, відповідальнішої посади. Але хто казав, що на перешкоді цьому стоїть його позапартійність, інші запевняли, що він трохи дивак і завзятий мисливець.

О десятій з половиною рівно він з'явився — високий, з великим чолом, з сивиною на скронях, колишній красун, зразковий представник чоловічої статі, і, коротко привітавшись до своїх трьох співробітників, мовчки взявся до праці.

Під час перерви, коли кожному принесено склянку чаю, Ліна підійшла до Марти й ніяково сказала:

— Товаришко Марто, в мене є до вас велике прохання... Чи не можете ви піти зо мною після перерви?.. Я в товариша Безпалька вже взяла дозвіл... на нас двох, — хутко додала вона.

— Де ж це йти?

— Бачите... Я хочу... Я маю записатися сьогодні в загсі... виходжу заміж. А загс о третій закривається, і коли ми підемо після праці, то спізнимось...

— Невже ви виходите заміж? — здивувалася Марта.

— Хіба це так дивно і... неможливо? — почервоніла Ліна. — Правда, я негарна, це знаю...

— Ні, ні, зовсім не тому, — відповіла Марта, хоч здивувалась вона здебільшого якраз «тому». — А просто дивно, що от бачиш людину місяць, два, три і нічого не помічаєш... А в людині тим часом щось важливе, відповідальне робиться. І коли дізнаєшся, то робиться дивно... Ні, я дуже рада, вітаю вас! Хто ж він, «обранець серця», «володар таємних дум?»

— Ну, що ви говорите! Це... життєва річ, та й годі. Ми давно вже збиралися, а тепер є змога: його батьки виїжджають, а нам лишають помешкання. Він служить, я служу, якось можна жити...

По дорозі до загсу Марта почувала себе досить незручно: до життєвої події товаришчиної вона була абсолютно не причетна, а проте мусила відіграти в ній — як-не-як — почесну роль! Адже вона в нових формах мала виконувати обов'язки старшої дружки, освячені колись пишними тра-

диціями та обрядами. І, щоб схитнути відчуженість, Марта промовила:

— Знаєте, чому в нас крик був? Цей Ворожій чіпляється до мене, як застане на самоті. Він, зрештою, непоганий хлопець, але в'їдливий безмежно.

— Невже? А, та ви цікава! У вас, мабуть, багато цього... романів?

Вона спитала досить вибачливо, тоном людини, що стоїть уже над цим.

— Ні... тобто я нікого не люблю, — суворо відповіла Марта.

— Це звичайно приємно для дівчини, — вела Ліна свою думку, — але без цього можна жити... Головне життя, от! Треба якось жити.

В кімнаті загсу їх уже чекали двоє молодиків, з них один наречений — ув оленячій куртці, досить елегантний, з люлькою в зубах. Знайомлячись із Мартою, він увічливо посміхнувся, назвав своє прізвище, але не звернув на дівчину жодної уваги.

Їм довелося трохи почекати, поки оформить свою розлуку попередня пара — очевидно, дрібні міщани, що півголосом, але завзято сперечалися за розподіл спільного майна. Все цінніше вони встигли вже поділити, поки прийшли дівчата, і зараз змагалися за дві пари курей та три слоїки варення. Чоловік доводив своє право на обидва об'єкти.

— Ти подушки забрала? — казав він. — Харашо, хай я на камені спатиму, а куриці й варення — це мені, так і по закону виходить...

— А грамафон? Ти грамафона й забув, де твоя совість!

— Та ви поділіться, — байдуже обізвався урядовець. — Кури одній стороні, а варення другій.

— Согласна, — заявила жінка. — Хай мені кури, а йому варення.

І тут чоловік раптом виявив безодню великодушності:

— Та я ще тобі й банку варення дам, коли миром!.. Малинового хочеш?

Потім до перетинки підійшла Ліна з своїм претендентом, дали всі потрібні лаконічні відповіді, всі розписалися, і дві людські істоти були отак санкціоновані від держави виконувати старий біблійний заповіт.

На вулиці свідок нареченого зразу попрощався, і вони лишилися втрьох. Марту ввесь час поривало спитати, чи будуть молоді оформляти свій шлюб і релігійно, але вона соромилась. Надто вже була їй ця пара чужа! І саме те, що Ліна вдалася до неї, особи цілком сторонньої, під-

казувало їй, що вони мають загс за порожню формальність.

«Будуть, будуть, — думала вона. — Потім улаштують вечірку, гостей покличуть... Ах, як це, зрештою, гидко!»

— Зараз у мене загальні збори місцевкому, — сказав молодий.

— А я піду до бібліотеки, — відповіла Ліна.

Кілька вулиць їм випадало йти разом.

— Ви страшенно поволі йдете, — зауважила Марта.

— Перед нами ще далека путь, — усміхнувся молодий.

— Хіба?.. Ах, я думала... Ви про життєву путь.

Більше говорити не було про що. Наприкінці Марті подякувано за «ласкаву послугу», як висловилась Ліна, і дівчина пішла обідати в брудненьку домашню їдальню, де годували дешево й несмачно. Потім мала ще одвідати державні курси стенографії та машинопису, бо за кваліфікацію свою ретельно дбала.

Але настрій Мартин укінець зіпсувався. Цей шлюб був їй рішуче неприємний! Чому? Вона просто заздрила, як можна заздрити з доброго дива на якусь дурницю — раптом і безапеляційно. «Вони будуть щасливі, безперечно будуть», — думала дівчина. І хоч не мала жодного наміру чи навіть схованого бажання розбити оте їхнє щастя, а от на тлі його почувала себе скривдженою!

КВІТИ НЕВІДОМОГО ЛИЦАРЯ

Додому вона вернулась коло сьомої години ввечері, покінчивши свій діловий день. Не так від роботи, як від глухого внутрішнього хвилювання, дівчина почувала себе до краю стомленою. «Ах, хоч би не прийшов ніхто!» — думала вона дорогою, бажаючи затопити грубку, зручно вмоститися коло вогню та почитати, а може, й просто помріяти.

В кухні дружина кооператорова кінчала останні господарські справи перед тим, як іти на посаду. Тетяна Ничипорівна, жінка заокруглених форм у своїй побудові, була до байдужості спокійна. В лагідності, з якою вона до життя ставилась, можна було б убачати високу мудрість, коли б це ставлення виявлялось у філософських трактатах, а не хатньому побуті. Ця жінка, через непохитну вдачу свою, скрізь приносила застиглість, лад і тиху вигоду — була жінка затишку, симетрії, рівноваги. Марта завжди уявляла її оточеною юрбою дітей, яких вона вти-

хомирювала б і розважала. А насправді в Тетяни Ничипорівни була тільки одна дитина, дочка Ада, і на Мартине запитання, чому вона більше дітей не має, мадам Іванчук лагідно відповіла:

— Ніяк не можна. Грошей мало.

Кооператор усім завжди казав, що дружина його служить у нархарчі, але відповідь ця хибувала на зайву загальність. Точніше сказати, Тетяна Ничипорівна завідувала буфетом у Караваївських лазнях[8], і ця посада була джерелом постійної прикрості для кооператора, якому працювати в такому місці здавалось страшенно непристойним.

— Добридень... чи вже вечір, — привітно відповіла вона Марті на вітання. — А вас сюрприз чекає. У кімнаті.

— Мені не сюрпризів, а спати хочеться! Ох, як натомилась, — сказала дівчина.

— Ну, що ви, не повірю! У ваші літа тільки танцювати та гуляти,— добродушно обізвалась Тетяна Ничипорівна.

Засвітивши в кімнаті електрику, Марта побачила той сюрприз: великий кошик білих хризантем, оповитий широкими, світло-кремовими паперовими стрічками. Він несподівано виріс перед нею, як виліплений із снігу, що ось-ось розтане, — тихий, урочистий і покірний. Він так виглядав, немов прийшов до неї звідкись далеким посланцем, приніс їй чиєсь далеке й прекрасне вітання!

Першу мить дівчина стояла, геть зачудована; її серце радісно кинулось і велика ніжність до квітів огорнула її. Це була ніби чарівна зустріч, щедра винагорода за її недавнє збентеження. Перед ними вона теж розцвітала, ставала легка, як їх пишні маківки, в очах своїх почуваючи біле сяйво хризантем.

— Чудові, чудові, — шепотіла вона.

Зненацька цікавість у ній зайнялась: від кого ці квіти? Хто послав їй цю розкішну посмішку любові? Вона хутко, не роздягаючись іще, підійшла до кошика и почала в ньому ритись, шукаючи картки. Але нічого не знайшла.

Це вже втрете вона одержувала отак квіти. Перший кошик місяців з п'ять тому, другий, може, місяців зо два й оце зараз. Ну, та про перші два вона хоч думати щось могла, могла хоч приблизно здогадуватись за присилачів, вибираючи з-поміж тодішних своїх знайомих і їх відмову пояснюючи бажанням заінтригувати себе. А тепер була цілком безпорадна в здогадах! Власне, й здогадуватись не було чого, бо якраз смуга в її житті зайшла, коли дівчина лишилась самотня, коли всі попередні знайомі відійшли від неї, розчаровані, а нові розчаровуватись ще не при-

Віпли. Не рахувати ж, звісно, кооператора та Льови, неодмінних, мовляв, спутників її життєвого руху!

Тепер вона зв'язувала ці три букети одною безпосередньою ниткою, робила незаперечний висновок, що одна рука їх до неї скерувала. Острах узяв її тоді, так немов хтось давно вже за нею стежить, весь час стоячи за її спиною й непомітно пантруючи кожного її руху. Чого він хоче і хто він такий? Їй уявилась велика сувора постать, що тихо ступає в її сліди й несе в собі страшні несвітські бажання,— може, й зараз бродить десь коло будинку, чекаючи її появи?

Вона здригнула й хутко роздяглася.

Розпаливши в грубі, Марта під діянням тепла ще глибше поглинула в уяву. З якихось порізнених уривків, що послужливо спливали їй у пам'яті, уривків, до різного часу навіть належних, вона пристрасно зшивала прудкою голкою бажаний образ. Плутаючи з дійсністю власні мрії, ніби явно снячи, ліпила дівчина чоловічу постать, відчувала її близьку присутність і невимовлені слова. І ця постать, яку вбачали її нерухомі очі, пашила на неї жагучим огнем, поволі перетворюючись у казкового велетня, в радісний кошмар неспокійного чуття.

В двері раптом постукано.

— Хто там? — злякано скрикнула дівчина.

На порозі з'явився Льова. Він міг без сторонньої допомоги зайти в помешкання, бо в цьому будинку ніхто не мав підстави боятися злодіїв, тому чорний хід був відімкнутий до пізнього вечора.

— Ах, ви не могли хоч би один вечір не прийти,— буркнула Марта, не ховаючи невдоволення.

— Та я, Марто, власне, на хвилинку, — стурбовано промовив той. — Ви самі ж учора просили... ось книжку...

— Ну, роздягайтесь без передмов! — сказала дівчина. — Чекайте, ось руки помию.

Тим часом Льова скинув кожушанку часів військового комунізму, погрів коло вогню задубілі руки й обережно закурив.

— У вас квіти, — сказав він, коли дівчина вернулась.

— Атож, квіти! От з кого вам брати приклад! Якийсь таємничий невідомий присилає мені вже третій кошик. Абсолютно невідомий! Далекий лицар! Та не стійте ви, як стовп! — Льова був хоч і худий, зате довгий. — Зразу цілу хату зайняв... Сідайте на своєму стільці. Це я розумію — прислати незнайомій квіти. В цьому є щось некорисливе, високе, миле. А ви от скільки мене знаєте...

— Але ж, Марто, ви самі... самі казали мені, щоб я... — ніяково забубонів Льова.

— Знаю, що сама вам заборонила, — суворо спинила його дівчина. — Смішно було б, якби ви уривали з своєї платні на букети. Але можна б було хоч одну квітку десь вирвати й подарувати!

— Тепер зима, Марто... квітки не ростуть...

— Не виправдуйтесь!

— І потім... одна квітка, це якось надто сентиментально... і не сучасно... Інша справа отакий кошик...

— Не сучасно! Що ви так несучасного боїтесь? Все щире завжди сучасне. А «отакий кошик» чому інша справа?

— Тут... тут розмір і ціна викупає!

— Я захоплена, що ви нарешті сказали щось дотепне! — скрикнула дівчина. — Але ж, любий Льово, як нудно цілий рік чекати від вас одного-однісінького дотепу.

Льова тупо посміхнувся.

— Третій букет я так одержую, — задумано казала Марта. — Три — це зачароване число, і невідомий лицар мусить з'явитися, тричі про себе нагадавши.

— Це було б дуже до речі, — раптом промовив Льова.

— Ви теж маєте якісь плани на мого невідомого лицаря, — спитала дівчина, пильно на нього глянувши.

Льова страшенно зніяковів.

— Ви, Марто, завжди... підозрюєте мене, ніби я.

— Знаю я, що ви думаєте! А втім, може, й краще було б, якби невідомий лицар... справді з'явився, — сказала вона. — Але, Льово, ви уявити не можете, в якому кепському стані опинились ми, сучасні дівчата, з цими лицарями! Раніш дівчина могла вільно мріяти, уявляти собі князів, принців, королевичів, чи як там, — це дурниця була, але можна було мріяти, розумієте? А дівчина чи взагалі молодість без мрії — це якось нудно... Мрії — це добра половина нашого життя, правда? Ну от ви — служите в соробкопі, продаєте, коли не помиляюсь, ковбаси, як вам у такому становищі обійтися без мрій?

— У мене є мрії, — хрипко відповів Льова.

— От бачите! А зараз мріяти зробилось надзвичайно важко. Тобто, простіше сказати, мріяти знову-таки можна, але з мрії нічого не виходить. Немає готових образів для мрії, ви розумієте мене? Мрії нема за що почепити, виходить не мрія, а туман... От припустімо, почати б мріяти за народного комісара. Але ти знаєш, що народний комісар — це ділова людина, ти прекрасно уявляєш його, тобто реаль-

но, який він є, зрештою, портрети його можна побачити, почитати його промови... Ні, про народного комісара ніяк не можна мріяти! — скрикнула вона. — Це... зовсім не той стиль.

— Зовсім інший стиль, — погодився Льова.

— Або от пісенька є, — вела дівчина:

Не хочу я чаю пити
з побитого чайника,
а хочу я полюбити
ДПУ начальника...

Це просто смішно, це вже пародія на мрію... У мене сьогодні одна товаришка заміж вийшла. Дуже симпатична дівчина, така проста, тільки з себе негарна. Довго вони чекали з нареченим, а тепер у них з'явилось помешкання, вони й побрались. Так просто: було не можна, бо не було помешкання! Найголовніше, каже вона, «треба жити»! Ні, так жити не можна! Треба створювати собі ілюзії.

— Ви, Марто, це... дуже правильно сказали, — обізвався Льова.

— Отже, хай живуть ілюзії!

Марта поривчасто підійшла до квітів, нахилила велику хризантему й притиснула її до щоки.

— Фу, яка вона холодна й... вогка! — скрикнула дівчина, випускаючи квітку.

Льова злякано на неї глянув. Вона сіла на стільця проти нього й за хвилину похмуро сказала:

— Льово, зачиніть грубку, вона вже зовсім перегоріла... Знову в хаті холодно буде... Сядьте коло мене, — сказала Марта, коли він упорав грубку. — Я сьогодні і взагалі останній час дуже погано себе почуваю... Якась неврастенія. Так іноді стане важко й... неприємно. І потім самотність... Почуваєш, що ти замкнута в якомусь невеличкому колі. За цим колом є багацько людей, може, дуже цікавих, напевно дуже цікавих, але ти їх не знаєш... Це ясно, що всіх людей знати не можна, але чому ж всетаки так мало? Але іноді це буває й приємно... Іноді хочеться, щоб нікого-нікого не знати!

— Вам треба закохатись, Марто, — серйозно сказав Льова.

Дівчина обурено схопилась.

— Яке ви маєте право так казати! — скрикнула вона. — Що це за неповага до жінки? Ось ваше справжнє чоловіче обличчя! Для вас ще одної революції буде замало! Який егоїзм і яка висока думка про себе! Чоловіки можуть сумувати, це в них, бачите, вищі пориви, а жінці треба

тільки закохатись, і все буде гаразд! Так, по-вашому, виходить? Вона виконає свою роль... Чоловіки будуть творити, керувати й даватимуть жінкам щастя закохуватись у себе! Чому ж ви не сказали просто: вийти заміж? Хоробрості не стало? У, гидота! Як ви сміли так думати? Я скільки разів казала вам, щоб ніяких розмов про любов між нами не було, це умова нашого знайомства. Коли ви цієї умови додержати не можете, то прошу надалі не приходити!

Вона стояла горда, схвильована й говорила, рубаючи кожне слово. Глибока образа бриніла в її голосі — може, якраз тому, що Льова своєю щирою порадою торкнувся бажання, що нишком мучило її, розкрив таємницю немудрої мрії, що може прибирати в дівочій уяві найхимерніших форм.

— Яка вона прекрасна, — захоплено думав Льова.

Через марність свого чуття до дівчини він фатально почав зазнавати втіхи від приниження. А що його постійне зринання з соробкопівського небуття в ту хвилину, коли Марта лишалась самотня, її не могло не дратувати, то й крику та гдирання в їх розмовах, отже, й таємної радості для хлопця було досить. Отак Льова робився добровільним козлом відпущення для Мартиного чорного настрою, послужливою метою для проявів її гніву. Кілька разів траплялося, що дівчина й справді його вигонила; тоді Льова йшов сповнений гнітущої насолоди від цілковитого знищення свого «я», від болісної образи, що нею жив якийсь час на самоті, потім починав знову тужити за дівчиною й знову з'являвся до неї в потрібну хвилину.

Марта, зненацька заспокоївшись, стомлено сіла й запитала:

— Та в кого ж, зрештою, закохатись?

Льові й на одну навіть мить не спало на думку, що — закохайтесь у мене. Але він враз пожвавішав.

— О, Марто, нащо ви так кажете?.. Ви мали... багато нагод...

— Чекайте! Всі нагоди були нікчемні. Студентів я виключаю, бо кінчила вже профшколу. Ці хлопці так, між наукою, хотять до речі десь там здобути й дівчину. Це для них своєрідна, дуже приємна розвага, а головне — це закінчити школу. Це цілком законно, — засміялась вона, — але й я їх теж цілком законно виключаю. Письменники шукають заразом і матеріалу — це щонайменше гидко. Господарники надто бундючні, молоді інженери надто захоплені своїм фахом, планами, заводами... Бухгалтери, вчителі, адміністратори — все це не те, не те... Бо мені хочеться, — сказала вона в підступі нудьги, — закохатись без-

тимно, так, як у романах колись писали... Я хочу так, як у романі!

Льова кивнув головою.

— Але й **він** мусить закохатись так само, — суворо додала вона. — Він мусить усе забути, покинути працю, знайомих, обов'язки, все, все! Забути все, почати щось нове, неповторне...

— Марто, як ви чудово говорите!..

Очі в Льови сяяли, він схилився, так ніби мав ось-ось упасти перед дівчиною навколішки.

— Повинна бути казка, — гарячково вела вона. — Розкривається завіса, і таке м'яке, м'яке світло... Виростають гаї, в них затишок, пухка трава... І тут річка. Ввечері річка тиха, здається, підеш по ній... А входиш все глибше, глибше, вода підіймається, стаєш легка, скидаєш із себе всю вагу й пливеш... Ах, Льово, приведіть мені невідомого лицаря!

— Але... як я довідаюсь, хто от... хто присилає вам квіти?..

— Хіба обов'язково того самого?.. — задумливо промовила Марта.

Льова мовчки закурив і глибоко замислився, пальцями лівої руки нервово шарпаючи кінчики бурців. Ці бурці, дарма що ріденькі, на тлі голених облич сучасності зразу вирізняли хлопця, давали йому оригінальне й примітне лице. В них було щось старосвітське, щось від минулих часів, коли рослинність на чоловічому обличчі вважалась за ознаку мужності, а коса становила неодмінну прикмету жіночої краси. А тепер, коли ножиці й бритва змінили лице людськості, бурці можуть викликати тільки здивування. Але Льова завів бурці на смак колишньої своєї дружини, а потім вони вже механічно в нього залишились, хоч, прикрашений ними, він нагадував не так лева, як пуделя.

Мовчанку урвала дівчина.

— Я вам, здається, дурниць наплела,— холодно сказала вона.— Ідіть додому.

— Я можу вас, Марто, познайомити... з одним своїм знайомим...

— Навіщо?.. Вибачте, Льово, я трохи ляжу, дуже стомилась... Що ж то за знайомий?— спитала вона, вмостившись на ліжкові.

— Це... один лікар.

— Що за дивак! Та від лікарів же аптекою тхне? І потім він почне мене лікувати.

— Це такий лікар, що... нікого не лікує.
— Який же він лікар?
— Учений, тобто професор,— пояснював Льова.— Ні, ні, він дуже молодий... Такий, як... я,— додав він, червоніючи.— Я забув, яка в нього спеціальність... але він не лікує.
Дівчина мовчала, заплющивши очі.
— Ми познайомились з ним на фронті, в Червоній Армії,— провадив Льова.— Отам йому довелося хоч-не-хоч лікувати... а я був у нього за фельдшера...
— У вас спеціальності одна від одної краща! Ковбаси, фельдшер... Добре, хоч не ветеринарний!
— Не можна судити людину по спеціальності!— болісно скрикнув Льова і, засоромившись свого пориву, тихо додав:— Марто, я казав вам, ви знаєте, що не те важить у людині, що вона робить... Це варварський погляд,— сказав він і знову злякався. — Пробачте, я хотів... сказати... що це помилково так дивитись на людину. Ви може образились, Марто, що я так говорю?
— Ні, ні,— мляво відповіла дівчина,— кажіть, Льово, я вас охоче слухаю.
Льова радісно ворухнувся.
— Ах, Марто, я можу багато сказати! Я не вважаю себе за розумного чи освіченого... навпаки, я от мало, дуже мало читаю, і мені іноді боляче робиться, що я такий неук... Але я іноді думаю, що не в науці справа... Це зухвала думка, але я іноді думаю так... Я дуже багато думаю, Марто, це може смішно! Але кожен живе так, як може, — це сказав великий мудрець, глибше сказати не можна. Коли зрозуміти це, тоді все зрозумієш... Кожен живе так, як може — як це правильно, Марто! І ви, і я теж, і ваші сусіди, і всі люди живуть так, як можуть... Інакше вони жити не можуть...
— Що ж робити?— спитала дівчина.— Якось сумно у вас виходить, ніби свого життя не можна змінити. Це ви погано надумали! Ні, вашу теорію треба викинути, на неї ніхто не пристане.
— І хай!— палко підхопив Льова.— А все-таки всі жили й житимуть так, як можуть... І нічого, Марто, в цьому нема сумного... Можливості кожного величезні... Великі люди,— це ті, що використали свої можливості...
— Отже, кожен може бути великим!— засміялась Марта.
— Кожен, Марто! Хіба ви не почуваєте хвилинами, що здатні на щось велике? Тільки не знаєте, на що саме...

Вся річ у тім, щоб знати себе, а знати себе найважче... життя відхиляє думки від самого себе... А ви, Марто,— це цілий світ, великий світлий світ... І так кожен, Марто... Те, що ми бачимо й чуємо в людині,— це тільки крихти... може, навіть найгірше з того, що є в людині... Через те й не можна судити людину по тому, де вона служить... Ви от діловодка, чи реєстраторка, чи машиністка — хіба це важливо? Це для статистики, для вашого завідувача, а для світу ви новий, радісний світ...

— Ваша теорія з сумної обертається на веселу! Почувати себе цілим світом — від цього ніхто не відмовиться...— сказала дівчина. — Але світ цей, Льово, ефемерний. Він годиться тільки для своєї кімнати, щоб мріяти перед квітками... невідомого лицаря! Ах, я не можу забути, які холодні ті хризантеми!

— Але тепло вашої душі зігріє їх,— запевнив Льова.— Душі, Марто! Ні, не думайте, що я якийсь... ідеаліст, як кажуть... але що з того, що душа — якийсь комплекс рефлексів, коли ви її в собі почуваєте? Що з того, що звук є коливання повітря, коли ви слухаєте музику? Це порожні слова, Марто, вони нічого не пояснюють... Це страшна брехня... вибачте, я хотів сказати, що це неправда,— додав він, збентежившись.

А що дівчина не відповіла нічого, він знову почав:

— Над людиною, Марто, багато що тяжить... В кожній людині багато минулого... забобонів... Вона вся в рамцях... іноді в дуже широких, а все-таки в рамцях. Родина — це маленькі рамці, потім товариство, професія, нація, клас... І коли людина скидає ці рамці, тоді вона робиться чиста... вона з намальованої картини робиться людиною...

Він глянув на дівчину, що лежала, сплющивши очі, і на якусь коротеньку мить спинився. За цей момент тонка, ледве помітна посмішка щастя перетворила геть його обличчя: воно випросталось, очі його зайнялись глибоким, звільненим вогнем, що нагадував фосфоресценцію моря. Він стиснув руки й сказав майже пошепки:

— Ви не знаєте своєї сили, Марто!.. А я її почуваю... Від вас пашить теплом, ви — огнище щастя. Замерзлі, понівечені, затужавілі приходять до вас і простягають руки... Скидають своє щоденне ярмо й приходять до вас... Марто, відчуйте свою силу й дайте іншим відчути її. Ви — цариця землі, все, що ви бачите, належить вам!

— Покиньте, Льово, — мляво сказала вона.— Я одержую шістдесят карбованців на місяць.

— Все, все!— шепотів він у екстазі. — Вам тільки здається, що не належить, а насправді належить, Марто... Ви не знаєте своєї сили! А це знає... моя... любов...

Льова через велику силу вимовив останнє речення й відразу знітився після збудження. Його довга постать раптом осіла на стільці, зібгавшись і зщулившись.

— Не женіть мене, Марто,— благально промовив він.

— Я вас не жену,— відповіла вона.— Але йдіть уже додому, ви дуже хвилюєтесь.

Він покірно одяг кожушанку й узяв у руки шапку. Потім несміливо запитав:

— А можна... познайомити вас... я казав...

— Знайомте, — байдуже промовила дівчина, підводячись.— Знайомте, Льово, хай буде ще на знайомого більше. Оце книжка? Ідіть, я читатиму.

Він мовчки вклонився й вийшов. Обережно й тихо, як завжди, причинив за собою вихідні двері, а на ганку спинився, замислившись. Дрібний сніжок, що з вечора почав падати, вмить запорошив його постать, танучи на бурцях та борідці. Ця висока негнуча постать постояла трохи й довгими кроками потім рушила з подвір'я на вулицю.

Жив Льова на мало відомій ширшому загалові киян Арсенальній вулиці[9], яку не так-то й легко знайти в печерських нетрях і яку всі мають нахил плутати з вулицею Арсеналу, що тягнеться на південь від славного в історії революції заводу. Але яка вулиця Арсеналу широка й довга, така вузька та куца Арсенальна вулиця, що складається раптом із двох кварталів одноповерхових будинків з доконечними палісадниками й силою котів та собак. Що живуть тут виключно робітники, поденщиці, пралі, бендюжники та чорнороби, які зранку всі розходяться на працю, то вдень кількісна перевага отих свійських тварин над людьми стає цілком очевидна. За невисокими парканами в глибу подвір'я туляться мазанки сільського типу, переділені на кухню та кімнату, де господиня обов'язково витре фартухом стільця перед тим, як запросить гостя сідати. Нізвідки місто не здається таким далеким, як із цього міського закутку, і треба бути напрочуд байдужим чи, може, до краю в собі зосередкованим, щоб з доброї волі в цій глуші оселитись.

Історія Льови з бурцями може бути за приклад зовсім непристойного впливу особистих моментів на людське життя. Народившись у тому ж таки Каневі від батька-фельдшера, він теж на фельдшера вивчився, потрапив на

рік до царського війська, звідки 1917 року повернувся додому, відбув, незважаючи на несприятливі зовнішні обставини, палкий роман із прекрасною дочкою канівського касира, яка кінчила чотири класи гімназії, одружився з нею і щасливо осівся неподалік рідного села за волосного фельдшера. Тепер життя його обіцяло бути прямою лінією, до глибокої старості скрашеною жвавістю його вдачі, простотою звичаїв та свідомістю своїх фельдшерських обов'язків. Але наприкінці року 1919 частина Червоної Армії, проходячи селом, змобілізувала його до своїх потреб, вирвавши таким способом лікпома Роттера із родинного кубла, розлучивши його таким чином із коханою дружиною, тільки півтора року як спізнаною, і прилучивши його таким робом до революційної боротьби. На фронті він лишився веселий, лагідний, обов'язки свої виконував якнайчесніше, але потай мріяв і тужив за своєю любою дружиною, яку на віддалі починав просто-таки божествити. На самоті він створював цілий культ цієї жінки, довгими годинами вночі захоплено міркував про майбутню з нею зустріч і нишком перечитував її коротенькі листи.

Але ось через якихось півроку надійшов від неї лист дуже довгий. В ньому касирова дочка писала, що фельдшер Роттер зав'язав її молодий вік, що він замкнув її в чотирьох стінах на селі, що він занапастив її юність, зрадницьки звів її, що вона ніколи не кохала його, що в неї є всякі пориви й вищі потреби й що нарешті знайшовся великодушний чоловік, який зняв полуду з її очей і спобіг цим її любові до скону. Отже, вона їде з тим надзвичайним чоловіком у широкий світ, а йому наприкінці посилає прокляття за пропащий час свого життя.

Лист цей Льову, тоді 23-річного молодика, більше ніж здивував: він його приголомшив, зруйнував і знищив. Фельдшер Роттер анічогісінько не міг уторопати! Передусім, дружина за весь час шлюбного їхнього життя не виявляла найменшого незадоволення з свого побуту чи його особи—навпаки, була до нього вельми ніжною, життя на селі її, здавалось, цілком улаштувало, сільська інтелігенція була їй ніби достатнім колом, де вона сяяла — і раптом, раптом! Раптом Льова дізнав, що то є несподіванка. По-друге, він не міг припускати, що дружина його здібна на такий високий, витончений стиль з прокляттям наприкінці, і тільки багато пізніше дійшов висновку, що лист цей був писаний під диктуру того невідомого й незрівняного чоловіка, що взявся звідкись і розбуркав у його дружині високі

пориви. Хто це був, Льова так і не довідався, бо коли згодом через рік дружина прийшла до нього з слізьми й запевненнями, що той виключний чоловік просто ошукав її і покинув напризволяще, фельдшер Роттер не схотів з нею розмовляти й жорстоко вигнав її у нападі несвітського гніву, якого сам злякався. Ще через рік бідолашна канівська красуня з усіма своїми поривами, болями й прикростями померла з висипного тифу.

Власне, ні її поява у вигляді стародавньої блудниці, ні передчасна смерть не справили вже на Льову великого враження — самого листа йому було досить. Це була страшна душевна катастрофа, абсолютне й незрозуміле спустошення його істоти, тим більше дивне, що воєнні обставини загалом не сприяють поглибленню особистих переживань, а зокрема в справах кохання роблять людей вельми легковажними. Хоч як там, а лікпом Роттер від дружининої зради дістав сильну моральну контузію, що поклала невиводні сліди на все його дальше життя. Зненацька він почав виявляти на фронті дивовижну хоробрість, пояснену від товаришів звичкою до бойових обставин. Перед ним розгорнулись широкі перспективи в адміністративно-лікарській галузі, але висуватись він рішуче відмовився. Лишившись на людях тим самим славним і лагідним хлопцем, він наодинці щораз глибше поринав у самоспоглядання, дедалі більше замикаючись і зосереджуючись у собі. Через своєрідну аберацію внутрішнього зору лікпомові уявлялось, що він чимраз вище п і д н о с и т ь с я над людьми, хоч насправді він п р о в а л и в с я в одну з душевних ковбань, яку легко спіткати на життєвому льоді. В засліпленні йому здавалось, що з нього спадають якісь пута, що він очищається й звільняється від тисячолітніх забобонів людськості та вступає до чистого, незацікавленого сприймання життя, до безстрасного його поцінування. Навкруги зрушувались підвалини, розв'язувались страшні противенства, розлягались могутні громи прийдешнього, і в цьому первісному хаосі нового життя, серед крові й буяння, запалу й жаху, у вирі неповторних подій такий собі Льова Роттер затайливо, крадькома, чужий усьому й усім, простував своєю власною тропою, уперто длубаючись у чудернацьких думках, що невпинно в ньому плодились.

В цім йому допомогли, звісно, старі книжки, що він споживав уривками гулящого часу — книжки людської мудрості, на цигарки тоді драної, оті запорошені й пожовклі твори, де розум людський силкувався все з'ясувати й збаг-

пути, споруджуючи в суперечливих думках вічні пам'ятки своєї спраги й неспокою. Фельдшер побожно перетрушував оцю ветош, на смітник життя тоді спроваджену, ба почав навіть занотовувати виблиски свого власного мислення, поставивши за motto* на зшиткові своїх дум слова з Серена Кіркегора[10]: «...хто найщасливіший, як не найнещасніший, і хто найнещасніший, як не найщасливіший, і що таке життя, як не безумство, і віра, як не божевілля, і надія, як не загайка вдару на ешафоті, і кохання, як не штих у рану»...

І треба визнати, що це речення було непоганим вступом до його міркувань, що виглядали приблизно так:

«Хто ж найдужчий? Той, хто живучи, переборов у собі життя».

«Життєві радощі можна порівняти з шматком поганенького сала у великій пастці страждання».

«Наше народження є біль, а смерть — мука. Жалюгідне те, що міститься між цими бігунами».

І ніколи нікому він своїх поглядів не висловлював, ні афоризмів своїх не читав, хоч не раз поривало його відкритися із досягненням душі комусь із товариських хлопців, яких на фронті було чимало. Та наперед знаючи, що його навряд чи зрозуміють у тих обставинах, Льова мовчки зберігав і збагачував свою таємницю, сам собі егоїстично втішаючись скарбами душного й похмурого підземелля своїх розумувань. Змовчав він і перед молодим лікарем Юрієм Славенком, що потрапив, відірваний від наукових студій, до їхньої частини на польський фронт 1920 року, і з яким у Льови нав'язались щось ніби дружні стосунки — найбільше через те, що лікпом брав на себе всю найважчу й найнебезпечнішу роботу в лінії вогню. Та стосунки ці хутко й урвалися, коли по скінченні війни тов. Славенко негайно вернувся до безпосередньої своєї праці в лабораторії при Київському медінституті, а лікпом Роттер, нарешті демобілізувавшись, вирішив ще глибше віддатись праці в лабораторії при своїй власній особі.

Що, за Льовиною теорією, спосіб і місце життя нічогісінько не важили, то він перебрав з 1920 року якийсь десяток міст та професій, аж поки 1927 року не прибув до Києва на працю в ковбасному відділі одної з безлічі сробкопівських крамниць. На цей час з нього вже цілком виробився лагідний аскет, що зрозумів життя і простив людям, геть відмовившись від думки їх виправляти—

* Епіграф *(лат.)*. — *Ред.*

тобто найпристойніший з усіх можливих аскетичних типів. Так він і провадив би у вищім супокої своє непомітне існування, коли б не зустрів був якось батькового приятеля, вчителя канівського, що потім того незабаром помер, відігравши в Льовиному житті фатальну роль: через нього-бо мудрець спізнався з його дочкою, дівчиною Мартою, колись пустотливим підлітком, і закохався в неї так, як може закохатись людина, далека від людей та життя і виключно світовими проблемами заклопотана, — раптом, безглуздо й безнадійно.

Так просто в його житті сталася друга катастрофа, друга моральна контузія, що знову його спустошила й заперечила.

Льова вертав додому вельми збентежений. Що Юрія Славенка треба доконче познайомити з Мартою, це здавалось йому доведеним без доказів. «Він цікавий, розумний, вона може в нього закохатись», — думав він. І за мить його обпадали страшні сумніви. Проект обертався в нісенітницю, в хворе уявлення. Може, вчений взагалі не схоче з ним знатися? Так ні ж, вони здибалися разів зо три за цей час, і той навіть заходити запрошував! От він і зайде... «У всякому разі, треба спробувати, у всякому разі», — переконував себе Льова. Він тремтів від хвилювання. Власне, вчений був у нього єдиний знайомий, якого він без сорому міг рекомендувати дівчині. Ах, чого він вчасно не подбав, щоб мати таких цікавих чоловіків хоч душ зо три! А так йому лишалось тільки покласти всі надії на одного. І він надіявся! «Це треба зробити, це обов'язково», — міркував він.

Поки Льова, отак розважаючи, ішов із Жилянської вулиці на Арсенальну, між якими відстань могла бути солідним доказом глибини й сили його чуття, Марта якийсь час сиділа теж замислена коло теплої грубки. Потім раптом обернулась і постукала кулаком у стіну — це було звичайне хатнє гасло для її сусіда-кооператора, який невдовзі й з'явився на порозі.

— Хоч ви, Давиде Семеновичу, розкажіть щось цікаве, — плаксиво озвалась до нього дівчина.

— Хе, хе, — закректав кооператор, заходячи, — я, знаєте, всігда готов, всігда готов!

ПРЕКРАСНА СИРЕНА ІРЕНА

Літня жінка в чорній сукні, суха й висока, на вигляд дуже старовинна — дружина відомого терапевта, професора Маркевича, тихо підійшла до дверей доччиної кімнати й постукала.

— Ирен, к тебе можно? — півголосом спитала вона, відхиляючи до кімнати двері.

Тиша в помешканні була майже абсолютна. Прийом у профессора кінчався, та й кабінет його містився зразу коло парадних дверей, у протилежному кінці до їдальні, де горіла лампа під широким матерчатим абажуром, що давав світло тільки на стіл і вузьку просторінь коло нього. Дубові стільці попід стіною здавались темними кам'яними, картини, копії з Айвазовського[11], ледве ясніли у золочених рамах, повішених за принципом симетрії, а довгий годинник червоного дерева з величезним вагадлом м'яко цокав до пари застиглому світлу над столом.

— Заходи, — відповіла дочка.

Тоді Марія Миколаївна переступила поріг і зразу ж причинила за собою двері, щоб не вихолоджувати доччиного покою, де температура завжди була на п'ять ступнів вища, ніж у цілому помешканні. Ірен любила тепло, власне, органічно не могла терпіти холоду, тим-то для її грубки встановлено спеціальну норму палива.

Ірен півлежала на софці й читала, не підводячи від книжки очей. Мати сіла поруч і промовила по-російськи:

— Вже незабаром сьома...

— Ну? — спитала Ірен, дочитуючи речення.

— І сьогодні четвер...

— Так. Знаю, — сказала Ірен, відсуваючи книжку. — Мамо, ти хвилюєшся більш за мене!

— Ну, — улесливо промовила мати. — Але мене це трохи дивує... Він буває в нас уже півроку... Я знаю, що ти... проти нього нічого не маєш, власне, він прекрасна партія, показний із себе, на становищі, з безперечним майбутнім...

— Знаю, — урвала Ірен. — Про це ми з тобою вже говорили.

— Вибач, Іро, але я не розумію цієї повільності! В наш час це робиться швидше...

— Ну? — спитала Ірен.

— І я боюсь, що щось станеться... Не забувай, що вас уважають за наречених, з цим ми повинні рахуватись. А той четвер він не приходив зовсім...

— У нього було засідання, — поволі відповіла дочка.— А в суботу ми були з ним у театрі, коли тебе це цікавить...

Марія Миколаївна неймовірливо похитала головою.

— Не забувай, що тобі вже двадцять дев'ять...

— Справа в тім, мамо,— сказала Ірен різко,— що він працює зараз над великою роботою. Він мусить її спокійно закінчити. В цій роботі його майбутнє, про яке ти казала... Якщо я напосідатиму, то можу тільки відштовхнути його. Знаєш цих учених — для них робота передусім, на це треба зважати. Я мушу тепер же показати йому, що можу підтримати його, поступитись до певної міри собою, своїми інтересами. А коли він роботу закінчить...

— Це, може, через рік буде...

— Хоч і через два! Яка ти примітивна, мамо!

— Я бажаю тобі добра... І потім помешкання... Цей об'єднаний житлокооп конче хоче нас ущільнити. Кімната, яку ми призначали Юрію Олександровичу, під загрозою... Може, запропонувати йому перебратись до нас тим часом?

— Кімнату тим часом можна заселити якоюсь родичкою чи кимсь іншим,— відповіла Ірен. — І до цих розмов більше не повертатись.

Марія Миколаївна підвелася.

— Не гнівайся, Ірен! Ти знаєш, що я пережила під час твого першого заміжжя. Я не можу тепер не турбуватись...

І вона вийшла накривати чай.

Ірен закурила й сіла. Сьогодні вона вирішила не передягатись. Синя шевйотова спідниця й біла англійська кофточка надають її постаті стрункості й інтимності. Пофарбоване в ясно-рудуватий колір волосся хай лишиться трохи розкуйовджене — така недбалість посвідчить за простоту й товариськість взаємин. Треба тільки напахтитись тонко і різко, бо пахощі підкреслюють тіло, стелють до нього непереможно принадний шлях. Вони створюють безпосередній, сливе духовний, але любосний зв'язок між тілом, що вилучає їх, і тілом, що вдихує, оповивають чуття м'якими й теплими маревами, дають спізнати любовну мрію, як виточену й далеку реальність.

Вона засвітила лампу при туалеті з потрійним дзеркалом, а лампу над софкою зразу ж погасила. Ради вигоди й зручності в її кімнаті коло кожної меблі, що могла бути ввечері потрібна, в тій чи тій формі прироблено електричну лампку — коло софки, туалету, дзеркальної

шафи, ліжка, закритого параваном у східні розводи, — не згадуючи вже за висячу лампу в формі блідо-рожевого ліхтаря; та Ірен ніколи не дозволяла двом лампам заразом горіти, бо на повну міру перебрала від матері крайню ощадливість, відповідно перевтіливши її в приємну акуратність. Затишний і теплий порядок був у її хаті, де вона сама й прибирала, попіл з її цигарки ніколи не падав інде, крім мушлі-попільниці, навіть панувала якась внутрішня стрункість у безладді на етажерці з безділлям, де стояла дрібна старовина, навіть маленькі хінські бовванці та чудернацькі гіндуські божества. Поруч на спеціальному столику вишикувано тринадцятеро білих слонів, від чималого, з дециметр заввишки, й кінчаючи крихітним, як півмізинця.

— От і все гаразд, — подумала Ірен, пильно оглянувши себе в дзеркало.

На тридцятому році свого життя, завдяки високій організованості своєї вдачі, завдяки розважливості, що керувала, не ушкоджаючи, її чималими жіночими пристрастями, вона була в розцвіті своєї принади. Через три-п'ять років вона неминуче мусила погладшати, але зараз повнота була їй тільки за окрасу. Починала свою молодість Ірен із сентиментальної, гарнюньої й випещеної панночки, закоханої в ставного підпоручника й зарученої з ним за всіма приписами релігії та звичаїв. І коли року 1919 підпоручник цей мусив забиратися з добровільчим військом десь далі від нареченої і української землі, Ірен заприсяглася не бувати в жодному товаристві, не знати жодних розваг, не знати посмішки, аж поки він не повернеться. Цілий рік вона витримала цю страшну обітницю, противну основним нахилам її темпераменту, а потім за якийсь тиждень зійшлася з одним здоровим і хитромудрим хлопцем, який, без певного минулого, але з цілком певними намірами, взявся працювати в постачанні. Ірен промандрувала з ним два роки по всяких усюдах, по селах і містах, де кидано її коханця, що тримав свою милу, не гребуючи способами, в теплі й великих на той час достатках. Коли ж кінець кінцем цього пройду розстріляно з вироку ревтрибуналу, Ірен не вельми за ним пошкодувала — кочове життя їй обридло й однаково не показувало надалі перспектив, тож і визнала вона за вчасне й доречне знову пристати до батьківського дому, голодного й холодного за військового комунізму, а тепер збадьорілого й підлатаного в перших подихах непу.

Прикрих спогадів про це мандрівництво в Ірен не ли-

шилося; свій вчинок вона цілком виправдувала молодістю та обставинами й була навіть певна, що теж віддала данину революції. Незважаючи на всі пригоди, вона вернулась зрівноваженою, досвідченою жінкою, що тільки зовні зберегла подібність із колишньою ажурною панною. Пригоди вплинули на неї позитивно, вони розвинули її й усталили, а разом з тим вона й репутації своєї не втратила, бо мати зуміла зберегти доччину таємницю, прикривши її правдоподібною версією про гостювання в тітки аж у Сибіру, де, казала вона, не почувалось голоду й молодій дівчині безпечніше було прожити лихоліття. Ірен дуже легко могла підтримувати цю казку, бо хвилі постачання носили її і по Сибіру. Навіть батько її, професор, якого мати на поводку водила, не міг би точно відповісти, що саме було ці три роки з його любою Ірою. А в інтимних розмовах з матір'ю вся ця історія фігурувала під делікатною назвою «першого заміжжя».

По тім того ще одна пригода трапилася Ірен, але про неї й сама мати тільки невиразно могла здогадуватись. У кімнаті, що тепер призначалась Юрієві Олександровичу Славенку, жив років зо два тому якийсь медик-студент. Згодом він вибрався.

Тим часом професор Маркевич відпустив останнього хворого, скинув халата й востаннє вимив руки. Потім узяв із столу слухову трубку, машинально поклав її в жилетну кишеню, лишивши розкидом на столі шматки паперу, картки, де записував хворих, та з півдесятка олівців, якими писав рецепти, і підійшов до шереги українлісівських засклених шаф, що стояли з книжками попід стіною. Тут він постояв з хвилину, замислившись, але зрештою махнув рукою і весело вийшов з кабінету.

В передвітальні покоївка підтирала після пацієнтів підлогу, і професор, ідучи, озвався до неї:

— Ну що, кінчили, Пелагеє? Чудово!

В їдальні вже кипів і булькав самовар. Ірен вийшла з своєї кімнати і розставляла на столі чайне накриття, бо за звичаєм професорського дому вечірній час був у обов'язках молодої господині.

— Добривечір, мої любі! — сказав професор, сяючи. — Мої хороші! Як ся маємо, га? Чудово, чудово!

Він поцілував руку дружині, що поцілувала його в голову, і навпаки — руку йому поцілувала дочка, а він її в скроню. Це теж був обов'язковий ритуал, що повторювався щоразу, вранці й увечері, коли професор з'являвся в родинному колі.

Але він ще пригорнув дочку до себе й знову захоплено спитав:

— Як ся маємо, Ірусю? Моє ти серденько! О, ти виглядаєш чудово!

Старший син його загинув ще на імперіалістичній війні, другий син, захопившись ідеєю поновлення Росії, був забитий під Києвом 1919 року, і тепер дочка лишилась єдиним нащадком професора, єдиною метою його батьківського захоплення.

— Дякую, тату, — відповіла Ірен.

— Ну, чаю, чаю! — скрикнув професор. — Ірусь, усе на місці?

Чай був улюбленим напоєм професора і, власне, єдиною його розвагою. Обідати йому за справами доводилось завжди похапцем, а ввечері він міг порозкошувати коло столу, випиваючи, як правило, чотири склянки чаю, до того ж конче гарячого — для цього на таці стояв чепурний кошик з десятком вуглин, які й підкидалось щипцями в самовар, щоб підтримати його в стані кипіння.

— Зараз прийде Юрій Олександрович, — озвалася мати. —Зачекай, Степане Григоровичу, хвилину...

— Юрій Олександрович? О, давно не бачив! Чудовий розмовник... — сказав професор. — Що за голова! Блискучий розум! Але... Ірусю, золотко моє, доглянь самовара, щоб не прохолов!

Справді за якусь хвилину пролунав дзвінок, і з'явився Юрій Олександрович Славенко — високий чорнявий молодик, рівно зачісаний, з довгастим енергійним обличчям. Він привітався, поцілував жінкам руки, а професорову руку міцно потиснув.

— О, силач, — скрикнув Степан Григорович. — Чудово, зараз питимемо чай! Сідайте, прошу вас.

— Чай у вашому домі, професоре, стоїть поза всякою конкуренцією, — сказав Славенко. — Він незрівняний своїм ароматом і прозорістю. Безперечно, господиня знає секрет, — додав він, глянувши на Ірен. — Вдома я про такий чай не можу навіть мріяти... Моя «рабиня» частує мене таким пійлом, від якого, зрештою, можна дістати перекруту кишкового.

— Ха, ха, ха! — засміявся професор. — Та, мабуть, ще й холодним!

— Це невигода холостяцького життя,— зауважила мати.

— Мамо, присунь мені цукор, — з притиском сказала Ірен. — Прошу, Юрію Олександровичу.

— Дякую, — промовив той, беручи склянку. — А надто зараз я не відмовлюсь від склянки гарного чаю. У мене справді в горлі пересохло...

— Ви після лекції? — спитала Ірен. — Прошу, тато!

— Ірусь, ти молодець у мене! — сказав професор.

— Ні, де там! — відповів Славенко. — Власне, я таки з лекції, але уявіть собі, з лекції українізації!

— Невже? — здивовано скрикнув професор.

— Яке безглуздя! — сказала мати. — Це ж заважає вашій роботі!

— Уже три місяці, — сказав Славенко.

— Не заздрю вам, — сказала Ірен.

— Я сам собі не заздрю, — сміючись, промовив Славенко. — Але що поробиш! Я підходжу до цієї справи цілком розумово. Треба ж було колись вивчати політграмоту, яка, звичайно, і для мене особисто, і для біологічної хімії абсолютно не потрібна! Тепер українська мова, і я не певен, чи задля громадської користі нам не доведеться колись вивчати, наприклад, куховарської справи...

— Коли всі куховарки керуватимуть державою, — сказала Ірен.

— Атож, ви цілком мене зрозуміли. Проблема куховарки стоїть у нас дуже гостро. Зрештою, зовсім природна річ — живемо ми неминуче в певних обставинах, і цим обставинам мусимо щось сплачувати...

— Марусю, — раптом звернувся професор до дружини. — Я забув тобі, серденько, сказати: на нас близько тисячі карбованців прибуткового податку наклали!

— То це треба негайно опротестувати, — півголосом промовила вона.

— Я не маю найменшого сумніву, — вів далі Славенко, — що найближчого часу, принаймні в науковій галузі, мовна проблема буде радикально розв'язана. Це дуже дивно, але мусимо визнати, що після кількох століть розвою, зараз для нас, учених, середньовіччя з єдиною латинською мовою є поступовий ідеал! Звичайно, ми повинні прагнути до нової, простої і сконденсованої мови, яка відповідала б нашим розумовим потребам. Сучасні мови, в тому числі й наша російська, занадто зіпсовані літературою, занадто переобтяжені синонімами, не припущенними в науковій роботі. Есперанто мене дуже цікавить, і я вже добре засвоїв його... заразом з українською мовою.

— Я проти есперанто, — заявив професор. — Ірусь, ще склянку!

— Але це, зрештою, неможливе, професоре! Ви повинні мене зрозуміти. В своїй галузі я майже нічого не маю російською мовою. Я мусив вивчати німецьку, англійську й французьку. Торік на замовлення шовкотреста я опрацьовував деякі питання з шовківництва і мусив вивчати ще й італійську.

— Ви бачите, як нас душать, — сказала мати. — Тисячу карбованців податку! Тисячу карбованців!

Юрій Олександрович ввічливо посміхнувся.

— Так, це велика прикрість, — промовив він до матері. — Ще більша, може, прикрість те, що певна матеріальна забезпеченість зробилася в нас від'ємною прикметою. Маючи якихось зайвих п'ятсот карбованців, здобутих до того ж чесною працею, починаєш незручно себе почувати, починаєш таїтися з цим своїм невеличким достатком... Ми ще не вижили психології військового комунізму, ми одягаємось, наприклад, гірше, ніж могли б одягатися, силкуємось якнайскромніше встаткуватися і щороку прибіднюємось. Пристойне вбрання вважається в нас за непристойну розкіш, і я знаю багатьох, хто й досі ще не виліз із жахливої толстовки...

— Бо кожен ледар має право крикнути тобі: то непман! — сказала мати.

— В соціалістичній країні панує психологія жебраків, — зауважила Ірен.

— Ви хочете щось сказати, професоре? — спитав Славенко.

— Та дивіться, ваш чай уже зовсім прохолов!

Після першої склянки, швидко випитої, професор робив перепочинок, копирсався в зубах, посміхався, бурмотів «чудово» й переходив у грайливий настрій.

— І все-таки, незважаючи на всі оці прикрості нашої доби, — вів Славенко, — я мушу категорично висловитись за неї.

— Він хоче потрапити до міськради, — скрикнув, сміючись, професор.

— Татко, не пустуй! — з докором мовила Ірен.

— Ви помиляєтесь, професоре, — відповів Славенко, — громадські навантаження я теж залічую до великих прикростів нашої доби. Але я бачу і її незрівнянні прикмети. Доба так званої диктатури пролетаріату є, насправді, доба боротьби розуму за абсолютну першість.

Він на мить спинився, немов даючи усвідомити враження від своїх слів, а потім заговорив трохи міцнішим голосом з неприємними нотками самовпевненості, — тим голосом, яким читав лекції студентам.

— І коли це зрозуміти, тоді в іншому світлі стане перед вами справа хоч би з тим самим достатком. Влада речі над людиною — це найганебніша влада, найбільша перешкода до перемоги розуму. Щоб побороти її, треба було річ скомпрометувати, принизити достаток у психології цілого громадянства. І коли зараз, купуючи нове вбрання, ви не почуваєте вже чистої радості, коли ваше чуття від придбання речі вже подвоєне, то це є перший удар по віковічній владі матеріального. Її треба зруйнувати. Людність загине, якщо їй не пощастить сконцентрувати всі свої сили у вищих, розумових сферах діяльності. Нова людина буде байдужа до кольору вбрання й до смаку їжі, та зате знатиме смак розумової радості. Новий побут полягатиме в суворому спрощенні всіх матеріальних та чуттєвих потреб. Тут досить буде статистики й розподілу. Людина втратить до них інтерес, бо зійде на вищий поверх свого існування. Вона більше буде жити духовним і менше матеріальним — от у чім я вбачаю справжній поступ людськості, що підлягає невблаганному економічному рушієві. Земна людськість зростає, і кожного нового зайду на землі треба нагодувати, одягти й узути. Зріст людності й обмеженість ресурсів нашої планети — оці два чинники об'єктивно ведуть нас до перемоги розуму, чи, як кажуть тепер, до комунізму...

— Степане Григоровичу, хоч би гостя посоромився! — скрикнула стара професорова.

Славетний терапевт, що до нього лікуватись їздили з усього Союзу, в нападі безпосередньої радості влучив дружині хлібною кулькою просто в ніс.

— Ха, ха, ха! — засміявся він. — Ірусько, серденько, цукру мені!

— Так із вас завзятий комуніст? — лагідно запитала Ірен, подаючи цукор.

— Атож, — відповів Славенко, — я почуваю себе цілком пристосованим до життя в комуністичній громаді. На жаль, це справа дуже далекого майбутнього, хоч подих його вже зараз почувається. Передусім, до розумових інтересів покликано широкі маси, які жили досі нікчемним тваринним побутом; науку звільнено від усяких ідеалістичних забобонів, поставлено їй виразну й високу мету — безпосередньо служити людям у боротьбі з природою. Від цього, правда, потерпіли деякі псевдонауки, як от історія літератури й інші, до неї подібні, які зведено на другорядну ролю супроти точних наук, що творять реальні й пожиточні цінності. Я, зрештою, навіть

не розумію, як взагалі література — розумію тут літературу не наукову,— могла стати об'єктом дослідження. Щоправда, — звернувся він до Ірен, — ви тут зо мною не погодитесь: ви читаєте белетристику, любите мистецтво.

— Атож, тут маємо трохи різні смаки, — посміхнулась Ірен.

— Але Ірен не так багато й читає, — зауважила мати.

— Я це цілком розумію і, коли хочете, виправдую, — сказав Славенко.

— А літератори наші пищать, — сказав професор, беручи улюблене тістечко «наполеон». — У мене лікується один від виразки шлункової, чудовий хлопець, так каже, що заїдає їх... якесь замовлення заїдає...

— Причина розпачу, що охопив, скільки відомо мені, найкращих представників літератури, — сказав Славенко, — полягає в тому, що література й мистецтво взагалі не спроможні вже своїми способами виконувати соціальне замовлення...

— Атож, він так і сказав: соціальне замовлення! — скрикнув професор.

— Соціальне замовлення, тобто відбивати дух нашої доби, — провадив Славенко, злегка вклонившись професорові. — Його може виконати тільки наука. Зрештою, мистецтво повстало, як наслідок нерозуміння природи й життя; це нерозуміння митець переносить, не розв'язуючи, в художній твір, дістаючи в цьому ілюзорне заспокоєння, якого зазнають і ті, хто в тій чи тій формі цей твір сприймає. Відтворити нерозуміння, а не знищити його — от, противно науці, основна прикмета мистецтва. Звичайно, воно промовляє ще до нашої відсталості, до нашої неорганізованості, що ми взяли в спадок від минулої півкультури і що в нас цілком зрозуміла й виправдана, як я й казав вам, Ірен... Але це в нас, інтелігентах, що мусили перетравити так звану буржуазну цивілізацію, яка суттю своєю є тільки переходовий ступінь до справжньої цивілізації. І зовсім не зрозуміла річ, коли дехто підтримує теорію нового мистецтва, мистецтва для робітничого класу...

— Ах, ці письменники надзвичайно нудно пишуть, — сказала Ірен. — Я теж не підтримую їхньої теорії.

— Інакше вони й не можуть писати! Це залежить не від їхньої нездарності, а від цілком об'єктивних причин. Вони є жертва непрощенної традиції, вони чинять замах із нікчемними засобами. Новий робітничий клас, чи ска-

зати точніше, — новий пагінець людськості, що зростає за загальними законами еволюції, і зокрема за законами евгеніки, якраз і мусить визначатися високим щаблем духовної організованості, який виключає потребу мистецтва. Робітничий клас, нових людей, надзвичайно влучно схарактеризував Кайзерлінг [12] в одній із своїх робіт: нова людина, на його думку, є тип шофера, простий, бадьорий і озброєний практичними, власне, технічними знаннями.

— На заході справді є мода на шоферів, — зауважила Ірен.

— Вона має, як бачите, глибші підвалини, — сказав Славенко. — Я цілком пристаю на чудове Кайзерлінгове визначення, яке, з одного боку, поширює наше щоденне розуміння робітничого класу як носія нових ідеалів, бо тип шофера включає в себе все поступове, від робітника заводу до працівника науки, — але з другого боку, й звужує його, відтинаючи міщанські елементи робітництва, які треба визнати за чималі, хоч би на підставі зацікавлення красним письменством. Бо мистецтво для людини вищої організації є такий самий анахронізм, як і ворожіння на кавній гущі.

— Ха, ха, ха! — засміявся професор.

Марія Миколаївна теж посміхнулась.

— І мені дуже приємно відзначити, — вів Славенко, — що в середині самого мистецтва народжується його заперечення. Певна частина митців дійшла вже до розуміння нікчемності мистецтва в наш час і підносить гасло звести його до ролі спорту. Цих піонерів я щиро вітаю, бо тільки спорт і наука можуть відродити людськість... Мої зауваження про мистецтво, — додав він, — можуть видатись надто загальними, бо грунтуються на уривкових відомостях, але вони цілком випливають з моєї концепції нової людини й зверхньої ролі розуму за нашої доби. Зверніть увагу на наше прагнення зорганізувати час, зорганізувати відпочинок, роботу — і примат розуму в нашій психології стане вам цілком очевидний. Раціоналізація — не тільки виробництва, але й цілого життя — це є високе гасло нашої доби. В цьому розумінні ми йдемо за заповітами Великої Французької революції, ступаємо в сліди великого Робесп'єра [13], що над гільйотиною підніс культ богині розуму. Звичайно, ми відмовляємось від смішних зовнішніх атрибутів цього культу, ми занадто вже виросли для цього, але Робесп'єрова спроба, хай навіть проти нашого розгону дитяча, становить... Як це? Ви маєте допомогти мені поетично висловитись, — раптом звернувсь

він, посміхаючись, до молодої господині. — Я хотів ужити тут музичного терміну, яким означають вступ до опери...

— Увертюра, — сказала Ірен.

— Дуже дякую! Отже, становить увертюру до великої опери розуму!.. Оце ті міркування, що примиряють мене з невигодами нашого життя, які походять здебільшого від консервативності нашої психіки.

— Та ми всі вже чудово примирились, — сказав професор.

— А я не примирюсь! Не можу! — скрикнула Марія Миколаївна, згадавши синів, яких загибель вона призвичаїлась ставити на карб більшовизмові, дарма що один з них поліг на імперіалістичній війні.

— Ти надто нервова, мамо, — холодно промовила Ірен.

В цю мить на дверях з'явилась Пелагея.

— Там по вас, Степане Григоровичу, приїхали, — сказала вона.

— Так, так! — скрикнув професор. — Я й забув, у мене консиліум о восьмій... Ви бачите, я навіть чаю не напився... Іду, іду, — крикнув він Пелагеї. — Чудово... Марусю, — звернувся він до дружини, — наготуй мені, знаєш, літературу про шлункові хвороби й торішні мої записки підбери... завтра лекція...

— У вас незрівняна дружина, — сказав Юрій Олександрович, прощаючись із ним.

— Вона й лекцію за мене прочитає, чудова! Іду, іду, — крикнув ще раз професор і вибіг, чи, певніше, викотився з кімнати, бо куценький був і товстий.

— Жінка повинна бути помічником своєму чоловікові. Так мене виховано, і так я виховувала...

— Мамо, піди доглянь, щоб батько не забув чого, — сказала Ірен.

— Хочете ще чаю, Юрію Олександровичу? — спитала Ірен, коли вони лишились на самоті.

— Ні, дуже дякую, — сказав Славенко. — Я волів би краще попросити, щоб ви заграли щось.

— А, ворог мистецтва, ви любите музику!

— Кожен має свої хибкості, Ірен.

У вітальні Ірен сіла до рояля, а Славенко вигідно пірнув у м'який фотель.

— Дозволите курити? — спитав він, добуваючи шкіряного цигарника.

— Прошу, — відповіла господиня, розгортаючи вальси Шопена [14].

Славенко не розумів музики і не почував великої потреби її слухати. Але в домі професора Маркевича він виявляв деяку пошану до цього мистецтва з двох важливих міркувань: передусім, це тішило Ірен, по-друге, усувало йому потребу з нею на самоті говорити. Він почував, що їхнє знайомство дійшло вже до того ступеня, коли взаємини повинні бути з'ясовані, але відкладав надалі остаточну розмову, хоч для себе цю справу вже остаточно вирішив. Ірен, він був певен, також розв'язала її, але тільки мовчазна згода була між ними, а жодного слова про шлюб чи тим більш про кохання ще не сказано. Знову-таки дві причини зумовлювали його зволікання: насамперед, робота його не була ще скінчена, а крім того, десь потай йому все-таки не хотілось зміняти свого холостяцького всистематизованого життя. «Це, зрештою, великий клопіт», — думав він про шлюб. Потім, звичайно, все знову внормувалося б, але треба було зламати попередній побут, і в цьому була непоборна прикрість. Юрій Олександрович чудово уявляв собі, як розподілятиметься його майбутня доба в подружньому житті, добре знав, у якій кімнаті він тут житиме, навіть прикинув уже, як розташувати в ній свої книжки, а проте нехіть до кардинальної зміни звиклого оточення ввесь час його стримувала. Як-не-як, а йому доведеться виконувати зовнішні родинні функції, до яких треба буде звикати. Щодня, наприклад, він бачитиметься й муситиме розмовляти з її батьками, які його аж ніяк не цікавили. Але забрати Ірен з батьківського дому, шукати нове помешкання й устатковувати його було б йому ще страшнішими тортурами. «Нічого не вдієш, закінчу ось роботу, то й оженюся», — подумав він, пускаючи дим.

Власне, Юрій Олександрович уже всі питання розв'язав, крім статевого. За юнацьких років, він, як і чимало юнаків, задовольняв свої молоді потреби самостійно, а до жінок почував острах і зневагу. Потім, трохи змужнівши, поборов у собі цю звичку — тільки через шкідливість її — і довгий час жив із своєю робітницею, яка, через невимогливість свою, не ставила йому жодних претензій, абсолютно не зв'язувала його, отже, й не заважала йому в науковій праці, де він хутко поступував. Навпаки, вона навіть посередньо допомагала науці, дбаючи про вигоди молодого вченого. Але непередбачені родинні обставини покликали хатню робітницю назад на село, звідки вона була приїхала, і Юрій Олександрович лишився без жіночої підтримки.

Тоді він вирішив до цього питання вже не вертатись. «Я вже не молодий (йому було тоді двадцять дев'ять років), — подумав він, — життя моє визначене й виповнене, спробую обійтися без цих дурниць». Він запровадив суворий режим, фізкультуру, обливання, і отак протримався цілий рік — досі найблискучіший рік своєї наукової кар'єри. Але бажання від такого режиму не тільки не вщухли, а, навпаки, потай зміцніли, й раптом об'явились у загрозливій формі. Юрій Олександрович підпав душевному томленню, загальна невдоволеність почала його мучити, і сон його зробився неспокійний. З'явились навіть легенькі кошмари. «Що за чорт, — подумав він, — такий дріб'язок заважає мені спокійно працювати!» І в нападі легковажності він, сам для себе несподівано, вчинив за традицією замах на свою нову покоївку, що приходила вранці прибирати йому помешкання, гріти чай та виконувати різні доручення. Але дістав серйозного одкоша.

Геть спантеличений, він вирішив порадитись із своєю старенькою матір'ю, що самотньо жила на Подолі, і якій він щомісяця акуратно висилав гроші поштою, а сам не з'являвся по півроку і її до себе допускав неохоче. Старенька мати страшенно зраділа передусім з його візити, а крім того, з довіри до себе від сина, якого вона звикла незаперечно божествити. Цілковита його одвертість у такій інтимній справі дуже потішила її.

— Розумію, розумію, Юрочко, — сказала вона. — Оженитися тобі треба, от що.

— Я сам гадаю, що це буде найраціональніша рада, — відповів син, походжаючи по хаті. — Але з ким?

— Ох, не знаю я жінок твого кола...

— Я сам їх не знаю! Але я міркував собі, може, краще одружитись з якоюсь куховаркою, тобто простою жінкою, без ніяких претензій, яка б не дуже заважала мені. Тут, на Подолі, певно знайшлася б така... Як ти думаєш, мамо?

— Та воно з простою, звісно, менше мороки, тільки ж там діти підуть, і люди у вас буватимуть..

— Ну, з дітьми ми ще «будем подивитись», як кажуть, а от із знайомими вийде справді незручно... Скільки ще забобонів, мамо! Ну, гаразд, сам пошукаю.

Він довго розважав і не добрав нічого кращого, як одвідувати концерти та вечірки в Домі вчених, де пристойно було з'являтись і де, крім самих учених, великою кількістю бували їхні родини. Тут він познайомився з Ірен, яка йому сподобалась і відразу видалася відповідною на

ролю серйозної, розумної і привабливої дружини. Вона відповіла йому мовчазною згодою, і відтоді Юрій Олександрович відчув величезне полегшення. Тепер він мав що відповісти своїм розбурканим чуттям, і вони, як це часто з людськими чуттями буває, ускромились від поважної перспективи майбутнього заспокоєння.

— Вона справді цікава, — подумав він, дивлячись крізь звої тютюнового диму на освітлений профіль Ірен. — Добре було б зараз підійти і так обійняти її! Але тоді треба було б говорити про одруження... Відкладімо.

— Ви ще не заснули? — спитала музикантка.

— Заснути! Та я зачарований вашим виконанням, Ірен!

Вона заграла ще Мендельсона[15] й Чайковського[16], яких Славенко не відрізняв, потім обернулась до нього й спитала:

— Ви ще маєте час?

— На жаль, ще маю тільки п'ять хвилин, — відповів Славенко, глянувши на годинника.

— То симфонію Гріга[17], яку я вивчила, заграю вам іншим разом, — сказала Ірен, сідаючи коло нього. — Прошу цигарку... Як посувається ваша робота?

— Я цілком з неї вдоволений, — сказав молодий учений. — Чергова серія спроб кінчається цими днями. Вона трохи затрималась через невстаткованість нашої лабораторії. Наступну серію, безпосередньо з попередньою зв'язану, гадаю розпочати зразу ж. По тім того, Ірен, я збираюсь зробити перерву, хочу влаштувати деякі важливі особисті справи.

— А ця нова серія довго триватиме?

— Максимум півроку.

— Я не буду вас затримувати, Юрію Олександровичу, хоч, ви знаєте, ваше товариство мені дуже приємне, — сказала Ірен, підводячись.

— Як і ваше мені, — відповів Славенко. — Але наука, Ірен, сувора. Щоб опанувати її, треба стати її рабом, треба віддати їй ввесь час і всі думки. Задля неї доводиться раз у раз поступатися собою. Помиляється той, що шукає золотої середини між наукою й собою: той здрібнює себе, не збагачуючи й науки.

— Якщо час не терпить, то ви можете й не заходити до нас так часто, — тепло сказала Ірен. — Не почувайте над собою цього обов'язку. Ви завжди можете протелефонувати...

— Я високо ціню вашу увагу до себе, — сказав Славенко, цілуючи їй руку на прощання. — Повірте, Ірен, від-

коли ми познайомились, я відчув себе міцнішим у праці... до мене вернувся спокій, що мене був покинув. Ви зробились моїм добрим генієм... якого я нізащо не хочу втратити.

Коли він пішов, до вітальні тихо вступила Марія Миколаївна.

— Він знову нічого не сказав тобі? — сумовито спитала мати.

— Він сказав усе, що мені треба, — відповіла дочка.

ЧЕТВЕРО В ОДНІЙ КІМНАТІ, КРІМ ДІВЧИНИ

Кімната професора біологічної хімії на вулиці П'ятакова[18] була згори донизу виповнена кострубатим порядком людини, заклопотаної науковою працею. В цьому спеціально чоловічому порядкові важить сама лиш доцільність, обдерта, як стара жебрачка, й заразом безоглядно ворожа до всяких питань естетики. Шафи на книжки, різного розміру, матеріалу та кольору, насуплено стояли вздовж стін — які випинаючись, мов вагітні, вперед, заставлені книжками в два ряди на кожній полиці, інші стрункі й високі, що вміщали книжок тільки в один ряд. Серед них були й горорізьблені дубові, й скромні гладенькі соснові, і пара американських — з десяток різноманітних шаф, куплених випадково в міру з'являлась на них потреба. Але не можна було заперечити, що всі вони, незважаючи на свою відмінність, однаково добре застерігали від пороху всю масу спеціальних книг, усередині їх замкнутих. Надмір книжок лежав дуже рівними й акуратними купками на підвіконні, трохи затемнюючи вдень кімнату, та на столі до письма, якого абсолютна чистота могла навести на думку, що ним, можливо, ніхто й не користується. Стіл цей, хоч і завантажений книжками, видавався, проте, пустинним через відсутність на ньому каламаря, бо Славенко писав виключно м'яким хімічним олівцем, загостряючи його спеціальною машинкою, що нагадує прилад шолушити кукурудзу в мініатюрі. По шухлядах у столі були складені різні папери й нотатки, рахунки на всілякі дрібні витрати за кілька років, документи, листування, що зберігалось у конвертах, де зазначено ім'я дописувача та його адресу — і все це так доладно, що господар міг, не дивлячись, усе потрібне йому зразу ж здобути. Великого клопоту довелось ученому зазнати, поки він призвичаїв до своїх вимог нову прибиральницю, яка, дарма що на честь її замах учинено, все-таки лишил-

лась у нього служити: це був уже не перший замах у її житті, крім того, праці в професора було мало, а ставку вона одержувала цілу. Але вона мусила так орудувати в кімнаті, щоб жодна річ не була зсунута чи перекладена з свого питомого місця — коли б це сталося, настрій Юрія Олександровича рішуче зіпсувався б на півдня, і він позбувся б потрібного для праці спокою.

Стіни в брунатних шпалерах були вільні від будь-яких прикрас, різних там фотографій чи картин, але так само й без павутиння; широка канапа була громіздка для кімнати, але, з другого боку, надзвичайно зручна спати.

— Так, ти переконав мене, — сказав Славенко, що сидів коло столу, вигідно витягнувши ноги, — переконав, друже! Взагалі, добре зробив, що зайшов... Іноді почуваєш оту дурну потребу — даруй на слові — побачитись із старими знайомими, а може, ще й нових придбати. Це, зрештою, безглуздо, бо всі люди однаково нецікаві, обмежені в своєму особистому побуті, і всі особисті стосунки базуються передусім на біологічних потребах, а потім на звичці й традиції. Є, наприклад, традиція ходити в гості, влаштовувати вечірки тощо... Все це з неробства, друже, повір мені! Нема чого робити, от і сходяться люди докупи... Жалюгідна річ! Бо такі сходини аж нічогісінько не додають до нашого досвіду. Поміркувати добре — на кий чорт мені бути знайомим, наприклад, з німецьким хіміком Абдергальденом[19], видатним працівником па полі біологічної хімії? Чи збагатять мене відомості про його вигляд, костюм, дружину, вдачу? З мене досить прочитати його праці. І коли б ми могли зібрати людську енергію, що марно тратиться в так званих особистих стосунках, коли б могли скерувати її в розумову працю...

— Але ж треба людям і спочити, — обізвався з канапи Льова.

— Спочинок мусить бути дійсний, — відповів Славенко. — Але що то за спочинок, коли люди витрачають розумову енергію на порожні балачки, виснажують свій мозок нікчемними міркуваннями про справи, які їх не торкаються і не будуть торкатися? Я не згадую вже про той випадок, коли вони просто напиваються... Сон — от єдиний і дійсний спочинок для людини! Але ми, нащадки звіра, живемо під владою безглуздих атавізмів, що їх знищать тільки майбутні покоління... Тим-то й ти переконав мене. Тільки мені ще не зовсім ясно, чому ми мусимо йти саме до цієї дівчини? Чи не краще було б просто походити містом?

— Це мені спало на думку випадково, — сказав Льова. — Але ти не пожалкуєш... це розумна й цікава дівчина...

— Якби я почав цікавитись дівчатами, то вся моя робота к чорту пішла б! І дозволь наперед заперечити щодо її розуму: саме слово «дівчина» — ти вслухайся в нього, — містить у собі прикмету чогось недорозвиненого, дурного й обмеженого. Якщо вона розумна, то я не певен, чи дівчина вона... Аргумент «за» це те, що вона, як ти кажеш, українка. Мушу ж я десь на практиці застосувати своє знання, якщо вже набув його. А то виходить дивна річ — нашій увазі рекомендують мову, якої не почуєш на вулиці і якою нема з ким розмовляти!

— О, вона чудово розмовляє по-українському,— радісно сказав Льова.

— Тільки умова — на півгодини. Я вірю в твої найкращі почуття до мене, вірю в те, що ти щиро хочеш розважити мене, але, будь ласка, не затримуй мене! Взагалі, ти потрапив на зовсім незвичайний у мене настрій, — сказав Славенко, пускаючи дим. — Чергова серія моїх спроб закінчилась блискуче. Беруся тепер за нунклеопротеїди! До речі, де ж живе ця Бісектриса [20], ця мадемуазель Помпадур? [21]

— Дуже близенько, на Жилянській, чотири квартали звідси...

— Це спрощує справу. Ходімо. Ах, чорт! — раптом скрикнув він. — Сьогодні день, коли я роблю візит шановному професорові Маркевичу! Але в мене сьогодні нема жодного бажання пити в нього нуднющий чай...

І він переказав телефоном професоровій покоївці Пелагеї, що нездужає, просить вибачити й прийти не може.

— Бачиш, ти призвів мене до брехні, — сказав він Льові. — Але до брехні я ставлюсь цілком розумово: мені не хочеться йти, я називаюсь хворим, тобто добираю достатнє й просте пояснення, яке дальших пояснень не потребує. Брехня, коли нею розумно користуватися, пожиточна й для тебе, й для ближнього.

— Але час скажено йде, — сказав він, беручи на вулиці Льову під руку. — Пам'ятаєш наш саморобний шпиталь на польському фронті?.. Як це давно було! Чорт бери, так і зістарітись непомітно можна.

— Ми вже й так старі, Юрію, — меланхолійно зауважив Льова.

— Не в тому, зрештою, річ, старим чи молодим бути. Про мене старість навіть приємніша, спокійніша, але ж

умирати не хочеться! Умирати ніколи не буде приємно, теорії Мечникова[22] надто нереальні... Слухай, скажи зараз щиро, — ти справді не боявся небезпеки на війні, чи просто вдавав?

— Ні... справді не боявся... Так виходило, що не боявся.

— Дивна річ! Але тебе не впізнати. Не впізнати бравого лікпома Роттера. Занепав ти, Льово, на мокру курку виглядаєш.

— Бачиш, Юрію, — обережно промовив Льова, — це зовсім нічого не важить, як людина виглядає...

— Що? Ну, покинь... Лице — дзеркало душі. Ти ж усетаки медик!

Юрій Олександрович почував себе чудово. Його душа по скінченні чергової серії спроб нагадувала щось ніби першотравневе свято, уквітчане переможними прапорами. Це був блажений настрій безтурботності, хвилина розснаження скупченої довгий час психічної енергії перед новим її напруженням.

Коли вони підійшли до будиночка на Жилянській вулиці, Юрій Олександрович мимоволі засміявся.

— Що за халупа, — сказав він. — Уявляю, які монстри тут мешкають! Цікава дівчина могла б добрати собі цікавішого приміщення. Ні, Льово, я зовсім перестаю вірити в її високі прикмети.

В кімнаті Льова ніяково познайомив його з дівчиною.

«А она смазливая»,— байдуже подумав Славенко, тиснучи їй руку.

— Прошу знайомитись далі,— сказала Марта.

— Давид Семенович Іванчук, — промимрив кооператор, невдоволений із забігу ще двох осіб.

— Дмитро Стайничий, — сказав юнак-інженер, що приїхав з Дніпропетровського.

— Вибачте, — сказав Славенко, — я не дочув вашого по-батькові.

— Я його не сказав.

— Дмитро принциповий ворог по-батькові, — сказала Марта. — Прошу сідати! Льово, ви на ліжкові, у мене ж тільки три стільці.

— Чим же пояснити вашу зневагу до батьків? — спитав Славенко, обережно сідаючи на стільця, що не викликав до себе довіри. «Яка дурниця, що я тут», — подумав він.

— Ніякої зневаги, — відповів Дмитро. — Не було на Україні звичаю, щоб по-батькові величати. Та й навіщо

воно? Зовсім зайве з боку практичного. Тільки словом більше і на пам'ять важче. Далеко практичніше й краще буде звертатись на «товариш», «товаришка».

— Якщо логічно продовжити вашу думку, товаришу,— всміхнувся Славенко, — то ще раціональніше було б звертатися на «пан»!

— Та це ж контрреволюція! Гідра контрреволюції, ха, ха! — зареготав кооператор.

— Але така раціоналізація суперечила б нашій соціальній практиці, — незичливо промовив інженер. Подумавши трохи, він додав:— Воно правда, що «товариш» довший на вимову проти «пана», так що ж з того? Значить, задля практичності треба «товариша» скоротити на «това», чи що.

— Або «тиша», «триша», «твиша», — підхопив кооператор.

— Та покиньте, нарешті, товариші! — скрикнула Марта. — Ви всі страшенно нудні! Все хочете зраціоналізувати й зробити практичним.

— Цього вимагає життя, — сказав Дмитро.

— А ви від нього нічого не вимагаєте! Правда, Льово?

— Я цілком згоден з вами, Маріо... Дозвольте закурити.

— Прошу. Перший раз вільно всім заразом, а потім тільки по черзі. Суворо по черзі. Давиде Степановичу, призначаю вас стежити за виконом розпорядження.

— Всіда готов, — сказав кооператор.

Всі, крім дівчини, зразу ж закурили, причім Давид Семенович, маючи через бідність свою жахливі цигарки, почастувався в Дмитра.

— Хто заговорить про раціональність або практичність, — сказала Марта, — з того штраф двадцять копійок на користь безпритульних. Давиде Семеновичу, виконуйте й це розпорядження!

— Всіда готов, — сказав кооператор.

«От богема», — подумав Славенко.

— Плачу карбованця авансом,— недбало заявив Дмитро, даючи гроші кооператорові.

— Розписка за мною,— задоволено промовив той.

— У нашому приємному товаристві,— сказав Славенко,— щоб не ображати нашу прекрасну господиню,— він злегка вклонився Марті,— нам годилося б розповідати про якісь цікаві пригоди, про любовні пригоди, на зразок як у збірці одного, якщо не помиляюсь, іспанського давнього автора, під назвою.., здається, «Камертон»[23]... чи щось подібне...

— Який сором! — скрикнула Марта.— Ану ви, Дмитре, скажіть, чий це твір і як він зветься?

— Це не до моєї спеціальності,— відмовив той.— Скажіть, будь ласка,— звернувся він до професора,— ви і є той Славенко, що викладає в медінституті біологічну хімію?

— Маю честь.

— Я знаю кількох ваших слухачів, моїх товаришів у роботі, і багато чув про ваші лекції... зокрема про поставу практичних робіт...

— Штраф, штраф! — крикнула Марта.

— Штраф, ах, ах! — підхопив кооператор.— За практику штраф. Ваших у мене вісімдесят копійок.

— На жаль, лекції з біологічної хімії не посідають у медінституті належного числа годин. Зорганізувати окремий інститут біологічної хімії є наше невідкладне завдання. Щодо лабораторної роботи, то, скільки дозволяють наші умови, я, звичайно, зраціоналізував її...

— Штраф! — крикнула дівчина.— І штраф підвищується до п'ятидесяти копійок.

— Я бачу, що розмова мені дорого коштуватиме,— сказав Славенко, даючи гроші.

— За ваші спроби над білками,— провадив Дмитро,— я читав дещо в пресі. Звичайно, на білках я не тямлюся, і мене цікавлять тільки практичні наслідки...

— Штраф! — заревів кооператор.— Марто, беріть з них по три карбованці.

— Ні, це справді щось неможливе,— мовила дівчина.— На посаді практика й раціоналізація, вдома про практику й раціоналізацію... фу, аж язик заплутався! Неможлива річ! Сухарі якісь... Давиде Семеновичу,— звернулась вона до кооператора,— поверніть їм гроші, вони гидкі й невиправні.

— Ви хочете викреслити два найуживаніші в нас слова, з яких одне безперечно є символ нашої доби і нової людини,— сказав Славенко, беручи назад полтинника.

— Так,— відмовив він Дмитрові,— преса подала дещо про мої досліди і саме в площині їх практичного значення. Але можливо, що практичного значення вони й не матимуть,— сухо додав він.

— Що ви! — посміхнувся Дмитро.— Щоб така матеріалістична наука, як біологічна хімія, та не давала практичних наслідків!

Славенко теж вибачливо посміхнувся і вголос ввічливо промовив:

— Матеріалістична наука! Це сміливо сказано. Наука не є ні матеріалістична, ні ідеалістична, ні яка інша. Вона є наука, та й годі. Вона безстороння і за напрям своїх висновків не відповідає.

Молодий інженер з самого початку не видався професорові дуже приємним. Той якось недбайливо сидів на стільці, тримався страшенно незмушено, як завсідник, і в тоні йому раз у раз бриніла фамільярність людини, що всіх звикла вважати собі за рівню. Ковбойка з відкритим коміром і стрижена голова Дмитрова показувались йому досить нахабними. «Певно, за цією кралею впадає, хлопчисько!» — подумав він. І йому мимоволі хотілося хлопця подратувати.

— Значить, до Бога завертаємо,— сказав Дмитро.

— В гості до Ісуса Христа, ха, ха! — прикинув кооператор.

— А так, коли хочете, до Бога. Зрештою, його існування наука ніколи й не заперечувала. Тут доречно згадати великі слова Бекона [24]: «Хто тільки покуштує з келиха науки, той заперечує Бога, а хто вип'є той келих до дна, той пізнає Бога».

— Це ми чули від проповідників у Софії [25],— сказав Дмитро.

— А ви, Льово, в Бога вірите? — спитала Марта.

— Та певно, що в Софії на колінах лазить,— додав кооператор, що Льови зовсім не боявся.

— Та що ви, Марто... звідки це ви? — зніяковів Льова.— І в Софії я ніколи не був...

— Признайтесь, Льово! — крикнула дівчина.— Не уявляю собі, щоб ви в Бога не вірили!

Льова зовсім спантеличився. Кооператор заплескав у долоні.

— На попа його висвятити,— сказав він.

— Вам смішно? — спитала дівчина в Дмитра.— Хіба право вірити скасовано? Особиста справа кожного громадянина.

— Особисто воно так, а практично — це значить, що душа вбога.

Притому інженер видобув цигарку, хоч якраз курив і Славенко.

— Киньте цигарку, двом курити не можна,— сказав кооператор.

— Дарма, кватирку відчинимо.

Але Славенко свою цигарку погасив. Тим часом Мар-

та, не звертаючи уваги на їхнє цигаркове змагання, сказала гостро й глузливо:

— Який же з вас, Льово, тюхтій! Який ви непристойно м'який та добросердий! Справжній Ісус Христос... І нікому ви не потрібні.

— А яких же треба, Марто? — серйозно спитав Льова.

— Треба міцних.

— Пізнаю українську жінку,— задоволено промовив Дмитро.

— Дозвольте запитати, коли це не секрет,— посміхувато запитав Славенко,— чому ви вважаєте за можливе надавати саме українській жінці всяких чеснот і чим, на вашу думку, українська жінка вигідно різниться від будь-якої іншої?

— А це довго говорити,— відказав інженер.

— Щось сьогодні Дмитро неговіркий,— сказала Марта.— Йому, бачите, здається,— звернулась вона до Славенка,— що історія виробила в української жінки багато позитивних прикмет...

— Не здається, а так воно і є,— обізвався Дмитро.

— Мені зовсім випадково, в зв'язку з загальним процесом українізації, довелось обізнатися з народною думою про Марусю Богуславку [26],— зауважив Славенко.— Ця українська жінка випустила з турецького полону запорожців, користуючись із прихильності паші до себе, але ж сама до рідного краю вертатись не схотіла. Даруйте, я не вбачаю в її вчинкові великої відваги! Ця Маруся, зрештою, нічим себе не скривдила. Вона лишилась у турецьких розкошах, гадаючи своїм милосердям до земляків спокутувати зраду батьківщині. Тобто і незайманість зберегла, і капіталу набула.

— А Бондарівна [27]? — спитав Дмитро.

— З цією українською жінкою я ще не мав нагоди обізнатися. Щиро сказати, я вперше чую її ім'я, та коли вона будь-чимсь цікава, я обов'язково запитаю про неї в свого лектора. Проте можна з певністю сказати, що кожна нація має дужих і кволих, енергійних і млявих, розумних і дурнів. Кожна нація мала своїх героїв та героїнь, а коли не мала, то їх вигадували. Але тільки сліпий може не бачити, що поступ стирає нації. Коріння національних відмінностів полягало в різницях економічно-географічних умов, отже й побуту певної групи людей. Але техніка згладжує економічні особливості, географічні умови завдяки щільнішому спілкуванню людей втрачають свою вагу, тому й побут — житло, одяг та звичаї — стрем-

лить до єдиного вселюдського стандарту. Річ відома, що залізниця й авто, взагалі шляхи сполучення, є найбільші вороги національної окремішності. Отже, все те, що живить національні різниці, має коріння в минулому, а не в сучасному. Національні різниці нині є тільки інерція, якої рушійна сила завмирає.

— Все це софістика,— буркнув Дмитро.

— Якщо ви логічні міркування вважаєте за софістику, то які аргументи здаються вам чинними?

— Практичні,— сказав Дмитро.— Життя здається мені чинним, а не міркування. Я, знаєте, пролетар — менше слів і більше діла.

— Тоді я радив би вам подивитись на справу з класового погляду.

— Давно дивлюсь.

— І що ж ви бачите?

— Смотрю у книгу й вижу фигу,— зареготав кооператор.

— Бачу, що треба національні прагнення довести до відпору, вичерпати їх. Тоді й справді національні різниці зникнуть.

— Не зникнуть, ніколи не зникнуть! — сказав кооператор.— От я скільки помічав: як тільки два хахли зберуться, так і полаються.

Тепер розмова пішла на політичні та економічні теми, де Юрій Олександрович, якого суперечка з інженером почала тішити, розвивав дуже песимістичні думки про майбутню долю людськості, виявляючи на всю широчінь свою здібність орудувати чіткими та заокруглими логічними конструкціями. Своїм справжнім поглядам на шкоду він прагнув насамперед заплутати і збити супротивника.

Говорив спокійно, стримано підкреслюючи належні місця, і почував велику приємність від своєї мови, своєї особи і своєї переваги над усіма присутніми. Принизити інженера здавалось йому доконче потрібним, але Дмитро, дарма, що розмова тільки між ними двома точилася, відповідав йому надто коротко й неохоче. Власне, він тільки заявляв свою незгоду з висновками професора, але від дискусії ухилявся.

Кооператор, почувши про політику з економікою, зразу принишк. Ці теми здавались йому раз на все забороненими, отже, дуже небезпечними. Він стурбувався, вийшов навіть із помешкання подивитись, чи не підслуховує хто, хоч вдома, крім малої дочки його, була ще тільки нім-

кеня, фрау Гольц, яка вже спала й поза тим взагалі недочувала. Все-таки кооператор похитав головою і подумав: «Напрасно вони про це говорять. Напрасно».

Марта слухала, прихилившись спиною до плахти, що висіла над ліжком за килим. Одноманітна і дуже, зрештою, нудна розмова, яка не потребувала від неї ні заохочення, ні навіть втручання, була дівчині до вподоби. Бо присутність усього товариства була їй важка. Кожен день додавав їй неспокою, який на посаді вона ще стримувала, а вдома майже з ним не боролась. Квіти, прислані їй останнього разу, вже встигли зів'яти, і вона викинула їх, усохлі, з гнівом, вона навіть кошика спалила, а все ж у її грудях лишилась їх біла присутність, як необорна спрага. Дівчина бачила їх у сні — ними вкриті були цілі поля, гори, круті взбережжя річок, де вона ходила, але, доторкнувшись до їх пелюсток, вона замість м'якості почувала ріжуще лезо, колючі заховані терни, що ранили в кров її долоню. І ці рани приймала її душа. «Може, я хвора?» — думала вона. Та й справді, вона слаба була на ту ніжну й непереможну недугу, що таїться в надрах землі й людського тіла, за переказом із землі повсталого,— на недугу прагнення до сонячного палу, що без кінця обертає плодющу вогкість життя.

До приїзду Дмитра й до візиту нового знайомого Марта поставилась цілком байдуже. «Все це не те, не те»,— подумала вона десь потай. Спочатку спробувала грати ролю веселої і чемної господині, але нові гості за розмовою ніби про неї й забули. Тоді й вона перестала на них зважати. Кімната щораз більше сповнювалась тютюновим димом, що поволі облягав лампу під скляним абажуром у формі тюльпану. Кутки в кімнаті потемніли, і дівчині починало здаватись, що вона далі й далі відсувається від людей, що коло неї сиділи, і з тої далечі бачила їх так, як краєвид, коли на нього глянути в широкий кінець біноклю.

— Благословіть форточку одкрить,— сказав до неї кооператор.— А то тут газова атака.

Марта здригнула.

— Відчиніть краще грубку, однаково витягне,— сказала вона.— Ви вже все, товариство, переговорили?

— Ми торкнулися багатьох питань,— сказав Славенко,— але говорив, власне, я сам, бо товариш Дмитро з причин, йому ближче відомих, не вважав за потрібне заперечувати моїх тверджень, хоч і не погоджувався з ними.

— Бо ви казали не те, що думаєте,— похмуро сказав Дмитро.

— Ви берете на себе невдячну роль читати в моїй душі,— зауважив Славенко.

Йому ніхто не відповів, і небезпека мовчанки раптом повстала в кімнаті. Але Славенко не дав їй поширитись і промовив, підводячись:

— За тим, товариство, дозвольте дякувати за приємно згаяний час та перепросити наприкінці, що я прийшов незапрошений і, може, навіть перешкоджав своєю присутністю.

— О, ні, заходьте й далі, будь ласка, — сказала Марта.

— З радістю скористуюсь вашим запрошенням при першій же нагоді,— відповів професор, і дівчині прикро стало від пихуватості його тону. «Чому він зневажає нас?» — подумала вона.

— І я теж, Юрію... я теж піду,— сказав Льова.

Вони вийшли разом, і Славенко сказав на вулиці:

— От маєш живий приклад вечора, загиблого в недоцільних балачках та порожньому змаганні. І якби ми почали зараз ходити по будинках, де оце світяться вікна, то скрізь, безперечно, побачили б ту саму картину: електрична лампка, стільці, а на них люди, що сидять, курять і розмовляють. Це зветься «бувати в товаристві». І, звичайно, ми скрізь побачили б одну з безлічі дівчат чи жінок, круг якої це товариство купчиться, як ошурка коло магніту. Все це старе, друже, як світ, і нудне без краю; це є нікчемне повторювання того, що безліч разів уже повторювалось... Цей вечір, коли хочеш, надзвичайно виразно показав мені, яку колосальну силу ще має над людьми традиція і скільки праці ще треба докласти, щоб зраціоналізувати людські відносини.

— Багато є нерозв'язаного, — сказав Льова. — І щомить трапляється незрозуміле... Тобто, я хочу сказати, що ось уже, здається, розв'язав, а потім бачиш, що ні, і... треба починати все спочатку.

— Розв'язати невелика річ, але треба вміти застосувати розв'язання до життя. Ми отруєні старими схемами, а розумова протиотрута в людині ще тільки виробляється. Я говорю, звичайно, про загал... Власне, тільки десять років тому наша революція поклала початок масового виробу тієї протиотрути. Так стоїть справа. І мені навіть виникає сумнів, чи не пустився я сьогодні в міркування та суперечку з підсвідомого бажання висунутись перед дівчиною, з якою ти мене сьогодні познайомив.

— А що ти думаєш...— жваво почав Льова.

— Я думаю, що це безглуздо й смішно,— сухо урвав його біохімік.

Коли Славенко вийшов, у кімнаті ще на хвилину лишилась якась нашорошеність, немов по одвідинах офіційної особи, що з'явилась у неприємній справі.

— Намолов сім мішків...— пробурчав нарешті кооператор.

— Язика доброго має,— сказав Дмитро.

Марта підвелася з ліжка.

— Я сиділа, як на спіритичному сеансі,— сказала вона сміючись.— Професор зовсім приспав мене балачкою... А що далі робитимемо, товариство?

— Може, додому пора? — непривітно спитав Дмитро, скоса поглядаючи на кооператора.

— Та воно кому з дороги,— хитро відповів Давид Семенович.

В цю мить дочка крикнула зі сну в сусідній кімнаті.

— Що за кляте дитя, галасує вночі,— невдоволено мовив батько.— Діти такі нервні пішли... О самувар!

— Слава Богу, в якого я не вірю,— сказав Дмитро, підходячи до Марти.— Нарешті можна серйозно поговорити... У тебе завжди отакі вечорниці?

— Це вас не обходить,— холодно відповіла дівчина.— І я прошу...

— Стривай, ти не пробуй принизити мене тоном та словами. Сказав поет: слова — полова...

— Але огонь в одежі слова [28],— додала дівчина.

— Я визнаю тільки початок.

— А я кінець.

— Чудово: початок шукає кінця! — скрикнув Дмитро.— Ми зробили зразу великий крок уперед...

На цю хвилину вернувся кооператор.

— Заснула,— сказав він, сідаючи.— Крикнула, та й спить... Дайте, Дмитре, цигарку..

— Немає,— похмуро відповів хлопець, якому хотілось дати кооператору не цигарку, а потиличника.

— То я й своєї,— мовив Давид Семенович.

— До завтрього,— сказав Дмитро підкреслено і пішов обурений геть.

— Хе, хе, всі розбіглись, тільки я коло вас,— сказав кооператор Марті й довгенько ще в неї сидів, передражнюючи на всі способи Славенка і тим її потішаючи.

ДВОЄ В ОДНІЙ КІМНАТІ, КРІМ ДІВЧИНИ

Звичайно, життя людське, в психічному його вияві, є постійна зміна занепадів та піднесень, то ж нормальна крива його мусила б нагадувати синусоїду з довершеною ритмікою її хвиль. Та що людина може бути нормальна тільки теоретично, то й графіка її дійсного психологічного стану в системі координат виглядала б неймовірною кривулею, якої згинів не змогла б узагальнити формула самої найвищої математики. До того ж депресивний стан у людини залежить найчастіше не від вичерпання енергії, а від надміру її, який, шукаючи виходу, спричинює прибільшений тиск на стінки психічного апарату. Людина тоді почуває себе так, як почував би балон із стиснутим повітрям, якби йому дати нещастя почувати: він безперечно мучився б найтяжчими муками, аж поки якась спасенна рука того повітря з нього не випустила б.

Депресивний стан має певну градацію, яку визначити в щоденному житті буває дуже корисно. Бо одна річ є депресія абсолютна, коли під тиском енергетичної зайвини вшкоджено основні підойми психічного механізму, і людині вже важко вернутись до радісного світосприймання, а зовсім інша справа з депресією тимчасовою, що може бути, іноді й дуже пристойно, розряджена, надимаючи, як ходовий вітер, людські паруси. Щоб відрізнити їх, тут можна порекомендувати спосіб, який годилося б назвати реакцією на матеріальне поліпшення і якого суть зрозуміла без дальших пояснень.

Другого дня Марта прийшла до махортресту в сильно кепському настрої, але несподівана звістка про підвищення розряду її все-таки радісно потішила. Замість шестидесяти карбованців дівчина мала одержувати сімдесят, і на душі в неї ці десять карбованців надвишки лишили приємний і теплий слідок. За два місяці вона зможе, наприклад, легко купити торбинку на зміну старій, вже досить зужитій. Ще, наприклад, якщо глянути на справу глибше, то їй вільніше тепер узяти кредитування, щоб упорядити на прийдешню зиму — як далеко людська думка сягає! — пристойне пальто. Могло бути ще й багато інших комбінацій, які дівчина мала пильно обміркувати та зважити. Все це створювало для Марти, хай дуже дрібний, а проте свіжий життєвий клопіт, до якого радо взялася її стомлена душа.

Але звідки трапилась їй ця добра нагода, хто в цій насиченій людьми вкладистій установі раптом потурбу-

вався про неї, задумав зробити невеличку приємність дівчині, що почувала себе геть самотньою? Виявилось, що походження цієї радості, як і багатьох радостей та прикростей, було суто механічне: Марті, недосвідченій робітниці, були не дали спочатку повної ставки, коли переводили на посаду діловодки до статчастини, а тепер цю ставку їй нарешті призначено. Отже, це був просто безсторонній наслідок діяння вищої справедливості, втіленої в тарифно-цінувальному статуті, і дівчина, власне, могла б ще й скаргу заявити, чому ця справедливість об'явилась тільки через півроку її ретельної і відданної праці на дорученій посаді. Так сказала їй машиністка Ліна, що перша порадувала Марту новиною.

— Ну, я вітаю вас,— мовила Ліна наприкінці.— Коли б це раніше, то я б позаздрила, а тепер у мене з моїм Борисом спільна каса. Я від цього не програю!

— Ваш чоловік, певно, багато одержує? — спитала Марта, щоб зробити товаришці приємність.

— О, він одержує сто п'ятдесят! Але одержуватиме більше. Він же з вищою освітою,— згорда додала Ліна.

Під час обідньої перерви до Марти підійшов рахівник Ворожій.

— Так вас з прибавкою? — сказав він.

— Давно вже слід було дати,— сухо відповіла Марта.

— Давно, кажете? А знаєте, хто це, по-моєму, постарався за вас? — хитро спитав Ворожій.

— Тут нікому не треба було старатись.

— Ви думаєте, мадмуазель? А що коли це наш Безпалько? Ось побачите, коли він вам ще й надурочних не влаштує, так вечерком.

— Не плетіть дурниць,— суворо сказала дівчина.

— Марточко, побий мене бог об старий сапог, коли я не бачив один раз, як він отак скоса не глянув на ваші ніжки... ото, знаєте, коли ви на стільця стаєте папери з шафи діставати. Я теж, каюсь, грішу іноді.

— Ви все міряєте на свій аршин.

— А ви не носіть куцих спідничок, щоб спокуси не було!

«Який цинік»,— обурено подумала Марта. Проте слова Ворожієві її вразили. Вона мимоволі кинула оком на Безпалька, що спокійно сидів коло свого столу й переглядав папери, попиваючи чай. «Невже він міг дивитися на мої ноги? — подумала вона.— Ні, це абсолютно неможливо! Занадто він... урочистий!» І незважаючи на «абсолютну неможливість», у неї все-таки лишився жартівливий сумнів.

Взявшись до роботи, вона пригадувала вчорашній вечір. «Льова, мабуть, ненормальний»,— подумала дівчина. Бо хто нормальний був би безнадійно закоханий протягом двох років? Всі, кого вона знала, були закохані в неї максимум місяць, та й зовсім інакше закохані, бо хотіли її обійняти, поцілувати, покласти їй руку на коліна, а один на першому ж побаченні схопив її і крикнув: «Будь моя!» Вигнаний, він пішов, не дуже образившись, і сказав на відході: «Я так і знав, що ви міщанка». У всякому разі, хтось та був ненормальний: або всі ті, або Льова!

Цього питання вона остаточно розв'язати не змогла, та й рядки одноманітних цифер, які вона звіряла, чимало заважали їй. Але у вузеньких інтервалах між ними вона все-таки встигла просунути якусь власну думку чи принаймні добрий уривок її. П'ятнадцять тисяч сімсот двадцять два, прочитала Марта підсумок і на мить здивовано спинилась: вона зовсім не могла пригадати, як виглядав той професор, що Льова до неї вчора приводив. П'ятнадцять тисяч сімсот двадцять два, проказала вона ще раз, але не змогла пригадати ні його обличчя, ні зросту, ні костюма! І так кілька разів за працею вона пробувала заради цікавості відтворити образ свого нового знайомого, але жодної рисочки з того образу в собі не знаходила, немов він був стертий з її пам'яті, як стирають із дошки крейду. Дивна річ! Цікаво було б побачити його знову. «Але він, певно, не прийде, бо дуже пишний»,— подумала вона. Ця думка знову до неї вернулась, коли дівчина виходила з установи, але не була обарвлена жодним почуттям — така собі байдужа думка, одна з безлічі, що крутяться й зникають у голові.

Надворі день стояв незвичайний — м'який і сонячний, тихий, усміхливий. Він, здавалось, глузував із снігу, розстеленого по вулицях, із теплих одеж перехожих, із галош, хутрових комірів і кашне. День цей ніби мав щось дуже хитре на думці й зазирав скрізь по вікнах, очах і душах, лаштуючи всюди і всім якусь приємну капость. І дівчину щораз глибше обіймало чудне почуття, що ось зараз вона когось зустріне. Кого саме? Не знала! Але йшла піднесена, купаючись у промінням та поглядах, і в душі їй зароджувалось лунке почуття своєї переваги, влади, зверхності! Немов би кожен, кого бачила вона, потай її жадає, прагне до неї з давніх-давен, може, навіть від світанку землі, коли вона жила десь інде, зовсім інша, серед інших людей і природи, але вона, вона! Бо

Їй здавалося ту мить, що вона вічно була й вічно буде, що єдиній їй із людей, минущих створінь на землі, дано цю щасну долю завжди тривати в молодості й осяйній красі. «Цариця землі»,— згадала вона Льовині слова. І вони видались їй не такими вже неймовірними.

Раптом Марті спало на думку, що може зараз рушає Дніпро. Вона мерщій — щоб не спізнитись на видовище — зійшла з Хрещатика вниз, аж поки побачила річку. Але Дніпро рушати ще, звісно, не збирався; навпаки, з його крижаної маси здіймався холодний і різкий вітер, що за кілька хвилин, поки дівчина тут постояла, розібрався й зміцнів, вмить розвіявши жарти пустотливого дня. Небо зненацька потемніло, західне сонце зблідло, і сніг, що здавався цяцьковим допіру, дихнув морозом із-під ніг. «Це ж тільки друге березня»,— подумала Марта й пішла геть відбувати свій щоденний розпис — обідати й вивчати стенографію та машинопис.

Вдома вона тільки що встигла розпалити грубку, як у двері постукано.

— Заходьте,— крикнула вона, і до кімнати вступив професор біологічної хімії Юрій Олександрович Славенко.

— Ах, це ви! — сказала дівчина.

Вона побачила його двічі за один раз — по-перше, перед собою, а по-друге, й образ його, що так зрадницьки зник із її пам'яті, в ту мить проступив у ній виразно й яскраво.

— Чому ви думаєте, що це мусив бути якраз я? — трохи прикро спитав Славенко, вітаючись.

— Власне, я зовсім не думала, що це мусите бути ви. Для мене це цілковита несподіванка.

— Для мене теж,— сухо відповів він.— Абсолютна й непередбачена несподіванка. Справа в тім, що вчора я забув у вас свій цигарник... Непрощенна неуважність! Він, певно, десь упав.

— Не знаю,— сказала дівчина,— я ще не прибирала в хаті. Зараз побачимо.

— О ні, прошу, я сам спокутую свою провину! Не турбуйтесь, я не нароблю вам безладу.

— У мене й так його досить.

— Безлад в обстанові є ознака душевної неусталеності,— сказав Славенко, зазираючи під стільці й стола,— між цими двома змінними величинами є пряма функціональна залежність... Ось, до речі, ваш гребінець.

— Ах, це я поспішала на посаду,— скрикнула дівчина, червоніючи.— Ні, давайте я краще сама шукатиму!

— Дякую, я вже його знайшов. Він, мабуть, ухилився вчора від простого шляху до моєї кишені й потрапив під стіл. Виключний випадок. Дозвольте перепросити вас за турботи...

— Прошу, я дуже рада.

— З чого власне?

— З того, що цигарник ваш знайшовся. Ви могли загубити його й на вулиці.

— Так,— невизначено промовив Славенко.— Коли я взагалі міг загубити його, то, звісно, й на вулиці також.

— Може, ви роздягнетесь? — запропонувала дівчина, виконуючи, головне, обов'язки господині.

— Я роздягатись не буду, бо дуже поспішаю,— сказав Славенко.— Але коли дозволите, викурю у вас цигарку на честь свого блудного цигарника. Щоб ви знали, як цей негідник зіпсував мені сьогодні цілий день!

— А день був чудовий,— сказала дівчина.

— Можливо, але ще зранку я витратив добрих півгодини на шукання його... тобто цигарника. Моя рабиня дістала сувору догану...

— Рабиня? — здивовано спитала дівчина.

— Так повелося в нас називати хатню робітницю. Я був певен, що вона десь запроторила його, а тепер муситиму її перепросити. Звечора вона виготовляє мені шістдесят штук цигарок, мою щоденну порцію, рахуючи й частування знайомих, і от уявіть моє становище вранці, коли я не мав як узяти своєї передобідньої частини! Довелося купити готових цигарок у дуже незграбній упаковці, що цілий день заважала мені в кишені...

— Але ж це дрібниці,— сказала Марта, посміхнувшись.

Посміхнулась вона несміливо, бо взагалі малася перед гостем якось незручно. Вона почувала в ньому людину зовсім іншого кола, чужого їй і, мабуть, вищого від неї, де люди живуть невідомими їй інтересами. І власне життя для неї в ту мить спорожніло.

— Так, це дрібниця... для тих, хто живе дрібницями,— сказав Славенко.— А коли людина в своїй праці,— власне, задля успіху своєї праці,— силкується усунути всі дрібниці й випадковості, то кожна дрібниця, яку доводиться поборювати, набуває значення повноцінного психічного акту, що відтягає й розпорошує увагу.

Він сказав це повчально й пильно глянув на дівчину — мовляв, чи зрозуміла ти? Марта дуже зніяковіла.

«Він суворий»,— подумала вона, і ця суворість не видалась їй неприємною.

— Наукова галузь, де я працюю,— провадив Славенко,— вимагає від дослідника,— крім хисту, розуміється,— двох основних прикмет. Передусім високого ступня духової зорганізованості, щоб усе другорядне, якого в житті аж надто багато, було абсолютно підпорядковане головній меті. Науковий діяч не є, звичайно, чернець, він не заперечує життєві потреби, але все ж мусить їх максимально спрощувати. А по-друге, він повинен бути фізично міцний, щоб витримати вагу наукової праці, бо вона виснажує організм, як ніяка інша. Це ніби парадокс, але можна твердити, що якраз ця праця є для нас протиприродна. Видима річ, наш організм пристосований не до мислення, а до м'язевої роботи, і коли він мислить, то зазнає подвійної шкоди: не тільки не робить те, що йому належить, а ще й робить те, що йому не належить.

За цим словом він постеріг на столі розгорнуту книжку.

— Читаєте? — недбало спитав він.— Дозвольте поцікавитись змістом вашої лектури. Сосюра [29],— прочитав він, узявши книжку.— Не можу похвалитись, що автор цей мені відомий. А, та це вірші! Про що ж пише цей поет із таким ссавецьким прізвищем?

— Про революцію й кохання,— сказала Марта.

— Хоч він і поет,— сказав Славенко,— проте мусив би все-таки подумати перед тим, як писати. Що спільного є між революцією, найвищим напруженням громадської енергії, якому індивід мусить доостанку підпорядкуватись, і коханням — чуттям вузько індивідуальним, ворожим будь-якому громадському контролеві? Я міг би його зрозуміти, коли б він писав або про революцію, або про кохання. Але таке протиприродне поєднання не вміщається в моєму розумові... І він цікаво, на вашу думку, пише?

— Мені, здається, що цікаво.

— Про кохання?

— Ні, чому... про революцію так само.

Він пильно глянув на дівчину.

— Я не здивуюсь, якщо кохання цікавить вас більше за революцію,— насмішкувато сказав він.

«Він говорить зо мною, як з дівчиськом»,— спантеличено подумала дівчина. І цим він її не ображав, а кривдив.

— Ви маєте всі підстави...— вів Славенко, але в цю мить у двері постукано.

— Зайдіть! — крикнула дівчина, і до кімнати вступив молодий дніпропетровський інженер.

Чоловіки поручкались, і дівчина не обминула нагоди крадькома їх порівняти. Обидва на зріст були майже однакові, тільки Дмитро кремезніший — взагалі в будові тіла й рисах обличчя менше оброблений. Якщо за професором було вже покоління чи два інтелектуальної праці, то інженер ще тільки перший серед роду свого до неї брався, зберігаючи на собі сліди тяжкої фізичної роботи батьків — переяславського коваля, що помер на розрив серця, і тамтешньої пралі, що жила й досі в старшого сина, коваля так само. Противно народним пісням, чотири сини мав коваль, яких тримав у великій покорі. «Ви будете в мене людьми»,— казав він. На початку революції коваль так розподілив наявні сили своєї родини: «Ти,— сказав він старшому,— матір годуватимеш, як я помру,— з місця не трогай; ви двоє,— до середульших,— за свободу йдіть, однаково воєнні, тільки глядіть, щоб хоч один зостався; а малий хай учиться». І сталося по його слову: старший матір годував, з середульших один був забитий, другий дійшов до середнього комскладу, а малий учився. Щороку двоє тих, що покинули рідний Переяслав, доконче одвідували домівку, де їх ще й досі об'єднував спогад про батька, що немилосердно цукав їх, але ніколи не бив.

Від цього виховання брати були трохи суворі, але витривалі й міцні на вдачу. Це, зокрема, придалося молодшому в його тяжкій боротьбі за науку, яку він з честю подолав, не зважаючи на всі злидні свого побуту. Перший рік у ВИШі, де він потрапив з робфаку, хлопець через малу підготованість свою почав фатально відставати. Його зняли навіть із стипендії, але й на мить йому не спало в голову покинути школу. Є щасливі цільні натури, що в нещастях тільки загартовуються і з невдачі здобувають нову впертість до боротьби.

Позбувшись стипендії, він перейшов у розряд тих студентів, що рубали дрова, вантажили вугілля, служили за двірників і кур'єрів. Часом він просто голодував у цілковитому розумінні цього слова, жив фунтом житнього хліба цілий день, причім, мав досить волі, щоб до другого фунта, залишеного на завтра, не доторкнутись. І вчився, завзято шліфував свій не так нездарний, як невправний і надто конкретний мозок. На другий рік Дмитро вже вирівнявся в науці, на третій знову дістав стипендію і зрештою кінчив ВИШа не останнім. Поруч того, щоб

краще зорієнтуватись в обставинах, він прочитав чимало книжок з різних питань — економічних, природничих, філософських, навіть сільськогосподарських; все це була так звана науково-популярна література, іноді й звичайні брошурки, і тільки історії, що зокрема цікавила його, він приділив більше уваги.

З Мартою він познайомився ще коли та профшколу кінчала, і заходив до неї не дуже часто, але систематично. Власне, поки він був у Києві, мав у дівчини певний прийомний вечір раз на тиждень, здебільшого в середу.

— От кінчу інститут, улаштуюсь, тоді обов'язково поженимось,— сказав він.

— А там побачимо,— жартома відповіла дівчина.

В думках вона вважала Дмитра за гарного й щирого хлопця, тільки що дуже нецікавого! Він не говорив тих палких слів, яких багато сказано в її кімнаті,— так багато, що коли б вони були щирі й мали фізичну властивість пекти, то від усього будинку й навколишнього кварталу лишилося б сумне згарище; він любив, зрештою, тільки своє діло, на превелику силу виборене, отже, любив у ньому свою власну витрачену енергію. Адже надто багато він вистраждав задля індустрії, занадто багато доклав до неї зусиль, щоб ставити щось над неї. Плани він будував собі широкі, але спокійні, ділові, чи, сказав він, практичні, без захоплення й мрій, які призводять до розчарувань, а вірив тільки в працю, якою все здобув, бо ніщо не спало йому від надмірного хисту чи несподіваного успіху. Хоч мав він ще тільки двадцять п'ять років, але почуття романтичної виключеності, надій на звичайну долю в ньому не було — проста, настановлена сила керувала ним, і він мався таким способом зовсім добре.

— Добрий вечір, товаришу,— сказав Славенко.— Але заразом я мушу сказати й до побачення, бо о восьмій мене вже чекає лабораторія.

Він ще раз перепросив Марту за турботи й пішов незадоволений. Передусім по цигарника він міг просто прислати свою робітницю,— так, це було б чудово: прислати робітницю! — По-друге, коли він зайшов уже сам, то не треба було й хвилинки лишатись, не треба було заходити в розмову. Ще й з ким? Що для нього ця радпанночка? А от він сидів, аж поки не з'явився отой стрижений молодик. Професор почував прикрість. «Це чортзна-що! Треба до рук себе взяти! — роздратовано подумав він. — За що, власне?»

— Ти давно його знаєш? — спитав Дмитро, коли учений вийшов.

— Та вчора ж разом знайомились! Але ви знахабніли, Дмитре: повернувшись із Дніпропетровського, уперто кажете мені «ти»! Скільки пригадую, я вам такого права не давала.

— Ого! Ціле тобі правове питання,— засміявся Дмитро.

— Ви думаєте,— вела дівчина,— що коли дістали посаду на фабриці, то зробились уже більший за всіх! У пани вийшли, як же...

— Ах ти дивачка! Та ми ж з тобою давні приятелі, так пак? І потім,— додав він ласкавіше,— в Дніпропетровському, коли я тебе не бачив, я так звик думати про тебе, так, розумієш, звик, що ти ніби зо мною...

— Але це тільки ваші мрії!

— Мрії? Зовсім не мрії. Та коли на моє дружнє звертання треба твого дозволу, то прошу його.

— Ні,— сказал дівчина.

— Уперта, як молода коза! — сказав Дмитро.— Молода й гарна... Ти тільки подумай: я до тебе з поважними практичними пропозиціями, а ти мені зразу зневагу. Добре, що я необразливий! Сідай, Марто.

— Я звичайно не можу вигнати вас з хати,— мовила дівчина, сідаючи.

— От і добре, що не можеш... Та й нащо вигонити? Краще їдьмо разом до Дніпропетровського.

— Навіщо?

— Це зрозуміло: поберемось.

— Дуже несподівана пропозиція.

Дмитро закурив і якийсь час чи то вибачливо, чи то з жалем дивився на дівчину. Вона засміялась. Тоді хлопець підвівся й пустотливо обійняв її.

— Марто, ти хороша!

— Без рук прошу,— стереотипно відповіла вона.

— Гаразд, геть жарти! Поговорімо практично,— сказав Дмитро, сідаючи поруч.— Неправда, що моя пропозиція несподівана: я не раз про це говорив тобі, говорив цілком серйозно. Ти сама подумай — чи ходив би я до тебе щотижня, якби не думав з тобою побратись? Я не жевжик якийсь, часу в мене обмаль, я працював, як віл, я був голодний, змореного і все-таки приходив. Чому? Ясно — ти мені подобаєшся...

— Дуже приємно.

— Тим краще, Марто! Я й справді ні разу не помі-

чав, щоб ти була до мене ворожа... І ти ввійшла в мій план.

— В п'ятирічку?

— А що тут поганого? Ми повинні розраховувати, щоб життя наше було міцне, щоб воно рухалось уперед. В такій справі, як одруження, не повинно бути випадкового вибору. Що таке шлюб? Шлюб — це спілка, така, як спілка УСРР з РСФРР, наприклад,— для спільної праці, для спільної боротьби. Це маленька спілка у великій спілці людей. І тут треба добре поміркувати, щоб не наробити зопалу дурниць. А то поженяться, як тепер це, а через місяць розходяться — хіба це діло, Марто? Що це — спорт чи розвага? Від шлюбу мусять бути діти...

— І багато? — глузливо спитала Марта.

— Я думаю, не менше як п'ять. Тут такий розрахунок: двоє помре, двоє заступає батьків, а одне — це чистий прибуток класу та нації. Діти — це перш за все. А то ми будуємо для майбутнього покоління, а про покоління те й не дбаємо. Тут у нас поганенькі, треба сказати, справи. Я помітив, що наші українці ще дуже непевно почувають себе в місті — бояться дітей мати. Особливо такі, як я, що в скруті довелося жити. Думає — важко буде. А це неправильно! Дитина завжди виросте. Нам же до зарізу потрібна українська дітва, піонери, маленькі будівники соціалізму! І виховати їх так, щоб працювати вміли, щоб любили працю, були товариські, дужі. Щоб набудували нам тисячі заводів і самі були, як сталеві. Я вірю, Марто, в краще майбутнє. В те, що люди будуть кращі. Якби мені довів хтось, що цього не буде, я, може, злодієм зробився б. Так і батько мій казав: якщо ти ні в що не віриш, тоді людей ріж. Тільки я не з тих, що в краще майбутнє вірять, а самі тільки язиками молотять. Або гопки з радощів скачуть, що вірять. Вірити — це значить працювати. Ти подумай — клас відроджується, нація відроджується — стільки відроджень, що в голові закрутиться. Треба спокою. Діло треба робити. А з тебе чудова буде мати, Марто,— додав він раптом.— У тебе міцні груди, ти гарно збудована, діти твої будуть сильні, і ти легко їх родитимеш...

— Ви не на виставці молочних корів,— зауважила Марта.

Цей практик починав її справді тішити. «Що на нього ображатись? Хай балакає»,— думала вона. Крім того, настрій у неї був напрочуд прозорий — вона ніби спочивала всім своїм єством, спочивала невідомо після чого,

але безмірним спочинком. Це була хвилина, коли можна сказати: «Мені нічого не потрібно», хоч нічого й не маєш, коли почуваєш змогу виразно мислити, рішуче діяти, розумно говорити, але дозволяєш собі нічого цього не робити й задовольнятись самим потенціальним станом своїх спроможностей.

— Знову ці слова! — скрикнув Дмитро.— Ох, Марто, ти теж, здається, зіпсута. Може, інакше треба було сказати? Віршами про красу? Але я кажу так, як умію. Я — простий, ти знаєш мене. І щирий — ніколи не брешу. Що ж, подивись і ти так на мене. Я сильний? Безперечно. Поганий? Ні. Дурний? Теж ні. Правда, я не красун і не геній. Тільки ж красуни завжди бувають легковажні, а генії зараз невчасні. Я думаю, що генії зараз непотрібні. Минув той час, коли природу треба було брати знаскоку, коли людська свідомість була здатна на самий лиш порив. Ми живемо в час систематичної практичної роботи, для якої потрібні розумні й чесні робітники. А геній, може, й зіпсував би нам справу. І я можу ще бути другом, на якого можна покластися, який ніколи не зрадить. Думаю, що й ти така. А це ж дев'яносто відсотків того, що треба для справжнього шлюбу.

— Але решта десять відсотків?

— Вони на місці! Ти примушуєш мене ще раз сказати, що подобаєшся мені... Ти ж це чудово знаєш! Якщо тобі приємно це чути, зобов'язуюсь говорити тобі це ціле життя. Бо це правда. З нас добра пара, Марто. Ми так бадьоро, сміливо підемо вперед, нам удвох і чорт не брат! Скільки ми зробимо!.. Бачиш, я пропоную тобі поважного й добре викресленого плана. Га, Марто? Чи, може, ти проти мене особисто щось маєш? Кажи просто.

— Ні, я проти вас абсолютно нічого не маю,— відповіла Марта.

— Гаразд! «За» тепер, знаєш, не голосують. Це правильно: хто не проти, той за! Так що, руку, Марто?

— Можна ще й утримуватись. Я утримуюсь.

— А я думав, що ти справжня українська жінка! — розчаровано промовив Дмитро.— Це ж ганьба — утримуватись! Хто втримується? Кволі, легкодухі, хто на яку ступити не знає... Може, ти якогось додатка до моєї пропозиції маєш чи поправку?

— Маю величезного додатка й величезну виправку.

— То кажи, обговоримо!

— Мій додаток дуже простий,— почала Марта, але в цю хвилю постукано.— Зайдіть,— крикнула вона.

— О, вже починається збіговисько! — хмуро пробурчав Дмитро, підводячись. — Дозволь спровадити? Це я раз-два.

— Без скандалу, — промовила вона свій другий стереотип.

— Ну, кажи тоді, який додаток? Одним словом?

— Добривечір, Льово, — сказала дівчина.

Льова привітався з порога.

— Ну що, як там погода? — насмішкувато спитав його Дмитро. — Холодно? Погрітись прийшли? Марто, — сказав він дівчині, нервуючи, — післязавтра я мушу їхати. Лишатись далі не можу, та й нема за чим... Завтра я заходжу. О котрій годині?

— По обіді я завжди дома.

— Гаразд, по обіді.

Дмитро пішов, Льова тим часом скинув кожушанку.

— Марто, це він на мене... розгнівався? — стурбовано спитав він.

— На вас, Льово! Йому вже вдруге перешкоджають переконати мене, щоб я заміж за нього віддалася.

— Я невчасно прийшов, — прошепотів Льова.

— А вам хотілося б, щоб він мене переконав?

Льова мовчав. Тоді дівчина засміялась.

— Вам так сильно хочеться, щоб я закохалася в когось або заміж віддалася? А признавайтесь!

— Тоді б... Марто, тоді б ви були втрачені для мене... — сказав він через силу. — А то надії... я не можу звільнитись від надій.

— Їдьте звідси, — порадила дівчина.

— Не можу...

— Але й я не можу, погодьтесь, закохати себе або заміж себе віддати задля вашого спокою! Ви страшенний егоїст! За це будете мені сьогодні читати. Ми вже давно не читали.

За тим дала йому книжку, а сама вмостилась на ліжку.

— Я готова, — сказала вона.

Льова почав читати. Виразно, але одноманітно, він виводив рядок по рядку, спинявся на всіх крапках та комах, але в голосі не виявляв жодних інтонацій. Таке читання було чудовим тлом на думки, і Марта невдовзі з цього скористувалась. «Які чудні трапляются випадки», — подумала вона про сьогоднішній візит професора. Пригадала всю розмову з ним, і мала приємність з того, що ця розмова відбулась. Тепер уявляла біохіміка надзви-

чайно виразно, якось зблизька, так ніби він не зовсім пішов або хоч залишив по собі щось цілком матеріальне, що вона могла відчувати як реальність. І це почування відсутнього, як присутнього, тішило її, мов захватна гра, мов та радісна омана, що одне тільки бажання викликає — бути в омані якнайдовше!

За годину Льова прочитав їй два оповідання, але далі слухати дівчина відмовилась.

— Ідіть додому, — сказала вона, підводячись. — Я щось дуже стомлена.

— Тоді... до побачення.

— Не ображаєтесь на мене?

— Марто! — скрикнув Льова. — Навіщо ви таке говорите? Ви стомлені, я піду.

Коли він вийшов, Марта стояла якийсь час серед кімнати. Потім поволі підійшла до столу й накрутила годинника. Несподівано вона замилувалась на своє бляшане будило й навіть погладила його рукою. «Ти моє друге серце», — подумала вона.

Було ще рано, початок на одинадцяту, але дівчина роздягалася. Погасивши лампу, вона сіла на ліжко. Тихе хвилювання — якесь м'яке, пестливе, лагідне — пройшло їй по тілі дрібним неспійманним дрожем, ніби теплий легіт її раптом обвіяв і спинився на її грудях пухким лескотючим птахом. Вона засміялась, схилилась на руку й нарешті зовсім лягла. Так їй було дуже вигідно, сорочки вона не почувала зовсім. Цокіт годинника віддалявся від неї і геть затих, серце кидалось мляво — тільки той примарний, навіяний птах розмірно бив їй по грудях тихим крилом. Щоб спинити його, вона поклала на груди руку й непомітно заснула в щасливій непритомі, в радісному, бездумному забутті, оточена невиразними й невимовними передчуттями, що її ліжко обстали.

ОДИН У КІМНАТІ З ДІВЧИНОЮ

— Без лізина! — сказав Славенко. — Без лізина не може рости молода тварина, і ви в тому числі. Бо, скільки зрозумів я з ваших відповідей, ваш зріст ще не закінчився, і це α, s-дiамінопохідне капронової кислоти може бути вам дуже корисне. Нам доведеться ще раз побачитись, — додав він, повертаючи студентові матрикула.

— Немилосердно ріже, — заявив студент двом това-

ришам, що чекали черги. І вони вирішили сьогодні не іспитуватись.

Професор почекав хвилин кілька і також рушив додому. Була п'ята з половиною. Власне, через півгодини мусило відбутись засідання учбової комісії Інституту, але Славенко не лишився на нього. Щось справді він кепсько мався — головне, почував себе ввесь час зденервованим, зайве напруженим і разом з тим — це найдивніше — думки його були розкидані й неслух'яні. Так що, незважаючи на внутрішню напруженість, професор був знезосереджений: його голова брала явища й речі поза фокусом.

Здібністю в и р а з н о мислити, вмінням сконцентрувати мозкові сили в одну точку, мов те сонячне проміння, що, крізь лінзу пройшовши, ту точку пропалює,— цими властивостями своїми професор справедливо пишався. Без них бо неможлива уперта й до краю, зрештою, однобічна наукова праця, що полягає в постійному зглибленні явища, в своєрідному пропалюванні його розумовим струменем. Основи цих властивостей закладені, звичайно, в самій нашій психіці, що саме з себе стремить витворювати в собі домінанти, але треба великої і систематичної щоденної праці, щоб їх розвинути. Зосередження йогів на власному пупі комічне, але це той самий процес, що викрив дивовижну механіку атомів. І уявити самопочуття людини, роками призвичаєної до абсолютної підлеглості своєї думки, коли раптом у голові в неї починається шумування, коли думка, як уярмлена рабиня, зненацька починає заколот, повстання, бунт! Хто підбурив її, завжди спокійну? Де той злісний агітатор, що покликав її до непослуху, зламавши всі конституції, розпорядки й закони?

Чуття є віковічні підбурювачі думки, прекрасної невтомної робітниці на нивах світу. Десь давно в тій млі, що передісторією зветься, створився між ними живодайний і жахливий контакт. Байдужа, лінива думка, що ниділа в рівному мозку тварин, сприйняла новими закрутками палющу спрагу, жадібний неспокій примітивних чуттів, збитих у кров'яних нутрощах живого тіла, і зробилась їх модерною представницею. Сліпі, вони набули в ній очі; глухі — дістали слух, здібні тільки вити, вони заговорили стримано й приємно в її рупор, прикрили нею свою кричущу голизну, одягли на себе циліндр логіки. Та коли чуття надихали своєю пристрастю милу думку, то не за тим, звісно, щоб вона, зміцнівши, почала їх стримувати й укоськувати. Навпаки, вони щиро сподівалися, що цей

легенький розумовий маскарад послужить їм доброю зброєю в боротьбі за найшвидше задоволення. Тоді й почав об'являтись жахливий бік цього животворчого зв'язку, в якому чуття, бувши творчим чинником думки, захопили змогу на неї впливати. Думка щораз прагне від них у ясні квартали майбутнього, а чуття, цією непокорою зневажені, накидають на неї ззаду свій примітивний аркан, цілять їй у спину отрутними дикунськими стрілами, яких непомітний спочатку штих обертається незабаром у небезпечну виразку.

Вже вчора ввечері, вернувшись із лабораторії, професор Славенко не міг продуктивно працювати. На вечір, з 9 до 12 години, йому лишалась за розкладом дрібна поточна робота — проглядати журнали й листуватись. Так, учора ввечері він до листів зовсім не взявся, а журнали тільки перегорнув. «Все це старе, дурниці, дріб'язок»,— думав він, переглядаючи статті. І тим часом, як завжди, він сидів ці три вечірні години, не встаючи від столу, вчора він кілька разів підводився: то пити схотілось, то видалось, що книжки в одній із шаф трохи запорошились, і він витер їх, а найголовніше — порції цигарок, що їх покоївка виробляла, той день не вистачило, отже, довелось їх робити самому в міру потреби, яка була велика, і це раз у раз розпорошувало увагу. Спати вклався перед звичайним терміном, але заснути довго не міг. «Настя страшенно натопила в хаті,— думав він, — вона не зважила, що надворі потепліло».

Надворі був мороз і вітер. Та й сьогодні не покращало, навіть сніг почав зриватись.

Юрій Олександрович увійшов до своєї кімнати й засвітив електрику. Але настрій його не покращав навіть у цих рідних стінах, серед знайомої звиклої обстави, для нього ретельно створеної. Він не відгукнувся на поклик червоного сукна на столі, вичищенного від найменших слідів пороху Настиною щіткою, і не потішив його вилиск світла на шибках по шафах, яким йому ніби посміхнулись тисячі вишикуваних томів. Навіть подумав: «Ці книжки незабаром мене самого з кімнати виженуть. Коли ще поживу років з десять, то обернуся в справжнього книжкового пацюка».

Потім він підійшов до столу. Листів ще прибуло. Професор переглянув їх, не розриваючи, й відсунув набік. Все це було наукове листування з точно сформульованими відповідями й питаннями, сухими повідомленнями та традиційним, шаблоновим, аж ніби глузливим висловом глибокої

пошани в останньому рядку. Писане звичайно машинкою, воно й походило ніби від якогось механізму, що вкінці автоматично ставив чорнилом свій особистий штамп, так званий власноручний підпис. Годі було шукати у цій купці конвертів хоч найменшого сліду приязні, теплїні, якихось ознак того безперечного факту, що від людини до людини вони послані!

Славенко сів на канапу і, не стримуючи вже себе, почав думати про дівчину. Думав жадібно, як спраглий воду п'є — захлинаючись, великими безоглядними ковтками. І відчув, що вона безконечно прекрасна. В її очах світились не знані йому чарівні іскри, що, як далеке блимання ватри, привертали його стомлений погляд — погляд зреченого мандрівця в безмежних і безбарвних просторах наукового степу, де завжди осінь, жовтизна і посуха; її уста, рівні і яскраві, глибочіли криницею серед груддя й піску, ясніли поверхнею живої, невичерпної рідини, в котрій радість і забута молодість! Молодість, страшна й п'янюча, була в рисах її обличчя, в міненні шкіри, в м'яких і схованих лініях наснаженого тіла, в гнучкій постаті, в рухах, у мові, в ході! В ній було все, чого він відкинувся, що він утратив, зневажив, занедбав, усе світло незліченних сонців і тьма світових ночей, той розкішний дарунок життя, що трапляє тільки раз до кожних рук у минуще й неповторне користування.

Він не думав уже про неї, він думав нею. Його думка спинилась і, не рухаючись вперед, почала проймати його все глибше, почала занурятись йому всередину, як гостре жало, як тонкий і безкраїй дріт, що проходив у кожний закруток його жил, обплутуючи всі м'ясені його виснагою і зневіллям. «Навіщо це? Навіщо я роблю це?» — шепотів він пригноблено, а болісна хвиля жадоби несла його щораз далі, то здіймаючи на бурхливі, скажені гребні, то кидаючи в м'які й теплі заводі, повні сну та спокою. І раптом він лишився сам у цій кімнаті, мов у дикій розпеченій пустелі, з єдиним бажанням: бачити її, дивитись на неї довго, тільки дивитись, тільки споглядати на неї без кінця, без думок і без слів. Він напружився, він немов кинувся всім єством, і побачив її так, як учора вона була, в простенькій синій сукні, в сірих панчохах, на шиї скляне намисто й чорний лакований пасок круг стану. І вона сяяла, аж він заплющив очі і ладен був ось зараз зсунутись із канапи навколішки, схилитись у мовчазнім захваті перед нею, розпорошитись, зникнути біля її ніг, узутих у чорні дешевенькі черевички.

Коли минула хвилина цього шаленого екстазу, професор розплющив очі, відчув себе спокійніше і почав щось ніби мислити. Але й мислення це було геть відмінне від того, до якого він звик — якесь нетерпляче, незв'язне, покалічене киданням його серця, що нудьгувало й щеміло. Тривога опанувала професора. «Що буде? — питав він сам себе, і питав марно.— Чому саме вона?» Адже вона — це звичайна дівчина, яких сотні здибаєш удень на вулицях, яких сотні розкидано по безлічі установ на дрібних непомітних посадах! І самі вони живуть дрібним непомітним життям, відбувають свої романи, віддаються, зрештою, заміж, родять і вмирають. Натомість підростають ті, що бігають з обручами в садках, ті, що вправно підкидають «дьябло», ті, що вчаться потім і формують дівочу лаву дальшого скликання в цьому безглуздому потокові дівчат! І от одна з них, пересічна на розум, пересічна на вроду, звичайна дівчина, що аж нічим істотним не різниться від тисячі інших, раптом без попередження якось нахабно захоплює вас і виглядає вам надзвичайною, не маючи на це жодних логічних прав... Це справді якесь беззаконня!

Професор відчув глибоку образу й підвівся з канапи. Самолюбство його було скривджене, до того ж дуже боляче. Уявити тільки собі — він людина поважна, людина науки, почав би лицятись до якоїсь радторгслужбовки, марнувати для неї дорогоцінний час, почав би принижуватись, запобігати перед нею, зітхати, мучитись любовною хворобою, як останній йолоп, а може, ще й змагатись за неї з тими хлопчиськами, що коло неї крутяться! «Та це абсолютно неможливо!»— схвильовано міркував він, походжаючи кімнатою. І разом з тим без ніякого зв'язку з цим міркуванням йому проринала відповідь на попереднє: так, вона з в и ч а й н а, але не для тебе, бо ти викрив у ній н а д з в и ч а й н е. Цього досить. І це ж велике щастя — знайти щось велике там, де всі добачали тільки дріб'язок! Знову млость і гнітущий неспокій охопили його. Бачити її, бачити хоч на мить! Щось стукнуло за дверима, чи здалося йому, що стукнуло,— і він у страшній безтямній надії обернувся: може, це вона? Але перед ним тільки промайнула її усмішка, мовчазний, таємничий порух дівочих уст, що стиха й лукаво манить — іди, іди до мене!

— Не піду,— сказав він уголос і оскаженіло.

В одну мить він став той, що був звичайно: професор біохімії Юрій Олександрович Славенко. І подумав тим голосом, що лекції читав, різко і впевнено: «З цими дурни-

цями треба кінчати руба. Фізіологічній потребі, якої природа, на жаль, для мене не пошкодувала, я мушу забезпечити нормальне заспокоєння. Тому найраціональніше буде мені побратися з Ірен якнайшвидше».

Професор глянув на годинника — було початок на восьму. До десятої він зможе зробити так звану пропозицію, а потім до дванадцятої ще й трохи попрацювати. Гаразд! І він почав одягатись.

Скинув щоденний сірий костюм, своє робоче вбрання, а з шафи добув костюм чорний, у якому робив звичайно свої візити до професора Маркевича. Свіжий комірець, темна шовкова краватка — і за десять хвилин Юрій Олександрович був зовсім готовий у всій своїй елегантності. «Так буде найраціональніше»,— бадьоро думав він, хоч уникав дивитись на себе в дзеркало, почуваючи до своєї особи глибоку й злісну зневагу.

Молодий учений вийшов із хати й зразу мусив настановити коміра, бо надворі почалась уже справжня завірюха. Вітер знімався нападами й жорстоко сипав холодним снігом ув очі, в уші, в рукава й за шию. Потім пересідався на мить, робилось ніби зовсім тихо й навіть не дуже холодно, аж ось знову налітав сніжний вихор, якому треба було просто фізично опиратись. Поволі посувався біохімік до Хрещатику, де жила Ірен, але все ж посувався. Тільки що ближчав він до своєї мети, то більше вагання самовільно його обіймало. Щось ніби жаль до себе разом із невиразною нехіттю бачити Ірен у цю мить прокидались у ньому щораз міцніше, і, нарешті, коло самого будинку майбутньої дружини його обпала смертельна нудьга. Ні, він дуже схвильований і йти до неї не може! Не випадає говорити про поважну справу в такому стані! Та й по тім іти зараз свататись до Ірен — це значить, по-перше, принизити себе перед нею зайвою хапливістю, а по-друге, й перед собою розписатись у власній легкодухості. Треба взяти себе до рук!

Але йти додому йому ще смертельніше не хотілось. «Я вийшов з рівноваги»,— подумав він. І вирішив собі на дальшу науку вважати цей вечір за пропащий, як наслідок невибачного й ганебного занепаду. Хай цей вечір буде йому за сувору пересторогу! А щоб заповнити його й до певної міри покарати себе за моральний блуд, професор надумав погуляти годинку вулицями. «Це просвіжить мене, і перед сном я ще зможу працювати»,— думав він.

Отже, Славенко, щулячись від гидкого снігу, що пригорщами сипався йому в обличчя, засунув руки в кишені,

зігнувся трохи навпроти вітру, рушив геть відІрениного помешкання й пустився порожніми вулицями гуляти в таку маловідповідну для прогулянки погоду.

Тим часом у Мартиній кімнаті було тепло і затишно. Вітер дув з півночі, а її кімната, суміжна з кухнею, була обернута на південь, тож жорстокий сніговій, розбиваючись об чоло будинку на вулиці, осідав на її вікно лагідним порохом. Приємна тиша стояла в кімнаті, лампка на столі запобіжливо розливала своє світло, всі речі спокійно трималися своїх місць та функцій, тільки господиня, витопивши грубку, не знала, де себе повернути. Бувають хвилини, коли дозвілля відчуваєш як тягар! Що вона могла чекати від сьогоднішнього вечора? Ну, прийде Дмитро умовляти її на шлюб, ну, ще прийде Льова й кооператор, але н і х т о ц і к а в и й, як вона подумала, безперечно не прийде. А найсумніше, що завтра неділя — цілий порожній день з ранку до ночі! Згадка про свято згнітила дівчині серце, але разом подала думку, що сьогодні вона має підставу трохи краще прибратись. Справді, останній час вона замазуркою ходить! І Марта почала швидко передягатись.

Вийняла свою коричневу вовняну сукню, оздоблену чорним шовком, у якій ходила до театру, де треба роздягатись; добула чорні лакерки, в статистичному поті зароблені, і єдину пару фільдеперсових закордонних панчіх, бережену як зіниця ока. Все це опинилось на ній в одну мить. Тепер її обличчя набуло більшої виразності, взяте в рамці цинамонової сукні й темно-каштанового волосся, високо підстриженого й від природи виткого. Ніс мала рівний, губи тонкі, овал лиця поправно окреслений, риси чіткі й аж ніби суворі, але очі були ніжні, заразом жартівливі й меланхолійні, однаково настановлені сміятись і плакати. Покінчивши з одежею, Марта злегка напудрувалась і напахтилась дешевеньким одеколоном «Конвалія».

Вона озирнулась по хаті, що видалась їй зараз досить пристойною. Тільки от світло занадто різке! І дівчина накинула на лампу зелений серпанок, яким обв'язувала, виходячи, шию. «Тепер у мене зовсім гарно»,— задоволено подумала вона.

За хвилину в двері постукано, Марта весело крикнула своє «заходьте», і ввійшов молодий інженер Дмитро Стайничий, геть запорошений снігом і червоний від вітру.

— Ну й погода собача! — пробурчав він, обтрушуючись на порозі.— От мете диявольськи! І це в березні... А тут, як у раю,— додав він, роздягшись.— Тепло, одеколоном

пахне й освітлення надзвичайне. А де прибралась? Ідеш куди?

— Ні, я ніде не збираюсь.

— Прекрасно! — скрикнув Дмитро. — Добривечір, Марто! Яка ти хороша зараз,— і він знову спробував її обійняти.

— Я завжди хороша,— сказала дівчина, м'яко ухиляючись.

«Вона чекала мене»,— бадьоро подумав інженер.

— Сідайте, Дмитро! Що гарного скажете?

— Та я, власне, тебе слухати прийшов. Учора ми спинились на твоєму додаткові...

— Хіба вас так цікавить мій додаток? Ви ж уже все без мене вирішили.

— Не прийшов би сюди, якби не цікавив. Сідай ось тут, Марто, коло мене.

— Ні, я краще там сяду, коло столу.

— Коза!— скрикнув Дмитро.— Весь час брикається! Ну, до порядку денного чи там вечірнього. Слово для додатку має товаришка Марта.

Він задоволено закурив.

— Додаток мій дуже простий,— сказала дівчина.— Я вас, Дмитре, не люблю.

— Передбачав ці слова,— сказав Дмитро.— І маю на них відвода.

Він присунувся ближче до дівчини і промовив переконано:

— Справа в тім, Марто, що шлюбу в наш час будувати на коханні не можна. Що таке кохання? Це чуття, Марто! Воно спалахне й перегорить. Димок собі піде, та й годі. І скільки неприємностей людям через те кохання було! Скільки собі віку вкоротило — молодих, здорових, їм би тільки жити та працювати. І от не каються ж! Любити, каже, хочу! Та ти подивись, чи багато щастя з тої любові буває? Аби тільки мучитись та страждати... А це тепер нікому не потрібне. Це колись, коли людям робити не було чого, кохання в моді було... Лицарі там одне одного списами за дам штрикали, а тепер якби хто за дівчину побився — сама дурнем називала б! Не та доба, Марто! Та й часу на це немає. Захопишся, загавишся, то й за борт підеш. Якщо будемо отак розкидатись, то не тільки соціалізму не збудуємо, а й кусати не буде чого. З торбами підем, кохаючи!

Він вибачливо засміявся й додав:

— Згадай ще наші національні традиції — у нас завж-

ди обов'язок стояв вище за кохання. Хлопець перш за все був оборонець свого класу. Він ішов до війська, на Січ[30], так як ми зараз ідемо на завод. І дівчата українські які бойові були! Навіть за хлопців міцніші! Не будь же гірша за них, Марто!.. От шлюб, це завсім інше. Його беруть для поважної мети — для праці, для спільного будівництва...

— Ха, ха — засміялась дівчина. — Який примітив! З вас, Дмитре, непоганий був би проповідник. А дівчата українські тому й міцні були, що кохати вміли. Тільки звідки вам у голову вроїлося; що я заміж віддатися хочу?

— Мусиш, хочеш чи не хочеш! В цьому все лихо. Економічні умови в нас ще не такі, щоб ми могли обійтись без подружжя. Побут у нас ще старий, Марто. Я думав про це. Вільне співжиття статей у нас, на жаль, ще неможливе. Головна передумова для цього — достатня сітка державних дитячих садків та будинків, вони розв'язують усю шлюбну справу. А в нас їх тим часом не вистачає, щоб безпритульних ліквідувати. Де вже там усіх нових державою виховувати! Ти практично дивись на справу, мрії нічого не поможуть.

— А чи варто без мрій жити? — спитала дівчина.

— Хто живе тепер мріями, той гине.

— Навіть соціалістичними мріями?

— Соціалізм — не мрія, а розрахунок. Соціалізм — це статистика, ноп, п'ятирічка... І нація також не мрія, нація — це робота й витривалість. Хто не зрозумів цього, той консерватор, життя викине його за борт. Я перший штовхну його за борт, бо він шкідник. Кажуть, що соціалізм буде казарма. Вірно. Казарма для людини старого побуту, а для нових він не буде казарма. Це треба зважити. Але я вхилився,— додав він.— Одне ясно: доба наша не мрійна, а цілком практична. Проста й практична. І ти подумай, що таке зараз «вільне кохання». Вільне кохання — це аборти, які руйнують жіночий організм. Щоправда, є там усякі «засоби», але вони, мовляв один професор, є павутинка проти небезпеки й панцир проти насолоди...

— Ви можете обминути ці подробиці,— сухо зауважила дівчина.

— Ми говоримо по-діловому. Ми повинні все зважити, і тут хибній соромливості не місце.

— Мені це просто гидко. До чого тут соромливість? У вас іншої теми немає?

— Ми ще старої не вичерпали. Не розкидаймося,— ска-

зав Дмитро.— Рано чи пізно, а кожна дівчина чи там хлопець мусять у наших умовах побратися, щоб жити повноцінно й здорово — це моя основна теза. Якщо рано чи пізно, то краще рано! Правда ж, моя хороша? Раніш побратися — це значить мати дорослііших дітей, тобто краще їх виховати. Раніш побратися — це кращої пари собі вибрати.

— Наприклад, вас,— засміялась Марта.

— А хоч би й так? Правда, зараз я тільки нещасний практикант без досвіду й без довіри. Мені ще боротись і боротись. Але я буду керувати тим заводом, де зараз практикант. Буду, Марто, не тому, що я честолюб, а мушу виявити себе, силу на це в собі почуваю.

Тут він докладно розповів за свої наміри щодо праці на заводі. Він вирішив спеціалізуватись тим часом на ливарному майстерстві, яке, здавалось йому, дуже в нас підупало. Відсоток браку в ливарному цеху сягає іноді до п'ятидесяти. До цього спричинюється почасти й небажання старих, досвідчених майстрів передавати свої виробничі секрети молоді. Але коли пильно стежити за процесом роботи, то ці секрети можна викрити й самому. Про помешкання він розповів також. Йому трапляється взяти дві кімнати неподалік заводу, на лінії трамваю і в досить пристойному будинкові. Отже, він може, не хвалячись, уважати себе вже за цілком улаштованого.

— І я шукаю собі дружину,— закінчив він,— розумієш, дружину, а не «кохану» з романсів.

— А я шукаю кохання,— сказала дівчина.

Дмитро невдоволено ворухнувся.

— Ми топчемось на місці,— прикро мовив він.— Кохання, кохання! Ти товчеш це слово, як сорока, як колишня гімназистка. Зовсім не видно, що ти профшколу кінчала! І мене примушуєш товкти, що подобаєшся мені...

Дівчина хотіла щось сказати, але Дмитро не дав їй.

— Атож, подобаєшся,— роздратовано провадив він.— І подобаєшся дуже, я це підкреслюю. Принесло б мене сюди в таку собачу погоду, якби ти для мене була ніщо!

Марта весело засміялась.

— Вільно могли б не трудити себе!

— Міг, але прийшов! Ціни це, Марто. Ціни практичні докази.

— Дивак ви, Дмитре! Скільки приходило сюди всякої, ще гіршої погоди...

— І що ти з того мала! Невже тобі не обридло це лицяння? Ти зрозумій, що всі приходили тільки використати

тебе — дівчину, гарну, вродливу дівчину, спокусливу, коли хочеш. І ніхто не думав за тебе, як за людину. Співали тобі про кохання, може, ще й вічне, але шаг ціна тим словам.

— Шаг ціна,— смутно промовила вона.

— Ну от, ти сама згоджуєшся! І я теж міг би сказати, що кохаю тебе. Міг би вжити слово, що тобі подобається...

Він дедалі більше дратувався. Невже його звертання до практичних чуттів дівчини марне, невже він жодною намовою не переконає її до правди, що була йому цілком очевидна? Виходить, вони різними мовами розмовляють! Досі він не знав поразки в своїх заходах, він усе вмів подолати, хоч і найважчим зусиллям, а от почував, що тут не переборе цього смішного й шкідливого потягу до кохання. Він так зріднився з думкою, що ця дівчина, яка йому подобається, буде його дружиною, життєвим його подорожником на рівноправних підставах, і от цей план нагло розбивався об її дівочу примху, якої безглуздя він так ясно бачив! До того ж зараз у цьому тьмяному світлі, в лагідному затишку кімнати, до смаку прибрана, пружна, молода й непогана з себе дівчина, яка йому подобалась, була занадто чарівна! Виходить, вона, отак прибравшись, зовсім не його чекала. Інстинкт підказував йому, що дівчина не буде чепуритися з доброго дива. Кого ж вона чекала? І це додавало йому злості.

— Справа не в словах,— сказала Марта.

— Так, це ти вперше маєш рацію,— сухо промовив він.— Дійсно, справа не в словах. Справа в світогляді й розумінні життя. Я не лицемір, і плутати «кохання» з «уподобанням» не буду. В цих словах різниця минулого й сучасного. Кохання — це всяке божевілля, всякі нісенітниці, самогубство, словом, той відділ, що в газеті зветься «пригоди й злочини». А вподобання — це провідна стаття, це щира приязнь хлопця до дівчини чи, навпаки, там чуття, яке не перешкоджає ні жити, ні працювати. Кохання шкідливе для нашої сучасності, бо воно пантеличить людину...

— Я не вірю, що наша сучасність така мілка, — сказала Марта.

— Що ж, мрійникам море по коліна... Тільки вони завжди тонуть. Коли я кажу тобі, що ти мені подобаєшся, це значить — знай це наперед,— що ніяких дурниць я не робитиму, наприклад, не плигатиму з п'ятого поверху і навколішки перед тобою не стану.

— Ха, ха, це було б дуже смішно! Зовсім було б не сучасно.

Її сміх оскаженив молодого інженера. Але він стримався й сказав якнайуїдливіше:

— Це значить, кажу я, що в разі вашої незгоди, я через місяць знайду собі не гіршу пару. Приблизно таку саму.

— Щиро бажаю успіху.

— Це твоє останнє слово?

— Я це й спочатку казала.

— Гаразд,— холодно промовив Дмитро, підводячись.— Я завтра їду. Говорити нам нема про що. Колись пожалкуєш, та буде пізно. А того Славенка я знаю,— додав він раптом.— Не особисто, а від товаришів-медиків. Жорстока людина. Кремінь. Про нього кажуть, що він рідну матір з хати вигнав, щоб не заважала йому.

— А мені навіщо про це знати?— спитала дівчина, що її слова Дмитрові боляче й несподівано вразили.

— Про всяк випадок кажу... Ти, може, думаєш, він ожениться з тобою?— злісно додав він.

— Е, та ви конкурента боїтесь! А що ж, може, й вийду заміж за Славенка. Хто зна!

Обличчя в Дмитра почервоніло, але затьмарене світло не давало цього помітити.

— Щиро бажаю успіху, — мовив він. — Мені це байдужісінько. Ревнувати не буду і... навколішки перед тобою не стану. Але дозволь тебе спитати, навіщо ти заманювала мене?

— Я?— здивовано спитала Марта.

— Авже ж не стіл оцей!— скрикнув він.— Навіщо ти, дозволь спитати, просиджувала зо мною щотижня вечір? Хіба це не заманювання?

— Але ж, Дмитре, мені просто приємно було посидіти й порозмовляти з вами! Чому я маю людей цуратись?

— Гаразд!— урвав її хлопець.— Ну, прощай, Марто! Вашу руку.

— Прощайте, Дмитре. І нема що гніватись на мене. Заходьте, як будете в Києві, я завжди... Ой!

Дмитро міцно стиснув їй руку й не відпускав. Нахилившись до неї, він поволі збільшував той стиск і шептав їй просто в обличчя:

— Навколішки мене хотіла? Щоб перед тобою навколішки став? А сама навколішки не хочеш? Ставай навколішки! Ставай!

Він з насолодою бгав, трощив її руку в своїй дужій руці, він вивертав їй руку, щоб вона впала додолу.

— Дмитре... я крикну...

— Не крикнеш!— він хутко стиснув їй рота другою рукою.— Гратися зо мною захотіла? Ставай!— шепотів він задихаючись.

Її рука вже похолола, а він ще тиснув, поєднавши всю свою силу. І мимоволі друга його рука вивертала й дряпала їй обличчя. Дівчина якось незграбно крутнулась і впала навколішки, скорчившись від болю, зігнувшись у чудернацькій безпорадній поставі.

— А що? Знатимеш тепер?

І штовхнув її додолу.

— Ну, от і побоpолись,— мовив він спокійніше.— Виходить, я дужчий.

— Ви дикун, — прошепотіла дівчина, підводячись. Бліда й оспала, вона обережно розминала праву руку, що геть заклякла від потиску.

— Ти дикунка,— сказав Дмитро, одягаючись.— Ти живеш старими дикунськими поглядами... Е, що казати! На жаль, це так. На жаль, я в тобі помилився.

На дверях ще сказав їй, знову роздратовано:

— Ти химери ганяєш! А я шукаю без химер. І знайду. Доведу тобі.

За тим він пішов.

«Як це безглуздо і... боляче»,— подумала дівчина. Вона дивилась на свою вшкоджену руку, і ніби під впливом того власного погляду біль у руці поволі вщухав. Зникаючи, він лишив по собі солодке й спокійне відчуття в занімілих пальцях, те відчуття фізичного щастя, що дає стома від м'язевої праці. Їй хотілося сплющити очі, але в двері постукано — ледве чутно, якось обережно й непевно. «Хтось незвичний»,— подумала Марта. На мить виразне й сміливе бажання прорнуло в ній крізь усі почуття — щоб це був в і н, той, що випадково приніс їй учора радісне засинання і сьогодні цілий день знишка набігав їй на думку в безособових зворотах, у різних прикметниках, що вона до нього прикладала, його самого не називаючи. І виразність цього бажання дівчину не сполошила, тільки вона подумала сумно: «Це неможливо», а вголос промовила:

— Заходьте.

Неможливе сталося: увійшов якраз в і н.

Професор біохімії приступив допіру до дверей Мартиної кімнати, геть жалюгідно виглядаючи: запорошений снігом, закацюблий від невчасної прогулянки, морально спустошений бажанням бачити, бачити дівчину! Його вело

до неї щось, ніби фатальне сумління злочинця, що вертається на місце злочину, і ноги йому тремтіли, бо він ішов сюди як на страту. Завмираючи серцем, він і постукав несміливо в заповітні двері.

— Вибачте,— мовив він,— що я потурбував вас, може, зовсім невчасно...

— О, ні! — відповіла дівчина. — Роздягайтесь, будь ласка.

Юрій Олександрович скинув пальто й сказав знову:

— Справді, я не заважаю? Мушу попередити, що прийшов я без ніякої справи.

— Тобто ви нічого в мене не забули? — прикро спитала дівчина.

Він зразу не зрозумів, а, пригадавши пригоду з цигарником, відповів стиха по невеличкій паузі:

— Забув.

— Що саме?

Тоді, підійшовши до неї близько, він заговорив жагуче й розпачливо:

— Я прийшов, я не міг... Щось сталося... бачити вас треба було... Я не міг себе побороти, і от прийшов... бачити вас мусив...

Кажучи отак, він узяв її за руку, і його дотик до пальців, намучених допіру, був дівчині такою щедрою винагородою за біль, аж вона мимоволі скрикнула.

— Ви жахаєтесь мене, — сказав він розгублено.

Вона тільки думкою встигла йому відповісти, бо під дверима зміненим на жарт голосом заспівав кооператор:

Чи дома-дома хазяйка дома
бідная вдова...

Постукавши, він увійшов.

— Ой, який тут полумрак! — скрикнув кооператор і раптом побачив професора. — Добривечір, — промовив він тихше.

— Сідайте, Давиде Семеновичу, — запропонувала господиня, поєднавши всі свої сили.

— Та я на хвилинку, — відповів той. — Часи, знаєте, в мене спинились, так котра година, скажіть на милість?

— Чверть на десяту, — сказала Марта.

— Ага! Чверть на десяту... Дуже дякую. То єсть велике спасибі.

Він вийшов, лукаво посміхаючись, і в темній кухні зіткнувся з Льовою, що якраз увійшов знадвору.

— Куди це ви, голубе, розігнались? — саркастично спитав він. — А п а з д а л і!

— Що таке... що ви кажете?

— Кажу, що апаздалі... Там уже влип один.

— Хто там? — злякано спитав Льова.

— Та приятель же ваш, отой мудрагель, що ви привели! Влип, хоч і професор.

— Невже? — скрикнув Льова.

— Підіть гляньте, коли не вірите! Полумрак, і він стоїть, як бовдур.

— Ні, я додому піду, — мовив Льова й подався геть.

— Хоч би ти й не вертався, — подумав йому вслід кооператор.

О, БАЯДЕРКО, ТИ ЧАРУЄШ МЕНЕ![31]

Лабораторія біохіміка не дивує очей різноманітністю і не тішить їх складнотою робочої апаратури. Лабораторія біохіміка — є скло — тонке прозоре скло, якому надано вибагливих і гарних форм. Воно крихке, а вогнетривале, ніжне, а стійкіше за твердий метал під діянням їдучих рідин та руїнницьких сумішів. Бо лабораторія біохіміка — це ще й реактиви, барвисті речовини, що в байдужому зчепленні своїх атомів набули творчої властивості прагнути одне до одного й зливатись у нові сполуки з новими властивостями й новою жагою. Серед них вирізняються кислоти й луги, повнопотентні й пристрасні представники хімічних статей, бурхливі й страшні коханці, що пожирають себе в спаруванні, витворюючи воду та сіль, що в розчині їх зародилось і триває життя.

Життя — ось що є річ біохімічної науки. Але життя в його найтаємніших проявах, життя, як таке, далека істота його, глибоке його підгрунтя, що полягає в хімічних процесах найвищої складності серед певного фізичного середовища. Зовсім інше життя, ніж трактує філософія, політика, соціологія чи мистецтво, становить мету біохімічного вивчення, не пристрасті та ідеї, що рухають людськістю, не радість і болі людської істоти зосереджують на собі цю науку, а первісний життєвий механізм, непомітна праця його в оболонці одухотвореного тіла. Тим ця наука страшна, як і інші, подібні до неї, що невпинно викривають і стверджують ницість людської будови, але заразом і велична, бо викриває цю ницість за допомогою найвищих духовних сил. Бувши людина малорозвинена, пишалася собою і за богорівну малася, а, зійшовши високо, геть принизила себе до рівня органічного явища!

В цьому є своєрідна, хоч і сумна гордість, це жест, гідний генія, але жест розпачливий. І в одному тільки дійдуть згоди запальний юнак і суворий біохімік: обидва визнають, що життя є горіння. Тільки один це пристрасно крикне, другий розважливо скаже; один пояснить горіння, як порив до далекої мети, як боротьбу за ясні ідеали, як сягання й сп'янілість, а другий стримано заявить, що горіння є метаболіз, обмін речовин!

Біохімія є наука молода і вельми скромна. Противно багатьом своїм бундючним сестрам, вона не хоче нічого винаходити. Вона не хоче нічого більшого, як докладно знати працю організму й добре вміти робити те, що він робить. Та коли взяти під увагу, що одне з умінь організму є відтворювати живу матерію, то в біохімічній скромності раптом виявляється безодня нахабства. Створити живу матерію! Це вже надто зухвало.

А втім, річ дуже ймовірна, що жива матерія буде, зрештою, штучно створена. Спочатку буде синтезований білок — це твориво життя, основний життєвий матеріал, що складає тіло всякої тварини, а тоді лишиться ще поставити цей білок у такі фізико-хімічні умови, щоб він почав жити, тобто вбирати й викидати поживу та ділитися навпіл, удосталь наїджений. Це річ складна, але цілком можлива теоретично, тільки й радість від першої виведеної в лабораторії амеби теж виключно теоретична буде. Амеба ця потвердить гіпотези і так досить солідно обгрунтовані; вона потішить самолюбство людське своїми розволіклими рухами, але користі з виробництва одноклітинних і навіть многоклітинних було б приблизно стільки, як і з добування води для сполуки водню з киснем у електричному струмі за наявностю річок, морів та океанів. Амебі завжди доцільніше буде дозволити самій плодитись у гниючій калюжі. Наколи б навіть біохімія спромоглася виробити цілу людину, то й то не спроможна була б конкурувати із добірною і захопленою працею самої людини в цьому напрямі.

Тим часом біохімія зосереджена на проблемах, зв'язаних з метаболізом. Серед речовин, що беруть неодмінну участь у кругообігу живлення, на перше місце висунувся отой самий білок, ушанований від науки ім'ям протеїну — колоїдальна драглиста сполука, що трапляється в найрізноманітніших виглядах. Саме тим він на почесну роль заробив, що й людське тіло також є білок, — отже, тільки білком воно може зростати, міцніти й поновлювати свої природні витрати. Бо з трьох речовин — білків, жирів та

вуглеводів, якими тварина живиться, тільки перші містять у собі азот, неодмінний складник живої клітини, отже, тільки білок спроможен підтримувати так звану азотову рівновагу організму. Позбавити організм допливу білка, і він розкладеться, хоч би й годувати його найкращим українським салом. Створити штучно дешевий, добротний і смачний білок — це буде заперечити рільництво, звільнити людину від обмеженості грунту та врожаю, розкріпачити її від грубої тваринної поживи; це буде, крім того, остання революція, якої людськість дізнає, початок нового існування, коли вона осягне, нарешті, завидне становище давніх богів, що живились нектарами; створити штучний білок — це буде разом з тим дійти прикінцевої межі в людській творчості, осягнути одну з тих граней, де кінчаються можливості людського розуму взагалі, бо й сама природа, в якій розум становить тільки манісіньку частку, чогось складнішого за білок не створила. А важко припустити, щоб частка спромоглась на більше від цілого!

Проте, вивчення хімії протеїнів до зовсім недавнього часу пробувало в смузі мертвої тиші. Життєвий процес суттю своєю є безупинна зміна, послідовний ряд явищ розкладу й поновлення, тому й жива матерія становить собою розпадну, нестійку речовину, а білок, бувши творивo цієї матерії, посідає всі її делікатні властивості. За найменшого хімічного чи навіть термічного діяння, він умить розпадається, перестаючи бути самим собою, отже, всі способи звичайної хімічної аналізи показали себе нездатними викрити таємницю цього вередливого незаймайла: замість дослідити протеїн, хімія могла тільки зруйнувати його. Білок заявляв претензію на якусь екстериторіальність, на якусь дипломатичну недоторканість серед інших органічних речовин! Справа потрапляла в безвихідь, руки спускались, доводилось чекати й чекати, поки хімія спроможеться на нові, тонші способи аналізу, які, можливо, й не будуть ніколи знайдені. Тоді й виникла незвична, але смілива думка використати нестійкість протеїнів, як путь до їх вивчення. Вони бояться кислот — діяти на них міцною соляною кислотою! Вони не терплять жари — кип'ятити їх у цьому розчині! Хімія пішла на білки одчайдушним лобовим нападом, і лукавий білок був нарешті переможений: в розкладі своєму від цього гідролізу він дав хоч і дуже складні, але добре відомі в органіці амінокислоти, про які сказати, що вони є альфа-похідні ряду насичених жирних кислот, де в молекулі один з водневих атомів радикалу заступає

аміногрупа NH_2, не значить дуже багато пояснити читачеві. А проте білок майже суспіль складається з цих амінокислот, яких знайдено десятків зо два і які в чистому вигляді являють білий порошок, іноді навіть солодкий. Вони і є основний складник білка, з них він і може бути синтезований.

Поминаючи низку імен, що носії їх так чи так дошукувались таємниць білкової будови, назвімо славетного німця, Еміля Фішера[32], якому судилося на самому початку XX століття розгорнути нову сторінку в справі синтезування протеїнів і написати на ній, хоч і небагато, але яскравих слів. Якщо від гідролізу, тобто додавання води, білок розкладається на складові амінокислоти, то, річ природна, зворотний шлях до створення білка з чистих амінокислот веде через дегідрацію їх, через віднимання від них тої води. Тут до речі буде відзначити, як факт виключно цікавий і навіть повчальний, що амінокислоти не є звичайні нормальні діти хімічного світу. Цей світ, як і людська порода, має свої аномалії. Серед його представників є не тільки одностатні речовини, як кислоти та луги, не тільки солі — речовини безстатні, подібні до безстрасних кастратів, — але й речовини амфотерні, заразом луги й кислоти, своєрідні хімічні гермафродити, що поєднують у своїй молекулі здібність до реакцій бісексуальних. Такі і є амінокислоти, що мають, отже, властивість сполучатися самі між собою, зчіпляючись кінцем однієї молекули з початком другої. У відповідних умовах, природі добре відомих і старанно від нас захованих, амінокислоти й створюють складне гермафродитичне кільце білкової речовини. І дивна — а може й природна! — річ, що процес організації матерії у високі, живі форми відбувався не в нормальних, сказати б, злученнях, а шляхом витонченого збочення!

Запроваджений до організму білок їжі під послідовним діянням шлункового, підшлункового й кишкового ферментів розкладається на амінокислоти достоту, як і в колбі біохіміка. Та тим часом, як організм має бистру й незбагненну здібність за мить перетворити ці кислоти десь у стінці тонких кишок знову на притаманний протеїн даної тварини, лабораторна практика найменше може такою вправністю похвалитися. Сім років часу й багатьох складних способів треба було Фішерові, щоб штучно зчепити молекули амінокислот у найпростіші ланцюги, що давали вже, проте, характерну для білків біуретову реакцію. Фішер назвав їх поліпептидами, але від них до

справжнього білка відстань не менша, як від чернетки рукопису до друкованої і добре оправленої книги.

Ще з студентської лави молодий Славенко, що не бажав перед тим нічого кращого, як бути порядним лікарем, захопився цими Фішеровими спробами й вирішив їх продовжувати, тим більше, що по Фішері справа синтезування білків посувалася аж надто мляво. Лишившись при інституті, він повинен був працювати в геть несприятливих обставинах громадянської війни, коли в лабораторії мерзла вода, бракувало посуду, спирту, реактивів, не згадуючи вже про їжу, якої бракувало дослідникові. Славенко витримав. Проте тодішні умови праці несподівано дали позитивні наслідки: маючи до свого розпорядку тільки найпримітивніший матеріал, він мусив все-таки працювати, насамперед спростити способи роботи. Іншої ради не було, і на цім йому поталанило. Через рік він міг уже робити Фішерові спроби з далеко простішими реактивами й далеко простішими способами. Славенко спростив Фішерові процеси щонайменше вдвічі. Опублікована про це стаття в німецькому журналі звернула на нього першу увагу.

По тім того, відірвавшись на рік до польського фронту, він ще з більшим завзяттям узявся до студій. Тепер молодий учений накреслив собі широкий план послідовної роботи. В двох напрямках вона мала відбуватись: досліджувати структуру білкової речовини людського тіла, точно визначити не тільки кількісну та якісну її будову, але й просторове розміщення амінокислотних молекул у ній — це перше; і з другого боку, добирати способів концентрувати відомі вже поліпептиди в пептони, що становлять дальший щабель в організації білкового тіла. Роботу свою він поділяв на серії, з яких кожна давала якесь позитивне знання й точку опертя для дальшої праці. Кожна серія мала наслідком відповідну статтю, яких Славенко встиг уже опублікувати шість і які висунули його в лаву першорядних учених, бо кожна робота його, крім нових даних, давала приклад блискучого орудування методою, дотепних і простих технічних способів та високої концентрації наукової думки.

І от серію спроб закінчено, треба викласти наслідки її у поважній статті; треба негайно братись до другої серії, бо час не терпить, час скажено летить, життя людське обмежене й коротке, а робота нескінче́нна й незмірна. Правда, деякі реактиви, потрібні для дальших спроб, ще не надійшли з-за кордону, проте підготовчу

працю можна було вже планувати й розпочати. Ні години змарнованої, бо навіть хвилина не вертається ніколи!

Але в довгій плетениці годин, у непомітному шуршанні хвилин крізь отвори діб, спалахує іноді цяточка вогню, бентежна й жива іскра, що креслить світючу дугу над холодним потоком часу. І його сіра основа, потерта й пошарпана у віках, береться з того барвистим пітканням, поновлюється раз у раз, міцніє, і час прискорює свій зрадницький біг у шалений непомітний лет, аж здається спиненим, застиглим, як біблійне сонце над полем жагучої борні.

То спалахує кохання, що ним діється життя.

Продовжувати рід свій — що може бути тривіальнішого? Що може бути нуднішого, як у загалі інших тварин виконувати цю примітивну й неминучу функцію? Але людині випало знайти тут прекрасну здовжену тропу, замінити просту лінію на чарівний і витончений зигзаг. Та коли людськість жадобою живлення створила чудові візерунки міст, коли під бичем голоду здобула повітря, заглибилась у безконечність світів, оповила природу машиновими помацками, то що дивного в тому, що й другий голод свій вона зуміла майстерно оформити?

На широкій поверхні життя кохання непомітне й нікому, крім закоханих, нецікаве. Воно навіть відражає, коли десь необережно назовні виявиться. «Що за неподоба!» — скаже кожен, побачивши неприхований поцілунок. Заздрощі? Дурна умовність? Ні те й ні те. Бо істота кохання — в його інтимності, в замкненості його радісного пориву, у тьмяній окремішності його, у сміливому поділі світу на двох і решту. Найпоширеніше з людських чуттів, воно про кожного зберігає свою химерну таємницю, і кожному дає щасливе право розгортати себе спочатку, як ніби для нього тільки й повстало воно вперше на землі.

І що таке кохання?

— Це якесь безумство, — сказав Юрій Славенко, підводячись у нестямі.

— Світле безумство, — відповіла Марта. — Але сядь знову коло мене, Юрчику! Будь коло мене завжди.

Уже тиждень тривало їхнє захоплення. Несподівано виникнувши, воно раптом з'єднало їх міцно, аж вони одне без одного себе уявляти перестали. Ба більше: якщо кожне з них і думало щось про себе, то тільки в зв'язку з н е ю чи з н и м, бо зробилися тим, що зветься п а р о ю, добровільним і зреченим додатком одне до одного з усією свідомістю радості цього становища і єдиним бажанням — бути вдвох, бути тільки вдвох!

Це вони й робили, в міру була їм змога. А що день у обох був відібраний на неминучий життєвий клопіт, то тільки ввечері вони сходились. Це був урочистий момент, що до нього обоє цілий день гогувались — непомітно, потай від усіх, зберігаючи від усіх свою розкішну таємницю, тільки їм належну й зрозумілу. Назовні кожен з них ніби й ніяк не змінився, але те, що виповнювало їм досі життя — посада, лекції, всілякі плани робочі й життєві, — обернулись нараз у мертву форму, в сухий і нецікавий обов'язок, що його треба було тільки виконувати й терпіти. Найвища правда об'явилась їм у несподіваному чутті, і все те, що здавалось важливим, потьмарніло в її світлі й розчинилось у ній, як туман у сонячному промені.

Найгостріше зазнав це біохімік, що кохання своє зустрів, як раптову катастрофу. Спочатку він нічогісінько не міг утямити й дуже часто запитував себе, що ж власне з ним робиться? Це питання мучило його, аж поки він не перестав його собі ставити. Воно було недоцільне, зайве, шкідливе, бо відповідь на нього: вона прекрасна! — походила геть із іншої сфери людської діяльності. Відповідь була, але вона розминалась із питанням. Відповідь заливала питання, не розв'язуючи його, і воно, зрештою, покірно в ній захлинулось. Питання вмерло чи прикинулось мертвим. Тоді тільки звільнилось на всю широчінь чуття, що почало владно руйнувати його звички, розпорядок, роботу й самого його безжалісно вивертати, перетрушувати та провітрювати. І ці зміни він радо приймав, він з насолодою піддавався їм, бо відчував у них незаперечний найміцніший доказ отих світючих слів: вона прекрасна!

Статтю про наслідки своїх останніх дослідів він кілька разів брався починати. Але наукові думки скупо в'язалися йому в голові, були анемічні й страшенно нудні. Спогад про Марту раз у раз уривав його міркування. Де вона зараз? Яка вона в цю мить? Що робить до сьомої години, коли вони мають побачитись? «Люба, хороша!» — шепотів він і підводився з-за столу. Починав ходити по кімнаті, посміхаючись. «Кожен сказав би, що я дурень», — задоволено міркував він. «Але це брехня. А от ви справді дурні! Ви нічого не розумієте!» — казав він уявним напасникам. Під цей настрій у нім виникали різноманітні хотіння. Йому спадало на думку, що добре було б змалювати дівчину фарбами, створити з неї дивний невідпорний портрет, що перед ним кожен тремтів би. І уявляв себе геніальним маляром, надзвичайно яскраво відбував

у мріях ввесь процес натхненного малювання, хоч з малярством був знайомий тільки з вивісок на крамницях та установах. Через день кілька йому починало здаватись, що ще краще було б вирізьбити Марту в мармурі. І уявляв себе довершеним різьбярем. А то іноді просто лягав на канапу, курив і думав про далекі краї, де він з дівчиною разом мандрує, про людей, що там живуть, про тропічні ліси й вічні сніги полярної землі.

Чимдалі більше й з більшою насолодою поринав він у свою любов. Він дозволяв їй руйнувати себе, зміняти свої життєві уподобання, ба навіть роботу свою гальмувати, а це допіру ще здалося б йому блюзнірством! Щось коштовніше почав він у коханні й у дівчині убачати, ніж його робота була, щось багато змістовніше й цінніше за всі свої досліди, вчинені й накреслені, щось вище за всяку людську науку, хоч би яка висока вона була. Бо він ніби глянув у бік від путі, якою досі простував, у той бік, де дивитись йому й на думку не спадало, і побачив світлі ясні простори, і відчув те, чого не почував ніколи.

Навпаки, дівчині кохання було природним завершенням її мрій. Те, чого жадала вона, здійснилося. І зовсім так, як Марта уявляла! Ще напередодні, навіть за годину перед тим, як це сталося, вона не повірила б у його можливість. Ще за мить їй був чужий цей чоловік, якого зараз вона завжди в собі почувала; він був далекий, суворий, геть незнаний — і от раптом вона зрозуміла його й перейнялася ним. І в цьому разючому перетворенні не було їй ні дива, ні загадки. Так мусило бути. Так передчувала вона ще тоді, коли перша нудьга повстала в ній за чимсь незбагненним, коли почала вона прокидатись уночі від незрозумілих снів і підводити вдень від книжки задумані очі. Відтоді це передчуття зростало разом з нею, обертаючись у таємничу певність, живлячи в ній надію на неповторну зустріч і незглибне чуття. Вона жила повсякчас, ніби шукаючи, вона була ввесь час нашорошена й пильна, загострено чуйна до кожного руху в тій ділянці, де скерований був її внутрішній зір. І тепер бездумно поринула на раптовий поклик, опанована блискучим і радісним поривом, віддавна в собі викохуваним.

Про що говорили вони?

Перші дні — ні про що. Тобто, звісно, говорили, але коли б за стенограмою їхньої розмови хтось схотів би судити про мовний розвиток людей, то вжахнувся б кричущої вбогості їх лексикону. Різні вигуки, особові займенники першої і другої особи однини та до них відмі-

на одного дієслова в одному тільки часі — от і вся була основа їхніх перших розмов. Але скрашені й розпалені почуттям, вони здавались їм без міри чудовими, а примітивні речення, на кінець яких замість крапки поставлено поцілунок, чарували їх, як найвищі зразки красномовства.

Та потроху словесний елемент у їхніх побаченнях більшав, і вже через тиждень Юрій Олександрович почав розмови на різні теми, що його цікавили.

— Безумство,— казав він, стоячи перед дівчиною.— Ах, Марто, яке це влучне визначення: розум справді не бере тут жодної участі!

— Сядь коло мене, Юрчику,— мовила дівчина.— Чому ти від мене втік?

Він знову сів коло неї на ліжко, і вони схилились одне до одного в священній і банальній позі закоханих.

— Відколи я полюбив тебе, Марто,— вів Юрій,— багато що стало переді мною геть у іншому світлі... Я помітив багато з того, що досі не помічав, а ще більше інакше зрозумів. Ти справжня чарівниця,— він поцілував дівчину, а вона погладила його по голові.— І коли б навіть нам довелося колись розлучитись...

— Мовчи!— скрикнула вона.— Це неможливе.

— Заспокойся, Марто, я висловлюю тільки припущення... Так навіть тоді я пішов би новий, я зберіг би довіку ті зміни, що ти в мені заподіяла. Ти — непереможна!

— Подивись мені в вічі,— сказала Марта.— Я хочу глибоко-глибоко дивитись тобі в вічі... Я люблю твої очі.

— Дивись,— прошепотів він, стаючи перед нею навколішки.

І коли вона подивилась йому в вічі, вони поцілувались.

— Марто!—скрикнув він у захваті, пригортаючи її; тоді вона зійшла до нього, і вони сіли поруч долі на килимку коло ліжка.— Марто, ти дорівнюєшся жінок, що їх любили великі поети. У мене кепська пам'ять на власні ім'я, я більше до формул звик і не література моя спеціальність, але я пам'ятаю, що Данте знайшов у своїй Бісектрисі вічну красу!

— Беатріче,— м'яко зауважила дівчина, цілуючи його в чоло.

— Байдуже, байдуже, як її звали! Головне, що знайшов вічну красу. А я знайшов у тобі, Марто, свою втрачену націю.

— Так швидко?— спитала вона.

— Так, Марто... Не будьмо сперечатись, хто знайшов більше — я чи той Данте. Суперечка ця була б метафізична.

— Данте любив також і свою націю,— сказала дівчина, кладучи йому голову на плече.

— Я бачу, що це була людина всебічна, достойна кожному стати за приклад,— вів Славенко.— Але навіть він не сказав би, що таке нація. Я пробував аналізувати це поняття, і дійшов висновку, що це дуже незрозуміле явище, яке нібито й існує, хоч насправді існують тільки його складові й суперечні частини. Коли хочеш, то нація подібна до білка, що вмить розпадається, коли почати його серйозно аналізувати. А проте білок все-таки існує, як цілком визначена речовина, і завдяки йому точиться життя на землі... У всякому разі, полюбивши тебе, я відчув себе українцем, хоч, правду сказати, йшов до тебе тільки з наміром попрактикуватись у мові. Я сягнув далі, ніж сподівався, отже, в цій справі ти виконала роль каталізатора; це мій рідний хімічний термін, — додав він, цілуючи її.

— Ти не можеш без цих термінів,—мовила дівчина з докором.— Ти любиш їх більше від мене.

— Я зжився з ними, як сліпець із своїм собакою. Щоправда, сліпець завдяки тобі прозрів, але було б жорстоко й недоцільно прогнати вірного пса. Він ще нам, Марто, знадобиться! Їдуть, їдуть десь з-закордону мої реактиви, і ось незабаром почнеться нова серія моїх дослідів, серія твого імені, Марто.

— Хоч би вони довше не надходили! Я відмовляюся від своєї серії.

— Ах ти пустунка! Ти хочеш вкінець мене зруйнувати!

— Руйнуй і ти мене.

— Завтра висаджу в повітря твій махортрест.

— Ах, якби ж це сталося,— зітхнула вона.— Якби люди, всі люди зробилися вільні! Щоб не залежали від своїх заробітків і посад. Яке життя було б тоді, Юрчику! І щоб були великі театри й кіно, де пускали б без квитків, і щоб без квитків можна було де хочеш їхати, і щоб скрізь тебе годували і були раді, що ти прийшла. Уяви, Юрчику! Хіба цього ніколи не буде?

— Твої бажання не витримують критики,— сказав Юрій.— Навіть за соціалізму люди не будуть такі безтурботні.

— Дуже шкода... А втім,— сказала вона тихо,— я не

проміняла б на той рай жодної хвилини, яку можу бути з тобою... Ні, не так: не проміняла б жодної хвилини чекання на тебе... нічого, що зв'язане з тобою, не віддам!

— Марто!— прошепотів він, нахиляючись до неї,— Марто, ти розумієш, як я тебе люблю?

— А я?..

І їх мова знову зійшла на захоплений примітив, на маленьке й страшне дієслово, що тримається закоханих уст, як учеписта думка хворого мозку.

Тепер дівчина злягла йому на коліна, а професор тихо гладив рукою її обличчя й витке волосся. Але маючи внутрішню потребу розвинути й докінчити кожну думку, він провадив:

— Я сказав, що нація є щось незрозуміле. Та коли не розумієш чогось, тоді шукаєш йому хоч далеких аналогій. І ти зверни увагу, як прокидається зараз інтерес до старовини. Навіть серед обмеженого числа моїх знайомих двоє збирають давні речі, різні незручні вази, посуд, з якого не можна їсти, потемнілі картини, поїдені мишами книжки. Чому? Бо ми дуже далеко сягнули й звертаємо очі назад, мов переселенці в бік покинутого рідного краю. Ми вийшли з минулого й сумуємо за ним. І в любові до нації є теж сум за минулим. Основне в нації — це спогад. До нації прилучається тільки той, хто психічно з'єднався з її минулим. Через те, власне, й не важить нічого, ким хто народився. Це момент суто механічний, це штамп на бланкові, де ще нічого не написано. Бо належним до нації не родяться, а робляться.

Вона погодилась. Вона здебільшого погоджувалась з усім, що він казав, уже через те, що це казав він. Коли й не погоджувалась, то рідко коли заперечувала, тільки зауважувала.

— Ти думаєш,— зауважила вона.— А для мене це так просто. До того ж, ми жили в Каневі...

— В Каневі? То ми доконче мусимо туди поїхати. Ти будеш поводатиркою в моїй запізнілій прощі на Тарасову могилу[33].

— Обов'язково поїдемо!— скрикнула дівчина.— Адже я там народилась. Руки, руки, Юрчику! Доведеться зв'язати тобі руки! Я покажу тобі там кожен куточок. Там є мої ярки, мої кущики. Знаєш, я гуляю було, побачу кущик і скажу: це буде мій кущик.

— Я боюсь, що ті кущики вже повиростали в дерева,— зауважив Славенко, кидаючи цигарку.

— Навіщо ти сказав... так жорстоко, — спитала дівчи-

на. — Ні, ті кущики є, вони не виросли. От побачиш... Ах, Юрчику, як там гарно! Це чудово, що ми туди поїдемо. Коли? В квітні? Ні, ще холодно... В травні? Ой, як довго! Підемо в степ, далеко-далеко... І будемо йти, іти... поруч...

— Поруч,— проказав Юрій схвильовано.

Він переймався її поривом; чудний тихий блиск її очей його заворожував. Траплялись іноді хвилини, коли Марта ставала незвичайна, гострий доплив чуття перетворював її. Ясна лагідність займалася в її рисах, і заразом був у них тривожний, жагучий смуток, якесь тужливе й нестримне піднесення, що збуджувало в ньому захват і покору, здіймало в ньому бажання носити її світами на руках. Тоді тиша наставала в кімнаті, мовчанка кохання, коли він колисав її у млявих обіймах і торкався, схиляючись, устами її уст, де тихо поєднувалась їх знеболена від надміру жага.

— Ти — Марта?— прошепотів він.

— Я Марта,— відповіла вона.

Потім стиснула руками голову й сказала поволі:

— Я не хочу, ні про що не хочу думати, Юрчику, я хочу думати про тебе... Зараз! Ось ти тут, а я думаю про тебе... Тебе ніби двоє. Одного я ось почуваю, а про другого думаю. Це чудно? А як я чекала тебе! Не знала ще тебе, а почувала, що ти прийдеш — і ти прийшов.

— Гадаю, що ця психологічна загадка розв'язується просто. Напровесні чуття в тварин загострюються. Ти почувала весну, а не мене.

— Ти все хочеш пояснювати, — зітхнула дівчина. — Навіщо пояснювати? Юрчику, не будь розумний зо мною!

— Це важко, але я спробую... Твоя рація, Марто! Навіщо пояснювати? Ми нічого не додаємо до явища, але руйнуємо його чар. Так зухвале хлоп'я нищить цяцьку, щоб довідатись її будови. Наші пояснення всі нікчемні й нічого, зрештою, не пояснюють. У великому X, що ми силкуємось розв'язати, завжди лишається трохи менший X, а в ньому знову ще менший, і так до безкінця, аж поки замість одного великого X не здобудемо безліч манюсіньких, але однаково незрозумілих. Твоя рація! Ми надто багато думаємо і мало живемо. Життя йде проз нас, а ми думаємо й починаємо жити обмірковуним, якимсь стерилізованим життям, де вбито всі мікроби шумування. Надужиток здібністю мислити — ось де наш величезний злочин... А твоїми устами, Марто, промовляє зараз

найкраща мудрість, проти якої наша вигадана мудрість надто дрібна. Марто, вчи мене цієї великої мудрості! Марто, я твій учень, я доросле дитя, яке ще не жило!

О, БАЯДЕРКО, Я ТОБОЮ СП'ЯНІВ!

Професор Славенко, закохавшись у дівчину, почав виявляти чималу цікавість до поезії. Що два-три дні Марта приносила йому нову збірку віршів із своєї спілчанської бібліотеки, а крім того, Юрій Олександрович і сам дещо придбав за допомогою своєї покоївки Насті. Особисто купувати в крамниці вірші він все-таки не зважувався, боячися здибатися із знайомими й зрадити перед ними своє захоплення. Смак на вірші був його інтимністю, до якої втаємничувати він нікого не збирався. А що був він людина акуратна, то мусив розв'язати справу, де саме, на якій полиці серед наукових книжок примістити свій новий набуток. І прогорнув йому місцину серед трактатів з психопатології.

Статті про закінчені спроби він остаточно вирішив зараз не писати, а зв'язати здобуті дані з наслідками своїх майбутніх дослідів. Журнали й листування потроху скупчувались йому на столі, але на це згромадження він дивився вибачливо. «Хай полежать, ніщо в світі від цього не перекинеться. Що я важу, зрештою, на землі? Моя смерть не змінила б ні ладу на ній, ні її долі. Нема що переоцінювати себе й цих паперів!» І він сідав на свою розлогу канапу читати поетів, а ввечері розповідав Марті про враження від своїх екскурсій у віршові краї.

— Докладне читання поетів,— казав він,— потвердило мою попередню думку про них і про мистецтво взагалі. Основна моя теза, що митці нічого не розв'язують у життєвих проблемах, лишилася цілком незмінна. За ввесь час, відколи людськість існує, поети не рушили й на крок із свого вихідного становища, комплекс тем і понять у них аж ніяк не змінився. Якщо наука давно вже має землю за порошинку всесвіту, а людину за одну з дрібних тварин, то для поетів земля й досі лишилась центром світів, а людина — вінцем творіння. Наука викрила колосальні закони природи, наука щораз обдаровує нас новими теоріями та винаходами, а поезія тим часом нічогісінько не викрила і нічим новим нас не порадувала. Ось тільки перед нашими очима виросла рефлексологія, теорія від-

носності, фрейдизм, не згадуючи про безліч технічних удосконалень, серед яких є такі велетні як радіо й повітроплавство,— а поети, як і століття тому, співають про гнобителів та погноблених, про півтора десятка людських чуттів, серед яких кохання посідає коронне місце.

— А хіба це незаконне місце, Юрчику?— спитала Марта, що сиділа в його обіймах.

Юрій поцілував її.

— Це єдина відповідь, яку я можу дати на твоє питання,— сказав він.

Дівчина пригорнулась до нього.

— Кажи далі,— мовила вона.

Марта полюбила його міркування не менше від нього самого. Бо їй хотілось спізнати його якнайглибше, і думки, які він щедро висловлював, здавалось були для цього найприроднішим шляхом. Та й солодко було дівчині почувати, що саме з нею він ділиться своїми поглядами, а чути повсякчасне підкреслювання, що ось те й те в його світогляді змінилось, відколи її покохав, було Марті за найвище щастя. Адже вона пройшла в його душу й опанувала її, вона примусила його інакше глянути на життя з своєї кімнати, стала йому мов за точку, де зір його дістав нового заломлення. А більшої перемоги годі уявити!

— Мої думки про поезію не змінились, але змінилось ставлення до неї. Треба дивуватись, але заразом і визнати, що мислення нашого ставлення до явищ не визначає. Наведу до цього характерний приклад. Сусіди в моєму помешканні мають здоровезного кота, що систематично краде в мене їжу, яку я купую собі на ранок та вечерю. Уміння непомітно й майстерно вкрасти могли б повчитись у нього найкращі злодії. Власне, цей кіт та ще нестерпимо балакуча господиня становлять єдині невигоди мого помешкання. Існування цього сусідського кота за приблизним обрахунком коштує мені близько червінця місячно, але я терпів його, щоб не сваритися з сусідами, що на нього моляться. Я міг тільки ненавидіти його й давати йому крадькома стусана. Погляд мій на цього кота не змінився: це викінчений злодій, нахаба і грубіян. Але від якогось часу, не дуже давнього, я відчув, уяви собі, велику приязнь до нього! Я, коли хочеш, зрозумів його! Йому нудно, цими крадіжками він скрашує одноманітність свого побуту. Тепер я вільно допускаю його в свою кімнату. Він скаче на стіл, заривається в мої папери й спить.

— Юрчику, в тебе бувають неможливі приклади!— скрикнула дівчина.

— До них мене привчили нетямущі студенти. Дехто з них має такий ще необроблений мозок, що тільки якимось грубим прикладом щастить увести його до розуміння абстрактної речі... Отже, поети нічого не розуміють, але нас теж примушують замислитись, чи розуміємо що-небудь і ми. Мушу щиро признатись — думаючи про це, почуваєш велику непевність! Звичайно, ми вивчили багацько явищ, ми вміємо їх викликати чи усувати, вміємо так чи так використовувати їх, але це аж ніяк не є, що ці явища нам зрозумілі. Взяти хоч би електрику, що набула виключного поширення по всіх ділянках сучасного життя. Але чому від тертя саме такої і такої речі повстає вона, ми збагнути не можемо, як не можемо й надати цієї властивості якійсь парі інших речей, що самі з себе її не посідають. Якщо явище є, ми кажемо: так мусить бути. Ми стверджуємо явище, але не розв'язуємо його. Перша причина речей нам невідома.

— А може, її й не треба знати?— спитала Марта.

— Наука без неї справді чудово обходиться,— сказав Славенко.— Але я переконуюсь, що вона, хоч і невпинно зростає, дуже мало вплинула на людську істоту. Поступ змінив наш побут, додав нам вигод, витончив нас психічно, але суті людської він не порушив. Ми лишились тварини з півтора десятками чуттів, що їх незаймано несемо через століття, як передумову, як можливість нашого існування. У нас лишились і старі надії на щастя та краще майбутнє, надії первісної людини, від якої ми, зрештою, різнимось тільки одежею та способом висловлюватись. Але майбутнє нам так само невідоме, ні особисте, ні вселюдське. Ми можемо тільки припускати, але припущення видаємо за знання. Це шахрайство раз у раз викривається, але не перешкоджає нам і далі себе дурити, бо людськість мусить мати перспективи, хоч і не знає їх. Вона йде до того, що уявляє, а прийде до того, що буде.

— Як же жити без надій, мій любий?— сказала Марта.— А те, що ми майбутнього не знаємо, це добре! Добре, якщо майбутнє гарне, а якщо воно лихе, тоді ніхто й не жив би, знаючи його. А так можна мріяти. Про що хочеш можна мріяти... А іноді мрії навіть здійснюються,— додала вона, цілуючи його.— Ні, не кажи, Юрчику, в житті все на своєму місці. Кращого ніхто вигадати не може. Якби хто вигадав краще, то воно прищепилося б.

— Марто,— скрикнув Славенко,— я не маю аргументів проти твоїх тверджень! Ти бачиш ясно, твій розум не

затьмарений марними міркуваннями, що сушать людям голову й призводять їх до всіляких теорій. Життя прекрасне, це кожен десь потай припускає, а ти висловлюєш це просто й одверто. Це бринить також у кожному рядкові поетів, дарма, чи вихваляють вони життя, чи похмуро заперечують. Тим-то поезія захоплює нас, хоч і не витримує розумової критики. Так захоплює нас і кохання. Воно відкриває нашу душу назустріч життю, дає нам пізнати неперевершену, первісну радість і зв'язок із далекими поколіннями, з яких ми вийшли і які кохали так само. І яке щастя — почувати цей зв'язок у собі, відкинути всю свою пиху, всі нікчемні напруги, знати, що ти маленький і нетямущий... Як чудово сказав поет: «комашинка маленька я на твоїй байдужій руці»!

В такі хвилини приниження людської істоти, Славенко починав хвилюватись, удавався в той настрій, якого Марта майже панічно боялася. Він так цілував її, що вона тремтіла від страху, захлиналась від збентеження й туги, виривалась від нього, мало не плачучи. Рухи її робились судорожні, немов вона потопала, а шепіт ставав благальний і розпачливий.

— Не треба, Юрчику... Послухай мене, не треба...

Він скорявся, робився тихий, як ягня, але непомітно здобував щодня більше прав у поводженні з дівчиною. Вони, ці інтимні права, якось крадькома, ненавмисно зростали й міцніли з побачення в побачення, присипляючи чуйність Мартину дрібними дозами свого додавання. Ніщо не порушувало затишку їхніх сходин і розмов. За мурами цієї кімнати переставало будь-що існувати, коли вони простягали, зустрічаючись, одне одному руки. З сьомої до дванадцятої — п'ять довгих годин, майже робітний день службовця, збігали їм суцільною яскравою миттю, сліпущою і раптовою, як спалах мангану. Щодня вони доконче збирались кудись піти — до театру, кіно, на якусь виставу чи просто погуляти, але зразу ж про свої наміри забували й жодного разу ще не вийшли з кімнати, що тримала їх у собі можливістю поцілунку. Вони ніде не ходили, здійснюючи своє єдине, настирливе бажання: бути вдвох, бути тільки вдвох!— а для цього ніхто не був їм потрібен, та ніхто їх і не турбував. Тижнів з півтора принаймні. Аж ось несподівано простягся до них перший помацок зовнішнього світу, від якого вони відокремились і про який забули.

Якось прийшовши, Славенко застав Марту не саму. Проте, не можна сказати, щоб і вдвох, бо друге — це бу-

ла маленька дівчинка, від сили років п'яти, білява, в суконці по коліна і з величезним чорним бантом у волоссі, що надавав їй розміром і кольором поважності, якої вона своєю поведінкою не виправдувала. Бо була вертлява, непосидюща, до того ж мала в рухах якусь претензійність, підкреслене кокетство, манірність старої панни, цілком нагадуючи дорослого ліліпута, що, незважаючи на величину свою, дізнав життя всіма сторонами.

Коли Славенко увійшов, дівчинка трохи зніяковіла й грацівно це виявила, спустивши додолу очі.

— Чия це дитина?— невдоволено спитав Юрій, вітаючись з Мартою.

— Це сусіди мого, кооператора, дочка... ти знайомий з ним,— пошепки відказала дівчина.

— Меня зовут Ада, — раптом озвалось дівча.

— А чого вона тут? Ви її кликали? — спитав Юрій, мимоволі переходячи на «ви» в присутності третьої особи.

— Ні, вона сама прийшла.

— Я умею танцевать, — сказала Ада.

І не чекаючи припрошення, почала робити перед Юрієм повільні па, млосно піднісши над головою руки й вихиляючись усім своїм крихітним тільцем.

— Перестань,— крикнув Юрій, якому ця недитяча любосність у дитині видалась гидкою.

— А вот и не перестану вам на зло, — сказала Ада, продовжуючи.

— Розбещене дівча,— пробурмотів Славенко, закурюючи.— Кажете, сусідська дитина?— спитав він.— Але скільки я пам'ятаю, ви казали, що сусіди ваші — українська родина. Чому ж дитина говорить по-російськи?

— Я умею и по-украински, но по-украински очень некрасиво, — поважно заявила Ада.

І зробивши останнє па, вмостилась на ліжкові й почала розповідати. Мови їй не бракувало. Повідомивши про своє сьогоднішнє меню, Ада перебрала всіх своїх знайомих дівчат та хлопців, з якими на вулиці бавилась, і кожному дала сувору характеристику, раз у раз підкреслюючи свою першість. Так минуло півгодини, коли Марта з Юрієм безглуздо слухали її нескінченне старування, вряди-годи перекидаючись дрібною фразою. Це дівча якось глибоко дратувало Славенка своїм чванькуватим пащекуванням, а надто самою своєю присутністю, яка його зв'язувала і він нарешті не витримав.

— Виряди її,— шепнув він Марті.

Та вагалась, Тоді Юрій різко запитав:

— Ти чого сюди прийшла?

Ада спантеличилась. Цей тон на неї вплинув.

— Меня папа прислал погулять... — пробубоніла вона.

Тоді Славенко взяв її за руку й вивів з кімнати.

— Скажи своєму папі, що тобі тут нудно гуляти,— мовив він.

— Юрію, хіба так можна з дитиною?— з докором сказала дівчина.

— Це не дитина, а шпигунка!

— Ти розумієш, що можеш зіпсувати мені відносини з сусідами? Як гарно!

— Та що він, закоханий у тебе, чи що?

— Хто?

— Сусіда твій, кооператор! Адже дитину прислав, щоб стежити й... заважати нам. Добрий батько!

Марта, сміючись, обняла його.

— Юрчику, твоя підозра необгрунтована! Слухай, я сама тут причина. Бачиш... Ну, як би сказати? У мене завжди бувало чимало прихильників...

— Он як!— буркнув Славенко.

— Ні, я нікого з них не любила! Навіть не гралася в любов чи флірт, як дехто... Розумієш, вони всі мені були байдужі. Тебе я люблю, це правда, це я кажу сміливо. Але ті приходили, часом мені було весело з ними, а найчастіше вони обридали мені. І так виходило, що він присилав Аду, коли хто вже дуже починав за мною впадати. Щоб його стримувати, розумієш?

— Хитра механіка! — посміхнувся Юрій. — Ти що ж, гралася з своїми прихильниками?

— Трохи... Всі вони були страшенно комічні! І от сусіда мій, побачивши, що ти до мене вчащаєш, подумав собі, чи не потрібна, бува, мені його допомога. І знову прислав Аду. На цей раз він помилився, але шкода, що ти так грубо прогнав дівчинку.

— Але ж я не знав, що кооператор виступає в ролі твого янгола-охоронця!— сказав Юрій все-таки невдоволено.

Вона м'яко обняла його.

— Заспокойся, Юрчику, це дрібниці.

— Марто,— сказав він глухо,— мені тяжко останні дні.

— Що таке, любий?

— Бажання бачити тебе мучить мене як ніколи. Я задихаюся вдень без тебе. Мені тисне голову. Іноді я просто спиняюсь як божевільний і все забуваю. Всередині ро-

биться порожньо, до жаху порожньо. Потім через хвилину починаю болісно пригадувати — ось те мені треба зробити, ось туди піти, те прочитати. І це не думки в мене, а якесь каліччя. Іноді силкуюсь щось пригадати — і не можу! Напружую всю пам'ять, і не можу пригадати. Тоді почуваю себе до краю стомленим. Сідаю і сиджу, як остовпілий. В голові оливо. А потім, коли бачу тебе нарешті, все-таки лишається осад від того болю, невдоволення, стома.

— Ти любиш мене, Юрчику!— радісно шепнула дівчина.

— Люблю. Якось тупо й безоглядно люблю. Але іноді й ненавиджу. Коли приходжу ввечері від тебе, часом сідаю до столу, довго сиджу й ненавиджу тебе всім своїм серцем і мозком. Коли б я довідався в ту мить, що тебе, наприклад, убито, я закричав би з радощів.

— Не треба мене ненавидіти!

Він сказав, дивлячись їй у вічі:

— І зараз не знаю, люблю тебе чи ненавиджу.

Замість відповіді, вона почала його цілувати. Спочатку тихо, мляво, потім глибше, настирливіше. І шепотіла між поцілунками:

— Любиш... любиш...

Він неохоче зустрів ці пестощі. Сидів поруч неї похмурий, неприступний.

— Що тобі?— спитала Марта.

Він мовчав.

Тоді вона почала жартома зазирати йому в очі, які він одвертав, тулитись до нього обличчям, смикати за рукава, ластитись, пригортатись.

Нарешті він буркнув:

— Ти нелогічна, Марто.

Дівчина поклала йому на плечі руки й сказала по-дитячому піднесено:

— Я все розумію, Юрчику. Я вже досить доросла. Та тепер і немає наївних дівчат... Те, що ти хочеш, мені добре відомо. І відомо також, що я хочу. І знаєш, що мені здається?— вела вона, нахилившись до нього.— Мені здається, що наші бажання збігаються! Ось скажи мені тихенько на вухо, що ти хочеш!

— Я хочу тебе,— шепнув він збадьоріло.

— І я так само!— скрикнула Марта.— В чому ж річ?

— В чому ж річ?— перепитав він, пригортаючи її.

Але вона визволилась.

— Річ... річ у моїй маленькій примсі.

— Кажи, можливо ми усунемо її спільними заходами!

— Вона сама усунеться з часом... Бачиш, я про це думала. Я боюся, страшенно боюся, але що поробиш! Давно думала, ще коли тебе не знала. Це мусить колись статися, тому я думала... І я не хочу, щоб... це сталося тут.

Він здивовано дивився на неї.

— Нічого не розумію!

— Це зрозуміти важко, це й смішно... Але я хочу, щоб... це сталося на моїй батьківщині, в Каневі...

— Даруй, Марто,— прикро сказав професор,— це більше, ніж смішно, це наївно.

Марта зніяковіла.

— Справді, чудно!— сказала вона.— Я сама до ладу не доберу... Але я там народилася, виросла, я була там щаслива. Зрозумій, що й це мусить статися там, тільки там!

Її очі вже зайнялися тим блиском, де світиться минуле, де горять мрії, з якими зріднилась душа, ті мрії, що пориваються в майбутнє, але все ж до минулого належать. І голос її бринів урочисто, висловлюючи глибокі, сховані бажання, шукаючи на них луни, відповіді, зрозуміння! Такою Марта завжди Юрія хвилювала. Такою вона зачаровувала, скоряла його волю, збуджувала щось співзвучне, але забуте в його серці — незмірний порив удалечінь і великі радісні передчуття.

Марта казала:

— Це щось велике для людини, Юрчику! Не можна його відбути буденно, це велике свято, мій любий. А дитинство теж свято... Тепер ти розумієш? Навесні я візьму відпустку, і ми поїдемо туди. Я покажу тобі там надзвичайні місця. Там я буду логічна, Юрчику! Нічого не буде, крім нас двох. Все буде десь далеко. Ходитимемо з тобою степами, там яри, гори, Юрчику, я там народилася, все мені там рідне. А ввечері візьмемо човна і поїдемо Дніпром. Гребти не будемо, хай нас несе вода... Ти побачиш, як там гарно! Згода, любий? Згода, моє кохання? Побудемо там два тижні, а потім ти підеш, де хочеш, бо вічно любити не можна. Ми будемо знати, коли розлучитись, правда, Юрчику?

Він підвівся і взяв її за руки.

— Марто, звідки ти береш ці слова? Як зберегла ти цю непоборну ніжність, оцей тихий нестримний запал? Як можна з тобою не згоджуватись? Все мусить коритись, коли ти говориш! У твоїй мові є якась давня могутня мудрість, від багатьох уже забута. Ти загадкова, Марто!

— Я дуже проста,— відповіла вона.

— В таку хвилину, як зараз,— вів Славенко,— я ясно бачу і ясно розумію. Я почуваю надлюдський порив до праці. Але дозволь мені, Марто, ще не працювати! Дозволь мені думати тільки про тебе і жити тобою.

— Дозволяю! Я хочу цього, Юрчику.

Про роботу свою він часто згадував, і спочатку це лякало дівчину, що почувала в його науці свою видиму суперницю. Та дедалі більше звикаючи до свого права на вченого, Марта й саму науку схотіла спізнати, щоб увійти в неї й підкорити собі.

— Ти ніколи не розкажеш мені про свої досліди,— сказала вона якось.

— Не думав, що вони цікавлять тебе.

— Дуже цікавлять! Я все зрозумію.

Тоді він почав викладати їй свої біохімічні думки.

— Білки або протеїни,— казав він,— вражають дослідника передусім складнотою і крихкістю своєї будови. Можна сміливо твердити, що жоден геній не зміг би створити те, що легко й незмушено творить природа порядком великої випадковості. Атож, випадковості, Марто! Якби ми хоч на мить відмовились від цього поняття, яке ще греки покладали в основу світотворення, то зразу б потрапили в нетрі антинаукового, теологічного світогляду, що простісінько провадить до Бога, цього символа капітуляції людського розуму перед різноманітністю природних явищ. Ми теж є діти цієї великої випадковості, але так само випадково маємо змогу викривати в ній закономірності, якими вона нам об'являється. З усіх тварин нам дано пізнати випадковість, і з цього пізнання походить наше щастя та розпач. Щастя тому, що з відчуття світової випадковості народжуються надії, не тільки особисті, але й групові, національні, навіть надії у «всесвітньому масштабі», на щасливе майбутнє людськості. Але заразом народжується і розпач. Бо й ми самі випадкові, тобто минущі, а з усяким тимчасовим існуванням, мовляв за Шелінгом [34], поєднаний смуток. Те саме каже й Гегель [35]: з тимчасовим існуванням нерозлучне страждання. Справді, Марто! Коли б ми могли вічно тривати, якими дрібними, нікчемними видалися б нам наші болі та муки!

— Але й радощі так само!

— Маєш рацію! Вічне життя було б байдужістю, тобто вічною смертю. Протилежності сходяться, в цьому безглузда закономірність випадковості. Ми в цілковитій владі її, і от бачиш, що з неї нема навіть теоретичного виходу.

— Його й не треба шукати,— сказала Марта.

— Мудро не шукати того, чого не можна знайти, а подивись, яке міцне в людях прагнення продовжити свою тривалість. Якщо релігійний потойбіч уже зруйнований, якщо спадкове продовження в роді, той гатунок безсмертя, що його так високо підносили біблійні євреї, нікого вже не задовольняє, то лишається ще відносне безсмертя ідеї, до якої кожен може себе прилучити по своїй уподобі. Тому люди ладні навіть жертвувати власним життям задля життя ідеї. І треба визнати, що ніщо так не зміцнює ідеї, як самознищення чи просто нищення людей в ім'я її. Історія, скільки відомо мені, вчить нас, що найпоживнішим грунтом для ідей завжди були кров і смерть.

— Пам'ятаєш пісеньку про смерть,— сказала Марта,— ось цю:

А вже смерть та по дворі ходить,
а вже потихеньку до мене підходить,
та все потихеньку, та все помаленьку
до мене підходить...

Іноді я співаю цієї пісні, і, знаєш, здається мені, що нею я накликаю на себе смерть. Співаю, і мені чується, що смерть бродить коло будинку, потім заходить у помешкання, береться за ручку моїх дверей і ось зараз увійде... Моторошно так робиться!

— Ти нервова, Марто! Смерть нізвідки не приходить, а постійно пробуває всередині нас, чекаючи, іноді дуже довго чекаючи слушної хвилини, щоб обійняти свої права. Ми носимо свою смерть у собі, зовнішній чин може її тільки передчасно звільнити. Смерть не має в собі тих таємниць, що їх витворив жах і людська уява. Обмін речовин припиняється, настає якась мить байдужості, сцепеніння, потім починається процес розпаду білка, процес простий і добре нам відомий. Щоправда, не всі клітини підпадають йому відразу, деякі зберігають ще властивість розвиватись; за приклад цьому може бути хоч би волосся, що виростає на мерцях. Не обходиться в явищах смерті й без певних парадоксів. Ти, мабуть, знаєш, що білки нашої їжі підпадають передусім діянню шлункового фермента, пепсину, який травить їх, тобто розщеплює на складові частини. Але стінки самого шлунку теж є білок, отже, є небезпека, що пепсин за одним заходом може перетравити й саму шлункову оболонку. Організм проти цього бореться, виробляючи спеціальний антипепсин, що охороняє білкову тканину шлунка від цієї руйнації. По смерті виріб антипепсину припиняється, і

рештки пепсину починають тоді травити самий шлунок. Це єдиний відомий нам випадок справжнього самопожирання, тим більше цікавого, що відбувається воно після того, як тварина втрачує вже здібність пожирати інших.

— Яка бридота! — скрикнула Марта. — На саму думку про це можна втратити апетит.

— Ця бридота, як і багато інших, доводить тільки, які механічні й сліпі суттю своєю життєві явища. І тим більше дивує їх складність, яку нам, біохімікам, доводиться раз у раз поборювати. Та що там життєві явища! Будова якоїсь звичайної органічної молекули може приголомшити своєю витонченістю. Нам відомі, наприклад, види цукрів, що різняться між собою, маючи тим часом ту саму молекульну будову. Різниця їхніх властивостей, виявляється, залежить не від кількісної чи якісної відміни в молекулі їх, а від такої делікатної і незначущої речі, як просторове розташування окремих груп у тій молекулі. Хімічний аналіз безсилий викрити таємницю цих ізомерів, і їх доводиться розпізнавати по їхній здібності до так званої оптичної діяльності, яка полягає в тому, що вони повертають праворуч або ліворуч промінь поляризованого світла. Отже, ми маємо правоповертальні й лівоповертальні модифікації чи ізомери глюкози, молочної, винної кислоти тощо.

— Це ніби політичні партії, — зауважила Марта. — Правоповертальні й лівоповертальні.

— В науці напрям повороту не важить, — сказав Славенко. — В науці важить констатація і вивчення факту. Але вже саме через це розвій науки раз у раз підсилює і стверджує матеріалістичний світогляд, найсміливіший і найскромніший у своїй логіці. Щоправда, він базується на припущенні, що речі є такі чи приблизно такі, як ми їх сприймаємо за допомогою наших чуттів. Цього основного припущення ми, видима річ, довести не можемо, бо, щоб перевірити діяльність наших наявних чуттів, треба було б мати зовсім нові якісь чуття та органи. Та й це не зарадило б, бо оті нові чуття, коли б ми їх раптом набули, треба було б знову перевіряти! Але далеко логічніше припускати, що світ в основі своїй є те, що ми уявляємо, ніж твердити, що він являє собою щось зовсім відмінне від нашого сприйняття, бо в такому разі між нами та світом неможливі були б жодні взаємини, навіть саме сприйняття.

Такі розмови поновлювались у них щовечора. Злігши Юрієві на коліна, немов дрімаючи в його обіймах, Марта надзвичайно пильно їх слухала, а Славенко надзвичайно

охоче їх провадив, десь почуваючи, що розмови ці його підносять перед дівчиною, збільшують його владу над нею, підпорядковують її його мисленню. Це була його своєрідна поема, закоханий науковий спів, один з тих численних способів, яким самець чарує півподолану самицю.

— Вивчаючи основні життєві процеси, — казав він, — хоч би й ті самі процеси травлення, починаєш глибше розуміти й процеси духовного життя. Справді, наперед можна припустити, що всі наші вищі психічні функції мають свого прототипа в нижчих сферах життєвої діяльності, бо важко собі уявити можливість принципово окремих схем для психіки, що становить тільки похідну функцію нашої фізіології. Основний апарат життя є апарат живлення, отже, в ньому й слід шукати аналогій навіть для законів нашого мислення. Наведу один характерний приклад. Білок, потрапляючи в шлунково-кишковий тракт, розкладається там на свої частини, так звані амінокислоти; потім так само він складається знову в білок нашого тіла. Ти бачиш дві різні стадії цього процесу: першу розкладову — аналітичну, другу складову — синтетичну. Чи не те саме робить мозок із нашими сприйняттями? Те самісіньке: він аналізує і синтезує. Принципи шлункової праці є заразом і принципи розумової. Ми не дуже помилимося, якщо назвемо мозок нашим духовним шлунком.

— Юрчику, — мовила Марта, — ти стільки наговорив мені про шлунок, що я вже починаю відчувати його в собі, як щось зовсім окреме... А про свої досліди ти нічого не кажеш.

— Шлунок — це все, Марто! Від нього залежить наша вдача, настрої, спосіб мислення, енергія, навіть краса. І мої досліди також стосуються шлункової проблеми. Що сказати тобі про них? Вони одноманітні й повільні. Від них не можна сподіватися того безпосереднього й видимого ефекту, який дає, наприклад, винахід нової машини. Мета їх занадто далека. А такі досліди, ти розумієш, провадити важко. Тим важче, Марто, що почуваєш себе в цій галузі зовсім самотнім. Біохіміки відвернулись від білків, вони працюють здебільшого над ферментами та вітамінами, де можна здобути безпосередніх практичних наслідків, хоч би в лікарських справах. І білок лишається занедбаний. Знань про нього на сьогодні досить, а практичної потреби на штучний білок немає, та ще довго й не буде. Наївний ентузіазм, що супроводив Фішерові спроби, дитяча надія, що ось через кілька років усі живитимуться штучним білком — все це розвіялось і зникло. Але проб-

лема залишилась. І її розв'язання завершить ту колосальну роботу, в якій ми всі так чи так беремо тепер участь, — роботу коло створення нового світу.

— Мене захоплює майбутнє — сказала Марта. — Я відчуваю той новий світ, де всі будуть вільні. Юрчику, яка я щаслива, що ти працюєш для здійснення цього нового світу!

— Так, я працюю для цього. Більше: я певен, що штучне живлення буде здійснене. Тільки ця віра — повір мені, Марто, — підтримує мене в моїй сірій, похмурій роботі, позбавленій близьких досягнень. Я посуваюсь у ній щороку на сантиметр, а відстань до кінця — кілометри. Мого життя на це не стане. Але кожний мій крок є фортеця, що ніколи вже не буде здана. Що ми маємо зараз? Кілька вузько лабораторних способів концентрувати амінокислоти в білкоподібні речовини. Та й тільки. Ба більше — для спроб у синтезуванні білка ми мусимо брати амінокислоти, здобуті з розкладу того ж таки білка; ми ще не вміємо здобувати їх із мертвих органічних речовин, крім невеликих винятків, як от глікоколь із хлороцтової кислоти або лейцин із амілового алкоголю. Я не згадую вже про дорожнечу цих лабораторних спроб, про дорожнечу самих амінокислот — з економічного погляду штучний білок є зараз цілковите безглуздя. Але робимо ж ми штучний каучук, робимо штучний шовк, дешевший і кращий за природний. Робимо штучні анілінові фарби, що геть витиснули рослинну фарбу з промисловості, маємо штучні пахощі, есенції тощо. Нема ніяких підстав не припускати, що й штучний білок зрештою себе економічно виправдає.

Марта спитала, чи не позначиться в майбутньому штучне живлення на людській психіці, чи не призведе вона до занепаду яких властивостей і до повстання інших.

— Ні, Марто, — відповів, зітхнувши, біохімік, — навряд чи є підстави це припускати. Наука, я вже казав тобі, безсила проти консервативності людської натури. Ївши природний чи штучний білок, людина лишиться та сама, з тими самими півтора десятками чуттів, про які розводяться поети.

— І кохання також лишиться?

— Передусім.

— О, це буде чудово! — сказала дівчина, пригортаючись до нього. — Знаєш, Юрчику? Людину не треба змінюти, їй треба тільки допомагати.

— Ах, Марто! Ти завжди маєш рацію, — сказав він, цілуючи її.

Ці біохімічні розмови сильно впливали на дівчину, радували її і захоплювали. Адже вона за допомогою їх доступилася його інтимних думок, пройшла в плани його роботи, в його найглибші сподіванки, в рацію його існування. Вона стала вірницею його задумів, отже, опанувала його геть усього, прилучилась до найдорожчого, що має людина, — творчості й праці. Ніщо не лишилось у нього для неї схованого, вона викрила в ньому все силою свого кохання, могутністю своєї ніжності й уваги. Це давало їй більше щастя, ніж поцілунок, ніж увесь любовний запал і любовні слова. Душу його вона почувала, живу, хоч і похмуру трохи, душу коханого, такого чудного, несподіваного й незрівнянного.

Від розмов їй у пам'яті лишалось чимало спеціальних термінів, що їх вона якось особливо плекала, силкуючись не забути, хоч і не розуміючи їх. На самоті дівчина часто їх повторювала, і, немов граючись, уособлювала їх. Глюкоза видавалась їй перекупкою, аланін уявляла гарненьким білявим хлопчиком, глікоколь — страшенним пустуном, тирозин — людиною небезпечною, триптофан — кумедним тюхтієм. Почувала до цих невідомих речовин велику ніжність, бо вони від нього походили, з його уст, з його душі, і вони лишались, коли він відходив, роблячи його самого реальнішим під час відсутності, навіть розраджували її самотність, коли вона ввечері його чекала.

СВІЙСЬКИЙ ОТЕЛЛО[36]

Біохімічні розмови мали ті наслідки, що були в них закладені з самого початку їх повстання. Бо в цих розмовах, таких далеких від проблеми їхніх взаємин, кожне з них нишком пильнувало своєї мети, отож білки, ферменти й амінокислоти правили тільки за солідний параван, що під його прикриттям вечір у вечір посувалось наперед їх зближення. З кожним міркуванням Юрій здобував над дівчиною щораз більше чоловічої влади, і вона не могла цьому опиратись, оскільки вважала, що разом з тим здобуває більше влади над його душею. Між них невпинно відбувався обмін цінностями зовсім різного порядку, цінностями, абсолютно незмірними в нормальних обставинах, але між якими кохання вміє знайти й застосувати співмірний еквівалент. Оголюючи свої думки, він оголював її тіло. Іноді, додому йдучи, Юрій роздягав Марту спати,

захоплено дивуючись, як то може обмін речовин витворити своїми процесами такі ніжні й принадні форми, появити такий чарівний колір шкіри, накреслити ці сміливі й безумні заокруглені лінії. Дівчина не могла йому відмовити з причин, угорі зазначених, а ще й тому, що вкладатися таким способом спати не було й самій їй прикрим чи відразним. Іноді вона півроздягнута слухала його філософування, що бриніло тоді надзвичайно піднесено, і уявляла себе геть маленькою, а руки, що обіймали її, здавались їй галуззям, де вона гойдається, і мову його вона чула, як вечірній хлюпіт води об берег.

Нарешті, біохімія її перемогла. Вранці дівчина прокинулась геть здивована подією минулого вечора й першу хвилину навіть спробувала посміхнутись. Але зразу ж її обпав жах, що ось тут коло ліжка ніби стояв, чекаючи тої миті, коли вона розплющить очі. Серце її так стиснулось, що вона мимоволі схопилась руками за груди, і в тіло їй поширилась холодна, гидка вага, як ніби кров її зненацька змерзла й загусла. Дівчина якось раптом оспала й сцепеніла, аж ледве їй сили достало підвестись з ліжка. Противно звичаєві своєму одяглася дуже поволі, подовгу тримала в руках кожну річ, замислюючись над тим, як її повернути. Нарешті злякалась, що може спізнитися на посаду й бігцем подалася з хати.

На вулиці нове чуття згнітило її: нестерпучий сором. Здавалося їй, що всі вже знають про її подію, що вчинок написано на її чолі, що кожен рух її зраджує, робить відмінною від інших людей, значить її видимим і ганебним тавром. Кожен погляд на себе Марта сприймала, як слідецький, і йшла вперед у страшному збентеженні, воліючи швидше сховатись за дверима установи й заразом розпачливо гадаючи, що там їй доведеться здибатись із людьми, що знають її, мають право з нею розмовляти, розпитувати, жартувати. «Я, певно, не витримаю», — думала дівчина. Але тиша статистичного підвідділу трохи заспокоїла її. Вона побачила всіх на місцях, всіх за роботою, і сама старанно працювала, хоч руки їй тремтіли і цифри іноді зникали перед очима.

Після праці Марта поєднала всі свої сили й постановила відбувати далі свій день так, ніби в житті її нічого не сталося. Звиклий розпорядок мав зменшити у її власній свідомості важливість події, і вона, пообідавши, рушила на курси. Але ще нове відчуття опанувало її, відчуття, що вона є руїна, непотрібний покидьок, щось розчавлене, миршаве й нікчемне. Марта заявила, що голова їй

болить, та й справді голова її отупіла, і, не досидівши лекції, помандрувала додому. І шкода було, бо до дипломових іспитів їй лишилось щонайбільше місяць.

В хаті їй треба було прибрати, витопити, вмитися, перебратись, та нічого цього вона не зробила. Всі гнітущі чуття, що дівчина за день дізнала, тепер об'єдналися проти неї разом із страхом, рабським страхом за майбутнє. А хвилинами марилось їй, що того майбутнього й зовсім не буде, що життя її кінчилось, що вона дійшла грані його і путі їй далі немає. І, як завжди, свідомість безпорадності була їй радісна, давала насолодний спочинок її чуттям, власне безсилля колисало й пестило її, присипляючи болі. Бо в своєму лихові дівчина якось розчинялась, переставала існувати, як суцільний об'єкт його, отже, випорскувала з-під його гніту й сумовито споглядала на нього ніби десь здалеку.

З того жаль повстав у ній — не за тим, що сталося, а за тим, що воно вже сталося, що воно вже доконане, що воно вже — минуле. І ще сталося так, як вона не думала, — пригадались їй мрії про Канів, про дитинство своє, з яким вона жадала пов'язати кінець дівоцтва в якесь неподільне безпосереднє ціле, щоб народитися жінкою там, де була народилася, коло великої ріки, серед великого степу в урочистому святі кохання й природи. Це були тільки мрії, може, й занадто романтичні, але провал їх Марта сприйняла, як життєву поразку. І згадавши, що ось незабаром він знову прийде, дівчина пішла геть з кімнати, щоб з ним не здибатись. Вона навіть думала про те, щоб не бачитися з ним уже ніколи.

Юрій Олександрович того дня з'явився за десять хвилин перед усталеним терміном. Ніколи ще бажання бути з дівчиною не мучило його так, як сьогодні. За день воно сточило біохімікові всі ділянки його серця, і він прийшов оце геть знеможений від радощів, захвату і хвилювання. Його почуття до дівчини після вчора зробилось якимсь палющим, відбирало йому спокій і певність, натомість даючи насолоду жадання, зосередження на єдиній думці про неї і єдиному до неї пориві. «Я люблю її», — шепотів він сам собі, і щоразу ці слова були йому за новину, без кінця в собі знаходжувану, так ніби він мав до дівчини не одну любов, а безліч їх, усе різних, з новими й несподіваними відтінками. Противно всяким законам логіки та сама думка про той самий об'єкт ставала йому за невичерпну різноманітність! І ці три слові його через цілісінький день п'янили й поривали.

Різка досада змінила на його обличчі закохану посмішку, коли Славенко вступив до порожньої Мартиної кімнати. Дівчини не було. А саме сьогодні вона мусила його найбільше чекати! Її відсутність видалась йому страшною образою, бажанням принизити його, примусити чекати й мучитись. Та ненависть, що часом у біохімікові на дівчину прокидалась, охопила його зараз, підсилена цілоденним жаданням, і якусь мить він ладен був піти геть, щоб ніколи не вернутись. Але переміг себе й подумав спокійніше: «Певно, збори в установі. Збори в нас завжди довгі, вона затрималась». І, роздягшись, знічев'я підпалив у грубі, побачивши кілька незужитих дровин, сів коло вогню й закурив.

Так сидів він до восьмої години, ввесь час наслуховуючи. Потім почав щось читати, о восьмій з половиною покинув книжку і стурбувався. «Ні, це не збори, тут інша якась причина», — мовив він уголос і мимоволі подумав як про можливу за дійсну причину Мартиної відсутності. «А що ж, від неї можна сподіватися! Вона нервова й трохи романтична», — думав він. Цілком, отже, можливо, що вона надміру глибоко переживає, що їй соромно, лячно, що вона, зрештою, втекла, але ж повернеться! «Ах, любенька й дурненька!» — думав він далі вибачливо. І щоб згаяти час, почав прикидати розумом, що їй сказати на заспокоєння, коли вона, нарешті, заявиться після мандрів додому.

Що ж їй, власне, сказати? Передусім, що її поведінка, коли вона справді така, як він розумово припускає, є наслідок непоправного виховання. Дивна річ, але, незважаючи на добродійний вплив революції у цьому напрямі, сучасні дівчата якимсь робом зберегли рештки старосвітських поглядів на взаємини з чоловіком як на щось непристойне, ганьби гідне, згори заборонене, однословно, грішне. З цими суто релігійними уявленнями, з цим реакційним культом незайманості виховання, мабуть, не провадять достатньої боротьби, полишаючи сучасну дівчину під владою смішних забобонів. «Ах, які ми ще феодали», — зітхав Славенко, плетучи свої думки.

А ще гіршає справа, коли до загальних хиб виховання долучаються хиби вдачі, що посилюють чинність перших. Дівчина романтична й наївна, має нахил ще й прибільшувати вагу свого дівочого становища, зв'язує із порушенням його поняття про якусь безповоротну втрату, але заразом оповиває це порушення мріями й надмірними сподіванками, тому незрідка зазнає розчарування, а найголов-

ніше — викохує в собі жах перед дурними нормами минулого, шкідливими за доби раціоналізації життя і здійсненої в нас цілковитої рівноправності жінки. Але як боротися з хибами вдачі? Це питання біохімік обміркував окремо й уважно, але знову дійшов висновку, що вдачу теж можна перебороти тільки вихованням та добірними прикладами або інакше сказати — перетворенням старого побуту, що зробився геть нестерпучий для сучасної людини.

Так він довго міркував над неможливим становищем дівчат та над способом виправити його, маючи викласти Марті свої міркування в зрозумілій і гарній формі, але о дев'ятій з половиною споглядальний настрій його схитнувся. Двох з половиною годинне чекання непомітно його пригнітило. Він почав, хвилюючись, ходити по кімнаті. Непевні думки щораз дужче його осідали, здіймали в ньому тривогу і тугу. Де Марта? Блукає вулицями? Сидить десь у холодному саді? Чи, може, заподіяла собі щось? Де шукати її? І як це безглуздо! Він заходив у якусь безпорадність, не маючи змоги будь-що змінити в ситуації, яка видавалась йому ту мить страшною. І поволі підпадав розволіклому смуткові, ніжному жалеві за вчинене, за недоладне виховання дівчат і за всю нікчемну систему життя з його нескінченими болями. «Ніби й справді нас заклято», — думав він печально.

Цигарки його були вже всі спалені, і Славенко, зрештою, сів на ліжкові, схиливши на голову руки. Він не вірив уже, що Марта може вернутись не тільки зараз, а й будь-коли. Вона здавалась йому навіки втраченою, назавжди недосяжною, крихким привидом його минулого. «Мені лишається тільки піти й теж не вертатись, — думав він. — Є щось нелюдське в тому, щоб далі не бачитись. Вона це зрозуміла, у неї велика душа. Але мушу попрощатися з нею. Мушу їй написати».

Біохімік сів до столу, видобув блокнота та олівця й написав: «Марто, я схиляюсь перед твоєю мудрістю в коханні. Я теж іду. Нікого я не любив так, як тебе, та й загалом не любив. Любив — це замало. Жив тобою, мислив тобою. Ти перша й остання, ти єдина, Марто. А тепер я йду назад у ту сірину, в ту похмурість, з якої ти мене викликала. Прощай, Марто, ти велика».

Він кінчив і дивився на написане, де слова, здавалось йому, сяяли, мінились, випромінювали світло й тепло, напоєні силою його чуття і жалю.

Щось торкнулось його плеча, і він поволі повернув

голову: позад нього, в пальті й капелюхові, стояла бліда, якась незвичайна Марта, що тихо ввійшла за його спиною до кімнати.

— Що ти робиш? — спитала вона ледве чутно.

— Писав тобі листа,— так само відповів він.

— Юрчику! Я нічого не розберу, в мене все переплуталось.

— Я люблю тебе, — сказав він.

Вона дивилась на нього, немов перевіряючи.

Тоді він промовив хрипко:

— Не віриш? Я пішов би назавжди, коли б ти зараз не прийшла.

Але дівчина вже оповила його.

— Не підеш! — шепотіла вона. — Ти мій... Ох, це якась безодня!

Майже слідом за Мартою вернулась додому й дружина кооператора Іванчука, закінчивши свою буфетну працю в Караваївських лазнях. Перша з двох кімнат, що вони в цьому будинку наймали, правила родині за їдальню, а вночі тут спала маленька Ада; тому Тетяна Ничипорівна тихенько перейшла її поночі і вступила до другої кімнати, до подружньої своєї спальні. Тут горіло світло, але сам кооператор лежав на ліжку, звісивши ноги й заплющивши очі.

— Ти заснув, Давиде? — півголосом спитала Тетяна Ничипорівна, скидаючи пальто.

Кооператор поволі підвівся й широко позіхнув.

— Та нє... приліг оце трохи задрімав. Завтра ж рано вставать — на Шепетовку їду. За тим ділом, що я казав. Ти знаєш.

Він знову позіхнув і додав:

— Заработаю, може, який червінець... Я вже зовсім собрався, там тільки харчів завтра вкинеш.

— Я завтра теж раненько встану, — мовила Тетяна Ничипорівна.— Може, їсти хочеш? Пиріжків зо три зачерствіло, так я взяла.

— Ні, ми з Адкою борщем повечеряли, — казав кооператор. — Оставалося трохи, так я на примусі розогрів.

Розмовляли вони пошепки, щоб не збудити дочку, і цей стриманий шепіт надавав важливості їхнім словам. Та й насправді речі, про які мова була, здавались Тетяні Ничипорівні вельми значущими, і в її запитанні, чи не голодний дружина, було багато щирого почуття й властивої їй лагідності. Дбайливість і смак господині, якась глибока й непохитна зацікавленість хатнім побутом почу-

валась у її голосі, рухах, у всій її постаті, огрядній і заразом неважкій. Вона ширила круг себе симпатичну врівноваженість, спокій і родинне тепло. Любила до безкраю цей момент вечірнього повороту після роботи додому, до свого рідного дому, де дружина й дочка. Її почуття були раз назавжди скеровані, життєві шляхи невхильно назначені, випливаючи з передумов її вдачі та холоднуватості її жіночого темпераменту.

Сівши на ліжко навпроти чоловікового ліжка, що між ними лежала ткана, досить стоптана доріжка, Тетяна Ничипорівна взялася спокійно та смачно споживати один з принесених пиріжків і вела далі свою тиху розмову. Треба на ці три дні, поки Давида Семеновича не буде, договорити сусідку їхню, фрау Гольц, щоб доглянула ввечері Аду. До речі, фрау Гольц просила пошити їй пару сорочок та наволочку, от вони й поквитуються.

— Бачиш, як нам швейна машинка знадобилась, — мовила вона. — А ти проти був.

Хоч і у великій грошовій скруті вони перебували, та все ж рік тому Тетяна Ничипорівна таки домоглася, щоб узяти навиплат машинку до шиття. Довгі роки вона провадила невсипущу боротьбу за це хатнє знаряддя, але, коли кооператор на посаді був, він виявляв великопанські нахили й стояв за тим, що на порядних людей мусять шити швачки. Кооператор тоді мріяв за вигідний м'який побут, а дружину свою уявляв тільки панією з покоївкою та куховаркою до послуг. Та після катастрофи з посадою, кооператор мусив здатися, і тоді замість його мрій виступили господарські, прозаїчні, але завзяті здібності його дружини. Машинку до шиття, без якої Тетяна Ничипорівна не уявляла родини, нарешті куплено коштом жахливих заощаджень, і вона, стоячи у кутку, зробилась не згіршою окрасою помешкання, ніж якась коштовна картина в салоні буржуа.

— Проти був... — зітхнув кооператор. — Мало проти чого я був проти!

Цей сумний висновок відразу сполучив Давида Семеновича з думками, що він їх мав перед дружининим приходом. Він неправду дружині сказав, що дрімав був на ліжкові; він навіть позіхнув фальшиво, щоб переконати її, ніби йому спати хочеться. А насправді він просто лежав і думав про свою сусідку, дівчину Марту.

Гнітющі й болісні були його міркування, але він пильно прислухався до них із завмертям у серці, він не міг їх збутися, вони були від нього невід'ємні. Якби він ці

міркування переміг, то від нього не лишилося б на ту мить нічого, крім надмуханої туманом оболонки. Так він, може, цілу ніч думав би про Марту, коли б дружина своєю появою не повернула його до дійсності. І він дуже здивувався, бо за дружину зовсім забув, що вона є, що може вернутись, розмовляти з ним і сісти отак навпроти з пиріжком у руках.

За час, відколи дівчина в них оселилась, Давид Семенович до неї непомітно звик. Допомігши їй спочатку влаштуватись на новому житлі, він щовечора її відвідував, бо не був зв'язаний ні роботою якою, ні дружининою присутністю. Це вечірнє гостювання в дівчини, розмова з нею, жарти й тяжкуваті дотепи стали йому за єдину розвагу в невеселому його становищі, а сама дівчина — за єдину вірницю його одноманітних, але щирих нарікань. У Мартиній кімнаті, тільки в ній, він виливав свою скривджену, наболілу душу, знаходив хоч насмішкувате й недбале, але свіже співчуття, що бадьорило його далеко краще, ніж урівноважена підтримка Тетяни Ничипорівни. І ці дружні взаємини їхні через постійність свою, через свою до певної міри потаємність, набували в душі кооператора чарівного присмаку. Якісь надії, геть зовсім неоформлені та темні, ніс він із собою, покидаючи її кімнату перед дружининим поворотом; це були, зрештою, тільки підвищені сподіванки на здобуття посади, на поліпшення фінансового стану, на щасливу кар'єру, але заразом і ще щось, дуже радісне й вельми приємне.

А найкращими, звісно, хвилинами був його поворот до дівочого покою після того, як там зліквідовано чергового зальотника. Давид Семенович з'являвся тоді гордий, з великим запасом глузувань та натяків, переможно вступаючи в посідання своїх добросусідських прав. І здавалося йому, що всі оті «лизуни», всі оті фертики, є щось тимчасове, є полова, що механічно відвіюється від добірного зерна його особи, і дівчина немов вертається щоразу до нього, як до сталої підпори свого життя. Тому й перші візити біохіміка, хоч і видались кооператорові гидкими та зовсім зайвими, але настрою його не похитнули. Він посмішкувато чекав. Чекав тиждень, півтора, і дівчина не подала йому жодного знаку. Тоді він сам вирішив нагадати про себе, пославши, як і раніш траплялося, дочку свою Аду, але в заході своєму зазнав тяжкої поразки. Тоді тривога, дедалі більшаючи, облягла йому серце.

Бо саме в серці йому боліло. Кооператор дізнав жахливу нудьгу самотніх вечорів у порожніх тихих кімнатах

серед знайомих і обридлих речей, до яких він був ніби прип'ятий. Почуття втрати точило його, хоч і не знав достоту, що саме втратив. Жодного сміливого почуття йому не з'являлось, жодного виразного пориву в ньому не було, сам він не відав, чого хотів, але щовечора надходила йому задуха, повільний гніт, дратування і туга ув'язненого, так ніби поріг Мартиної кімнати виріс у мури, що від цілого світу його відокремили. «Сьогодні треба, мабуть, піти до сусідки, бо щось дуже скучно», — думав він щовечора, але «піти» йому не ставало сміливості. І ось сьогодні це нетривке бажання «піти» надмірно кооператора мучило. І, як завжди, викликало в ньому сумні спогади про колишні не здійснені плани, про той минулий час, коли він при повних надіях починав своє змужніле життя. Все йшло ніби добре — двадцять четвертого року він із провінціальної Тульчинської райспоживспілки потрапив до великого центру, до Києва, в торговельний відділ ВУКопспілки. Кар'єра його нав'язувалась, і дитині своїй, уже за щасливої вукопспілчанської доби народженій, він дав ім'я Аделаїди, ім'я гучне й урочисте, що було втіленням усіх його прагнень догори. І раптом оте скорочення! І раптом до сусідки зачинені двері! Життя спинялось у Давиді Семеновичу, коли він, лежачи, про це міркував.

Тепер він розмовляв із дружиною, а в голові йому морочливо крутилась та сама думка, що треба «піти». І влада цієї думки щораз більшала, бо вечір уже кінчався, одинадцята година була, і з кожною хвилиною, що він сидів, «піти» робилося неможливішим.

«Треба піти. Якось треба піти», — думав кооператор.

— А оце вам із Адою хай назавтра буде, — сказала Тетяна Ничипорівна, відкладаючи пару пиріжків.

— Я лучче в дорогу возьму, — відповів Давид Семенович. — У дорозі їсться. «Треба якось піти», — думав він, і серце його тремтіло.

— А тепер спати... Давай, лишень, я ліжко тобі постелю.

Кооператор підвівся і відійшов трохи вбік, дивлячись, як дружина вправно орудує з подушками й ковдрами. Спати йому не хотілось, сама думка, що ось він може лягти зараз і заснути, була йому жахлива, була йому як смерть.

— Ох, Давиде, — сказала Тетяна Ничипорівна, почавши роздягатись. — Як вистоїш чотири години на ногах, так ноги ніби дерев'яні... Ось ляжу, так не чую їх. Спиш, як убита.

— Стомлюється чоловік... — відказав кооператор. — Я от нічого не делаю, а тоже. Та воно й позно...

Він глянув на свого кишенькового годинника й здивовано скрикнув:

— Диви! Часи остановились... Мабуть, зранку забув завести. От історія!

Годинник його чудово йшов, але кооператорові зненацька в голову впало об'явити його ненакрученим. Тоді він піде до Марти спитати, котра година, й, може, зайде до неї в кімнату... Може! Може!

Він стояв серед хати з годинником у руках, удаючи великий подив.

— От так історія, — казав він.

— То йди швиденько спитай у сусідки, поки спати не лягла,— мовила Тетяна Ничипорівна, позіхаючи.— А то як же ти встанеш завтра на поїзд?

Вона вже залізла під ковдру й смачно потягалась.

— Та мабуть, що доведеться піти,— сказав кооператор, також позіхаючи.— Ти спи,— додав він, погасивши по дорозі електрику.

В темряві він увійшов до кухні й прислухався. Стояла тиша; світла щілина внизу Мартиних дверей була рівна й ясна, з крану мірно спадали краплини води. Кооператор думав, як йому підійти — чи крадькома, чи звичайно, як люди ходять? «Не злодій же я»,— вирішив він нарешті, й пішов звичайно, хоч хотілося підкрастися й підслухати.

Та, незважаючи на тупіт своїх кроків, він зблизу зачув у сусідчиній кімнаті якийсь невиразний і складний комплекс звуків, де було ніби бурмотіння, шелест, скрип. «Не може бути»,— подумав він, холонучи. І, постукавши в двері, голосно спитав:

— Скажите, который час. У меня часы остановились.

І з жахом відчув, що йому зразу ніхто не відповів. Не тільки зразу, але й наступної миті. «Не може бути»,— думав він, піднісши для чогось руки, які тремтіли. Він ніби хотів оборонятись. Минула ще мить, ще кілька митів, які спроквола відбивало його серце, і аж тоді нарешті він почув, немов із прірви якоїсь, уривчастий Мартин голос:

— За чверть... ні, десять на дванадцяту.

— Спасибі,— глухо відказав Давид Семенович.

Він швидко пішов і щільно зачинив двері до своєї кімнати. «Так, так»,— думав він, стоячи в темряві. «Он воно як»,— знову думав він. «Так он що»,— ще подумав,

У голові йому було темно, як і навколо. Потім зразу підбадьорився й подумав глузливо: «Хе, хе, та й ми ж не гірші!» Тоді тихенько попростував до кімнати, де лежала його дружина.

Ідучи, спішно уявляв її роздягнуту, уявляв її тими митями, коли не відповідають, і, підійшовши до її ліжка, був повен розпачливої, хисткої пристрасті.

— Це ти, Давиде? — сонно спитала Тетяна Ничипорівна, прокинувшись із дрімоти від його дотику.

— Я... я...— шепотів кооператор, обіймаючи її.

— Що це ти надумав? — мляво казала вона, відхиляючись.— Тут ногою важко ворухнути... Я як розварена... І тобі їхати завтра. Хай іншим разом... Спати лягай.

— Он ти яка,— ніяково прошепотів кооператор.

Він почував себе, як лантух, з якого висипано зерно. Але з ліжка від дружини не пішов, чекаючи, пока вона знову засне. Машинально тримав її за руку. А коли дихання в неї зробилось рівне,— на це кілька хвилин треба було,— він підвівся й нишком вийшов до кімнати, де була дочка. Почував виснагу в цілому тілі, тому намацав коло стіни стільця й сів спочивати. Віддих мав затриманий, немов чекав щомить якоїсь несподіванки; аж раптом скрикнула зі сну його дочка, і цей звук кооператора протверезив — він відчув себе в своїй хаті, навіть виразно усвідомив, на якому саме з своїх стільців, що не були одностильні, він зараз сидить. І знову почав думати чи — певніш — уявляти.

Уявив передусім випадок, що йому був за свідка кілька років тому. Якась молода жінка хотіла зіскочити з трамваю під час руху, потрапила під колеса, і їй відтято ногу. Круг її непритомного тіла вмить збилась юрба, серед якої був і Давид Семенович, що стояв та дивився, аж поки негайна допомога забрала жінку в своє авто. Тепер він уявляв замість тої жінки Марту з відтятими ногами, геть скривавлену, понівечену, з побитим обличчям, розшарпану, стогнущу, і голос її він чув, і той голос був такий, як вона допіру йому відповідала годину. «Доскакалась, дівчино?» — подумав він глузливо й зручніше вмостився на стільці.

Тепер Марта була цілком у його руках, і він чинив з нею як хотів. Надавши їй знову неушкодженого вигляду, уявив її далі, вагітною і покинутою, примусив її плакати й божеволіти з розпачу, примусив її прийти до себе, благати допомоги й рятунку. «Було б шануватись»,— скаже він їй, і вона зомліє. І родиться потім у неї жахлива

дитина, якийсь покруч, якого вона злякається, і викине вона його в убиральню, а сама завіситься в своїй кімнаті на шлейках, що випадково від її коханця залишаться. Але не завіситься! Міліція її візьме, і будуть її судити за дітовбивство, а він виступить свідком і скаже: «Товариші судді! Я все це завбачав, до того воно йшлося. Страшний гріх учинила ця дівчина, страшну мусить прийняти й кару...» Коли він свою довгу промову скінчив, уся зала, усі, хто тільки є, кидаються на дівчину, шматують її, топчуть ногами, і от знову вона лежить перед ним покалічена, як та жінка з відтятою ногою.

Раптом кооператор, покинувши знадну уяву, що його тішила та розраджувала, схопився й підбіг до дверей. Бо хоч і захоплений був дуже, але інстинктивно наслуховував: двері Мартиної кімнати рипнули, кроки зашелестіли в кухні. Давид Семенович тихесенько відхилив свої двері, і в щілину побачив навскоси задню стіну кухні з вихідними дверима — побачив тому, що кухня була трохи освітлена від непричинених дверей з Мартиної кімнати, де горіла електрика. В ту ж мить у його видноколі з'явилося дві постаті — Славенко в пальті та капелюхові й Марта... Кооператор затрусився від образи, їх зараз побачивши, бо йшли вони, міцно обійнявшись, як одна чудернацька постать, і попри всі інші чуття кооператорові здавалось, що він випадково зазирнув у далекий світ привидів.

Коло вихідних дверей вони спинились і довго мовчки цілувались. Потім шепотілись між новими поцілунками, але кооператорові так калатало серце, що слів їхніх він не почув. Він тільки дивився і тямив тільки зір свій та болісне, стиснуте й голосне кидання свого серця.

«От і вона, от і вона»,— безглуздо думав він.

Коли Славенко пішов і дівчина замкнула за ним двері, Давид Семенович відчув конечну потребу щось учинити, виявити себе, крикнути дівчині, що ти розпусниця, перелюбка! Він стояв і сам чекав своєї доконечної дії. Марта тим часом підійшла до крану й напилась води. Ось вона вже до кімнати рушила — тоді кооператор розчинив двері, коло яких стояв, і раптом голосно спитав:

— А хто там?

— Це я, Давиде Семеновичу, воду пила,— хутко відповіла Марта, зникаючи в своїй кімнаті.

СКАНДАЛ У БЛАГОРОДНІЙ РОДИНІ

Великий годинник у їдальні професора Маркевича глухо продзвонив десяту годину. Простора кімната, мляво освітлена електрикою з-під розлогого абажура над столом, була ніби порожня, ховаючи в аморфній своїй тиші присутність меблів і жінки, що у глибокій роздумі сиділа тут на канапі. Дзвін годинника немов прокинув її, і вона підвелася, висока й худа, в чорній сукні з високим коміром, що робив її саму ще довшою на вигляд. Якусь хвилину Марія Миколаївна стояла, зважуючись на рішучий крок, допіру оце обмислюваний, а тоді через темну вітальню рушила до кабінету дружини свого, професора.

Степан Григорович сидів коло столу, обкладений розгорнутими книжками, зошитами, записниками, шпаргалами, і з цього паперового хаосу видобував конспекта своєї завтрашньої лекції про пістряк шлунку. Цю свою самотню працю професор скрашував різними вигуками, сованням на стільці, безпорадними й радісними жестами та хвилинами зосередженого міркування, коли втуплював очі в просторінь і поволі гриз олівця. Ретельно компонуючи докладний план, професор ніколи не користувався ним під час лекції, та коли б цей план не лежав йому в боковій кишені піджака, він не спроможен був би пов'язати своїх думок, втратив би точку опертя й доконче розгубився б. Стоячи на кафедрі перед аудиторією, він щодесять хвилин хапався рукою за кишеню, і переконавшись, що конспект при ньому, спокійно вів далі свій плавкий, образний, а то й дотепний виклад.

Об одинадцятій увечері Степан Григорович кінчав свою підготовчу чи якусь теоретичну працю, і тоді в кухні розлягався дзвінок, щоденне й непохитне гасло, що Пелагея мусить нести професорові кухоль кислого молока, яке, споживши, він задоволено вкладався спати. Звичай так само був, що турбувати Степана Григоровича, заглибленого у вечірню роботу, не дозволялось у жодній справі, тому поява дружини в кабінеті його зараз сильно схвилювала.

— Це ти, Марусю? — злякано спитав він.— Я, бачиш, працюю. Сідайте,— додав він раптом, як ніби мав перед собою пацієнтку.

— Я хочу з тобою серйозно поговорити, Степане Григоровичу,— мовила дружина, зітхнувши.

— Серйозно?.. Кажи, кажи. Але, Марусю, одна хвилинка! Один момент, я кінчаю. Будь ласка, я зараз.

— Пиши,— сказала Марія Миколаївна.

Минуло хвилин з десять, поки професор по-молодецьки кинув олівця.

— Чудово! — скрикнув він.— Марусю, люба моя, тепер поговоримо серйозно.

— Ти помітив, що Юрія Олександровича не було в нас уже місяць? — сухо й без манівців спитала Марія Миколаївна.

— Справді, давно не було...— здивовано озвався професор. — Але я помітив, помітив! Пам'ятаєш, я казав... Кому це я казав? Ну да, я тобі якось казав, що...

— А чи знаєш ти, що він майже жених був нашої Ірен, що Ірен любить його, тобто згодна з ним побратися?

— Цього я не помітив... Дуже радий! Хай женяться, я нічого не маю проти! Навпаки, Марусю, я завжди...

— Так його місяць уже не було, зрозумій ти, Степане Григоровичу, що це значить,— суворо спинила його дружина.— Місяць не з'являтись за такого становища, ти розумієш?

— Нічого не розумію,— відказав професор.

— Я питала Ірен,— вела дружина.— Я питала її, що все це значить. Але ти знаєш нашу Ірусю, яка вона горда. Вона така, що я, Степане Григоровичу, боюся її, скажу тобі щиро. «Не знаю»,— сказала вона. Але як сказала! Ні, ні, я вже не можу її питати! Як вона сказала!

Професор зрадів.

— Бачиш, навіть Іруся не знає! А звідки я знатиму, ти подумай.

— Ми мусимо про все дізнатися, мусимо подбати за свою дитину... Єдину нашу дитину,— урочисто заявила Марія Миколаївна.— Ірен тепер двадцять дев'ять років,— додала вона.— На це треба зважати. Юрій Олександрович — найкраща партія нашій дівчинці, бездоганна партія... І все йшло чудово, ах, як чудово...

— Чудово, чудово,— пробурмотів професор.

— Ти заразив мене цим словом,— сумно промовила пані професорова, хитаючи головою.

Настала пауза. Професор обережно спитав:

— Ми вже поговорили, Марусю?

— Степане Григоровичу,— сказала та раптом.— Ми повинні вжити заходів. Так я вирішила. Може все ще можна буде якось направити.

— Воно само направиться, Марусю! Повір мені — скільки я живу, все само з себе направлялось на краще. Чудово направлялось.

— Ти на все дивишся крізь рожеві окуляри. А в мене найгірші передчуття... Подумай, як усе це раптом сталося! Останній раз, як він був, я спитала Ірен, чи сказав він їй що-небудь. «Він сказав усе, що треба»,— відповіла вона. Скажу щиро, я заспокоїлась. І після того він зник...

— Може, він виїхав кудись? Ну, звичайно, він поїхав у командировку! — зміркував професор.

— Але міг би попередити... Правда, він дзвонив раз телефоном — якось чудно: переказав Пелагеї, що хворий і прийти не може. Чому саме Пелагеї він це сказав?

— Бо Пелагея, мабуть, підійшла до телефону.

— Так, але він міг попросити Ірен, мене, нарешті, тебе, Степане Григоровичу. Але казати покоївці — це зневага до нас, до господарів!

— Він тримається поступових поглядів на покоївку,— несміливо зауважив професор, але дружина мов і не чула його слів. Натомість сама сказала дуже твердо:

— Степане Григоровичу, ти батько своєї дочки. На тобі лежить відповідальність за нашу єдину тепер дитину. О, коли б живі були мої сини...

Вона затулила хусточкою очі, а професор підхопився із стільця.

— Що ж я мушу робити? — розпачливо спитав він.

— Мусиш розвідати геть усе про Юрія Олександровича: як він живе, що робить, де буває і що він думає, надто останнє.

Степан Григорович полегшено зітхнув.

— Та це я зараз, Марусю! Ось телефоном подзвоню йому...

— Телефоном! Та в телефон він тобі скаже все, що йому схочеться... Ні, треба довідатись стороною... Об'єктивні дані треба мати! А тоді ми побачимо, що робити. Слухай, Степане Григоровичу, я все обмислила. Ти знаєш, де Юрій Олександрович живе?

— Не уявляю,— жваво відповів професор.

— Неправда. Ти знаєш, що він живе на помешканні в Сліповського, якого ти лікував.

— А, це був цікавий випадок! І як я вилікував його, Марусю! Той самий принцип: медицина може тільки допомагати організмові. Якнайменше ліків!

— Так ти заїдеш до Сліповського з візитою...

— Але ж він цілком здоровий і не кликав мене!

— Ти лікував його більше, як рік, і маєш право поцікавитись здоров'ям свого пацієнта. Цим ти зробиш йому велику честь... Заїдеш по-простому, і в розмові розпитай

про Славенка. Все розпитай, тільки вміло, так ніби ненавмисно...

— В жодному разі,— скрикнув професор.— Чудово! Ти шпика з мене хочеш зробити! Ніколи! Марусю, зрозумій, що це нечесно, прошу тебе зрозуміти!

Він благально спинився коло дружини. Та підвелася.

— Ради щастя Ірен ти завтра поїдеш до Сліповських, — сказала вона безапеляційно. — Ти батько.

Вона велично вийшла з кабінету, покинувши професора в стані оцепеніння. Але за кілька хвилин у кухні пролунав дзвінок, а ще за кілька до кабінету вступила Пелагея з кислим молоком.

— Щось ви рано сьогодні, Степане Григоровичу,— мовила вона.

— Мушу раніше встати, бо завтра маю на одну візиту більше, ніж гадав... Спасибі, Пелагеє... А як Ірусь? — спитав він раптом.— Здорова? Не плаче?

Пелагея мало помітно, але дуже лукаво посміхнулась.

— Ні, Ірена Степановна здорові й не плачуть.

Професор зітхнув і сказав покоївці:

— Яка ви щаслива, Пелагеє, що не маєте родини... Чудово! Ви не знаєте цього клопоту й можете цілком віддаватись своїй праці.

Другого дня професор Маркевич учинив за розказом дружини своєї і ввечері склав перед нею звіта про денні розвідини.

— Він живе чудово, Марусю, ти за нього не турбуйся,— сказав він.— Абсолютно здоровий, свіжий, бадьорий, словом, молодець, та й годі!

— Ти його бачив? — спитала Марія Миколаївна.

— Його побачиш! Казала пані Сліповська, що й вони його рідко бачать. Зранку десь у інституті, а ввечері, як тільки за чверть сьома, так і подався. Сміються вони, що годинника можна перевіряти за його вечірнім виходом. І знаєш, Марусю, ця акуратність у ньому мене просто захоплює!

— А коли вертається?

— Також точно! На дванадцяту вже дома. Чудовий режим! Встає о восьмій. Ти бачиш, я все дізнався, і все ніби ненавмисно. Та й питáти не довелося, пані Сліповська така балакуча, я ледве витримав...

— О дванадцятій годині,— тихо мовила професорова, розмірковуючи.— І це щодня?

— Щодня, Марусю! Оце найбільше дивує пані Сліповську. Сидів собі чоловік щовечора вдома, чудово, знаєш, сидів, а то зразу, каже пані Сліповська, як зірвався.

— А де ходить? Оце найголовніше, Степане Григоровичу, в цьому вся річ!

— Невідомо! Каже пані Сліповська: не доберу, може, закохався він? І я сказав — ну, звичайно, закохався, людина молода, здорова, але молодець, що з режиму не виходить...

— Я не розумію, Степане Григоровичу, твого тону. Ти цинік! Ти забуваєш про Ірен!

— Ірен...— пробурмотів професор.— Я забуваю про Ірен? Чудово! Але що я можу, як він і справді закохався? Нічого не можу, Марусю, я безсилий... Якби він захворів на коліт абощо, то лікував би його, а любов, Марусю... ти знаєш, я сам був закоханий...

— Перестань,— сухо сказала Марія Миколаївна, і професор замовк.— А якихось подробиць ти не довідався?

— Як же! — скрикнув професор.— Марусю, я все виконав надзвичайно... Можливо, що я щось і забув — ти знаєш, пані Сліповська — це ціла злива, це кулемет! Коли чоловік її був хворий, я заборонив їй розмовляти з ним, вона дурманила його своїм говорінням... І вона скаржилась, що Юрій Олександрович дуже неговіркий...

— А раніше говіркий був?

— І раніше не був. Ніколи не був з нею говіркий.

— Тоді це не важить. Ще що?

— Ще вона сказала, що останнім часом він заприязнився з їхнім котом Нарцисом і до кімнати своєї його пускає...

— Які дурниці ти плетеш,— мовила Марія Миколаївна і поринула в задуму.

Професор сидів коло столу й з видимою тугою поглядав на книжки та папери. Та що дружина його не оповістила розмову закінченою, він не зважувався до праці братись і тільки голосно зітхав, нагадуючи за свою присутність.

— Ірен мене турбує, Степане Григоровичу,— мовила вона нарешті.— Ти помітив, вона майже не виходить з хати, все сидить у кімнаті... І що за горда душа — не терпить співчуття! Моя душа...

— Звичайно, в неї твоя душа,— погодився професор.— І мій розум.

— Вона все читає,— вела Марія Миколаївна,— я на

це раніш уваги не звертала. А вчора подивилась — і знаєш, що вона читає?

— Що? — злякано спитав професор.

— Вона читає не більше й не менше, як граматику української мови Горецького й Шалі[37], видання шосте.

— Невже?

— І до того ж пише всякі вправи у зошиті. Ти розумієш, у якому вона небезпечному стані?

Професор тільки спантеличено дивився.

— Я розумію любов до мов, я сама вільно розмовляю французькою і німецькою, але це... це початок божевілля! Ми мусимо її негайно рятувати. Але передусім мусимо остаточно розвідати про Юрія Олександровича.

— Марусю,— мовив професор благально,— я все розвідав, чудово розвідав.

— Лишається ще трохи,— суворо сказала Марія Миколаївна.— Завтра ти будеш коло його помешкання за двадцять сьома й простежиш, де він піде.

— Марусю! — скрикнув професор.

— Вулиця, будинок і номер помешкання — ось що я мушу знати. Степане Григоровичу, завтра ти зробиш це обов'язково.

— В жодному разі! — скрикнув професор.— Я люблю Ірен, але я... не слідопит! Чудово! Ти принижуєш мене, ти забуваєш, хто я!

— Але так, щоб він же не побачив — іди за квартал, ти добре бачиш.

— О, я бачу! Бачу, що ти остаточно вирішила зробити з мене слідця, якогось Нат Пінкертона[38]... Але цього не буде! Ніколи! Та зрозумій же, Марусю, що мені не личить вистежувати людей. Пошлімо краще когось, Марусю!

— Я не можу плутати в наші інтимні справи сторонніх... Упорядкуй свій день так, щоб завтра о шостій з половиною був вільний.

За тим вона вийшла з кабінету, а другого дня професор знову вчинив за її розказом, але мало не спізнився: вже за двадцять сьома Славенко вийшов із помешкання і пустився так хутко, що професор за ним ледве встигав. Добре, що до Жилянської вулиці було недалеко, а то Степан Григорович зовсім захекався б від швидкої ходи та напруження, з яким він Славенка пильнував. А коли той зник у подвір'ї будиночку, професор Маркевич поважно пройшов повз, придивився, взяв на розі візника й поїхав по візитах, геть задоволений і в най-

кращому настрої. Бо коли йшов за Славенком, у ньому справді прокинулось щось слідецьке, якась приємна мисливська настанова, з'явилась нервова піднесеність і солодкий трепет у серці. Він мав вистежити людину, і виконав це чудово!

— Далі я вже сама візьмуся,— сказала Марія Миколаївна, обізнавшись із його здобутками.

— Це, знаєш, цікаво, Марусю,— казав професор.— Він іде, а я за ним, за ним, з очей його не спускаю... І такі сутінки, дуже зручно в сутінках стежити, чудово!

— Ти захоплюєшся всім, як хлопчисько,— суворо мовила професорова.— Поважності в тобі, Степане Григоровичу, немає.

Вранці вона вирядилась на Жилянську вулицю й постукала в двері маленького будинку. Ада їй відчинила, бо кооператор того дня до Шепетівки поїхав, а дружина його пішла на базар, Марта на посаді була, а німкеня, фрау Гольц, взагалі не дочувала.

— Здесь живет Владимир Петрович Изотов? — спитала професорова, наперед заготовивши це вигадане прізвище.

— Здесь живу я, моя мама, мой папа...— почала Ада, але Марія Миколаївна м'яко перепинила її.

— Позови кого-нибудь старшего, детка!

На цей час фрау Гольц зачула-таки з своєї кімнати якийсь гомін і вийшла.

— Што фі хотіть? — спитала вона.— Мофчі, Ата, ті ще маленькі.

Марія Миколаївна вмить зміркувала свою дальшу поведінку.

— Sind Sie eine Deutsche? * — спитала вона.

— Га? — мовила фрау Гольц.— Мофчі, Ата, ті мішай...

— Она глухая,— сказала дівчинка.

— Ich frage, ob Sie eine Deutsche sind?.. — крикнула професорова.— Sie haben eine deutsche Aussprache **.

— Ja, ja, ich bin eine Deutsche, ganz richtig,— радісно відказала фрау Гольц.— Mein armer Vater kam als Mechaniker her, hier ist er auch gestorben... Treten Sie bitte, womit kann ich Ihnen dienen? ***

---

* Ви — німкеня? *(нім.) — Ред.*

** Я питаю, чи Ви — німкеня?.. У Вас німецька вимова *(нім.). — Ред.*

*** Так, так, я — німкеня, цілком правильно... Мій батько приїхав сюди механіком і тут помер... Заходьте, будь ласка, чим я можу прислужитися? *(нім.) — Ред.*

— Ich suche einen Verwandten und man hat mir,— промовила Марія Миколаївна якнайголосніше, ідучи за фрау Гольц до кімнати,— diese Adresse, Schilanskaja 42, gegeben *.

З півгодини точилася між ними голосна й щира розмова. Спочатку Марія Миколаївна мусила вислухати нещасну історію фрау Гольц, що двадцять років тому потрапила з батьком на Україну й по його смерті остаточно зміцнилась у становищі старої панни, зробившись до того ж безпритульною. А коли з цим покінчено, Марії Миколаївні, що виявила дружню цікавість до теперішнього побуту фрау Гольц, неважко було довідатись за її сусідку, дівчину Марту (ein hübsches, gutes Mädel, doch schade, das Sie das Haar beshnitten hat!) ** і за те, що її щодня одвідує один молодик (ach, was für ein stattlicher Mann, sehr elegant und schön!). *** Звичайно, казала фрау Гольц, це природно, що до дівчини ходить хлопець, але недобре так довго вдвох засиджуватись — das ist gefährlich für ein Mädel, das keine Eltern hat, und überhaubt führt es zu einem schlimmen Ende... ****

Нарешті Марія Миколаївна висловила жаль з того приводу, що родича свого не знайшла, пообіцяла німкені влаштувати її десь за бонну при першій нагоді й попрощалася з фрау Гольц, що назвала її die allerliebenswerdügste Frau, die Ihr je begegnet ist. *****

— Так, він закоханий,— оповістила Марія Миколаївна професорові ввечері того дня.— Закоханий у дівчину, Степане Григоровичу, це найгірше...

Під впливом тяжких переживань матерного серця, вона оспала, втратила рішучість у тоні й величний вигляд.

— Так і треба було припускати,— мовив професор.— Якщо хлопець не сидить увечері вдома, значить, він закоханий... Така вже логіка речей, Марусю!

— Щасливий ти, Степане Григоровичу, що маєш таку вдачу,— зітхнула Марія Миколаївна.— З усім ти миришся...

---

* Я шукаю родича, і мені дали цю адресу... Жилянська, 42 (*нім.*). — *Ред.*

** Гарна, добра дівчина, шкода лише, що стрижена! (*нім.*).— *Ред.*

*** Ох, який статечний чоловік, дуже елегантний і гарний! (*нім.*) — *Ред.*

**** Це небезпечно для дівчини, в якої немає батьків, і взагалі це до добра не доведе... (*нім.*) — *Ред.*

***** Найлюб'язнішою жінкою з усіх, яких вона знала будь коли (*нім.*) — *Ред.*

— Факти, Марусю! — скрикнув професор. — Факти — чудова річ!

— Якби це була жінка, тобто доросла жінка, вдова чи що, тоді б я знала, що робити, — сказала дружина. — А дівчина — це пропаща справа... Тут ніяк підступитись, бо він же засліплений! Ах, Степане Григоровичу, ти не уявляєш собі, яка це трагедія для Ірен, для нас...

— Заспокойся, Марусю, — мовив професор.

— І як він міг закохатись у дівчину? Він, такий розумний, серйозний? Яка легковажність! Що йому та дівчина? Що вона проти нашої Ірен? Яка пара була б! Серцем я почуваю, яка це могла б бути пара — Ірен і Юрій Олександрович... Йому закохатись у дівчину, ославивши Ірен, — це моральний занепад!

— А я його розумію, — сказав професор. — Коли б я закохався, то тільки в дівчину.

— Але ти вже одружений, це інша річ... Степане Григоровичу, — додала вона стомлено, — я не бачу іншого виходу, як сказати Ірен щиру правду. Бідне дитя! Хай знає все...

— Чудовий вихід!

— Але що з нею буде? Який страшний удар!

— Якщо вона любить його, то може зомліти, — заклопотано мовив професор. — Але я прихоплю з собою салом'яку...

І вони тихо рушили до доччиної кімнати як на похорон.

Ірен була в своєму теплому покої. Сидячи на софці, вона писала в зошиті на колінах. А коли ввійшли батьки, мовчазні, понурі, заклопотані, Ірен здивовано підвела на них очі.

— О, певно щось дуже важливе, коли ви вдвох прийшли, — мовила вона.

Професор сів коло дочки на софку, а мати присунула навпроти стільця.

— Ти не помилилась, Ірен, — сказала Марія Миколаївна. — Ми прийшли, як батьки... з дуже важливою й неприємною справою.

— Не хвилюйся, Марусю, — сказав професор, умостившись на софці вигідніше.

— Як мені не хвилюватись, коли доля моєї дитини, єдиної дитини...

Марія Миколаївна затулила хусточкою очі, згадавши синів.

— Що таке? — спитала Ірен.

— Він закоханий! — оповістив професор.
— Юрій Олександрович закоханий у дівчину,— додала мати.— Ти мусиш знати все...
— Я й так усе знаю,— сказала дочка.
Батьки ззирнулись.
— Ти не могла знати,— лагідно мовила Марія Миколаївна.— Ти горда, ти вдаєш, що знала! Негарно, Іро...
— Без мене? — скрикнув професор.— Та тільки я міг його вистежити!
— Ти, татусю? Звідки ж у тебе здібності до слідецтва?
— Але як вистежив! Чудово! Він іде, а я за ним, зовсім так непомітно...
— Ти міг не турбуватися, татусю! Я зробила це далеко простіше.
— Як? — спитала мати, геть спантеличена.
— Я послала Пелагею.
— Ну, Пелагея не могла справитись за мене! — сказав професор.
— Ірен, Ірен,— прошепотіла мати.— Ти вплутала сторонню людину...
— Але я мусила знати, мамо! Я не дівчина, я доросла жінка, і що ж мені — зітхати та тужити на самоті!
— Що ж буде? — пригнічено запитала професорова.
— Все буде добре, мамо! — сказала Ірен.— Він вернеться до мене.
— Я ж казав,— мовив професор.— Все направиться само з себе. Закон життя: факти і все направляється на краще.
— Ти можеш іти працювати, Степане Григоровичу.
— Чудово! Ірусь, залишаю собі салом'як.
— Поясни мені, Ірен! — благально мовила мати, коли професор вийшов.— Поясни, як матері... Не будь хоч раз потаєнна! Коли б ти знала, як я змучилась...
— Будь ласка, мамо. Передусім, я знаю Юрія Олександровича приблизно так, як і саму себе. Знаю його вдачу, нахили. І знаєш, смішно думати, щоб він міг зв'язати свою долю, свою наукову кар'єру з якимсь дівчам.
— Але він закоханий у неї! Він буває в неї щодня від сьомої до дванадцятої!
— Не більше й не менше. Пізнаю його в цій акуратності — порядок і режим передусім. Навіть для кохання він визначив час, щоправда чималий... А втім, він справді закоханий, може, навіть божевільно закоханий, як на його натуру. Це зрозуміло: роки зосередженої роботи дали себе знати. Він шумує, і я дуже рада, що шумуван-

ня це відбувається в ньому перед нашим одруженням, а не після. Тоді справа була б прикріша і навіть небезпечніша.

— Так ти певна, що він вернеться до тебе? — несміливо запитала мати.

— Видима річ, мамо! Адже години, що він віддає на кохання, це години його наукової роботи. Скільки він зможе жертвувати роботою задля тої дівчини — це тільки питання часу. Зважай, мамо, що з планами наукової роботи зв'язана в нього я, а не вона. Поворот до роботи буде заразом і поворот до мене.

— Мені дивно, Ірусь, що ти здібна так спокійно міркувати в... твоєму становищі...

— Адже я, ти знаєш, мамо, шумувала так само. Може навіть безглуздіше... Це неминуче в житті, але потім лишається ще ціле життя, яке треба спокійно й свідомо творити.

Марія Миколаївна сиділа, схиливши голову. Сумніви не покидали її.

— Це вам, старосвітським людям, кохання здається якоюсь невиправною катастрофою, чимсь стихійним і великим, — сказала Ірен. — А ми за революції навчились дивитись на нього, як на епізод у житті.

— Атож, ви нові люди,— мовила мати неймовірно.— А може, ти й помиляєшся?..

— Помилки завжди можливі,— відповіла Ірен тоном, що визначав кінець розмови.

Марія Миколаївна покірно підвелась, а все ж запитала:

— Ти вибач, Ірен, що я втручаюсь у твоє життя... Скажи мені ще, навіщо ти вивчаєш українську мову? Я злякалась, коли побачила в тебе ці... підручники!

— Сьогодні ти вчиняєш мені справжній допит,— посміхнулась дочка.— Гаразд! Треба знати ту дівчину, мамо... Тут я скористувалася знайомствами в махортресті, де вона служить. Вона українка, причому з того молодого покоління, яке не задовольняється вже українською школою на селі, виданням українських книжок, театральними виставами, як це було в батьків їхніх. Їм хочеться більшого — знаєш, апетит з їжею приходить.

— L'appétit vient en mangeant... Але вони нас хотять з'їсти, — зауважила мати з гнівом.

— Щось подібне. Їх легко пізнати. По крамницях вони запитують усе по-українськи, до того ж голосно, демонстративно, і вимагають, щоб їх розуміли...

— Але це смішно! — скрикнула мати.

— Безперечно смішно.— Продавці таки й справді сміються за їх спиною. Смішно чути в могутній російській стихії нашого міста оцей кволенький український голосок... Але приклад, мамо, заразливий, надто ж поганий приклад.

— Невже ти думаєш, що Юрій Олександрович...

— Не маю в тому найменшого сумніву. Недурно він оце недавно, наприкінці академічного року заявив, що вже досить підготований, і почав читати по-українськи. Дивна нетерплячка, якщо не взяти на увагу тої дівчини! Треба розуміти психологію тутешніх мешканців, мамо. Мовою, культурою, політичною свідомістю вони росіяни, але десь там у душі їм ще лишились якісь спогади. Досить ці спогади підігріти, і їх обпадає національна романтика, вони відчувають себе нащадками запорожців, мріють Мазепою [39], Хмельницьким, Дорошенком [40] та іншим старим манаттям... А надто жіночий вплив тут чинний. Це так зветься — українізація коханням.

— Боже мій, боже мій, — зітхнула професорова. — Якими підступами він оточений!

— На щастя, жіночий вплив чинний і з іншого боку,— вела Ірен.— Українці страшенно наївні, мамо! Їх досить потішити якоюсь українською фразою, і вони вже тануть від задоволення. Тож я мушу бути готова. Скільки я знаю таких людей! Зрештою, ми мусимо бути розумніші. Російська інтелігенція століття була тут провідником культури, керівником цілого життя цього неспокійного краю, і не варт їй важити своїм становищем через ту сотню слів, які не спільні обом мовам. Мова — це ще не нація, мамо.

— Яке все це складне, — зітхнула Марія Миколаївна. — Що ж ти робитимеш?

— Чекатиму,— сказала Ірен.

MÄDEL KLEIN, MÄDEL FEIN, GIB DICH DREIN... *

Льова Роттер у своїх розрахунках жорстоко помилився. Тільки в мозкові, геть затруєному чуттям, могла з'явитися думка, що дівчина, закохавшись, втрачає для всіх, крім одного, на принаді! Дуже наївно, зухвало й непри-

* Дівонько, красунечко, віддайся за мене... *(нім.)* — *Ред.*

пущенно рівняти жінку до будинку, що й справді наймачів не цікавить, якщо вільних помешкань у ньому немає. І не треба також забувати, що є ціла категорія чоловіків, які через психічні властивості свої можуть бажати тільки жінок невільних, закоханих чи одружених, або в крайньому разі хоч удів та розлучених. Але Льова, незважаючи на бурці свої, не був ні зухвалий, ані чужоженець. Не міркування навіть, а рефлекси керували ним, ті самі безумовні рефлекси, що примушують тонущого хапатися за бритву й додавати до свого загину зайві рани. «Якщо вона закохається в когось,— маячило йому,— отже, не закохається вже в мене, тобто мені не буде жодних надій». Та чи ж може бути за правило, що безнадійність становища втишує людське чуття? Тоді б ми були свідками прекрасного настрою в засуджених на страту, яким клопотання відмовлено.

До того ж, важко уявити, що перед закоханням дівчини становище Льовине було менше безнадійне, ніж по ньому. Та й любов його до Марти не потребувала ніяких надій, ба більше, — коли б якісь надії йому були, він, можливо, став би до дівчини геть байдужий! Його любов, роджена в зубожінні душі, у втраті життєвої рівноваги й спустошливій поводі песимістичних думок, була мистецтвом для мистецтва, собідостатньою любов'ю, яку досягнення вмить зруйнувало б. Це була та чиста, незацікавлена любов, яку почуває підліток до вчительки і яка, межі дитячого віку переступаючи, робиться смішна в дорослого.

І колишній фельдшер це почував. Бачив, що це чуття його принижує, здрібнює, відбирає йому самоповагу, висить на ньому залізом, не даючи випростатись. Велич Мартина гнітила його, бо дівчина здавалась йому довершеністю, чимсь незрівнянним, недосяжним, світючим образом, якого назвати не в силі мова. Чи так насправді було, він перевіряти не брався — адже до перевірки сумніву треба, а Льова сумнівів не мав! Він тільки шляху шукав звільнитися з-під влади дівчини над собою, скинути ярмо цього нестямного чуття, що визискувало всі його духовні сили.

Сидячи вечорами в своїй хатині, майже порожній, де бракувало не тільки вигод, але й речей першої потреби, сидячи при гасовій лампі коло одоробала-столу, в хатині мало напаленій і геть непривітній, Льова Роттер поринав у довгі міркування, що вмить абстрагувались до загальних питань, покидаючи конкретні справи його особи — жахлива звичка людей, що на міркуванні кохаються! Він

гадав: звідки беруться ці страшні почуття, ці пожежі людської істоти, божевільні потяги, де захлинається розум? Де джерело тих потайних її бажань, що виникають у ній самовільно, спиняють її, повертають у інший бік її путь, перед тим виразну й окреслену? Ось сам він, пізнавши думкою марність змагання, хотівши стати осторонь битих шляхів, шукавши вищого супокою і на споглядання себе призначивши, потрапив зразу в найпримітивніші тенета... «Ми не знаємо себе, — думав він, — не знаємо ні меж своїх, ні можливостей. Самопізнання є річ досвіду, а не міркування. В міру живемо, ми пізнаємо себе, отже, границя самопізнання в смерті!»

Сидячи вечорами в своїй кімнаті, самотний і худий, Льова Роттер отак невесело розумував. А найприкріше було те, що, замість сприяти його звільненню, звістка про роман Мартин його ще більше ув'язнила. Доти Льові здавалось, що його чуття дійшло вже крайньої межі, і він уявити собі не міг, щоб воно й далі могло поступувати: навіть того, що було, було задосить! А ось тепер воно сягнуло ще вгору на кілька ступнів, немов любовний прес, що душив його, збільшив відразу своє нагнічення. Щось розпачливе, безоглядне в ньому повстало, щось зовсім релігійне, бо велич дівчини зросла в її любові. В любові їй додалась остання риска, в любові її істота цілком окреслилась. Вона ступила ще крок угору на п'єдесталі, де він її тримав, і йому лишилось тільки впасти ниць у святобожному екстазі. Тепер він навіть міркувати вечорами не був здатен. Сидів бездумний серед тиші своїх стін, як мрець у просторій домовині, а то блукав вулицями передмістя, і скрізь по темному небосхилі, в плетиві блискучих зірок вбачав далекі відсвіти її краси. Відчував її безкраїсть, її вічність у таємному всесвіті навколо себе і вдихав у себе її могутнє єство з нерухомим повітрям ночі.

А вряди-годи, почуваючи непереможну спрагу, в годину, вільну від крамничної праці, виряджувався нишком споглянути на неї саму, на неї, величну, царицю землі, невгасиме огнище життя. Пильнував здалека, як вона виходить з установи, як минає його, як зникає з його зору, прекрасна й богорівна. Її появи він раз у раз чекав, як здійснення безумної мрії; Марту бачачи, переймався ще глибше свідомістю її винятковості на землі й покірно гадав: «я не звільнюся від неї ніколи». Та не розпач, а насолода бралася в нім з тої безнадійної гадки, і таке

щастя його сповняло, що він кілька день потім захоплено важив у сорюбкопі різноманітні ковбаси.

Звичайно, Марта його чатувань не помічала, та й про нього самого майже забула. Взагалі їй і на думку не спадало, що нею та її побутом хтось там може цікавитись — таким завершеним і замкнутим здавалось їй її існування. Десь там, позаду, були в неї знайомі, були якісь події, радощі, прикрощі, сподівання, але все те належало до передісторії її життя, де ось сталася революція, з якої годилось почати нове літочислення.

Курси стенографії та машинопису вона днями закінчила, дістала диплома й дві години вільних по обіді. Тепер службова кваліфікація її вельми підвищилась, і вона могла б мріяти за поступування на ієрархічних щаблях хоч би того самого махортресту. Але інші наміри в неї з'явились — тепер більше, ніж коли, їй хотілось працювати над собою, щоб розвинути себе й поглибити свою, недостатню, зрештою, освіту. Вона мусила бути розумніша, краща, достойніша, ніж досі була, — любов клала на неї цей обов'язок. І на осінь Марта вирішила вступити на курси чужоземних мов. Чому б їй не зробитися згодом перекладачкою, не стати коло літератури, в якій дівчина так пристрасно кохалась? Читати завжди було їй за найбільшу втіху, і якраз читанню присвятила вона три вільні години, що об'явилися в неї між махортрестом та приходом Юрія Славенка. Та й сама вона жила як у романі. Щоправда, не всі її мрії здійснювались так, як би вона хотіла, були ухили, прогалявини, але чарівне слово знайдено, і реальний світ перетворився дівчині на дрімотливий океан, що млявими хвилями обполіскував фортецю її чуття — її затишну й бідненьку кімнату.

Одного дня, вернувшись після посади додому, Марта побачила в кімнаті кошик червоних троянд, до смаку впоряджений і знову анонімний! Знову! Виходить «невідомий лицар», якого вона геть і згадувати забула, про неї зовсім не забув! Це... нахабство! Справді, їй т е п е р обра́зним видався цей подарунок. Яка впертість! Ці букети треба доконче спинити, але як? Кому сказати, що заходи його безглузді, марні, кому порадити не втрачатись даремне? Першу мить їй хотілось викинути квіти, але чим квіти винні? Та й були вони занадто гарні. І дівчина залишила їх, а Юрієві розповіла всю історію цих таємничих вістунів.

— Маю якогось упертого прихильника, — сказала вона. — Колись я називала його «невідомим лицарем», але

ж невідомий лицар — це ти, і я вже не знаю, як його назвати.

— Назви його невідомим дурнем, — мовив, сміючись, Славенко,— і ти не дуже помилишся. Це, певно, якийсь похмурий іпохондрик, що десь колись тебе побачив і зайнявся до тебе неземним коханням. Єсть дивні й смішні люди, що ховають під звичайнісіньким виглядом божевільну пристрасть, в якій і полягає все їхнє життя. Вмираючи, вони забирають з собою таємницю, про яку ніхто й не здогадується. В житті вони бувають скромні, слухняні, але якоїсь чудової ночі можуть зненацька вирізати всю свою родину або підпалити будинок. Судова медицина зібрала чимало таких фактів.

— Бракувало ще, щоб цей невідомий дурень зарізав мене десь за рогом!

— Можливо, справа не стоїть так гостро, — відповів Славенко. — Межі й форми іпохондрії занадто різноманітні. Але суть її завжди однакова: в людській психіці запановує єдина ідея чи єдине якесь чуття, абсолютно безглузде, якого індивід розумовими способами не годен здихатись. Це не є свідома настанова на мету, як, наприклад, у науковій діяльності, а темний і немилосердний потяг, що веде одержимого просто до загину. Нормальній людині важко збагнути могутність цих учепистих думок і чуттів. Але треба сказати, що явищ іпохондрії розсипано в житті аж надто густо, і кожен так чи так, а буває іноді іпохондриком.

Цього вечора він оповістив їй новину: з-за кордону прибули його реактиви, і з початком нової серії спроб він не може далі зволікати.

— Це мій обов'язок,— сказав він.

Але наука Марту вже не лякала.

— Нарешті,— скрикнула вона.— Ти й так довгенько байдикував.

— Це буде серія твого імені, знаменита серія! Але... вона трохи порушить нашу ідилію.

— Наприклад?

— Одну годину доведеться урвати. Інакше я нічого не встигатиму в лабораторії.

— Благословляю,— сказала дівчина.

І другого дня біохімік прийшов до неї вже тільки о восьмій.

За ввесь час знайомства це була перша зміна в техніці їхніх відносин. Якось зразу ці відносини склались і зразу ж суворо оформились у певний непорушний ри-

туал: бути вкупі від 7 до 12 години в Мартиній кімнаті. Досі ще й разу вони з тої кімнати не виходили, обернувшись у пару самотників, у пару покірних в'язнів, що навіть спроби втікати не вчиняють. Їх стосунки зародилися ввечері і відтак обернулись у віддане служіння темряві та електриці. Сходитись удень було б їм нісенітницею, не тому тільки, що вдень заняті були, а сама істота дня мала щось відразне, вороже їх побаченням. І може бути, коли б зустрілись випадком на вулиці, де б не горіли ліхтарі, то відчули б велику ніяковість і навіть відчуженість. Марта просто побоювалась такої зустрічі, навіть десь там постановила відвернутися в такому разі, але побоювання її були даремні, бо шляхи їх денної діяльності ішли різними ділянками міста.

Отже, в неділю вранці, хоч і вільного дня, вони ніколи не бачились, немов застосовуючи в любовній справі обов'язкових годин спочинку. Марта використовувала цей ранок на хатні заходи щодо чистоти та ладу свого помешкання й одежі — мила підлогу, генерально витирала порох з небагатьох меблів, провадила загальну ревізію суконь, білизни, панчіх. Сьогодні обшивала мереживом нові хусточки, які мусила купити, бо старі вже всі перевелися. Покінчивши, взялась читати, маючи трохи згодом погуляти добре перед обідом. Раптом у кухні, де мирно варився обід кооператора й незмінна кава для фрау Гольц, зчинився галас: у парадні двері, через усю зиму забиті, голосно постукано. Тетяна Ничипорівна схвилювалась, Ада почала скакати, фрау Гольц кричала: «стучійть, стучійть!», нарешті й сам Давид Семенович вийшов до кухні в шлейках і з газетою в руці.

Вирішили послати Аду, щоб сказала відвідувачеві звернутись до чорного ходу. Тим часом пустились у здогади — що то за єден? Фрау Гольц припускала, що це надійшов їй з Німеччини великий лист. Але Ада за мить вернулась із криком: «Это к Марте, это к Марте!»

— Отакої! — вголос заявив кооператор. — Вечора їй мало.

— От йому діло, — з лагідним докором промовила Тетяна Ничипорівна, і потому стало тихо: відвідувач уступив до кухні.

Почувши, що справа її обходить, Марта поклала книжку на стіл і підвелася. Але слова кооператора, оте «вечора їй мало», сказане грубо, цинічно уїдливо, її геть пересмикнули. «Що... що таке?» — встигла вона тільки подумати, бо тепер постукано в її двері. Хвилюючись, вона, замість

крикнути «заходьте», сама підійшла до дверей і розчинила їх: перед нею на порозі стояв завідувач їхнього підвідділу тов. Безпалько.

— Ви здивовані, я так і знав, — мовив він, посміхаючись. — Дозвольте все-таки зайти?

— Будь ласка.

Він увійшов і спитав знову:

— Роздягтись так само?

— Ну, звичайно.

Товариш Безпалько був у широкій плискуватій шапці та мисливського гатунку бекеші, яку він взяв і повісив на цвяха, де показала Марта.

— То дозвольте вже й сісти?

— Та дуже прошу!

Товариш Безпалько сів, і дівчина також сіла навпроти, почуваючи велику ніяковість. Тут, у своїй кімнаті, господиня бувши, вона мусила трактувати свого завідувача якось інакше, ніж на посаді. Але як? І чого він прийшов? Це «чого» не давало їй спокою.

— Мені не важко догадатись, про що ви думаєте, — мовив гість, зненацька пильно глянувши по кімнаті, — яка причина мого візиту — от ваша думка.

Тепер він пильно глянув уже на неї. Марта мимоволі кивнула головою.

— Службова? — казав він далі, ніби й не помітив Мартиної відповіді. — Звичайно, ні. Для службових справ є посада. А чому вам не припустити, — сказав він раптом, — що я просто зайшов вас побачити? Чи ви не можете собі уявити, що я так звик бачити вас щодня, що не міг, зрештою, стерпіти недільної перерви? Це здається вам неправдоподібним, — додав він, відповідаючи за неї — Тоді справді, яка ж причина?

Тон його мови — лагідний зовні, а всередині нетерплячий, рвучкий — дівчину зовсім роззброював.

— Сподіваюсь, ви самі про це скажете, — мовила вона хутко.

— Скажу. Безперечно скажу, — відповів він мовби полегшено. — Але передусім скажу вам, що надворі прекрасна погода. В повітрі тихо й тепло... Весна близько, — додав він зразу саркастично. — І я, признатися, не сподівався застати вас дома. Ішов на «може». Може, так, а може, ні. Пам'ятаєте, є такий роман у Д'Аннунціо?[41] В таку погоду треба гуляти. І коли я йшов сюди, то так і думав: товаришка Висоцька, безперечно, гуляє.

— Я таки й справді збиралась іти.

— Не затримаю вас довго. Але щиро сказати, я певен був, що не застану вас дома. Так і час вибирав, щоб найменший був шанс вас застати... Ну, а коли вже, думав, застану, так тому й бути. Я — фаталіст... А ви курите? — запитав він, побачивши на столі повну гільзову коробку цигарок.

— Ні... це випадкові цигарки, — відповіла вона.

Цигарки ці приніс Славенко, щоб не відчувати браку їх під час побачення.

— Багато хто з дівчат курить, — мовив Безпалько досить похмуро. — Примітивне розуміння рівноправності: переймати все, що в чоловіків є поганого — курити, говорити грубощі, лаятись... Я курив раніше, — додав він, — потім кашляти вночі став, покинув. Мені вже під п'ятдесят. Вдвічі, як вам, правда?

— Навіть трохи більше...

— Але я ще міцний, чорт бери! — скрикнув він. — У теніс граю, як двадцятилітній. Взимку на сковзанцях... Мисливець з мене теж непоганий. Але не так звіра люблю стріляти, як бродити. П'ятдесят верстов у день — це для мене ще дрібниця... От, думаєте, старий бадьориться! Чи не сватитись, бува, прийшов — правда, ви так думаєте?

— То що ж, може б, і пов'язала рушником, — відповіла Марта жартівливо, хоч усередині від останніх його слів їй пішов холодок: раптом вона пригадала, що співробітник їй казав, ніби Безпалько поглядає нишком на її ноги!

— Ви любите шоколад? — спитав зненацька Безпалько.

— Не дуже, — відповіла Марта спантеличено.

— А все ж таки?

Він підвівся й видобув із кишені в бекеші двофунтову коробку шоколаду, перев'язану рожевою стрічкою, як годиться цукерному крамові. Розгорнув її, подав дівчині й сказав, посміхаючись:

— Прошу! В моменти високого міркування не вадить зажити чогось смачного, щоб підсолодити цю марну працю.

— І ви завжди міркуєте з шоколадом?

— Ні, я їм шоколад без міркування. Всі ці проблеми мене не цікавлять. Але в людини є апарат мислення, який механічно працює. Цей апарат, діставши враження, викидає вам думку, як автомат на вокзалі викидає перонного квитка, коли всунути в нього гривеник. Іноді ловиш себе на цьому: адже я мислю! І на душі стає неприємно.

Він на мить спинився, беручи цукерку, і Марта ско-

ристувалась цією перевою, щоб уважніше придивитись до нього — так, це був Безпалько, але який відмінний від завідувача статчастиною, мовчущого й стриманого «начальства», «ідола», як називали його в установі! І хто б подумав, що в цього пунктуального працівника є оця зневажна болісна посмішка, що він може прийти з шоколадом й говорити різну чудноту? Але дівчина вже трохи освоїлася з його присутністю й думала цікаво: «З нього справжній дивак! Ну, що ж він іще скаже?»

— Бо мислення шкодить життю, — сказав Безпалько, ковтнувши шоколадину. — І цілому поступові людськості. Все, що зроблено поступового, зроблено наперекір розумові.

Промовив це байдуже, як річ давно відому й нікому не цікаву. А втім, додав:

— Світ і людське життя рахуються великими ідеями, які дуже мало спільного мають із розумом. Але ці могутні ідеї надзвичайно крихкі. Це сови, що живуть у темряві. Велика ідея боїться аналізу, як міфічний чорт ладану. Розум бере велику ідею і освітлює її. Ти не вічна, каже він, ти з'явилась і згинеш, як багато перед тобою, а я хочу вічного, невідносного. Ти хвиля, каже розум, що повстала й розіб'єшся об скелі. Твій блиск фальшивий, ти одна з багатьох оман, а я прагну до непохитної правди. Отак розум відкидає велику ідею, яка б вона не була. Великі ідеї — це козирі, якими грає історія, але розум проти азартної гри. Він безстрасний. Коли б його сила, він запровадив би тишу й споглядання, обернув би світ у пустелю, без оазів, де сонце завжди стояло б на заході. Замість великих ідей він створив би великий холодок.

Товариш Безпалько говорив, упершись руками в коліна, в позі статечного гостя, що розважає господиню неодмінною розмовою.

— В цьому трагедія інтелігента: він не здібний на чистий вчинок. Інтелігент — це людина із зв'язаною волею, тобто він трапляється по всіх шарах суспільства. Замість діяти, він міркує. Шлях до вчинку позначений у нього всілякими застереженнями, дуже справедливими, але шкідливими, внаслідок яких дія або зовсім не відбувається або відбувається неповно. В інтелігента розум покинутий сам на себе, а такий розум є вічний сумнів, що точить ідею, як шашіль стільці. Це він є справжній творець песимізму й світових туг. Чим менше його застосовують, тим приємніше людям жити. Ви згадайте XVIII століття і його безоглядну віру в природну справедливість, природне право,

природні закони й природну наперед установлену гармонію світу. Тоді розум був тільки за попихача, та він більшого й не заробив. XVIII століття з Лейбніцом[42] і Руссо на чолі було добою оптимізму; Адам Сміт[43] тоді доводив, що на одного нещасного припадає аж 20 щасливих, і запитував: «Що можна додати до щастя людини, яка має здоров'я, спокійне сумління і не має боргів?» Але в XIX столітті заговорив Шопенгауер.

— Я читала про нього, — сказала Марта. — Це справді був песиміст! Але, безперечно, він десь помилявся, бо, коли б на світі йшлося так безнадійно, то ніхто не схотів би жити. А проте всі чудово живуть.

— Шопенгауер дав на це блискучу відповідь; світ, писав він, такий поганий, як тільки можливо з тою умовою, щоб він усе-таки якось існував. Та коли б він був навіть ще гірший, люди на ньому все-таки жили б. Бо в переважній частині їм ніколи думати. Щоб думати, треба бути ситим і одягнутим, а це стільки часу відбирає, що на думання лишаються якісь крихти. І крім того, молоді покоління. Хіба їм важить щось чужий досвід і думки? Умовляти, доводити їм — це наймарніша в світі річ. Закасавши рукава, вони мерщій хапаються за якусь ідею — і прощай уся історія батьків! Як я це добре знаю! — скрикнув він роздратовано. — Адже я теж колись був ніцшеанець[44] і навіть анархіст. Надлюдина — ну, чим це не привабливе? Вільні союзи середньовіччя — хіба це кепська економічна програма? Реформа людських відносин? Що простішого: скасувати державу, кари, всякий примус — і розквітнуть чесноти, бо людина добра, тільки зіпсована! І ви зверніть увагу, — ідея не задовольняється тим, що існує зараз, ні, вона прагне пустити коріння глибше, переконати вас, що вона вічна. Тому ідея анархізму, бачите, подибується вже в творах хінця Лао-Тзе[45] за шість століть до нашої ери. Не забудьте й давніх греків — Арістіпа[46], циніків[47], Платона[48]... То дарма, що в похмурих творах Лао-Тзе сам чорт ногу зломить, а Платон був переконаний рабовласник! Що з того, що «вільні» союзи середньовіччя були часткою феодального, тобто кріпацького ладу! І знову-таки не важить, що держава й примус взагалі не народилися б, коли б людина була сповнена чеснот... Але я вчинив свого часу ретельне просвічення цій ідеї, і потім того витратив будь-яку охоту захоплюватись іншими.

— Так що ви живете тепер без ніяких ідей? — спитала Марта й трохи злякалась — чи не буде такий висновок надто глузливий.

Проте Безпалько аж ніяк не образився.

— Атож живу тепер без ніяких ідей, — відповів він, посміхаючись. — Почуваю себе непогано. Ви, звичайно, думаєте, що жити без ідей є міщанство. Ви не помиляєтесь, я і є міщанин. Але ви, товаришко Висоцька, помиляєтесь, якщо міщанство зневажаєте, як це всі роблять. Зневага до міщанства — це фальшива, самозакохана поза. Адже міщанство — це компактна нерухома маса, на якій тримається всякий громадський лад. Це — стовп суспільства, кістяк, на який натягують раз у раз нове вбрання. І завжди точиться боротьба не проти міщанства, а за міщанство. Ідея перемагає тоді, коли здобуває собі достатню масу міщанства, яке сприйняло її і не намагається її критикувати. Добре діло, якби всі мали свої ідеї! Це була б жорстока криза людського життя.

— Дозвольте не повірити, що ви міщанин! — сказала Марта, також посміхаючись. — Адже ви, певно, багато читаєте...

— От і маєш! — вибачливо урвав її Безпалько. — Звичайно, читаю. Гадаю навіть, що культурній людині тепер треба читати щонайменше чотири години на день, інакше вона безнадійно відстане... Ба більше: дуже люблю театр, розуміюся добре й на малярстві. Але чому міщанин доконче мусить бути дурним і обмеженим? Ви відкидаєте освічене міщанство, до якого належу й я. Освічений міщанин любить спорт і книжку, він дбає за тіло й за душу. Та й як не читати? — спитав він зненацька. — Товаришко Висоцька, ви ще не знаєте, що таке час — довгі, одноманітні вечори... Але ви також ще не знаєте мети мого візиту, — закінчив він несподівано.

— Ви обіцяли сказати.

— Безперечно, скажу. Не сказати було б зовсім безглуздо... Але шоколад я вже вам доручив? — спитав він, уже дратуючись. — Отже, ми поступуємо. Їжте, будь ласка. Свої погляди на життя я теж уже виклав — у них нема нічого небезпечного. Навпаки, це спокійні погляди, в яких уже не може бути перевороту. Тепер годиться сказати про себе. Це буде коротко: в моєму житті не було ніяких визначних подій. Свого часу я був одружений, але дружина моя померла. Це була чудова жінка... А втім, усяка дружина по смерті здається більш-менш чудовою. Смерть очищає не тільки того, хто вмирає, але й близьких до померлого людей. Вам ще це невтямки. В двадцять два роки смерть здається нісенітницею, про яку не варт і думати. Чи були в мене діти? Звичайно. Як і водиться, я

надто пізно зрозумів, що найбільша любов до дітей — це не мати їх. Але з двох у мене лишився тільки один син, який, увійшовши в літа, не проминув вилаяти мене безнадійним консерватором і людиною, яка нічогісінько не тямить у житті. Я не дуже на нього образився, бо свого часу так само трактував власного батька...

По цьому він ще взяв шоколадину й глянув на дівчину. А перед тим дивився просто перед себе, немов усе, що казав, пригадував, і сидів у незмінній позі, трохи схилившись у бік до дівчини. Повернуте на три чверті до неї обличчя було смугле, трохи одутле, але ще не зруйноване. Його губи ворушились розмірено, сивина скронь надавала йому виразу розважливого спокою, тільки м'ясень на горлі, смикаючись вряди-годи, зраджував його хвилювання, яке він старанно приховував. Проте й тон мови його був ламаний. Марта вже достоту зрозуміла, що Безпалько в неї закоханий і прийшов з якоюсь пропозицією. Вона дивувалась, ніяковіла, але не обурювалась, бо мимоволі в ній повставало співчуття до цього статечного, підстаркуватого чоловіка, що став жертвою її ненависних чарів. Тому їй хотілось сказати йому щось ласкаве, у всякому разі вона боялась образити його. Та й те її плутало, що Безпалько говорив, ніби глузуючи, так що першої-ліпшої хвилини міг підвестися й піти, пояснивши свої одвідини та слова звичайним, хоч і несподіваним жартом. І вона вирішила чекати.

— Ви мусите знати, — провадив завідувач, — що цей син живе в іншому місті, моя особиста доля його зовсім не обходить. Так, ви не розумієте ще, що таке довгий вечір у кімнаті, де горить електрика, при якій читає людина, — сказав він спокійно. — Такого вечора зароджуються неможливі чуття. Спочатку на них дивишся як на щось стороннє, так ніби в руках яку річ крутиш, що тебе зацікавила. А потім вони починають тобою крутити. Вони стукають спочатку в душу, як жебраки, яким треба дати копійку, а входять у неї для грабунку з розломом. Звичайно, тут важило те, що я вас щодня бачив. День у день. Ви пригадуєте той день, коли ви вперше прийшли до махортресту?

— Ні... це було давно, — відповіла вона, з полегшенням почуваючи, що розмова набирає, нарешті, виразності.

— А я пам'ятаю, — сказав Безпалько, посміхаючись. — Перед тим я працював у тресті рік, звик до помешкання, до шпалер на стінах, до людей. Я заходив у нього вранці, як у якусь суцільну масу. А тоді побачив, що махортрест

став якийсь новіший, просторіший, так ніби його непомітно для мене відремонтовано. Коли б моя змога, я ту ж мить усунув би вас із посади, щоб надати махортрестові нормального вигляду. А що зробити цього я не міг, то влаштував ваше переведення до своєї частини. Звичайно, я підвів під це законну базу.

— Ви зробили мені величезну послугу, — мусила сказати дівчина, бо Безпалько зробив паузу.

Він мляво посміхнувся.

— Я зробив це для себе, а не для вас, — сказав він. — Я егоїст, товаришко Висоцька, так би мовити, закоренілий. Але мені шкода було примушувати вас длубатись у цифрах. Мені шкода було ваших очей, ваших рук, вашої голови, що мусила схилятись. Знаєте, що б я хотів? Я хотів, щоб ви сяяли! Як? Я думав, може, з вас була б чудова акторка, що всіх скорила б. Бачив вас на сцені, бачив вас у балеті. Я був певен, що ви дали б щось своє. Може, це тільки наслідок тих довгих вечорів... І мені хотілось допомогти вам, вирвати вас із канцелярії і пустити в світ мистецтва, створити вам надзвичайну долю. Ввесь час мене поривало прийти до вас, але натомість я присилав вам квіти.

І він кивнув на троянди, що стояли коло вікна.

— Ви присилали мені квіти? — тихо промовила Марта.

— Я — квіти! — майже скрикнув Безпалько. — І уявляв потім, як ви їх одержуєте, як вони стоять у вас, бачать вас завжди. Безглуздо, тисячу разів безглуздо! Я обіцяв вам сказати, за чим прийшов? Так от скажу: не знаю. Не знаю. Кажіть ви.

— Андрію Романовичу, — почала Марта сумовито.

— Тільки, будь ласка, без отого всього, що ви мене шануєте, вдячні й таке інше, — урвав він її глузливо.

— Ні, я скажу зовсім просто: я не вільна.

Настала мовчанка, під час якої вона нічого не могла прочитати на його обличчі. Потім Безпалько підвівся й сказав, посміхаючись:

— Ну, видима річ! З якої речі дівчині чекати, поки прийде якийсь старий дурень.

— Я вас образила? — спитала Марта в розпачі.

Він нічого не відповів, одягнувся й вийшов до кухні. Дівчина його проводила. Користуючись з того, що там нікого не було, вона ще раз тихо сказала:

— Я вам вчинила ненавмисне прикрість?..

— Ні, не турбуйтесь. Я сам за себе потурбуюсь, — відповів він різко.

І ЩО НОВОГО Є В ПІДМІСЯЧНОМУ СВІТІ?

Професор біохімії, що читав коло свого столу при лампці, кинув книжку журналу й відхилився на спинку крісла. «Цього треба було сподіватися», — подумав він, закурюючи. Серце йому стиснулось образою, але він швидко себе заспокоїв, — адже плани його тепер були цілком визначені. «Звичайно, американець, — думав він далі, — скрізь американець, чорт бери!» Проте хвилюватися не було підстав. Що з того, що американський учений, працюючи у вузько технічній галузі, перейняв до певної міри думки, що їх біохімік так і не зібрався досі викласти в статті, як наслідки своєї останньої серії спроб? В американця це побічні міркування, чи краще — теоретичні припущення, а в нього тим часом це сталі висновки, перевірені й обгрунтовані пильним дослідом. Але самий факт хоч і випадкового наближення до його висновків здійняв біохімікові величезну тривогу. Як і кожен, віддавши на певну працю всю енергію, Славенко ставився дуже ревниво до її наслідків, уважаючи їх за своєрідну духову власність. І це була йому не справа честолюбства, а справа честі. «Ми в нерівних умовах, — подумав професор. — Досконалість устаткування не тільки заощаджує американцеві час та сили, але й заступає частину здібностей. Щоб не поступитись, ми мусимо працювати якнайінтенсивніше». Якнайінтенсивніше! Та хіба він міг зараз працювати хоч би просто інтенсивно?

Юрій Олександрович глянув на годинника. Двадцять на восьму. За півгодини він мусить іти на побачення. Чому «мусить»? — спитав він сам себе. Бо дія, зв'язана з іншою особою, після достатнього повторювання обертається в обов'язок. Вона стає незалежна від своєї першої причини, яка вже зникла, й підпадає чинності інших причин, що до кожної розпочатої дії зокола присмоктуються. Але це міркування аж ніяк його не потішило, бо приємно встановлювати закони й зовсім прикро їм підлягати!

Власне, вже з тиждень тому, збираючись до дівчини, біохімік відчув страшенну втому. Його ноги, набувши зненацька самостійності, не виявили колишнього бажання виходити ввечері з хати. І в цій несподіваній утомі ніг, серця, очей кімната його змінилась на вигляді. Професор глянув по шафах з книжками, по підвіконню, також ними запорожненому, нарешті по столі, що якось ніби потягнувся до нього, і зразу сполучився живим, радісним зв'язком із роками минулої праці, яку так зухвало занедбав. Якось

різко й потужно згадав він усі свої статті, лекції, всі вечори напруженої роботи, свої регельні плани, чарівний дух лабораторії, де у важкому повітрі стоять гострі, їдучі запахи, де колби, реторти, скляпки, вибагливо погнуті рурки поєднано на довгих столах у химерні сполучення, в складні візерунки витонченої краси, що сама з себе додається до продиктованих від формул побудовань. І в цей доплив спогадів та речей професор поставив дівчину.

Ту ж мить з нею сталася жахлива метаморфоза. Так ніби з якого дерева раптовий вітер зірвав увесь лист, лишивши стовбур у прикрій і понурій оголеності. Всі її прикмети й прикраси, що виникли від праці його закоханої уяви, і навіть переважна частина тих, що їх дівчина насправді мала, тепер осипались під його науковим поглядом. Увесь чар її рис, вся топка й далекосяжна отрута посмішки та очей випарувала вмить з її обличчя, а лінії тіла, які він знав, зробились холодні й прісні. Романтичні жагучі слова, що його завжди в ній так захоплювали, видались тоді професорові наївним дитячим белькотінням, жодної уваги не вартим. Яка ж відмінна стала дівчина від тої, що він уперше отут, на канапі, викликав, нестямлячись від пристрасті й непереможного пориву! Тепер зробилася така, як усі, одною з істот у спідницях, поринула в ту гущу жінок, з якої він її у захваті висунув. Ця руйнація, це знецінення образу відбулося йому так швидко, що могло б ужахнути, але він подумав: «я вже перетравив її» — і порівняння дівчини з важкотравною річчю, що випадково в його нутрощі трапила, і яку його шлунок нарешті щасливо переміг, зразу з'ясувало йому справу й заспокоїло його.

Скільки ж часу ця омана тривала? Приблизно півтора місяці. «Який я все-таки осел», — подумав біохімік. Сорок п'ять днів, немов зірваних одним нападом з календаря, сорок п'ять днів викреслених, запропащених! Та ненависть, що він і раніш до дівчини уривками почував, тепер опанувала його геть усього, але він хутко її затамував — помилившись уже раз на одному чутті, професор не хотів помилятись на другому. Це була б уже зовсім непрощенна помилка.

Спізнившись тоді на чверть години до дівчини, Славенко пояснив це затримкою в Інституті й мав досить витримки, щоб не зрадити перед Мартою того сумного й всебічного занепаду, якого вона в його уяві зазнала.

Було це тиждень тому. Другого дня Юрій Олександрович вирядився вдень до лабораторії і, вдягши білого ха-

лата, немов виконав ритуал очищення. Загін пацюків, на спроби утримуваний, був у доброму стані завдяки доглядові асистентів. У загальній залі лабораторії студенти відбували практичні праці, і професор обійшов їх усіх з порадами й підбадьоренням, з'ясовуючи на місці всі труднощі біохімічного аналізу, що потребує якнайпильнішого засередження. «Може, хто з вас, — казав він, — схоче присвятити себе науковій діяльності. Той мусить наперед знати, що наука жорстока в своїх вимогах в царині почуттів, які порушують спокійну діяльність мозку». Потім замкнувся з двома асистентами в робочому кабінеті, який був разом і за сховище реактивів та апаратури, й схематично виклав їм зміст майбутньої серії спроб, доручивши розробити деякі деталі. «Тепер пацюки наші будуть спочивати й віддаватися своєму пацючому коханню, — заявив він. — На черзі ретельне дослідження розкладу нуклеопротеїдів людського тіла. Ви вже знаєте, що в цих спробах ми будемо не тільки суб'єктами, але й об'єктами дослідження, скільки в нашому кошторисі не передбачено найняти для цього когось іншого. За тиждень-півтора ми мусимо бути готові до цих, не дуже приємних операцій, і я прошу вас припасти досить посуду на сечу, яку ми будемо виділяти».

Звикнувши обмислювати явища й класифікувати їх, Юрій Олександрович того дня міркував про кохання. Передусім він визначив його як стан занепаду мозкової діяльності під впливом потягу до жінки, що сприймається людською психікою, через складність сполучених нервових шляхів, як щось виключне й надзвичайне. Якраз це й заважає аналізувати кохання, коли його в собі почуваєш. Але мозкова діяльність є найвища здібність людини, те єдине, чим вона від тварини різниться, отже, всякий розлад її треба вважати за регрес, що людину принижує. Отак біохімік спізнавав кохання, як чинник суто руїнницький, як показник невиправдної кволості істоти, призначеної вести перед у світовому процесі життя. До того ж, кохання є ще й нікчемне почуття, бо не полишає по собі жодних слідів, як не він на собі допіру дізнав. «Марнотратство енергії», — думав він. Пригадав, до речі, як, чекаючи колись черги в фотографа, переглядав альбом з світлинами жінок, що посміхались, схилялись, підносили руки, вигинали шиї у любосному прагненні, і виразно бачив, що сама енергія жіночих посмішок могла б рухати чималу електростанцію. В цих міркуваннях дівчина іноді проходила перед ним, але тільки як речовий доказ на

суді. Звільнившись від будь-якого чуття до неї, він споглядав тепер на неї зовсім безсторонньо. Може, вона, зрештою, й не така погана. Речі не міняються, міняється тільки ставлення до речей. Але єдине поправне ставлення є розумове.

Поза тим усім, кохання ще й не нове. Переживати його — це повторювати пережите мільйонами, описане в тисячах томів, заялозене, обшарпане. Все, що ти почуваєш до жінки, вже безліч почувала так точнісінько, в тих самих варіаціях, захопленнях, обіймах, поцілунках і телячих радощах. Всі слова, що ти кажеш жінці, вже стільки казано й переказано, що казати їх ще раз є неповага до себе й своєї пари. «Які невибагливі люди!» — з жалем думав біохімік. Думка, що кохання є старезний дід, якого ніяк не обпаде параліч, найбільше припала професорові до вподоби. Вона не була йому нова, але зараз набувала особливої рації. «Про це треба пам'ятати кожному», — подумав він. І яка шкода, що люди так часто бувають глухі до розумної поради!

Тепер, коли шкідливість і марність кохання він цілком усвідомив, хоч і після того, як дізнав його, лишалось тільки винайти проти нього універсального запобіжника. Це не завдавало біохімікові великої мороки завдяки його здібності логічно мислити. Якщо корінь кохання полягає в фізіологічній потребі, то, видима річ, заспокоєння цієї потреби унеможливлює його розвиток. Тобто найголовніша річ є не давати скупчуватись у собі сексуальній енергії, а систематично розснажувати її якимсь зручним, але природним способом. І Славенко раптом згадав ту добу свого життя, коли з ним була його перша покоївка Олена, чудова подруга його наукового сходу. Грубувата в манерах, схильна до лайки, ласа на гроші, вона була зате невибаглива й глибоко байдужа до будь-якого ідеалізування відносин між статями. Згадав також той незрівнянний час, коли вона йшла надвечір, виконавши всі свої обов'язки, а він сідав працювати з чистим мозком і приємним спокоєм у всьому тілі. Тими годинами він міг найкраще зосереджуватись, його думки були й плодющі. То була золота доба! Але вони мусили розлучитись. «Я не знайду вже такої другої Олени. В житті Олена трапляється тільки раз», — подумав біохімік сумовито. Не дурно ж це ім'я вславлено в якійсь грецькій чи римській епопеї, яку він вивчав колись у гімназії і якої назву, як водилось, забув.

З трохи меншим смутком згадав він і про Ірен. Чи

зможе він до неї вернутись? Адже ж учинив їй зухвальство! І чи знайде ще таку другу Ірен? Може, й Ірен у житті трапляється тільки раз?

Як звичайно, того вечора він був у дівчини. Не дійшовши ще якогось певного плану, професор уважав за велику необережність чимсь натякувати їй на зміну в своїх чуттях. Він вирішив діяти тільки розумово. Тому був веселий, любий, ласкавий, казав ті самі слова, тільки сам сприймав їх інакше, навіть пустував і залишав дівчину в радісному піднесенні. Але другого дня пильно обмірковував спосіб, яким було б найкраще з Мартою розлучитись.

Найпростіший спосіб був би більше до дівчини не піти, тобто зразу поставити цій історії велику й непохитну крапку. Але такий спосіб зовсім не застерігав його від того, що дівчина, прочекавши його день-два, сама не прийде, не почне шукати його, як хворого чи несподівано вшкодженого, і йому зрештою доведеться мати з нею якусь прикру розмову. Лист також не зараджував справі, та й взагалі раптовий розрив міг би подіяти на нервову систему дівчини. А біохімік і на мислі не мав робити їй якусь жорстокість. Всю причину молодий професор бачив у собі — адже він прийшов до неї, а не навпаки! Ах, цей сукин син Льова! Звів їх, шахрай, а тепер і на очі не навертається. «Мати знайомих шкідливо, от іще один доказ»,— подумав Славенко.

Тому він спинився на способі поступового розлучення, який був, на його думку, найменше болісний для дівчини. Спочатку скоротити час побачення на годину, далі на дві, потім бачитись через день і нарешті зовсім не бачитись. Це здавалось йому дуже логічним. Крім того, вирішив зменшити силу її чуття, обережно переконуючи, що в коханні нічого нового немає. А коли вона виявить себе упертою, коли своєї власної користі не збагне, тоді він — що ж! — муситиме поставити питання руба. Але надіявся, що до цього не дійдеться, хоч усю справу постановив розв'язати за два тижні максимум.

Скоротити побачення на годину дівчина легко погодилась, беручи на увагу початок його праці, і це Славенка дуже занепокоїло. На його думку, дівчина повинна була б заперечувати, він — переконувати її, і внаслідок такого змагання він мав би стале, міцне досягнення. «Легкі здобутки завжди нетривкі»,— думав він. Але вирішив поступувати далі. Сьогоднішня стаття в американському журналі показала йому на ввесь обсяг небезпеку, на яку

він у коханні наразився, проте й це не похитнуло його плану, що здавався йому найраціональнішим.

У Марти цими днями настрій був кепський. Передусім несподіваний візит товариша Безпалька й чудернацька розмова з ним дівчину дуже стурбувала. Адже він був у неї закоханий, він прийшов до неї проти волі під владою свого чуття, на яке вона не могла відповісти. Та й сам він це знав. Проте прийшов. Дивні речі діються в світі! Дівчині дико було навіть припустити, що в житті цього поважного літнього чоловіка вона грала якусь роль, була метою його мрій, захоплення, міркування! І хоч не вона сама, як дійсна Марта, а тільки її образ, думка про неї була в посіданні тих довгих вечорів, про які завідувач згадував, проте дівчина хвилювалась, немовби сама несвідомо в цій омані брала участь. Їй було шкода свого завідувача, їй хотілось зробити йому щось надзвичайне гарне, щоб «замиритися», як вона думала. Він присилав їй квіти, над якими вона також мріяла щось химерне, і з цих мрій раптом народилось чуття до когось іншого, до цих квітів непричетного. Ця плутанина намірів і чуттів дівчині видавалася часом просто страшною, мов їй відкривався відразу залаштунковий хідник життя, таємничо й дивно покручений.

До того, Марта мусила другого дня з'явитись на посаду й бачити його. Який він до неї буде? До махортресту вона ввійшла як провинна школярка. Але вигляд Безпалька збадьорив її: завідувач був той самий; ні в мові, ні в поводженні він аж ніяк не змінився до неї, ні до когось іншого. Жодного натяку на вчорашню візиту вона навіть не постерегла, так ніби приходив до неї хтось інший, тільки зовні до товариша Безпалька подібний. Це знову її здивувало, але вона подумала, заспокоївшись: «Мабуть, і він сам викинув вчорашнє з голови. Воно йому й не личило».

Далеко більшого й невгамовного болю завдала їй репліка кооператора в кухні. «Вечора їй мало!» Треба було чути всю гидку огруйність цих слів! І вони вразили дівчину в найкраще, що вона мала, в те, що захоплено вважала за найдорожче, вільне від будь-якого бруду, незалежне не тільки від сусідів, але й від цілого світу. Вкорінена в найдальших сподіванках, заповіщена в передчуттях, накреслена в тоскних шепотах і в радісних криках юного серця, її любов була щось біле й легке, як смуга хмарок, до сонця повсталих з-за обрію, і не за тим її дівчина творила, одухотворювала, вивищувала,

щоб дістати плювка з кухонного смітника! Образа її гнітила, вона здригалася від огиди й обурення. Пригадувала тепер, що кооператор останній час з нею зовсім не розмовляв і уникав з нею бачитись. Тепер багато з того, що колись смішило її в його поведінці, видалось їй не таким смішним. «Може, він теж у мене закоханий?» — думала вона гидливо. Бо на саму думку, що кооператор теж міг нишком її жадати, її серце щеміло від збридження.

А втім, Юрієві про ці неприємності дівчина й словом не обмовилась. Їхнє розквітле чуття, що здавалося їй іншим світом проти всього звичного, життєвого, вона не хотіла засмічувати дрібницями. «Все якось улаштується»,— думала вона. Але сьогодні їй знову трапилася прикрість, за всі попередні далеко тяжча. Прийшовши після роботи додому, побачила на столі в себе листа. Трохи здивовано — листи взагалі рідко одержувала, а не писала й зовсім — Марта розірвала конверта й прочитала по-російськи таке:

> «Ви даремно так необережно звіряєтесь. Я його знаю. Кінчиться тим, що він зробить Вам дитину, як не одній уже зробив. Поки не пізно, проженіть його, бо покаєтесь.
>
> Ваш друг».

Марта прочитала листа ще раз і ще раз. Спочатку вона просто подумала, що лист трапив не на адресу. Їй спочатку навіть у голову не спало зв'язати зміст його з собою і ще з кимсь. Потім зразу це зрозуміла, і руки їй затремтіли. Анонімний лист! Підлий, брехливий лист, що мав похитнути її любов! Яка ганьба! Ницість, бридота! Дівчина кинула листа на підлогу, як щось нестерпучо мерзотне, що бруднило її самою своєю присутністю. Як же боляче вжалили її ті рядки! Не тим, що могли збудити й підозру, а самим своїм брутальним втручанням, своїм безмежним нахабством! Вона стояла хвилин кілька коло столу, почуваючи біль і розпач. Ту мить їй здавалось, що на неї насувається щось вороже, безжальне, що своїм коханням вона скрізь збурила на себе ненависть і злобу. І це передчуття невідхильних ударів раптом так згнітило їй серце, що вона мало не скрикнула.

Але думка її повернулась до листа. Марта підняла його й роздивлялась, не читаючи вже. Хто ж так благородно вирішив її просвітлити? Ваш друг! «Негідник»,— подумала дівчина. І ту ж мить рука, якою листа написано, видалась їй дуже знайомою. Оця ретельна, канцелярська

похилість літер, рівні натиски їх, трохи фігурне «В», гачки внизу «я» — вона їх бачила десь і з усім запалом силкувалась тепер пригадати. Потім почала шукати в середній шухляді столу, де складала всякі папери, й витягла кілька чорнеток заяв про посаду, з якими кооператор скрізь звертався і які давав дівчині перекладати на українську мову. Вона їх пильно порівняла з листом, і сумніву про автора їй не лишилось. Викриття її заспокоїло. «Ах ти заздра скотина»,— промовила вона голосно, взяла листа й вийшла з кімнати.

Родина кооператора Іванчука сиділа за столом, обідаючи. Тетяна Ничипорівна заклопотано підживляла борщем чоловіка й дочку перед тим, як іти в буфет Караваївських лазень. Обіденний обряд видавався їй одним із священних підвалин родинного життя, його належало виконувати в тиші й супокої, в свідомості його значення, тому поява Марти, що просто ввігналася до кімнати, добру господиню дуже стурбувала.

— Давиде Семеновичу,— сказала дівчина зовсім спокійно,— не турбуйте мене, будь ласка, своїми мерзотними листами.

І кинула коопeраторові листа, що впав серед кімнати, трохи покружлявши в повітрі; а сама вийшла.

— Що таке? Що такоє? — крикнув Давид Семенович, схопившись.

— Не можна так заходити, коли люди обідають,— мовила Тетяна Ничипорівна.— Що то за лист, Давиде?

— По якому праву?— кричав кооператор.— Та я міліцію, наконець, покличу, єслі вона буде вриватися в мою квартиру! Всяка крутихвістка меня обвіняєт!— кричав він, підступаючи до дверей. У неї любовники там, а я спокою не імєю!

Тоді Тетяна Ничипорівна сама підвелася, щоб узяти листа. Але кооператор її попередив — він підскочив, схопив папірця й миттю подер його.

— Не хочу я читать листов, які вона мені підкидає! Я знаю, що вона хочет заплутати меня в свої проделки. Но цього не буде! Я постою за свою честь!

Тепер Тетяна Ничипорівна схвилювалась.

— Скажи ж мені, що тут сталося!— скрикнула вона.

— Скажу, всьо скажу... Я не хотів казать, щоб тебе не безпокоїть, но я должен сказать тебє правду... Адо, ти вже поєла, ступай гулять!

Дівчинка, що аж надто цікаво стежила за подією, вмить насупилась.

— Вы всегда меня выпроваживаете, когда что-нибудь интересное, — пробурчала вона.

Але батько кинув їй пальто та капелюха, і вона вийшла. Тоді кооператор сів коло дружини й таємничо промовив:

— Ти не знаєш, Тетяно, що тут вечорами було, як ти в банях.

І розповів їй докладно всю правду про те, як дівчина його спокушала, заманювала до кімнати, і він спочатку не розумів, заходив, як до доброї, але одного разу...

— Захожу я, Тетяна, а вона лежіт і ногу так отбросіла. Сідайте, каже, Давиде Семенович, коло мене...

Але він, звичайно, переборов усяку спокусу, бо в нього ж дружина, дочка, і він чесна людина.

— Так она,— казав він,— після того любовника з горя завела, но меня не може забути і всьо пристає, а це ще щось із письмом вигадала... Тільки ти не бери це до серця, воно обідно, но всьо ето глупості. А мені просто дивно: що вона в мені знайшла? Кажеться, я вже підстаркуватий, сім'я в мене, но от буває такий заскок у серці!

Вислухавши чоловікову доповідь, Тетяна Ничипорівна вжахнулась.

— Це, значить, коли мене дома немає? — спитала вона.

Дарма, що темпераменту їй бракувало, замах на родинне — родинне!— життя її оскаженив.

— Ах, подлянка! — скрикнула вона. — А перед людьми яке святе та боже!

— Це гадина, котру ми пригріли,— мовив, зітхнувши, кооператор.

І Тетяна Ничипорівна, ображена в найсвятіших своїх почуттях, з лагідної обивательки перекинулась на люту левицю.

Вернувшись від кооператора, Марта лягла на ліжко. Вона не хвилювалась, ні. Але їй треба було спочити, полежати, не думати. В сусідній кімнаті вона чула крик, не розбираючи слів. Потім замовкло. До кооператора вона не почувала нічого, він ніби зник з її життя. Але дриж огиди часом по ній проходив, і дівчина стискувала губи від нестерпучої нудьги.

Перед приходом Юрія Славенка Марта вмилась і опорядила себе, але слідів свого збентеження все-таки не могла приховати, і він зразу спитав, лагідно її цілуючи:

— Що з нами сьогодні, Марто?

Вона відмовилась невеличкою застудою, зовсім на провесні природною. І біохімік співчутливо промовив:

— Початок весни, як і всякий переходовий час, таїть у собі чимало неприємностей. Всяка зміна обставин у погоді, чи побуті, навіть зміна позитивного характеру, стає всупереч з нашими попередніми звичками й тим самим породжує конфлікт. Природа речей двоїста, і ці самі звички, що надають сталості нашому життю, застерігаючи його від випадкових впливів, разом з тим, гальмують наш поступ до вищих життєвих форм.

— Юрчику,— сказала дівчина, сміючись,— ти не можеш не проповідувати! До кожної дрібниці ти доконче мусиш підвести якусь загальну базу.

— Але це єдиний спосіб боротися з дрібницями. Дрібниця, якщо не з'ясувати зразу її причин та нікчемності, може вирости в руїнницьку силу. І можна навіть твердити, що людські найсолідніші плани гинуть якраз через дрібнички, що не були вчасно виявлені та нейтралізовані.

Він закурив і казав далі:

— Головне в житті — це вміти поставити кожне явище на своє місце, бо, як і між людьми, серед явищ трапляються пихуваті, задиркуваті нахаби, що претендують на великий вплив, не маючи на те жодного права. І не треба заплющувати очей на те, що до таких зухвальців належать найбільше явища людського чуття. Всякі смутки, жалі, вболівання, а з другого боку — радощі й захоплення, що так само розкладають людську психіку, можуть турбувати нас тільки тому, що ми їм занадто попускаємо. Справді, Марто! Всі ці переживання насамперед нікчемні, бо не полишають по собі будь-скільки помітного сліду, цебто не збагачують нас. Ти спробуй пригадати свою радість чи біль, якому хоч би три роки минуло, і ти нічого не знайдеш у пам'яті, крім голого факту, що це чуття було. Тоді постає питання, чи варт було його переживати? Адже все, що не лишає тривкого сліду, є тільки ілюзія. Наші чуття, Марто, ілюзорні.

— І все-таки вони гарні,— сказала дівчина, обіймаючи його.— Поцілуй мене, Юрчику, мені сумно сьогодні, і хай живуть ілюзії!

— Я поцілую тебе, але про ілюзії тримаюсь іншої думки. Ще б можна було погодитись на якісь нові, нікими не спізнані переживання. Витворювати ілюзії, яких не знав світ, але смішна річ користуватись асортиментом переживань, яких минущість цілком очевидна. Думка, що сонце обертається круг землі, була ілюзією до Галілея[49],

а тепер обернулась у звичайне неуцтво. Туга, якої дізнав перший десяток людей, була оригінальна, але туга людини XX століття є непрощенна відсталість. Тому я й не дивуюсь, що сучасна критика так гостро засуджує надмірне захоплення чуттями й аналізом їх у літературі. Вона справедливо підкреслює вузькість, обмеженість людських переживань, глибоку їх консервативність. І справді, ми мусимо не тільки молоде покоління, але й самих себе виховувати на розумових підвалинах, мусимо скрізь і всюди тлумачити, що наші чуття є давно зужиті лахи, які знову надівати не робить нам жодної честі.

Потім, обіймаючи дівчину, що до нього схилилась, він говорив про те, як очищати свою психіку від чуттів. Найкращий спосіб, на його думку, є усвідомити, що в твоєму переживанні нічого нового немає. Злемасковане таким способом переживання, мусить, казав він, засоромитись і зникнути.

— Я певен, — додав він, — що жодне почуття не витримає цього способу, якщо до кінця його застосувати.

Дівчина м'яко визволилась із його обіймів:

— Дозволь, я відчиню кватирку, ти страшенно накурив і... наміркував.

Порівняння, може й незлостиве, його міркування з димом біохіміка образило, але він подумав: «я повинен тримати себе в руках», і коли дівчина знову коло нього сіла, лагідно промовив:

— Ми мусимо пильніш дослухатися голосу розуму й бути сміливі в своїх висновках. Хоч я й кохаю тебе, але для свого чуття теж не роблю винятку. Наше кохання так само старе, як і всі почуття,— його оспівано вже в безлічі пісень, описано в цілих бібліотеках книжок, і коли б якийсь нерозважливий літератор надумався змалювати наш роман (вона здригнула) у своєму творі, то, повір мені, всі засудили б його за брак оригінальності.

Марта сумно промовила:

— Ти просив мене колись учити тебе не міркувати, але, бачу, я цього не спромоглась.

«Вона рада була б зробити з мене цілковитого кретина»,— подумав молодий професор, але був задоволений, що дівчина на його слова зреагувала. І вирішив з усякої нагоди підкреслювати їй, як мало нового є на світі. Тим часом йому спало на думку нагадати їй про початок їхнього зближення, тим самим делікатно натякаючи, що воно матиме й свій кінець. І він заглибився в спогади.

Дівчина охоче його підтримала. Але їй це не спогади

були, а жива дійсність, пов'язана з поточною миттю безперервним сліпучим ланцюгом. Вона не відрізняла сьогодні від учора, всі дні їхньої любові були їй одним суцільним днем, одною величною хвилиною, що випала з-під влади часу. Її чуття доходило тих вершин, коли в новому поцілункові поєднується сила й пристрасть усіх попередніх, і всі минулі погляди додають очам свого вогню.

Нарешті, він сказав, посміхаючись:

— А ти й не знаєш, що я про тебе подумав, коли вперше побачив!

— Запевно щось розумне!

— Навпаки! Я подумав дослівно: «А она смазливая».

— Фу, як пласко! І не міг навіть по-українськи про мене подумати.

— Ах ти шовіністка,— сказав він.— Але я й зараз не знаю, як перекласти «смазливая». Погодься, що це слово надто специфічне, тому від перекладу багато втратить. І дозволь тобі, до речі, зауважити, що ти занадто великої ваги надаєш національному відродженню. Та й не ти сама! Люди далеко поважнішого віку, як от частина моїх колег-професорів, зразу перемінились до мене в ставленні, як я почав читати лекції по-українськи й підтримав кілька їхніх вимог, до національної справи дотичних. Виходить, вони цінять мене не як наукового працівника, а як свого національного спільника. Ця обмеженість у статечних і розумних людей мене просто вразила. Бо в оцінці людини не можна наперед висувати другорядну ознаку, яка є ознака національна, а надто в той час, коли розум ставить на порядок денний культуру інтернаціональну.

— Але люди живуть не тільки розумом,— сказала дівчина.

— Про це я завжди сумую,— відповів біохімік.— І мені прикро навіть подумати, що ти мене, може, й не покохала б, коли б я не мав щастя належати до одної з тобою нації.

— Не знаю, не знаю,— промовила дівчина задумано.

«Безперечно, мене підвела ще й українізація, моє «енко» дало себе відчути»,— подумав Славенко, але промовив:

— Ти живеш, Марто, в сфері старих понять, не достойних уже нашого розуму, на який ти мало зважаєш.

— Єсть, єсть нове!— скрикнула дівчина.— По-перше, наше відродження відбувається в зовсім нових умовах..

— Яких саме?

— В умовах соціалістичного будівництва, в умовах творення зовсім нових форм життя.

— Ну, а по-друге?— спитав професор трохи роздратовано.

— По-друге... А по-друге, чому ти, Юрчику, сьогодні заповзявся казати мені самі неприємності?

— У мене справді є прикра властивість казати те, що я думаю,— мовив біохімік, ніжно її цілуючи.— Але, мабуть, найбільшої неприємності я ще не сказав. Справа в тім, Марто, що мої спроби дедалі більш потребують моєї особистої присутності...

— Ще годину?— спитала дівчина хутко.

— Так, Марто! Ще годину я мушу урвати від наших побачень.

— Що ж... я не заперечую,— відповіла Марта по маленькій паузі.

Він потиснув їй руку.

— Я тобі дуже вдячний.

— Працюй, мій єдиний!— сказала вона піднесено.— Але не забувай мене... Пожалій мене, мені сумно.

Він пожалів її і пішов у турботі. Надто легко його план здійснявся! «За неї не можна ручитися,— думав він невесело. — Вона поступається — поступається, а наприкінці й устругне якогось коника».

Марта якийсь час іще не спала. Відмовитись ще від години було їй тяжко, але й глибокої насолоди зазнала вона з цього відмовлення. Якусь величну й спокійну радість почувала дівчина, поступаючись своїм бажанням, щоб він міг поступувати, творити, досліджувати ті кумедні речовини, що колись, хай у далекому незбагненному майбутньому, докінчать перебудову людського життя, тепер почату. Своєю маленькою жертвою вона ніби допомагала тому майбутньому наблизитись. Згадавши його думки, що в коханні ніби нічого нового немає, дівчина ображено ворухнулась. Далі й страх якийсь її обійняв. Але вона подумала: «Які дурниці він іноді плете»,—і хутко заснула.

О, БОЖЕ МІЙ МИЛИЙ, ЗА ЩО ТИ КАРАЄШ ЇЇ МОЛОДУ?..[50]

Другого дня вранці Тетяна Никипорівна, зустрівшись із Мартою в кухні, демонстративно не відповіла їй на привітання. Дівчина майже не здивувалась, так бо відій-

шла вона від кооператора та його родини після вчорашнього анонімного листа. Ці сусіди, з якими вона підтримувала ввесь час доброщирі відносини, відразу зробилися їй такі чужі, що турбувати її перестали. Бо одного з дуже корисних у житті вмінь, а саме: вміння ворога гостро й постійно ненавидіти, Марті бракувало геть, і кожен, хто їй зло вчиняв, тим самим від неї віддалявся, обертаючись у порожнє місце, до якого вона нічого не могла почувати. Тобто не здібна була проектувати свій біль назовні.

Але Тетяна Ничипорівна, коли побачила, що її зневага не справляє на дівчину того враження, якого їй хотілося б, дізнала пекущої досади. Найбільше те її смутило, що до свого розпорядження вона не мала хоч будьскільки чинних способів дівчині дошкуляти. Інша річ, якби Марта, наприклад, обід вдома варила й зустрічалася з нею коло плити та примуса, невичерпних джерел колотнечі у вправних господарських руках! А так Тетяна Ничипорівна марно шукала достатньої причіпки, щоб полаятись з сусідкою. Продаючи булочки, яблука та чай аматорам лазень, лагідна жінка сушила собі голову нездійсненими планами помсти. Не дати води? Замкнути відхідок? Але ці заходи важко було здійснити, не буваючи в хаті саме тоді, коли бувала дівчина; до того ж, вони мали в собі щось незаконне, а Тетяна Ничипорівна в доброті душі своєї якось містично боялася суду. «Така може й у суд подати»,— думала вона. Над усе її спокушало виселити Марту геть зовсім з помешкання, здихатись одним нападом цієї зарази, подлянки, хвойди! З цього приводу вона ухвалила мати нараду з орендарем.

Тим часом, не стерпівши своєї і Мартиної мовчанки, вона за кілька день несподівано звернулась до дівчини вранці з войовничою промовою:

— Що ж це ви, баришня, на чужих чоловіків заздритись почали?— сказала вона єхидно.— Чи, може, вже хлопців усіх перебрали, що чоловікові жонатому на шию вішаєтесь? Некрасиво, баришня, я скажу даже паскудно таке витівати. Вам, значить, на руку, що жони ввечері дома немає, так ви перед моїм чоловіком ножку вже одкидаєте? То вам, значить, нічого, що я з ним десятий рік чесно живу! Вам, значить, совершенно байдуже, що я всю сім'ю своїм потом годую! Революція все дозволила, Бога немає!

Марта, що переходила кухонний терен, простуючи до

махортресту, здивовано спинилась. Потім спокійно відповіла, знизавши плечима:

— Ви збожеволіли!

І вийшла. Тетяна Ничипорівна розпачливо крикнула їй услід, погрясаючи каструлею:

— Сама божевільна! Мерзавка! Шлюха!

Марта хутко йшла звичним шляхом на Хрещатик. «Яка гидота, бруд»,— думала вона, здригаючись. Це вперше за життя вона дістала на себе стільки одвертого цинізму, брехні й базарної лайки. Сусідка закидала їй не більше й не менше, як злочинну спробу звести свого чоловіка, нікчемного й лихого балакуна, якого вона мала необережність пустити на поріг своєї хати. Щось безглуздіше навіть уявити важко! А проте цю нісенітну вигадку, цей ганебний наклеп їй кинуто! Дівчині моторошно стало від безсоромності, ницості її суддів. Як, зрештою, мало ще знає вона людей! І що далі робитиме кооператорка? А, безперечно, Тетяна Ничипорівна щось робитиме! І все тільки за те, що вона покохала, як ніби спокуту прийняти мусила за свою любов, за всі свої мрії, за ввесь запал чуття і все щастя, що вона дізнала. Гадаючи про це, вона мов прокидалась зі сну. «А він ще каже, що в коханні нічого нового немає»,— подумала дівчина сумовито. А втім, згадка про нього її піднесла від бруду, якого торкнулась. «Мій єдиний, рідний»,— шепотіла вона.

До установи вона прийшла вчасно, але співпрацівники її — машиністка Ліна й рахівник Ворожій сиділи вже на місцях. За цей час Ліна геть зовсім перемінилася з вигляду — її риси заокруглились, надмірна гострота їх зрівнялась, і, ще недавно негарна, вона зробилася вельми симпатична. Привітавшись, як звичайно, Марта теж до свого столу сіла й видобула з шухляди папери. Хвилин кілька минуло в мовчанці. Аж ось Ліна підійшла до Марти, нахилилась до неї й сказала пошепки:

— Ви, товаришко Марто, мабуть... ще нічого не знаєте?

— А що таке?

Ліна зам'ялась.

— Бачите, мені неприємно про це говорити... Але ви нічого не знаєте, я дивуюсь... Позавчора була нарада в директора про раціоналізацію апарату... Вже вчора навіть говорили, та ви не чули, певно... А сьогодні вже списки у великій залі вивісили. Багатьох скоротили...

— Отже, й мене? — спитала Марта.

— Вас якраз теж... Вибачте, Марто, що я вам сказа-

ла, але я бачу, що ви не знаєте... Це велика неприємність, але можна ще подати заяву...

— Ну що ви, Ліно, я дуже вам вдячна. Ви бачите,— додала вона, силоміць посміхаючись,— я навіть працювати взялася, ніби я тут служу. А насправді, виходить, я вже самозванка.

Вона підвелася й вийшла до великої зали, де містилась каса установи й бухгалтерія. Там на розлогій стіні, де не було вікон, вивішувано всі накази адміністрації, постанови місцевкому, плакати, стінну газету. Ось він той список. Вона почала читати разок прізвищ і спинилась на своєму: М. Висоцька, діловодка статчастини.

У великій залі було вже повно відвідувачів, цокотіли рахівниці, дзвонили телефони, стояв стриманий і густий гомін робітного часу. І дівчина тоскно відчувала, що вся ця велика установа, всі працівники її, з якими ще вчора вона була рівна, тепер відразу стали байдужі до неї через те, що прізвище її вписано в оцей список. Завтра її забудуть, мов ніколи не знали, хоч вона й нічим не завинила. І вся та робота, що вона майже рік робила, сунутиметься далі без неї. Хтось інший розгорне справи, звіти, листи, її рукою писані, відімкне шухляди її столу, візьме в руки її перо. Як чудно це й боляче! В своєму любовному захопленні дівчина останній час не думала про установу, хоч і пильно в ній працювала, а ось зараз відчула її, як щось рідне, безконечно близьке, як частину свого власного життя. Вона не думала про те, що робити далі, як жити, де шукати нової роботи, а глибоко, з журним поривом віддалась свідомості свого вигнання. Адже її вигнано, так, так!

Коло списка нікого з скорочених не було, — очевидно, Марта дізналась про подію остання. Але підійшов якийсь одвідувач, що, чекаючи черги, уважно читав поспіль усі оповістки. Тоді дівчина відвернулась. «Як ганебно він надо мною помстився! І як швидко»,— подумала вона раптом.

Щоб не бачитись із співробітниками й не чути собі співчуття, дівчина сіла в кутку на лавку. З Безпальком вона доконче хотіла поговорити. І коли постерегла його постать у залі, де він мусив пройти від входу, ще почекала хвилин кілька, потім пішла до статчастини.

Безпалько вже сидів коло столу, переглядаючи листування. Підвівши очі на Марту, він глянув на неї запитливо й спокійно. Передбачаючи цікаву сцену, Ворожій покинув рахівницю і вдав, що вивчає відомість. Ліна цо-

котіла, але стримано, також зосередившись на слуху.

— Так ви скоротили мене, Андрію Романовичу?—сказала дівчина голосно й різко.

— Не я вас скоротив, товаришко Висоцька,— відповів Безпалько, не зміняючи пози, яка свідчила, що він тільки на мить відірвався від роботи,— а нарада в справах раціоналізації апарату визнала, що в статистичній частині досить трьох працівників, якщо відповідно, за моїм проектом, спростити форми справоздання, а деякі й просто...

— Але чому скоротили якраз мене?— урвала його Марта.

— Не хвилюйтесь, товаришко Висоцька, з трьох технічних співробітників статчастини вибір, на мою думку, зроблено цілком підставно. Передусім, товаришка Лісова, як заявив представник місцевкому, вагітна («Ах, от чому вона останній час так поправилась і погарнішала»,— мельки подумала Марта. Ліна застукала голосніше), а рахівництва, що провадить товариш Ворожій, ви не змогли б на себе взяти. До того ж, і товариш Ворожій, і товаришка Лісова багато давніше за вас працюють в установі, а старим працівникам у таких випадках, як ви знаєте, завжди дають перевагу. А втім, коли ви вважаєте своє скорочення за непоправне, ваше право вдатись до місцевкому...

— Брехня! — скрикнула зненацька дівчина. — Ви мститесь надо мною! Ви навмисно склали того проекта, щоб мене звільнити! Ви хотіли... ви хотіли надати махортрестові нормального вигляду...

— Вона маячить,— промовив Безпалько здивовано.— Товаришу Ворожій, дайте там води.

Але Марта вже себе опанувала. Бліда й схвильована, вона уривчасто промовила:

— Не треба... Мені не треба води... До побачення, товариші.

І вийшла з кімнати. Дійшла вже до вихідних дверей, але спинилась, згадавши, що має одержати за півмісяця ліквідаційних і решту платні. Щоб не вертатись сюди, вирішила взяти гроші зараз.

Коло віконця каси була невеличка черга, і дівчина стала позаду. Губи її нервово тремтіли, і цей самовільний дрож, якого вона не могла спинити, збільшував її біль і гіркоту. Бо цей дрож вона почувала надзвичайно виразно, адже все тіло її, крім уст, було нерухоме, холодне, оспале. Їй важко було стояти, важко ступати крок, в

міру посувалась черга, важко дивитись. Під тупим нагнітом у мозоку вона спроквола думала: «Навіщо я розмовляла з ним? І я кричала... Не треба було цього, не треба!» Нарешті її черга дійшла.

— Ліквідаційні,— прошепотіла вона у віконце.

— Ваше прізвище? Голосніше! Висоцька? Тридцять п'ять плюс платні за сім днів сімнадцять — сорок п'ять, вирахувань нема, одержуйте: три, чотири, п'ять, два карбованці, сорок п'ять.

«Який він байдужий»,— з жахом подумала дівчина про касира.

Сховавши гроші в торбинку, вона пішла геть, але хтось узяв її за руку. Вона обернулась — товариш Ворожій стояв перед нею, посміхаючись.

— Ну й дивачка ви, Марто, подивлюсь я на вас! Оце гроші одержали та й додому? Значить, здаєте позицію? Отаких і треба тому ідолові! А заяву на нього, таку, щоб аж шкварчало!

— Я не хочу,— відповіла вона, йдучи.

Ворожій вийшов за нею на сходи.

— Чекайте, побалакаємо,— казав він. — Що ви з ним панькаєтесь? Я сам посвідчу, побий мене бог, посвідчу, як він на вас поглядав. Це ж скандал буде, ви розумієте! От, ідоляка! Він же залицявся до вас? Може, й додому приходив?

Марта мимоволі кивнула.

— От так штука! А свідки є, що приходив? Тут свідків до зарізу треба!

— Ні... я не хочу... цього бруду,— сказала дівчина гидливо.

— Оце вже безхарактерність! Тут можна показательний процес custругнути, а ви йому, сукиному синові, попускаєте!

Його грубувате співчуття зворушило Марту.

— Дуже вдячна вам, але... не треба,— промовила вона, подаючи йому руку.

— Ех, ви ж, інтелігенточка,— сказав Ворожій з жалем.— За такими тільки й живуть такі чорти... Ви, коли хочете, навіть права не маєте замовчувати таке діло. Шкода, шкода!

Але вона мовчки потиснула йому руку й поволі вийшла сходами на вулицю. Було вже зовсім тепло, вона розстібнула коміра. Ранкові події геть знесилили її, а теплінь повітря додавала їй стоми. Її думка плуталась між кооператором і Безпальком, від одного тікаючи, щоб по-

трапити на іншого. Отже, вона не служить! Що ж далі робитиме? А що робити їй не було чого, вона рушила просто додому.

В кімнаті сіла на стільця й сиділа довго, не роздягаючись, з торбинкою в руках. Раз у раз згадуючи про все, що сталося, дівчина тужно хитала головою. Цей рух заспокоював її, приколисував, і вона, скинувши нарешті пальто, лягла й відразу заснула.

Прокинулася від струсу. Професор Славенко енергійно будив її. Прийшовши о дев'ятій годині, він здивовано переступив поріг темної кімнати й побачив дівчину одягнуту на ліжкові в міцному сні.

— Он як ти мене чекала! Заснула з нудьги,— казав він.— Я ледве тебе розбуркав.

— Ох, що зо мною?— прошепотіла дівчина, прочунявшись.— Вибач, Юрчику! Я сплю, мабуть, з дванадцятої години.

— Ти хвора?

— Ні, любенький, я цілком здорова... Яка ганьба, отак заснути! Але не дивись на мене хвилинку, я трохи опоряджуся.

Він глянув на неї, заспану й розкуйовджену. «А вона не така вже й «смазливая», — подумав він, відвертаючись.

Сьогодні біохімік обміркував докладно плани свого майбутнього життя. Щоб застерегти себе надалі від любовних несподіванок, він твердо вирішив негайно одружитись. «Котре лихо менше, те й вибирай»,— подумав він цілком підставно. Яка грубезна помилка була, що він того зимового буряного вечора звернув свою путь від будинку, де живе Ірен, до Мартиної халупи! Але мусив мислити спокійно. «Нераціонально було б шукати когось іншого перше, ніж удатися до тої, з ким справа була вже цілком налагоджена. Я мушу спробувати вернутись, це буде найраціональніше, бо тоді коло моєї легковажності таким робом замкнулося б у вихідній точці. І тільки коли Ірен не відгукнеться на моє звертання, я муситиму — леле! — шукати іншої жінки до одруження!»

Тому він написав сьогодні й відіслав поштою такого листа (російською, звичайно, мовою):

«Глибокошановна Ірено Степановно!

З незалежних від мене і для мене прикрих та несподіваних обставин я не міг останній час відвідувати Вас і втратив Ваше, таке приємне й дороге для

мене товариство. На щастя, ці обставини вже минулись, не лишивши найменшого сліду, і радість моя була б цілковита, якби ви дали мені дозвіл знову Вас бачити.

Я нетерпляче чекатиму Вашої відповіді, від якої залежатиме багато що в моєму житті.

Вам щиро й глибоко відданий
Юрій Славенко».

Покінчивши з листом, молодий професор привітав себе за розважливість і пішов на побачення з дівчиною в тому піднесеному настрої, з яким наймит добуває терміну немилої роботи. Сон дівчини видався йому дуже неввічливим. «Я стільки про неї думаю, а вона спокійнісінько тим часом спить»,— казав він сам собі, курячи цигарку.

Нарешті Марта причепурилася і, підійшовши ззаду, ніжно оповила йому шию руками.

— Любий, єдиний, коханий,— шепотіла вона.

Він гладив їй руки, що з'єднались у нього на грудях.

— Коханий, любенький,— шепотіла вона, пригортаючись,— однісінький, милий незабутній Юрчику!

«Яке це все старе!» — подумав біохімік, притискуючись головою до її щоки. Але спитав:

— Чому ми сьогодні спали через цілий день, Марто?

Дівчина сіла йому на коліна.

— Це тому,— сказала вона,— що в мене вранці було тисяча й тисяча неприємностей, і я стомилась, страшенно стомилась...

— Неприємності справді стомлюють,— мовив Славенко.— Зужиття психічної енергії під час хвилювання відбувається надзвичайно інтенсивно і, звичайно, зовсім недоцільне. Чи хвилюватись, чи ні — становища це не змінює, навпаки, заважає розв'язувати його силами розуму. З цього погляду хвилювання треба визнати за явище хворобливе, якого мусимо так само стерегтися, як, наприклад, застуди.

— Але як не хвилюватись, коли тебе, наприклад, скоротять з посади?

— Хіба тобі це трапилось?

— Сьогодні вранці.

— Ого, це велика неприємність. Що ж ти думаєш робити?

— Що? Як звичайно в такому становищі: піду на біржу.

Вона говорила про своє скорочення дуже весело, недбайливо, з посмішкою, щоб якнайменше його стурбува-

ти. Але замовчати й цю неприємність їй здавалось неможливим, надто коли він застав її сонну.

— Одначе, ти не дуже журишся,— сказав він.

— Але в мене єсть ти і... досить добра кваліфікація!

— Я навряд чи зможу тобі допомогти,— посміхнувся Славенко.— Кваліфікація — далеко певніша річ.

— Мені не так страшно, як прикро. Розумієш, неприємно, коли тебе вигнали.

— Яка ж причина твого скорочення?

— О, причина тобі сподобається: раціоналізація апарату!

— Ти не помиляєшся, Марто,— сказав біохімік.— Це єдина причина змін у побуті, яку я цілком і беззастережно визнаю. Раціоналізація, в якій би формі вона не виявлялась, є руйнування старих звичок, безглуздих традицій, шкідливих забобонів, що передали нам у спадок минулі, нетямущі покоління. Тобто раціоналізація, широко взята, як загальний процес нормалізації людської праці й людських, найінтимніших навіть відносин, є поступ до вищих життєвих форм, побудованих на принципах розуму. Тисячі консервативних чуттів, цілий отой звір, що сидить і ричить у нас, обурюються, скаженіють від клітки, в яку запроваджує їх розум крок по кроку, день у день, невпинно й систематично. І я щасливий, що живу в ту добу й у тій країні, коли й де розум гостро протиставлено всьому кволому, нікчемному, чуттєвому, чим так щедро обдаровує нас природа. На моє глибоке переконання, поняття раціоналізації, як я її розумію, цілком покриває поняття комунізму. Вони тотожні, це той самий процес, названий з різних поглядів. Звичайно, втратити посаду прикро, але не забувай, що раціоналізація є єдина достойна причина скорочення.

— От я і вдостоїлась,— сказала дівчина.

— Ти в іронічному настрої, Марто.

— В якому ж настрої можна бути, коли тебе зраціоналізовано?

— В настрої свідомості події,— сказав Славенко, цілуючи її.— Так, як я, Марто,— додав він. Спроби мої розгортаються дедалі більше, вони забирають увесь мій час, і я змушений тобі сказати, що нам доведеться...

— Ще годину? Але що ж тоді лишається?— скрикнула дівчина в жахові.

Він затримав її в себе на колінах.

— Розважливості, Марто, спокою! Тобі важко, я знаю, але мені важко так само... Ні, я гадаю, що недоцільно

було б зменшувати наші побачення ще на годину. Далеко краще буде залишити те саме число годин, але бачитись через день...

— Через день? — прошепотіла дівчина. — А потім зовсім не бачитись?

— Навіщо ти робиш такі хапливі висновки?.. Але ж ти не заперечуєш, що я повинен працювати?

Вона мовчала. Тоді він сказав лагідно:

— Твої висновки передчасні. Але коли б нам і довелося колись розлучитись, я гадаю — ми повинні були б зробити це без зайвих плачів та вболівань, без усього того старого, я сказав би, непристойного для нової людини. Ти подумай, у скількох піснях оспівано розлуку, і ти зрозумієш, що ми нічого нового не змогли б додати до цієї безлічі...

— Перестань, перестань! — крикнула дівчина. І, припавши до нього геть, просто звиснувши на ньому, вона тихо засміялась, уже голосно, рвучким, судорожним сміхом, всуміш із стогоном і зойками. Тепер він уже казав їй злякано:

— Перестань, Марто! Що тобі? Чуєш, перестань!

І пригноблено думав: «Я знав, я знав, що ці історії будуть! Ах, чорт бери, яке безглуздя!»

— Слухай, Марто! — казав він, шарпаючи її. — Перестань плакати! Так не можна! Ну, що я такого сказав? Адже сусіди почують! Марто, перестань!

Згадка про сусідів зразу протверезила дівчину.

— Я... я... не буду, — прошепотіла вона, захлинаючись.

Вона підвелась у нього з колін, утерлась, пішла спроквола до ліжка й лягла. За хвилину й він ніяково пересів до неї та взяв за руку.

— Ти не розумієш мене, — промовив він гірко й ображено. — Наука, Марто...

— Знаю: вона вимагає жертв, — відповіла дівчина тихо, і він не знав, чи серйозні в неї слова, чи глум.

— І я згоджуюсь, — казала вона, прихиливши його до себе. — Це серце, Юрчику, нерозумне серце заплакало... І потім стільки неприємностей... Ні, ні, Юрчику, те, що ти казав, не неприємність. Я знаю, що так треба. Я, непомітна, скорочена дівчина, розумію, що ти мусиш працювати. Ти будеш працювати для майбутніх поколінь... вони не знатимуть мене... але я з тобою. Я люблю тебе, і я рада, що... що... ми не будемо бачитись щодня, а ти натомість працюватимеш. Ти зробиш, я вірю, людське життя

кращим, вільнішим, а коли б ти знав, як я хочу, щоб люди були гарні, добрі, веселі, щасливі...

Славенко був майже зворушений.

— Марто, ти зрозуміла мене! — сказав він.

І решту вечора дівчина почувала себе, як першим вечором кохання.

Другого ж дня кінець Мартиної службової кар'єри був уже відомий її сусідам. А що безпосередні відносини між родиною кооператора й дівчиною зовсім урвались, за посередника тут виступила фрау Гольц, що здивовано запитала Марту, чому вона вдома перебуває робочого часу. Сором не дав дівчині признатися до свого вигнання, і вона досить спокійно заявила, що вирішила покинути посаду й має готуватись до іспитів на курси чужоземних мов, щоб вступити на них восени.

Це пояснення сусідка по-своєму витлумачила:

— На утримання, значить, пішла, — сказала Тетяна Ничипорівна.

— Што ві говоріт, ах большой скандал! — скрикнула чеснотлива фрау Гольц.

— Ви самі, Амаліє Генріховно, подумайте, — казала буфетниця поважно, — навіщо їй, розпутниці, працювати місяць за шістдесят карбованців, коли вона за вечір, може, червонця візьме, дома сидячи? Це ж не то, що ті нещасні проститутки, які, знаєте, в дощ і в холод по вулицях бігають — вона собі знайшла дурня, та й скубе його потроху.

— Ах, страшні скандал! В Германія так не бівайть, — зітхала фрау Гольц.

— І в Германії вашій так бівайть, нема що хвалитися. Скрізь, кажу я вам, єсть отаких баламутниць, що ради шутки вам сім'ю розорить... Тільки що в нас їм попускають, раніш хоч бога трохи боялися, а як тепер бога впразнили, так і нема їм упину.

Так розважала в кухні Тетяна Нечипорівна з почуттям власної гідності, але дуже голосно, щоб Марта все в своїй кімнаті могла почути. І вона чула. Але турбувалася найбільше не за себе — найбільше вона боялась, щоб оскаженілі сусіди не образили якось Юрія, коли той увечері приходить. Це побоювання знову мирило її з тим, що біохімік почав навідуватись до неї через день.

А втім, сама того не відаючи, Марта прислужилась до освіження звиклого й нудного подружнього життя своїх сусідів. Тепер Тетяна Ничипорівна, вернувшись увечері з лазень, улаштовувала Давидові Семеновичу сцени ревнощів, які й кооператора дуже розважали.

— Що вона, може, знову до тебе підсипалась? — питала вона. — Скажи мені краще правду, Давиде, хай я знаю, бо буде гірше!

— Богом присягаюсь, Тетянко, що з того врем'я як обрізало! — охоче виправлявся кооператор. — Тебя вона боїться сильно. Конешно, якби я схотів...—додавав він хитро.

— Схотів! Ах ти зрадник паскудний! Одним миром ви всі, прокляті, мазані! Вам тільки спідницею зашурши... А ти знаєш, що б було? Смерть була б! От їже-богу придушила б!

— Ти можеш! Ти можеш, Тетянко!

— Так не доводь же до гріха!

А ввечері, поклавши дочку спати, вони ніжно сиділи, обійнявшись, згадуючи молодість, що воскресала їм ту мить, згадуючи свої перші зустрічі й слова, що колись однє одному казали. Роз'ятрені в любій сварці, їх приспані від часу й звичності почуття прокидались голосно й бурхливо.

— Всіда любив тебе, Тетянко, і всіда любитиму! — казав кооператор у захваті.

А вона, вклавши його коло себе на ліжко, пригортаючи його міцно до свого м'якого збудженого тіла, гладила його по обличчю рукою й шепотіла:

— Які вуса в тебе, Давиде! Таких вусів тепер рідко й побачиш...

Але новина про Марту-утриманку, про Марту-підложницю й ледащо незабаром потонула в ще більшій і несподіванішій новині, що розітнулась по помешканні радісним громом: кооператор Давид Семенович Іванчук дістав, нарешті, посаду! Кооперативна організація «Агроном» вирішила поширити свою діяльність, тож товариша Іванчука запрошено на роботу, на дрібну посаду агента для купівлі набілу, але все ж на справжню посаду з постійною платнею, відрядними, добовими, і довгому та нудному безробіттю кооператора настав отак щасливий кінець.

Ввесь дім узявся незвичайним рухом. Давид Семенович раз у раз виходив до кухні й розповідав новину, додаючи до неї щоразу нові деталі. Тетяна Ничипорівна варила парадний обід; Ада, з намови фрау Гольц, яка теж брала участь у родинному святі, піднесла батькові букет фіалок, що вже продавались на вулицях. І тут же, в кухні, кооператор голосно розводився про свої дальші плани.

— Ні, ти, Тетянко, конешно, служби не бросай. Дочка в нас уже велика, можна сказати, баришня, а потом і час такий. Жити — воно важко, нема де правди діти, тіль-

ки я проти того, щоб власть лаяти. Якщо ти чесний, власть про тебе не забуде, і от я, приміром, получив должность. Єсть, конешно, й такі, що їм і служби не треба, самі кидають, но ми чесно звикли хліб їсти, і власть це розуміє. Но не за тим я совітую тобі, Тетянко, служити, щоб грошей більше було, я на гроші не жадний. Це для того, що женщині тепер така путь, щоб служити, робити нарівні, щоб було рівноправіє і звільнення жінки.

— Служитиму, Давидку! — щебетала Тетяна Ничипорівна, як весняна пташка. — Вкупі прироблятимемо!

— А щоб з нашої дочки щось путнє було, — казав він далі врочисто, — щоб вона не виросла, боронь боже, якимсь ледащом, которих і шукати далеко не треба, я от прошу вас, Амаліє Генріховно, до Ади за гуверньорку, а за плату ми зійдемось.

Фрау Гольц радо погодилась, але з однією умовою — якщо та пані, що приходила сюди, шукаючи родича, порекомендує її десь, то вона не зможе їй відмовити, бо то пані незвичайна, вона розмовляє по-німецьки, як німкеня з Германії, як сама фрау Гольц, і вони зразу дуже заприязнилися. В злиденній уяві старої дівчини випадкові одвідини пані професорової набували феєричного й містичного відтінку.

— Ну, там побачимо, — сказав Давид Семенович лагідно. — А тим часом ви будете воспитувати Адку на все добре і, головне, вивчите її німецького язика.

— О, це большой язик! — скрикнула в захваті фрау Гольц.

Того ж дня кооператор урочисто відімкнув парадний хід у будиночку й наліпив на вхідних дверях клапоть паперу, де акуратними й великими літерами написав: Давид Семенович Иванчук. Сотрудник Кооперативного Союза «Агроном». Великого клопоту завдало йому полагодити систему ржавого дзвінка до смикання, але він зрештою його направив і під ручкою знадвору наліпив меншого вже папірця з категоричним написом: «Звонок только к Д. С. Иванчуку».

Оформивши таким чином своє зовнішнє становище, Давид Семенович пішов увечері з дочкою до кіно.

Але Тетяна Ничипорівна навіть у вирі родинних радощів своїх намірів щодо Марти не кидалась. До того ж гадана відмова дівчини від посади давала їй до рук зручну зброю. І невдовзі по обіді до дівчини завітав сам орендар, колишній домовласник і садівник, якому Марта щомісяця акуратно сплачувала п'ять карбованців комірного.

Це був статечний і огрядний чоловік із чорною бородою, що надавала йому ще більше поважності. Говорив він стиха, солодкувато, намагаючись зразу зачарувати розмовника своєю мовою. Він попросив дозволу сісти й зробив хвилин на кілька вступ про тяжке становище орендаря, про величезні видатки на ремонт, якого вимагає комгосп, і про податки, що править фінвідділ.

— Держава наша неумеренна, — сказав він, задоволено підкреслюючи останнє слово. — Вона якби підпилює сучок, на якому сидить. Ну, та це не нашого розуму діло, — додав він, посміхаючись. — А коли з нас беруть, то й нам треба брати, що ж поробиш! От і ваша кімната, можна сказати — шість квадратів, на два вікна, тепла, сирості ніякої, а плати п'ять карбованців, як на сміх.

— Тепер мені й п'ять важко платити, бо я безробітня,— сказала дівчина.

— Це я знаю. Та тільки хіба з самої служби люди живуть?

— А звідки ж у мене ще гроші? — спитала Марта, спаленівши.

— Ми в інтимності не торкаємось... В цьому суд розбереться, якщо треба буде, — сказав він з посмішкою, від якої дівчина похолола. — Тепер, знаєте, називається чоловік безробітним і на біржі записаний, особенно женщини, а в самої...

— Це вам сусіди сказали! Все це брехня, брехня!

— І сусідів покличемо в свідки, якщо треба буде, —сказав орендар спокійно. — А на мене ви не кричіть, бо я теж як крикну, то з вас мокре піде. А щоб без крику, то для вас, як для старої квартиранки — тридцять карбованців. Мені сорок з руками дають, знаєте, яка скрута тепер із помешканням.

Дівчина приголомшено мовчала. Він спитав:

— То як же — будемо сватами?[51]

— Я виберусь, — відповіла вона нарешті.

— Жалько... хорошої людини завжди жалько. Ну, та вам видніше. А коли ж виявляти вас скажете?

— Через... через місяць.

— Годі з вас і два тижні, це законний строк. Виходить п'ятого мая... Так ви заяву, значить, тим числом черкніть, щоб я був певний.

Вона мовчки написала йому заяву, і орендар попрощався з нею дуже ласкаво, побажавши їй всього найкращого.

ВЕСНЯНОЇ НОЧІ ВСЕ В САДУ ШЕПОЧЕ, ВСЕ ЛЮБИТИ ХОЧЕ...

Тепер дівчина мала досить гулящого часу: один день зовсім вільний, а другий — до пізнього вечора, аж до дев'ятої години, коли її коханий, нарешті, приходив. Коханий — це слово було вже для неї замале. І взагалі слова не було, лише відчуття якогось нестямного піднесення на думку про нього й заразом якоїсь сонної тиші. Якщо на початку любові біохімік не здавався їй надто реальним, якщо раніш її часто змагала нісенітна уява, що він є тільки витвір її мрій, то дедалі більше вона спізнавала його, засвоювала його в усіх його словах, у всіх його рисах та дрібницях, і він поволі зробився їй єдиною дійсністю, що існувала в світі. А тепер ця його дійсність ще посилилась від навали гидких і болісних нещасть, що її зненацька спіткали, і в'яскравилась від тих жертв, що вона приносила його науці. В своєму звільненні, в ненависті сусідів, у вигнанні з помешкання вона вбачала одну причину, що збурила на неї людей, а саме — любов свою. Тим-то всі нещастя свої вона також потай любила, попри розпач і тугу, що вони їй нагонили, любила їх зовсім несвідомо, як неминучі й поправні наслідки, як достойне обрамлення її горіння. А оті поступки, відмови від годин і днів побачення, вчинені заради нього й прийдешнього щастя людей, геть зовсім довершували її любов, ба більше — здіймали в ній жагучий пориз до самозабуття, до цілковитого самозречення!

Оці саме почуття ворушились у ній того дня, коли дівчина прокинулась після розмови з орендарем і одвідин біохіміка, якому вона про розмову ту нічого не сказала. Їй хотілось хоч кілька годин побути в затишку! Отже, цей день у Юрія Славенка був щодо дівчини вихідний. Згадка про нього сповнила дівчину радісним сяйвом. Сьогодні він цілий вечір працюватиме. Сьогодні він творитиме, о любий! А завтра ввечері прийде до неї.

Але згадка про орендаря вернула її до прози. Мусить вона, нарешті, почати впорядковувати свої справи, похитнуті до основи у двох найважливіших напрямках: посада й помешкання. Грошей, що вона одержала наприкінці, і тих, що вона трохи заощадила на зимове вбрання, мусило їй вистачити на півтора-два місяця з умовою скоротитись у всіх видатках. Але справа з помешканням різко погіршувала її становище під усяким поглядом. Звичайно, вона мала колишніх подруг, взагалі знайомих дівчат і жінок,

з якими останній час не бачилась, — до них належало їй негайно вдатись. Але два тижні! За такий короткий термін вона навряд чи могла на щось надіятись. «Даремно я дала йому заяву», — думала вона. Та заразом почувала, що інакше зробити не могла. Звісно, вона могла б боротись за свою кімнату, могла б боротись і за посаду, навіть знала законні способи, до яких треба взятись, і безперечно взялась би до них, якби тут не було заплутане її чуття, її «інтимність», як висловився вчора орендар. І це паралізувало її відпорну дію. Дико було б їй, справді, доводити, що скорочено її не з раціоналізації апарату, а з любовної примхи підтоптаного зава, і що з кімнати її женуть за гадану спокусу літнього сусіди! Її любов була б, здавалось їй, споганена, то ж вона мусила хилитися.

Тому Марта, хоч як їй не хотілось навертатися ще раз до втраченої установи, дістала передусім довідку про своє звільнення й узялась на облік на біржі, де їй за кілька день призначили перекваліфікацію. Пообідавши, вона вернулась додому й вирішила, що на сьогодні з неї клопоту досить. І своїм звичаєм узялася за книжку.

Але література діяла тепер на неї чудернацьки. По всіх книжках — романах, віршах, драмах, оповіданнях, — через сторінку-дві її очі надибували на слово «кохання», що її просто ображало. Любовні переживання, поцілунки й жага героїв завдавали їй розпачу. Бо в словах і виразах закоханих, у їхній поведінці, в описах любовного захвату й хвилювання, у всі тих шепотах, ласках, стисканнях серця і рук мимоволі і з жахом пізнавала вона своє чуття і свої мрії. Як і в неї, відбувались уже раптові зустрічі, що розцвітали зненацька пристрасним коханням, як і в неї, захлиналась душа від божевільного пориву; як і вона, схилялись дівчата в міцні й свавільні обійми, як і вона, віддавались вони з тугою й страхом. Як і вона! Як і вона!

Хіба іншим не доводилось збуватись посади через любовні інтриги, хіба іншим не траплялось з помешкання вибиратись через обмову й підступи відкинутого чоловіка? Так само! В кожній книжці вона знаходила тепер ту чи ту свою рису, ту чи ту подібну ситуацію, що ранили їй серце, ті самі посмішки, наївності, і болісно, гостро почувала, що коли б вибрати з усього, про кохання чи з приводу нього написаного, по шматочку звідти і звідти, то всю її любов, таку нову й незрівняну для неї, можна було б скласти з тих уривків до найдрібніших деталей. І це гнобило її, руйнувало зрадницьки ту підвалину, на яку тепер більш, ніж коли, вона хотіла спертись.

Похмуре й дратівниче було її читання з того дня, як біохімік кинув їй у мозок підступну думку про заяложеність кохання. Само того зразу не помітивши, дівчина її притьмом у собі затаїла, щоб обмислити й спростувати до кінця. Жодні слова не западали ще їй так глибоко, вся захоплена її душа повстала на них, як на лютого ворога. Немає нічого нового! Адже тоді всі її мрії були б марні, нікчемні, мілкі, ввесь порив був би смішний і недолугий, якщо нічого нового вона не створила там, де шукала неспізнаного й неповторного. Нічого нового в її коханні! Але ж тоді нічого виключного в її чутті, яке вона над усе поставила, в якому втілила свої надії і нестямний запал, нічого свіжого в тих поцілунках, що вона віддавала, як частину себе, і радісні слова, що шепотіла, — це тільки луна була б слів уже сказаних і зужитих! Невже замість прокласти новий і невідомий шлях вона йшла битою стежкою, де мільйони ніг уже лишили свої второвані сліди? «Не можна думати про це, це страшно», — казала вона сама собі, а все ж думала, як тільки лишалась на самоті в кімнаті. І її романтичне серце сурмило голосну тривогу.

Спочатку ці думки виглядили, як прикре непорозуміння, що вона мусила негайно розв'язати. Але чим більше звільнялося в неї самотнього часу, тим більше вони їй опирались, щодня міцнішаючи й заплутуючи її тугіше в свою мережу. Неначе вона отруту в собі носила, що дедалі швидше в їй розпросторювалась. Марта змагалась. «Звичайно, люди любили, тільки не так», — бадьорила вона себе. Та література дуже хутко доводила їй противне: люди не тільки любились, але й любились т а к. Вона зробилась щоденною відвідувачкою бібліотеки, вона читала тепер завзято й упереджено, порівнюючи та вишукуючи, спиняючись подовгу на разючих прикладах подібності, і з жахом знаходила частину себе в кожній любовній історії. А скільки їх проходило перед її очима! Навіть у творах, від її теми далеких, у творах соціальних, революційних, пригодницьких, так чи так точилось кохання, одноманітне, побудоване з тих самих цеглин, як і її власне. Виходить, воно не тільки явище старе, але й скрізь та для кожного неминуче! Як вона цього раніш не знала? «Я закохалась, бо мусила закохатись, кожна дівчина мусить закохатись», — думала вона приголомшено. Вона не тільки відчувала по-старому, але й повинна була так відчувати. І в свідомості цього була їй більша небезпека, ніж у втраті посади й помешкання.

Звичайно, коли в і н приходив, ці думки розлітались від

першого ж його слова, від звуку його голосу, від дотику його руки. Як справжній чарівник, він самою появою своєю вскромлював страшних духів, від нього викликаних. У його присутності було все нове, а коли він відходив, та сама непевність її осідала. Проте її пристрасть у цих катастрофічних сумнівах здобувала збудної поживи. Її любов міцнішала, загострювалась у власному самовикритті, і дівчина, втрачаючи одні ілюзії, нестямно прагнула витворити інші. На уламках колишніх мрій вона викохувала нові надії, в ній зароджувалось і зростало бажання якось вивершити це старе почуття, що її геть заполонило, увінчати його, давезне, новим невмирущим вінком, вчинити подвиг у своєму коханні.

Того дня, прочитавши ще один зухвалий роман, Марта пригнічено відсунула книжку. Гіркота поняла її геть усю. Відразу їй на думку спали її власні слова, промовлені колись у піднесенні: «Я хочу так, як у романі!» І справді, вона любила як у романі, її хотіння достоту здійснились. Але яка туга, глум і ганьба були в цьому здійсненні! Так, як у романі! Чи ж могла доля з неї гірше насміятися?

І дівчина думала тепер про кінці любові, нечисленні й усі їй відомі: одруження, знелюблення одної сторони й обопільне вичерпання, що вибухає сварками, докорами й прокляттями. Що з цих трьох можливостей найгірше? Вона обміркувала їх по черзі, і кожне по черзі здавалось їй найгіршим. Вона в розпачі бачила, що кохання не кінчається, а вироджується. Справді, що спільного з коханням у нудному хатньому володінні, називаному шлюбом, або в нудьзі покидання, або ще в лихій дріб'язковій ненависті знелюблених? І невже її любов, її ясну неосяжну любов теж чекає одна з цих гидотних кінцівок? А безперечно! Бо навіть у неї, мрійниці, сподіванок на вічність чуття не було.

Отже, вона мусила негайно щось учинити, щоб спинити романну течію свого кохання, довершити його якимсь виключним, небуденним кінцем. Мусила на щось зважитись. Це рішення достигало в ній, виростаючи з глибини її чуття, з розпачливого шукання новини, з усіх прикроців і нудьги останніх, збурених на неї днів. Її стомлена й намучена істота знову взялась гарячковим, жагучим рухом, знову передчуття неможливого повстало в ній, як і першими, ще не свідомими хвилинами кохання. І знову радісне пестливе хвилювання, любовна туга й

щасливий біль розчинили її в собі, налили їй серце густою повільною кров'ю.

В цій насолодній млості тіла й душі її намір невпинно окреслювався. Та коли він став перед нею, геть визначений, дівчина відчула, що задихається. Тож вона хутко підвелася, вдягла пальто, капелюха й вийшла на вулицю. Чи не страшного марення вона зараз дізнала? Чи хоч дрібка можливого є в тій божевільній думці, що її опанувала і вжахнула?

Але надворі з першого ж подиху свіжим і теплим повітрям Марті повернувся спокій. Вона пішла своєю Жилянською вулицею до Пролетарської, рівної та довгої, і звернула в неї. Вечір стояв лагідний, тихий, і дівчина якось зразу відчула, що весна вже настала, ось прийшла до неї несподівано, непомічена в пригодах та окремішності її життя. Вона забула про весну, але весна про неї не забула! І дівчина була вдячна за це м'яке тепло, за густу вогкість сталого снігу, за невиразний дух набряклих дерев і за суцільну волохату пелену неба, що її на заході місяць викладав примарним сріблом. Вона тихо йшла вперед, вона гуляла, спочивала. Вільна від трамваїв та автобусів, ця широка вулиця виглядала ввечері затишно й родинно. Користуючись теплом, старі жінки й чоловіки сиділи коло ганків на стільцях і лавах, плетучи тиху розмову; хлопчаки на пішоходах гуляли в громадянську війну, в червоних і білих, у матросів, комісарів і бандитів з усіма належними розстрілами; дівчатка, стовпившись, голосно верещали підстрибуючи, і крізь походжали пари, найрізноманітніші пари юнаків і дівчат, сміючих, сумних, говорючих, замислених, прудких і стриманих, захоплених і неуважних. «Які вони сліпі», — думала Марта з жалем і заздрістю.

Нарешті вона вийшла на вулиці, вже їй не відомі, дрібні, колінкуваті, де люду було менше, а весна ближча і дбайливіша. Потім опинилася зразу на головній вулиці, серед світла й юрби, і скрізь ніби знаходила підтримку, кожен крок звільняв її від вагання, додавав їй сили вчинити намір, великий намір її кохання. І вона відчувала весну в собі, переймалась її славним надпоривом, у якому раз у раз шепотіла: «Так і зроблю... завтра зроблю». Ходила допізна, не почуваючи втоми, й додому вернулась щаслива: її план був розроблений до подробиць.

Другого дня, чекаючи Юрія, вона зодяглась так, як того вечора, коли він прийшов був до неї в завірюху, щоб потім приходити щодня. Ту саму сукню наділа, ті

самі панчохи та черевички взула й, дарма що в скруті, грошей не пошкодувала, щоб купити флакон того самого одеколону «Конвалія». Навіть лампу накрила серпанком. В дзеркалі бачила своє обличчя, змарніле й схудле, позначене двома темними смужками під очима, але воно також здавалось їй тим самим, бо вона думала захоплено: «Зараз він прийде, і я все зроблю. О, коханий, він і не здогадується!»

Біохімік прийшов вчасно, про думки Мартині справді не здогадуючись, але маючи свої власні думки, що забарвлювали в чорний тон його настрій. Сьогодні він одержав нарешті відповідь від Ірен, дуже коротку: «Заходьте, я рада буду вас бачити. Ірен». Якщо зміст відповіді цілком задовольнив його, дуже порадував і зняв з нього турботу про майбутнє, то сама форма її листа його геть здивувала: лист був написаний по-українськи! Яким способом з Ірен могла зробитись українка? Цього він не міг збагнути. «Всі побожеволіли з цією мовою», — вирішив він кінець-кінцем. А, проте, цей факт не був йому неприємний, десь там якесь чуття в нього потішилось і ворухнулось. Він був навіть трохи заінтригований, отже, тим більш йому хотілось завітати до Ірен якнайшвидше.

До того ж, з учорашнього дня, в зв'язку з дослідженням нунклеопротеїдів людського тіла, молодий професор з двома своїми асистентами перейшли на сувору наукову дієту. Вже сам із себе цей режим у живленні суперечив витратам енергії на кохання, а найголовніше—вимагав цілковитого спокою і душевної рівноваги, бо всяке хвилювання, видима річ, збочує нормальний процес розпаду клітин, отже, й позначається на сечі, яку біохімік мав аналізувати. Всі ці обставини до уваги взявши, Славенко вирішив, що момент припинити будь-які зносини з дівчиною оце настав. Підготовну до цього працю — зменшити години побачення й звільнити по черзі день — він уже щасливо докінчив, тож лишалось зробити тільки останній крок, і всій справі кінець. Та хоч логічно ця схема виглядала дуже струнко, в практичному застосуванні її він побоювався несподіваних ускладнень. І це його нервувало. Парадне вбрання на дівчині зразу впало йому в очі, бо в процесі зближення Марта для себе й для нього непомітно зменшила дбання за зовнішні прикраси: під усяким поглядом, духовним і тілесним, любов знецінювала її одежу.

— Де це ми зібралися? — спитав, цілуючи її.

— Зібралась піти з тобою погуляти. Ми ще ніколи не гуляли вдвох... ходімо, любий?

— Ох, Марто, — мовив біохімік, сідаючи, — коли б ти знала, як стомлює мене праця...

— Знаю, Юрчику! Але сьогодні підемо... Зроби цей раз для мене! Згода?

Вона палко його умовляла, підкреслюючи слова «сьогодні», «цей раз», і він нарешті згодився. «Може, під час прогулянки матиму кращу нагоду поговорити з нею», — вирішив він.

Тихий і теплий вечір зустрів їх надворі. Густа весняна імла запинала ліхтарі кошлатими колами.

— Де ж ми підемо? — спитав біохімік.

— Я поведу тебе... Ось так, нагору.

Вони пішли Тарасівською[52].

— Ти почуваєш весну, Юрчику? — спитала дівчина, пригортаючись. І щоб не сперечатись, Славенко погодився, що весну він почуває.

— Це дивний час, час чудес, — казала дівчина. — Ну, хіба не диво, що на деревах з'являється листя, потім цвіт?.. Трава виростає з землі... Була гола холодна земля, а от трава виростає, проліски, суниці. Це так незрозуміло!

— Навпаки, — сказав професор, — було б незрозуміло, якби трава й квіти не росли, коли змінюється нахил сонячної орбіти.

— А чому змінюється нахил орбіти? — спитала дівчина. — Чому буває гарний і поганий нахил у сонця?

— Ти міркуєш, як дитина, Марто, — сказав біохімік роздратовано. — Чому, чому! Наука дитячими питаннями не клопочеться.

В темряві коло муру Ботанічного саду дівчина раптом обійняла його й почала цілувати.

— Любий, єдиний... Юрчику, — шепотіла вона.

— На вулиці, Марто! — сказав він ображено. — Нас можуть побачити!

— Хай бачать... але тут нікого немає.

«Вона шаленіє від весни, як це недоречно», — подумав біохімік.

— Кажи мені про свої спроби, — сказала Марта.

Ця тема могла наблизити його до суті справи, і він охоче почав:

— Я зараз працюю, як ти знаєш, над дослідженням нуклеопротеїдів людського тіла. Ці півбілкові речовини, що входять до складу наших клітинних ядер, належать до найскладніших частин живої матерії. Як об'єктом спроб тут доведеться користуватись самим собою, бо нуклеопро-

теїди людини й тварини не тотожні, як не тотожня й діяльність органу, вирішального в цих дослідах, а саме печінки. Бо безпосереднього приступу до них ми не маємо, тож мусимо вивчати їх у результатах їх розкладу, які знаходимо в нашій власній сечі, якщо тебе це не ображає.

— О ні, кажи далі! Це ж спроби мого імені, Юрчику, пам'ятаєш, ти казав?

Він потвердив, але заразом подумав, що казав їй чимало дурниць. Проте розповідав далі дуже докладно, які втомні ці спроби, на яку сувору дієту він тепер засуджений, якого абсолютного спокою йому треба, щоб довести їх до кінця. Дівчина стискувала йому руки, вона шепотіла: «Як гарно! Яка я щаслива!» — бо в ту мить, слухаючи про його роботу, почувала його невимовно близько.

Так пройшли вони коло похмурого будинку колишнього Університету[53] й далі Володимирською[54] до Хмельницького. Нарешті він спитав:

— Де ж ти ведеш мене?

— До Андріївської церкви[55]. Ти там був коли?

— Ні, я не ходжу до церкви. Навіть не знаю... ах, це та, що має незабаром завалитись?

— Кажуть... Я в ній теж не була, як і в ніякій церкві, але коло неї — іноді. Там гарно.

Широчезними залізними сходами вони зійшли на тахльовану паперть церкви, що стояла щільно над урвищем горба. Потім досить вузьким проходом між церковним муром та балюстрадою вийшли на північний бік її, що стримів над прірвою. Простора площадка позад церкви була теж тахльована, і їхні кроки дзвінко пролунали в порожнечі цього відлюдного закутку.

— Подивись, як тут гарно! — прошепотіла дівчина в захваті.

— Так... звідси все якось чудно виглядає, — пробурмотів біохімік.

Просто внизу, не досягаючи рівня їх ніг, були дерева, — якийсь сад чи занедбаний серед міста гайок. Навпроти, вдалечині, широка, налита повінню смуга Дніпра ледве видніла в імлистому мороку. Ліворуч — рівний і плаский Поділ, праворуч — круте згромадження Печерську світились безліччю дрібних вогнів. Вітер подув на них з ріки, але повільний і теплий.

— Як я люблю такі місця! — мовила дівчина пристрасно. — Здається, знаходиш у них себе всю... Отак ходиш скрізь, і ніби полишаєш там трохи, там трохи себе,

а тут, у такому місці, все полишене наче вертається до тебе, і ти знову вся ціла...

Вона казала, притиснувшись до нього міцно, віддано, навіть злякано, казала зовсім тихо, хоч він розбирав усі її слова, які дівчина шепотіла йому майже на вухо. Він почував її вагу на своїй руці, і ця вечірня прогулянка, і весь її шепіт здавався йому до кінця безглуздим. Церковна озія, що в мороку виглядала похмуро й таємниче, так само справляла на нього негативне враження. «Якесь середньовіччя!» — думав він.

— Та й саме це місце давнє, — казала вона. — Колись тут були тільки ліси та яри, страшна дичина без стежок, без людей. Звірі дикі тут бігали... І от на цій горі, Юрчику, поставив тоді хреста Андрій Первозванний[56]... Знаєш, що він сказав?

— Не знаю... чи, певніше, забув, — відповів Славенко зовсім негостинно.

Але Марта неначе слухала тільки себе.

— Він сказав, що тут буде місто велике і славне... Як давно це було! І потім справді тут заклалося місто, поволі зростало, і от ми живемо в ньому... Хіба це не чудно?

— Ти віриш у пророцтва?

— Ні... може, вже після того, як місто збудовано, склали цього переказа... Але легенда гарна, Юрчику! Легенда така хороша, що в неї хочеться вірити!

Вона замовкла. І він теж мовчав, насуплено думаючи: «Сказати їй зараз, що ми мусимо розлучитись, так вона ще плигне туди в прірву!»

— Так у коханні, Юрчику, нічого нового немає? — спитала вона раптом.

— Не тільки в коханні, Марто, — почав він, збадьорівши, — але й у жодному людському почутті. Доводиться просто дивуватись...

— А ти глянь, — урвала його дівчина, — скільки вогників перед нами! І скрізь, де горить вогник, там є кохання. Які різноманітні люди, є такі суворі, поважні, а всі вони бувають закохані... Навіть важко повірити, глянувши на нього, а він закоханий... І ти піди вулицями, піди в кіно, в театр, піди на доповідь, і ти побачиш — скрізь, скрізь кохання!

— Ти кепсько бачиш. Певніш, бачиш тільки одну сторону речей. Праці, яка справді є скрізь, ти не помічаєш.

— Я бачу, я все добре бачу... Але ти не розумієш мене, Юрчику! Ти дивишся на все по-старечому — не обра-

жаєшся на мене, ні? Може, ти маєш рацію... Але так хочеться бути наївним і гарним, трохи навіть сліпим... Бачити все кращим, ніж воно є, вірити в щось нове, в якесь щастя. Прокидатись уранці й співати... Лягати спати і мріяти... Так хочеться, Юрчику! Не можна багато думати... От усі отам кохають, не думаючи, і їм хороше... А ти сказав мені, я почала думати...

— Я зовсім не хотів...

— Ні, ні, ти правду казав! Я думала, я читала, — нема нічого нового.

Вона схилилась грудьми на широке кам'яне поруччя.

— Схились коло мене й обійми мене. Ближче, Юрчику! Такого вечора хочеться зробити щось неможливе... таке, щоб лишилося на все життя, щось нове, безконечно гарне... Щоб потім, коли згадати, було тепло, як сьогодні, щоб у спогаді була весна...

Марта замовкла і він почув, що вона тремтить.

— Ти плачеш? —спитав він.

Вона ще хвилину промовчала, потім відповіла зовсім спокійно:

— Ні. Мені трохи холодно.

— Так, тут занадто свіжо. Ходімо додому.

Дівчина не перечила, і вони пішли сходами вниз.

Всю дорогу назад Марта пригнічено мовчала, і її настрій мимоволі заражав його. Та й власні він мав на те причини. Що дурнішого могло бути, як ця прогулянка під церкву, над якесь феодальне урвище! В XX столітті, в добу розуму, це є непрощенне й дике збочення. І потім оці солодкі наївності про весну — вуха в'януть, їх слухаючи! «Гімназистка, справжня гімназистка», — думав він обурено. Але найбільше обурювався на себе, що за ввесь час не спромігся оповістити їй про розлуку. В душі професор люто кляв себе за слабодухість, і всю надію покладав на решту побачення, уже в кімнаті. Йому навіть найраціональнішим почало здаватися закінчити кохання там, до воно й почалося.

— Ти в незвичайному настрої сьогодні, Марто, — мовив він нарешті, коли вони підходили вже додому.

Дівчина здригнулась.

— Все мені незвичайне сьогодні, все, — прошепотіла вона. — Здається, ніби вперше бачу тебе... вперше йду цією вулицею... Аж ось я й дома... Але ти не підеш до мене, Юрчику!

— Чому? — здивувався він. — Ще не пізно.

— Ніколи не підеш, — казала вона вже голосно, — ми ніколи вже не побачимося.

— Ти їдеш десь? — спитав він.

— Ні, я житиму тут... Не розумієш? Ще місяць, ще два, хай рік, два роки, і хтось з нас розлюбить... байдуже хто. Ми будемо сваритись, клясти, дурити один одного, і буде ганебний старий кінець, як старе було й наше кохання. Хай хоч кінець буде новий. Прощай, Юрчику!

— Чекай, — сказав він спантеличено. — Ти зовсім не береш мене до уваги!

— Тебе? О, мій любий! Беру, беру... Тебе більше, ніж себе. Ти працюватимеш... для великого нового світу, для майбутніх людей, які житимуть краще за нас. І я буду з тобою, завжди з тобою, але тільки як спогад... бо ти ще любиш мене. Ти ще любиш, тому будеш згадувати про все, що було... і тобі буде гарно. Я також... Мені ще хотілося поїхати з тобою туди, де я народилась, ходити з тобою вдвох, взяти вночі човна, поїхати далеко й купатись там...

— Я, правда, не вмію плавати, — пробурмотів Славенко.

— От бачиш... Хоч я навчила б тебе... Але я боюся, що це буде запізно... боюся кожної хвилини, що ми ще вдвох. Раптом ти розлюбиш мене несподівано! Ні, ні! Я думала. Іди. Так треба.

Його дивував спокій, з яким вона говорила. І він почував себе перед нею хлопчаком, якого повчають. Його повчають, що за нісенітниця!

— Я розумію, чого ти хочеш, — почав він, — навіть визнаю тобі рацію. Але це поважна справа, яку не годиться розв'язувати коло хвіртки, по-дитячому. Я пропоную піти до тебе й докладно все обговорити.

— Ні. Нікóли, — сказала вона.

Він почував її піднесення, але воно його принижувало. А втім, вірячи твердо в своє красномовство, професор побоювався, щоб у дальшії розмові з нею якось проти волі не похитнути її наміру. Це було б уже зовсім безглуздо. Тому вирішив своєї зверхності тут не доводити.

— Ти жорстока, Марто, — сказав він. — Але я розумію. Того, що ти боїшся, я боюся так само.

— Я знала це! — скрикнула дівчина. — Юрчику мій єдиний, я знала це! Яка я щаслива!

— Хай буде по-твоєму, — провадив він понуро й тужно. — Хай буде... Прощай, Марто.

Біохімік хотів поцілувати її, але вона відхилилась.

— Ні, це було б... як у пісні! Руку можна.

Він поцілував її руку довгим поцілунком.

— Це все, — сказала вона. — Прощай, я люблю все, що ти робитимеш. Не пробуй побачити мене, це буде боляче, але згадуй про мене. Зараз я хочу цілувати тебе, бути з тобою, але я йду. Любий, єдиний, коханий Юрчику, прощай.

Вона повернулась і зникла. Він сказав їй услід:

— Прощай, Марто.

Але ще якийсь час стояв. Чув, як вона відчинила й зачинила двері. Отже, він вільний? Але такий спосіб розлуки здавався йому просто бридким. «Вона пошила мене в персонажі XVIII століття, в якісь дон-жуани[57], чорт бери!» — думав він, ідучи додому. Далеко краще й сучасніше було б, якби він виклав усі причини, з яких розлука неминуча, пояснив би їй усе гаразд, а вона, поплакавши, погодилася б. І навіть лягаючи спати, відчував іще прикрість.

Але вранці молодий професор, хоч і не переставав визнавати Мартину поведінку за геть нераціональну, своє становище визнав за цілком певне. Чи неоднаково, як саме дійшлось до того, що він хотів? Не процеси важать, а наслідки. До того ж, те дівча вганяє за ілюзіями, хай має їх! Зрештою, все обійшлось прекрасно, він вільний, це основне, і дурень він був, що вчора якось інакше до цього поставився. «В мене є ще рештки сентиментальності», — подумав він.

Цілий день професор завзято працював і передусім закінчив статтю про наслідки попередньої серії спроб, почату оце недавно вільними від побачень вечорами. Беручи під увагу роботу американського вченого, що з іншого приводу торкнувся, хоч і побіжно, його теми, Славенко свою статтю писав по-англійськи, щоб саме в Америці її видрукувати. Потім відповів на півтора десятка задавнених листів, кожен з них стереотипно починаючи: «Високошановний колего, тяжка хвороба стала мені на перешкоді своєчасно»... і т. ін. Нарешті о восьмій годині ввечері надів чорного костюма й рушив із візитом до професора Маркевича.

Цей відомий фахівець-терапевт кінчив якраз пити вечірній чай у родинному колі й тихо віддавався спочинкові в кріслі коло столу. Дружина його, що жила тепер у нескінченній тривозі, обмірковувала завтрашнє меню; Ірен перетирала чайний посуд тонким білим рушником.

Поява біохіміка, якого провела до їдальні сяюча Пелагея, поділяла, як раптовий сполох.

— А, от хто нас зовсім забув! — скрикнув професор. — Добридень, добридень! Чудово! Але хто ж приходить, коли самовар уже погас?

— Його можна підігріти, — мовила Марія Миколаївна, якої пальці від хвилювання тремтіли.

— Хочете чаю, Юрію Олександровичу? — спитала Ірен.

— Дуже хочу, але, на жаль, не можу, — відповів Славенко, посміхаючись. — У зв'язку з спробами, які я тепер проваджу, мені довелось самому перейти на сувору дієту, з якої чай також виключено.

— К бісу науку, якщо вона касує чай! — скрикнув терапевт. — Це ви, молоді, все вигадуєте. Передусім, треба нормально живитися й жити.

— Я цілком з вами згоден, професоре, — сказав Славенко. — Тільки сказав би, що ми повинні жити не нормально, а нормалізовано. Нормальність є наслідок традиції, нормалізація — ознака поступу. В моєму випадкові з дієтою традиційну норму порушено заради норми вищого порядку, а саме — в ім'я наукової роботи. Це є раціональне порушення, яке нічого спільного не має з різними ганебними збоченнями, яким ми часом несподівано підпадаємо і які штовхають нас назад у безглуздий романтизм. На превелике лихо, треба визнати, що наш розум не завжди ставить цим зухвалим виступам чуття належний опір.

— Але вони переборюються в процесі життя і розвою, — мовила Ірен.

— Чудово, я згоден,— сказав професор.

Славенко вдячно глянув на молоду господиню, радіючи її відповіддю: «Вона ніби відгадала мої думки»,—подумав він.

Марія Миколаївна мовчала. Вона могла б тільки сказати біохімікові: «Яка ви пара з Ірен, яка пара!»— але сказати це було б незручно.

Юрій Олександрович розповідав іще з півгодини про свої спроби й наслідки, яких він сподівається, потім звернувся до Ірен.

— Чи не були б ви ласкаві пограти? За цей час я зовсім не чув музики.

— Залюбки. Але раніш я хочу показати вам щось таке, що може вас потішити. Прошу до моєї кімнати. Я покажу вам пару симпатичних ведмедиків.

— Цяцькових, сподіваюсь?

— Не цяцькових, але в усякому разі скляних.

— Слава богу, слава богу, — прошепотіла Марія Миколаївна, коли вони вийшли.

— А як я вистежив його тоді, Марусю, не можу забути!— сказав професор.— Але в мене ще два візити. Чудово... Тепер пошесть черевного тифу, доглядай пильно, щоб усе милось окропом.

За ввесь час знайомства біохімік уперше зайшов до Ірен у кімнату, і витончений, теплий порядок у ній вразив його. Він схвильовано почував пухкий килим під ногами й думав: «Як гарно буде тут спочивати по праці!».

— Ось мої ведмедики, Юрію Олександровичу,— мовила Ірен, подаючи йому два вироби старовинної української гути.

— Я не здогадуюсь про їх призначення,— сказав він нерішуче.

— Ах, сором! Це ж посуд ваших предків. Сюди наливали вино й пили його ось із цих чарок.

І вона показала кілька синьо-фіалкових скляночок одного з ведмедиками віку.

— Вони нагадують лампадки, на них позначився релігійний дух доби, але й самопевність ваших предків — собі й богові вони наливали приблизно в однаковий посуд. А ви якої думки про це скло?

— Я про нього тої думки,— сказав Славенко,— що посуд моїх предків був нераціональний. Всякий посуд повинен передусім бути зручний до життя. Цього не можна сказати про цих покарлючених ведмедиків... Але ви, Ірено Степанівно, я бачу, цікавитесь старовиною?

— О, старовина тепер у великій пошані. І в мене справді зібралась уже чимала колекція.

Початок її збірки й нахилу до старовинних речей належав до минулого часу її «першого заміжжя», коли вона від свого милого діставала коштовні подарунки. Такого походження була й каблучка з великим діамантом, що блищала в неї на руці, плетена гадючкою обручка старої французької роботи й камея з витонченим римським профілем у неї на грудях.

— Подивіться,— вела вона, показуючи на етажерку.— Тут порцеляна, майоліка, бронза... Ці хінські статуетки надзвичайно давні... А ось знову ваше рідне — старі межигірські вироби[58], які я недавно придбала... Я трохи грабую татка на це безділля, але справді, воно того варте.

Професор біохімії дивився на рідкощі, і його погляд спинився на хінських та гіндуських божествах, що нага-

дували людський відбиток у ввігнутих і опуклих дзеркалах.

— В одному я згоден дати давнім перевагу,— сказав він,— це в тому, що вони краще вміли відтворити ницість людських інстинктів. Але в цьому ніяка їхня заслуга, бо вони жили виключно цими інстинктами, навіть поклонялись їм, утіливши їх дуже влучно в постатях оцих божків. Подивіться пильно на ці потворно витягнуті й потворно сплющені фігурки! Хіба не вособлена в них уся бридота й ганьба нашого чуттєвого шаленства?.. Так, ці ідоли ще живуть у нас, ще порушують іноді чистоту нашої думки. Ми вже повалили їх зовні, але в собі ще до кінця не викорінили. Тепер, незважаючись уже виступити в своїй голизні, ці ідоли надівають личини мрій, безумних солодких поривів і бунтують нашу кров, що повинна спокійно живити мозок. Таким способом вони досягають заповітної своєї мети — похитнути віру в наш розум... Я повинен одверто сказати вам, Ірено Степанівно, — мовив він схвильовано, — що останній час переживав щось подібне. Це позначилось не тільки на моїй роботі, але й на мисленні. Облудно виправдуючи свою власну кволість, я почав був добачати щось непереможне в людській консервативності, похитнувся в певності щодо науки, як абсолютної перетворниці людської психіки. За цей час я висловив більше дурниць, ніж сказав розумного за все життя.

— Не картайте себе,— сказала Ірен.— Це просто данина молодості, яку ми всі так чи так сплачуємо.

— Я не хочу сплачувати данину перебуткам нашого варварства, якої б прекрасної назви вони собі не прибирали, — сказав Славенко.— Тому я такий вдячний вам за вашу відповідь. Своїм товариством ви рятуєте мене,— додав він ніжно. — Ваша відповідь додала мені сили... хоч вона й здивувала мене трохи, власне, мова її.

— Але я так само здивувалась, коли довідалась, що ви почали викладати по-українському,— сказала Ірен, сміючись. — І своєю відповіддю не хотіла дисонувати...

— Але на лекціях я виконую тільки обов'язок!

— Тільки обов'язок?— перепитала вона.

— Безперечно, — відповів він твердо. —Я не шовініст передусім, до того ж не забуваю, що російська мова рідніша нам.

— О, я теж ставлюся до українізації без великого захоплення! Але коли вам захочеться помріяти про ваших славних предків, я зможу бути вам за розмовницю.

— Ви жінка великого розуму, Ірен,— сказав Славенко в захваті і, схилившись, поцілував їй руку, якої вона йому не відняла.

И ЛЮБОВЬ — ЭТО ТОТ ЖЕ КАМИН, ГДЕ СГОРАЮТ ВСЕ ЛУЧШИЕ ГРЕЗЫ...

Три перші дні дівчина прожила в солодкій і тихій нестямі. Свідомість, що вона вчинила щось надзвичайне й незрівнянне, ввесь час її збуджувала, переймала щасливим трепетом її душу, колисала її думки, як ніжна й монотонна музика. А втім, цими днями вона ще схудла, ще зблідла, шкіра її впрозорилась, очі потемніли й збільшились. Щастя виснажувало її, легка повсякчасна стома була в її сповільнених рухах, у зблякломy погляді, у млявих, ніби змушених словах. Урочистість з'явилась у її погляді, натхненна посмішка на устах, що беззвучно відбивали палющий захват її єства. Коли досі вона жила, як у романі, то тепер почала жити в казці. Фантастичні, яскраві сни, де мінилися їй гарячі фарби серед полів із стрункими обелісками, де її підхоплювали й несли хвилі небачених морів, де віяв жагучий вітер пустелі й легка прохолода вечірніх гаїв, тепер сповнювали її ночі, і вранці дівчина прокидалась знесилена, зачудована цими видивами, що проти них весняне сонце надворі здавалось туманним і сірим. Але він не наснився їй ні разу.

Часом Марта брала його цидулку, що він написав колись, чекаючи її, і покинув потім на столі,— єдину матеріальну річ, що від нього залишилась, вдивлялась у напис його літер, його слів і читала сама собі: «Марто, я схиляюсь перед твоєю мудрістю в коханні. Нікого я не любив так, як тебе, та й загалом не любив. Любив — це замало. Жив тобою, мислив тобою. Ти перша й остання, ти єдина, Марто. А тепер я йду назад у ту сірину, в ту похмурість, з якої ти мене викликала. Прощай, Марто, ти велика».

Цей лист не мав підпису — він не встиг тоді підписатись, бо вона якраз надійшла. Але й так вона почувала його в кожній літері, почувала силу його кохання, втілену в цих рядках, і свою силу над ним, свою велику любов. Цей лист, залишений тоді з геть іншої нагоди, здавався їй тепер одержаним допіру, був ніби віщим листом, де відгадано й стверджено її майбутній вчинок. Але не в сірину, не в похмурість вернувся він! Та любов,

що ще невичерпана лишилась у його серці, огріє і прояснить його путь, надихне його думки до потужної творчості. Їй здавалось тепер, що його наука тотожня з її поривами, що він тільки здійснює те, що вона в своєму серці накреслила. Він досліджує білок, це таємниче твориво життя. Білок! Щось біле, чисте, легке, як її мрії, як прийдешність людськості, що для неї він невсипуще працює! Думаючи про це, вона так яскраво ту прийдешність почувала, немов жила вже в майбутніх століттях тим життям, яке він створив і якому здійснитись вона своєю любов'ю допомагала. В цю мить вона глибоко й несхибно чула той поклик, що він думкою до неї зараз посилає, чула ласкаві й пристрасні слова, що він їй шепоче десь, сумуючи за нею. І вона йому відповідала. Між їх душами, яких взаємне прагнення було їй найвищою правдою, нав'язувався отакий дивний, таємний зв'язок, і дівчина почувала тепер, що справді створила незламне й вічне, відмовившись тимчасового, купивши ціною дійсних ласк, що мусили погаснути колись, цю витончену невмирущу ласку, що завжди над нею пробувала.

І все здавалося Марті страшенно давнім. Три дні, як вони розлучились? Ні, три вічності відтоді минуло!

Сусіди нарешті дали їй спокій. Тетяна Ничипорівна, довідавшись, що дівчину виселено, вважала свою помсту за довершену й у кухонних розмовах із фрау Гольц згадувала Марту вже в минулому часі: була, мовляв, така крутихвістка. А сам Давид Семенович увесь час був у службових відрядженнях, і останніми днями вона бачила його мельки раз чи двічі. Та коли й здибалася мовчки з своїми співмешканцями, то тільки легке здивування її брало, немов тіні якісь повз неї проходили, тіні нешкідливі, але чудернацькі. І всі люди їй такими тінями здавалися, ввесь світ якимсь трохи примарним, відсунутим і маленьким. Тільки себе почувала вона дійсною, тільки нескінченний порив до нього, його відповідь і його далеке існування.

А втім, своїх життєвих інтересів Марта не занедбала. Вона зразу ж пішла по знайомих, дивуючи їх своїм хворобливим виглядом, і в одної колишньої подруги, тепер дружини молодого адвоката, здобула дуже корисні вказівки щодо помешкання — виявилось, що знайома тієї подруги бажає найняти комусь вільну кімнату. Але даючи дівчині до знайомої листа, подруга сказала:

— Ти страшенно бліда, Марто. А втім, до лікарів не

звертайся, вони нічогісінько не тямлять у наших справах. Найголовніше, гуляй надворі якнайбільше, і при першій же нагоді закохайся сторч головою.

Ця порада видалась дівчині найбільшим глумом, який вона колись чула; вона твердо заявила, що почуває себе чудово, й пішла з листом, що мав розв'язати її житлову кризу. На Садовій вулиці[59] в окремому будинкові, одноповерховому, але чималому, її привітно зустріла поважна дама. Так, кімната вільна є, тільки чи придасться вона?

Цей будинок належав колись комусь значному, якомусь великому промисловцю, що займав сам із родиною всі дванадцять кімнат, крім кухні й помешкання про прислугу, що було в півпідвалі. Тепер цю житлову площу розподілено між п'ятьма родинами, а що дванадцятеро кімнат були розташовані зовсім у іншому плані, то їх довелося геть перепланувати, поробити перетинки, виділити довгий і темний коридор, щоб кожен пожилець міг мати безпосередній приступ до свого житла. Внаслідок такого переопрацювання в північній стороні будинка виник чудернацький закуток, сажень завширшки й чотири завдовжки, з одним вікном, де верхня рама була забита диктом. Тому рідке північне світло не сягало в другий край цієї довгої клітини, де завжди стояв холодний присмерк. Електрична лампка звисала з стелі на грубих дротах, а замість груби при стіні влаштовано незграбну лежанку з бляшаними дверцями. Кольору шпалерів у такому освітленні годі було достоту визначити.

І дівчина зразу погодилась. Їй байдуже було, де жити. Цей морок її навіть потішив. «Тут я буду сама, сюди ніхто до мене не прийде»,— думала дівчина. І давши п'ять карбованців завдатку, вона заявила дамі, що з першого травня переберється.

Не забула так само Марта й на перекваліфікацію піти — щоб віддаватись своїм переживанням, вона мусила жити, тобто служити й заробляти гроші, отже, її практичними діями керувала не так життєва, як трансцендентна логіка. Показавши перед комісією свої вмілості, що й саму її дуже здивували,— так-бо здавалося їй, що вона нічого не вміє,— Марта Висоцька була залічена під літеру А, тобто посаду мала дістати в першу чергу. Це було четвертого дня, чи краще — четвертої вічності від створення її нового світу.

Заощаджуючи пильно свою готівку, дівчина брала тепер на обід день першу, день другу страву в своїй їдаль-

ні. А по обіді читала, звичайно, читала! Якби бібліотека видавала абонентові необмежену кількість книжок щодня, дівчина могла б спожити за вечір три й чотири романи. Але мала щодня тільки один, а ще до одної бібліотеки записатись не дозволяли їй кошти. Тож читала вона навмисне повільно, щоб заповнити вечір, іноді перечитувала ще раз усе спочатку або окремі, найбільш вподобані місця. Тепер, розгортаючи книжку, Марта ніби кидала виклик усій історії літератури й людського кохання! Після кожного прочитаного роману вона ще глибше, ще сп'яніліше свою вищість почувала, бо ж ніде нічого подібного на свою любов, на її незрівняний кінець не знаходила. Ніхто ще не любив так, як вона! Про що пишуть романи? Про дівчат обдурених, зраджених, про дівчат одружених наприкінці й щасливих від цієї нісенітниці, словом, про відомі їй буденні кінці, яких вона боялась і яких уникнула. Прочитавши половину книжки, вона думкою прикидала, хто кого зрадить, хто з ким побереться, і рідко коли помилялась! До нудоти одноманітне було людське кохання, але кожна історія його ще і ще раз доводила їй, яких високих і нових щаблів вона в своїй любові осягнула. З почуттям гордощів та перемоги над всесвітнім шаблоном лягала дівчина спати й бачила ті променисті сни.

Добираючи собі лектуру, вона орієнтувалась найбільше за назвою, відповідною до своєї теми. Отак їй до рук трапила того дня п'єса Ібсена «Комедія кохання»[60], яку дівчина своїм звичаєм почала читати повільно. Але від дії до дії зростала її тривога й заразом швидшав темп її читання. В п'ятій дії її очі вже стрілою мчали по рядках, а душа сповнювалась жахом і нудьгою, як від раптового падіння в незглибну прірву. Дедалі голосніше билася їй кров у скроні, дедалі міцніше стискувались її уста, та вона трохи не скрикнула, трохи не застогнала, наприкінці читаючи натхненні слова дівчини Свангільд до Фалька, з яким розлучалася в ім'я чистоти свого кохання:

Весни розкішної
ми діти, Фальку, й осінь навісна,
туману і сльоти пора нудна,
коли замовкне соловей співучий
в твоєму серці — ця пора причинна
весни розквітлої змінити не повинна.
Й зима смертельна свій мороз давучий
не мусить кинути на наших мрій буяння —
ми не дамо цвіт нашого кохання
прибити, збридити це весняне тепло, —
хай чарівне помре, яке жило!

Це ж свої власні слова, свої власні думки й почуття вона бачила тепер перед собою, і ввесь її порив та марення ту мить ніби відходили в написане, лишаючи її порожню, покалічену, принижену. Всю складноту своїх таємничих почувань, своїх надій і намірів вона зразу впізнала в цих жорстоких рядках, що відбирали їй право на її багатство. З кожним прочитаним словом вона руйнувалась, убожіла, оберталась у жебрачку, і щире золото її мрій перемінялось на нікчемне череп'я. Її немов викрито зараз, на злочині спіймано, пишноту з неї здерто, і в лахи, в ганчір'я одягнуто на глум та посміховисько! Її невимовне вже хтось інший почував, усі її надзвичайні слова були вже сказані перед нею, все нове, що вона гадала створити, давно вже викладено у віршах.

І вона, знемагаючи від туги, читала далі:

Тепер своє я діло доконала —
вогонь поезії натхнула я душі твоїй!
Лети! До перемоги мчи, соколе мій,
а Свангільд пісню лебедину проспівала!..

Ці рядки справді забриніли їй лебединим співом, ба більше — похоронним дзвоном над її запальним, наївним прагненням до нового й незрівняного в коханні: в тому, що вона пристрасно чинила, теж нічого нового не було!

Ту ніч Марта Висоцька кепсько спала. Найголовніше, той радісний зв'язок, що вона між собою та коханим своїм увесь час почувала, раптом зрадницьки урвався. Фальшивий у своїй основі, витворений у засліпленні, у хибному відчутті новини, насправді не нової, цей примарний зв'язок перестав існувати ту мить, коли всохло його живильне коріння. Тепер, коли згадувала про нього, на неї вже не не пашило тепло, не віяв тремтячий легіт, не линула прозора хмарка забуття. Тепер у темний льох трапляла її думка й тікала звідти геть, холодна, чорна й вогка. І серце їй стискувалось тепер від жалю, що, погнавшись за химерами, вона втратила дійсне. Вона ж могла б іще бути з ним, може, й довго, дуже довго бути — хто зна, скільки часу тривало б їхнє чуття! Адже люблять роками. А так вона відтрутила його задля божевільної мрії, що розвіялась зразу, як дим над жалюгідним згарищем. Він був би ще коло неї! Якби був оце зараз! Вона розповіла б йому, сміючись, дурну історію свого шукання новини, призналася б щиро до своєї помилки, і він промовив би спокійно: «Я не раз казав тобі, Ма́рто, що марна річ шукати чогось нового в людських почуттях.

Доводиться тільки дивуватись, що люди XX століття не можуть цього гаразд утямити. Але розум, я певен, переборе зрештою ці нерозважливі пориви і марнотратству людської енергії буде покладений край». Скільки рації в цих суворих словах, що їх вона своїм прикладом хотіла похитнути! І вони сміялися б укупі, прочитали б разом ту п'єсу, що розвінчала її, і вона сказала б йому, що нічого немає над дійсне, хай коротке, хай минуще й шаблонове, але справжнє й живе!

Але його коло неї не було. Вернутись до нього, покликати його, написати? Викреслити з життя ці чотири безумні дні, ці чотири вічності страшної омани? І раптом ці вічності видались їй короткою миттю, одною тільки миттю маячні — так, ніби читаючи ту «Комедію кохання», вона й собі щось подібне уявила! Так легко нав'язати ще порвану нитку! І заразом важко, неможливо, ганебно вертатись назад, спростовувати свої слова, жебрати продовження. Може, якраз зараз, покінчивши з роботою, він віддається спогадові про неї, кличе її тихим шепотом, як тепле видиво, як свою мрію-натхненницю, і раптом своїм поворотом вона, мов злочинниця та, знищила б цей скарб його душі... Ніколи! Хай думає, о єдиний, що знайшов з нею щось нове!

Геть уночі вона тривожно задрімала, виснажена й розбита, а прокинулась квола, немов і зовсім не спала. Виходити з хати їй не хотілось, надворі ніби холод був, і вона, загорнувшись у хустку, ходила по кімнаті, стеналась іноді з нудьги, сідала на хвилину й знову ходила. Потім узяла в руки «Комедію кохання» і дивилась на неї, вже не читаючи. З жалем думала, що була ставила життю надмірні вимоги. Бо є ділянки в ньому, де нічого нового не створиш і не треба творити, де мусиш користуватись даним, без великих надій і великих поривів. Є шляхи в житті обов'язкові, позначені віковими стовпами, шляхи вузькі й невибагливі, якими маєш іти покірно. І може тільки в кінці їх, — неминучих, як смерть і народження,— починаються широкі, гіллясті роздоріжжя з тисячами стежок, з безконечним незайманим ланом, де можна вперше пройти. Але кохання туди не належить.

Ще вчора дівчина нікого не потребувала, зачарована собідостатнім маренням, а сьогодні їй уже хотілось бачити людей і серед них когось близького, гарного, щоб розповісти йому, не таячись, про все, що вона зазнала. І вислухати співчуття, пораду, знайти в комусь підтримку й заспокоєння! Це бажання зростало в ній і почало кі-

нець кінцем її мучити. Почувши в порожній кухні Адині кроки, вона відхилила двері й промовила:

— Добридень, Адо! Йди-но до мене гуляти.

Дівчина пильно на неї подивилась і відповіла розважливо:

— Нет, я не могу с тобой играть, папа сказал, что ты развратная.

Марта в жахові відсахнулась. В цих словах дівчини вона раптом відчула всю гнітющу дійсність свого становища — що не має посади, що сусіди її ненавидять і що має вибиратись з помешкання за якийсь тиждень. І згадала майбутню свою кімнату, яка видалась їй тепер труною, де вона мусить лягти живою. Туга, дедалі ширшаючи, її обіймала.

Надвечір несподіваний стук у двері перелякав її, і до кімнати зайшов Льова-соробкопівець, із бурцями, але вже без кожушанки, яку змінив на ньому весняний лейбик. Кілька разів він приходив чатувати до махортресту наприкінці робочого дня і, не побачивши Марту серед службовців, що виходили після праці з установи, вельми збентежився й вирішив нарешті навідатись до неї додому. Розпитувати в махортресті він посоромився. Кілька припущень крутилося в його голові, а найбільше одне — що Марта віддалася заміж за Славенка й тому покинула посаду. В усякому разі, він мусить пересвідчитись особисто — від цього залежали плани його дальшого життя, хоч він і не уявляв їх іще виразно. «Може, якщо вона заміжня буде, я від неї звільнюся», — думав він схвильовано.

— Льова!— скрикнула дівчина.— Ви прийшли!

Вона кинулась до нього, взяла за обидві руки й дивилась на нього, як на доброго вісника, як на рятівника.

Він теж дивився на неї. І не пізнавав її! Де та Марта, промениста дівчина, що гнітила його своєю величчю? Перед ним стояла дівчина оспала, бліда, схудла, з побляклими очима й хапливими, сполошеними рухами. В її гордовитому колись голосі, якого звук був підкоряв його, він почув раптом крик по допомогу. Потиск її рук був судорожний, благальний, посмішка гарячкова й несмілива, сама вона якась менша, зібгана й ніби провинна. Він не пізнавав її геть зовсім! І разом з тим його напружене й болісне чуття до неї якось зм'якло, немов дістало зразу теплого заспокоєння. Натомість нове чуття до неї виникло — жаль, безконечний жаль.

Він мовчав якусь мить, схвильований уже тим, що діялось у його серці, потім спитав:

— Що з вами, Марто?

— Я вам усе, Льово, розкажу! Сідайте! Роздягайтесь. Ви не забули мене... ви прийшли, Льово! Ах, я така самотня, як не була ніколи... Я нещасна, Льово! Сідайте отуто коло мене.

— Що з вами, Марто?— перепитав він, сідаючи.

— Це довга і... страшна історія! Важко повірити... Я сама іноді не вірю. Ніби все вигадане, ніби здалося тільки... Ви слухатимете?

— Марто, я слухатиму,— сказав він.

І вона почала розповідати йому все з першого побачення, відновлюючи в пам'яті минулі хвилини яскраво й болісно, немов удруге їх переживала, і розповідаючи про них цьому довготелесому мовчазному хлопцеві так, як не розповідала б матері, подрузі, сестрі. Часом вона стискувала йому руку, і він раптом подумав: «Коли б це було тоді, тоді!» І жаль його ще збільшився.

З того, як він слухав, вона почувала, що він розуміє її так, як ніхто не зрозуміє. Це надавало їй захвату. Льова мовчав увесь час, а коли вона дійшла до свого вигнання з посади, до сусідської підлої брехні, коли сказала, як спантеличила її така ганебна поведінка людей, він тихо промовив:

— Люди, Марто, мають здебільшого два обличчя. Одне природжене, часто дуже дике, а друге вони набувають, живучи. І от часом те перше оголяється. Ви не знали цього, Марто, і ви здивувались.

Ці слова її зненацька стурбували.

— Два обличчя?— перепитала вона.— Кожен має два обличчя?

— Навіть три іноді... Людей з одним обличчям дуже мало, Марто.

— І в н ь о г о два обличчя?.. Ні, ні,— сказала вона, заспокоївшись.— Я всю душу його знаю! Скільки він мені говорив! Моя кімната — це справжня комора його думок... Але слухайте далі, Льово, найстрашніше слухайте.

І вона почала про проблему новини взагалі, а в коханні зокрема. Льова зразу нашорошився, захвилювався й кілька разів хотів її спинити. Але вона казала:

— Ні, ні, чекайте... я ось кінчу, тоді ви скажете.

Нарешті, кінчивши на «Комедії кохання» Ібсена, вона дозволила йому говорити, але додала:

— Але тут усе ясно. Що ж робити! Нічого не заперечиш.

— Та що ви кажете, Марто!— скрикнув Льова.— Все треба заперечити! Все!.. Мені шкода вас, Марто!

— А мені? Ще більше. Але логіка, Льово!

— Яка логіка?— сказав він сумно.— Де ви бачили логіку в людському житті?.. Може, в тому, що ми... народжуємось і вмираємо? Це логічно, по-вашому? А коли в основному, в найпершому, Марто, нема логіки, то що ж уже в усьому похідному?.. Логіка — це обмеженість людського розуму, Марто. Логіка — це його границя. Ми втискуємо в ці границі життя... а це злочин, Марто, життя більше за розум... незрівняно більше... Що ви говорите! — скрикнув він знову.— Ви повірили, Марто, в якісь міркування, ви в літературу повірили... Все нове на світі, щомить усе нове!

— Льово, ви мрієте,— посміхнулась дівчина.

— Життя — це постійне оновлення, Марто! — казав він піднесено.— Щоранку сходить над землею сонце... Дні, Марто, розвиваються, як безліч листу, нового, свіжого листу... Щодня нові почуття прокидаються в нас. Життя не спиняється і не повторюється! І ви, Марто, і я, і всі, хто є,— всі ми нові, бо ще ніколи не існували. На порозі душі в кожного юрмляться почуття, думки, наміри, вони всі хотять зайти, вони б'ються за місце в нашій душі, їх тисячі, мільйони — а ви кажете, нового немає, Марто!.. Тільки не можна замикати себе... Ширше двері! Ширше двері!

Він зовсім захопився. Потім зразу замовк, засоромившись, і додав тихо:

— Це, Марто... я так кажу, бо сам про це багато думав. І мені шкода вас, дуже шкода... що ви так говорите.

Посмішка з її уст зійшла. Після розважливих міркувань, до яких вона звикла, його слова — незграбні, плутані — несподівано її зачарували. Вона здригнула, відчувши в коморі думок, що біохімік їй залишив по собі, якийсь давучий холод, і сказала, зітхаючи:

— Льово, ви добрий... Ви дуже гарно сказали, що над землею щодня сходить нове сонце. Але я його не бачитиму! Ох, ви не знаєте, в якій кімнаті я маю жити! Це на Садовій, якась нора, довга, темна, обдерта, страшно навіть подумати... Вікно на північ виходить, там ніколи не буде сонця! І я мушу там жити.

— Ви не можете жити, Марто, в такій кімнаті,— сказав він.— Вам потрібна зовсім інша кімната — висока й світла. Щоб кімната до вас пасувала, от що треба, Марто.

— Але де ж її взяти?

— Я буду шукати, Марто. Я... я все зроблю. Почекайте трохи, Марто, ви побачите, як усе буде гарно. Є здібність у людини, велика здібність забувати... Вона стирає з нашої душі порох і тлінь. Тому ми нові щоразу, Марто.

Незабаром він пішов, поспішаючи на вечірню зміну до крамниці.

— Я трохи ожила, вас побачивши,— сказала дівчина на прощання.— Приходьте ж швидше, Льово! Я вас чекаю.

І справді вона раптом збадьоріла. Розповівши з початку до кінця свою чудну й сумовиту пригоду, дівчина немов зменшила її тягар. Майбутнє їй якось прояснилось. Звичайно, вона накоїла чимало прикрих для себе дурниць, вона обікрала сама себе найбезжальнішим способом, але що ж — надалі матиме з того науку. Ах, дурненьке її серце! А все-таки в її коханні щось гарне лишилось — була спроба, хай нерозважлива, але шляхетна. І про нього вона думала лагідно й ніжно, як про загублену дорогу річ, що з утратою її нарешті помирилась. Спогад про нього був чудовий і зцілющий. Хай і він так згадує про неї, це те, чого вона хотіла!

От Льова знайде їй високу й світлу кімнату. Посаду вона, літеру «А» маючи, теж одержить, певно, за якийсь тиждень-два. І працюватиме. Житиме! Буде ще вчитися, зробить ще багато й багато. Раптом вона згадала, що за кілька день Перше травня, і це видалось їй значущим. Їй хотілось вийти на вулицю, бачити демонстрацію, силу-силенну людей, прапори, чути бадьорий спів, міцні промови, самій ходити, перейнятись цим святом праці й весни. І вона деклямувала пошепки з Олеся:

Червоні прапори, куди не кинеш оком,
цвітуть на вулицях, як макові квітки...[61]

Тому в дівчини склалось таке враження, що Льова прийде з добрими вістями вже завтра, і другого дня вона пильно чекала його цілий вечір. Ще два дні минуло, але він не з'явився, і Марта вдалася в безпросвітній розпач. Де ж Льова? Чому він не йде?

Годині о п'ятій у її двері постукано. «Нарешті»,— подумала дівчина, але до кімнати зайшов зовсім несподіваний гість — інженер Дмитро Стайничий з Дніпропетровського.

— Добридень, Марто!— сказав він бадьоро.— Я оце приїхав з дружиною до Києва на травневі свята і, звичайно, вирішив до вас завітати. Обов'язково!

— Як живете, Дмитре?— сказала дівчина, коли інженер сів.

— Я живу прекрасно,— сказав Дмитро.— Улаштувався остаточно, працюю, як добрий віл, але завод наш гуде! Ви, певно, й завода путящого ніколи не бачили? Хороша річ, надзвичайно бадьора... Годі слів, будуємо соціалізм практично. Ви знаєте, Марто, яка в мене вдача — не люблю промов! Ну, на святах, як завтра, воно ще хай, а то так і хочеться сказати — краще б руками працював, ніж язиком. І все-таки в нас ще багато говорять, а засідають! Я вже кількох на заводі згуртував, закладаємо ТОБЗА — товариство боротьби з засіданнями. Правильна думка? Практична?

— Цілком.

— Я там потроху ворушусь. Лекції, наприклад, читаю робітникам у всяких там технічних питаннях. Приймають чудово. Робітники, треба сказати, так усім цікавляться, що ви тут, по канцеляріях сидячи, і не уявляєте. Літературу їм тільки давай! А література наша ні к бісу — нема чого дати почитати робітникові. Треба було б, мабуть, зібрати наших письменників та розказати їм, у чім річ, практично поставити справу. А то все більше про кохання пишуть.

— Справді, це дуже неприємно,— зауважила Марта.

— Ага, й ви зо мною погоджуєтесь! Нещодавно обурливий факт у нас був з цим коханням: молода робітниця отруїлась — милий,—чи бачите, її зрадив! Ну, що з такою робити? Оголосити прилюдну догану, так однаково вже не почує. Поховали її, як жертву буржуазної культури, та й годі... А ви ніби хворі?— спитав він раптом.

— Застудилась десь.

— Дарма, минеться. Дівчина ви здорова, хвороба вас не візьме,— сказав Дмитро, сміючись.— А я зайшов спеціально — сказати, що слова свого додержав.

— Якого слова ви додержали, Дмитре?— спитала дівчина.

— А що одружився! Хорошу дівчину взяв, їй-богу, не гіршу за вас! Не скажу, що кращу, але справжня українська жінка, ще й Оксаною зветься. Ми приїхали сюди на святки, бо вона сама киянка, родичів тут якихось має, навіть у гості до них ходили... Але, звичайно, коза, все тобі брик та брик! Дискусії у нас величезні, але, звісно, практичні. Ось вам перше — працювати їй чи покинути посаду, коли буде дитина? Питання важливе! Вона за те, щоб працювати, а я проти. Дитбудинків, щоб віддати ди-

тя, в нас ще немає, значить крапка. Ще бракувало, щоб усякі там доморобні мамки та няньки псували мою дитину! А їх же кілька буде, отже, треба брати з перспективою. І знову-таки мені не зрозуміло, чому працювати десь за діловодку, одержуючи 50 карбованців, на які не можна жити, краще й почесніше, як виховувати свою дитину? Ну, правду я кажу? Там якийсь зав гримне, а в неї молоко зіпсується, і дитина захворіє. А здорова дітва — це ж наше майбутнє, ми тільки фундамент добрий муруємо, а вони вже соціалізм до кінця виведуть. Тому дитина передусім — от як треба міркувати.

— Що ж виходить,— сказала Марта.— Виходить, що ви з своєї дружини хочете зробити хатню робітницю, няньку, як і за капіталістичного ладу.

— Те, те, те! Оце саме й вона мені співає, і зовсім безпідставно. Буржуазна жінка — це така, що нічого не робить, живе собі лялькою, та й годі. Головне — пролетарська жінка мусить працювати, а де, як — це питання практики. Де більше громадської користі з її праці, там і мусить працювати. Ви мене хатнею робітницею лякаєте! А що таке хатня робітниця — не рівноправний робітник? Це ви тримаєтесь буржуазних поглядів на хатню робітницю, а не я! За хатню робітницю вам, бачите, соромно бути. А вугілля довбати робітникові не соромно? А розвантажувати вагони? А робітницям прибирати по цехах? Що ви мені аристократизму пускаєте, як у її родичів, де ми були — покоївка, вітальня, урочистий чай! Мамаша, папаша! Ось звідки цей дух іде... Там, до речі, я з тим балакуном здибався... Як його? Професор той, що я у вас тоді познайомився... Ага, Славенко! Чи, може, забули вже?

— Ні, пам'ятаю,— сказала Марта, похолонувши,— це прізвище, з чужих уст почуте, видалось їй чудернацьким і жахливим.

— А я вже був зовсім забув, та от бачте — в родичів дружининих довелося побачитись — теж у професора одного, дядька її чи що... Теж тип цей дядько — так і не добрав я, чи він справді пришелепуватий, чи тільки прикидається. Та вони всі вчені з жуком у голові, робота ж клята — думай і думай, от і морочиться в голові, я це розумію... Так отакі в нас дискусії, Марто,— ще й дитини тої нема, а розмов повна хата. Вона мені загальними ідеями про визволення жінки, а я її практикою, практикою. Що я проти громадського виховання дітей? Тільки за. Ну, а коли його в нас ще немає, так жінці ко-

рисніше якраз з громадського погляду виховувати своїх дітей, ніж брати няньок-мамок, а самій бути за машиністку в канцелярії, де може працювати бездітна.

Тепер Марті хотілось тільки одного — щоб він якнайшвидше пішов. І взагалі чого прийшов? Яке їй діло до того, одружився він, чи ні, і як збирається виховувати дітей? І крім того, він десь випадково бачив Славенка (тобто «Юрчика», подумала вона), отже, може, знову за нього згадати, почне ще з нього глузувати — ох, яка це буде мука! Вона стеналась, уявляючи можливість такої наруги. Але Дмитро ще не збирався йти й почав розповідати про Дніпропетровське, про його промислове значення для республіки й про українізацію цього центру важкої індустрії. Загалом, він був задоволений.

— Сунемось уперед — сказав він.— І дивно просто, як захоплює цей процес навіть такі елементи, що, здається, мусили б бути до нього цілком байдужі, коли не ворожі. Ви помічали, га? Недалеко по приклад ходити — в того професора, що з жуком, дочка є — двоюрідна чи там троюрідна вона моїй Оксані доводиться,— так дружина, розумієте, дивом здивувалась, коли її оце побачила. Запекле, каже, було єдинонеділимене[62], ніяких тобі Україн, а тепер так по-українськи забалакала, що аж завидки беруть. З усіма правилами, не те, що ми, грішники, як на язик навертається. Навіть кілька зауважень мені зробила — непоправно, каже, висловлюєтесь! Ну, Марто, якщо таких узяло, то це вже факт!.. Правда, дружина каже, що тут без отого Славенка не обійшлося.

— А при чому ж він там?— спитала Марта ревниво.

— Як при чому? Наречені ж вони. Завтра й весілля, нас запрошували, та ми їдемо завтра ввечері... А що, пригадайте, не я вам казав ще тоді, що він з вами не пожениться! Не слухали мене тоді, Марто, а мені й досі, вірите, шкода. Дуже ви мені подобались,— додав він щиро.

Марта, тримаючись якомога на межі непритомності, прошепотіла:

— Не згадуйте, Дмитре... ні про що не згадуйте. Це так давно було!

— Де там давно! Чи й два місяці тому буде... Е, та у вас жар чималий... Аспірин є?

Вона кивнула головою.

— Випийте аспірину, на ніч тепло вкритись, щоб зопріти, завтра не виходити, післязавтра здорова — це вам практична порада. Я так роблю, і завжди допомагає... Шкода, шкода! А я хотів вас запросити, щоб разом сьо-

годні до театру, з моєю Оксаною познайомилися б. Ну, не виходить. Треба бігти. Вашу руку... Та не бійтеся, то я тоді погарячився трохи. Правду сказати, не люблю, якщо не на моє крутиться.

Він приятельськи попрощався з дівчиною і пішов собі. Марта справді ледве спромоглася подати йому руку — огидна новина відібрала їй усю решту сил, скувала руки, пойняла її тіло нестерпучим холодом. Він жениться! Та коли ж це сталося? Тільки тиждень вони не бачилися. Отже... отже, й раніше? Все плуталось у неї. Жениться... наречена... завтра весілля... А вона? Отже, ввесь час, коли вона жила тільки ним, коли безтямно прагнула створити для нього й для себе щось нове в житті, щось світле, вічне, прекрасне,— він дурив, дурив її! Він присипляв її міркуваннями, ховався за наукою, і вона, сліпа, його не розгадала! Біохімія, майбутнє людськості... Тимчасова коханка — як це просто й звичайно!

Голова їй туманилась, але свідомість не покидала. Вона вже нічого не розуміла до ладу, тільки безформенне палюще відчуття їй лишилось, що їдучими ферментами стравлений білок її мрій. Раптом вона підвелася, охоплена болісною, надзвичайно виразною думкою — її зраджено? Що ж, у цьому справді нічого нового не було.

ЕЛЕГІЯ АТРАКЦІОНІВ

Другого ж дня після побачення з Мартою Льова Роттер розвинув шалену розвідчу діяльність. До справи шукання дівчині світлої кімнати він зумів притягти добрий десяток людей, переконавши своїх колег у крамниці, що така кімната мусить бути доконче і найшвидше знайдена. Його любили за лагідність, товариськість, шанували за чесність, правдивість і простоту. І прохання його було для всіх значуще, бо досі він ніколи нічого не просив, а послуг кожному зробив чимало — не було жодного, за кого він колись не відчергував би чи не заступив би в незручній зміні. Тож коли Льова одного ранку сказав:

— Треба знайти кімнату, товариші... Тільки гарну кімнату — це не для мене. Дівчина в мене є знайома, це їй, товариші, треба знайти кімнату... Вона дуже нещасна, їй треба допомогти, товариші.

Всі погодились, що кімната потрібна дуже, що дівчина та справді нещасна, коли товариш Роттер це каже. І розшуки почалися.

В умовах перелюдності міста й житлової скрути розв'язати цю справу було не як легко. Тільки випадок тут міг допомогти, і Льова на цей випадок надіявся. Якби сила його бажання могла матеріалізуватись, то не тільки кімната, а й цілий розкішний будинок був би споруджений для Марти. Випалена в огні його колишнього чуття, дівчина зробилась йому ще дорожча, бо з попелу свого розпачливого, неподіленого кохання він дістав не жужелицю гидку, а зливок чистого металу. Його чуття не зникло, а перетворилось; він не втратив її, бо й не мав ніколи, і тепер дівчина була йому заразом спогадом і надією, втіленням усього прекрасного, радісного й доброго, що мусить і далі його вести. Він не зруйнував її в собі, а ствердив, як невичерпну спрагу пізнання, і все, що він мав у житті ясного, тепер прилучилось до дівчини, як до свого джерела. Всі його прагнення, скуті колись її величчю, якої він ніби дорівнявся, тепер прокинулись ще міцніші й манили його, поривали. Льова виходив із заціпеніння, свіжий, наснажений, він готовий був до безмежної путі! Тільки б знайти кімнату! Він не міг поїхати, покидаючи дівчину в кімнаті без сонця.

За три дні він дістав кілька адрес, і надія його справдилась — одна з кімнат, що він дивився, випала хоч і не дуже висока, але південна, невеличка й затишна. Додати ще сюди милих старенька господарів із гавкучим шпіцем та семилітнім хлопчиком — онуком, досить пристойний будинок, другий поверх, прекрасний район — Стрітенська вулиця, і бажати кращого було б необережно. Але повстали труднощі, що їх Льова мусив перебороти. Насамперед старенькі, за віковічною традицією, бажали в пожильці «спокійного, солідного, нежонатого чоловіка», але ніяк не молоду дівчину, що здавалась їм доконче галасливою, шаленою і загалом непристойною. І Льові треба було переконати їх, що ця дівчина, якої вони не бачили, зовсім не скидається на інших дівчат, що це дівчина надзвичайна й виняткова.

— Вона буде вам, як дочка, — казав він. — Скільки лиха вона пережила! Ви жалітимете її, вона сирота, в неї нікого рідного.

Цей аргумент вплинув на стареньку, в якої дочка померла, залишивши малого сина, але старий, міцніший на нерви, запитав:

— А ви ж їй як? Родич чи як?

— Я?.. Ні, я не родич. Я... знайомий. Наші батьки вкупі працювали... А, може, ви... думаєте що? Так

ні, я навіть їду звідси цими днями, і я хочу допомогти їй...

Старенька, переконана його словами, заявила:

— Все хлопці та хлопці! Хай дівчина ще поживе. Жив оце в нас хлопець, а воно не хлопець вийшло, а просто шалапут!

В цьому шалапуті полягала друга й остання трудність, а саме грошова. Якийсь молодий чоловік, попередній посідач кімнати, жив собі та жив щось із півроку, не заплатив комірного ні шеляга й нарешті зник невідомо де. Отже, старенькі, крім усіх хвилювань з цього приводу, мусили ще й оплачувати його площу домоуправі, а тепер хотіли справити втрати з нового пожильця, як це звичайно в таких випадках робиться. Рахунок сягав п'ятдесяти карбованців.

Ці невеличкі гроші треба було все-таки мати! Про те, щоб дівчина сплатила їх власним коштом, не могло бути й мови. І Льова пообіцяв п'ятдесят карбованців сьогодні ж принести.

Сьогодні, тридцятого квітня, він мав одержати за півмісяця свою платню, щось коло сорока карбованців. Лишалось ще здобути щонайменше двадцять, бо хоч мінімальну суму він мусив мати на свій від'їзд. Власне, вибирати йому не було з чого — гардероб у нього був дуже нечисленний і зовсім маломіцний, отже, реалізація одежі, найперший спосіб грошової самодопомоги, була виключена. Тоді тільки одне Льова міг зробити — продати свою бібліотеку.

За роки мандрівок вона склалася в нього не дуже велика, але пристойно дібрана. Історія філософії, твори філософів, історія культури, релігій — оце було в ній за основне ядро, причому траплялися в ній книжки старі, раритети навіть музейної вартості, випадково куплені за безцінь по базарах. Все це він не тільки зібрав, але й перечитав, вистудіював, обміркував. І коли зрозумів, що не знайшов і не знайде в них того, що пристрасно шукав — розуміння світу й себе, — тоді тільки вони зробились йому справді дорогі. Він полюбив їх глибоко й безсторонньо, як сліпець сліпця, і з усієї пишноти систем, вірувань, подвигів людських, з усіх поривів і блиску людської думки виріс скромний і невимогливий.

Вдень Льова Роттер одержав свою платню й подав коротку заяву: «До Управи соробкоопу. Льва Роттера, продавця з крамниці № 124. Прошу звільнити мене з посади через те, що я виїжджаю з міста». Котрий раз подавав

він оцю мовчазну заяву по різних місцях та установах? У всякому разі не перший. І щоразу робив це дуже охоче, позначаючи звільненням своє дальше поступування. Як і завжди, нічого не сказав про це своїм співслужбовцям, бо пояснити причину від'їзду було б йому надто тяжко.

Потім Льова привів до себе букініста й продав йому гуртом своє книжкове надбання, кількістю понад 500 томиків, за 25 карбованців. «Не треба буде возитися з ними» — це єдине, чим він міг себе потішити. І коли він негайно сплатив старенькім, як належало, п'ятдесят карбованців, йому лишилось ще півтора червінця на дорогу. Надвечір Льова вже спакував свої речі, які утворили досить портативний клунок та дерев'яну валізу, що вільно вкладалася в норму ручного багажу, визначену залізничим квитком.

Тепер він міг востаннє з'явитись до дівчини.

Дорога з Печерська до Жилянської вулиці була довга й знайома йому до найменших дрібниць. За два роки він вивчив на ній усі звороти, ліхтарі, тумби з афішами, дерева вздовж пішоходів, круті схили вулиць. І ось, ідучи тепер, пригадував інші дороги, якими був ходив, інші міста, які бачив раніше, всі відтинки землі, де ступала його нога відтоді, як він себе пам'ятав. Він з'єднав ту мить думкою всі уривки в єдине ціле, в одну безперервну путь свою в житті. Він уявляв її надзвичайно виразно, так ніби йшов увесь час, не спиняючись. Легкий і моторошний дрож торкнувся його серця, коли з'явилася йому думка, що це, власне, є путь до смерті, яка непохитним фінішем стоїть у різноманітності людських шляхів. Що ж робити? Протестувати? Піднести руки вгору й крикнути: «Земле! Я хочу тебе бачити вічно! Який жорстокий ти, всесвіте, що своєю вічністю породжуєш тільки тимчасове, даєш очам тільки розплющитись і устам тільки ворухнутись!». Від цієї справедливої і змістовної скарги не то всесвіт, а навіть листок на дереві не здригнувся б. Льова мимоволі підвів очі до неба інстинктивним рухом людини, що шукає рятунку. І побачив над собою ті самі зорі, незмінні сполучення блискучих цяток, далекі й незбагненні світи, під якими був народився. Все життя він бачив тільки їх. Тільки їх! А єсть ще й інше небо, незнане небо Південного Хреста, Скорпіона, Вітрил, Фенікса, Золотої Риби![63] І він вирішив їхати до моря.

Зійшовши на Хрещатик, Льова побачив місто в святковому огні. Гірлянди кольорових лампок оточували бу-

динки, горіли травневі написи, мінились декоровані вітрини, а в далечині десь на шпилі кам'яниці червоний прапор, освітлений невидимим прожектором, немов піднісся геть у повітря над містом, над людьми, над землею. Серед гомону й руху вечірньої щільної юрби, серед виру прагнень і чуттів тут, на вулиці, й там, під дахами, він спокійно й урочисто височів, прапор пориву, шукання, спраги, під яким рушить незабаром корабель, що його, мандрівця, повезе до країн іншого неба! Його серце радісно затремтіло, благословляючи життя і людську нескінченну путь.

Нарешті він зайшов у будиночок на Жилянській вулиці й постукав до дівчини у двері.

— Можна, — відповів йому хрипкий голос.

Спочатку він не побачив Марти й розгублено озирнувся по кімнаті. І зразу постеріг її в темнуватому кутку — вона стояла, прихилившись до стінки й спустивши руки, нерухома, зацькована, безсила. На мить він теж спинився, захлинувшись від безмежного жалю, потім підійшов до неї і взяв за руки.

— Нащо так хвилюватись, Марто? — спитав він.

— Я?.. Ні... я зовсім спокійна, — прошепотіла вона. — Тільки жар у мене... обличчя горить.

— Ви бліда, Марто, у вас руки холодні.

— Може... Це ж дарма... дрібниці, нічого нового. Що нового в тому, що якусь дівчину покинуто і в неї похололи руки?

— Ви... знову це говорите!

— Знаєте, Льово, — сказала вона раптом голосно, — виявилось, що в нього теж два обличчя. А може, три, чотири — звідки мені знати?.. Словом, він жениться — не зо мною, звичайно. Я була так... між іншим, чи як там... Він жениться, жениться!

— А вам, Марто, що до того? — спитав Льова. — Хай жениться.

Дівчина глянула на нього спантеличено.

— А я ж, Льово?.. Як же я тепер? У мене ж нічого не лишилось.

— І ви почнете жити ніби спочатку, — сказав хлопець серйозно. — Спочатку, Марто! Ах, Марто, це ж добре, коли в людини нічого не залишається... Ви вийдете одного дня, і побачите, що ви все хочете мати, що ви нічого ще не спізнали... І все заспіває у вас, Марто, — серце, думки. Ви прокинетесь, як прокидається вранці земля, у якої ніч теж усе відбирає... Але ви тремтите, Марто, вам треба зараз лягти.

Вона не опиралась і хитаючись дійшла до ліжка. Коли лягла, раптом відчула жахливий холод свого тіла, що здавався їй раніше жаром, і зіщулилась в маленьку грудку. Льова накрив її пальтом.

— Це холод з мене виходить, — прошепотіла вона за хвилину. — А що надворі? Мороз? Вітер?

— Надворі тепло, Марто. Все місто в огнях... Завтра свято, Марто.

Вона зітхнула.

— Я дурна? — спитала вона зненацька. — Скажіть, Льово!

— Ви прекрасна! — скрикнув хлопець і замовк, зніяковівши.

— Одверніть світло... мені боляче в очі, — промовила вона знесилено.

Він повернув до стіни лампку, що на столі, і їх обох обгорнув тихий присмерк, немов до кімнати раптом прийшов знадвору той теплий і нашорошений вечір. І далі вони розмовляли майже пошепки в цій півтемряві, що спроквола й неохоче носила їх слова.

— Тепер гарно, — мовила дівчина.

— І я прийшов до вас з гарною новиною. Кімнату ви маєте, Марто... кімнату, яку ви полюбите. Вас приймуть там, як рідну, вірте мені, Марто. Ось я кладу вам на столі адресу. Ви підете завтра...

— Якщо я завтра ходитиму... Але спасибі. Що ж мені ще? А, посаду! Ну, й посаду дадуть... все буде чудово Льово... Я буду вставати вранці в кімнаті й іти на посаду... Який жах! Розумієте, чому жах? Бо все буде так, ніби нічого й не сталося.

Він почав їй захоплено казати, що душа ніколи не стомлюється, що творчість веде людину вічно вперед, і минуле зникає, як ніч, як туман із вранішнього обрію... Та вона його перепинила.

— Знаєте, що мені хочеться? — спитала вона, судорожно сміючись. — Мені страшенно хочеться скупатись. Я так люблю ввечері купатись! Вода — це найкраще, що єсть... Всі люблять воду, тільки скажені бояться її. Знаєте, чому люблять? Бо, кажуть, життя вийшло з води, і вода нас вабить, Льово, як вабить! Підійти до берега десь, де нікого немає, де зовсім порожньо, тихо... Вгорі небо, а навкруги — ніч і пустиня. Тоді роздягтись швидко і... Ні, треба спочатку підвести вгору руки... Навкруги ж нікого, це не соромно. Потім спустити руки й дивитись на воду — вона рівна, блискуча, всі зорі в ній, вона ніби

спинилась і чекає... тільки хлюпотить десь об берег: іди... іди...

Вона замовкла, та перше, ніж він, геть здивований, встиг їй щось відповісти, сказала далі:

— Тоді ступити вперед один крок, ще один... вода вже торкнулась... ні, це тільки перший дотик такий холодний! Ще... ще... вода підіймається, обіймає тіло потроху, все вгору, вгору, серце так стискується і... і...

— Марто, ще холодно купатися, — сказав Льова стурбовано.

Вона нічого не відповіла й заплющила очі. Хвилину, дві, три стояла мовчанка. Потім Марта раптом спитала:

— Ви ще тут? Ідіть уже, Льово.

— Ні, я ще побуду... поки ви заспокоїтесь, — сказав він несміливо. — А потім я зовсім поїду, — додав він. — Завтра я збираюсь, Марто, поїхати звідси назавжди.

— Від мене, — прошепотіла вона.

— Ні, Марто, не від вас. Я засидівся тут... мені хочеться великої дороги. Я почуваю себе, Марто, юнаком, яким був колись... Знаєте, юнацькі мрії які у всіх юнаків? Тікати з рідної хати... Де-небудь тікати, щоб побачити щось нове й жити не так, як жив раніше... Я знову хочу цього, Марто! Я хочу нового, того, що раніш не було, вічно нового, Марто... І ви, Марто, цього захочете, у вас порив єсть, ви не запліснявієте... Ви будете падати й підводитись, рухатись свою маленьку вічність, як наша земля, як наше сонце і місяць свою велику, незмірно велику...

Він казав тихо, але піднесення бриніло в його словах, що були дівчині болючим, нестерпним докором. Бо вони здіймали в її голові хаос, де тільки дві точки ясно світились — нічого нового й вічно нове!

— Так робить світ, так мусимо й ми робити, Марто, бо ми частина його, маленькі світи, — казав він. — Тоді здійснюєш те, для чого народився... тоді будеш щасливий, Марто... І ніколи не пожалкуєш за тим, як жив.

— Чому я така нещасна? — прошепотіла дівчина.

— Ви багато хотіли, Марто... І я багато хотів. Ви... зустрілись з таким, що мало хоче, а я... ні з ким не зустрівся. Але я знаходитиму вас, Марто, скрізь. Бачитиму вас, Марто, в людях, у світанках, у нових зорях... скрізь, по всій землі, яку я ще побачу... Кожного разу, як я здибаю щось гарне, щось добре, Марто, я буду згадувати про вас...

— А може, все це брехня! — раптом скрикнула дів-

чина, схопившись. — Може, він не жениться, Льово! Звідки я знаю? Чому я мушу вірити? Може, з мене поглузували, навмисно, підло поглузували! Льово, я нічого не знаю... Допоможіть мені! Це останнє моє прохання... Ви зробите? Скажіть!

— Що саме, Марто, зробити?

— Підіть до нього! Спитайте його...

Льова вагався.

— А ви не підете... купатись? — спитав він обережно.

Вона похитала головою.

— Ні. Я ж нічого напевно не знаю. Я чекатиму вас.

— Я швидко, — сказав Льова і вийшов.

Молодий професор був дома й працював коло важливої і забарної справи — пакував у ящики свої книжки, що мусили, як і сам він, переїхати на помешкання до Ірен, яка мала завтра офіційно стати його дружиною. А формально вона вже нею була, бо сьогодні вдень вони розписалися в загсі. Він свідомо пришвидшував події, щоб витратити якнайменше часу на всю мороку, зв'язану з одруженням, і саме одруження негайно перевести в життя, щоб мати душевний спокій, потрібний для праці, а так само, щоб остаточно перекреслити червоним олівцем шлюбу свою жалюгідну любовну пригоду. До того ж, у родині Маркевичів такий темп не викликав жодних заперечень. Відбулася тільки маленька дискусія про роль церкви в шлюбній справі. Марія Миколаївна, жінка релігійна, зняла це питання дуже обережно — можна, казала вона, зовсім не вірити в церковне благословення, але в церкві все-таки повінчатись, бо сам із себе обряд шлюбний є пишний і гарний, дуже художній, має своєрідну красу, якої ніде в житті не варт зневажати. Юрій Олександрович, що релігію, як противну розумові, категорично ненавидів, так само делікатно висловився про шкідливість традиції для людського поступу; Ірен різко виступила проти, і навіть старий професор наважився при дружині назвати відмертя релігії «фактом», як звичайно, чудовим. Тож Марія Миколаївна лишилася самотня в своїх поривах до краси.

Але в одному пані професорова не хотіла здатись — хай не вінчатись, але весілля мусить бути, мусять бути гості, великий бенкет, бо, казала вона, така подія в житті буває тільки раз. Ірен також хотіла цього, і біохімік, згнітивши серце, погодився на учту, яку потай уважав за рівноварту з церковною церемонією. Мали запросити молодь, улаштувати танці, гри, музично-вокальну ве-

чірку, мелодекламацію, — «все це я мушу пережити», — думав сумовито Славенко. Стара мати його теж була повідомлена і, видобувши з скрині вбрання часів свого розквіту, готувалась до виходу з подольських нетрів на довге сподіване весілля свого єдиного сина.

Свято одностайно призначено на Перше травня. Найбільше Ірен обстоювала саме цей день, що надавав, на її думку, особистій їхній події сучасного, навіть громадського відтінку. За доби примату громадських форм життя цим, казала вона, не можна легковажити. Тож беручи під увагу, що всі крамниці завтра будуть зачинені, Марія Миколаївна повинна була вже сьогодні з усім потрібним скупитися. Величезний список питва та наїдків вона склала вкупі з трьома своїми родичками, що й мали допомогти їй у радісному клопоті. Запрошення розніс уже окремий посланець. До кухні взято фахівця кухаря з помічником, а до столу двох покоївок у білих фартухах. Тим часом під доглядом Пелагеї, що була за відповідального виконавця робіт, вони прибирали в кімнатах, де пара мовчазних натирачів вилощували паркет за всіма правилами свого майстерства.

О дванадцятій годині Юрій Олександрович побував з нареченою в загсі, потім навідався ще до лабораторії і, підживившись дієтичним обідом, узявся впорядкувати свої особисті справи. Це було — скласти папери та спакувати книжки до переїзду на нове помешкання. Десятків зо два ящиків з-під садовини були вже прислані й запорожнили коридор. Ось зараз він має розчинити шафи з книжками, зрушити всю цю безліч томів, в'язати їх на купки й пакувати в ящики. Він ніби почував, як не хочеться їм покидати свої звичні, роками освячені місця, руйнувати свій довершений лад та пускатись у шлюбну подорож свого господаря. І потай визнавав їхню рацію. «Їм хоч не треба буде брати участь в бенкеті», — подумав біохімік.

Тоді скинув піджака, приволік першу пару ящиків і розчинив першу шафу. Робота була марудна, але й доручити її комусь професор не зважився, — щось могли подерти, щось могло й зовсім пропасти, десь випасти сторінка, словом, міг бути порушений порядок, а це вскладнило б упорядкування бібліотеки на новому місці. Години з чотири попрацювавши, Юрій Олександрович побачив, що сьогодні пакування не закінчить, що доведеться ще й завтра цілий ранок загубити на цю непожиточну справу. «Яке марнотратство енергії! — думав він. — Яка без-

глузда система нашого життя з його переїздами, одруженнями, з усім його жалюгідним клопотом, що відвертає нашу увагу від творчості й виснажує сили на нікчемні дрібниці! Які щасливі будуть прийдешні покоління, що житимуть в умовах цілковитої раціоналізації побуту, якого підвалини ми невтомно закладаємо! А тим часом мусимо приносити ці недоцільні жертви, вибирати менше лихо, щоб не спобігти більшого невиправдного лиха — дикунства й поезії».

Отак міркував біохімік, складаючи книжки, і настрій його туманився. Спокійний і стриманий смуток огортав його, і раптом серце його стиснулось на знак протесту проти дурниць людського існування й безтямності людського чуття. Він зітхнув, закурив і, присівши навкарачки коло ящика, знову взявся до книжок. Аж тут у двері його постукано; і до кімнати ввійшов товариш Роттер.

— А, старий зводнику! — скрикнув Славенко. — Щастя твоє, що потрапив мені під лагідний настрій!

— Добридень, Юрію, — сказав Льова. — Я зайшов на хвилину.

— Коли б прийшов трохи раніше, — казав біохімік, посміхаючись, — наприклад, тиждень тому, я дав би тобі чосу. Це ж тільки подумати, в яку історію ти мене заплутав! І я, як наївний дурень, як абсолютно безлобий індивід, як середньовічний... як його?.. середньовічний трубодум[64] трохи не надів плаща, трохи мандоліни в руки не взяв, я сам, чорт бери, трохи не почав писати віршів! Ось глянь, — сказав він, показуючи на купку книжок, відкинуту в куток кімнати. — Я дійшов до того, що купував поетичні збірки й читав їх! Ти он бачиш у мене колекцію творів української поезії, проти якої варт було б видавати такі самі плакати, як проти алкоголю та венеричних хвороб, бо вона не менше шкідлива та заразлива...

В цю мить двері тихенько відхилились, і в щілину спочатку просунув голову, а потім і зовсім увійшов сусідський кіт Нарцис — чистокровний ангорець, незалежний і пихуватий у поводженні. Він на мить спинився, неуважно глянувши по кімнаті, і нечутно попростував до столу.

— Тпруськи! — скрикнув Славенко, нагло женучи кота. — Оце символ мого недавнього занепаду, — роздратовано звернувся він до Льови. — Я теж зробився був таким лінивим, випещеним тюхтієм, і ця підла тварина зразу до мене внадилась, цілком справедливо відчувши спільність між собою та мною. І тільки завдяки організованості своєї натури, завдяки здібності й умінню логічно

мислити та панувати над своїми чуттями, я врятувався з безодні, в яку ти мене свідомо чи несвідомо штовхнув.

— Ти женишся, Юрію? — спитав Льова.

— Я вже жонатий. Довгим міркуванням і прикрим досвідом я переконався, що найраціональніше розв'язання статевого питання є свідомий шлюб. Заспокоюючи потреби нашого організму, він заразом нормалізує їх, заводить у певну систему, яка заощаджує час та енергію. Я кажу — свідомий шлюб, бо це не шлюб з кохання, не шлюб з розрахунку, а той шлюб, що...

— В о н а знає про це, — урвав його Льова.

— Вона? Можливо, що знає... Навіть напевне знає, і я здогадуюсь, до речі, звідки вона про це знає — їй переказав отой стрижений молодець, з яким я мав нагоду познайомитись у неї ж і який одружений з родичкою моєї дружини. Виходить, з нього не тільки інженер, але й добрий плетун... Але, зрештою, що їй до цього?

— Їй боляче, — сказав Льова.

— Відмовляюсь будь-що розуміти, — роздратовано відповів біохімік. — Чи не вона ж сама звільнила мене, так би мовити, від любовних обов'язків в ім'я якихось високих та ідеальних мотивів? І тепер їй боляче! Нема прикрішого, як мати справу з людьми, що не уявляють собі добре, чого власне їм хочеться. Психіка цієї дівчини завжди здавалась мені химерною, але мені не пощастило її виправити, хоч я й уживав до цього заходів.

— Ти навіть не маєш до неї жалю, — мовив Льова розгублено.

— Жаль, жаль! — пробурмотів Славенко. — Найнікчемніше з людських почуттів, загалом теж досить нікчемних. На щастя, люди не так дуже йому піддаються. Про це свідчить історія, якої великі події не могли б відбутись, коли б людськість хоч трохи жалем керувалася. Жаль шкідливий і смішний. Він породжує дурні товариства проти вівісекції, вегетаріанства, пацифізм... А втім, жаль я все-таки маю. Ти ж знову від неї прийшов? — спитав він раптом.

Льова кивнув головою.

— Так прошу тебе переказати їй, що я з почуттям глибокого жалю згадую той час, який вона мені відібрала.

— Ти жорстокий! — скрикнув Льова, підводячись.

— А ти юродивий, — відповів Славенко.

Льова понуро йшов від біохіміка на Жилянську вулицю. Як могла вона покохати цю бездушну істоту? Чому сталося, що не йому, не Льові Роттерові, сповненому най-

ясніших почувань, віддала вона свою любов? «Іноді ми не можемо зрозуміти людських вчинків», — подумав він, і це міркування його заспокоїло.

Зайшовши до кухні, він постукав у Мартині двері. Йому ніхто не відповів. Льова вмить похолов. Він постукав ще — дуже, настирливо. І знову відповіді не дістав. Невже немає? Він розпачливо розчинив двері й спинився на порозі.

О, ні! Вона була.

В м'якій напівтемряві кімнати, прикрита до пліч пальтом, дівчина спала глибоким непорушним сном, сном великої і довершеної стоми. Її груди ледве помітно здіймались, вбираючи разом з повітрям спокій і затишок кімнати, а теплінь її крові, живий дух її єства осідав їй прозорим рум'янцем на щоках. Вона спала! Усім тілом, усім серцем вона поринула в цей могутній спочинок, що з глибин болю підносив її назустріч новому сонцю, що зійде завтра над землею.

Льова, заспокоївшись, причинив за собою двері й обережно підійшов до столу. Тут, на аркушику, де адресу залишив, він унизу дописав: «Всьому правда». Далі йому хотілось висловити все те, що бажає їй, але слів він не міг добрати. Та й навіщо? Хіба не відчує вона й сама, прокинувшись завтра вранці? І він тільки додав: «Прощайте, Марто!»

[1930]

ПРИМІТКИ

У даному томі вміщено значну більшість прозової спадщини В. Підмогильного за 1918—1934 рр. Крім «Повісті без назви», всі твори побачили світ ще за життя письменника. Оповідання друкувалися збірками: Твори.— Т. 1. (Катеринослав : Українське видавництво, 1920.— 168 с.), «Військовий літун» (К. : Червоний шлях, 1924.— 168 с.), «Проблема хліба» (К.: Маса, 1927. — 219 с. — Вид. 2 (К.: Книгоспілка, 1930. — 172 с.). Роман «Місто» видавався двічі на Україні (Харків: Книгоспілка, 1928. — 256 с., і повторно в 1929 р.) та в перекладі російською (М. — Л.: ГИЗ, 1930. — 302 с.). Деякі твори (оповідання «Син», повість «Третя революція») виходили окремими виданнями. Роман «Невеличка драма» публікувався в журналі «Життя й революція» (1930.— № 3—6). «Повість без назви» (1934), що збереглася незавершеною в рукописі, вперше опублікована в журналі «Вітчизна» (1988. — № 2).

Після тривалої перерви (майже шістдесят років) окремим виданням вийшли роман «Місто» та 16 оповідань письменника (К. : Молодь, 1989. — 448 с.). У даному томі твори розташовані за жанрово-хронологічним принципом. Тексти в основному подаються за прижиттєвими публікаціями письменника, звіреними з першодруками, за сучасним правописом, але з максимальним збереженням лексичних, морфологічних та фонетичних особливостей мови автора. Місця, що коментуються, позначаються суцільною нумерацією в межах твору. В квадратних дужках зазначені дати написання творів, не проставлені автором.

У кінці тому пояснюються маловживані та незрозумілі слова і вирази.

Упорядник висловлює подяку Г. П. Кочуру, Є. О. Поповичу, В. О. Шевчуку, І. Я. Гончару та співробітникам Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва УРСР за допомогу в роботі над виданням.

ОПОВІДАННЯ

ДОБРИЙ БОГ

Вперше надруковано в зб.: Твори. — Т. 1 (Катеринослав, 1920. — С. 118—144). Написано влітку 1918 р. на Собачому Хуторі під Катеринославом після закінчення В. Підмогильним Катеринославського реального училища. Тут же ним тоді написані оповідання «Пророк» та «Гайдамака».

Це перша кишенькового формату книжка молодого письменника, до якої увійшло дев'ять оповідань: «Старець», «Ваня», «Важке пи-

тання», «Пророк», «Гайдамака», «Добрий Бог», «На селі», «На іменинах», «Дід Яким». Книжка видана під № 63 серії красного письменства «Українського видавництва в Січеславі». Перед тим у цій серії видруковано «Кобзар. Повний» Т. Шевченка, кілька видань творів Д. Маміна-Сибіряка, переклади зарубіжної літератури («Казки» О. Уайльда) тощо. Та особлива увага надавалася творам, що будили національну свідомість читача. Так, понад десять випусків серії відводилося популярним на початку 20-х років невеликим за обсягом історичним оповідям А. Кащенка: «Оповідання про славне військо низове запорожське», «Під Корсунем», «Над Кодацьким порогом», «На руїнах Січі» тощо.

На книжці «Твори. — Т. 1» місце видання на титульних сторінках позначено і Катеринослав, і Січеслав. Катеринослав — дореволюційна назва сучасного Дніпропетровська. А що означає «Січеслав»? Про це знайдемо редакційне пояснення на сторінках збірника «Вир революції», який вийде за рік після першої збірки оповідань В. Підмогильного в тому ж Катеринославі: «Чому Січеслав, а не Катеринослав? А тому, що вже пора нам перестати славити розпутного ката українського народу, царицю Катерину II, назвою міста нашого, славити ту, яка разом з «першим, що розпинав нашу Україну», «другая доконала вдову сиротину» (Т. Шевченко). Гадаємо, що назва Січеслав, яка потрохи прищеплюється в громадянстві до Катеринослава, відповідає як революційно-повстанчому духові робітничо-селянської держави, бо Січ Запорозька, на землі якої стоїть наше місто, на думку Драгоманова (правда, з тогочасними додатками епохи), була справжньою комуною, де і землі, і луки, і лови, і все здобуте, як і уклад співжиття курінями, і їжа з одного котла,— все було спільним, комунальним... А тим, до кого це відноситься, слід би було поклопотатися про офіціальну переміну назви Катеринослава на Січеслав» (Вир революції. — Катеринослав, 1921. — С. 127).

За життя автора «Добрий Бог» не входило до жодної з наступних збірок оповідань. Вміщено у вид.: *Підмогильний В.* Місто. — К.: Молодь, 1989.

Рукопис не зберігся.

Подається за першодруком.

[1] Ісус Христос — легендарний засновник християнства, син божий. За біблійними переказами, Христос народився у Віфліємі (Йорданія) від «пресвятої діви» Марії. Проповідував нову віру в Палестині, за що був розіп'ятий на хресті в Єрусалимі на початку I ст. н. е. Смерть Христа трактується за легендами як спокутне жертвоприношення його за первородний гріх людський і тому Христос воскрес і вознісся на небо. З народженням Христа пов'язане нове літочислення — нова, або наша ера. День воскресіння Христа відзначається віруючими як Великдень (Пасха) і вони вітаються словами: «Христос воскрес!», а відповідають: «Воістину воскрес!».

[2] «Гамлет» — п'єса англійського драматурга Вільяма Шекспіра (1564—1616). Повна назва «Гамлет, принц Данський» (1601). Всесвітньо відома соціально-філософська трагедія належить до найвищих зразків трагедійного мистецтва в історії культури. Це одна з перших п'єс В. Шекспіра, перекладених українською мовою, які здійснив основоположник українського національного театру М. Старицький 1873 р. Того ж року драму поставив аматорський гурток «Громада», музику до неї написав М. Лисенко.

[3] «Сміт-Вессон» — одна з поширених на початку століття англійських револьверних систем Сміта і Вессона.

[4] Зелений керенський. — Мається на увазі грошова одиниця (паперова асигнація), що курсувала (1917 р.) за часів Тимчасового уряду в Росії, який очолював О. Ф. Керенський.

ГАЙДАМАКА

Вперше надруковано в літературно-науковому і педагогічному збірнику «Січ» (1919. — Кн. 1. — № 59. — С. 2—15), що виходив під керівництвом професора Петра Єфремова в «Українському видавництві Січеслава». Написано влітку 1918 р. на Собачому Хуторі під Катеринославом. Вміщено у зб.: Твори. — Т. 1. — С. 91—117. За життя автора в наступних виданнях не публікувалося. Увійшло до вид.: *Підмогильний В.* Місто (1989).

Рукопис не зберігся.

Подається за першодруком.

[1] «Ой у лузі», «Шабленку» — популярні українські народні пісні початку XX ст.

[2] «Со святими упокой», «Вічна пам'ять» — назви заупокійних церковних молитов.

[3] Партія есерів (соціал-революціонерів) — дрібнобуржуазна партія в Росії, існувала в 1901—1923 рр., до 1917 р. перебувала на нелегальному становищі. У квітні 1917 р. утворилася Українська партія соціалістів-революціонерів. Програмою передбачалася автономія України, скликання Українських Установчих Зборів, питання націоналізації землі. В 1918 р. стався розкол УПСР на боротьбистів і праве крило.

[4] Тимчасовий уряд — буржуазно-поміщицький уряд у Росії, сформований після Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 р. Утворений 2(15) березня 1917 р. З 21 липня його очолював О. Ф. Керенський. Внаслідок перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції уряд було повалено 25 жовтня (7 листопада).

[5] «Отче наш» — початок церковної молитви.

ВАНЯ

Вперше надруковано в зб.: Січ (1919. — Кн. 1. —№ 59.—С. 15—27).

Написано в березні 1919 р. в Павлограді, де В. Підмогильний вчителював після закінчення Катеринославського реального училища. Увійшло до зб.: Твори. Т. 1. — 1920. — С. 24—49. У наступних прижиттєвих виданнях не було вміщено. Опубліковано в газ.: Молодь України (1988. — 1 берез.) та у вид.: *Підмогильний В.* Місто (1989).

Рукопис не зберігся.

Подається за першодруком.

СТАРЕЦЬ

Вперше надруковано в зб.: Січ (1919. — Кн. 2. — № 60. — С. 30—40). Написано влітку 1919 р. в Катеринославі. Увійшло до зб.: Твори. Т. 1. — 1920. Вміщено в читанках для четвертого класу навчання для шкіл трудової молоді: «Рідна мова»/Упор. В. Арнаутов, О. Водолажченко та ін. — Харків: ДВУ, 1927; Харків: ДВУ, 1928. — Вид. 2. Опубліковано у вид.: *Підмогильний В.* Місто (1989).

Рукопис не зберігся.

Подається за першодруком.

НА ІМЕНИНАХ

Вперше надруковано в зб.: Твори. — Т. 1. — 1920. — С. 164—165. Написаю на початку осені 1919 р. у Катеринославі. За життя автора не входило до жодної з наступних збірок оповідань. Опубліковано у вид.: *Підмогильний В.* Місто (1989).

У Центральному Державному архіві-музеї літератури і мистецтва (м. Київ) (далі: ЦДАМЛМ УРСР) зберігається машинописна копія етюду (ІЛ, ф. 107, од. зб. 4) без будь-яких правок, внизу зроблено напис олівцем: «Вересень. 1919. Катеринослав».

Подається за першодруком.

ДІД ЯКИМ

Вперше надруковано в зб.: Твори. — Т. 1. — 1920. — С. 166—167. Написано у вересні 1919 р. Лаконічна форма й гумористичний зміст зробили цю новелу досить популярною в 20-х — на початку 30-х років. Вона входила до багатьох збірників-декламаторів для самодіяльних сцен: *Панченко М.* До перемоги: Читанка. — Одеса: ДВУ, 1925. — Ч. 2; *Панченко М.* З Леніним проти Бога: Читанка. — Одеса: ДВУ, 1925. — Вид. 2; Молодняк: Читанка-декламатор. Уклав Д. Бедзик. — Одеса: ДВУ, 1926; Сатира й гумор: Альманах-декламатор. Проза. — Упорядкував В. Атаманюк. — К., 1927; Декламатор для юнацтва. Упорядкували Ів. Б[агмут] та М[арія] П[илипська]. — Харків: ДВУ, 1930; Сатира й гумор в українській літературі: Альманах-декламатор. — К.: Маса, 1930.

У спогадах Т. М. Мороз-Стрілець (дружини Г. Косинки, з яким у В. Підмогильного були дружні взаємини від 1924 р.) зберігся цікавий епізод, пов'язаний з новелою «Дід Яким»: «У приміщенні клубу робітників зв'язку на Великій Житомирській мав бути вечір сатири й гумору. Поспішаючи до клубу, ми зустріли Валер'яна й пішли разом.

— Вам добре,— звернувся Валер'ян до Григорія,— ви звикли читати свої твори перед широкою аудиторією.

Григорій, перебиваючи, сказав:

— І це мені каже вчитель, який щодня «виступав» перед школярами?

— Якщо вчитель здобув у дітей повагу, любов, авторитет — йому легко порозумітися з ними. Але зовсім інша річ, коли власний твір віддаєш на суд невідомій аудиторії.

На тому вечорі Валер'ян Підмогильний читав оповідання «Дід Яким», яке аудиторія супроводжувала сміхом та оплесками» (*Мороз-Стрілець Т. М.* Голос пам'яті. — К.: Рад. письменник, 1989. — С. 116—117).

Новела публікувалася у вид.: *Підмогильний В.* Місто (1989).

Рукопис не зберігся.

Подається за першодруком.

[1] Марксів «Капітал» — головний твір Карла Маркса, де сформульовано основи теоретичного положення економічного вчення, наріжним каменем якого є теорія додаткової вартості.

[2] Біблія — стародавня пам'ятка писемності, зібрання різних за формою і змістом релігійних та світських книг, написаних у XII ст. до н. е. — II ст. н. е. Складається з двох частин: Старого заповіту, що визнається за Святе письмо в іудаїзмі та християнстві, та Нового заповіту, що вважається за Святе письмо лише у християнстві. У Біблії зведено тексти переважно релігійного змісту, але до неї входить

чимало творів, цілком позбавлених релігійних мотивів — Екклезіаст, кн. Есфір, кн. Руф, Пісня пісень, а також хроніки, міфи, народні пісні, притчі, фрагменти найдавніших героїчних епосів тощо.

НА СЕЛІ

Вперше надруковано в зб.: Твори. — Т. 1. — 1920. — С. 145—163. Написано восени 1919 р. За життя автора не було вміщено в жодній із наступних збірок оповідань. Опубліковано у вид.: *Підмогильний В.* Місто (1989). Щоправда, у цьому виданні було знято без будь-яких на те пояснень останнє речення оповідання: «Потім добув із-під лави лантуха і почав з презирством шпурляти туди зі столу соціалізм — породження сонця». Рукопис твору знаходиться в Центральній науковій бібліотеці ім. В. І. Вернадського (ф. 1, од. зб. 3691): звичайний шкільний зошит на 23 аркушах. У тексті є незначні стилістичні правки. Під оповіданнями дата: «Вересень, 1919. Катеринослав».

Подається за першодруком.

[1] Волосожар—українська народна назва зоряного скупчення Плеяд у сузір'ї Тельця.

[2] Мене забудь, моя дівчино.// Щаслива і весела будь.. — слова української народної пісні «Мене забудь».

[3] «Ніченька». — Очевидно, йдеться про народну пісню, відому ще під назвою «Тихо над річкою»:

Тихо над річкою, ніченька темная,
Спить зачарований ліс.
Ніжно шепоче він казку таємную,
Сумно зітха верболіз.

Нічка розсипала зорі сріблястії,
Он вони в річці на дні,
Плачуть берези по той бік кудрявії,
Здалека линуть пісні.

Українські народні пісні: В 2-х кн. — К., 1954. — Кн. 2. — С. 401.)

В ЕПІДЕМІЧНОМУ БАРАЦІ

Вперше надруковано в літературно-мистецькому збірнику губнаросвіти «Вир революції» (Катеринослав, 1921. — С. 43—53). Ймовірно, матеріалом для оповідання стали події, що відбулися в рідному селі письменника. Катеринославська газета «Український пролетар» від 14 березня 1920 р. в одній із кореспонденцій повідомляла, що в с. Чаплі Любимівської волості Новомосковського повіту восени 1919 р. лютував сипний тиф. «Люди мерли без ліку»,— писав очевидець. Про обставини виходу збірника та публікації оповідання залишив спогади 1924 р. Валер'ян Поліщук у автобіографічних нотатках «Дороги моїх днів»: «Зібраний матеріал до другого збірника «Гроно» я повіз з собою до Катеринослава, куди запросив мене Ів. Немоловський, тоді завідувач Губвно. Наші матеріали поповнились оповіданням В. Підмогильного, критикою проф. Петра Єфремова і, таким чином, як етап динамізму, з'явився «Вир революції» влітку 1921 року. Як я бідував тоді знов у Катеринославі, та і всі ми, про це є що розповісти. Їли ми юшку, де плавало кілька галушок. Купить було ні за що. У місто заглянула холера. Проте я з Єфремовим тягнули «Вир революції» — він правив коректу, я випускав, сам перевозив тачкою

синій цукровий папір, на якому було друковано «Вир», містив нарбутівські кліше, що набрав у Києві, а Підмогильний передруковував нам на машинці нечитабельні тексти, бо збірник набирали учні друкшколи і не могли інакше розібратися... З «Виром революції» я урочисто прикотив до Харкова...» (*Капустянський І.* Валеріан Поліщук/ Спроба характеристики і творчості з портретом, автографом і автобіографією поета та бібліографічним покажчиком. — Харків: ДВУ, 1925. — С. 42—43).

У короткій автобіографії 1924 р. В. Підмогильний називає оповідання «В епідемічному бараці» одним із своїх найкращих творів. Воно було вміщене в наступних збірках оповідань: «Військовий літун» (К.: Червоний шлях, 1924), «Проблема хліба» (К.: Маса, 1927; Харків — К.: Книгоспілка, 1930).

Оповідання друкувалося за межами Радянської України. Так, 1922 р. воно вийшло окремим виданням у «Загальній бібліотеці» (*Підмогильний В.* В епідемічному бараці: Нарис. — Українська накладня. — Київ—Лейпціг. — 47 с.), яку випускало видавництво Я. Оренштайна у Лейпцігу на початку 20-х років. Це було досить високе визнання майже невідомого молодого прозаїка з України. У 161 попередніх випусках «Загальна бібліотека» познайомила своїх читачів з такими творами: «Запорожці» І. Нечуя-Левицького, «Співомовки» С. Руданського, «Гайдамаки», «Музика», «Артист» Т. Шевченка, «Чорна рада» П. Куліша, «Довбуш» О. Федьковича тощо. Виходили тут і твори російської та зарубіжної класики, а також історичні («Коротка історія Козаччини» В. Антоновича), філософські («Оборона Сократа» Платона) та літературознавчі («М. Коцюбинський» С. Єфремова).

Лейпцігське видання «В епідемічному бараці» супроводжувало вступне слово Василя Верниволі (псевдонім Василя Сімовича — історика української літератури, шевченкознавця), де, зокрема, зазначалося: «Валеріян Підмогильний — це ім'я молодого автора, що недавно тільки, в 1920 р., вступив на літературне поле, видавши друком у Катеринославі збірку своїх нарисів — почав писати давніше, ще в гімназії, — і цими творами, які, до речі, давно вже розійшлися, відразу звернув на себе увагу читальних кіл на Україні. І справді, Підмогильний чи не найвизначніша поява в нашій белетристиці післявоєнної доби. У своїх нарисах він являється незвичайно підмітливим, тонким митцем у малюванні глибоких психічних переживань і настроїв сучасного покоління, придушеного важким життям буденщини. З того боку нагадує він потроху із московських письменників А. Чехова, а стислим, оригінальним стилем і своєю лаконічною мовою підходить подекуди до Стефаника. Крім того, вражають нас на кожному кроці нові образи — свіжі, принадні, оригінальні. Основа нарисів Підмогильного сіра, темнувата, тон його мови — сумовитий, але ж із них б'є щось живе, нове, цікаве, як нове й цікаве те життя, що тепер витворюється на Україні...

Всі ці характеристичні риси таланту Підмогильного видні й на цьому гарному нарисі, що його подаємо в «Загальній бібліотеці...» (С. 3—4). Оповідання було вміщено в зб.: Третя революція (Львів—Краків: Українське видавництво, 1942). Редактором цього видання був поет С. Гординський.

1987 р. «В епідемічному бараці» було опубліковано англійською мовою в антології українського радянського оповідання 20-х років «Перед бурею», яку підготувало американське видавництво «Ардіс» (З американської україніки//Літ. Україна. — 1988. — 4 серп.).

Оповідання надруковано у вид.: *Підмогильний В.* Місто (1989).

Рукопис не зберігся.
Подається за першодруком.
[1] Марш Funèbrê *(італ.)* — похоронний марш.

СОБАКА

Вперше надруковано в зб.: Жовтень (Харків, 1921. — С. 34—41), виданому Всеукраїнським літературним комітетом художнього сектора Головполітосвіти УРСР до четвертих роковин Жовтневої соціалістичної революції. Збірник проголошувався позагруповим. Його організатори М. Хвильовий, В. Сосюра і М. Йогансен у зверненні «Нашому універсалі до робітництва і пролетарських митців українських» запевняли, що не належить до «жодної групи існуючих шкіл і напрямків літературних» (С. 1). Своє завдання вони вбачали у проголошенні «ери творчої пролетарської поезії справжнього майбуття» і закликали до своїх лав «розпорошені творчі одиниці робітництва» (С. 2). Серед авторів, крім підписаних під універсалом, були В. Поліщук, Г. Шкурупій, О. Слісаренко, М. Івченко, Я. Мамонтов, В. Коряк, С. Пилипенко та інші. З прозових творів найпомітнішим було оповідання В. Підмогильного.

Написано 1920 р. Оповідання ввійшло до зб.: «Військовий літун» (1924), «Проблема хліба» (1927, 1930). Уривки з нього друкувалися в хрестоматіях 20-х років (*Єгорова Л., Павловський В., Чепіга Я.* Боротьба та будівництво: Рухома хрестоматія української сучасної літератури. —Харків: ДВУ, 1929. — Т. 2.—Вип. 3). Твір вміщено в кн.: Третя революція (Львів — Краків: Українське видавництво, 1942) та у вид.: *Підмогильний В.* Місто (1989).

Рукопис оповідання не знайдено.
Подається за першодруком.

[1] Кант Іммануїл (1724—1804) — німецький філософ, основоположник класичного німецького ідеалізму. Основна риса філософії Канта — поєднання в ній протилежних напрямів — матеріалізму та ідеалізму.

[2] Ніцше Фрідріх (1844—1900) — німецький філософ-ідеаліст. У своїх творах оголосив об'єктивний світ і його закономірності ілюзією, на місце розуму поставив волю, інстинкт та інтуїцію.

[3] Декарт Рене (1596—1650) — французький філософ, фізик, математик і фізіолог. Основною рисою світогляду вченого був дуалізм. Виходячи з тези: «Я мислю, отже, існую», виводив буття матеріального світу з мислення.

[4] Будда (букв. з синскритської — просвітлений) — у буддизмі істота, що нібито досягла найвищої святості.

[5] Арістотель (384—322 до н. е.) — старогрецький філософ і вчений. Глибоко розробляв питання діалектики, логіки, створив вчення про категорії. Критикував ідеалізм Платона.

ПРОБЛЕМА ХЛІБА

Вперше надруковано в журн.: Нова Україна (1923. — № 4. — С. 48—56). Це був «місячник письменства, мистецтва, науки і громадського життя» за редакцією В. Винниченка та М. Шаповала, що виходив в 1922 — 1925 рр. при видавництві «Нова Україна» (Прага — Берлін).

В емігрантському журналі «Нова Україна» (1923. — № 1—2) під рубрикою «Хроніка. Україна. Культурне життя» повідомлялося: «З лі-

тературних новин слід відзначити музичну поему Павла Тичини «Сковорода», про яку Меженко зазначає, що вона трохи академічного характеру, Валеріян Підмогильний дав багато оповідань («Щоденник поета», «Комуніст»)...» (С. 222). Є підстави гадати, що заголовком «Щоденник поета» первісно й позначалося оповідання «Проблема хліба». Адже воно написане саме у формі щоденника голодуючого студента, а рядок «...я навіть написав на честь пиріжечків прекрасний сонет» підтверджує, що ліричний герой — поет.

Як уже зазначено в примітках до оповідання «В епідемічному бараці», твори В. Підмогильного друкувалися за кордоном. У журналі «Нова Україна» (1923. — № 1—2) був надрукований цикл «Повстанці» з чотирьох новел. Зрозуміло, що це стало літературно-політичною сенсацією, і радянська преса не могла на таке не відреагувати. У журналі «Червоний шлях» (1923. — № 2) з'явилася оглядова стаття «Художній матеріал в «Новій Україні» Стефана Кароля (М. Хвильового), де закордонні публікації В. Підмогильного були піддані критиці, хоча й визнавалася їх художня вартість.

У цьому ж номері «Червоного шляху» (с. 281) було вміщено лист В. Підмогильного до редакції журналу з поясненням ситуації, що виникла навколо його імені. Наводимо його повністю з приміткою від редакції:

Лист В. Підмогильного до редакції

Вельмишановний товаришу редакторе! З огляду на деякі непорозуміння, що виникли з приводу надрукування мого твору «Повстанці» в берлінському журналі «Нова Україна», вважаю за потрібне заявити, що в жодному органічному зв'язкові з редакцією «Нової України», а так само і з іншими літературно-громадськими групами за кордоном я не стою. Рукопис «Повстанців» і ще кількох творів я вислав за кордон на адресу гр-н Я. Оренштейна і Є. Вирового з проханням їх надрукувати, мавши на увазі, головним чином, видання окремої збірки. Але я не заперечив так само і можливості видрукувати їх по журналах, прохаючи зазначити в кожному випадкові незалежність автора. Це треба мати на увазі й надалі, бо може бути, що й інший висланий мною матеріал буде за кордоном надруковано.

Мусив я висилати матеріал за кордон тим, що умови для друку вдома склалися для мене несприятливо. Київське в[идавницт]во «Час», якому я передав ще взимку, р[оку] 1921 свою збірку, ще й досі не видало її через фінансові труднощі. А офіційні літературні кола виявили до мене надто неприхильне відношення, щоб я міг гадати про видання чогось з своїх творів за їхньою допомогою.

Прийміть вислів якнайглибшої пошани і якнайщиріші побажання успіху у Вашій справі.

В. Підмогильний.

Примітка редакції: Є зв'язок організаційний і є зв'язок органічний. Охоче містимо спростування В. Підмогильного й віримо, що організаційних зв'язків у нього не було. Що ж до органічних — хай читачі самі судять з тої коротенької характеристики «новоукраїнського» твору В. Підмогильного, що її дає в цьому числі «Ч[ервоного] ш[ляху]» тов. Стефан Кароль. Хай це спростує автор «Остапа Шаптали» (видання Всеукрліту Головполітосвіти УСРР). Ми гадаємо, що не випадково контрреволюційна «Нова Україна» хапається за твори Підмогильного».

Письменник недарма застерігав, що за кордоном можуть вийти

й інші його твори. В квітневому номері журналу «Нова Україна» саме й з'явилося оповідання «Проблема хліба», а ще через номер — оповідання «Іван Босий» (№ 6. — С. 1—7). У перших номерах «Нової України» за 1923 р. друкувалися також твори Г. Косинки і Т. Осьмачки. Ці публікації викликали нову хвилю критики всіх трьох молодих письменників у радянській пресі, змусивши їх давати обгрунтованіші пояснення тепер уже в колективному листі (Червоний шлях. — 1923. — № 4—5. — Серп. — С. 289—290) такого змісту:

Лист до редакції

Вельмишановний товаришу редакторе! Прохаємо видрукувати цього листа з метою вияснити наше становище. Наші твори друковано в закордонних емігрантських журналах, ідеологією ворожих до Радвлади. Ідеології сієї ми не поділяємо, і там твори наші друковано як художній матеріал. Але яка ж, проте, тому причина?

Умови нашого літературного життя змусили туди податися. А умови ці — надмірна підозра, цькування й систематична відмова видрукувати наші твори. Ця підозра кожний відбиток життя повертала на контрреволюцію, кожне слово сказане не в романтичному духові, мала за доказ бандитизму, всякий глибший підхід до людської душі проголошувала містикою і за цим сипалися на нас обвинувачення.

Ми заявляємо: це несерйозно, бо ми не визнаємо авторів таких памфлетів, а їхні закиди найменше видаються нам проявами пролетарської думки. Вони обвинувачують іменем пролетаріату, а справді вони міщани, що прикрили свою міщанську дріб'язковість революційною фразою. Бурхливість подій піднесла на височінь тих диктаторів літератури, але в дешевому крамові, який вони продають, нема нічого творчого. Ще раз — ми проти осіб, а не проти ідеології — «не бійся закону, бійся законника»!

Ми говоримо про Коряка, В. Поліщука й тих, хто йде за ними. Їхню діяльність усі ми бачили, й немає чого на ній докладно спинятися. А коли позначилися наслідки тієї діяльності, коли ми змушені були друкуватися за кордоном, всі здивовано питають: як це так?

Дуже просто. Простіше, ніж здається тим, хто бачить у цьому змову проти Радвлади. Критика потрібна. Але ми одрізняємо критику від лайки, доносів та залякування. Хто так само почуває цю різницю, той нас зрозуміє.

Ми певні, що таке становище тимчасове. Література може безбоязно прийняти в себе життя. А поки що нам лишається тільки мовчати — до жодних журналів ми матеріалу посилати віднині не будемо. Хай радіють наші «критики» — ворог мовчить, значить, переможений.

З пошаною: Григорій Косинка,
Валер'ян Підмогильний,
Тодось Осьмачка.

Від редакції. Даючи місце цьому листові, редакція «Червоний шлях» мусить від себе додати таке:

1) Особисті стосунки авторів в українських радянських літературних колах нікогісінько аж ніяк не обходять.

2) Кожна крамничка має свій крам, своїх споживачів і своїх критиків. З того, що автори цього листа не визнають пролетарської ідеології в т. Коряка та «іже з ним», не значить, що їхні твори були дійсно пролетарськими. Факт уміщення їх в антипролетарських часописах говорить протилежне. Нема «просто художнього матеріалу». Тим часом не пролетарський — ще не значить контрреволюційний.

3) Змови проти Радвлади ніхто в «скаканні в гречку» не вбачає, але й «дуже простим» і безневинним нікому це здатись теж не може. Адже маємо до діла з людьми дорослими.

4) Щодо мовчання: ми бачили твори підписаних авторів у радянських часописах — ті твори, що їм там і місце, а значить, «ворог» не мовчить. Не чули ми, щоб і критика з того сумувала.

5) Взагалі, вважаємо цей колективний літературний твір за невдалий і, безперечно, «імпресіоністський».

У час цих перетрактацій між письменниками й редакцією провідного журналу на Радянській Україні у берлінському видавництві «Нова Україна» вийшла збірка оповідань В. Підмогильного «Повстанці» й інші оповідання», серед яких було й «Проблема хліба». Під твором зазначено дату: «Ворзель на Київщині, червень, 1922 р.».

Оповідання було вміщено в зб.: «Військовий літун» (1924) і дало назву найповнішій збірці новелістики В. Підмогильного, що виходила двома виданнями (Проблема хліба: Оповідання. К.: Маса, 1927; Проблема хліба: Оповідання. — Харків — Київ: Книгоспілка, 1930. — Вид. 2). Твір увійшов до кн.: «Третя революція» (Львів — Краків: Українське видавництво, 1942).

У першому виданні (1927) друкувалася авторська передмова у формі листа до друга письменника Євгена Плужника, текст якої подаємо нижче:

«Любий друже, в одному з своїх листів, що хоч на мить, хоч ілюзорно відновлюють мені Вашу, тимчасово через просторінь втрачену, присутність, Ви зазначили, що час би вже мені взятися писати так, як я мусив би відповідно до своєї вдачі, тобто з усім спокоєм і всією серйозністю, такими не властивими мені в житті. І я визнаю Вашу пораду за цілком слушну, але хочу її потвердити й власними міркуваннями, бо ніяка чужа порада, навіть така цінна, як Ваша, не може стати провідною в житті, коли індивід не поставить її на підвалини власної побудови, зробивши її, отже, порадою самому собі.

Ви чудесно знаєте, що в своєму житті я роблю досить дурниць, щоб його можна було назвати легковажним. Проте я виправдую себе цілком, і то не тільки тому, що виправити себе так важко, як і стати вродливим, але й глибшими міркуваннями, що я силкуюсь покласти їх в основу свого світогляду. Я дозволяю собі поділяти людей щодо дурниць на три категорії, залічуючи себе до останньої, тобто до довершеної. Я взяв не більше категорій, бо число три єсть, як показує практика людської думки, цілком достатнє, щоб охопити всяку різноманітність явищ. Досить згадати троїстість божества в релігіях, славетну Гегелеву тріаду, три ступені спізнання в Канта і три відміни ілюзії в Гартмана, щоб відчути певність саме на цьому шляху. Отже, до першої категорії я зараховую осіб, які знають, де дурниця, і не роблять її, — це люди нудні; друга категорія має в собі осіб, що не знають, де дурниця, і роблять її, — це люди нерозумні; і, зрештою, третя категорія, яку я особисто прикрашую своєю приналежністю, — це люди, що знають, де дурниця, і її роблять, — це люди мудрі.

Все це було б тільки моєю особистою справою, коли б легковажність у житті не схиляла мене до виключної серйозності в письменстві. Я певен, що цього твердження міг би Вам і не з'ясовувати, проте скажу кілька слів більше ради власної втіхи, ніж щоб повчати, і це зробити мені то приємніше, що я матиму нагоду згадати двох людей, усім відомих і вартих якнайглибшого довір'я. Один філософ довів у «Метафізиці кохання» способами суто філософськими, що в коханні людина прагне себе доповнити психічно й фізично, тобто всім

худим призначено грубу пару, всім добрим — лиху, вродливим — бридку і розумним — дурну. Дарма що в житті цей прекрасний своєю простотою і зручністю принцип аж надто часто похитується, ми мусимо припустити, що, у всякому разі, помиляється не філософ, а ті жалюгідні люди, що ради власної втіхи егоїстично порушують витончені побудування мудреців. Визнавши це безперечне твердження, я звертаюсь до другого авторитету, що хоч і поступається тому філософові глибиною думки, зате вигідно переважає його глибиною сміливості — це той поет, що в своїй славнозвісній автобіографії довів власним прикладом, що творчий акт психічно цілком тотожний із актом статним*. Почуваючи, що йому можуть не пойняти віри в такій важливій справі, поет підпирає цю правду експериментальними даними, і найголовніше — фактом піднесення температури в обох разах. Дивуючись на здібність дослідника добирати найістотніших характеристик для явищ різного порядку, я разом з тим почуваюсь до обов'язку висловити йому співчуття за його зречені досвіди, хоч і не знаю, в якому з двох разів міряння температури треба йому співчувати більше.

Сподіваюсь, що Ви не тримаєте керівну нитку мого міркування, що його можна оглядно висловити таким силогізмом: в коханні людина себе доповнює (філософ); кохання ** тотожне з творчістю (поет); в творчості людина себе доповнює (мій висновок).

І цей мій обов'язок доповнити себе серйозністю в письменстві має виявитись насамперед в одкиданні сюжету. Ох, цей хвальний сюжет і не менше славетна фабула! Чи не в катастрофічному прагненні сучасного читача до легкотравності й забавності бере свої коріння ця непевна пара? Його рація, і читач може бути певен, що його вимоги задовольнять — він споживач, він купує.

Але я не можу визнати рації тим професорам, що з глибокодумним спокоєм, і тим їхнім молодим учням, що з юнацьким запалом виступають на шпальтах наших журналів безоглядними антрепренерами цієї справи. Я не можу визнати рації тим письменникам, що свої шукання кінчають на фабульних цукерках, — однословно, я боюся, щоб уся наша література не почала бити в один фабульно сюжетний барабан.

А ця небезпека єсть, і, я думаю, Ви, друже, розумієте її обсяг, коли на чолі нашої пригодно-фантастичної школи стоїть колишній символічний поет, колишній футурист, панфутурист і комункультовець, агроном, фельєтоніст і редактор—воістину, що йому втрачати, крім своїх кайданів? *** Ви розумієте міць цього виру, коли письменник, сміливий новатор, гострий виявник міщанства і сумовитий співець бур'янів революції опублікував початок роману, де ми можемо припустити стільки ж фабульної екзотики, як і в його назві? І як мені не боятися, коли навіть він стає подібен на коня Буцефала, що зрадив би свого великого господаря і запрігся б у дроги «Ларка», змінивши остроги на звичайнісінький батіг? ****

---

* Йдеться про письменника В. Поліщука і його автобіографічний нарис «Дороги моїх днів» (1925 р.).— *Ред.*

** Не треба бентежитись, що філософ говорить про кохання, а поет — про статний акт. Тут позначалася не різниця розумінь, а різниця діб, коли наші авторитети жили.

*** Йдеться про письменника О. Слісаренка.— *Ред.*

**** Йдеться про письменника М. Хвильового і його роман «Іраїда». — *Ред.*

І то радісніше мені почувати, що ця навала не може мене торкнутися жодним способом. Я певен, що ніколи не писатиму ні фабульних, ні сюжетних творів, уже хоч би тому, що їх писати не вмію. Отже, можу матися цілком спокійно, бо застрахований від небезпеки так певно, як людина, не маючи черевиків, проти мозолів. Але смішно було б мені тільки на це спиратись, даючи змогу іншим виставити мій авантюрний імунітет звичайною ганджею і невправністю. Тому я пішов випробуваним людським шляхом у цьому питанні, тобто обгрунтував спочатку свою притаманну властивість логічно і силогічно, далі принизив протилежний погляд і відзначив його хиби, тим виявляючи свою перевагу, заплямував міщанство, зневажив противника і таким способом високо підніс свою думку, загрожуючи заперечити поступовість тих, хто її не поділяє. Це ж золоте правило — твердити, що те, що я можу, всі мусять навчитися могти, доводити свої погляди як єдино можливі, й робити з власного прикладу правило для людськості.

Коли б я писав ці рядки не Вам особисто, любий поете, то оздобив би їх невеличким фейєрверком із латинських, грецьких і санкритських цитат, але я знаю, що Ви не прихильник піротехніки.

Гурзуф, 1926».

Надруковано в журн.: Україна (1988. — № 8) та у вид.: *Підмогильний В.* Місто (1989).

Рукопис не знайдено.

Подається за першодруком.

ІВАН БОСИЙ

Вперше надруковано в журн.: Нова Україна. — 1923. — № 6. — С. 1—7. Без змін оповідання передруковувалося в зб.: «Повстанці» й інші оповідання» (Прага — Берлін, 1923), календарі-альманасі «Дніпро» (Львів, 1925) та в антологіях: «Чотири шаблі» (Париж, 1938) і «Розстріляне відродження» (Варшава, 1959). На Радянській Україні оповідання вперше опубліковано в журн.: Прапор. — 1990. — № 7.

Автограф оповідання не зберігся.

Дата написання — березень 1922 р.

Перша згадка про твір з'явилася в літературно-мистецькій хроніці журналу «Нова громада» (К., 1923. — № 10): «Літературна вечірка. 25-го IX в помешканні ВУАН відбулася літературна вечірка, влаштована місцевкомом Академії. Вал[еріан] Підмогильний читав оповідання «Іван Босий», Т. Осьмачка — поему «Наша легенда», М. Рильський — нову велику поему «Чумаки», Мик[ола] Зеров — переклади з Вергілія та кілька віршів молодого поета С. Бена. Андрій Казка прочитав кілька тріолетів» (С. 29).

Враження від оповідання ортодоксальна критика виявила одразу. Уже 28 вересня в газеті «Більшовик» (орган Київського губкому партії) було вміщено фейлетон на згадану літературну вечірку під промовистою назвою «Гоп'академіки» (автор приховався за псевдонімом Богдан Шестерня). Про В. Підмогильного тут мовилося як про спільника таких далеких від пролетарського мистецтва поетів, як М. Рильський та Т. Осьмачка.

Відтоді опоненти завжди намагалися дорікнути письменникові і за саме оповідання, і за його публікацію в емігрантському журналі й видавництві. Так, навіть через п'ять років, аналізуючи роман «Місто», М. Мотузка у статті «Село й місто в творчості В. Підмогильного» (Критика. — 1928. — № 6) дозволяв собі згадувати про «негарну славу» з публікацією оповідань В. Підмогильного в «Новій Україні», бо

той час критикові бачився у цілком чорних тонах: «Доба «Івана Босого» й «Повстанців» у творчості В. Підмогильного — це його, одверто слід сказати, служба художніми засобами активному політичному бандитизмові» (С. 37). Такі оцінки творів письменника були у багатьох істориків-дослідників української літератури до середини 80-х років.

Подається за першодруком.

[1] Антихрист — у християнському віровченні ворог Христа, який нібито був посланий на землю дияволом, щоб очолити всі сили зла у боротьбі проти встановлення «царства Божого» на землі. Церква часто використовувала образ Антихриста для боротьби з своїми супротивниками.

[2] Вавілонська башта.—За біблійною легендою, люди стародавнього Вавілона вирішили побудувати вежу до самих небес. Розгніваний Бог покарав зухвальців, змішавши їхні мови, щоб вони не розуміли один одного і не змогли далі будувати вежу. Загалом означає гармидер, безладдя.

СИН

Вперше надруковано в журн.: Нова громада (1923.—№ 9.—С. 5—13).. Написано 1923 р. Варто підкреслити, що цей журнал — орган Всеукраїнської міжкооперативної Ради — був щойно організований (почав виходити з травня 1923 р.). І хоча був невеликого обсягу, намагався хоч якось компенсувати відсутність на той час у Києві літературної періодики. Тому в цьому «двотижневому загально-кооперативному, літературно-мистецькому та економічно-науковому селянському журналі», як він офіційно називався, літературний відділ приваблював до себе розпорошені літературні сили, які поверталися до міста після громадянської війни та голодних післявоєнних років. Постійними авторами були С. Васильченко, М. Зеров і всі «неокласики». Журнал намагався згуртувати й молоді таланти: Г. Косинку, В. Підмогильного, Б. Антоненка-Давидовича. Так, у тому ж номері, де друкувалося оповідання В. Підмогильного «Син», були також вірші П. Тичини, Д. Загула, А. Казки, стаття про мистецьке об'єднання «Березіль», широка літературно-мистецька хроніка, рецензія М. Могилянського на збірку новел «Сині етюди» М. Хвильового.

Оповідання В. Підмогильного «Син» було актуальним (про голод 1921—1922 рр. на Україні) і глибоко психологічним, користувалося широким попитом серед читачів. Тому того ж року вийшло окремим виданням (як відбиток із журналу), а 1925 р. у популярній «Бібліотеці селянина. Серія красного письменства» надруковано великим як на той час тиражем (15 тисяч) під заголовком «Син. Оповідання з часів голоду». Ще раз видано окремим виданням у «Масовій художній бібліотечці» (1930) тиражем 20 тисяч примірників. Було вміщено в хрестоматіях та читанках 20-х — початку 30-х років. У автобіографічних нотатках письменник вважав його одним з своїх найкращих творів.

Входило до вид.: «Проблема хліба» (1927, 1930), «Третя революція» (1942), «Місто» (1989).

Рукопис не знайдено.

Подається за першодруком.

[1] Микола-угодник — за християнськими релігійними канонами один із святих.

ВІЙСЬКОВИЙ ЛІТУН

Вперше надруковано в журн.: Червоний шлях (1924. — № 1—2. — С. 4—33). Попередня згадка про оповідання з'явилася в «Літературно-мистецькій хроніці» журналу «Нова громада»: «...Валер'ян Підмогильний написав велику повість «Військовий літун» (1923. — № 9. — С. 36). Це чимале за обсягом оповідання, в якому автор поставив складну психологічну проблему взаємин особистості і суспільного життя. Але історія публікації оповідання характерна тим, що це було, умовно кажучи, примирення редакції «Червоного шляху» з непокірним письменником. Адже з коментарів до попередніх оповідань відомо, що за публікації в емігрантській періодиці журнал двічі (1923, № 2 та № 4-5) виступав з критичними заувагами на творчість В. Підмогильного. Письменник особисто та колективно (з Г. Косинкою і Т. Осьмачкою) спростовував ті звинувачення журналу «Червоний шлях». Редакція журналу, очевидно, прагнула мати в своєму активі досить відомого прозаїка. Підтвердженням тому є опублікований водночас з оповіданням «Військовий літун» коментар «Від редакції»: «Читачам відоме листування (в чч. 2 і 4—5 «Червоний шлях») з приводу надрукування творів Підмогильного й Осьмачки в органі жовто-блакитної еміграції — «Нова Україна».

Дальнійше листування з редакцією стверджує, що згадані письменники не мають нічого спільного з табором «Нової України» і стоять на позиції «Червоного шляху» і що надрукування їх творів у «Новій Україні» пояснюється спритністю рук емігрантських видавців, які всякими способами «уловлювали» в свої тенета молодих письменників.

З огляду на це редакція вважає питання з надрукуванням творів Підмогильного й Осьмачки в «Новій Україні» з'ясованим і вичерпаним і дає місце їх творам в «Червоному шляху».

Редакція» (С. 261).

Оповідання викликало жваві відгуки тогочасної критики, послужило назвою для нової збірки оповідань (1924), входило до вид.: «Проблема хліба» (1927, 1930) та «Місто» (1989).

Рукопис не знайдено.

Подається за першодруком.

[1] День Іллі — релігійне свято на честь пророка Іллі, що відзначається 2 серпня за н. ст.

[2] «Мертва петля» (Нестерова петля) — фігура вищого пілотажу, що являє собою замкнену криву у вертикальній площині. Назва — за прізвищем П. М. Нестерова, який вперше здійснив її 9 вересня 1913 р. у Києві.

ІСТОРІЯ ПАНІ ЇВГИ

Вперше надруковано в журн.: Нова громада (1924. — № 17. — С. 7—8). Написано 1923 р. У цьому оповіданні В. Підмогильний реалістично відтворив складну ситуацію взаємин старої інтелігенції й нового ладу в перші пореволюційні роки. За таку жорстокість реальності йому в дружніх полеміках докоряли навіть найближчі друзі. Так, дружина Г. Косинки Т. М. Мороз-Стрілець згадує, що коли В. Підмогильний якось почав розповідати про свою вчительську працю, за якою шкодував, про любов до дітей і сказав фразу: «Діти — від них залежить доля Батьківщини», то Г. Косинка зауважив: «Такі переконання та думки ви, Валер'яне, вклали в уста своєї пані Ївги,

яка умовляла, навчаючи Серьогу: «Інакше пролетаріат перемоги не здолає... Будемо ж учитись!» Але далі у творі «Історія пані Ївги» ви не дотримали цього. Навіщо такий кінець?

Валер'ян пояснив:

— Це життєвий факт.

— Прикрий факт! — сказав Григорій. — На те ви й художник, щоб іноді епізодові з життя надати забарвлення, якого вимагає наш час» (*Мороз-Стрілець Т.* Голос пам'яті, с. 111—112). Але В. Підмогильний не став надавати актуального забарвлення описаним подіям, зберіг для читача колорит тогочасного життя в своїй конкретиці.

Оповідання входило до зб.: «Військовий літун» (1924), публікувалося в хрестоматії «За 25 літ» А. Лебедя і М. Рильського (1926), в хрестоматії «Боротьба та будівництво» Л. Єгорової, В. Павловського, Я. Чепіги (1929), в зб.: «Проблема хліба» (1927, 1930). Останнім часом опубліковано в газ.: Молода гвардія (К. — 1987. — 25 листоп.) та у вид.: *Підмогильний В.* Місто (1989).

Рукопис не знайдено.

Подається за першодруком.

[1] Союз городів — організація міської буржуазії. Створений 1914 р. для допомоги царському уряду у веденні імперіалістичної війни.

[2] ... а сам вступай до с.—д.»...—Мається на увазі загальна назва соціалістичних партій, що виникли в другій половині XIX ст. у різних країнах і сприяли поширенню ідей соціалізму. На початку XX ст., особливо під час першої світової війни, більшість с.-д. партій підтримували буржуазні уряди, не схвалювали революційного завоювання влади.

[3] ЧК — російська абревіатура; так називалася Всеросійська надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією і саботажем, що існувала в 1917—1922 рр. На основі ЧК створено ДПУ — Державне політичне управління при Народному Комісаріаті внутрішніх справ РРФСР.

СОНЦЕ СХОДИТЬ

Написано 1924 р. У журналі «Червоний шлях» (1924, № 4-5) у розділі «Хроніка» подано інформацію: «В. Підмогильний написав оповідання «Трік-трак» і здав до друку другу книжку своїх оповідань» (С. 283). Твору під такою назвою у письменника немає. Але в оповіданні «Сонце сходить», надрукованому вперше в журналі «Життя й революція» (1925. — № 8. — С. 7—13), є сцена, де зібралися під вечір гості до колишнього директора гімназії: «Біля столу розпочинається гра. Її звуть «трік-трак» чи інакше: «Тихше їдеш, далі будеш»... Гуляють на пари... Починає той, хто викине шістку». З подальшої оповіді з'ясовується, що це дитяча гра фігурками, з числовими позначеннями, яку, від нудьги, дорослі пристосували для свого проведення часу. Очевидно, це й хотів підкреслити назвою оповідання автор. Чи він сам змінив назву на більш сприйнятливішу тодішньому читачеві, чи так порадили в редакції — невідомо. Але оповідання в наступних публікаціях виходило уже під назвою «Сонце сходить».

Було вміщено до зб.: «Проблема хліба» (1927, 1930), «Третя революція» (1942), «Місто» (1989). Надруковано в газ.: Культура і життя (1989. — 5 лют.).

Епіграфом до оповідання взято строфу з вірша «Весна» укра-

їнського радянського поета М. Йогансена (1895—1937), опублікованого у щойно виданій тоді зб. «Доробок» (1924). Але і в журнальній публікації оповідання, і в наступних виданнях, аж до 1989 р., строфа цитувалася або з помилками, або довільно. У даному виданні наводимо її за уточненим текстом: *Йогансен М.* Поезії. — К., 1989. — С. 72.

Рукопис не знайдено.

Подається за першодруком.

[1] «Інтернаціонал» — міжнародний пролетарський гімн, партійний гімн Комуністичної партії Радянського Союзу. У 1917—1944 рр. був гімном Радянської держави. Текст «Інтернаціоналу» написав 1887 р. французький поет Е. Потьє. Українською мовою виконується з 1919 р. у перекладі М. Вороного.

[2] «Заповіт» — вірш Т. Шевченка («Як умру, то поховайте...»), написаний 25 грудня 1845 р. у Переяславі. У 60-х роках XIX ст. композитори М. Лисенко та М. Вербицький поклали текст вірша на музику. Набув великої популярності як революційна пісня. У 20-х роках виконувався як національний гімн на урочистих зібраннях української громадськості.

«ТРЕТЯ РЕВОЛЮЦІЯ»

Вперше опубліковано в журн.: Червоний шлях (1925. — № 6-7. — С. 32—52). Написано 1925 р. Твір великий за обсягом (автор визначив його жанр скромно як «нариси», а критика досить часто називала, і небезпідставно, повістю) і це ще раз підтверджувало взятий курс журналу «Червоний шлях» на співробітництво з В. Підмогильним. Але художнє відтворення такого явища, як «махновщина», з намаганням його історично-об'єктивного осмислення, викликало вже тоді заперечення офіційної критики.

Публікація «Третьої революції» В. Підмогильного, оповідання «Вбивство» М. Могилянського (Червоний шлях. — 1926. — № 1) та інших творів, які вважалися занепадницькими та ворожими, спричинилися до критики журналу у постанові Політбюро ЦК КП(б)У від 25 серпня 1926 р. «Про стан преси на Україні», де вказувалося, що журнал «Червоний шлях» не забезпечив правильного висвітлення процесів громадсько-політичного життя, особливо в сфері літератури, і тому «журнал не відбив певної лінії партії в справі виховання відповідних кадрів української інтелігенції» (Культурне будівництво в Українській РСР. — К., 1960. — Т. 1. — С. 330). Зважаючи на те, що очікуваних змін у роботі журналу не відбулося, на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У 20 листопада 1926 р було увільнено від обов'язків відповідального редактора журналу наркома освіти УРСР О. Шумського (замість нього був призначений В. Затонський), а також увільнено з посад редакторів журналу М. Хвильового та М. Ялового.

У цих заходах чітко проглядала тенденційна політика щодо національного питання на Україні тодішнього генерального секретаря ЦК КП(б)У Л. Кагановича, якого підтримав Й. Сталін у закритому листі «Тов. Кагановичу та іншим членам Політбюро ЦК КП(б)У» від 26 квітня 1926 р. Звичайно, сприяла й упереджена кампанія зі сторінок періодичних видань, розпочата великою статтею А. Хвилі «Романтика махновщини» (Більшовик України. — 1926. — № 2—3), в якій була безапеляційна теза, що В. Підмогильний у «Третій революції» «зайшов далеко, аж до виявлення ворожої пролетаріатові ідеології» (С. 90).

На жаль, таке трактування твору лишалося на довгі десяти-

ліття, фактично аж до останніх науково-академічних видань. Так, у підручнику для студентів філологічних факультетів університетів і педагогічних інститутів «Українська радянська література» (К.: Вища школа, 1979) підкреслюються «антиісторичні концепції ролі села В. Підмогильного («Третя революція»)» (С. 92—93). А в «Історії української літератури» (К.: Наукова думка, 1988. — Т. 2) ця теза розгорталася ще ширше, як ілюстрація ідеологічної, соціальної суперечливості літературного процесу 20-х років: «Показова тут, зокрема, творчість В. Підмогильного — автора, безперечно, обдарованого, але в зображенні революційної дійсності ідейно нечіткого й непослідовного («Повстанці», «Третя революція» та ін.)» (С. 60).

Однак сам автор не зрікався виявленої позиції. Оповідання виходило окремим виданням (1926), включалося до зб.: «Проблема хліба» (1927, 1930), було винесене в заголовок краківського видання (1942). Останнім часом опубліковано в журналі «Київ» (1989. — № 10), у вид.: «Місто» (1989). Виходило в перекладі іншими слов'янськими мовами: російською (Дружба народов. — 1989. — № 9), польською (Spotkania. — 1988. — № 1—6).

Рукопис твору не знайдено.

Подається за першодруком.

[1] Махно Нестор Іванович (1889—1934) — ватажок анархістсько-селянського руху на півдні України в 1918—1921 рр. Постать суперечлива й складна, як і очолюваний ним рух: Махно тричі укладав угоду з радянським командуванням про спільні дії проти білогвардійців та іноземних інтервентів, але щоразу ця угода розривалася. 1921 р. втік за кордон.

[2] Гроші миколаївські — гроші, що були в обігу за останнього російського царя Миколи II (1868—1918).

[3] Денікінці — солдати білогвардійської армії генерал-лейтенанта А. І. Денікіна (1872—1947), головнокомандуючого контрреволюційними силами Південної Росії під час громадянської війни.

[4] Анархізм — безвладдя, дрібнобуржуазна політична течія, що заперечує будь-яку державну владу. Виник у 40-х роках XIX ст. і набув поширення в Європі та Латинській Америці. В Росії та на Україні діяв ще на початку 20-х років XX ст.

[5] «Шлях до волі» — щоденна газета, яку видавали махновці в Катеринославі у 1919 р.

[6] Волін — один з теоретиків українського анархізму та організатор наради анархістів у Курську 1918 р., де було прийнято резолюцію про об'єднання всіх течій анархізму і засновано організацію «Набат».

[7] Добровольці — солдати одного з найбільших білогвардійських з'єднань основної ударної сили денікінщини. Добровольча армія створена 1917 р. на Дону з контрреволюційних офіцерів, юнкерів. На початку 1920 р. була розгромлена, залишки ввійшли до складу білогвардійських частин.

[8] Лев Задов (Зіньківський-Задов Л. М.; 1893—1938) — начальник махновської контррозвідки. Зважаючи на всілякі легендарні версії про цю людину, подаємо докладнішу документально-біографічну довідку про неї. Л. Задов народився на Дніпропетровщині, єврей, освіта початкова. 1915 р. був засуджений за приналежність до анархістів та розбійницькі напади... Після звільнення вступив у 1918 р. до загону Махна, де став начальником контррозвідки. В 1921 р. із залишками махновців утік до Румунії. 1924 р. вирішив повернутися в СРСР, використавши для цього диверсійно-терористичну групу, сформовану в Румунії. В СРСР Л. Задов одразу з'явився з покутою в органи

держбезпеки. По закінченні слідства був звільнений і став працювати в ДПУ — НКВС. У 1938 р. був звинувачений в службі іноземним розвідкам і засуджений до вищої міри покарання — розстрілу. Нещодавно військова прокуратура СРСР внесла протест по справі Л. Зіньківського-Задова на пленум Верховного Суду СРСР. Факти про його службу іноземним розвідкам не підтвердилися, а за перебування в Махна він був помилуваний ще в 20-х роках. Зважаючи на це, пленум Верховного Суду СРСР 29 січня 1990 р. реабілітував Л. Зіньківського-Задова. (Див.: *Петров С.* Лева Задов — бывший чекист? // Комсом. правда. — 1990. — 4 лют.).

[9] Бакунін М. О. (1814—1876) — російський революціонер, у філософії ідеаліст, ідеолог анархізму. Ідеї Бакуніна зробили помітний вплив на народництво 60—70-х років, а також на російський анархізм початку XX ст.

[10] «Гей, батьку мій, степе широкий!» — вірш вважається написаним Є. Плужником (див.: *Плужник Є.* Поезії. — К., 1988. — С. 117). За спогадами сучасників В. Підмогильний у своїх творах віршовані цитати героїв просив писати когось із близьких друзів. Він сам не робив навіть поетичних перекладів у тих творах, які перекладав, вважаючи, що це мусить виконувати професіонал.

[11] «Ой, яблучко, // Куда котишся? // До Махна попадьош— // Не воротишся...» — в даному разі зварійована під махновську пісню популярна російська частівка: «Ох, яблочко, куда котишься, ко мне в рот попадешь, не воротишься».

З ЖИТТЯ БУДИНКУ

Вперше надруковано: Літературна газета. — 1933. — № 13. — 27 черв. Нещодавно опубліковано в журналі «Дніпро» (1991.—№ 2) з довільно зміненою назвою і непереконливим коментарем.

Це оповідання — остання прижиттєва публікація з оригінальних художніх творів письменника. Не вдалося знайти ніяких відгуків на нього і в тогочасній та пізнішій критиці. Проте В. Підмогильний надавав йому небуденного значення. Уже заарештованим, незадовго до судового процесу виїзною Військовою колегією СРСР, у листі до дружини, він просить її зібрати всі друковані праці, в основному книжкові видання, і називає серед них і оповідання «З життя будинку» (ЦДАМЛМ УРСР. ф. 107, од. зб. 11, арк. 5).

Очевидно, проблема, порушена в оповіданні (втрата моральних критеріїв під тиском «класової ненависті»), тривожила письменника і він виношував задум розгорнути її в більшому творі. Так, невдовзі, уже з заслання на Соловецькі острови, в листі від 25 січня 1936 р. пише: «Можу похвалитися тим, що написав тут повість. Правда, невелику, не більше 4 аркушів. Писав її дуже довго, працював над нею, як ніколи до цього часу. Ще дещо можна було б з нею зробити, але сили нема, і я вважаю її закінченою. Я маю від неї тут деяку радість і, звичайно, багато прикростей. Я взяв просто будинок і деяких мешканців у ньому. Взагалі в цій маленькій речі близько 20 дійових осіб, причому я намагався, щоб ніхто не був «на других ролях» і всі мали свій розвиток. Сюжет її важко переказати своїми словами, він сплетений з багатьох маленьких сюжетів. Взагалі на тему: що маємо — не бережемо, а втративши — плачемо...» (ЦДАМЛМ УРСР, ф. 107, од. зб. 11, арк. 21). У листі від 12 квітня 1936 р. до дружини В. Підмогильний знову повертається до цього твору: «Я писав тобі ще на стару адресу, що в 1935 р. я написав повість, яку надіслав до Києва. Це невелика річ, яка складається з 20 розділів

під назвою «Будинюк № 32-а». Це життя будинку в різних розрізах, з багатьма дійовими особами, але врешті-решт, це повість про себе...» (Там же, од. зб. 11, арк. 25).

Рукопис оповідання не виявлено.

Подається за першодруком.

[1] ЖК — тут: житловий кооператив.

ПОВІСТЬ БЕЗ НАЗВИ

Написано в 1933—1934 рр. Очевидно, саме в розпалі праці над цим твором В. Підмогильного й було арештовано в санаторії Заньки, під Харковом 8 грудня 1934 р. У листі до дружини з спецкорпусу при НКВС УРСР (нині Жовтневий палац у Києві) від 16 лютого 1935 р. він нагадував: «Щодо «Повісті без назви», яку я писав, то збережи рукопис. У моєму столі залишився один непередрукований розділ, чернетка розд[ілу] II, спробуй його опрацювати начисто» (ЦДАМЛМ УРСР, ф. 107, од. зб. 11, арк. 5). Твір лишився незавершеним. Про це писала дружина у листі від 1 вересня 1961 р. до літературознавця В. Півторадні. Судячи з його повної, дещо іронізованої назви в стилі старовинних оповідей («Повість без назви, до того ж цілковито неймовірна, вигадана від початку до кінця автором, щоб показати сутичку деяких принципів, важливих для нашого дня і майбутнього»), це мала бути гостра річ соціально-психологічного спрямування — чому маємо підтвердження й у збереженому варіанті. (До речі, побутує версія в колі окремих літературознавців, як Л. Череватенко, що маємо лише частину великого роману В. Підмогильного, закінчення якого є десь у харківських архівах. Поки що підтвердити це не вдалося.)

У ЦДАМЛМ УРСР зберігаються рукописний і машинописний текст твору з авторськими правками. До останнього зберігся уривок передмови. «Коли хто прийде до мене, скажи, що немає вдома. Скажи, що він давно вже в парку. А якщо спитають, що він робить там такої глибокої осені, коли вітри вже видули, мабуть, від підніжжя дерев згірклу жовтизну, скажи, що обмислює своє переднє слово до читачів.

О, мій любий і дорогий читальнику,— скажи, мислить він, загортаючи в пальто свій малокровний тулуб, — як прагну я від тебе теплого вітання! Як хочеться мені застерегти тебе від прикрих помилок щодо короткої повісті, що ти знайдеш, перегорнувши цю сторінку! Як хочеться запевнити тебе словом честі, що події, описані в ній, ніколи не відбулися, і постаті, які ти в ній побачиш, ніколи не існували. Ти зробив би найбільшу честь моєму хистові, якби прийняв їх за живі і дійсні, але я вважаю...» (Текст уривається.) «Бо хоч що хай каже письменник, хоч якого спокійного до твоїх вироків він буде удавати з себе, а, повір мені, ніщо його так не зогріває, як твоя зичлива увага. Навіть коли він, як похмурий Михайль (Михайль Семенко, який досить часто шокував читачів, немовби зневажливим ставленням до їхньої думки про свою творчість. — *Ред.*), загрожував тобі презирством, і тоді він був не байдужий до того, як купував ти його книжки» (ЦДАМЛМ УРСР, ф. 107, од. зб. 3, арк. 121).

Машинописний варіант «Повісті без назви» опубліковано лише нещодавно в журн.: Вітчизна (1988. — № 2. — С. 106—144). Увійшла до вид.: *Підмогильний В.* Невеличка драма: Роман, повісті. — Дніпропетровськ, 1990.

Варто відзначити, що публікація твору викликала чималий резонанс в українській діаспорі. Професор української літератури і мови при Торонтському університеті (Канада) М. О. Тарнавський написав

грунтовну наукову розвідку «Останній твір Підмогильного», яку зачитав як доповідь на четвертому міжнародному конгресі радянських та східноєвропейських досліджень у Англії (липень 1990 р.). Він так пояснює особливу зацікавленість «Повістю без назви»: «Підмогильний є лише одна з постатей 20-х років — таких, як Хвильовий, Винниченко, Грушевський, — твори яких тепер передруковуються на Україні. Для нас, на Заході, ці відновлені появи є приємним симптомом політичних змін, які наступають на Україні. Але це не якісь великі літературні чи наукові події: говориться про твори нам відомі і доступні. Для пізнання Підмогильного особливо щасливим був 1988 рік, бо в цьому році з'явився новий його твір, дотепер зовсім не відомий» (Останній твір Підмогильного. Машинопис статті. — С. 1. — Архів упорядника).

Подається за першодруком.

[1] Укркустпром — українська кустарна промисловість.

[2] Лук'янівка — район Києва з багатим історичним минулим. Назва виникла, на думку істориків, від імені києво-подільського цехмейстра Лук'яна, якому тут належали значні земельні ділянки. Активно розбудовувався масив у другій половині XIX ст. Свого часу тут мешкали Олена Пчілка і Леся Українка, С. Васильченко, художник О. Мурашко, композитор М. Леонтович та інші відомі діячі культури. З цим районом пов'язані відомі назви Лук'янівського ринку, Лук'янівської в'язниці, Лук'янівського кладовища.

[3] «Комуніст» — газета, орган ЦК КП(б)У та Харківського губкому КП(б)У в 20—30-х роках (нині — «Радянська Україна»).

[4] Гадяч — місто Полтавської області, нині райцентр. Відоме з початку XVII ст., пізніше — полкове козацьке місто. В 1658 р. тут був укладений гетьманом І. Виговським Гадяцький договір про скасування угоди возз'єднання України з Росією і відновлення протекторату Польщі. Договір було зірвано військовими діями супротивників І. Виговського. У Гадячі мешкала родина Драгоманових. Олена Пчілка тут видавала у 1915—1916 рр. щотижневик «Рідний край».

[5] Сінний базар — був на місці нинішньої Львівської площі у Києві.

[6] Печерськ — історична місцевість південно-східної частини Києва (нині Печерський район). Назва пов'язана з печерами Києво-Печерської лаври, які існували тут, за свідченням археологів, ще до заснування Києва. Наприкінці XII ст. в цій місцевості навколо Києво-Печерської лаври утворилося селище Печерське, яке в XVI—XVII ст. стало містечком. Після спорудження у XVIII ст. Старої Печерської фортеці та Маріїнського палацу Печерськ став до 40-х років XIX ст. адміністративним центром Києва (тут була військова адміністрація і комендатура міста). Печерськ історично відомий пізніше зібраннями декабристів, повстанням саперів 1905 р., збройними повстаннями в час Жовтневої революції на Україні. Нині район столиці України з розвиненим потенціалом наукових та культурних можливостей.

[7] Лавра — за первісним (давньогрецьким) значенням вулиця, завулок чи квартал, оточений муром, що стосувалося переважно великих православних чоловічих монастирів. У даному контексті йдеться про Києво-Печерську лавру, що утворилася з православного монастиря, заснованого 1051 р. вихідцями з бояр Антонієм і Феодосієм у печерах поблизу літньої князівської резиденції Берестове під Києвом. В XI ст. монастир став центром поширення й утвердження християнства в Київській Русі. В XII ст. дістав статус «лаври» — головного монастиря. У XVIII ст. Києво-Печерська лавра об'єднувала три міста, сім містечок, близько 200 сіл і хуторів, дві паперові фаб-

рики, понад 150 гураленъ. Лавра відіграла важливу роль у розвитку давньоруської культури, була тривалий час центром літописання та житійної літератури. На території Лаври поховано ряд визначних історичних діячів, серед них генеральний суддя українського козацтва В. Кочубей та полтавський полковник І. Іскра, прем'єр-міністр Росії П. Столипін. Постановою уряду України від 29 вересня 1926 р. територія Лаври оголошена історико-культурним заповідником, де на площі 28 га розташовано понад 80 споруд, із яких 37 архітектурних пам'яток XI—XIX ст.

[8] Звіринець — історична місцевість у Печерському районі Києва, колись густолісні долини та прилеглі до Дніпра кручі. У давньоруський час це була територія полювання на диких звірів київських князів, де на горі стояв їхній позаміський палац — Красний двір. У долині Звіринця зведено Видубецький монастир, у північній частині — Печерський монастир і князівська резиденція — Берестове. Після монголо-татарської навали тут лишилося невелике однойменне селище, яке належало Видубецькому монастирю. У 1810 р. в районі селища закладено Звіринецьку фортецю. Наприкінці XIX ст. у південній горі відкрито Звіринецькі печери з підземною церквою давньоруського часу. На початку XX ст. Звіринець був забудований житловими спорудами. Нині значна його частина ввійшла до складу Центрального республіканського ботанічного саду АН УРСР.

[9] Наркомважпром — народний комісаріат важкої промисловості.

[10] Робінзон — герой всесвітньовідомого роману «Пригоди Робінзона Крузо» (1719) англійського письменника Д. Дефо. В даному разі — самотній блукалець, який зазнає всіляких пригод.

[11] Амнон, Тамара — герої однієї з легендарних оповідей Біблії.

[12] Тартюфи — похідне від Тартюфа, головного героя однойменної комедії (поставлена 1664 р.) французького драматурга Мольєра. Тартюф — тип лицемірного святенника, що став узагальненням підступності.

[13] Єгова — перекручена назва верховного іудейського бога Ягве (Яхве). За родового ладу вважався богом землеробства. З утворенням централізованої Ізраїльсько-Іудейської рабовласницької держави проголошений верховним богом держави, а з VII ст. до н. е. — єдиним богом. У Біблії згадується як пророк, котрий виведе гнаних у обітовану землю.

[14] Білдержкустпром — білоруська державна кустарна промисловість.

[15] Кінчається ночей вільготне половіння... — початок одного з сонетів М. Бажана у книзі «Різьблена тінь» (Харків, 1927).

[16] Диканька — селище міського типу Полтавської області, один із центрів народних художніх промислів. Відоме з 1658 р.

[17] Вакх (Діоніс, Бахус) — один із найпопулярніших богів давньої Греції, бог рослинності, родючості, вологи, покровитель виноградарства й виноробства. У переносному значенні Вакх — вино і пов'язані з ним веселощі.

[18] Уайльд Оскар — англійський письменник (1856—1900). У відомому його романі «Портрет Доріана Грея» (1891) порушено проблему взаємодії мистецтва і життя, що й має на увазі персонаж «Повісті без назви».

[19] Опішня — селище Зіньківського району на Полтавщині, уславлене виробництвом декоративної кераміки та художньої вишивки.

МІСТО

Роман

Роман «Місто» — вершинне досягнення В. Підмогильного. Датований 1927 р. Досить цікава жанрова еволюція цього твору, про яку розповів сам автор, відповідаючи на анкету «Моя остання книга»: «Свій роман «Місто» я почав писати зовсім для себе несподівано — воно, за первісним задумом, мало бути кіносценарієм, і то комедією. Головним стимулом до написання такого сценарію був переїзд Управи ВУФК з Харкова до Києва і та кінолихоманка, що почалася в зв'язку з цим серед київських письменників — кінотворчість для киян стала тоді надзвичайно надійною, хоч і показала себе згодом досить неприступною.

Кінокомедію я допровадив до четвертої частини і побачив свою цілковиту безпорадність на цьому зрадливому полі. І, щоб відшкодуватись за поразку, вирішив скористуватись темою для роману. Від неї, видима річ, лишилися самі уламки чи — певніше — самий тільки імпульс...» (Універсальний журнал. — 1929. — № 1. — С. 45).

Справді, від того задуму лишився лише імпульс, бо нічого комічного в романі не знаходимо. Навпаки, жанр і композиція твору органічно «працювали» на розкриття драматичної історії душі головного персонажа Степана Радченка — молодої людини, за сучасною літературознавчою термінологією, маргінального типу, що не почуває себе певно ні в сільському, ні в міському оточенні — одірвавшись від першого і не приставши надійно до другого.

Роман «Місто» виходив двома окремими виданнями: Харків: Книгоспілка, 1928. — 256 с.; Харків: Книгоспілка, 1929. — 256 с. Через рік роман був перекладений російською мовою Б. Єлисаветським у серії «Творчество народов СССР»: М.—Л.: ГИЗ, 1930.—302 с. Після майже шістдесятилітньої перерви роман «Місто» був перевиданий (разом з кращими оповіданнями) в однойменній книзі: К.: Молодь, 1989. — 448 с. Роман публікувався також за кордоном (Нью-Йорк: Українська Вільна Академія наук у США, 1954. — 301 с.). У 1930 р. готувалося видання роману в перекладі німецькою мовою. Про це повідомляв сам В. Підмогильний відомому українському культурологові у Франції І. Борщакові. У листі від 2 листопада 1930 р. письменник турбується, що не може придбати зарубіжне повне видання творів А. Франса, багатотомне видання якого він розпочав українською мовою. «Остання моя надія на те, — писав В. Підмогильний, — що в Німеччині вийде переклад мого «Міста» (переклад уже готовий), і я, якщо мені приділять якийсь гонорар, уживу його передусім на придбання Франса» (ЦДАМЛМ, ф. 107, од. зб. 14, арк. 8). Встановити не вдалося, чи вийшов цей переклад. Існує посилання й на інші зарубіжні переклади роману. Так, часопис «Зустрічі» — орган студентів і молодої української інтелігенції в Польщі (1988. № 1—6)—опублікував польською мовою «Третю революцію» В. Підмогильного. У вступі до публікації — короткій характеристиці творчого доробку українського письменника — зазначається: «Найбільший розголос принесла йому повість «Місто» (19—27), перекладена англійською мовою» (С. 74). Цей переклад радянським історикам української літератури невідомий.

Роман надрукований у час загострення складних суспільно-політичних та культурних проблем на Україні, коли вже фактично завершувалася літературна дискусія 1925—1928 рр. гострою критикою її організаторів, починалося відчутне гальмування процесу українізації. Посилювалося прагнення командно-адміністративної системи під-

порядкувати художню творчість злободенним ідеологічним настановам, зокрема наступ на так званих «попутників», до яких належав і В. Підмогильний. Тому твір одразу став об'єктом дискусій і полемік, стислий виклад яких, поданий нижче, є досить характерним не лише для творчої біографії письменника, а й загалом для об'єктивного пізнання літературного процесу 20—30-х років.

Книжка вийшла на початку квітня 1928 р. І вже в тому ж місяці в масовому виданні для працюючої молоді — «Робітничому журналі» — було вміщено розлогу рецензію на роман і портрет автора. Рецензент Мусь (псевдонім прозаїка Миколи Самуся), стисло охарактеризувавши попередній доробок В. Підмогильного як «відомого і визнаного письменника», розповів про драматичну постать Степана Радченка, який увійшов у міське життя, «одійшовши від своєї первісної батьківщини — села». Висновок рецензента був більш ніж оптимістичним: «Роман читається легко. Мова барвиста й запашна. Ось де наш робітничий читач зможе вдосконалитись щодо знавства української мови» (Робітничий журнал. — 1928. — № 6. — С. 10). У такому ж ключі розуміння героя і самого роману розглянуто й у невеликій рецензії в популярному двотижневику «Нова громада» (1928. — № 9), розрахованому переважно на сільського читача.

Одразу ж роман привернув увагу і професійної критики. Вона, зрозуміло, прагнула знайти витоки концепції твору. Ф. Якубовському вони здалися в народництві української прози другої половини XIX ст. У «Місті» В. Підмогильного йому вчувся відгомін «Бурлачки» І. Нечуя-Левицького. Серед «численних хиб роману» критик назвав і бездоганно простий шлях головного героя, і його безвольність та пасивність, і композиційну фрагментарність. Одне слово, твір бачився «у старій народницькій трактовці, якій властиве упередження проти всього міського» (Комуніст. — 1928. — 20 трав.).

З легкої руки Ф. Якубовського критики збилися на спримітизовану оцінку «Міста»: шукали в ньому не те нове, що приніс у літературу автор, а наголошували на тому, чого, як їм здавалося, він не зробив. Так, А. Хуторяна ніяк не влаштовувало, що в романі «майже не бачимо міського соціального оточення, майже не бачимо навіть студентських верств» (Пролетарська правда. — 1928. — 25 трав.). До цього ж висновку схилявся й П. Лісовий у проблемній статті на тему «Місто в українській літературі». Йому теж найперш не вистачало в романі «пульсу заводів» з масами працюючого пролетаріату. А коли цього немає, то критик вважав, що В. Підмогильний «проблеми міста не розв'язав. Він навіть не наблизився до неї» (Культура і побут. — 1928. — 26 трав.).

Подібні виступи досить характерні для розуміння атмосфери кінця 20-х років з позицій, вироблених такими літературними організаціями, як «Плуг», «Гарт» чи на той час саме створеної за активної підтримки «згори» ВУСППу. Усвідомивши історичну місію нового мистецтва як віддзеркалення суспільного процесу, ці письменники накреслювали у такому плані програму розвитку всієї літератури на тривалий час і прикладали її, як еталон, до кожного конкретного літературного твору. Наслідки були часто разючими, особливо коли йшлося про доробок «попутників», що й сталося в даному разі з «Містом» В. Підмогильного. Крім ідейно-ідеологічного аспекту, майже не враховувалися ні індивідуальний творчий метод письменника, ні стильові особливості, ні спроба показати життя очима людини дещо іншого світогляду, ніж активний учасник побудови соціалізму біля заводського верстата.

Це побачимо і у виступах таких критиків, як Л. Підгайний та Я. Савченко, котрі включилися у дискусію навколо роману В. Підмогильного. Перший, почавши з невідповідності назви роману його темі, прийшов до основного негативного висновку: письменник вдався до психологізму, та ще й такого, що «однобічний, точніше «одногеройний», суто суб'єктивний, вузький і обмежений». А це, зрозуміло, привело до того, що його герой постає як «самозакоханий міщанин-егоїст». Тому критик, свідомий свого високого покликання, закінчив пафосно: «Ми протестуємо проти заміни трудового життя на паразитарне, проти виставляння паразитарного життя як ідеалу» (Літературна газета. — 1928. — 13 черв.).

Та коли випади Л. Підгайного якоюсь мірою можна виправдати молодістю й недосвідченістю автора, то сентенції такого вже на той час досвідченого поета й літературознавця, як Яків Савченко, під цю категорію важко підвести. Активний поет-символіст початку 20-х років уже на кінець десятиліття поезію Д. Фальківського, Г. Косяченка, прозу Д. Тася, О. Кундзіча вважав «занепадницькою», переповненою «дріб'язкового психологізму». Оглядаючи таку літературу в статті «Проблеми культурної революції і українська радянська література», дослідник чи не найдокладніше зупинився саме на «Місті» В. Підмогильного. Відзначаючи тут надмір скепсису, резонерства, вбачаючи світоглядну основу автора в ідеалістичній філософії, Я. Савченко підсумовував співзвучно нормативам тодішнього ортодоксального мислення: «Письменник дивиться на світ крізь вузькі щілинки рафінованого інтелігентського світогляду» (Пролетарська правда. — 1928. — 20 черв.).

Отже, маємо підстави говорити, що роман «Місто» став ще й своєрідним прецедентом до роздумів про роль інтелігенції, відображення її світогляду в художній творчості. Важливість проблеми в повному обсязі розуміємо лише сьогодні, коли усвідомлюємо, що тоталітарна система боролася найперш з національно свідомою інтелігенцією, нищила її як генетичний фонд народу. А для того, щоб підготувати належний грунт, поступово нав'язувалася думка про буржуазність, шкідливість її ідеологічних позицій, відчуженість від провідних ідей пролетарського гегемонізму. Як бачимо на прикладі статті Я. Савченка, зерна змодернізованої пролеткультівщини проростали досить активно й у середовищі самої творчої інтелігенції.

А проте фахова розмова про роман В. Підмогильного ще тільки розпочиналася, надто вже в ньому виявилося чимало актуальних проблем, котрі були досить співзвучними з тими творами, що ставили в центрі питання національного відродження, перспективи культурного розвитку України («Вальдшнепи» М. Хвильового, «Смерть» Б. Антоненка-Давидовича, «Народний Малахій» М. Куліша, «Майстер корабля» Ю. Яновського). Все це не могло не тривожити й «уракомуиістів» досить високого рангу, й ортодоксальну критику, що намагалася виправдати своє покликання все гострішими нападами на антивусппівські позиції в творчості. Характерним прикладом тут стала стаття М. Мотузки «Село й місто в творчості В. Підмогильного», опублікована в журналі «Критика».

Весь доробок письменника дослідник поділив на три частини: рання новелістика (особливо акцентувався цикл «Повстанці»), повість «Третя революція», роман «Місто». Кожен період бачився критикові лише як відступи письменника від «належних» ідеологічних настанов. Тож перший характеризувався як «служба художніми засобами активному політичному бандитизмові»; у другому, виявляється, проблема міста і села була викладена «в примітивно-хуторянському трактуванні»

(Критика. — 1928. — № 6. — С. 37, 39). І все це було готуванням грунту до тих висновків, які зроблені про роман «Місто». А тут М. Мотузці відверто не подобалося буквально все. Бо «замість змалювати наявність динамічної насичености нашої епохи» Підмогильний, виявляється, вдався до непотрібного психологізму. Та ще й в змалюванні героя, котрий далекий від позитивного...

Стаття М. Мотузки ілюструє, як вульгарно-соціологічна критика відточувала свою зброю у боротьбі з «інакомислячими» письменниками: література мусить відбивати те, що передбачено політичними гаслами. А що не вкладається в ці рамки — вороже, з ним слід боротися, «розкривати очі» авторові на його хибні засади. В. Підмогильний вочевидь не вкладався в це прокрустове ложе — він був художником, а не ілюстратором. Для М. Мотузки це звучало, як незмога митця «перебороти спокусу» йти за своїм, авторським покликанням. Критик уже навіть намагається підвести й ширшу базу під таку позицію письменника: «За ним стоять певні соціальні групи нашого громадянства».

А проте дискусія навколо роману, і загалом творчості В. Підмогильного у зв'язку з цим, не пішла так однобоко, як хотілося б таким поцінувачам, як М. Мотузка. Різким дисонансом прозвучала стаття літературознавця Петра Єфремова «Про роман В. Підмогильного «Місто», скромно означена як нотатки читача. Що ця публікація сприймалася не в річищі офіційної думки, зайвим підтвердженням була примітка редакції журналу, що вона «не поділяє хвальної оцінки П. Єфремова, хоч і згодна, що критика наша досі недооцінила «Міста» (Плуг. — 1928. — № 9. — С. 66). Дослідник відштовхувався від засад попередніх рецензентів — очевидно, вони й спричинили його до виступу. Адже досвідчений науковець добре знав творчість В. Підмогильного від дебютних публікацій — він був автором першої розвідки про молодого прозаїка у збірнику «Вир революції» (1921). Уже тоді П. Єфремов (В. Юноша) вловив особливості індивідуального методу письма В. Підмогильного, сказавши, що той «не потребує широкого полотна картини, йому досить мікроскопічного закутка» (*Юноша В.* Поет чарів ночі // Вир революції. — 1921. — С. 98.) Саме цього й не хотіли розуміти критики, що розглядали «Місто», вимагаючи від автора широких суспільних обставин та актуальних проблем.

П. Єфремов зосередився на образі Степана Радченка, від нерозуміння якого й починалися всі упередженості рецензентів, аж до очевидних інсинуацій. Підхід до твору як художнього, а не публіцистичного явища дав підстави П. Єфремову цілком переконливо вести мову про те, що В. Підмогильний — письменник переважно одного героя і цей герой — «споглядально настроєна людина», про відчування й трагічні переживання якого в психологічному ключі й намагається писати прозаїк. І це зроблено, на думку дослідника, з розумінням національної культури і добрим засвоєнням класичної європейської літератури. Тому «Місто» — це справді по-мистецькому викінчений твір, «єдиний поки що в нас роман, що його сміливо можна поставити поруч «Сонячної машини» Винниченка...» (Плуг. — 1928. — № 9. — С. 70).

У підтвердження концепції П. Єфремова прозвучав виступ і такого авторитетного історика української літератури, як А. Ніковський. Зрілість молодої пореволюційної прози у «великоформатному» жанрі він вбачав у появі таких творів, як «Смерть» Б. Антоненка-Давидовича, «Недуга» Є. Плужника та «Місто» В. Підмогильного. Торкнувшись конкретно проблеми «місто і село» в останньому романі, дослідник відзначав, що ставлення до неї у В. Підмогильного «якраз літературне», бо для психологічного дослідження героїв місто і село «власне не яв-

ляють ніякої між собою принципіальної різниці». Певні меркантильні та егоїстичні прагнення Степана Радченка критик пояснював впливами уже нової моралі останнього десятиліття, яка, за спостереженнями Н. Ніковського, замість «старорежимного» джентльменства й коректності привчає навіть у сфері особистих взаємин до «підвищеного тонусу боротьби за існування й неухильне прямування до своїх егоїстичних цілей та інтересів». Важко здогадатися сьогодні, на чому базувалися такі припущення, але наступне десятиліття підтвердило подібну деформацію суспільної моралі у вседержавному масштабі.

У підсумку статті «Про «Місто» В. Підмогильного» (Життя й революція.— 1928.— № 10) літературознавець синтезував у романі «Місто» логічне розроблення теми, філософську постановку ідеї, вміння пов'язати їх сюжетом, а ще — композиційно витримати цілісність твору, виявити багатий мовний матеріал. Подібне він бачить і в інших вищезгаданих творах української прози і відзначає це, як «зрушення на шлях більших монументальних, композиційно розроблених творів серед молодих наших письменників» (С. 114).

Дійсно, перспектива у молодої української пожовтневої прози була багатообіцяючою. Та їй не судилося здійснитися вже тоді, наприкінці 20-х — на початку 30-х років. Голоси П. Єфремова, А. Ніковського не були почуті широкою громадськістю, а пізніше вже й самі імена цих дослідників доводилося обрамляти лише чорними епітетами. Тоді ж, у 1928 р., майже водночас з ними, у виступах М. Доленго, І. Лакизи прозвучали знову вже досить обкатані вимоги на зразок: «Автор повинен був виявити хоча б той незаперечний факт, що в кожному нашому місті так чи так, а відчувається здорове радянське будівництво» (Гарт. — 1928. — № 10. — С. 90).

Хоча конкретні життєві факти стверджували й інше. Скажімо, в «Літературній газеті», яка вже не раз заявляла свою неприйнятну позицію до твору В. Підмогильного, все ж з'явилася інформація про вивчення попиту на українську книжку в зв'язку з процесом українізації. За спостереженнями бібліотекарів, останнім часом сучасною українською літературою помітно зацікавилися не лише українці, а й читачі інших національностей. Крім усіх інших факторів, як сказано в повідомленні, «до певної міри тут можна вбачати ще вплив Винниченкової «Сонячної машини» та «Міста» Підмогильного» (Літ. газета.—1928.— 1 листоп.).

Згадаємо ще два факти зацікавлення твором В. Підмогильного, уже в європейських масштабах. У жовтні—листопаді група письменників виїздила за кордон для налагодження творчих зв'язків. В. Підмогильний побував у Чехословаччині та Німеччині. Про наслідки поїздок інформували українські радянські видання: «Під час перебування українських письменників А. Любченка та В. Підмогильного в Празі погоджено справу з чеськими видавцями про видання вибраних творів цих письменників чеською мовою» (Культура і побут. — 1928. — 8 груд.); «Як передають нам із Праги, роман Підмогильного зацікавив і німців. І німці присвятили цьому романові досить величеньку статтю» (Літературний ярмарок. — 1928. — № 1 (груд.). — С. 4).

Отже, твір знаходить свого читача, привертає увагу літературної громадськості інших країн, а «рідна» критика уперто все-таки намагається довести, що головну проблему — взаємини міста і села — не можна розв'язувати «на одному типі», бо ж, мовляв, В. Підмогильний переконав, що такий задум зводиться «до випинання на перший план індивідуальних моментів, що протирічать провідній соціальній проблемі» (*Якубовський Ф.* На шляху до роману // Глобус. — 1928. — № 24. — С. 393).

Вульгарний соціологізм вступав у пору свого змужніння. Не дивно, що новий 1929 р. розпочався організацією диспутів та конференцій у молодіжних аудиторіях, де «давалася відсіч» «попутницьким» ідеям роману. Інформація про обговорення пролетарськими студентами Харкова «Міста» так і розпочиналася: «Студенти пильно стежать за сучасним літературним життям і дають гостру відсіч всіляким ухилам від генеральної лінії нового будівництва» (Молодняк. — 1929. — № 1. — С. 113).

В. Підмогильний до цього часу не вдавався до якихось пояснень на закиди критики чи біляліотературних дилетантів. Та в останніх дискусіях уже чулися очевидні спроби трактувати роман під кутом антирадянщини. Чим це все могло закінчитися, було здогадатися не важко: приклад цькування М. Хвильового за журнальну публікацію лише частини «Вальдшнепів» стояв перед очима. Тому, відповідаючи на анкету «Моя остання книжка» (Універсальний журнал. — 1929. — № 1), В. Підмогильний пояснив свої засади: «Написав «Місто», бо люблю місто і не мислю поза ним ні себе, ні своєї роботи. Написав ще й тому, щоб наблизити, в міру змоги, місто до української психіки, щоб сконкретизувати його в ній...».

На противагу всіляким одвертим інсинуаціям знову пролунало тверезе слово об'єктивного розуміння роману, зі сторінок журналу «Молодняк». Тут у трьох номерах (№ 2, 4—5) П. Лакиза вмістив роздуми «Історія одної кар'єри» та «До історії одної кар'єри», в яких позиція автора окреслювалася досить чітко: ортодоксальні критики, як М. Мотузка, «з слона роблять муху», бо не розуміють того, що «не місто — головне в романі». Роман, наголошує П. Лакиза, психологічний, і основне, чому він присвячений — «особисте життя Степана Радченка». Саме тому всі закиди про відсутність у романі громадського життя міста, про недостатній рівень спілкування головного персонажа з іншими і подібні цьому не можуть сприйматися як недоліки твору, адже це й «не входило в плани автора».

Серйозною підтримкою В. Підмогильному виявилася і розвідка М. Степняка «Нариси сучасного українського роману», що з'явилася водночас з матеріалом П. Лакизи. Цей критик торкнувся роману «Місто» побіжно, але його спостереження були переконливими. Він розглядає «Місто» як доказ «продуктивності психологічного методу» в українській прозі. Звичайно, не останнім виявилося й те, що така оцінка йшла до читача зі сторінок російськомовного журналу «Красное слово», отже, сприймалася й поза межами республіки. «Роман В. Підмогильного лишається крупною подією в нашій літературній дійсності», — робив висновок М. Степняк (Красное слово. — 1929. — № 4. — С. 96).

Та з «легкої руки» Й. Сталіна посилилася боротьба з «ухильництвом» у національній політиці, яке особливо масштабно виявилося на Україні. А до неї у вождя партії були особливі рахунки ще від часів громадянської війни та створення Союзу РСР, коли він планував суцільну автономізацію в рамках Росії (найбільший опір відчував з України та Ґрузії). Тепер обставини були сприятливіші, авторитет генсека зміцнілий — наступ на Україну, особливо ж її стару, «буржуазну» інтелігенцію, відновився ще сильніше.

В. Підмогильний не належав до того складу інтелігенції, але ортодоксальна критика під невпинним обстрілом тримала все «попутництво», яке для неї ототожнювалося з буржуазним мистецтвом. Тож, скажімо, на зустрічі робітників Донбасу з київськими письменниками у травні 1929 р. С. Щупак у доповіді наголошував, що треба боротися з негативними явищами в літературі, зокрема, з «неправиль-

ною, шкідливою оцінкою ролі міста» (Літературна газета. — 1929. — 15 трав.), як те бачиться в творчості В. Підмогильного. За два місяці по тому відбувся другий з'їзд ВУСППу, і цей же критик піддав обструкції згадувану статтю П. Лакизи з позитивною оцінкою «Міста»: «Я вважаю цю статтю просто скандальною для «Молодняка»... (Там же. — 15 липн.). Отже, почалися нагінки й на тих критиків, котрі закликали до об'єктивного розуміння психологічного роману. Навіть у далекому від літературних справ журналі «Службовець» можна було прочитати, що «Місто» — «книжка антирадянська» (Службовець. — 1929. — № 35-36. — С. 24).

На початку 1930 р. роман вийшов у Москві в перекладі російською мовою Б. Єлисаветського (серія «Творчество народов СССР»). Це була подія не лише у творчому житті молодого прозаїка, а й всього «попутницького» крила української літератури. Та вже 17 лютого газета «Правда» відгукнулася на вихід роману рецензією від імені гуртка критиків при московському журналі «Рост». Після кількох загальних фраз автори рецензії зазначали, що в романі немає сучасного міста, а герой — індивідуаліст, що: «Город Пидмогильного — город люмпенпролетариата. Книга Пидмогильного — книга упадочническая» (Правда. — 1930. — 17 февр.).

Цю тезу розвивав і А. Музичка, друкуючи велику розвідку «Творча метода Валеріяна Підмогильного» у трьох номерах журналу «Червоний шлях» (1930.—№ 10.—№ 11-12). Проте новим у критика виявився підхід до з'ясування «творчої методи» письменника. А. Музичка вбачав її в тому, що В. Підмогильний від своїх перших публікацій взяв психоаналітичну теорію і розвиває її, постійно вдосконалюючи, на всіх етапах свого зростання, аж до роману «Місто». А. Музичка стверджував, що на ідеологічному фронті боротьба проти діалектичного матеріалізму йде не прямим шляхом, а різними формами: «то механістичні, то біологічно-віталістичні, то психоаналітичні» (№ 10. — С. 114). Вдаючись до останньої, В. Підмогильний, мовляв, і демонструє свою політичну платформу. Адже коли психоаналіз — антипод діалектичному матеріалізму, то використання психоаналізу «є одним із засобів боротьби проти пролетаріату» (№ 11-12.— С. 134).

Це, здається, був останній виступ у періодиці про творчість В. Підмогильного. Ортодоксальна критика начебто вгомонилася за два роки безперервного «топтання» роману. З'явилися свіжіші об'єкти для нападу: п'єса «Мина Мазайло» М. Куліша, романи «Робітні сили» М. Івченка та «Чотири шаблі» Ю. Яновського, кінофільм «Земля» О. Довженка... Проте 1931 р. у Харкові надруковано нарис П. Колесника «Валеріян Підмогильний», де літературознавець зазначає, що письменник «ще й досі» зберігає за собою політично невиразну позицію «попутника», тому назріла необхідність «розбити ліберальну рутину» у вигляді лояльних статей та рецензій, а найголовніше — зробити «бойову переоцінку творчості Підмогильного» (С. 5).

П. Колесник, вийшовши на вершину вульгарно-соціологічного трактування творчості В. Підмогильного, раптом сам зазнав нещадного розносу від цілої бригади ще «революційніших» критиків. Г. Ткаченко, М. Сайко, Д. Косарик-Коваленко в рецензії на брошуру прийшли до висновку, що П. Колесник занадто поблажливий до В. Підмогильного: він лише констатує, а не викриває «контрреволюційну активізацію творчості Підмогильного» (Життя й революція.—1932.—№ 4.— С. 83). Висновок був у дусі протокольних допитів ДПУ: «До класового ворога в радянській літературі П. Колесник поставився ліберально

но, примиренськи-опортуністично, а через те розвідку про Підмогильного слід визнати за політично-шкідливу» (С. 85).

Ні для кого не було секретом, що такі інсинуації робилися під впливом листа Й. Сталіна до редакції «Пролетарская революция» (1931. — № 6), в якому він закликав посилити боротьбу з внутрішнім класовим ворогом. П. Колесник подав до редакції журналу «Життя й революція» покаянного листа, в якому, визнавши беззаперечно всі закиди на свою адресу, наприкінці заявив: «Моя книжка «Валеріян Підмогильний» політично шкідлива, її треба непримиренно критикувати, бити» (*Колесник П.* Проти опортуністичної критики // Життя й революція. — 1932. — № 4. — С. 89). Проте критикували й били, зрозуміло, не так ту книжечку про В. Підмогильного, як самого письменника.

І не лише літературні критики. Наприкінці 1934 р. вийшов восьмий том солідної «Литературной энциклопедии», яка видавалася під егідою Комуністичної академії та Науково-дослідного інституту літератури і мистецтва в Москві (головний редактор А. Луначарський). В. Підмогильному тут присвячувалася чималенька стаття (стб. 630—631) М. Чиркова. З неї літературознавці всієї країни мали дізнатися, що молодий український прозаїк «состоял членом националистических литературных организаций «Ланка» («Звено») и «МАРС»...». Про роман «Місто» мовилося досить докладно, але в дусі того, що тут «отражены буржуазно-интеллигентские индивидуалистические настроения периода нэпа... проводится характерная для П[одмогильного] фаталистическая философия пессимизма и скептицизма в отношении социального прогресса и перспектив пролетарской революции». «Симпатії письменника було помічено лише «к сильным «селюкам», стремящимся завладеть городом, т. е. кулачеству».

Це була остання крапля, яка переповнила чашу офіційного невдоволення творчістю В. Підмогильного. До посмертної реабілітації (1956 р.) його ім'я було викресленим з української радянської літератури, а якщо й згадувалося, то як одіозне. Книжки В. Підмогильного й статті про нього друкувалися лише за кордоном. Так, зокрема, роман «Місто» вийшов окремою книгою в Америці (Нью-Йорк: Українська вільна академія наук, 1954. — 301 с.) з післямовою відомого літературознавця Г. Костюка. Давши докладну характеристику творчості прозаїка, він писав про роман «Місто»: «Це — перший і чи не єдиний роман европейського рівня про селянську українську молодь, яка, розбурхана революцією, на початку 20-х років тисячами потягнулась в чужі колись їй міста...» (С. 290). Як безпосередній свідок тогочасних подій, Г. Костюк відзначав, що твір В. Підмогильного захоплював молодь: «Вона читала «Місто» і в ідеях, образах, ситуаціях і конфліктах знаходила себе, свої почуття, свої ідеї й прагнення. Вона їх носила в собі, відчувала, але не могла ані висловити, ані зрозуміти ясно. Ідеї роману «Місто» промовляли до її душі, накреслювали перспективу і окрилювали мету» (С. 291).

1956 р. у Франції вийшов окремим виданням роман В. Підмогильного «Невеличка драма». У передмові професора Ю. Бойка цей твір розглянуто на тлі попередньої творчості письменника. Про роман «Місто» тут мовилося, що автор «уперше серед українських письменників з надзвичайною докладністю атомізує міське життя. Головна постать твору, Степан Радченко, розуміється, не є ніяким позитивним героєм не тільки для нас, але і для автора» (С. 5). Високо оцінюючи роман у пізнавальному аспекті, дослідник писав: «Але куди більше значення відіграв цей твір в розвитку стилю нашої прози, в збагаченні нашої мови, і це заслуговувало б на спеціальну розвідку» (С. 6).

Та в радянському літературознавстві творчість В. Підмогильного, і зокрема роман «Місто», розглядалася ще тривалий час догматично. В «Історії української літератури» (К.: Наукова думка, 1957 — Т. 2) утверджувалося: «У романі В. Підмогильного «Місто» на п'єдестал був піднятий образ буржуазного кар'єриста, своєрідного новітнього Растіньяка... Саме місто — радянський Київ — було змальоване як збіговисько міщан, непманів, повій, розкладеної декадентської інтелігенції. Своїм романом, етична «філософія» якого живиться з мутних джерел «фрейдизму», Підмогильний стверджував глибоко реакційну, песимістичну думку про «вічність» і «непоборність» тваринного, хижацького начала в людині» (С. 151).

В українському радянському літературознавстві повоєнного періоду вперше спробу дати об'єктивну характеристику романові «Місто» зробила З. Голубєва в монографії «Український радянський роман 20-х років» (Харків, 1967). Зокрема, дослідниця писала: «Слід відзначити, що протиставлення міської і сільської молоді, як і взагалі протиставлення міста й села, наявне тільки в судженнях та думках головного героя роману Степана Радченка, людини неврівноваженої, заздрісної, кар'єристичної, людини хвилинного настрою. Автор роману до цих теорій не причетний. Відмежування його від життєвої та філософської позиції героя роману виявлене цілком виразно» (С. 105).

На початку 70-х років історики літератури знову стали на позиції вульгарного соціологізму кінця 20-х—початку 30-х років. В академічній «Історії української літератури» у восьми томах роман «Місто» названо невдалим твором, у якому помітні «залишки споглядальницького світогляду, національної і соціальної упередженості до міста». Тому «письменник, по суті, залишився на старих естетичних позиціях. Зосередивши увагу переважно на негативних явищах (літературна богема, обивателі, невлаштовані люди тощо), він не зумів побачити і відтворити позитивні процеси, що визначали обличчя пролетарського міста... Підмогильний звужував свої можливості в зображенні дійсності, не виявляв свого ставлення до сумнівних сентенцій Радченка, що, безперечно, послаблювало ідейно-художнє звучання твору. Все це давало достатньо підстав для тривалої полеміки навколо роману, негативних оцінок твору тогочасною критикою» (К.: Наукова думка, 1970.—Т. 6.—С. 336). Повторювалися не лише старі догми, а й виправдовувалося прижиттєве цькування письменника. У підручнику для студентів філологічних факультетів університетів і педагогічних інститутів «Українська радянська література» (К.: Вища школа.— 1979) писалося, що В. Підмогильний «у творах «Остап Шаптала», «Смерть» (етюд) та збірці оповідань (?!—*В. М.*) «Місто» принижував людину, намагався переконати читача в повній підвласності людської свідомості праінстинктам: голоду шлунка та голоду статі. Твори Підмогильного були особливо шкідливі своєю псевдореалістичною формою, зовнішньою життєподібністю» (С. 227).

Як не прикро, але доводиться відзначати, що знову ж, до певної міри, урівноважували ці безпідставні напади на роман «рідних» істориків літератури дослідники-україністи з діаспори. Так, професор Бухарестського університету в Румунії М. Ласло-Куцюк видала книгу «Велика традиція. Українська класична література в порівняльному висвітленні» (Бухарест: Критеріон, 1979), у якій твір В. Підмогильного назвала «прекрасним романом» (С. 228), написаним хоч і під впливом французької класичної літератури, але зі збереженням української національної традиції. У наступній монографії «Шукання форми. Нариси з української літератури XX століття» (Бухарест: Кри-

теріон, 1980) дослідниця присвятила творові українського прозаїка розділ «Місто» В. Підмогильного і французький роман XIX століття». Однією з причин, що змусили її висвітлити названу тему, було й «явне недооцінення цього твору в радянській критиці як в сучасників автора, так і теперішніх працях» (С. 141). Вона відзначила «проникливість і мудрість автора. Саме тому роман не втратив свою свіжість ще й тепер, півстоліття по його появі, не втратив своєї значимості в історії української літератури» (С. 164).

Цю думку засвідчувала українська радянська критика на початку 80-х років. У зв'язку з проблемами так званої «маргінальної» прози роман «Місто» почав згадуватися, як твір, що історично започаткував таку тематику в українській радянській прозі. Про це, зокрема, мовилося за «круглим» столом критиків журналу «Київ» (1984.—№1) у виступі М. Жулинського. Відзначивши, що в романі В. Підмогильного «була здійснена багато в чому успішна спроба розкрити складний процес «вростання» сільської людини у велике місто» (С. 120), критик наголошував, що без цього досвіду буде необ'єктивним сприйняття проблем сучасної урбаністичної тематики української прози, зокрема таких творів, як «Набережна, 12» В. Шевчука, «Двоє на святі кохання» Є. Гуцала, «Самотній вовк», В. Дрозда.

Про вплив В. Підмогильного на становлення його покоління пише Валерій Шевчук у передмові до нового видання роману «Місто» (К.: Молодь, 1989). А конкретно щодо роману він висловився недвозначно: «Місто» — «найвидатніший твір письменника, творча потуга якого відчувається й тепер, принаймні читається він з немалим інтересом» (С. 9). І ці слова можна б вважати своєрідним підсумком у розмовах про роман В. Підмогильного, коли б не живучість застарілих стереотипів. Так, у другому томі «Українського радянського енциклопедичного словника» (К., 1987.—Вид. 2) зазначено, що в романі «Місто» автор «відійшов від принципів художнього реалізму в зображенні відносин міста і села в період непу» (С. 682), а в другому томі «Історії української літератури» (К.: Наукова думка, 1988) роман В. Підмогильного віднесено до тих творів, «в яких життя трактувалося... в песимістичних тонах» (С. 64). Сподіваємося, що це були останні тіні похмурого минулого в дослідженні творчості талановитого письменника.

Рукопис твору не зберігся. Подається за першодруком.

[1] Спілка робземлісу — одна з професійних спілок, в даному разі працівників земельного та лісового господарства.

[2] Пам'ятник Володимирові. — Пам'ятник на честь великого князя Київської Русі Володимира Святославовича відкрито 1853 р. Монумент встановлений на нижній терасі Володимирської гірки. Автори пам'ятника: скульптори В. Демут-Малиновський і П. Клодт, архітектор О. Тон. Бронзова постать князя (висота 4,5 м) в мантії з хрестом і великокнязівською шапкою в руках височить на 16-метровому постаменті. Пам'ятник реставрувався у 50-х роках XX ст.

[3] Тетерів — річка в Житомирській та Київській областях, права притока Дніпра.

[4] Кий — за переказом давньоруського літописця Нестора, автора «Повісті минулих літ», один із трьох легендарних братів (Кий, Хорив і Щек), на честь якого було засновано місто і названо Києвом. Кий, за свідченням деяких історичних джерел, поклав початок місцевій династії слов'янських князів.

[5] Либідь — сестра легендарних братів, засновників Києва. Її іменем названа притока Дніпра на території Києва довжиною 14 км — від станції Київ-Волинський до селища Корчуватого. У зв'язку з надмір-

ним промисловим розвитком цього району міста, річка фактично стала джерелом побутових і промислових стоків Києва.

[6] Дарниця — лівобережна частина Києва. В дореволюційні часи вважалася дачною місцевістю і офіційно була селом Броварської волості Чернігівської губернії. У писемних джерелах вперше згадується 1509 року. На цій території протікала колись і однойменна річка. Щодо походження самої назви «Дарниця», то існує кілька версій, найімовірніша з яких трактує її як комусь принесеною в дарунок. З 1923 р. є районом Києва.

[7] Поділ — найдавніший історичний район Києва. Розташований на правобережній низовині між гирлом річки Почайни та схилами Старокиївської, Замкової гори та Хоревиці й Щекавиці. Звідси й назва місцевості (по долині). За часів Київської Русі — торгово-ремісничий центр. У середині XIII ст., коли верхню частину Києва було зруйновано татаро-монголами, Поділ став головним районом Києва. З XV по XIX ст. тут містилися магістрат, Київське братство, Київська академія. У XVIII—XIX ст. проводилися щорічно контрактові ярмарки.

[8] Старий Город. — Старим містом (Верхнім) називалася історична частина Києва між вулицями Десятинною, Ярославовим Валом та іншими. Це була аристократична частина давнього Києва, де містився двір великого князя.

[9] Нижній Вал — вулиця Києва, що простягається вздовж колишнього річища Глибочиці, яка розділяла Поділ на південну і північну частини. Назва пов'язана із земельними укріпленнями в XVIII ст. на Подолі.

[10] КУБУЧ — «Комитет улучшения быта учащихся».

[11] Август Гай Октавіан (63 р. до н. е.—14 р. н. е.)—римський імператор, прославився як полководець і державний діяч. Його іменем названо восьмий місяць року в Юліанському календарі.

[12] Сенека Луцій Анней (бл. 4 р. до н. е.—65 р. н. е.)—римський політичний діяч, філософ, письменник, представник стоїцизму. Йому належить філософсько-етичний трактат «Листи до Луцілія», дев'ять трагедій. Відомий також як вихователь імператора Нерона.

[13] Нерон Клавдій Цезар (37—68) — римський імператор, відзначився підступністю, жорстокістю у боротьбі з своїми опонентами, з християнами. Після позбавлення сенатом влади покінчив життя самогубством.

[14] «Літературно-науковий вісник» — загальноукраїнський щомісячний журнал, заснований 1898 р. Науковим товариством ім. Шевченка. З невеликими перервами виходив понад сорок років. Ідейно-тематичне спрямування залежало від суспільних обставин та провідних діячів редакції, серед яких у різний час були І. Франко, В. Гнатюк, М. Грушевський, Д. Донцов. Виходив у Львові, Києві і Львові.

[15] «Хмари» Нечуя-Левицького — повість, власне роман (1874) українського письменника (1838—1918), про пошуки українською інтелігенцією середини XIX ст. свого місця у боротьбі з шовіністичною політикою царизму.

[16] Фонвізін Денис Іванович (1744 або 1745—1792) — російський письменник, автор класичної комедії «Недоросток» — гострої сатири на поміщицько-кріпосну систему Росії.

[17] Аскольдова могила — частина природно-архітектурного парку Києва на правому березі Дніпра. За літописом, на цьому місці 882 р. ладозький князь Олег підступно вбив київських князів Аскольда

і Діра. Першого з них, за легендою, і було поховано на схилах Дніпра. До початку XIX ст. над могилою стояла дерев'яна церква, потім мурована ротонда, яку за радянського часу було перебудовано на парковий павільйон.

[18] Царський сад — колишня назва Першотравневого парку Києва. Закладений 1743 р. за проектом В. Растреллі на основі старовинного Регулярного саду, заснованого за вказівкою Петра І. Площа понад 11 га. Найбільша окраса парку — Маріїнський (Царський) палац (1750) проекту Растреллі.

[19] Софія — Софійський собор у Києві, всесвітньовідома пам'ятка історії, архітектури й монументального живопису першої половини XI ст. Споруджено за Ярослава Мудрого в період культурного розквіту Київської Русі, на честь перемоги над печенігами (1036). Імена будівельників невідомі. Назва походить від грецького «софія» — мудрість.

[20] Володимирський собор — збудований у 1862—1882 рр. у Києві, за остаточним проектом О. Беретті. Значну художню цінність мають внутрішні настінні розписи — роботи В. Васнецова, М. Врубеля, М. Пимоненка та інших визначних майстрів живопису.

[21] Золоті ворота — головна урочиста брама стародавнього Києва, видатна пам'ятка архітектури Київської Русі. Будувалися водночас із Софійським собором. Споруда овіяна народними легендами та переказами. Збереглися лише рештки руїн.

[22] Житній базар—відомий від часів Київської Русі базар на Подолі у Києві. В XV ст. основний торговельний центр Києва, де двічі на рік відбувалися ярмарки. І в пізніші часи був одним з головних торжищ завдяки близькості Дніпра. У 1980 р. на місці Житнього базару збудовано Подільський критий ринок.

[23] Бессарабка — площа, розташована в Києві між Хрещатиком і вулицями Басейною та Червоноармійською. Наприкінці XVIII — на початку XIX ст. тут розміщувалася кінна поштова станція. 1912 р. на площі споруджено критий ринок, куди приїздили селяни з півдня України та Бессарабії торгувати вином і фруктами. Звідси, очевидно, походить назва площі.

[24] Берестейське шосе — Брест-Литовський проспект (нині проспект Перемоги), одна з найдовших магістралей Києва (18 км). Простягається від бульвару Т. Шевченка до Великої окружної дороги. Названо за містом Брест (колись Брест-Литовський).

[25] Деміївка — історична місцевість у Московському районі Києва. З другої половини XIX ст. відома як село Хотівської волості Київського повіту. Приєднана до Києва у вересні 1918 р.

[26] Голосіївський ліс — місцевість у Московському районі Києва. Належала Києво-Печерській лаврі. На початку XVII ст. київський митрополит Петро Могила заснував тут монастир (пустинь). У XVIII ст. насаджено великий лісопарк, про який побутувала говірка: «Посіяно на голому місці». Звідси, очевидно, походження назви. Голосіївський ліс надовго став дачною місцевістю церковної знаті та місцем відпочинку киян. На базі цього зеленого масиву створено Голосіївський парк імені М. Рильського — на честь видатного українського поета, який у останні роки свого життя мешкав тут на своїй дачі (нині Літературно-меморіальний музей).

[27] Ботанічний сад (нині ім. академіка О. Фоміна) — науково-дослідна установа площею понад 22 га. Закладений 1839 р. на пустирі, глибоких ярах та пагорбах. У 1846—1849 рр. тут споруджено оранжерейний комплекс, де знаходяться колекції тропічних та субтропічних рослин. У відкритому грунті росте багато реліктових рослин із

різних регіонів. Розміщено сад за головним корпусом Київського університету.

[28] Історичний музей — утворений на базі Міського музею старовини і мистецтва (заснований 1899 р.). 1924 р. перейменований на Всеукраїнський історичний музей імені Шевченка. Згодом Державний історичний музей УРСР. Розташований на Старокиївській горі, де збереглися залишки фундаменту Десятинної церкви та інших споруд часів Київської Русі. Ця територія постановою Раднаркому УРСР від 30 травня 1944 р. оголошена заповідною.

[29] Ханенко Богдан Іванович (1858—1917) — український колекціонер-меценат і археолог. На базі його колекцій творів мистецтва було засновано «Музей мистецтв Всеукраїнської Академії наук» (нині Київський музей західного та східного мистецтва).

[30] Іскра, Кочубей — полтавський полковник Іван Іскра та генеральний суддя Василь Кочубей викрили сепаратистську політику гетьмана І. Мазепи і донесли на нього Петру І. Але цар видав їх І. Мазепі, який наказав стратити обох у липні 1708 р. Пізніше в Києві було споруджено пам'ятник Іскрі й Мазепі, що стояв на постаменті, де тепер монумент на честь січневого повстання 1918 р. на «Арсеналі».

[31] Богдан — Богдан Хмельницький (1595—1657), гетьман України, керівник визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. Пам'ятник Б. Хмельницькому встановлено у Києві 1888 р. на колишній Софійській площі, де 1648 р. кияни зустрічали козацьке військо після перемоги над польською шляхтою (нині площа Б. Хмельницького).

[32] Академія. — Йдеться про Києво-Могилянську академію, перший і тривалий час єдиний вищий навчальний заклад України і всієї Східної Європи в XVII — першій половині XVIII ст. Приміщення Академії збереглося на Подолі як архітектурна пам'ятка.

[33] ВУАН — Всеукраїнська академія наук.

[34] Дон Кіхот, Санчо Панса — герої пародійного роману «Хитромудрий ідальго Дон Кіхот Ламанчський» іспанського письменника Сервантеса (1547—1616).

[35] Загоскін Михайло Миколайович (1789—1852) — російський письменник, автор історичних романів, зокрема таких, як «Юрій Милославський», «Рославлєєв», «Аскольдова могила», популярних на початку XX ст.

[36] Бенуа. — Йдеться, очевидно, про Олександра Миколайовича Бенуа (1870—1960), російського художника, історика мистецтва. Писав пейзажі, сцени з французького придворного життя, створив ілюстрації до «Мідного вершника» О. Пушкіна.

[37] Олесь Олександр (справжнє прізвище — Кандиба Олександр Іванович; 1878—1944) — український поет.

[38] «Червоний шлях» — перший на Радянській Україні громадсько-політичний і літературно-науковий місячник. Виходив у 1923—1936 рр. у Харкові, зосереджуючи навколо себе основний актив молодих творчих сил. З серпня 1936 р.— «Літературний журнал».

[39] ...театрі ім. Тараса Григоровича Шевченка...— Йдеться про Державний академічний театр опери та балету УРСР, створений 1926 р. на базі Київської російської опери.

[40] Грецький атомізм — вчення, за яким матерія складається з атомів (переривчаста у своїй будові). Найповніше в античній філософії це вчення знайшло свій вияв у трактатах Левкіппа, Демокріта, Епікура та Лукреція.

[41] Укрмет — Українська метеорологічна служба.

[42] Талмуд Олени Курило. — Йдеться про один з підручників відомого в 20-х роках українського мовознавця О. Курило (1890—?), автора праць «Уваги до сучасної української літературної мови» (1923, 1925), «Початки мови» (1923), «Наше письмо. Український правопис. Підручник для перших років навчання» (1924) тощо.

[43] Історія мови за Шахматовим та Кримським. — Очевидно, мається на увазі праця академіків О. Шахматова, А. Кримського «Нариси з історії української мови. Хрестоматія» (1924).

[44] Епікур (341—270 до н. е.) — давньогрецький філософ-матеріаліст, засновник філософсько-етичного вчення епікуреїзму, за яким вищим благом життя є щастя людини, для досягнення якого слід звільнятися від релігійних вірувань.

[45] Сімеїз — курортне селище міського типу в Криму, поблизу Ялти. Розташоване на березі Чорного моря.

[46] Хрещатик — центральна вулиця Києва. Назва походить з давніх часів, коли ця місцевість являла собою вкриту лісом долину, котру перехрещували яри.

[47] Аполлон — у грецькій міфології бог сонця й світла. Спочатку його вважали богом скотарства й землеробства, а пізніше — покровителем мистецтва й муз, богом лікування тощо.

[48] Гутенберг Йоганн (1400—1468) — німецький винахідник, поклав початок книгодрукуванню в Європі: винайшов спосіб відливання шрифту у металевій ливарній формі і сконструював дерев'яний друкарський прес. Гутенберг почав регулярне друкування книг, найвідомішою серед яких була тритомна Біблія.

[49] Шопенгауер Артур (1788—1860) — німецький філософ-ідеаліст. Його вчення пройняте ірраціоналізмом, песимізмом. Народ, за Шопенгауером, — це пасивна юрба, яка є лише грунтом для народження геніїв. Основна праця Шопенгауера «Світ як воля і уявлення» (1844).

[50] Руссо Жан Жак (1712—1778) — французький філософ-просвітитель, педагог і письменник. Був прихильником республіканського ладу. У філософії відстоював деїзм (визнання першопричиною світу бога), а в літературі його твори (особливо романи «Юлія, або Нова Елоїза» та «Сповідь») утверджували течію руссоїзму, близьку до сентименталізму.

[51] Сократ (470, 469—399 до н. е.) — давньогрецький філософ, об'єктивний ідеаліст. Творцем світу вважав божественний розум. Мету філософії вбачав у моральному вдосконаленні людини, у самопізнанні. Свої погляди поширював в усних бесідах, відомих у творах його учнів, зокрема Платона.

[52] Лагерльоф Сельма (1858—1940) — шведська письменниця, у творах якої переважала антивоєнна тематика. Лауреат Нобелівської премії (1909). Окремі твори перекладалися українською мовою.

[53] Вергілій Марон Публій (70—19 до н. е.) — давньоримський поет. Основний твір—епічна поема«Енеїда», переробки якої відомі в багатьох літературах світу.

[54] Данте Аліг'єрі (1265—1321) — італійський поет-гуманіст доби Передвідродження. Його твір «Божественна комедія», незважаючи на релігійно-дидактичну форму, глибоким проявом реалізму в італійській літературі засвідчив початок епохи Відродження.

[55] Вельзевул — диявол, давньогрецьк.: наклепник, спокусник. За релігійними уявленнями, головний серед «злих духів», втілення злого начала на Землі, володар пекла.

[56] ...веселіє Русі єсть пити...слова київського князя Володимира у відповідь на пропозицію волзьких болгар (986 р.) перейти до магометанської віри, що забороняла пити вино (див.: Повість минулих літ. — К., 1982. — С. 69).

[57] Не вірте Йосифам... — Вираз вжито в значенні непоступливої цнотливості. За біблійним переказом, юного Йосифа марно намагалася спокусити дружина єгипетського царедворця Пентефрія.

[58] Велика Підвальна (нині вулиця Ярославів Вал у Києві) — названа на честь великого князя київського Ярослава Мудрого, який значно розширив межі міста. По лінії сучасної вулиці проходив захисний вал XI ст., після знесення залишків якого у середині XIX ст. тут прокладено вулицю Підвальну (проходила «під валом»).

[59] Золотоворітський сквер — зелені насадження і фонтан навколо залишків Золотих воріт, на розі вулиць Володимирської та Ярославового Валу.

[60] Кирилівка.— Тут: лікарня для божевільних.

[61] МОДР — Міжнародна організація допомоги революціонерам.

[62] Андріївський узвіз — був найкоротшим шляхом від Верхнього міста до Подолу. Назва відома з 40-х років XVIII ст.

[63] «Сільва» — популярна оперета (1915 р.) угорського композитора Імре Кальмана (1882—1953).

[64] Гейне Генріх (1797—1856) — німецький поет, революційний демократ.

[65] Крез (595—546) — останній цар стародавньої Лідії (560—546 до н. е.). Ім'я Креза, якого вважали найбагатшою людиною свого часу, стало синонімом казкового багатства.

[66] Рокфеллер — представник однієї з найвпливовіших фінансово-монополістичних груп США. Основний прибуток — нафтові компанії.

[67] Сковорода Григорій Савич (1722—1794) — український просвітитель-гуманіст, філософ і поет.

[68] Мендес Катюль (1841—1909) — французький письменник, сприяв об'єднанню групи поетів «Парнас». Автор поетичних збірок, новел та романів, лібретто опер та пантоміми.

[69] Євбаз — єврейський базар у Києві у 20—40-х роках. Знаходився на місці нинішньої площі Перемоги.

[70] Липки — історична місцевість у Печерському районі Києва між Хрещатиком і майданом Героїв Арсеналу. Назва виникла на початку XVIII ст. у зв'язку з насадженням у цій місцевості липового гаю. Наприкінці XIX ст., після вирубки цього гаю, територія забудовувалася особняками міської знаті, стала аристократичним районом.

[71] Чайльд-гарольдівський вигляд... — походить від імені героя з поеми «Паломництво Чайльд-Гарольда» (1812—1818) англійського поета, представника класичного романтизму Джорджа Гордона Байрона (1788—1824).

[72] Велика Житомирська вулиця — виникла в період Київської Русі, відома під різними назвами.

[73] Носівська станція — агрономічна станція в містечку Носівка на Чернігівщині, залізничній станції між Києвом і Ніжином.

[74] Павлівська вулиця — виникла в середині XIX ст. на території так званої Солдатської Слобідки.

[75] Мала Підвальна (сучасна назва вулиці Малопідвальна) — прокладена в 30-х роках XIX ст. вздовж старого валу київських укріплень.

НЕВЕЛИЧКА ДРАМА

Вперше надруковано в журн.: Життя й революція. — 1930. — № 3. — С. 5—76; № 4. — С. 4—38; № 5 — С. 9—55; № 6. — С. 30—66. Увійшов до вид.: *Підмогильний В.* Невеличка драма: Роман, повісті. — Дніпропетровськ, 1990.

«Роман на одну частину», за визначенням автора, було завершено 1929 р. У неопублікованій передмові до нездійсненого окремого видання роману (вона подається повністю нижче), В. Підмогильний зазначав, що писав твір протягом року, але задум написати його виник десь в середині 1926 р.

Гострота соціальних і моральних проблем, поставлена в «Невеличкій драмі», були очевидною перепоною до окремого видання в тій суспільній ситуації, що склалася на той час. Проте в архівах збереглися матеріали, в яких йдеться про бажання В. Підмогильного видати твір окремою книжкою. Так, після переїзду із Києва до Харкова, працюючи у видавництві ЛіМ (Література і мистецтво), він подав рукопис до редакції. А в зверненні видавництва до Укрліту зазначається, що сектор сучасної української літератури просить дати дозвіл на друкування рукопису письменника Валер'яна Підмогильного під назвою «Невеличка драма» обсягом близько десяти друкарських аркушів, тиражем 3 тисячі примірників. Звернення підписане секретарем сектору З. Бойко 16 листопада 1932 р. (ЦДАМЛМ УРСР, ф. 107, од. зб. 17, арк. 1). Там же зберігається другий аркуш цього документа — бланк Головліту, де засвідчено одержання рукопису 16 листопада 1932 р., повторено всі його вихідні дані, але в графі «Видано» не проставлено жодних дат. Отже, дозволу опублікувати роман книжкою В. Підмогильний не одержав. Проте він написав передмову, в якій вочевидь змістив акценти твору, намагаючись довести його потребу читачеві навіть за умов всезростаючого вульгарного соціологізму.

Передмова не має заголовка, вона додана до машинописного тексту роману (ЦДАМЛМ УРСР, ф. 107, од. зб. 1). Подаємо її повний текст:

«Цей роман належить, власне, до часів минулих. Закінчено його 1929 року. Писалося його один рік, отже, початий він був 1928 року. А що автор не може похвалитися швидким опануванням своїх тем і свої твори обмірковує непристойно довго, то треба вважати десь середину 1926 року за ту дату, коли цей роман так чи так почав існувати.

У цьому романі я писав про міщанство. Писав тому, що воно здається мені не тільки гідним зневаги, але й вартим громадської уваги задля своєї небезпечності. Писав тому, що вважаю міщанство за одного з помітних ворогів нашої перебудови, за ворога тяжкого, дарма що причаєного, за щось подібне до іржі, що точить нишком залізо дверей, не даючи їм вільно розчинитись. Зброя міщанства — не постріл з рушниці, а проте воно діє настирливо й учеписто, як хвороботворна бактерія в організмі.

Сказати про міщанство, що це тільки твань, драговина, болото, жабиний світ перекупок та нікчемних людців усякого гатунку — значить, змазати справу, отже, виступити, в суті, оборонцем і підпоручником міщанського стану. Міщанство — це також недоладні, вузько особисті пориви, що підтинають душевні сили; це упокорення мертвонародженим, вимріяним ідеалам, що заступають прагнення живі й широкі; це криво спланована молодість, марнотратство її радісних потенцій, а з другого боку, як притаманний зворот того самого явища —

тупа дозрілість, самовдоволеність, відвернуте від себе на людей презирство, заклякання на малих здобутках, безглузде преклонство перед опанованою вмілістю, порожнеча серця, дрібність і підлість бажання; даремне шумування і його перетвір—драглиста застиглість; недоцільна рвучкість і важке вгрузання, або, в найкращому разі, шукання за незнайденим і нездатність себе застосувати.

Таким багатобічним і прагнув я його показати. Мої герої — дівчина, молодий і старий професор, професориха, професорівна, Льова, кооператор — то все варіації на одну тему, єдиість у різноманітності. Вони одне одного мислять і доповнюють. І всім їм протистоїть молодий інженер, що тільки посковзом проходить по композиції роману, — адже надто чужий цей юнак усім іншим дійовим особам, щоб щільніше з ними пов'язатись. Він панує (хоч не зовсім) над своїм розумом і почуттям, він не боїться мислити навпростець (хоч помиляється подеколи) і за критерій діяльності він ставить практику (хоч подекуди хибить страшенно). Зважаючи на дужки, я не назвав би його типом позитивним, зразком нашій молоді, героєм нашого часу; а проте, є в ньому підвалини, що на них такий тип міг би постати: цілеспрямованість, рішучість, простота й природна, сутна віра в майбутнє того ладу, що його виховав.

Свою тему я опрацював на матеріалі дрібнобуржуазному, бо міщанські мікроби концентрує в собі якраз дрібна буржуазія. І хоч зараза міщанізму безсила проти цілого класу пролетаріату, окремих його представників, вона все ж іноді обпадає, і в цьому її небезпечність. А всяку небезпеку, яка б не була вона мала, ніколи не слід применшувати — саме в цьому я бачу рацію прочитання моєї книги навіть сьогодні. Це тільки роман про міщанство, але не роман міщанський.

Наприкінці я хотів би висловитись трохи в оборону Марти. Мені особисто вона не здається безнадійною. Вона більш наївна, ніж справді отруєна. Зрештою, вона щира й чесна. Їй треба тільки доброго гарту, щоб направитись на добру путь, і життя їй цього гарту дало. Тож не виключена нам можливість зустрітися з нею не як з дівчиною, а як з товаришкою в спільній боротьбі за ті завдання, що стоять перед Вами, читачу, перед нами всіма і перед цілою радянською країною.

Харків, грудень 1932.

Автор».

Однак і після цього «Невеличка драма» не вийшла окремим виданням на Україні, а в зв'язку з арештом і засланням В. Підмогильного взагалі це питання не виникало аж до нинішнього часу. А проте, як і інші твори письменника, цей роман виходив за кордоном: *Підмогильний В.* Невеличка драма / Роман. Передмова і примітки проф. Ю. Бойка. — Париж: Видання Першої Української друкарні у Франції, 1956.

Книжка відкривається вступним словом від видавництва, в якому, зокрема, говориться: «Роман «Невеличка драма» уперше побачив світ у київському місячнику «Життя й революція» (1930. — Кн. III, IV, V, VI). Цей журнал, заборонений і вилучений з бібліотек у СРСР, нині став раритетом. Завдяки тому, що проф. Ю. Бойко ласкаво погодився дати до використання нашому видавництву свою копію з першого видання твору, ми мали змогу його надрукувати на сторінках «Українського слова» (газета української еміграції в Парижі, що видається від 30-х років. Отже, роман був надрукований і там. — *В. М.*). Книжкове видання подаємо без будь-яких скорочень, відтво-

рюючи текст згідно з київським першодруком... Оцим виданням **як окрема книга** роман з'являється вперше. Побажаймо ж йому успіху серед висококваліфікованої найкультурнішої частини нашої еміграційної спільноти, для якої його й видано в дуже обмеженім накладі. Видавництво».

Рукопис роману не виявлено. Згаданий машинописний текст, що зберігся в архіві-музеї (Київ), датований 1929 р., тому слід вважати, що він готувався для журналу «Життя й революція».

Подається за першодруком.

[1] «В чарах кохання моє дівування...» — Тут дещо довільно процитовані рядки популярної поезії українського поета К. Білиловського (1859—1938), яка входить до численних українських збірників, антологій, всеможливих «декламаторів». Покладена на музику, вона стала народною піснею, варіанти якої записані в різних областях України. У найповнішому виданні поетичної спадщини К. Білиловського (К.: Рад. письменник, 1981) строфа, винесена в епіграф роману, звучить так:

В чарах кохання моє дівування
Хочу я вільно, як пташка, прожить,
Вільне обрання і вільне кохання,
Серденьку воля, як хоче любить!.. (С. 72).

[2] З дуже гарного роману. — Джерело цього епіграфа встановити не вдалося.

[3] Канів — районний центр Черкаської області, відомий із 1144 р.

[4] Жилянська вулиця — колишня назва вулиці Жаданівського в Києві (імені активного учасника революції 1905—1907 рр. у Києві Б. П. Жаданівського).

[5] Нархарч — система народного харчування (їдальні, буфети тощо).

[6] Бупр — будинок примусової праці.

[7] Політехніка — Тут: політехнічний інститут.

[8] Караваївські лазні — розташовані на вул. Караваєвській у Києві (тепер вул. Льва Толстого). Володимир Опанасович Караваєв (1811—1892) — професор Київського університету, хірург і офтальмолог. Перший декан медичного факультету університету. Один з основоположників вітчизняної офтальмології, практично перший у Росії хірург-окуліст. Був обраний почесним громадянином м. Києва.

[9] Арсенальна — вулиця в Печерському районі м. Києва. Назву дістала від заводу «Арсенал».

[10] Серен Кіркегор (Серен К'єркегор; 1813—1855) — датський філософ, попередник екзистенціалізму. Справжня філософія, за його вченням, мусить мати глибоко особистісний характер. Звідси невизнавання ним філософії німецьких ідеалістів, які мислять лише з загальносуспільних позицій.

[11] Айвазовський Іван Костянтинович (1817—1900) — російський живописець. Уславився полотнами на морську тематику («Дев'ятий вал», «Чорне море»), відомий і як автор картин з життя українського народу («Чумацька валка», «Весілля на Україні»).

[12] Кайзерлінг Герман (1880 — 1946) — німецький письменник і філософ-ірраціоналіст. Проповідував повернення до цілісності буття через пізнання східної мудрості («Мандрівний щоденник філософа»).

[13] Робесп'єр Максимільєн (1758—1794) — діяч Великої Французької революції. Один з керівників якобінців (революційних демократів), відзначався бурхливою революційною енергією, безстрашністю, видатними організаторськими здібностями. Внаслідок контрреволюційного перевороту 9 термідора (27 липня 1794 р.) був гільйотинований.

[14] Шопен Фридерик Францішек (1810 — 1849) — польський композитор і піаніст. Творчість Шопена — епоха у світовій музиці завдяки високому ідейно-художньому рівню та новаторству форми (мелодики, ритміки, гармонії). Шопен використовував елементи народної музики інших слов'янських народів, зокрема українців.

[15] Мендельсон-Бартольді Якоб Людвіг Фелікс (1809—1847) — німецький композитор, диригент, органіст, засновник першої німецької консерваторії (1843).

[16] Чайковський Петро Ілліч (1840—1893) — російський композитор. Його спадщина — одна з вершинних досягнень світового музичного мистецтва. З юнацьких літ Чайковський часто бував на Україні, писав твори на місцеву тематику: пісні на слова Шевченка, українська мелодика в операх «Черевички», «Мазепа».

[17] Гріг Едвард Гагеруп (1843—1907) — норвезький композитор, основоположник національної музичної школи. Світову славу принесла йому музика до драми Г. Ібсена «Пер Гюнт».

[18] Пятакова вулиця — нині вулиця Саксаганського в Києві. Названа на честь Пятакова Л. Л. (1888—1918) — одного з керівників революційних подій 1917 р. у Києві (з жовтня 1917 р. — голова міського військово-революційного комітету).

[19] Німецький хімік Абдергальден Еміль (1877—1950) — швейцарський біохімік, іноземний член-кореспондент АН СРСР (1923). У 1904—1945 рр. працював у Німеччині, досліджував структуру і функції білків.

[20] Бісекриса. — Тут: звульгаризоване ім'я Беатріче — платонічне кохання великого італійського поета Данте, яке стало символічним.

[21] Мадемуазель Помпадур — фаворитка французького короля Людовіка XV (1721—1764). Фактично керувала внутрішньою і зовнішньою політикою Франції останні двадцять років життя.

[22] Мечников Ілля Ілліч (1945—1916) — російський і український біолог, один з основоположників еволюційної ембріології, порівняльної патології, мікробіології та імунології. Народився на Україні (Харківщина), працював тривалий час в Одесі, заснував тут першу в Росії бактеріологічну станцію (тепер науково-дослідний інститут). Лауреат Нобелівської премії (1908) за відкриття фагоцитозу (захисного пристосування у тварин і людей).

[23] «Камертон». — Тут: перекручена назва «Декамерону» — класичного твору великого італійця Д. Боккаччо.

[24] Бекон Френсіс (1561—1626) — англійський філософ і державний діяч, родоначальник англійського матеріалізму, спрямованого проти схоластики та богослов'я. Метою знань Бекон проголосив здатність науки збільшувати владу людини над природою. Автор трактату «Новий Органон» та утопії «Нова Атлантида».

[25] Софія. — Тут: Софійський собор у Києві.

[26] Маруся Богуславка — легендарна героїня української народної думи «Маруся Богуславка», яка, лишившись в неволі у турецького паші, визволила «сімсот козаків». Сюжет думи для своїх

однойменних творів використовували І. Нечуй-Левицький, М. Старицький.

[27] Бондарівна — героїня української народної пісні-балади «У містечку Богуславку» — нескорена, горда українка, яку не змусила жити в неволі навіть загроза смерті:

«Ой волю ж я, пан Каньовський,
В сирій землі гнити,
Ніж з тобою поневолі
На цім світі жити! (Українські народні пісні/ У 2-х кн. — К., 1954. — Кн. 1. — С. 131).

У контексті роману йде своєрідне протиставлення вчинків Марусі Богуславки і Бондарівни, «вічна» альтернатива: пожертвувати своєю волею задля врятування інших чи лишитися нездоланною особистістю за будь-яких обставин. В українському фольклорі знайшли відгук обидві позиції.

[28] ...слова—полова, але огонь в одежі слова...— з вступного слова І. Франка до поеми «Лісова ідилія» (1900 р.).

[29] Сосюра Володимир Миколайович (1898—1965) — український радянський поет, учасник громадянської та Великої Вітчизняної війни, лауреат Державної премії УРСР ім. Т. Г. Шевченка (1963). Видав понад 80 збірок поезій. Після О. Олеся вважався найніжнішим ліриком України. Останнім часом нову хвилю уваги до творчості В. Сосюри викликали публікації його «шухлядного» автобіографічного роману «Третя рота» (1988), а також ряду поем 20—30-х років, котрі відтоді не перевидавалися.

[30] Січ (Січ Запорізька) — організація українського козацтва, що склалася в пониззі Дніпра на початку XVI ст. Засновниками її були українські селяни й козаки, які втікали за Дніпрові пороги й створювали укріплення — січі. Перша Січ виникла на о. Томаківці, потім переносилася на інші острови — було близько десяти місць заснування Січі. У XVI—XVII ст. Запорізька Січ була важливим центром визвольної боротьби українського народу проти національного й соціального гніту. На Січі почалося й повстання в січні 1648 р., що переросло у визвольну війну під проводом Б. Хмельницького (1648—1654).

У 1709 р. російський царизм зруйнував Січ як вогнище вільнолюбства на Україні. 1734 р. було знову дозволено запорожцям, які перебували в Криму, повернутися на старі місця, заснувати нову січ. Вона проіснувала до 1775 р., коли за наказом Катерини II була остаточно зруйнована.

[31] «О, баядерко, ти чаруєш мене!» — слова з оперети «Баядера» угорського композитора І. Кальмана. Написана 1921 р., вона швидко завоювала міжнародну популярність завдяки мелодійності музики та ліричності дій. Баядерка — в первісному значенні — індійська (храмова чи мандрівна) танцівниця й співачка, яка брала участь у релігійних святах.

[32] Фішер Еміль-Герман (1852—1919) — німецький хімік-органік і біохімік. Лауреат Нобелівської премії (1902).

[33] Тарасова могила — могила Т. Г. Шевченка, — що спільно з меморіальним музеєм поета утворили Канівський державний музей-заповідник «Могила Т. Г. Шевченка». Заснований 1925 р. за постановою уряду Української РСР. Площа понад 20 га. Тут на високій Чернечій горі 10(22) травня 1861 р. поховано Шевченка. Народ назвав Чернечу гору Тарасовою.

[34] Шеллінг Фрідріх-Вільгельм-Йозеф (1775—1854) — німецький філософ, об'єктивний ідеаліст. Один із засновників ірраціоналізму. Істинним знанням вважав те, що базується на інтуїції.

[35] Гегель Георг-Вільгельм-Фрідріх (1770—1831) — геніальний німецький філософ, об'єктивний ідеаліст, представник німецької класичної філософії, одного з теоретичних джерел марксизму. Історичною заслугою Гегеля є розробка діалектичного методу, сформулювання основних законів діалектики.

[36] Отелло — головний персонаж однойменної соціально-філософської трагедії англійського драматурга В. Шекспіра (1564—1616). Ім'я героя стало узагальненим для означення безпідставних ревнощів.

[37] Граматика Горецького й Шалі... — Йдеться про популярний у 20-х роках підручник: *Горецький П., Шаля І.* Українська мова. Практично-теоретичний курс. — Харків: Книгоспілка, 1926. — 207 с.

[38] Нат Пінкертон — ім'я американського сищика, котрий 1850 р. заснував розшукове агентство. Послужило узагальненою назвою для лубочно-пригодницької літератури, що виникла в США і на початку XX ст. надзвичайно поширилася в Європі, в тому числі й Росії та на Україні. Запаморочливі детективні історії, де вирішальною була фізична умілість і сила персонажів, однобоко впливали на підлітків. Педагогіка й преса вели боротьбу з «пінкертонівщиною», хоча книги цієї тематики видавалися величезними тиражами аж до 1918 р.

[39] Мазепа Іван (1639—1709) — гетьман України, діяч української державності. Навчався у Києво-Могилянській академії, в єзуїтському коледжі Варшави. Кілька років здобував освіту в Німеччині, Іспанії, Франції, Нідерландах. У 1669 р. вступив на службу до гетьмана Дорошенка. У 1687 р. сам став гетьманом. Стояв на грунті державності й соборності українських земель. Спочатку вірив політиці Петра I, але згодом розпочав таємні переговори з польським і шведським королями, прагнучи самостійності України. Шведсько-російська війна, на яку покладав надії Мазепа, закінчилася перемогою Петра I, який жорстоко помстився Україні за сепаратизм Мазепи. Помер у Бендерах 22 вересня 1709 р. До останнього часу його ім'я було очорнене в історіографії, художній творчості в Україні та Росії. До неординарної постаті гетьмана зверталися Вольтер, Байрон, Словацький, Гюго, Пушкін та інші.

[40] Дорошенко Петро (1627—1698) — гетьман України. Походив із старовинного козацького роду. Військову й дипломатичну школу пройшов у Богдана Хмельницького. 1665 р. став гетьманом Правобережної України. Боровся за державність України. У 1676 р. здав гетьманат Самойловичу.

[41] «Може, так, а може, ні. Пам'ятаєте, є такий роман у Д'Аннунціо?» — Персонаж твору В. Підмогильного згадує маловідомий роман «Можливо — так, можливо — ні» (1910) італійського письменника Габріеле Д'Аннунціо (1863—1938) — одного з найзатятіших пропагандистів італійського імперіалізму, прихильника фашистського перевороту в Італії 1922 р., за що удостоївся від Муссоліні князівського титулу. В 1937 р. став президентом Італійської академії. В романах Д'Аннунціо основним героєм, як правило, виступала «надлюдина» — сильна особистість, амораліст, завойовник. Відомий також як поет і драматург.

[42] Лейбніц Готфрід-Вільгельм (1646—1716) — німецький учений, математик, філософ-ідеаліст. Один із родоначальників німецької

ідеалістичної діалектики. В галузі математики завершив створення диференціального та інтегрального числення, є винахідником лічильної машини.

[43] Сміт Адам (1723—1790) — англійський економіст, представник класичної буржуазної політичної економії.

[44] Ніцшеанець — прихильник вчення Ф. Ніцше (1844—1900). Його основні принципи засновані на філософському ідеалізмові, який об'єктивний світ вважає ілюзією, а на місце розуму ставить волю, інстинкт та інтуїцію. Ніцшеанство пізніше взяв собі на озброєння фашизм, тому воно тенденційно трактувалося в радянській науці.

[45] ...в творах хінця Лао-Тзе... — Хінці — стародавня назва китайців. Лао-цзи, Лі Ер (VI—V ст. до н. е.) — давньокитайський мислитель, який висунув у своєму вченні поняття про підпорядкування всього існуючого невидимій природній закономірності — дао, що послужило основою даосизму. До певної міри його можна вважати прообразом анархізму.

[46] Арістіп (Арістід; бл. 540—467 рр. до н. е.)—афінський державний і військовий діяч. Відзначився у греко-перських війнах. Кілька років був у вигнанні.

[47] Циніки — давньогрецькі кініки, проповідували нігілістичне ставлення до культури та до загальноприйнятих норм моралі.

[48] Платон (справжнє ім'я — Арістокл; 427—347 рр. до н. е.) — ґеніальний давньогрецький філософ, об'єктивний ідеаліст, засновник філософської школи. Матеріальний світ за Платоном — тінь світу незмінних, вічних і непорушних загальних ідей. Був прихильником рабовласницької аристократичної республіки.

[49] Галілей Галілео (1564—1642) — італійський фізик, механік і астроном, один із засновників точного природознавства. Внаслідок астрономічних спостережень відкрив чотири супутники Юпітера, гори на Місяці, плями на Сонці тощо. Підтвердив правильність вчення М. Коперника про геліоцентричну будову нашої галактики, за що зазнав переслідувань церковників аж до судової розправи. За переказами, після зачитання вироку інквізиції над ним, Галілей вигукнув: «А все-таки вона крутиться!», маючи на увазі обертання Землі навколо Сонця і навколо своєї осі. Похований урочисто у Флоренції, поряд з могилою Мікеланджело.

[50] «О, боже мій милий, за що ти караєш її молоду?» — слова з балади Т. Шевченка «Причинна» (1837 р.) з дещо довільною розстановкою розділових знаків.

[51] То як же — будемо сватами? — Тут в розумінні: чи дійдемо згоди, чи знайдемо спільну мову. За народним звичаєм, посланці від молодого так запитували батьків молодої згоди на шлюб.

[52] Тарасівська — вулиця в Києві, проходить через Ленінський і Залізничний райони міста. Відома з середини XIX ст. В енциклопедичному довіднику «Київ» (Київ, 1981) написано: «Назва, ймовірно, пов'язана з приміським с. Тарасівкою» (С. 583). Старожил м. Києва М. Миронов у репліці «Дозвольте уточнити» (Літ. Україна. — 1982. — 9 груд.) відзначав: «Насправді ж у XIX столітті, коли прокладалася ця вулиця, кияни дали їй назву на честь Тараса Шевченка. Назвати вулицю Шевченківською за умов царського великодержавного гноблення української культури, громадськість не могла. Я знаю це з часів мого дитинства, яке минуло в районі Тарасівської... Приміське селище Тарасівка виникло вже за часів Радянської влади, тому аж ніяк не могло спричинитися до назви вулиці, що одержала своє ім'я за багато десятиліть до найменування селища».

[53] Колишній університет. — У 1920 р. за реформою освіти на Україні було скасовано університети і перетворено на так звані Інститути народної освіти (ІНО). Відновлено університети на початку 30-х років.

[54] Володимирська — вулиця в Києві. Колишня Велика Володимирська, потім Короленка, нині знову Володимирська. Одна з центральних вулиць міста. Відома з часів Київської Русі. Сучасна траса вулиці прокладена в 30—40-х роках XIX ст. у зв'язку з заснуванням Київського університету. Назву дістала на честь великого князя Володимира Святославовича.

[55] Андріївська церква — пам'ятка архітектури, зведена у 1747—1753 рр. в стилі барокко за проектом В. Растреллі на Андріївській горі в Києві. Закладена на честь приїзду цариці Єлизавети І до Києва. Це одне з улюблених місць відпочинку киян: навколо церкви розміщена балюстрада, з якої, немов з пташиного польоту, відкривається мальовнича панорама Подолу і Дніпра.

[56] Андрій Первозваний — за біблійними легендами, один з дванадцяти апостолів Христа. За руськими літописами, проповідував християнство на Русі, побував у Києві, мандруючи до Риму, освятив Київські гори. На одній з центральних гір замість язичницького бога Перуна було поставлено з такої нагоди хреста. Цю гору й назвали Андріївською.

[57] Дон Жуан (Дон Хуан) — створений середньовічною іспанською легендою образ зухвалого порушника моральних і релігійних норм, шукача чуттєвих насолод. Легенда склалась навколо історичної особи, придворного кастільського короля Педра Жорстокого (XIV ст.) — Дон Хуана Теноріо, який згадується в хроніках та списку рицарів ордена Підв'язки. За переказом, Дон Жуан, довго ведучи аморальне життя безкарно, якось убив командора ордена, котрий захищав честь доньки. Тоді монахи-францисканці заманили його в монастирський сад і вбили, розповсюдивши чутку, що Дон Жуана скинула в пекло ображена статуя командора. Образ всевладного феодала, який займався спокусництвом жінок та поєдинками, виявився таким типовим для своєї епохи, що невдовзі став одним з найпоширеніших героїв європейської літератури. Йому присвятили свої твори (новели, поеми, драми) Мольєр, Гофман, Байрон, Меріме, Пушкін, Леся Українка та багато інших письменників.

[58] Межигірські вироби — вироби Межигірської фаянсової фабрики, заснованої 1798 р. поблизу Києва на території колишнього Межигірського монастиря. 1874 р. фабрику закрито у зв'язку з неспроможністю конкурувати з виробами потужніших підприємств. Зразки виробів фабрики зберігаються в багатьох музеях УРСР.

[59] Вулиця Садова — знаходиться в Печерському районі Києва. Назва пов'язана з Виноградним і Шовковичним садами, які були в цій місцевості. До другої половини XIX ст. мала назву Підсадної.

[60] П'єса Ібсена «Комедія кохання»... — твір норвезького драматурга Генріка Ібсена (1828—1906). Віршована п'єса, написана 1862 р. — блискуча сатира на обмежене й самозадоволене міщанство. Наприкінці XIX — початку XX ст. Ібсен стає одним з володарів дум інтелігенції в Росії і на Україні. Його ім'я служило прапором боротьби за нове мистецтво і водночас за оновлення форм життя, найперш духовного, за цільність і силу людської особистості. Водночас творчість Ібсена сприймалась інколи і як явище близьке до Ніцше, пов'язане з натуралізмом.

[61] Червоні прапори, куди не кинеш оком, / цвітуть

на вулицях, як макові квітки... — рядки з вірша О. Олеся «1 Мая», написаного 19 квітня 1917 р.

[62] Єдинонеділимене — іронічне прозвисько прихильників великодержавного шовінізму, провідним гаслом яких було «Единая и неделимая Россия».

[63] Південний Хрест, Скорпіон, Вітрила, Фенікс, Золота Риба — сузір'я зоряного неба (всього 88).

[64] Середньовічниий трубодум. — Тут: викривлене «трубадур» — середньовічний провансальський мандрівний поет-лірик та співець.

ПОЯСНЕННЯ СЛІВ

А б е р а́ ц і я — помилка, відхилення від істини
А в т о т и́ п і я — фотомеханічний спосіб виготовлення кліше у поліграфії для відтворення півтонових зображень
А л ь т и м е́ т р — прилад для вимірювання висоти
А л а н і́ н — різновид амінокислот
А м е р и к а́ н к а — тут: різновид невеликої друкарської машини
А м ф о т е́ р н а (сполука) — вода гідроокису алюмінію, цинку, хрому
А п а ш — тут: хуліган, злодій

Б а н н і с т ь — сум, жаль, шкодування
Б е р л и́ н — карета
Б и́ н д а — стрічка, сувій
Б і б у л а — грубий обгортковий папір
Б о в в р а н ц і — (зменшено) язичницька статуя, що зображає бога; ідол
Б р и́ ш к а — задавака, чванько
Б у́ з і в о к (бузимок, пазимок) — однорічне теля
Б у́ р ц і — баки, бакенбарди

В а г а́ д л о — тут: маятник у старих настінних годинниках

Г а м а́ р н я — металоплавильна майстерня
Г д и р а́ т и — тут: чубити
Г р е з е́ т о в и й — виготовлений з шовкової чи вовняної тканини з дрібним візерунком такого ж кольору (переважно сірого)

Д е з а б і л ь е́ — легкий, недбалий домашній одяг
Д у́ б е л ь т і в к а — рушниця-двостволка

Є в г е́ н і к а — напрям у генетиці людини, що ставить завдання поліпшення біологічних властивостей

З а у́ т р е н я — церковна служба, що правиться рано-вранці
З н а ч к о в и́ й — той, хто несе який-небудь церковний знак; звання у реєстровому козацькому війську з другої половини XVII ст.

К а м ч а́ т к а — тут: умовна назва останніх місць у шкільному класі, де сиділи, як правило, відстаючі учні
К а р а́ ф к а — те ж саме, що й графин
К о р е́ к т а (коректура) — відбиток друкарського набору для виправлення помилок
К о р о́ г в а — прапор, знамено: військовий бойовий прапор; полотнище, прикріплене до довгого держака з зображенням Христа або інших святих, з яким ідуть під час хресного ходу
К о́ ч е т — гніздо для весла
К у л ь б а́ ч и т и — сідлати (кульбака — заст. назва сідла)

Л а́ н е ц ь — тут: ланцюг
Л а т е́ н т н и й — прихований, непомітний
Л и́ н ь к а — тут: линва, мотузок
Л і к п о́ м — помічник лікаря
Л і т у р г і я — християнська церковна відправа, відома з початку християнства під назвами

«обідня» (православ'я) і «меса» (католицизм і лютеранство). Під час літургії виконуються обряди, пов'язані з «таїнством» причащання

Лотере́я-але́грі — розігрування речей або грошових сум по білетах у супроводі музичних розваг

Льока́й — лакей

Ма́жа — чумацький віз

Манга́н (манганін) — марганець

Метаболі́з (метаболізм) — обмін речовин в організмах

Мирови́й суддя́ — у дореволюційний час суддя, що розглядав дрібні кримінальні й цивільні справи

Мо́тто — дотепний вислів, афоризм, що вживається як епіграф на початку книжки або розділу

Муслі́н — легка, тонка й м'яка тканина

Настерня́тися — тут: настобурчуватися, наїжачуватися

Обі́жник — циркуляр

Обітова́на земля́ — за біблійною легендою, райська країна, куди після довгих поневірянь пророк Мойсей вивів свій народ

Обріза́н (обріз) — гвинтівка з укороченим стволом і прикладом для зручності в користуванні за партизанського методу війни

Оде́нки — згустки

Озі́я — будівля

Офі́ра — жертовність

Ошу́рки — металеві опилки

Парава́н — ширма

Тери́ця — довга палиця для опори при ходьбі

Позе́мний — горизонтальний

Прива́т-доце́нт — у дореволюційний час учене звання позаштатного викладача вищої школи

Пудлінгува́ння — застарілий спосіб одержання зварювального заліза з чавуну в спеціальних печах

Рахубисто — тут: з передбачливим розрахунком

Речене́ць — термін

Ри́чки — тут: молоді дівчата

Са́жень — давня східнослов'янська лінійна міра, яка вживалася до запровадження метричної системи мір; з XVIII ст. дорівнювала 3 аршинам, або 2,1 метра

Салом'як — нашатир

Світли́на — тут: фотографія

Сильве́тка — силует; невеликий літературний твір, присвячений одному питанню (нарис)

Синедріо́н — у Єрусалимі в III—I ст. до н. е. — рада аристократів і старійшин, а після встановлення римського панування — верховний суд Іудеї

Робко́п — спілка робітників-кооператорів

Ставники́ — великі церковні свічники

Сте́к — тонка палиця з ремінною петлею на кінці, що служить хлистом при верховій їзді

Сту́пні — тут: градуси повітря

Сурду́т — сюртук

Суре́лі — звуки, подібні до тих, що подаються сурмою

Тиньк — розчин вапна, штукатурка

Тирозі́н (тирозин) — амінокислота, що входить до складу майже всіх білків

Трибки́ — шестерні

Триптофа́н — одна з незмінних амінокислот, що входять до складу багатьох білків, а в організмі людини та деяких тварин є вихідною речовиною для синтезу нікотинової кислоти

Ферт — самовдоволена, розв'язна людина; франт

Фільдепе́рсовий — виготовлений з фільдеперсу — шовковистої пряжі, спеціально обробленої, з якої виготовляють трикотажні вироби

Х а б о́ т т я — тут: ганчір'я, старі речі домашнього вжитку

Х а м л о́ — галуззя, хмиз

Х і н с ь к и й — китайський

Х о́ х а — міфічна істота, якою лякають дітей

Ц а́ р с ь к і в р а т а́ — середні двері в церковному іконостасі

Ц е р а́ т а — клейонка

Ц и н а м е́ н (цинамон) — невелике південне дерево або кущ родини лаврових з коричневого кольору корою; коричневий колір

Ц и ц е́ р о — назва одного з друкарських шрифтів

Ч е р к е́ с и — застаріла загальна назва народностей, які населяли Північний Кавказ; представники цих народностей

Ш а г — до революції на Україні дрібна монета вартістю півкопійки

Ш е в й о́ т о в и й — сорт м'якої, легкої, трохи ворсистої шерстяної або напівшерстяної тканини

Ш е́ л я г — старовинна дрібна монета

Ш п а́ ц і я — металевий брусочок, який при ручному складанні тексту в друкарні вживається для заповнення проміжку між словами, для збільшення проміжку між літерами, для утворення абзаца тощо

Ш п і к — тут: шпигачка, неприємне почуття

ЗМІСТ

Литературно-художественное издание

Академия наук Украинской ССР
Издательство «Наукова думка»

БИБЛИОТЕКА УКРАИНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Советская украинская литература

ПИДМОГИЛЬНЫЙ
ВАЛЕРИАН ПЕТРОВИЧ
(1901—1937)

Рассказы
Повесть
Романы

Составитель и автор примечаний
МЕЛЬНИК ВЛАДИМИР АЛЕКСАНДРОВИЧ

Редактор тома
В. Г. ДОНЧИК

Киев, издательство «Наукова думка»

На украинском языке

Художник
І. Г. ДИННИК

Художній редактор
В. П. КУЗЬ

Технічний редактор
І. М. ЛУКАШЕНКО

Коректори
В. М. БОЖОК,
Л. І. МАЛЮТА

ИБ № 11598

Здано до набору 14.01.91. Підписано до друку 06.05.91. Формат 84×108[1]/32. Папір друк. № 2. Літ. гарн. Вис. друк. Ум. друк. арк. 42,0. Ум. фарбо-відб. 42,0. Обл.-вид. арк. 49,88. Тираж 71 400 прим. Зам. 1-5. Ціна 5 крб. 20 к.

Видавництво «Наукова думка»
252601, Київ 4, вул. Рєпіна, 3.

Харківська книжкова ф-ка ім. М. В. Фрунзе.
310057, Харків-57, вул. Донець-Захаржевського, 6/8.

БІБЛІОТЕКА
УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

СЕРІЯ
«РАДЯНСЬКА
УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА»

*

ВИПУЩЕНО:

1. ЯРОСЛАВ ГАЛАН
   1983, 592 с.

2. ОСТАП ВИШНЯ
   1984, 560 с.

3. ЮРІЙ ЯНОВСЬКИЙ
   1984, 576 с.

4. ПЕТРО ПАНЧ
   1985, 576 с.

5. ІВАН ЛЕ
   1986, 672 с.

6. АНДРІЙ ГОЛОВКО, Т. 1

1986, 576 с.

7. АНДРІЙ ГОЛОВКО, Т. 2

1986, 704 с.

8. ОЛЕКСАНДР ДОВЖЕНКО

1986, 712 с.

9. ЮРІЙ СМОЛИЧ

1987, 752 с.

10. АНДРІЙ МАЛИШКО

1988, 736 с.

11. ІВАН КОЧЕРГА

1989, 736 с.

12. ОЛЕКСАНДР ГАВРИЛЮК.
СТЕПАН ТУДОР

1989, 608 с.

13. ОЛЕКСАНДР КОРНІЙЧУК

1990, 608 с.

14. ІВАН СЕНЧЕНКО

1990, 664 с.

ГОТУЮТЬСЯ ДО ДРУКУ:

ОЛЕСЬ ГОНЧАР, Т. 1, 2

Підмогильний В. П.

П32 Оповідання. Повість. Романи /Вступ. ст., упоряд. і приміт. В. О. Мельника; Ред. тому В. Г. Дончик.— К. : Наук. думка, 1991.— 800 с.— (Б-ка укр. літ. Рад. укр. літ.).

ISBN 5-12-002453-X (в опр.): 5 крб. 20 к, 71400 пр.

Рассказы. Повесть. Романы.

Валер'ян Підмогильний — видатний український письменник, творчість якого тривала трохи більше десяти років (репресований 1934 року). Але він написав кілька збірок оповідань, повістей, романи «Місто» і «Невеличка драма», які були в центрі літературного процесу 20-х — початку 30-х років на Україні. Ці твори й сьогодні приваблюють майстерністю психологічно-філософського дослідження людини в складних суспільних обставинах. У книзі вміщено переважну більшість творчої спадщини прозаїка, яка лише останнім часом повертається до читача.

П $\frac{4702640200-274}{М221(04)-91}$ передплатне

ББК 84Ук7

6 крб 20 к.

„НАУКОВА ДУМКА"